A magyar ponyva új tüköre
Tanulmányok a népszerű nyomtatványok kutatásáról

Reciti konferenciakötetek · 28

Sorozatszerkesztő
Major Ágnes
Szabó-Reznek Eszter

A magyar ponyva új tüköre

Tanulmányok

a népszerű nyomtatványok kutatásáról

Szerkesztette

Chikány Judit – Csörsz Rumen István

reciti
Budapest
2024

A kötet megjelenését
„A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana”
MTA Lendület Kutatócsoport
támogatta

Lektorálta: Chikány Judit

A borítóterv 18–19. századi ponyvaillusztrációk nyomán készült.

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X
ISBN 978 963 672 021 6
978 963 672 022 3 (pdf)

Kiadja a Reciti,
HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés: Csörsz Rumen István
Borítóterv, képszerkesztés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Előszó *(Chikány Judit – Csörsz Rumen István)* 9

ÁTFOGÓ TANULMÁNYOK

Fried István
Ponyva, irodalom – ponyvairodalom
Ötletek, közelítések, javaslatok 17

Chikány Judit
A magyar nyelvű ponyva kutatásának kérdései
Számvetés a ponyvakutatás eredményeivel 43

Mikos Éva
Hogyan és hogyan nem történeti források populáris olvasmányaink? 91

Dukkon Ágnes
A kalendáriumok világának rejtelmei
Szempontok és megközelítési módok a kutatásban 121

NEMZETKÖZI POPULÁRIS NYOMTATVÁNYOK

Vámos Éva
A Perrault-meséktől Erasmusig
A 18. századi ponyva magyar és francia kutatások tükrében 145

Kalavszky Zsófia
„Cifra kép” a vásárról, „ponyva-könyv” a vándorkupectől
Populáris nyomtatványok és akkulturációs folyamatok
a 19. századi Oroszországban 157

Riszovannij Mihály
Népszerű irodalom és zsidó művelődéstörténet
Kapcsolódási pontok 189

VILÁGI PONYVAIRODALOM

Csörsz Rumen István
Világi líra a 18. századi magyar ponyvákon
Szövegkiadói tanulságok 207

Küllős Imola
A ballada, a ponyvaballada és a históriás ballada fogalmának kérdéséhez 229

Domokos Mariann
Népmese és ponyva
Paradigmák és kutatásmódszertani kérdések a szóbeliség és az írásbeliség
kölcsönhatásáról 263

Tóth Dóra Ágnes
Tanulságos és szép történet a magyar nép számára
Ponyvafüzetek címelemzése 283

VALLÁSI PONYVAIRODALOM

Medgyesy S. Norbert
Szakrális témájú ponyvanyomtatványok és művelődéstörténeti
összefüggéseik
Javaslatok a feldolgozásukhoz 303

Szelestei Nagy László
Vallásos kiadványok és ponyva a 18. században 371

Knapp Éva
Egy kolligátum tanulságai 379

Tüskés Anna
A ponyva mint képi forrás lehetőségei és határai az egyháztörténeti kutatásokban
A Ré-beli (Val Vigezzo, Piemonte) Kegyelem Anyja kegykép tiszteletének Kárpát-medencei elterjedése 417

GYŰJTEMÉNYTÖRTÉNET

Mészáros Borbála
A Néprajzi Múzeum könyvtárának ponyvagyűjteménye 433

MUTATÓK 451

Rövidítések és általános bibliográfia 453

Személynévmutató 457

Földrajzi nevek mutatója 483

A kötet szerzői 491

Előszó

Mi köti össze Árgirus királyfit, Toldi Miklóst, Sobri Jóskát, a búcsújárókat, a kézmosásra nevelő néptanítókat és a vőfélyeket? Egy sokat emlegetett, de gyakran lenézett forrástípus, ami a *ponyva* nevet viseli az utóbbi százötven év magyar szakirodalmában. Egyre világosabb azonban, mennyire félrevezető ez a gyűjtőnév. Az ilyen típusú népszerű nyomtatványok mind formátumukat, mind tartalmukat tekintve igen széles skálát alkottak, jelentős eltérésekkel a különböző népeknél. Egylapos, képes vagy csak szöveges nyomatok, félbehajtott lapok, máskor kis füzetkék vagy akár kis könyvek is ide tartoztak. A párhuzamosságok ugyanakkor legalább annyira beszédesek: mintha a populáris nyomtatott szövegkultúrának volna néhány tematikus erővonala, amely az egymástól eltérő kultúrákban hasonló hangsúlyokat kapna. Mintha létezett volna egy rejtőzködő, mégis a maga módján egyetemes ponyvakultúra. Olyasféle, mint az eltérő felszíni formák alatt rejtőző összefüggő olaj- vagy gázmezők. (Még ha a népszerű nyomtatványok jövedelme el is marad a szénhidrogénektől.)

Eltérő a „hasznosság" mértéke is. Egyes kiadványok az élet nélkülözhetetlen részei voltak. A kalendáriumok a naptári tudnivalókon kívül gazdasági ismereteket és a vásárok éves időrendjét is közölték, néha országismerettel és szórakoztató olvasnivalóval kiegészítve. A vallásos kiadványok közösségi és egyéni használatra egyaránt szolgáltak, gyakran a hivatalos énekeskönyvekből kimaradt régebbi vagy újabb alkotásokkal színesítve a hitélet szellemi térképét. A híradó funkciójú verses és prózai kiadványok az újság funkcióit látták el, akár országosan ismertté téve helyi bűntényeket vagy katasztrófákat. Más füzetek célja csupán a szórakoztatás, a *mulatság* (a szó régi és mai értelmében is): időtöltés, felvidítás és vigasztalás – például az asszonyi sors nehézségei közepette –, néha tréfás fejtörőkkel.

A kisnyomtatványok több száz évet átfogó, színes forgataga, hajdani közismertségük, de nyomasztó mennyiségük ellenére sérülékeny hordozóik egyaránt

megnehezítik a tudományos feldolgozást. Európa több népe, különösen az angolok és a franciák jeleskednek az adatbázisok építésében, s az általuk feltárt nyomtatványok ezreit teszik közkinccsé, néprajzkutatók, irodalomtörténészek és aktív muzsikusok nagy örömére. Sajnos ettől még messze járunk Magyarországon. A hazai források változatossága, művelődéstörténeti súlya azonban időről időre szükségessé teszi, hogy a téma iránt érdeklődő kutatók megosszák egymással tapasztalataikat, módszertani meglátásaikat.

Kötetünkben *A magyar ponyva új tüköre* címmel 2023. november 28–29-én a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézetben rendezett konferencia előadásainak anyagát adjuk közre néhány kiegészítő tanulmánnyal. A kétnapos tanácskozással egyrészt megemlékeztünk a magyar ponyvakutatás legjelentősebb 20. századi alakja, Pogány Péter (1923–1993) születésének centenáriumáról. Másrészt interdiszciplináris párbeszédet kezdeményeztünk a népszerű nyomtatványok hazai és nemzetközi kutatásmódszertanáról, a szakterületenként eltérő tartalommal használt terminológiáról és elemzési szempontokról. Különböző tudományterületek képviselői fogalmazták meg kutatási eredményeiket, észrevételeiket, módszertani tapasztalataikat, további kutatási irányokat, lehetőségeket a populáris olvasmányok vizsgálata kapcsán.

A tanulmányok többsége forrásanyagként tekint a ponyvára, olyan segédanyagként, amely művelődés-, irodalom-, egyháztörténeti, folklorisztikai stb. kutatásokhoz adhat értékes adatokat. A konferencián is megfogalmazódott, hogy sem főállású ponyvakutató, sem körülhatárolt ponyvakutatás nincs a mai Magyarországon. Azonban nem hiábavaló feltennünk a kérdést, hogy miért ne lehetne, hiszen a ponyvairodalommal kapcsolatosan megfogalmazott kérdések egy önmagában is érdemes kutatási tárgy lehetőségeit, szerteágazó szempontrendszerét villantják fel. Erre mutatott példát Kalavszky Zsófia az orosz populáris nyomtatványok, a lubokkönyvek kutatástörténetéről és eredményeiről adott átfogó ismertetésével. A tanulmányból jól kirajzolódnak a lubok egyedi jellemzői mellett a jelenség működési mechanizmusainak hasonló jegyei a magyar populáris olvasmányokkal. A másik, nemzetközi kutatási kérdésekbe bepillantást nyújtó tanulmány Riszovannij Mihályé, aki a közép-európai zsidó közösségek népszerű olvasmányairól értekezik. Nézőpontja nem szokványos, hiszen egy alapvetően olvasás által meghatározott kultúra felől teszi fel kérdéseit az olvasmányok rétegzettségével, funkcióival kapcsolatban. Két tanulmány az 1960–1970-es évek magyar kutatástörténeti kontextusához nyújt igen értékes adatokat. Vámos Éva és Dukkon Ágnes beszámolói a népszerű olvasmányok két fajtájának, a 18. századi világi füzetes formájú ponyvák, illetve a 17. századi kalendáriumok vizsgálatának motivációit, kutatási lehetőségeit ismertették.

Fried István nyitó tanulmánya ráirányítja a figyelmet, hogy Pogány Péter és Békés István monográfiáinak kritikai újraolvasása is megnyithat eddig fel nem tárt kutatási témákat, s az irodalom és a ponyva kapcsolatát vizsgálva további, főként irodalomtörténeti kutatási lehetőségeket vet fel. A ponyvakutatás elméleti és gyakorlati kérdéseit járja körbe Chikány Judit összefoglalása (például: mi a ponyva; hol és hogyan kutathatók ezek a nyomtatványok; milyen előfeltevésekkel kutatták eddig ezt a korpuszt). Mikos Éva a ponyvanyomtatványok történeti forrásként való tudományos használatának kiaknázott és kiaknázatlan területeit veszi sorra. Javaslatokat tesz a korábbi gyakorlatok átgondolására, bizonyos fogalmak használatának felülvizsgálatára.

A kötet következő nagyobb egységében a világi ponyva mint szövegvizsgálati terep különböző aspektusai mutatkoznak meg. Két szövegfolklorisztikai tanulmány egy-egy műfajra fókuszáltan mutat rá a ponyvaszövegek elemzési lehetőségeire. Küllős Imola egy terminus, a *ponyvaballada* használatának indokoltságát gondolja újra, áttekintve a magyar balladatipológia kérdéses pontjait. Domokos Mariann a meseszövegek terjedését vizsgálja, s hangsúlyozza a nyomtatott olvasmányok, tágabban az írásbeli kultúra szóbeliségre gyakorolt hatását és ezen korpusz figyelembevételének jelentőségét. Csörsz Rumen István a 18. századi közköltészeti szövegkiadás tanulságait és kutatási eredményeit kamatoztatva járja körül a következő kérdéseket: a ponyván kiadott szövegváltozatok milyen szerepet játszottak a szövegcsalád életében, volt-e normatív hatásuk, beszélhetünk-e a korai magyar közköltészetben önálló ponyvakultúráról vagy csupán a kéziratosság kísérleti kiegészítőjéről? Tóth Dóra a ponyvák szűkebb korpuszán végzett címvizsgálatnak egy lehetséges módszerét és annak eredményeit mutatja be.

A kötet negyedik témacsoportját alkotó tanulmányok a magyar ponyvanyomtatványok egyik nagy kutatási területét, a vallásos ponyvákkal kapcsolatos kérdésköröket érintik. Medgyesy S. Norbert nagyívű tanulmánya a szakrális ponyvák jellemzőinek ismertetése után a katolikus vallásgyakorlat kontextusában vizsgálja a 19–20. századi aprónyomtatványokat. A népi paraliturgikus szertartásokhoz kapcsolódó kiadványok mellett számba veszi a ponyvára kerülő szövegek ismert szerzőit, az előénekeseket és a nyomdákat, valamint népénekek szövegpárhuzamait és forrásait. A hosszabb értekezés jegyzetapparátusában felvonultatott gazdag szakirodalomjegyzék és a mellékletek egyrészt jó összegzését adják az eddigi magyar vonatkozású vallási ponyvakutatás eredményeinek, vizsgált területeinek, másrészt kiindulópontot, segédanyagot jelenthetnek a további kutatások számára.

Szelestei Nagy László bizonyos 18. századi vallási kiadványok (például katekizmus, vallási énekes füzet) esetében vizsgálja, mi tekinthető ponyvának és

mi nem, mi a szerzői, kiadói szándék, tartalom, terjesztés módja és ezek a tényezők miképpen befolyásolhatják egy nyomtatvány besorolását. Egy eddig kevéssé jellemző elemzési módszer, egy ponyvakolligátum vizsgálatának tanulságaira mutat rá Knapp Éva. A német nyelvű vallási aprónyomtatványokat tartalmazó gyűjteményes kötet kapcsán felhívja a figyelmet a ponyvanyomtatványok könyvészeti leírásainak nehézségeire, hiányos voltára, valamint a nyomtatványok hivatkozásának fontosságára is. Napjainkig nem magától értetődő gyakorlat, hogy ponyvára a lelőhely pontos megjelölésével és jelzetszámmal hivatkozunk, hogy pontosan beazonosíthatók legyenek (akár a későbbi kutatások számára is) a kiadványok. A vallási ponyvaillusztrációk elemzési lehetőségeit veszi számba Tüskés Anna tanulmánya. Egy közismert kegykép nemzetközi terjedése, egyes ikonográfiai előképek, párhuzamok vizsgálata mellett a magyar vallásos ponyvák kutatástörténetéhez, főként a vallásos populáris grafika területén végzett kutatásokhoz nyújt általános szakirodalmi áttekintést.

Az utolsó, *Gyűjteménytörténet* című részt egyetlen tanulmány alkotja. A Néprajzi Múzeum bő négy éves költözése után (2017. december–2022. május) a Könyvtár revízió alá vette állományának ponyvairodalmi darabjait. Ennek eredményeiről és az ország egyik legnagyobb ponyvagyűjteményének történetéről olvashatunk Mészáros Borbála tanulmányában.

Az információk gazdagsága ellenére óvatosságot javaslunk a jövőbeli kutatásokban. Sem a konferencia, sem az anyagából készült kötet nem terjedhetett túl a népszerű kisnyomtatványok kutatásáról tartott, régóta várt eszmecserén, a tapasztalatok első megvitatásán. Nem foglalhatunk állást a terminológiai kérdésekben sem, hiszen kötetünk szerzői sem képviselnek egységes álláspontot. Fontosabbnak láttuk 1) az eltérő elemzési és névhasználati szempontok párhuzamos bemutatását; 2) a korábbi szakirodalom folyamatos ütköztetését a friss eredményekkel és a rokon nemzetközi jelenségekkel. A magyar ponyvakutatóknak rendszeres találkozókra lesz szükségük ahhoz, hogy érdemi diskurzus alakuljon ki a kutatók között a szakkifejezések, valamint a vallásos és profán füzetek elemzésének összehangolásában. A 19. századi magyar világi ponyvairodalomról például kevés szó esett, holott ez a korpusz méretét és művelődéstörténeti helyzetét tekintve is kiemelkedő. Adatbázisunk, az *MPNy* bővítése kitűnő gyakorlóterep lehet könyvtárosok, muzeológusok és egyetemi hallgatók számára is. Folytatni kell a forráskiadások sorozatát is, melyek nehezen hozzáférhető nyomtatványok szövegtermését tehetnék közzé több korszakból és műfajból – hasonló antológiák Nyugat-Európában is készülnek. Ha e folyamatok kezdeményezői és fenntartói lehettünk a 2023-as első ponyvakonferenciával, s hozzájárulhattunk a leendő magyar ponyvakutatás új alapjainak lerakásához, munkánk elérte célját.

A szerkesztők köszönetet mondanak a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézetének, hogy helyet adott a 2023. novemberi konferenciának. Külön köszönettel tartozunk Bocsik Balázsnak, Kalavszky Zsófiának, Markó Veronikának, Mohl Györgyinek és Sztankovits Gergelynek a program lebonyolításáért, továbbá Lengyel Ágnesnek, Volter Domonkosnak, Kusper Juditnak, Demeter Zsuzsának, Kiss Dávidnak, Császtvay Tündének, Gulyás Juditnak, Visy Beatrixnak, valamint Vaderna Gábornak, akik előadóként, szekcióelnökként és hozzászólóként segítettek a kötet szakmai megalapozásában. Külön köszönet illeti Tüskés Gábort, a XVIII. Századi Osztály vezetőjét, aki évtizedek óta képviseli a ponyvakutatás fontosságát az intézeti tudományos témák között. A Reciti Konferenciakötetek sorozatszerkesztői, Major Ágnes és Szabó-Reznek Eszter sokat tettek a kézirat egységesítéséért. További köszönetet mondunk Szilágyi N. Zsuzsának a konferencia és a kötet grafikai arculatának kialakításáért, valamint Rudolf Krisztinának a névmutató elkészítésében nyújtott segítségéért. Az illusztrációk díjmentes közléséért az Országos Széchényi Könyvtárat illeti köszönet.

A kötet megjelentetését a Hites Sándor vezetésével 2019 és 2024 között működött „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana" MTA Lendület Kutatócsoport támogatta.

Az egyik, 18. század végi ponyvafüzet – épp a kötetünkben is elemzett szerelmi dal, az *Ifjúság, mint sólyommadár* után – egy kettős bőségszaru képével hívogat minket. Ezekből a kiadványokból mindenkinek jut olvasni és kutatni való. Ezzel biztatja magát, aki ponyvakutatásra adja a fejét. Pogány Péter magányos életműve tiszteletet parancsol, de arra figyelmeztet, hogy ez a hatalmas forrásegyüttes csak közös szempontok segítségével értelmezhető tudományos mélységben. Interdiszciplinárisan, nyitottan és lankadatlan kíváncsisággal. Mindenkinek köszönettel tartozunk tehát, akik a veszendőnek ítélt források feltárásával, a közölt szövegek alapos elemzésével foglalkoztak, ezáltal segítettek megmenteni a magyar irodalom- és művelődéstörténet homályba vesző rétegeit.

Chikány Judit – Csörsz Rumen István

ÁTFOGÓ TANULMÁNYOK

Fried István

Ponyva, irodalom – ponyvairodalom

Ötletek, közelítések, javaslatok*

Körötte durva, lármás utasok
Tolongtak, s ő csak ült és olvasott [...]
s megáldottam magamban ócska könyvét,
Ó mert lehet akármi ponyva bár,
Letörli e sorsocska árva könnyét,
S a vad világ többé nem oly sivár.
(Tóth Árpád: *Egy lány a villamoson*)[1]

Kezdjük kissé messziről a szó idői és téri értelmében. Tamási Áron *Ábel a rengetegben* című regénye[2] a havasokba vezet, ahol a tizenhat éves „legényke" felelősségteljesen árulja a kitermelt fákat. A történések ideje 1920–1921-re tehető. A hosszú, magányos esték unalmát elűzendő, könyveket, illetőleg fűzött, aprópénzért vásárolható olvasmányokat rendel, amelyek hatásáról viszonylag terjedelmesen számol be:

> Az egyik Gulliverről szólt, amit aztán az ősz és a tél folyamán kétszer is elolvastam. A másiknak „Hős fiúk"[3] volt a címe, s a negyvennyolcas időket beszélte; a harmadik Petőfi Sándor verseit tartalmazta. Ezenkívül hozott még negyven darab „Nick Carter" című füzetet, melyekről akkor még nem is gondoltam volna, hogy később legnagyobb kincseimet képezhessék. (44)

* A tanulmány előzetes változata megjelent a *Kortárs* 2024. évi 5. számában, 6–20.

1 Tóth Árpád, *Költemények,* kiad. Kardos László és Kocztur Gizella (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 152–153. Vö. még: „Most már nem tudom mit tegyek öljek-e, vagy olvassak ponyvát." (1933), vö. József Attila, *Összes versek 1927–1937,* kiad. Stoll Béla, 3 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2005_2), 2:227.

2 Nem lévén kritikai kiadás, az első kötetmegjelenést hivatkozom: Tamási Áron, *Ábel a rengetegben* (Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, 1932).

3 Rákosi Viktor, *Hős fiúk: Regényes történet a szabadságharcból: A magyar ifjúság számára* (Budapest, 1900_1, 1904_2, 1908_3). Nem tudni, mely kiadás jutott a havasokba.

Utóbb részletezi a frissen kézhez vett füzetek nyújtotta élményt:

> még nem járhatott messze, amikor nekifogtam az olvasásnak. A füzeteket vettem elsőnek s én úgy belébolondultam abba a Nick Carterbe, hogy egyszer csak azon vettem észre magamot, hogy nehezen látok. Feltekintettem a betükről s hát a szürkület vastagodik. Hamar intézni kezdtem a házi teendőket s ezenközben eszembe jutottak a bombák s a két fegyver, de immár nem nézhettem feléjük az este béköszöntése miatt, hanem dolgom végeztével lámpát gyújtottam s folytattam Nick Carterrel a kalandos utat. Ott virradtam meg a füzetek mellett, melyből tizenkettőt olvastam el. [...] Aztán a tudományt: a Nick Cartereket s a Buffalo Bill-eket s más tudós könyveimet az asztalra raktam, s mellékjük ültem, mint valami erdei esperes. (44, 56)

Az Ábellel érintkezésbe jutó tisztelendő úr felháborodik a gyermekifjú olvasmányain, tűzbe veti, helyettük megajándékozza szentes füzeteivel (melyeket a szaknyelv vallási ponyvának szokott nevezni). A tisztelendő úr küldötte olvasmányokról Ábelnek kevesebb a mondandója. Ebből emelném ki: „nem a földi életre, hanem a túlvilágra tanítja az embert".

Az egymással köszönőviszonyban sem lévő Tóth Árpád-líra és Tamási Áron (nem árt megemlíteni, helyenként) költői prózája mégis ugyanabba az irányba tájékoztat, szinte beletalál egy akkor, előtte és azóta is vitatott, megnyugvásra nem jutott, ki tudja, valaha jutható, problémakörbe: a Tóth-versben megnevezett „ponyváéba". Igaz, késeinek mondható, a 18–19. század előzményeitől inkább különböző, mint vele szorosabban rokonítható, meglehetősen rétegzett problémakörbe, melynek látványos és radikális változása szociokulturális feltételekkel van elválaszthatatlan kapcsolatban mind külső formáját, megjelenési és terjesztési módját, mind belsőnek mondható tartalmát illetőleg. Ugyanis egyfelől akár hungarikumnak minősíthető az (ön)elnevezés, *ponyva, ponyvairodalom,* angol, francia, német nyelveken másképpen érzékeltetődik az előállítási-terjesztési mód, jóllehet a megnevezés ott is szűkösebb, rövidre záróbb, akár a magyarban (erről alább). Másfelől az ún. ponyvakutatás nemcsak a nyomtatásos, vásárokon, utóbb könyvesboltban árult-terjesztett változatot tartja számon, hanem a tablón megjelenítettet is, melyek szóbeli előadással hoznak néző/hallgatóközelbe, magyarul képmutogatóként, németül Bänkel-Sangként emlegetve, és amely a nyomtatott, füzet-változattal hasonló hosszú élettartammal dicsekedhet, mélyen a 20. században tovább élve a nemzetközi színpadokon (is). S akkor még nem szóltam egy hangszeres változatról, mely kintorna névre hallgat, és amely nélkülözte (mert nem volt rá szüksége, a képmutogatóhoz elengedhetetlenül szükséges) a beszéd/ének-előadást. E kintornásokra magam is emlékszem gyermekkoromból, de in-

kább Ágai Adolfnak (Porzó)[4] visszaemlékezését idézem, aki a kifejezés homonímiájával élve „Udvari zenészeknek" nevezi őket: „A félkezü és falábu vagy egyéb testi fogyatkozásokkal sujtott kintornásról zeng az én dalom. [...] annyi kedves marsot, csárdást, keringőt, nótát, kuplét rejteget a méhében [...]" [324] – a verkli, melyet hátukon cipeltek. Az emlékezés következő lapján:

> Barna, fürtös, fekete szemü, rongyaiban is festői legény, aki egy szokatlan szerkezetű kintornát lóditott le a válláról egy lábtóra, s fölcsapva a szekrény ajtaját, soha nem látott csodák világát tárta föl előttünk. Aranyos, tükrös teremben egy babszem-király járta az ő babszem-királynéjával, s a barétás udvari hölgy-babák, a fényes hadvezérkék, csöpp ministerek, vitézek és apróka apródok karján, utána keltek a feleségeknek s szintén forogtak a büvös zene hangjain. Különös táncz volt az. Nem mozgott e piczi uraságoknak se keze, se lába, hanem apró testök egész merevségével kerengtek az egymás nyomába.[5]

Ágai fölvázolja a kintorna lassú átalakulását, az utcai-udvari énekesnek hangszerkísérettel előadott énekéről szólva „kis trubadurokat" emleget. Az egyik lényeges mozzanat, hogy a kintorna repertoárjában a Monarchia zenei szubkultúráját[6] képviseli, a másik: funkciójában a nyomtatott változat helyébe áll, a személyes jelenlét, a többnyire újságpapírba csomagolt krajcárok, fillérek fizetségként a hallgatókkal közvetlen kapcsolatról, a befogadás e furcsa formájáról árulkodnak.

Néhány olyan, a kutatás során nem feltétlenül preferált kérdéskörre tértem ki, nem kutatókat, hanem szépirodalmat idézve, melynek „szakirodalma" ugyan tekintélyes, ám messze nem bizonyosan korszerű. Méghozzá olyan irodalom- és művelődéstörténeti korszakban, amelyben részint a mikrotörténet egyre több teret igényel, részint az elit- és populáris kultúra merev szétválasztása után egyre követelőzőbben ágaskodnak a kérdőjelek, részint a magyar (és olykor nem magyar) közköltészeti kutatások számos és mellőzhetetlen eredménye nyomán nem árt újragondolni az „irodalmi népiesség" lassan évszázados múltjáról kialakított képzeteket. Messze nem utolsósorban: „klasszikusaink" bőven (olykor még-

4 Porzó [Ágai Adolf], *Utazás Pestről – Budapestre 1843–1907: Rajzok és alakok a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből* (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1908), 324–337, 338–339. Képi ábrázolás: Révész Emese, *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között* (Budapest: Argumentum Kiadó–OSZK, 2015), 312. 99. kép: *A kintornás* című fametszet Hermann Lüders rajza után a *Vasárnapi Ujság* 1867. május 7-ei számából.

5 Uo. Porzó, *Utazás...*, 327.

6 Moritz Csáky, *Das Gedächtnis Zentraleuropas: Kulturelle und literarische Projektionen auf eine Region* (Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2019), 65–69; Moritz Csáky, *Az operett ideológiája és a bécsi modernség,* ford. Orosz Magdolna, Pál Károly és Zalán Péter (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1999).

is hiányosan) jegyzetelt kritikai kiadása több, a ponyva (ezúttal így) és az irodalom kapcsolatairól, helyenként közös kapcsolatairól, egymást átható mozgásairól, irányairól meglehetősen sok, bár még nem rendezett anyagot bocsátottak rendelkezésünkre.[7] Ezzel összefüggésben vethető föl a ponyva(irodalom) fogalmi tisztázásának kérdése, hiszen olykor a folklorizálódás folyamatának beépülését, máskor a csupán szórakoztató irodalomba sorolódását szintén oda számítják. Az a két gyűjteményes kötet, amely a kutatást valójában megalapozva igyekezett szintetizálni, Pogány Péter költői című monográfiája, *A magyar ponyva tüköre,*[8] valamint Békés István *Magyar ponyva Pitaval*ja[9] elsősorban a szövegek földerítésével, közlésével jeleskedik.

Békés István harcos, sőt harcias osztályharcos szemlélete időnként kiábrándító összekötő szöveget produkál, túlteljesíti a bizonyára vele szemben támasztott igényeket, és lényegében leszűkíti a tárgykört a bírósági eseteket maga után vonó bűnügyi (kriminalisztikai) történetekre, azok megjelenésére a „ponyva"-füzetekben. Hogy „ponyvára" lírai versek kisebb gyűjteménye is került, hogy az alább még tárgyalandó népszínművek dalaiból válogatva kisebb füzetek láttak napvilágot (miközben esetleg a népszínművek kéziratban vagy csak súgó/rendezőpéldányban léteztek, netán elkallódtak), arról célkitűzésének és vállalt feladatának megfelelően nem vesz tudomást. Így is fontosnak minősíthető, hogy a *Pitaval*ba illő, verses előadást követőleg a halálra ítélt betyár, rabló, bűnöző, gyilkos nótáját is közreadja, jóllehet kommentárokat mellőzve. Pogány Péter kiegyensúlyozottabb előadású, szélesebb tárgyköröket felölelő és főleg történeti(bb) szemléletű könyvének inkább a leírás, az anyaggazdagság, a szakirodalomban való alapos tájékozottság a lényege. Széles körű vizsgálatában látszólag elegendő helyhez jut „ponyva" és irodalom kölcsönössége, költők-írók műveiben miképpen bukkannak föl ponyvára emlékeztető tárgyak vagy nyomok, esetleg az előadásban is. Arany János igen jó példa erre, *A képmutogató* egy helyzetnek, egy műfajnak, egy előadásnak szinte tökéletes „hasonmása", melyből megnyilatkozás és módja egymást erősítve érzékelteti előadás–hatás egymásra vonatkoztathatóságát. Pogány leltározza azokat a nyomdákat, amelyek a 19. század folyamán a ponyvakiadványok előállítói, terjesztői voltak – sietve hozzáteszem: nemcsak magyar nyelven. Nem megrovásképpen említem, viszont feltétlenül a kutatás erős deficitjeként, hogy a magyar kutatással párhuzamosan, sőt azzal átfedésben a szlovák törekvések hangsúlyosabb

7 Itt csak jelzem: Vörösmarty, Petőfi, Arany és Jókai, valamint Mikszáth műveinek kritikai kiadásaira gondolok. A kutatás nem elégszer, eleget használta ki a bőséges idevonatkoztatható jegyzetanyagot, a jegyzetek készítői viszont jó néhány fontos forrást számon kívül hagytak.

8 Pogány 1978.

9 Békés 1966. Az e két műből vett idézeteket a továbbiakban külön nem hivatkozom.

tudomásulvétele elmaradt. A ponyvakutatásnak kevéssé erőssége az összehasonlítás szempontjainak érvényesítése, mely nyilvánvalóan nem azonos a forrásnyomozással, a kissé mechanikusan kimutatott átvételek, adaptálások regisztrálásával. Csak röviden emlékeztetek arra, hogy szlovén nyelvterületen a Družba sv. [etoga] Mohorja (Hermagoras Gesellschaft), 1851-es alapítású kiadó tűzte maga elé feladatul, hogy népnevelő célzattal a nép számára közérthető nyelven ad közre szépirodalmat, népismertetést, gazdasági és főleg vallási kérdéseket taglaló füzeteket, olcsó áron. Hasonlóképpen efféle kormánytörekvésekről a 19. század vége felé a magyar művelődéstörténet is be tudna számolni. Még fontosabb volna Peter Liba két monográfiájának tanulmányozása, mely számos ponton érintkezik Pogány Péter monográfiájával, bár elméletileg megalapozottan, külön kötetben adta a lényegében a nép számára írt, fordított, kiadott, terjesztett főleg szépirodalom popularitásaival kapcsolatos elméleti megfontolásait. Peter Liba köteteinek[10] a bevonása a magyar kutatásba jóllehet azóta (még inkább a cultural turn óta) jócskán megváltozott, hiszen differenciálódott nemcsak az irodalom-fogalom, már nem pusztán az elit és a populáris irodalom egymáshoz viszonyának értelmezését jelenti, hanem minden bizonnyal a ponyvának minősített-minősülő „irodalom", nyomtatványok társadalmi, mentalitástörténeti, olvasásszociológiai stb. értékelésének módszertana is. Liba *Nagyapáink olvasmányai* – familiáris – címmel közli igen alapos kutatásait. Nem meglepő eredménye, hogy a szlovák (nyelvű) ponyva anyagában jelentékeny a magyar ponyvakiadás részesedése, a Budapesten működő kiadók sokszor magyar nyelvű művek fordításával igyekeztek jó üzletet csinálni szlovák nyelvterületen (például Jókai és még inkább Mikszáth kisprózájának szlovákra adaptálásával). Ezeket a fordításokat még soha senki nem vette kézbe abból a szempontból, hogy az ismert és ismeretlen fordítók mechanikusan végezték-e dolgukat, esetleg tekintettel voltak-e a szlovák olvasók saját igényeire. Könnyebben földeríthető volna, hogy a magyar kiadók milyen szempontból válogatták meg kiadványaikat, melyeket fordíttattak le, melyeket nem. Anélkül, hogy felrónám Pogány Péternek ezt a kutatási deficitet, annyit megemlítek, hogy a vallási ponyvának minősülő anyagot csak a régebbi korokban keresi. Amit Lukácsy Sándor később föltárt, s aminek Borbély Szilárd utóbb egyetlen tárgykörre nézve utána járt, a *vanitas*-gondolat temetési beszédekben megfogal-

10 Peter Liba, *Čitanie starých otcov: Príspevok k výskumu spoločenskej funkcie k vydávaniu prozaickej literatúry pre l'ud na Slovensku v rokoch 1848–1918* (Martin: Matica slovenská, 1970); Peter Liba, *Kontexty populárnej literatúry* (Bratislava: Tatran, 1981).

mazódó, népszerű előadásról tanúskodó füzetei,[11] azok emlegetése nem lelhető föl Pogánynál. Nem titkolja, valójában mi foglalkoztatja:

> Mi azzal a ponyvára jutott olvasmánytípussal foglalkozunk, amely még nem tolódott el a kalandregény, a súlytalan „lektűr" s főleg a kriminalisztika irányába. [...] Bizonyos értelemben a folklór regényét – mégpedig illusztrált regényét – a kezében tartja most Olvasónk.

Alább még szebben:

> A ponyva az ókori és középkori szórakoztatásnak is, hírközlésnek is újkori utóda. Igricek, hegedősök, mesemondók és kengyelfutók dédunokája.[12]

Történetietlen lenne, ha a kései 20–21. századi elgondolások felől tekintenénk Pogány meghatározási kísérletét, az önmagában is elég gyönge lábon áll. Annyit hadd jegyezzek meg, hogy a populárisnak gondolt irodalom irodalomtörténeti és irodalomszociológiai értelmezésében úttörő Hankiss János a detektívregényről közreadott könyvében[13] tesz egyenlőségjelet a ponyva és a detektívregény közé. Őrá támaszkodik egy újkori monográfus, Grób László,[14] aki Hankisshoz hasonlóan hajlik arra, hogy a ponyva körébe a nagyközönség által szívesen olvasott szórakoztató irodalmat is bevonja. Hankiss szavaival: „A népkönyvek egész sora híres bűnözőkkel és titokzatos esetekkel foglalkoztatta a legszélesebb körű olvasóközönség képzeletét. a népkönyv, a ponyvairodalom önálló tanulmányt érdemel."[15] A fogalomhoz közelítés nem intézhető el azzal, hogy a 20. században nem egyszer az ügynökök vették át a vásárban vászonra kirakott füzetet árulók szerepét, noha a terjesztés/eladás technikai változását is be kell számítanunk a fogalmi

11 Borbély Szilárd, „A ponyva-irodalom jelenléte", in Borbély Szilárd, *A* Vanitatum vanitas *szövegvilágáról,* Kölcsey Társaság füzetei 7, 77–83 (Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1995).

12 A ponyva, a nép számára írt szórakoztató irodalom és annak társadalmi funkciója mindkét kötet témája. Közvetlen kapcsolatot feltételez a folklórral, ennek során népmesék, népszerű dalok, anekdoták találnak utat a populáris irodalomba (amely lényegében fedi a magyar ponyvairodalmat), Liba, *Kontexty populárnej literatúry,* 128–155.

13 Hankiss János, *A népszerű irodalom elmélete és története: I. A detektívregény*, Gaea: A föld, az élet, a tudomány könyvei 4 (Debrecen–Budapest: Csáthy, 1928).

14 Grób László, *A magyar detektívregény fénykora 1930–1945* (Máriabesenyő: Attraktor Kiadó, 2015). A kiadó vállalkozásában jelent meg *A magyar ponyva képes bibliográfiája* sorozat, mely a ponyvára „szakosodott" kiadók kiadványainak jegyzékét adja. A történeti áttekintés jórészt Hankiss nyomán halad, az előzménynek tekinthető művek tárgyalására kevés teret szentel.

15 Hankiss, *A „népszerű...,* 51.

közelítés munkájába. Pogány azonban egyfelől szinte arisztokratikus gesztussal (mely kevéssé illik egy ponyvakutatóhoz) elutasítja a későbbi „tömegolvasmányok" egy fajtáját, s a folklorizálódást, illetve annak lehetőségét jelöli meg mércének. Ezzel azonban könyvek számottevő hányadát zárja ki a vizsgálatból, hiszen a ponyvanyomtatványok jelentősebb része költők műveiben kapta meg igazi alakját, Vörösmarty, Arany, Petőfi, Jókai (hogy néhány nevet említsek) a minden bizonnyal ponyváról megismert történetet, alakokat, esetleg előadást különféleképpen dolgozták föl, másrészről olykor a költőszemélyiségek váltak „ponyva"-szereplőkké.[16] Ezen túl: bizonyos, hogy minden „lektűr" súlytalan? S ha a kriminalisztikát kiutáljuk, mi marad Békés ponyva-Pitavaljából, melyet a magam részéről nem zárnék ki a „ponyva" köréből. A folklór „regényét" nem értem teljesen, ha csak úgy nem, hogy Pogány narrál, egy narratívát közvetít. Ezzel a *res factae* felől a *res fictae* irányába lép.[17]

A második idézethez annyit, hogy szívesen elfogadnám, ha utóbb legalább egyetlen esettanulmánnyal igazolná. Hazaffy Veray János vajon kinek az utóda? Róla és német nyelvű ekvivalenséről szintén Ágai Adolftól kapunk színes leírást. Neki a Pogány emlegette „elődök" egyetlen másodpercre sem jutottak eszébe. szerencse, hogy Pogány gazdag adatközlési, feltáró munkája, valóban sokatmondó illusztrációi függetlenítik magukat az előre vetített, ám teljesen be nem váltott célkitűzéstől.

Idáig jutva döbbentem rá, hogy magam sem tudtam elkerülni a veszélyt. Ama széttartó, mert igen sokágú populáris kultúra (irodalom, zene stb.) részterületeinek összefogására célzó igyekezet nem pusztán a szintetikus művek hiányából, valamint jó néhány részterület elhanyagolásából eredő problémakör átvilágítását nem tudta teljesíteni. A ponyvairodalom eddigi meghatározatlansága helyébe sem tudott olyan szempontot ajánlani, amely elég nyitott volna, hogy a lényegében hozzátartozó, rokon területekről származó jelenségeket sem zárja ki teljesen, viszont nem merül el parttalanságában, azaz elválik attól, amit (például) valóban szórakoztató irodalomként tartunk számon (a meghatározás itt nem kevésbé bizonytalan és ingoványos talajon mozog). Annyi mindenesetre leszűrhető, maradva egyelőre a ponyvairodalomnak minősített, legjelentősebb szegmens mellett,

16 Baróti Lajos, *Petőfi a ponyván és a népirodalomban;* Péterfy Tamás, *Petőfi-regék,* Petőfi könyvtár 22 (Budapest: Kunossy–Szilágyi, 1910).

17 Akár úgy is értelmezhetem, kiváltképpen regényként kívánja olvastatni a monográfiát, hogy összegyűjtvén a fikcionális elemeket újabb fikciót szerkeszt belőlük. Ez meglepő „modern" fölismerés lenne. Valójában az igen gazdag és sokrétű anyagot leltározva csoportosítja „tárgy" szerint, kevésbé vállalkozik az értelmezésre, leginkább leírásra, ismertetésre szorítkozik. A jól válogatott illusztrációk jól egészítik, olykor teljesítik ki az elbeszéléseket.

hogy merőben eltér kezdeti fázisa, ez rétegződik részint az írás-olvasás tudás növekedésével, részint (a magyar viszonyok között maradva) a lassan erre szakosodó nyomdák és szövegírók jellegzetesen nagyvárosias vállalkozásaival. Nyilvánvaló, hogy efféle elemzések során Medve Imre (Tatár Péter) – bármiképpen értékeljük a hangyaszorgalmú, poétikailag persze a jelentős szerzőkkel vetélkedni nem tudó és nem is akaró munkásságát, különös tekintettel arra, hogy cselekmény/cselekvésközpontú, a lélektani hitelességre a legcsekélyebb mértékben sem törekvő, „közérthető", a problematizálást mindenképpen megkerülő módszert választottak – munkálkodása az eddigieknél behatóbb, a fentiekből ugyan nem teljesen következő, mégis „szövegközeli" értelmezést igényelne. Szorosan idetartozik, hogy a 19. században a leggyümölcsözőbb az irodalom és a ponyva kölcsönhatása, kiváltképpen, ha figyelembe vesszük elsőnek a vándor színtársulatok műsorajánlatát (egyetlen példa: Angyal Bandi elég korán lett műsordarab, méghozzá folytatásos, azaz két részből álló színdarab révén). Az 1840-es évektől pedig olyan műsordarab tett szert különleges népszerűségre, nevezetesen a népszínmű, amely a maga módján akár összművészeti alkotásnak is minősíthető volna. Tárgyai közé nemcsak a ponyván népszerű haramiatörténetek tartoztak, hanem a dezertőröké, az ifjú szeretője miatt férjét mérgező asszonyé, a (fő)városból kitoloncoltaké, egy kintornás családé és így tovább. Ennek keretén belül kapott szerepet az ének és időnként a tánc, népszerű dalok származtak a színpadokról, illetőleg a színpad szívesen énekeltette a népszerű dalokat, helyenként a népdalokat, olykor a kedvelt színészek népszínmű-dalai kis füzetekben jelentek meg.[18]

A népszínmű nemcsak a főváros „magyarosodásához" járult hozzá, hanem színházi kultúrája módosulásához. Míg az opera és a színmű egy épületet osztott meg, nem mindig békés körülmények között, addig a Népszínház 1908-ig biztos helyet biztosított a népszínműnek, majd az operettnek, rétegezve a populáris kultúra közönségét és magát, a színházi kultúrát is.

S bár az egyre inkább régimódivá váló ponyva lassan előbb megosztotta vásárlóit a 20. század elején már globalizálónak nevezhető szórakoztató könyvipari térnyerésekor, utóbb visszaszorult, hiszen a filléres, majd a két világháború között pengős, félpengős, illetve még olcsóbb füzetek más, „nagyvilláginak" elfogadott, a távoli világrész kínálta kalandos-„western" történeteket ajánlotta a ponyva-Pitaval helyét elfoglaló detektívtörténetek mellé, utóbb légiós (persze, ál-légiós) regénye-

18 Tamássy József dalaiból jelent meg füzetes válogatás, az Erkel Gyula, Doppler Károly és Szerdahelyi József megzenésítette énekek szövegeit szintén külön kis füzetben jutottak el az érdeklődőkhöz. Tamássyról: Pukánszkyné Kádár Jolán, „Tamássy József", in *Színészeti lexikon,* szerk. Németh Antal, 2 köt. (Budapest: Győző Andor, 1930), 2:929.

ket, novellákat népszerűsítő kiadók terjesztésében. A régebbi típusú, a 19. század második felére mind a tárgyat, mind a terjesztést tekintve módosuló változatok a 20. századra átalakulnak. A külső körülmények formálódásai csak jelei egy sokkal erőteljesebben ható folyamatnak, mely legfeljebb olyan állandókat mondhat a magáénak, mint az érdekfeszítő, kalandos, meglepetésekkel teli, cselekvésközpontú történetmondás. A zeneműkiadók is időben feleszméltek, gyorsan piacra dobták a népszerűvé vált filmdalokat (szöveggel, kottával), évenként ezekből gyűjteményes füzeteket állítottak össze, a dalokat olyan zongorakísérettel látva el, melyet a nem túlságosan magasan iskolázott zenét tanuló csekély gyakorlás után el tud játszani. Ami a 19. században a dal-, történetkiadványok meghatározott körét többé-kevésbé lefedte, a 20. században már nem lehetett időszerű, a ponyva – mint kifejezés – megmaradt, de más tartalommal töltődött föl. S az évtizedek során egyre gyanúsabbá vált a „műértők" szemében. Mintegy az értéktelennel, a silánnyal lett rokon értelmű. Érdemes beletekintünk néhány szótárba, milyen jelentéssel látják a ponyvairodalom címszót. Maga a ponyva szót szláv jövevényszóként regisztrálja történeti-etimológiai szótárunk,[19] első előfordulásairól a középkorból vannak adataink. A jelentés átvitele az irodalomként számontartott vásári termékekre a 19. század első felére tehető. Arany János *A nagyidai cigányok*[20] című elbeszélő költeményében ebben az értelemben használja. Nem fölösleges, ha itt elidőzünk egy keveset, mivel amit följebb irodalom és ponyva kölcsönhatásának, másképpen szólva: összeműködésének tüntettünk föl, az első irodalmi említést – forrásait és hatástörténetét számba véve – érzékletes példán mutathatjuk be. Előbb annyit, hogy Arany e művében három ízben lelünk „ponyvára". Az első esetben egy hasonlat tagjaként:

> A vezér pediglen ágy alól kivonva
> Egy nagy papirosat, mint egy szóró-ponyva,
> Leteríttete a sátor közepére
> És lehasaltak mind, körül a szélére.[21]

19 Benkő Loránd, főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára,* 4 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 3:251.

20 Arany János, *Elbeszélő költemények,* kiad. Török Zsuzsa, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 460–587, 955–984.

21 Uo., 491. – Pogány Péter a *Toldi szerelmé*re hivatkozik. A teljes versszakot idézem: „Ily dolgot az ember nem hinne regében, / Orlando ha tenné olasz énekében, / Vásáron ezek most kezdenek gajdolni, / Egy magyar vitézről, neve *Cola Toldi*, / Ki malomkövekkel hajigált a harcon / Láttam is: egy ponyvát mutatták, a rajzon." Arany János, *Toldi szerelme*. *A Daliás idők első és második dolgozata,* kiad. Voinovich Géza, Arany János összes művei 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 107.

Térképet tanulmányoznak Csóri vajda és legközelebbi hívei. A ponyva papiros közelsége többet ígér, mint amit végül teljesít, egyelőre mintha csak sejtené, hogy a ponyva valamiképpen a papiros mellett volna említhető. Másodízben még ugyanerről a tárgyról lenne szó, ám a kérges, ponyvaféle vászon visszatérít az elsődleges jelentéshez. Az elbeszélő költemény negyedik énekében azonban létre jön a jelentésváltozás, illetőleg irodalmi szöveggé válás, méghozzá a nemzet kiemelkedő költőjének tollából. Nyugtázza, ami a közbeszédben egy ideje nem újdonság, ám irodalmi szövegben ezáltal válik elfogadottá. Csóri vajda emígy fényezi a várvédő cigányok diadalát:

> Hősi tetteinket hirdeti a ponyva,
> Írják krónikába, kalendáriomba
> Lesz ember, ki egész könyvet is ír rólunk,
> S a világ bámulja, mily vitézek voltunk.
> Sőt nem győzi várni a kíváncsi világ
> Hogy megírja rólunk a szép históriát...[22]

Talán azt sem hanyagolhatjuk el, hogy az utókor emlékezetére hivatkozó Csóri a ponyvát elsőnek említi, s csak ezt követőleg szól krónikáról, kalendáriumról, könyvről, végül a megírt vagy megírandó históriáról. A ponyva e szerint a szemlélet szerint a maradandóság első letéteménye, alighanem azért, mivel amennyiben bármi nyomtatásban elér Csórihoz, az mindenekelőtt a ponyva, amely közkeletű-népszerű volta miatt olvasmány, ismeretforrás és a történet megörökítése. Az első kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Voinovich Géza szerint – márpedig az Arany-hagyatéknak ő volt a letéteményese – nem elképzelhetetlen, hogy Aranyhoz eljutott egy olyan ponyvanyomtatvány, mely a nagyidai cigányok históriáját foglalta magában. Tárgytörténetileg jól ismert, hogy az ún. nagyidai nótát több magyar költő idézte, említette, bedolgozta művébe. A történetben előre ugorva, ugyancsak Voinovichtól tudjuk, hogy Arany e művének részletei ponyvanyomtatványba jutottak be (1863-as adat). Hogy rekapituláljam, amiről szó volt: a nagyidai cigányok történetének „előélete" egy ponyvanyomtatványban kapott olyan formát, amelyről az efféle kiadványok után amúgy is érdeklődő Arany tudomást szerezhetett, esetleg innen is merített. Az elbeszélő költeménytől egye-

Pogány viszont nem említi, hogy az Akastyán hegyhez (ötödik ének) maga Arany fűzte az alábbi magyarázatot, miszerint „Brunczvik Stilfrid fiáról Csehek kirájáról ponyván elterjedt história"-jából vette. Uo., 539.

22 ARANY, *Elbeszélő költemények,* 555–556.

nes út vezetett az újabb ponyvanyomtatványokig (miképpen a *János vitéz*nek, a *Toldi*nak, Arany *Családi kör*ének részletei – szó szerinti átvétellel, csupán az adott szöveghez némileg igazítva – szintén visszaköszönnek a ponyvanyomtatványokból). Jóval több és egyszerűségében is bonyolultabb folyamatot regisztrálhatunk: a műköltészet középső, talán kiegyenlítő, esetleg korszerűsítő fázist alkot (*A nagyidai cigányok* esetében) a két ponyvanyomtatvány között, hol a ponyva szolgál forrásul, hol Arany műve. Az átjárás természetesnek, magától értetődőnek tűnik, jóllehet a ponyvanyomtatvány „naivitását", szimplifikáló szemléletét, a triviálisba (tehát nem a népiesbe vagy a „népi"-be) hajló előadásával szemben Arany János egyfelől a komikus eposzok örökségét viszi tovább, másfelől az elbeszélő költemény beszélője egyszerre érvényesíti az „ál-naiv" előadást (főleg a szereplők beszélgetése utalhat vissza a ponyvai előadásra) és nem titkolt iróniáját, mellyel szüntelenül figyelmeztetni látszik történés és hangvétel, szereplői beszéd és narrátori tudat komikumban feloldódó feszültségére. A lényeges azonban az irodalom és a ponyva kölcsönös érintkezésének mikéntje: irodalom is, ponyva is megmarad a maga „státusában", a demarkációs vonalak ki vannak jelölve, azokat nem hágják át. Ellenben a kapcsolódás nem rejthető; ahhoz, hogy ponyva is, irodalom is valóban olvashatóvá, megőrzendővé válhasson, szükségesnek mutatkozik ez a fajta kölcsönösség. Nem mellékes, hogy a történeti-etimológiai szótár Aranynak ezt a helyét idézi első előfordulásként: amint a ponyva vászon mivoltát a háttérben hagyja, és belép az irodalmi műfajok közé, immár nem pusztán odaérthetően, hanem ponyvairodalomként állandósult jelentésben kap a szótárakban saját helyet. Hét esztendővel azután, hogy a ponyvairodalom „visszavette", amit Aranynak kölcsönzött, jelent meg a Czuczor–Fogarasi szótár ama kötete, amely önálló szócikkben közölte a ponyvairodalom meghatározását.[23] Ezzel mintát adott arra, hogy az időben követő szótárak is ebben a formában tudassák a(z esetleges) jelentésváltozást. A szócikk külön érdekessége, hogy feltehető szerzője az a Czuczor Gergely, akinek dalai (népszínművek révén vagy anélkül) népszerűek voltak, sokan sokfelé sokáig ismerték (nem bizonyosan a szerző nevével együtt). Pogány monográfiájában azok közé a költők közé tartozik, akiknek ponyva-kapcsolatairól számot lehet adni.

> Ponyvairodalom (ponyva-irodalom) ösz. fn. Átvitt értelemben a köznép közt keletkezett, avagy a köznép felfogása és mulattatásához alkalmazott irodalom, mint álmoskönyv,

23 Czuczor Gergely és Fogarasi János, *A magyar nyelv értelmező szótára,* 6 köt. (Pest: Athenaeum, 1870), 5:301. hasáb.

> népversek, népdalok, híres rablók élete s viszontagságai (versekben), lakodalmi köszöntések stb., melyeket a vásárokon leterített ponyván szoktak árulni.

Önmagáért jelentékenynek vélhetjük ezt a korai körülírást, amely felsorolja a műfajokat, jelezve, hogy nem merítette ki, a szócikkre szabott terjedelem ennyit enged, kiváltképpen a népversek, népdalok, verses rablótörténetek stb. kiemelése mond sokat, mivel (feltételezésem szerint) a maga költői tapasztalatát közvetíti.

A 20. századi, idevonatkoztatható felfogásokból a ponyvaregény – mint valóban leginkább elterjedt, legnépszerűbb műfaj – dominanciája mellett majd csak az irodalmi népiesség-kutatással összefüggésben kapja méltó helyét a lírai, illetőleg a verses ponyva. Ez a folyamat már a 19. század második felében elkezdődött, de akkor még a ponyva Pitaval tartotta pozícióit. Peter Liba említett bibliográfiája is a prózai füzetek dominanciáját jelzi, fordításokban szinte csak ponyva-prózára lelhetünk.[24]

Balassa József *A magyar nyelv szótára* szerint[25] a

> ponyva/irodalom, Rossz vásári irodalom. (A régi időkben vásárokon a ponyvára kirakva árusították a könyveket.)

Nemcsak az akkoriban általánosan uralkodó „értelmiségi" nézetnek ad hangot Balassa, hanem a regényekre szorítkozik, noha azok csak a 20. században özönlötték el a könyvpiacot. Egy már 21. századi szótárunk[26] is ítészi magasságból nyilatkozik, a ponyvaregény és az iromány (?), fércmű sort felállítva. Értelmezésében ekképp szól:

> A régen vásárokon kifeszített vászonról árult, általában silány tartalmú, igénytelen külsejű, olcsó könyv, füzet. *Vettem egy ponyvát az aluljáróban. Egész nap a ponyvát falja.*

24 LIBA, *Čitanie starých otcov,* a ponyvaprózát tárgy szerint is felosztja, úgy mint rablólovagok története, Genovéva típusú női történet, haramiatörténet stb. Más szempontból: Faust, Trisztán és Izolda, Helena és Paris, Pál és Virginia „népkönyvi" változata. Itt jegyzem meg, hogy a magyar kutatás tárta föl, adta közre a bábjátékos családok előadta *Faust*-bábjátékot. Vö. TOLNAI Vilmos, „Tót bábjáték a Faustról", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 20 (1896): 217–227. A Dubsky (?) családtól kapta meg a szövegkönyv első három felvonását, mivel a családok féltékenyen őrzik a maguk készítette (?), előadta szöveget. Az utolsó két felvonást magyar prózai elbeszélésben foglalta össze. A magyar bohemisztika nem tért vissza Tolnai szövegközlésére.

25 BALASSA József, *A magyar nyelv szótára,* 2 köt. (Budapest: Grill Károly Könyvkiadó, 1940), 2:149.

26 EŐRY Vilma, főszerk., *Értelmező szótár,* 2 köt. (Budapest: Tinta Kiadó, 2013), 2:1278.

A használatra példaként említett két mondat eloszlathatja a kétségeket, a meghatározás minősítő jelzői összhangban állnak a látszólag a hétköznapi életből vett mondatokkal. Mindkét, 20–21. századi szócikk tartalmazza a „történeti" utalást, mely magyarázza, mint lett a földre terített vászonból egy irodalmi folyamat részese, ugyanakkor differenciálatlanul tör pálcát egy népszerű műfaj, olvasásmód fölött. Ami különösen meggondolkodtató, hogy Balassa szótárának kiadásával szinte egy időben lett parlamenti interpelláció témája a „ponyvaregények" széles körű olvasása, majd ez 1942–1943-ban a ponyvafüzetek/regények árulásának, kiadásának betiltásához vezetett.[27] Ezzel együtt kormányzati részről favorizálják az ún. nemes ponyva terjesztését. A kormányzati felfogás szerint erkölcsös, hazafias, a nemzeti nevelést szolgáló irodalom, ismeretterjesztés kiadását, eljuttatását azokhoz, akik eddig csak vagy túlnyomó többségükben ponyvát olvastak. Sem az interpellálók, sem a választ adó miniszterek nem tudták, hogy efféle szándékok már a 19. század utolsó harmadában megszülettek, szintén az akkori kormányzat sugalmazására. Részint az olcsó rabló/bűnügyi/rémtörténeteket tartalmazó füzetek helyébe igyekeztek ugyanazokkal a kiadókkal színvonalasabb irodalmat kiadatni, részint a magyar állameszme terjesztését (például) Jókai *A magyar nemzet története regényes rajzokban* fordításával előmozdítani. Az elsőül említett törekvés jegyében Jókai is, Mikszáth is verses történeteket fogalmaztak, adattak ki (Mikszáth Jókai életrajzából írt elbeszélő költeményt), mindketten felejthető verseket fabrikáltak össze. A lényeg azonban a kormányzati beavatkozás az olvasás irányításába. A „támogatott" és a legszívesebben (majd valóban) betiltott irodalom körüli fáradozások azonban csekély eredményt hoztak. A 19. és a 20. századi ponyvatörténetben elsősorban a kormányzati szerepvállalás jelenti a kontinuitást, minden más, a nyomdai kapacitás növekedése, a szakosodott könyvkiadók terjesztési módszere, valamint a ponyvafüzetek tárgyának radikális változása, a korai globalizálódás megjelenése az, ami szerint fejezetekre oszthatjuk a ponyva históriáját.

Még egyszer visszagondolva a szótárak közléseire, feltűnik, hogy 1) alapvető karakterisztikumként a terjesztés egykori módja tetszik (ponyva), 2) a Czuczor–Fogarasi szótártól eltekintve megbélyegző, degradáló jellemzést kapunk, 3) ezúttal még nyomokban sem fedezhető föl a megnevezésben a német, az angol, a francia „hatás". *Groschenheft, Kolportageroman, Kolportageliteratur, Hintertreppenliteratur, trash literature, pulp fiction, trashy novel, littérature de*

27 Grób, *A magyar detektívregény fénykora...,* a *Törvénytár*ból idézi az idevonatkozó rendeleteket. Hóman Bálint, majd Antal István parlamenti expozéját közli a képviselői közbeszólásokkal, tetszésnyilvánításokkal együtt.

colportage, roman noir, auteur de romans à l'eau de rose… – tallózunk. Az alacsonyabb értékre utalás itt sem hiányzik, mint ahogy a „kolportázs" jelleg erős hangsúlya is érzékelhető. A „magas" és a legfeljebb „népszerű" vagy tömegirodalom megkülönböztetése, a felsőbb és alsóbb (esztétikai, irodalmi) regiszter radikális szétválasztása annak ellenére általánosan elfogadottá vált, hogy a magyar és a világirodalomban a popularitás olykor a legjelentősebb szerzők műveiben is jelen van, a ponyva és rokon műfajai helyet kértek és kaptak az esztétikailag magasan jegyzett alkotásokban. Goethe *Faust*jának szoros előzménye közé tartozott a „népkönyv", de az az Angliából importált bábjáték is, melynek „leszármazottját" egy 19. század végéről ismert szlovák bábjátékban üdvözülhetjük. A „magyar Faust", Hatvani István debreceni fizikus Arany Jánostól, Jókai Mórtól ismerős, versben, illetve prózában – mindkettő a ponyvatörténet hiedelmeire épül –, egyáltalában nem titkoltan! Peter Liba „a nép számára írt irodalmat" említ, többek között a kalandregényeket is idesorolja, általában a nép számára készített szórakoztató irodalmat, amelyet a nagyapák megfizethető, olcsón megvásárolható olvasmányai közé lehet sorolni. Az esetlegesen napvilágot látó lírát kizárja vizsgálódásai köréből, akárcsak a kéziratos anyagot.[28]

A magyar kutatás kevéssé vagy nem eléggé figyelt olyan német kezdeményekre,[29] melyek a Bänkelsang (képmutogató) nyomait mutatták föl a 18. századtól, kezdve egy Goethétől Brechtig tartó folyamatban, előzménynek a 15. századtól adatolható Zeitungsliedről szóltak. Híradásokból, Flugblätterből merítve boszorkányégetéseket, természeti katasztrófákat, szerencsétlenségeket, csodákat adtak hírül az erre „szakosodott" énekesek. A Bänkelsang férfi előadóját egy asszony egészítette ki, ki botjával mutogatta a versbe szedett, megénekelt képeket. Arany János verse, *A képmutogató* szolgál verses dokumentumként, így nálunk sem volt ismeretlen, Petőfi töredékben maradt színművében is fölbukkan.[30] Ugyanebbe a műfajba so-

28 LIBA, *Čitanie starých otcov*. Nagy óvatossággal hasznosítja az orosz formalisták és Bahtyin kutatásait, de tekintettel van a „normalizációs" kor ideológiai elvárásaira is.

29 Walter HINCK, „Volksballade–Kunstballade–Bänkelsang", in *Weltliteratur und Volksliteratur: Probleme und Gestalten,* szerk. Albert SCHAEFER, 80–106 (München: Beck Verlag, 1972). Idézet Goethe *Das Jahrmarkfest zu Plundersweilen*jéből (1774): 86.

30 Pogány Péter figyelmeztet egy Petőfi-adatra, de csak a verses szöveget idézi a *Drámatöredék*ből. A színi utasítást írom ide: „Komédiás jön egy póznára tűzött nagy vászonképpel, mely kivégeztetést ábrázol." PETŐFI Sándor, *Szépprózai és drámai művei,* kiad. VARJAS Béla, Petőfi összes művei 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 209–210. Az 1840-es évek közepén foglalták le a hatóságok Miskolcon Lővy József könyvkötőnél az „egyedül a szegény nép kizsarolására és a fanatismus terjesztésére czélzott apróbb nyomtatvány"-okat, köztük *A legujabb álmos könyv*et, *Az örökké való zsidó*t, *A szép Karolin*át, *Angyal Band*it, *Legújabb nóták*at, *Stilfrid és Brunczvik*ot, *Zöld Marci*t. BAYER József, „Adalékok a magyar ponyvairodalom történetéhez", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 28 (1904): 464–470. Ekkor

rolódik a Gaunerballade, mely pikareszk történetet ad elő, a Moritat: verses rémtörténet, a Räuberballade, a betyártörténet megfelelője, csakhogy nálunk valamivel terjedelmesebb epikus szerkezetbe kényszerül a történések sora. Petőfi Sándor *Zöld Marci*ja (népszínművét elégette ugyan, de újra megírta – versben) nagy valószínűséggel ponyvanyomtatványt követett, illetve valóban balladához közelített egy háromszög (anya–leány–betyár) hihetetlen tömörséggel drámaivá fokozott rövidebb versével (*A csaplárné a betyárt szerette;* Szénfy Gusztáv zenésítette meg).

Kitérőképpen említem, hogy a német kutatás a kis irodalmi formákról szólva külön műfajként tünteti föl a Kalendergeschichtét.[31] Első megközelítésben az Európa-szerte népszerű, sokaknak szóló és jól eladható kalendáriumokban publikált rövidebb történeteket tartalmazott, hangsúlyosan morális tanulság levonására kínálva alkalmat. Ám az efféle típusba tartozó történetek egy idő után függetlenítették magukat a kalendáriumtól, „formai és tartalmi jegyei nincsenek feltétlenül meghatározott publikációs és terjesztési médiumokhoz kötve", populáris tematika, tanító, erkölcsi célzat jellemzi. (A német kutatás Johann Peter Hebel, a karlsruhei gimnáziumi tanár működéséhez köti, ő 1811-től a *Schatzkästlein des Rheinischen Hausfreundes* címmel adta ki elbeszéléseit, melyek a kalendáriumi elbeszélésekből nőttek ki). A magyar irodalomban két út létezik, az egyik a kalendáriumokba, a másik azoktól függetlenedve vezet. Már Vörösmarty is úgy gondolta, hogy szélesebb olvasóközönséget ér el (például) elbeszéléseivel, ha kalendáriumi közlésre engedi át. Arra nem gondolt, hogy romantikus, majd a romantikán ironizáló, olykor groteszkbe hajló nyelvisége eltér a megszokott elbeszélői módtól.[32]

A másik utat Jókai képviselte, méghozzá többféleképpen: karácsonyi történeteivel[33] (első ízben a *Vasárnapi Ujság*ban) mindenekelőtt Dickens közelébe került, ám a történetek egyszerűsége, közvetlen hangvétele, moralitása a Kalendergeschichte műfaj magyar változata felé irányította (a *Melyiket a kilenc közül?* kitűnő példa erre). Ugyanakkor maga is vállalkozott naptárszerkesztésre/kiadásra, részint üzleti okokból, részint, mivel korán képviselte azt az álláspontot,

tehát még – legalábbis hivatalosan – nem használták a *ponyva* kifejezést. A *Zöld Marci*-füzet Petőfi miatt is érdekes adalék.

31 Michael Scheffel, „Kalendergeschichte", in *Kleine literarische Formen in Einzeldarstellungen,* Reclams Universal-Bibliothek, 111–123 (Stuttgart: Reclam jr, 2002).

32 Erre magam leltem példát egy Vörösmarty-elbeszélés ponyvai változatát bemutatva. Fried István, „Egy elfelejtett Vörösmarty-kiadvány", in Fried István, *„…örömem poklokkal határos": Vörösmarty Mihály költői indulásának néhány kérdése,* Tempevölgy könyvek, 41–47 (Balatonfüred: Tempevölgy, 2019).

33 Hermann Zoltán, „Jókai karácsonyi novellái", in *A kispróza nagymestere: Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájához,* szerk. Hansági Ágnes és Hermann Zoltán, Tempevölgy könyvek, 184–192 (Balatonfüred: Tempevölgy, 2018). A szerző angol, angol-amerikai, dán, osztrák, hasonló tárgyú elbeszélésekről emlékezik meg mint tágabb – világirodalmi – kontextusról.

hogy csak úgy lehet megküzdeni Medve Imre (Tatár Péter) kiadványainak népszerűségével, ha nem restell (nem hasonló stílben alkotni, hanem) maga is „népszerűen" fogalmazni, megcélozni egy jóval tágabb olvasóközönséget.

Talán ez a szándék, a ponyvapróza sűrített cselekményű, nemegyszer elképesztő kalandokat sietősen elbeszélő módja vonzotta íróinkat, akik közül Jókai a régebbi korokból és a félmúltból származó történeteket, helyzeteket, jelenségeket, figurákat úgy igyekezett szépirodalmi formába öltöztetni, hogy ne hiányozzék belőlük, nemegyszer betétként, hangulat-érzékeltetőként beiktatott, közköltészeti, illetve „ponyva"-elem, ideértve az emlékezetében élő műdalokat, a diákkórusok tolmácsolta vallási és világi ünnepeken elhangzott, a gyermekkorból ismerős énekeket, népdalokat és meséket. Nem kevésbé elevenítette föl az anekdotába illő alakokat, a szólásokat, olyan toposzokat, melyek a szóbeli hagyományban is helyhez juthattak. Ennek révén a kalandos-fordulatos Jókai-regények epizódjaiként funkcionáltak a továbbiakban. A kutatás rámutatott, hogy a *Csittvári krónika* a Jókai publikálta formában sosem létezett, ámbár létezhetett volna, kapcsolatai a diákfolklórral, a közköltészettel jól ismertek.[34] A *Szép Mikhál* olyképpen alkotja újjá az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*t, hogy a Simplexet, a „szerzőt" teszi meg a cselekvés egyik mozgatójává, a másik egy rekonstruált néphit boszorkánya, hogy mind a rablóvilág történései, mind az álcázásra kényszerülő két főszereplőéi rajtuk keresztül érintkezzenek, miközben várostörténet, országos történelem eseményei váltják egymást egy pikareszkregény kontextusában.[35] *A magyar Faust* vonalvezetése szintén kettős: élénk színekkel festve lesznek hol komikus, hol groteszkbe fúlóan tragikus események hív beszámolói egy hiedelmekkel teli közösség szemléletének, hol érzékelődik az, hogy Hatvani fizikai kísérleteinek nincs köze ördögi praktikákhoz, a mágiához. Az elbeszélés mintha egyszerre reagálna „ponyva" tartalomra és a korai magyar felvilágosodás kevés megértéssel fogadott jelenségére. A *Párbaj Istennel* egy családtörténet végzetdrámáját adja elő, a családon belüli véres leszámolásnak egy ponyvanyomtatványban is megörökített eseményeiről beszámolva. A Beleznay család elhíresült apa–fiú históriája a maga korában sokaktól „lereagált" (Pitavalba illő) esemény, mely alkalmat kínált a ponyvanyomtatvány [*G. B. S. Koporsó' Versei,* Írta Hód-víz parton Szinyei Farkas, Buda, Landerer Anna, 1829][36]

34 SZIGETI Csaba, „Egy lehetséges kis magyar irodalomtörténet: a *Csittvári krónika* filológiája", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 5,* szerk. CSÖRSZ Rumen István, 219–252 (Budapest: Reciti, 2017).

35 FRIED István, „Egy Jókai-regény újragondolása (Megjegyzések a *Szép Mikhál*hoz)", *Alföld* 72, 10. sz. (2021): 71–84. Jókai gyermekkori emléke a csízió, népszerű ponyvanyomtatvány, melyre e regényben is rálapozhatunk.

36 Lelőhely: OSZK 801.599. FRIED István, „Egy »regény«-es végzetdráma Jókaija *(Párbaj Istennel)*", in *„…író leszek, semmi más": Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben,* szerk.

szerzőjének morális kérdések fejtegetésére, a nevelés szerepének kiemelésére, szülői és fiúi felelősség hangsúlyozására. Hogy Jókai ismerte-e a népszerű nyomtatványt, használta-e, kevésbé lényeges. A történethez számos forrásból hozzájuthatott. Engem a leginkább az foglakoztatott, hogy – bár Jókai egy merész koncepció részévé teszi az eseménysort – míg a ponyvanyomtatvány az eseményeknek lehetséges hív elbeszélésére szorítkozik, ezt toldja meg nem túlságosan mély gondolatokat tartalmazó moralizálással, ráadásul verselése, előadásmódja sem különbözteti meg számos hasonló társától, Jókainál egyetlen tárgytörténeti sorozat részeként funkcionál, s a mindkét fél feldolgozta esemény a hasonló vagy azonos részletek ellenére más-más „világba" irányít. Mármost kérdéses, hogy ez a más-más világ mennyire lehetetleníti el a szembesítő bemutatást, vagy éppen ellenkezőleg, ez a szembesítés teszi lehetővé annak óvatos körvonalazását, hogy a megannyi különbözés ellenére a tárgy azonossága miféle érintkezési változatot képes produkálni.

Az említett ponyvanyomtatvány szerzője Berei Farkas András, a korszak nem teljesen ismeretlen vándorpoétája, akinek egy kézirata Jókai apjának gyűjteményébe került. Magam a nyomtatványnak olyan példányát forgattam az OSZK-ban, amely Nagy Iván hagyatékával együtt lett könyvtári tulajdon. Ám akár tanulmányozta Jókai a ponyvát, akár nem, figurája, általában a vándorpoéta alakja foglalkoztatta, több művébe beleszőtte, a komikumba hajló jelenetek színezésére. Ezen túl is megkockáztatható még valami: a dilettáns, fél-dilettáns poétát jellegzetes figurának fogták föl, Arany Vojtinára bízta „ars poeticáját" (látszat-rejtőzést mímelve), Jókai elbeszéléseinek, regényeinek többnyire falusi jeleneteit dúsította föl a ponyvanyomtatványok szerzőivel, alacsony esztétikai hozadékot eredményező versek terjesztőivel. Volt ebben elhatárolódás is: a Jókai képviselte irodalomnak – noha más közönségnek szólt – Tatár Péter konkurense volt, jelentékeny olvasóréteget célzott meg, ért el, sőt Jókai és Tatár műveinek tárgyköre olykor átfedte egymást. Jókai messze nem idegenkedett sem a közköltészettől, sem a népiességbe sorolható műfajoktól, ugyanakkor érzékelhető és kimutatható, hogy a nép számára írni (azaz magas irodalomhoz kevéssé jutó rétegeket megcélozni) mást jelentett Jókainak, mást Tatárnak és kiadójának. A „történet" nem Jókaival kezdődött el, hanem jóval korábban: a „megnemesített" nép(ies) dal a 19. század eleje óta az igénye az irodalomnak, irodalmi életnek. A népdal „tónja" utánozható,

---

Hansági Ágnes és Hermann Zoltán, Tempevölgy könyvek 15–31 (Balatonfüred: Tempevölgy, 2015). A tanulmány 17. lábjegyzetében hivatkozom Knapp Éva és Kerényi Ferenc kutatási eredményeire a vándorpoétáknál, illetve az idézett ponyvanyomtatványról szólva. A kutatásban bevonható még: Domokos Mariann, „Jókai Mór népmeséinek helye a magyar mesekutatás történetében", in *Jókai és Jókai: Tanulmányok*, szerk. Hansági Ágnes és Hermann Zoltán, 117–134 (Budapest: Károli Gáspár Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2013).

de a műköltészet képviselőjének tevőleges közbeavatkozása jódarabig mellőzhetetlennek tetszett. Amikor Jókai *Az Üstökös*ben szélesebb körű közönséget céloz meg, többféle szólammal kísérletezik, a ponyváéval is.

Ennél közelebb léphetünk Jókai és a populáris irodalom problémaköréhez, ha élclapját végiglapozzuk. Nemcsak a minden számban publikált „adomák" adnak hírt gyűjtőjük, közlőjük „népies" iránti érdeklődéséről, hanem az eleinte általa, utóbb munkatársai közreműködésével közzétett, nem egy ízben illusztrált beszámolók hangvétele, beállítottsága, az élclap állandó figuráinak közlésmódja és szemlélete is, mely aligha tagadható tudatossággal imitál egy olyan típusú beszédet (a komikumba átfordítás jogát mindig fenntartva), mely a ponyvanyomtatványok egyikétől-másikától sem idegen. Nem meglepő tehát, ha *Az Üstökös* 1872-es évfolyamában[37] a ponyvaárusok/árusítás és a képmutogató képi ábrázolásával kísért közleményekkel találkozunk. Don Pedrő (azaz Bartók Lajos) riportot készített e populáris műnemek megjelenítőiről, eladóiról. Abban a szerencsében részeltet a közlés, hogy jó néhány nyomtatvány címét leolvashatjuk a Jankó János rajzolta illusztrációkról. A rajz nemcsak szemlélhetővé teszi, amit Don Pedrő „helyszíni tudósítása" tudat, hanem alakjai mindegy eladó–vevő viszonyt jelenítenek meg, karakterisztikus figurákkal. *A repülő könyvkereskedés* cím „kultúrhistóriát" ígér, nem furcsaságot, olyan „életkép"-formába öltöztetett, „kimerevített" jelenetet, amely a megszokottnak tekinthető, utcai (városi) jelenséget majd a „felülről" szemlélő tanulságaihoz vezeti el. Több ponyvaárust – feltehetőleg – idősebb nőket látunk két képen, az egyik ujjával a vevő számára mutatja a kívánt nyomtatvány helyét, a másik ül és kötöget, türelmesen várja, míg vásárlója eldönti, mely kiadvány(oka)t vásárolja meg. Az egyik képen egy asszonyt látunk, lehajolva az áruhoz egy Angyal Bandit megéneklő füzetet tart a kezében. Az elsőül közreadott ábrán egy csizmát áruló férfi a felakasztott áru alatt kiterített ponyvára tette az eladandó füzeteket. Don Pedrő elárulja, hogy Obszesz Márton csizmadia a vegyeskereskedő, akinél százesztendős kalendáriumot, álmoskönyvet, Árgirus királyfi históriáját lehet kapni. A női árusok között az első megelégszik azzal, hogy kiteszi a ponyvára az eladásra szánt füzeteket, melyeket címük kínál az érdeklődőknek németül *és* magyarul (!). Álmoskönyve neki is van, *Angyal Bandi*ja úgyszintén, valamint: *Égből jött levél, Jézus*

37 DON PEDRŐ, „Repülő könyvkereskedés: Egy kis kultúrhistória", *Az Üstökös* 24, 6. sz. (1872): 65–68; „Ponyvára került klasszikus", uo., 7. sz. (1872): 80. Az elsőül említett írás emlegeti az alábbi kiadványt: *Abules és Agétás szomorú története* vagy *Jaj neked Abules, megölted Agétást*. Pálffy Sámuel egykor népszerű, *Erbia* című regényéből elterjedt mondás, sűrűn idézték így, Jókai is. Az író anyjának volt Pálffy kikosarazott kérője. *A cigányasszony jóslata* című Jókai-elbeszélés örökítette meg a történetet. Vö. FRIED István, „Jókai Mór életrajzai", *Irodalomtörténet* 98 (2017): 16–31. A ponyvanyomtatványok „rajzolóinak eljárásá"-ról: RÉVÉSZ, *Kép, sajtó*..., 223–230.

Krisztus csodatévő zápfoga, 7szeres gyilkosság – hogy néhány címről tájékoztassak. Az *Égből jött level*et egy érdeklődő vásárló a kezében tartja. Nem hiányozhatnak a választékból Tatár Péter (kelendő) füzetei, melyekről a riporter némi megvetéssel nyilatkozik, mint ahogy az utcai kereskedelemnek ezt a módját sem becsüli sokra. Ugyanakkor alaposan leírja: ebben a tevékenységben különös figyelmet érdemel a képmutogató bemutatása, mivel alig rendelkezünk „tárgyi" anyaggal ezekről az egyébként népszerű „performanszokról". A terézvárosi búcsúban vagyunk; a férfi nagy ponyvákra festett képeket magyarázott, mialatt a nő és a gyermek „a magyarázatot" énekszóval kísérték. „A szöveget meg úgy árulgatták: Rettentő rablógyilkosság" volt az, mely „Fehér vár városa mellett esett meg". A produkció végén egy „eredeti *Örvendetes köszöntést a Szent Üdvözítőtől*" hallhattak a nézők-hallgatók. A bizonyára látott-hallott „esemény" és a nyomtatványok eladásának megfigyelésekor szerzett tapasztalat készteti Don Pedrőt a töprengésre és az ajánlatra, hogy színvonalas „népies" kiadványokkal lehetne és kellene kiszorítani ezt a károsnak minősített tevékenységet, nem utolsósorban a népnevelés feladatát hangsúlyozza, olyan eredményben bízva, hogy majd a magas irodalomba tartozó, de a népnek szánt olvasmányok kielégítik az egyszerű olvasók érdeklődését. A tanulmányban korábban érintett elgondolások hírnökébe ütközünk. (A képet lásd a 41. oldalon.)

A ponyvaárusítás helyszíni szemléje még valamit lehetővé tett, mely első megközelítésre hihetetlennek tetszett. A Gyulai–Jókai vitának[38] akad olyan részterülete, melyben Jókai védelmét, Gyulai kinevettetését *Az Üstökös* vállalta. Egy rövidebb írás beszédes címe: *Ponyvára került magyar klasszikus.* Sokat sejtetően jelzi, hogy valami meglepő előadására készül. Az illusztrációról előbb volt szó, itt látjuk a kötögető asszonyságot, a földre terített ponyvafüzetekről Patkó, Angyal, Sobri neve betűzhető ki, a háttérben egy csízió, egy érdeklődő atyafi kezében pedig egy *Romhányi* címet viselő nyomtatvány. Tudjuk, hogy *Romhányi* a címe Gyulai Pál lassan készülő, végül soha be nem fejezett elbeszélő költeményének. A füzetet a kezében tartó atyafi csattanóként jegyzi meg: „Romhányi-Romhányi? no ennek a zsiványnak nem hallottam hírit!"

A nem túl jelentékeny szatirikus rajz azonban olyan műfaji metamorfózis miatt mutatkozik érdemesnek a számontartásra, mely egyrészről a popularitás se-

38 A kötetnyit kitevő Gyulai–Jókai kontroverziával itt nem áll módomban foglalkozni; mind az irodalom-, mind a sajtótörténet feldolgozta. Gyulai nem szűnt meg támadni Jókait, míg Jókai egy idő után nem reagált a bírálatok formájába burkolt támadásokra. Ellenben *A jószívű ember* című egyfelvonásos színdarabban, az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból,* valamint *A három márványfej* című regényekben megalkotta a kritikus karikatúráját. A Gyulainak szóló közvetlen választ munkatársainak engedte át, Gyulai egyébként is kedvelt célpontja volt az élclapoknak, a bevégzetlen *Romhányi*t több ízben parodizálták.

gítségével kibontható irodalmi érdekű polémia szolgálatát hívja elő. Másrészről mind a háttérinformációkkal (a ponyvafüzetekről ránk köszönő betyárnevekkel), mind pedig a füzetek közt válogató és a *Romhányi*ra rábukkanó atyafi kijelentésével a félreértés retorikájával élve úgy egyenlíti ki az elit- és a populáris irodalom tárgyválasztását, hogy egy irodalmilag tájékozatlan szemlélőt hatalmaz fel a félreértés megfogalmazására. Nemcsak a kortársak tudták jól, hogy Gyulai sokallta Jókai popularitását (amennyiben népies felé tájékozódása annak volna nevezhető) és az olvasók igényeinek kielégítését vállaló „irályát", s elmarasztalta abban, miszerint a kevésbé művelt olvasók kegyeit hajhássza (nem folytatnám Gyulai jól tudott vádjainak felsorolását), a ponyvanyomtatványok „szellemisége" ugyancsak meglehetősen messze esett Gyulaitól. Az élclap rövid írása, illusztrációjával, azonban kifordítja az atyafi számára ismeretlen füzet, könyv tárgyát, lehetséges jelentését, és ott vág vissza a rettenthetetlen és következetes kritikusnak, ahol valóban érzékenynek látszik. Kurta időre ugyan, egy élclap rövid közlésében oda kerül az elbeszélő költemény, ahová semmiképpen nem szeretne kerülni. Ennyit az írás polemikus-ironizáló jellegéről. Ennél talán még szembetűnőbb, hogy egy irodalom alattinak tekintett műfaj „eszköze" lehet az irodalmiság, sőt a poeticitás határikijelölései ügyében vívott, sosem elnyugvó vitának. Másképpen fogalmazva: a ponyvanyomtatvány ezúttal érvként tűnik föl. Egy irodalmi vitában olyképpen kerül elő, mint amelynek értelmezése immár nem a maga keretein belül érvényes, hanem általában viszonyítási pont, még ha negatív szempontból is. Az illusztrációnak megnő a szerepe, a vázlatos rajz alakjai a járókelők előtt megszokott környezetben végzik megszokott cselekvésüket: a kötögető asszony árul, az atyafi vásárolni szeretne, újdonságként fogja föl, ami a polemikus írás szerzője hathatós segítségével illeszkedett a más tárgyú, irányú, hangvételű füzetek közé. Az más kérdés, hogy az évfolyam verses riposztokat is közread „Romhányi-ügy"-ben, a kutatás a Gyulai–Jókai, némileg egyoldalú vitát több ízben regisztrálta. Az élclap természetétől, alulretorizáló stratégiájától a ponyvai előadás nem mondható teljesen idegennek. Még akkor sem, ha az élclapok elsődleges címzettje a politika, az 1872-es évfolyamban a parlamenti választások, a parlamenti csatározások voltak, utóbb a „közös" ügyek. Az a tény, hogy az 1872-es évfolyamban több közlemény foglalkozott a ponyvával, illetőleg a képmutogatói jelenettel, nemcsak a lap időszerű reagálását tanúsítja, hanem azt is, hogy e kiadványok vitatott, tudomásul vett, többeket érdeklő megnyilatkozásai voltak-lettek a kapitalizálódó, egymással versenyző könyvkiadóknak. Az egyik illusztráció halványabb célzása a német nyelvű ponyvanyomtatványokra éppen úgy a kiadók és olvasók többnyelvűségét igazolja, mint Peter Liba azon szándéka, hogy a *Nagyapák olvasmányai*nak budapesti, magyar irodalmi fordításai révén elérje a szlovák közönséget,

konkurenciáját jelentve a szlovák kiadók vállalkozásainak. Mint ahogy párhuzamot fedezhetünk föl a szlovák nemzeti mozgalmat irányító értelmiség reakciója és a magyar ponyva széles körű elterjedtségén, „erkölcsromboló tendenciáján" aggódó magyarok között is.

A ponyvanyomtatványokról szóló ismeretek szintetizálása és komparatisztikai elemzése meglehetősen fontos feladatnak tetszik, nemcsak irodalomszociológiai nézőpontból. A kétirányú mozgás: írók, költők forrásai, forráshasználata, ezzel szemben (vagy ezzel együtt) költők, írók műveinek ponyvanyomtatvánnyá válása,[39] a városi folklórba jutás az irodalmi mozgások, az irodalmi folyamat természetes velejárója, mely nem szorítkozik a romantika periódusára, és amelynek a 20. századi következményei ismeretesek. A posztmodernnek minősülő írásbeliség emancipálta az addig inkább irodalmon kívülinek tekintett műfajokat, *A rózsa neve* és a hozzá fűzött elméleti magyarázat jól eligazít e téren, De említhetném a *Gesta Romanorum* egy történetének fel/újradolgozását Thomas Mann *A kiválasztott* című regényében. Ez utóbbi két példa nemcsak a „műfaj" makacs továbbélését láttatja, hanem alkalmazkodó képességét is a technikai reprodukció korában. Ennek elemzéséhez feltehetőleg módszertan finomítására, korszerűsítésére van-volna szükség, a filléres detektívregények nemcsak prózaiságuk miatt térnek el a 19. század rabló/betyártörténeteitől.

A műfajok közül a *népszínmű*[40] rendkívül jelentőségre tett szert. Nemcsak a korábban emlegetett „összművészeti" vonzódása miatt, jóllehet a beépítetlen da-

39 Baros Gyula, „Arany, Petőfi és a ponyvairodalom", Különlenyomat a *Magyar Könyvszemle* 1918. 3–4. számából (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1918).

40 A népszínművek előzményei a magyar vándortársulatok repertoárjában lelhető meg, Balog István társulatával több zenés darabot vitt sikerre. *[A] szökött katona* 1843-tól volt műsoron, ezen kívül *A lelenc* (bem. 1863), *A kintornás család* (1875), *A tolonc* (1878), *A betyár kendője* (1872) rövid bemutatására nyílt tér. Az alábbi kiadványokat használtam föl: Szigligeti Ede, *Színművei*, kiad. Bayer József, 2 köt. (Budapest: Franklin Társulat, 1902–1904); Tóth Ede, *Válogatott munkái*, kiad. Váradi Antal (Budapest: Lampel, 1902). A szakirodalomból jó hasznát vettem: Major Ervin, *A népies magyar műzene és a népzene kapcsolatai* (Budapest: Stádium, 1930); Tóth Dénes, *A magyar népszínmű zenei kialakulása* (Budapest: Sárkány nyomda Rt., 1930); Dobó Sándor, *Népszínművek dalai: Tanulmány* (Budapest: Sárkány nyomda Rt., 1934). Két táblázattal igazít el: *Fontosabb népszínműveink* [1812, 1843–1902], *Népszínművekben előforduló dalok,* illetve Dobó ábécérendben közli az egyes dalok adatait, szintén ábécérendben a népszínművek zeneszerzőiről emlékezik meg. Külön hívom föl a figyelmet arra, hogy néhány népszínmű dalai önálló füzetekben jelentek meg, a *Szökött katonáé* 1857-ben és 1860-ban, az *Árgyil és Tündér Ilonáé* meg a *Cigányé* 1853-ban etc. Vö. még: Nagy Ildikó, „A Népszínház", in *Magyar színháztörténet 1873–1920,* szerk. Gajdó Tamás, 102–142 (Budapest: Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001). Az élclapok nem kímélték a népszínművek sémáit, modorosságait sem: Buzinkay Géza, kiad., *Műferdítések és poétai rugamok: XIX. századi élclapjaink paródiái és travvesztiái,* Magyar hírmondó (Budapest: Magvető Kiadó, 1983), 98–100, 209–212, 300–306.

lok, táncok, esetenként pantomimek szinte zálogai voltak a sikernek. Egyrészt a nézőközönség visszahallgathatta kedvelt dalait, melyek a szájhagyományból vagy ponyvanyomtatványokból voltak számára ismerősök, másrészt tanúja, mint lesz népszerűvé a színpadon elhangzott dal, amely kezdetben a vándortársulatok révén, majd nyomtatásban is terjedt, hasonlóképpen a ponyván kiadott dalokhoz, dalsorozatokhoz. A népszínmű közvetlen előzményeiként számontartott színjátékok, amelyekből nemigen hiányzott az ének, illetőleg a tánc, már korán reagáltak arra a közönségigényre, hogy a betyártörténeteket a színpadi interpretációban ismerhessék meg. Balog István 1812-ben vitte színre (és diadalra) Angyal Bandit, majd a Sobri-színjátékok arattak sikert. Nem egyben Sobri alakja szinte pozitív hősként magasodik a többi szereplő fölé, a szombathelyi színészek Sobrijának jószívűsége világlik ki, Abonyi Lajos *A mi nótáink* népszínművében a szerelem hatására Zöld Marci megváltozik. Az 1837-es kolozsvári Sobri Jóska mimikai táncjelenetben lép színpadra, szerencsénkre a színlapon olvasható a cselekmény. Sobrinak és társainak gaztettei előadatnak, a szökött katona problémaköre is belekerül az előadásba, befejezésül a haramiák halállal büntettetnek. A betyártörténetek mellett az *Árgirus*-szüzséből merített „aranyhajú Tündér Ilona" zenés darabok mutatkoztak igen keresetteknek. Balog István feldolgozását követőleg Munkácsy János próbálkozott, ám darabja megbukott, pedig Szerdahelyi József állította össze zenéjét, Szigligeti Ede folytatta kevésbé sikeres *Árgyil és Tündér Ilonáj*ával nem függetlenül az *Árgirus*-történet ponyvaváltozataitól, amiképpen a haramiatörténetek is több irányból érkeztek a színpadra. Igen gyakran fordítások előzték meg *(Abellino),* majd a széles körben terjesztett ponyva szinte igényelte a színpadi előadást. A népszínmű Szigligeti Ede *Szökött katonáj*ával (1843) kezdte meg diadalútját, amely a 19. század második felében ért csúcsára, hogy aztán hanyatlása kezdődjék meg. Sikerének egyik titka, hogy jobb darabjaiban időszerű társadalmi problémákra reagált, amelyek szóba kerülhettek akár az országgyűlésen, mint a katonafogdosás, az ezzel összefüggő csalások és tévesztések falun, a dezertálás. Mindezek részben beiktatódtak a betyártörténetekbe (a szökött katona nem térhetett haza, sehol nem lelt megélhetésre, ezért – kénytelenségből – beállt betyárnak), az egykor eltitkolt, majd (immár felnőttként) újra föllelt gyermek, az egymástól elválasztott, érdekházasságban erőltetett leány (vagy fiú stb.) szintén hálás témának bizonyult. A *Szökött katoná*ba az említett cselekménylehetőségből több került, a félreértések, tévesztések dramaturgiája működni látszott, s az olykor a drámai eseményekből következő, máskor a dramaturgiai gyengét áthidalandó dalok biztosították a tartós érdeklődést. Abonyi Lajos sikeres műve, *A be-*

tyár kendője[41] a szereplőket teszi meg nemcsak a dalok előadójává, hanem kvázi spontán szerzőjévé. A feleségét megölni akaró betyár, Gyuri Bandi a színmű végére nemcsak megbánja tetteit, hanem magára vállal olyat, amit nem követett el, s a maga sírversét ekképp adja elő:

> Esik eső, szép csendesen csepereg,
> Gyuri Bandi bitófánál kesereg,
> Most faragják Nagykőrösön azt a fát,
> Melyre Gyuri Bandit majd felakasztják.

Figyelemre méltó, hogy a szerencsésen megmenekült feleség is, a szerető is mintegy egymásnak üzennek dalaikkal. *A lelencz* című népszínműben az elkényeztetett fiú áll elkeseredésében Deli néven betyárnak, miután apja egyre nehezebben viseli el sokszori csínytevését, szűnni nem akaró léha magaviseletét, majd a „tékozló" fiút elzavarja a háztól.

Szigligeti mellett Tóth Edéről is elmondható, hogy utat keresett a valódi népdrámához, a népszínmű cselekményét radikalizálta, *A toloncz* című népszínműben az ártatlanul gyanúba került cselédlány sorsához kapcsolta édesanyja mérgezési históriáját, és az öngyilkosság szélére juttatta a városból szülőfalujába visszatoloncolt leányt. Ám éppen a drámai események kibontakozásának végső stádiumában lép közbe a szerző (már Szigligetinél is), úgy oldva meg az összebonyolódott cselekményt, hogy egy boldog (bár a boldogságra olykor árnyékot vető) befejezéshez jusson, kitekintvén a vélt vagy valódi közönségigényre, megtörténhessen az arra érdemesített pároknak egymásra találása, a vétkesek bűnhődése.

Két megjegyzés kívánkozik témánk szempontjából: 1) A népszínmű sikerét a közönségkedvenc, a dalokat előadó főszereplők biztosítják. A Tamássy József énekelte dalok egy kisebb gyűjteménye aztán nyomtatásban lát napvilágot;[42] a megjelenés és a terjesztés mechanizmusa egybevethető a ponyvanyomtatványokéval. 2) A ponyvanyomtatványokban elbeszélt, megverselt esetek útja a színházi előadásig könnyűszerrel történt meg, hiszen a népszínmű az időszerűség színháza volt, melyet a hamar kialakult színpadi sémák szerint stilizált. A „bűnügyek" mindig szívesen feldolgozott témái voltak a színháznak és a ponyvának egyaránt. Nem pusztán a betyártörténetek színművé adaptálásában merültek ki, hanem, alkal-

41 Abonyi Lajos, *A betyár kendője,* A Nemzeti Színház könyvtára 32 (Budapest: Pfeifer, 1872), Nikolics Sándor zenéjével.

42 Ábrányi Kornél, *Tamassy József kedvelt dalai: 16 közkedvességü magyar népdal, melyeket Tamássy József a népszinmüvekben mindig nagy tetszés közt szokott énekelni a nemzeti szinházban,* Énekhangra zongora-kisérettel ellátva (Pest: Táborszky és Parsch, [1873]).

mazkodva a közönségérdeklődéshez, a napilapok anyagának, a városi élet változásainak dramatizálásában is érdekeltek voltak. Így került színpadra Tóth Ede alkotásában, *A kintornás család*ban egy olyan történet, amely egy magára hagyott anya, annak gyermeke és apja történetét kötötte össze a városi (populáris) muzsika instrumentumával, hogy ebben is eljusson a népdrámai konfliktusok megjelenítéséig. De megriadva talán saját merészségétől, olyan fordulatot iktat a műbe, mely kinek-kinek elhozza a beteljesülést, a szinte már nem remélt boldogságot. Amit mondandó volnék: a népszínmű említett „transzfer" volta, kétoldalú érintkezési potenciálja, ennek következtében nyitottsága. A népszínmű feltehetőleg segítette a hasonló tárgyú ponyva további népszerűsödését, ugyanakkor a már ismert ponyvatörténetet viszontlátott közönség a beavatottság tudatával nézhette, hallgathatta a népszínművet. Érdemes volna olyan katalógust készíteni, mely a népszínművek és a ponyvanyomtatványok közös tárgyát regisztrálja, hasonlóképpen azoknak a daloknak (és táncoknak) szélesebb körű összegyűjtését is szorgalmazva, amelyek népszínművekből áradtak ki, illetőleg amelyeket a népszínmű befogadott.

Szemlém vége felé közeledve, érzékelem, hogy elsősorban a fölmerülő, számításba vehető-veendő problémák megemlítésére futotta. Kissé más nézőpontból közelítettem a tárgyhoz, mint azt Pogány Péter és Békés István tette, jóllehet az általuk feltárt, rendszerezett anyagból indultam ki, és az irodalomtörténet némely kutatási lehetőségét igyekeztem körvonalazni. Tudom, hogy csupán vázlatos fejtegetésekig jutottam el, mivel eddig inkább esettanulmányokban vetődött föl ponyva, irodalom, ponyvairodalom átadási-befogadási folyamatának szélesebb körben történő vizsgálata. Pedig – meggyőződésem szerint – a kultúratudományi fordulat következményeképpen újragondolt irodalom-fogalom, mindenekelőtt annak a kéziratos, netán nyomtatott anyagnak „irodalmisága" feltétlenül alaposabb feltárást, viszonyrendszerének tüzetesebb átvilágítását és nem utolsósorban szélesebb körű anyaggyűjtést igényelne. A kritikai kiadások elszórt és hiányos adataiból kiindulva el kellene készíteni a kalendáriumokban népszerűsített irodalmi alkotások bibliográfiáját, esetleg megkülönböztetve egymástól, amit maguk az írók szántak oda attól, ami az írók tudta nélkül került be. Mint ahogy mind a 19., mind a 20. század szerzőinél kimutatható bűnügyi történetek, külső formájukat tekintve a „krimivel" érintkező vagy olykor álcázásképpen külsőséget átvevő művek új értelmezése szintén megoldandó feladatnak tetszik. Jókai *Szegény gazdagok* című regényéről már több elemzés készült, mely jórészt új szempontokat érvényesített. *A lélekidomár*ra sem ártana sort keríteni, egyébként a modellül szolgáló Ráday Gedeon egy ponyvanyomtatvány hőseként is megjelenik. A Jókai élclapjából vett példa arra int, hogy nagy valószínűséggel az

eddig ismertnél jóval több közleményt, rajzot gyűjthetnénk össze. Az elvégzendő feladatokat hosszan sorolhatnánk, mint ahogy ének és vers együttes megjelenésének formáiról ugyancsak számos részlettel gazdagíthatnánk tudásunkat.

A magam részéről hiszem, hogy mind a 19., mind a 20. század szerzői – bevallva vagy „suba alatt" – bőségesen merítettek a ponyvairodalomból, de kamatostul adták vissza a kölcsönt. A mottóként idézett Tóth Árpád-vers, Tamási Ábelének „könyvéhsége" mellé nemcsak költőink, íróink ifjúkori olvasmányainak egy jelentős szegmensét tehetjük. Arról sem feledkezhetünk el, hogy nem elég a romantika műfajainak (például a kalandregénynek) trivializálódásáról töprenkednünk, hanem időnként nem árt annak nyomába erednünk, hogy a trivializálódott műfajok miként öltenek új formát az irodalomban, a folklórhoz társul-e, miként társul, a városi folklór, az új játszóhelyek, a kabarék, a varieték mint vállalják a közvetítést immár a népszínmű helyébe lépve. A *Háromgarasos opera* első jelenete a képmutogató korszerűségét hirdeti. Nincs egyedül ezzel a vállalásával.

Chikány Judit

A magyar nyelvű ponyva kutatásának kérdései

Számvetés a magyar ponyvakutatás eredményeivel[1]

Bevezetés

Pogány Péter 1958-ban megjelent fontos tanulmánya[2] kapcsán merül fel a kérdés: Vajon hol tart ma a ponyvakutatás 66 évvel az írás megjelenése után? Milyen elméleti és gyakorlati kihívásokkal kell napjainkban szembenéznie a kutatónak, aki ponyvakiadványok vizsgálatával szeretne foglalkozni?

Pogány a ponyvakutatást nehezítő három külső és három belső tényezőt részletezett. Ezek egy központi, a mai napig megoldatlan nehézséget eredményeznek, tudniillik, hogy nincs részletes, átfogó jegyzék ezekről a kiadványokról. A Pogány által felsorolt okok közvetetten felvetik azt a kérdést is, hogy egyáltalán elkészíthető-e egy teljességre törekvő katalógus, hiszen sok régi ponyvakiadvány megsemmisült, s gyakran a nyomdák fennmaradt kiadvány- és árjegyzékei sem adnak támpontot a rekonstrukcióhoz, mivel nem szerepeltetik ezen nyomtatványokat. A kiadványokon sok esetben nincs feltüntetve szerző, évszám, nyomda vagy megjelenési hely. Az állami cenzúra, a szerző kilétének bizonytalansága és a vásári vagy vándor könyvkereskedők általi terjesztés szintén a katalóguskészítés nehézségeire mutató belső okokként értelmezhetők.[3] Tovább nehezíti a kutatást, visszakereshetőséget, hogy a korábbi évtizedek tanulmányaiban gyakran lelőhely és jelzet feltüntetése nélkül értekeztek ezekről a kiadványokról.

A ponyvakutatás a magyar nyelvterületen egyik tudományágban sem vált önálló kutatási területté, és kizárólag ponyvanyomtatványok vizsgálatával foglalkozó kutatók sincsenek. A témában megjelent munkáik alapján a hazai

1 Köszönöm Landgraf Ildikónak és Vaderna Gábornak a tanulmányomhoz fűzött észrevételeiket, javaslataikat.

2 Pogány Péter, „A régi hazai népies ponyvakutatás problémái", *Ethnographia* 69 (1958): 578–593.

3 Uo.

ponyvakutatás kapcsán Pogány Péter (1923–1993) és Békés István (1900–1982) nevét szokás említeni, azonban mind a kettejük kutatói életművében ez a terület csak egy leágazása volt főbb kutatási irányuknak. Békés könyve volt az első, amely átfogó jelleggel értekezett ponyvanyomtatványokról és tematikus szöveganyagot is közreadott (*Magyar ponyva pitaval: A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*, Budapest: Minerva, 1966). Jelzésértékű, hogy a közel ötszáz oldalas munka csak egy alműfajról, a tényleges bűnügyi eseteket feldolgozó magyar pitaval ponyváról szól. Kétségtelen, hogy Békés könyve és kisebb, ismeretterjesztő jellegű cikkei[4] mögött is jelentős kutatás áll, ő maga is egy nagyobb ponyvagyűjteménnyel rendelkezett (közel 850 tételes ponyvahagyatékát a Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára őrzi), azonban ponyvakutató munkája csak egy állomás volt az írói, művelődéstörténészi pályáján.[5] Pogány Péter irodalomtörténeti, folklorisztikai, német nyelvészeti, pedagógiai, valamint teológiai tanulmányai után hét évig a magyar verses népköltészeti szövegkataszter összeállításával foglalkozott, majd több évtizedig küzdött, hogy az anyag végleges rendezését elvégezhesse, azonban ezt aktív kutatói státusz híján nem tudta megvalósítani.[6] E munkájához végzett nagyívű forráskutatás során vált a ponyvanyomtatványok mélyebb ismerőjévé, kutatási eredményeit több összegző munkában publikálta is.[7]

A ponyvairodalom termékeit jórészt különböző tudományterületek (többek között egyház-, nevelés-, társadalom-, irodalom-, kultúr-, művelődés-, olvasás-, nyomda-, könyv-, könyvtár-, sajtó-, művészet-, média- és zenetörténet, irodalom- és művelődésszociológia, néprajztudomány) szakemberei használják forrásként, azonban az eltérő megközelítésmódoknak köszönhetően a ponyván regisztrált szöveg- vagy képanyag feldolgozásának módja meglehetősen sokféle lehet. A magyar ponyvakutatás történetében tematikai és funkcionális szempontból

4 Békés számos kisebb cikket, cikksorozatot közölt a témában különféle folyóiratokban. Például: Békés István, „Rózsa Sándor igazsága I–VIII.”, *Tükör* 2, 26–33. sz. (1965): 28–[29], 28–29, 28–29, 28–29, 28–29, 27–28, 26–27, 26–27; Békés István, „Rózsa Sándor a ponyvavilágban I–VII.”, *Délmagyarország* 55, 216–222. sz. (1965): 4, 6, [6], 6, 4, 4, 4; Békés István, „Petőfi a ponyván”, *Magyarország* 9, 12. sz. (1972): 26–27. Békés István, *Szegény ember gazdag városban: Fejezetek Budapest művelődéstörténetéből 1867–1917 között* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1973), 170–176, 303–317.

5 Vö. N. N., „Békés István”, in *Magyar irodalmi lexikon*, főszerk. Benedek Marcell, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 1:127; N. N., „Békés István”, in *Kortárs magyar írók 1945–1997: Bibliográfia és fotótár*, szerk. F. Almási Éva, 2 köt. ([Budapest]: Enciklopédia Kiadó, 1998–2000), 1:75–76.

6 Pogány Péter életéről részletesebben: Chikány Judit, „Száz éve született Pogány Péter Szaléz: (Budapest, 1923. március 4. – Budapest, 1993. július ?)”, *Ethnographia* 134 (2023): 770–785.

7 Pogány 1959; Pogány 1978; Pogány Péter, szerk., *Riadj, magyar!: 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái*, Magyar hírmondó (Budapest: Magvető Kiadó, 1983). Pogány részletes bibliográfiáját lásd Chikány, „Száz éve…”, 781–782.

hangsúlyosan elkülönül a vallási[8] és a világi[9] ponyvák vizsgálata és módszertana, bár esetenként előfordulnak átfedések, valamint történetileg szétválik a vásári vagy népies[10] és a modern[11] ponyvák vizsgálata. Magán- és közgyűjteményekben világi és vallási ponyvák egyaránt kutathatók, azonban a vallási nyomtatványok a népi vallásosság kutatóinak terepmunkái során, használati kontextusukban is elemezhetők. Napjainkban elsősorban a 2000-es évektől egyre erősödő közköltészeti,[12] valamint történeti szövegfolklorisztikai kutatásoknak köszönhetően vált intenzívebbé a ponyvák forrásként való tanulmányozása.[13]

8 A vallásos ponyvanyomtatványok kutatástörténeti áttekintését lásd: Lengyel Ágnes, „A szakrális nyomtatványok kutatásáról és jellemző jegyeiről", in *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 7: *Írás, írott kultúra, folklór*, szerk. Keszeg Vilmos, 160–182 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 1999). A 18. századi vallásos ponyvanyomtatványok történetéről és kutatásának módszertani problémáiról: Tüskés Gábor és Knapp Éva, „Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből", *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 415–436. Jelen kötetben Medgyesy S. Norbert *Szakrális témájú magyar ponyvanyomtatványok és művelődéstörténeti összefüggéseik: Javaslatok a feldolgozásukhoz* című átfogó tanulmánya ad jó összegzést a témában.

9 A világi ponyvanyomtatványok 18–19. századi történetéről és kutatástörténeti helyzetéről: Csörsz Rumen István, „A 18. századi magyar világi ponyvakultúra – a vallásos kiadványok tükrében", in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, főszerk. Lengyel Réka, 347–362 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015); Csörsz Rumen István és Mikos Éva, „Közelítések a magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század)", *Ethnographia* 134 (2023): 664–689.

10 Lásd a 7. lábjegyzetben Pogány Péter munkáit.

11 Például Lányi András, *Az írástudók áru(vá vá)lása: Az irodalmi tömegkultúra a két világháború közti Magyarországon*, Gyorsuló idő (Budapest, Magvető Kiadó, 1988); Gróh László, *A magyar detektívregény fénykora 1930–1948* (Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2015); Domokos Áron, „A tízfilléres sátán: Közelítések a ponyvához – különös tekintettel a *Friss Újság* Színes Regénytárának (1935–1942) ponyvafüzeteire", *Anyanyelvi Kultúraközvetítés* 7 (2024): 18–47.

12 Küllős Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Szóhagyomány (Budapest: L'Harmattan, 2004); Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2016). A Régi magyar költők tára XVIII. századi sorozatában megjelent kötetek: RMKT XVIII/4; RMKT XVIII/8; RMKT XVIII/14; RMKT XVIII/15. Ezek mellett az évről évre széles szakmai kört megmozgató, Csörsz Rumen István által szerkesztett *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* sorozata említhető (Budapest: Reciti Kiadó, 2012-tól, 12 köt.).

13 A teljesség igénye nélkül példaként említhetők Tóth Arnold közköltészeti és folklorisztikai vizsgálódások metszéspontjában lévő, vőfélykönyvekkel kapcsolatos tanulmányai, valamint doktori disszertációjának könyvvé alakított változata: Tóth Arnold, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században: Kéziratos vőfélykönyvek Északkelet-Magyarországon*, Officina Musei 22 (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2015). Domokos Mariann a ponyva nemesítését célzó törekvéseket, az ún. népművelő vagy propagandaponyvákat, valamint a ponyvanyomtatványok 19. századi meseszövegekre gyakorolt hatásait vizsgáló tanulmányai és ez utóbbi témájú kutatásait részben összegző kiadványa: *Grimm-mesék* 2022. Mikos Éva füzetes ponyvákkal és kalendáriumokkal kapcsolatos tanulmányai és doktori disszertációjából megjelent könyve: Mikos 2010.

A továbbiakban elsődlegesen a 18–19. századi világi ponyvanyomtatványok kapcsán főként olyan – Pogány Péter által nem részletezett – elméleti és gyakorlati szempontokat, kérdéseket veszek sorra, mint mi a ponyva, milyen szemléleti, módszertani megközelítések lehetnek gyümölcsözőek, valamint hol és hogyan kutathatók ezek a nyomtatványok. Véleményem szerint több a kérdés a ponyvakutatás kapcsán, mint a ténylegesen tisztázott vagy tisztázható, vagy épp eltérő lehet a különböző szakágak képviselőinek a véleménye. Jelen tanulmány keretei között fontosnak tartom ezen kérdéskörök felszínre hozását, kijelölését, azonban nem célom a különböző területek teljes körű áttekintése és a kérdések megválaszolása, mivel a saját (alapvetően irodalomtörténeti és folklorisztikai) szemléleti pozícióm nem teszi lehetővé a sokszínű, interdiszciplináris, történetileg és területileg is rétegzett jelenség egyenlő mértékben elmélyült vizsgálatát. Legtöbb esetben nem adható jól körvonalazható, egyértelmű válasz sem egy-egy kérdésre.

Mi az a ponyva? (1. Elnevezések és jelentések)

A címben megjelölt *ponyva* kifejezés láttán többféle előfeltevéssel kezdheti meg az olvasó az alábbi sorok olvasását. Vajon melyik ponyváról lesz szó? A különböző szórakoztató irodalmi műfajokról, zsánerekről, detektívtörténetekről, füzetes regénysorozatokról, Rejtő Jenő munkáiról vagy éppen Tatár Péter történeteiről, álmoskönyvekről, betyárhistóriákról, vőfélykönyvekről vagy vallásos énekes ponyvákról? Természetesen még lehetne folytatni a felsorolást. Minden elképzelés helyénvaló lehetne, hiszen napjainkra a *ponyva* jelentéstartománya annyira sokszínűvé vált, hogy nemigen lehet jelzőkkel sem könnyen leszűkíteni és egyértelművé tenni a kifejezések által lefedett olvasmányok körét (a szakirodalomban előforduló *népies, vásári, falusi, klasszikus, városi, modern* stb. megnevezések is magyarázatra szorulnak).[14] A ponyva(irodalom) fogalmát

14 A különböző jelzőhasználatra csak egy-egy példát hozva: *népies ponyva* és *vásári ponyvairat* – POGÁNY 1959 és POGÁNY 1978; *falusi ponyva* – KOVÁTS Albert, „Ponyva", in VIL 10:745; *klasszikus ponyva* – POGÁNY 1978: 9–11; *(nagy)városi ponyva* – N. N. „Ponyva", in (1–5:) *Magyar nagylexikon*, főszerk. ÉLESZTŐS László, (6:) BERÉNYI Gábor, (7:) ROSTÁS Sándor és SZLÁVIK Tamás, (8–19:) BÁRÁNY Lászlóné, 19 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, majd Magyar Nagylexikon Kiadó, 1993–2004), 15:9; *modern ponyva* – BENYOVSZKY Krisztián, „»Hasznos szellentyű«?: Ponyva és irodalom – egy *Nyugat*-disputa és környéke", in *Laikus olvasók?: A nem professzionális olvasás értelmezési lehetőségei*, szerk. LÓRÁND Zsófia, SCHEIBNER Tamás, VADERNA Gábor és VÁRI György, 256–269 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2006); *hivatalos ponyva* – RÁTH-VÉGH István, *A könyv komédiája*, Ráth-Végh István összegyűjtött művei (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978$_4$), 264–266.

a szakirodalomban is eltérő módon használják, gyakran egyéni interpretáció mentén vagy az egyes lexikonok, szótárak szerinti definíciót jelölve már az olvasóra bízzák, hogy mit értsen egykor ponyván árult, széles társadalmi réteg számára elérhető, alacsony színvonalú, gyenge nyomdai minőségű, olcsó olvasmány alatt, vagy éppen egy-egy cikk írója vélhetően a „mindenki tudja, hogy miről van szó" megfontolásból nem tisztázza az elemzett olvasmányok körét.

A terminus tág használati lehetőségének sokrétű oka van. Részint egy nyomtatvány formai és tartalmi tulajdonságaira külön-külön vagy együttesen is használt kifejezésről van szó, részint tematikai és műfaji sokszínűség jellemzi ezeket a kiadványokat, sőt a terjesztés módja és egy-egy nyomtatvány célzott olvasóközönsége is indukálhatja a megnevezést.

A *ponyva(irodalom)* kifejezés kapcsán két problémakört is érinteni kell. Egyrészt neheztíti a jól körülhatárolható vizsgálati korpusz kijelölését, hogy a *ponyva* terminus időben változó, heterogén tartalmú, vegyes műfajú, meglehetősen széles körű nyomtatvány- és olvasmánytípust jelölhet. Másrészt a ponyva megnevezés megszilárdulásig (1840-es évek) számos más névvel is illették ugyanazon nyomdai termékeket, például: *irkafirka, apróság, vakarék, garasos história, grapsa, vásári nyomtatvány, népirat, aprónyomtatvány, kisnyomtatvány.*[15] Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a 20–21. századra a ponyvairodalom a legkülönbféle olvasmánytípusok tárházává vált (például pornográf, erotikus

15 A különféle 1840 előtti megnevezésekkel kapcsolatban: Chikány Judit, „Közelítések a ponyvairodalom 19. századi fogalomtörténetének kérdéseihez", *Sic Itur ad Astra*, 81. sz. (2024): 99–117. E tanulmány egyik célja a szakirodalmi hivatkozások által citált primer szöveghelyek áttekintése volt. Az ott említett kifejezéseken *(apróság, vakarék, débdáb/dibdáb, grapsa)* kívül más elnevezésekkel is találkozunk a 19. században. Például: *irkafirka* – Héczei Gábor, „Válasz a P. H. [Pesti Hírlap] 19/3-dik sz. alatti legalázatosabb Promemoriájára", *Világ* 1, 102. sz. (1842): 830–831; *garasos história* – Arany János Arany Jánosnénak, [Debrecen 1849.] május 28., in Arany János, *Levelezése 1. 1828–1851*, szerk. Sáfrán Gyöngyi, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas–MTA BTK ITI, 1975), 255–256; *népiratka* – az erkölcsromboló ponyvanyomtatványok ellen, a Szent István Társulat által 1886–1919 között megjelentetett füzetsorozatának neve. [Viczián János], „Népiratkák", in MKL 9:751–756. A megnevezéssel már az 1850-es években is találkozunk katolikus sajtótermékekben *(Religio, Katholikus Néplap),* amelyek a sorozat előkészületeiről adtak hírt. A fenti elnevezések nem szórványos, egyedi esetek, azonban itt csak egy-egy példa hivatkozására van tér.

irodalom,[16] kaland, bűnügyi, tudományos fantasztikus, légiós regény,[17] füzetes regénysorozatok,[18] majd napjainkra a zsánerirodalom különböző műfajai és alműfajai,[19] mint a thriller, krimi, fantasy, horror, sci-fi, romantikus, történelmi regények stb. is besorolhatók e terminus alá). Tovább bővült az ezen kiadványokra is használt elnevezések köre, például *lektűr, ószer-,*[20] *szenny-, alj-, trash-, kommersz vagy triviális irodalom, szubliteratúra, tömeg-, zsáner-, szórakoztató* vagy *populáris irodalom*. Az elnevezések sokszínűsége a használatuk változatosságát is maguk után vonja, ugyanis ezek nem egymás szinonimáiként használatosak, hanem jelentésüket tekintve egymást csak részben fedik.

16 Gidó Csaba, „A vasúti utazás illemtana és olvasás a vonaton a 19. és 20. század fordulóján", in *Civis, scriptor, historicus: Tanulmányok a hetvenöt éves Sebestyén-Spielmann Mihály tiszteletére*, szerk. Bányai Réka, László Lóránt és Simon Zsolt, 203–214 (Marosvásárhely: Studium Kiadó, 2022). Ezúton is köszönöm Nagy Zsoltnak, hogy felhívta a figyelmem a tanulmányra. A Gidó által ponyvairodalminak nevezett, pályaudvari árusításból kitiltott, közerkölcsöt sértő olvasmányok szinte mind a pornográf témakörbe tartoznak. Vö. Országos Levéltár, Gazdasági Levéltár (1585–1948), MÁV Igazgatósága (1864–1949), Bizalmas jelzésű iratok (1888–1949) HU-MNL-OL-Z 1524 jelzet alá tartozó dokumentumokkal (például 237378/1909, 285110/1909, 166998/1913, 146859/1914, 69505/1918).

17 Lásd például Nagy Károly (1909–1942) vagy Barsi Ödön (1904–1963) műveit *A magyar ponyva klasszikusai* sorozatban. A ponyva a 20. században hangsúlyosan a bűnügyi detektívregényekre, krimikre használt kifejezéssé is vált. Például lásd a szóhasználatra: Komjáthy Miklósné, „A retrospektiv nemzeti bibliográfia történetéhez: (Az 1921–1944 és 1945–1960. évek könyvészete)", *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1978 (1980): 247–275. Ennek a jelentésváltozásnak egyik szemléletes példája Lengyel Péter *Macskakő* című regénye, amelynek a szerző az első kiadás (1988) során *detektív regény* [!], majd a későbbi kiadásoknál (1994, 2003) *ponyva* alcímet ad, ily módon hozva összetett értelmezési játékba nemcsak a műfaji hagyományt, hanem a nyomtatványi előzményeket is az olvasás során. Az első kiadás borítóján még ilyen elemek, alcímek tűnnek fel, hogy „aluljáró népkönyvecske, „nyomtattatott ebben az esztendőben, „zugirodalom, „Vértető a szerelmes gyilkosokról avagy: Isten előtt nincsenek titkok." A különböző sorozatcímek is kifejezőek: 1990-ben Zánkai Géza szerkesztésével *Pesti Ponyva* sorozatcím alatt külföldi krimik fordításait jelentettek meg, az 2010-es évek elején *A ponyva királyai* címmel az Alexandra és az Európa Kiadó Rejtő Jenő- és Agatha Christie-műveket adtak ki, 2022-ben a Csengőkert Kiadó *A ponyva gyöngyszemei* sorozatcímmel szintén Rejtő Jenő-regényeket hozott forgalomba.

18 Lásd például a jelenleg 13. köteténél tartó *A magyar ponyva képes bibliográfiája* – szerkeszti Gróbb László és Matulay Sándor (Budapest: Attraktor Kiadó, 2012-tól) – című sorozatot, amely kizárólag a ponyvaregényeket veszi számba.

19 Például az alábbi tanulmányok már címadásukban is beszédesek: H. Nagy Péter, „Epidemológiai ponyvaelemzés: Robin Cook *Járvány* című regényéről (és kontextusairól)", *Helikon* 68, 1. sz. (2022): 132–150; Marosán Bence, „A lebegő mű – félúton ponyva és irodalmi mű között: Esztétikai kérdések Ken Follett *A katedrális* című műve kapcsán", in *Esztétika, etika, politika*, szerk. Gyöngyösi Megyer és Inzsöl Kata, 89–98 (Budapest: Eötvös József Collegium Magyar Műhely, 2013).

20 Az *ószerirodalom*ra (ószer: zsibvásár) eddig egyetlen említés: Nagy István, „Ószer-irodalom", *Korunk* 14, 1. sz. (1939): 7–10.

Napjainkra főként a *populáris kultúra* tágabb kontextusában jelennek meg az egyes művészeti ágak (zene, képzőművészet, film, színház, irodalom) népszerű formái, jelenségei.[21] A különböző tudományágak (például irodalom-, néprajz-, médiatudomány, szociológia, esztétika) képviselői nem feltétlen azonos jelentésmezőben használják a *populáris irodalom, populáris kultúra, populáris művészet, tömegirodalom, -kultúra, -művészet* fogalmait.[22] Ráadásul a kultúra, az irodalom és a művészet szintén olyan fogalmi kategóriák, amelyeket a 20–21. században is újra- meg újragondoltak. Nincs egy élesen megszabható határ a népszerű, szórakoztató irodalom és szépirodalom között, amit egységesen lehetne alkalmazni. Erre jó példa napjainkból, ha megnézzük egy-egy könyvesbolt fizikai vagy online kínálatában a különböző kategóriákhoz besorolt olvasmányokat. Jelen tanulmány keretei között a 20. századi magyar nyelvű ponyvairodalom kutatástörténetét, kérdéseit csak érintem, bizonyos területek kapcsán azonban lehetnek átfedések a korábbi századok jelenségeivel.

21 A *populáris kultúra* kifejezésnek meglehetősen széles körű jelentésével találkozunk a hazai szakirodalomban (például a népi kultúra szinonimájaként vagy a tömegmédiumok által termelt kulturális jelenségek gyűjtőfogalmaként vagy az elit kultúrán kívüli kultúra vagy épp társadalmi hovatartozástól független részkultúra megnevezéseként). Ehhez a szakirodalmi példákat lásd a következő lábjegyzetben.

22 Itt nincs tér részletes szakirodalmat adni, csupán jelzés értékkel néhány példa különböző tudományágak szóhasználatára: Almási Miklós, *Anti-esztétika: Séták a művészetfilozófiák labirintusában* (Budapest: T-Twins Kiadó, 1992); Baráth Katalin, *Szórakozik a tömeg: Fejezetek a modern populáris kultúra magyarországi kezdeteiből,* Jelenkortörténeti tanulmányok (Pécs: Kronosz Kiadó, 2023); Benyovszky Krisztián, *Megközelítési szempontok a populáris irodalom és kultúra tanulmányozásához* (Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Kara, 2019); Császi Lajos, *A média rítusai: A kommunikáció neodurkheimi elmélete*, Jel-kép könyvtár (Budapest: Osiris Kiadó–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 2002); Herbert J. Gans, „Népszerű kultúra és magaskultúra", ford. Zsolt Angéla, in *A kultúra szociológiája,* szerk. Wessely Anna, 114–149 (Budapest: Osiris Kiadó, 2003); H. Nagy Péter, „A popkultúra rétegei", in: *Poptechnikák: Komplexitás a népszerű kultúrában,* szerk. H. Nagy Péter és L. Varga Péter, MA Populáris Kultúra Kutatócsoport monográfiák 3, 14–58 (Budapest: Prae Kiadó, 2022); Hofer Tamás, „Népi kultúra, populáris kultúra: Fogalomtörténeti megjegyzések", in *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*, szerk. Kisbán Eszter, 233–247 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1994); Liszka József, *Populáris kultúra*, Magyarok Szlovákiában 6 (Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010), főként: 11–12, 24; *Médiakultúra Közép-Kelet-Európában,* szerk. Kálai Sándor, Letöltés 4 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016); Olay Csaba és Weiss János, szerk., *A művészettől a tömegkultúráig,* Kritikai elméletek (Budapest: L'Harmattan–Könyvpont Kiadó, 2014); Povedák István, „Népi kultúra vagy populáris kultúra? (Birkózás a fogalmakkal)", *Tiszatáj* 58, 8. sz. (2004): 84–88; Limpár Ildikó, szerk., *Rémesen népszerű: Szörnyek a populáris kultúrában* (Budapest: Athenaeum, 2021); Veres András, „Roll over Beethoven: Gondolatok az elit- és tömegkultúráról", *Alföld* 60, 5. sz. (2009): 3–23.

Mi a ponyva? (2. Tartalom és forma)

A *ponyva,* illetve *ponyvairodalom* jelentése történetileg eltérő, időben egyre bővülő gyűjtőfogalom. A kifejezés 'vásári ponyván árusított nyomtatvány' jelentésben az 1840-es évektől szilárdult meg a magyar szóhasználatban,[23] azonban egyes szakmunkák a korábbi időszakok nyomtatványaira is használják. Kissé leegyszerűsítve a korai (16–17. századi) nyomtatványok esetében főként a bibliai históriákat, széphistóriákat tartalmazó kiadványok gyengébb minőségű nyomdatechnikai megoldására (ponyvakiadvány) vagy a feltételezhetően vásári árusításra szánt kiadványokra használt elnevezés.[24] A 18. századtól már a nagyobb példányszámban készült, tartalmilag differenciált (vallási, világi) olvasmánykorpuszra alkalmazott terminus.[25] Szűkebb értelemben többnyire a többleveles, füzet (általában nyolcadrét) formátumú nyomtatványokat nevezik ponyvairodalomnak. Tágabban ideérthetők további változatos méretű nyomdatermékek is, amelyeket vásári árusítás, majd házalás révén terjesztettek, például egylapos nyomtatványok, álmoskönyvek, csíziók, kalendáriumok.[26]

A 19. század második felétől tovább bővült a fogalom alatt értett nyomtatványok köre. Feltűntek a piacon olyan nyomdászok (például Bucsánszky Alajos, Bartalits Imre, Méhner Vilmos), amelyek jórészt ponyvanyomtatványaik forgalmazásáról híresültek el. Létrejött a Tatár Péter álnév, amely mögött eleinte beazonosíthatóan Medve Imre (1818–1878) rejtőzött,[27] majd önálló életre kelve a ponyvairodalom

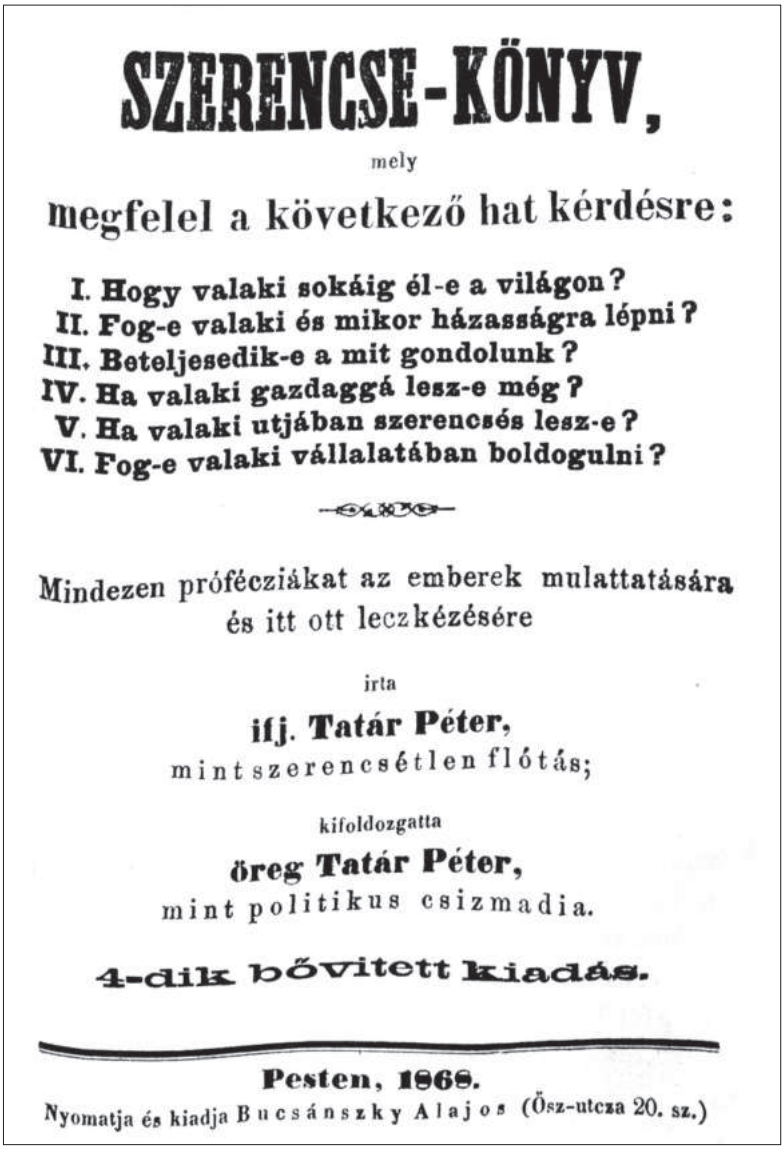
23 N. N., „Ponyva", in: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, 4 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 3:251.

24 Lásd alább a *Mikortól beszélhetünk ponyváról?* alfejezetet.

25 Lásd a 8. és 9. lábjegyzet irodalmait.

26 Ez a tágabb szóhasználat sem egységes, például a kalendáriumot nem mindenki sorolja a ponyvairodalom alá. Pro és kontra két-két példa: KRULICS Béla, „A k. magyar természettudományi társulat névkönyve és naptára 1847-re", *Pesti Hírlap* 822. sz. (1847): 71; KATONA Imre és SZEMERKÉNYI Ágnes, „Ponyva", in MNL 4:260–261. Kovács I. Gábor a kalendáriumokat a ponyvairodalommal (kollégiumi diákköltészettel, románirodalommal) rokon jelenségnek tartja, KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), főként: 37, 47, 49. Kötetünkben DUKKON Ágnes *A kalendáriumok világának rejtelmei: Szempontok és megközelítési módok a kutatásban* című tanulmányában szintén az érintkezési pontokat hangsúlyozza és nem kifejezetten ponyvairodalomként tárgyalja a kalendáriumokat.

27 Főként a több évig futó *Tatár Péter rege kunyhója* sorozattal (1857–1874) vált népszerűvé, azonban a 19. század második felében számos Tatár Péter, illetve ifj. Tatár Péter álnév alatt jegyzett munka szerzőjének kiléte kérdéses. Lásd a *Szerencse-könyv* címlapján (1. kép) a névvel való játékot. Medve Imre és a Bucsánszky nyomda közötti névhasználati polémiáról: BÉKÉS 1966, 209–212. Ifj. Tatár Péter névhasználatra lásd: DOMOKOS Mariann, „Vikár Béla, a legifjabb Tatár Péter:

SZERENCSE-KÖNYV,

mely

megfelel a következő hat kérdésre:

I. Hogy valaki sokáig él-e a világon?
II. Fog-e valaki és mikor házasságra lépni?
III. Beteljesedik-e a mit gondolunk?
IV. Ha valaki gazdaggá lesz-e még?
V. Ha valaki utjában szerencsés lesz-e?
VI. Fog-e valaki vállalatában boldogulni?

Mindezen prófécziákat az emberek mulattatására
és itt ott leczkézésére

irta

ifj. Tatár Péter,
mint szerencsétlen flótás;

kifoldozgatta

öreg Tatár Péter,
mint politikus csizmadia.

4-dik bővitett kiadás.

Pesten, 1868.
Nyomatja és kiadja Bucsánszky Alajos (Ősz-utcza 20. sz.)

1. kép

Szerencse-könyv, mely megfelel a következő hat kérdésre [...] Mindezen prófécziákat az emberek mulattatására és itt ott leczkézésére irta ifj. Tatár Péter mint szerencsétlen flótás; kifoldozgatta öreg Tatár Péter mint politikus csizmadia
(Pest: Bucsánszky Alajos, 1868_4). OSZK 83.226/11

egyik szitokszavává vált.[28] Megjelentek a 20. század bűnügyi történeteinek előzményei,[29] és a 19. század utolsó harmadában a füzetes, ponyvaregény-sorozatok első darabjai.[30] A 19. század végére már meglehetősen képlékennyé válik, milyen nyomtatványhalmazra alkalmazható a ponyva megnevezés, és egyre nehezebb eligazodni az olvasmányok tengerében. A 20. század elejétől megjelentek a külföldi ponyvatörténetek fordításai, kezdve az amerikai detektívkirály, Nick Carter és a vadnyugat hőse, Buffalo Bill történeteivel. Amellett, hogy tömegesen jelentek meg a ponyvasorozatok, a szóhasználatban megfigyelhető egyfajta szűkítő tendencia is, amely elsősorban a füzetes formájú kaland-, detektívregények, erotikus tartalmú történetek megnevezésére használta a ponyva kifejezést.[31] Napjainkra igen változatos jelentésben fordul elő a szakmai diskurzusban is, és jobbára a szövegkontextus adhat támpontot az olvasónak, mely korszak mely kiadványa került ponyvaként elemzésre.

Populáris egészség-felvilágosító nyomtatványok a XIX. századi kolerajárványok idején", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 9,* szerk. CSÖRSZ Rumen István, 351–368 (Budapest: Reciti Kiadó, 2021).

28 A ponyvairodalom termékeire a 19. század utolsó harmadában általánosan használt jelzők a korabeli sajtóorgánumokban: ízlés- és erkölcsromboló, mételyező. Ezeknek rövidebb-hosszabb, főként a népirodalomról, a népnek szánt hasznos olvasmányokról elmélkedő cikkeknek gyakori negatív példája a Tatár Péter-féle irodalom. Az alábbi idézet megállapításai szinte toposzszerűen ismétlődnek a korszak sajtócikkeiben: „Ha elfogulatlanul akarjuk vizsgálni azon szerepet, amelyet közönségünknél fájdalom annak mindig igen primitív kulturális viszonyai között, legkivált a könyvolvasás terén a kalendáriumok volnának hivatva teljesíteni; ha nem feledjük azt, hogy népünk lelki szükségeinek, ismeretvágyának kielégítésére a közönséges [...] ponyvairodalom ízlést és erkölcsöt megrontó termékei, a Tatár Péter-féle verses szörnyűségek uralják a tért: könnyű lesz belátnunk, hogy ily viszonyok közt a naptárak szerepe közművelődési és irodalmiszempontból egyképen igen fontos..." -GY. -S., „Szegedi Képes Naptár", *Hód-Mező-Vásárhely* 5, 42. sz. (1875): [3–4], [3]. Vö. Sebestyén Gyula pozitívan értékelő soraival: SEBESTYÉN Gyula, „A magyar népköltészet és gyűjtői", in *A magyar irodalom története*, megindította és vezeti BEÖTHY Zsolt, szerk. BADICS Ferenc, 2 köt., 2:216–260 (Budapest: Athenaeum, 1906–1907$_3$), 251.

29 Például Nagy Ignác *Magyar titkok* című több mint 1000 oldalas bűnügyi regénye, amely folytatásokban jelent meg 1844–1845 között. Bűnügyi ponyvaként értékelte például HEGEDÜS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka,* 2 köt., 1:219–222 (Budapest: Trezor Kiadó, 1995), 1:221. Kiss József *Budapesti rejtelmek* című (1874) munkája kapcsán Császtvay Tünde értekezik a ponyva vagy nem ponyva kérdésről: CSÁSZTVAY Tünde, „A Hét bagoly esete a magyar irodalomban", *Budapesti Negyed* 5, 2–3. [16–17.] sz. (1997): 243–264.

30 Például MAGYAR János, *Petőfi Sándor: Történelmi regény,* Regénycsarnok (Budapest: Neumayer ny., [?]). Füzetes formában: PIM C 8.105/1–147; *Petőfi Sándor: eredeti regény* címmel; egybekötve 3 kötetbe: OSZK 634.127/1–3.

31 Lásd a 16–19. lábjegyzetet.

A silány, értéktelen,[32] rossz[33] vagy vásáron ponyváról árusított irodalom[34] meghatározás elég tág ahhoz, hogy továbbra is egyhelyben toporogjunk a kérdéssel, tulajdonképpen mi tekinthető ponyvának. Segítségünkre lehet néhány 19. századi szótári, lexikonbéli meghatározás, amelyek már konkrét tartalmi példákat is hoznak: népmesék, utcai dalok,[35] „álmoskönyv, népversek, népdalok, hires rablók életviszontagságai (versekben), lakodalmi felköszöntések".[36] A legrészletesebb példatárat pedig Négyesy László (1861–1933) adta a *Pallas Nagylexikon* számára írt *ponyvairodalom* szócikkében:

> E sajtótermékek többnyire naptárak, csiziók, álmoskönyvek, dalfüzetek, «istóriák» az-az verses vagy prózai elbeszélések stb. Eredetük rendkivül sokféle, egy részük még a XVI. és XVII. sz.-beli néphistóriákból maradt meg, aminő Árgirus királyfi, a Szép Magellma [!], Salamon és Markalf, Kádár vitéz, a Hármas istória; más részük a XVIII. sz. végén nekilendült népies (jórészt fordított) irodalom terméke, p. Sármány király, Flórenc és Lion (l. Kónyi, 1.) stb. Még jóformán e régi emlékek a legértékesebbek köztük költői szempontból is. A P. új termékei nagyrészt inkább a spekuláció, mint a költői ihlet művei, értéktelen betyárkrónikák, rímekbe szedett s lélektani képtelenségekben szenvedő, gyarló előadásu borzalmas, sőt egyenesen ízléstelen történetek (Rózsa Sándor, a Disznóvá vált zsidó stb.).[37]

Összegezve tehát tartalmilag, műfajilag vegyes anyag kerülhetett a ponyvanyomtatványok lapjaira: verses és prózai elbeszélések, dalok, mesék, mondák, tündéries regék, vőfélydalok, betyárhistóriák, csíziók, álomfejtések, vallásos bibliai történetek, énekek, imádságok stb. egyaránt megjelenhettek,

32 *Könyvtári ismeretek kisszótára,* szerk. Buda Attila (Budapest: Korona Kiadó, 2000), 204; *Magyar értelmező kéziszótár*, főszerk. Pusztai Ferenc, 1092 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003); *Értelmező szótár+: Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomköri csoportok*, főszerk. Eőry Vilma, 2 köt. (Budapest: Tinta Kiadó, 2013_2), 2:1278.

33 Balassa József, „Ponyva", in Balassa József, *A magyar nyelv szótára,* 2 köt. (Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1940), 2:149.

34 Ezt a legtöbb meghatározás említi, azonban ez a megfogalmazás a tényleges tartalomról, formátumról nem ad információt.

35 Ballagi Mór, „Ponyva-irodalom", in Ballagi Mór, *A magyar nyelv szótára*, 2 köt. (Budapest: Franklin, 1872), 2:441.

36 Czuczor Gergely és Fogarasi János, „Ponyvairodalom", in Czuczor Gergely és Fogarasi János, *A magyar nyelv szótára*, 6 köt. (Pest: Athenaeum, 1862–1874), 5:301.

37 N. L. [Négyesy László], „Ponyvairodalom", in *Pallas nagy lexikona: Az összes ismeretek enciklopédiája*, 16 köt. (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. 1893–1897), 14:109.

gyakran vegyesen a papírfelület minél gazdaságosabb kitöltése miatt.[38] A füzetes nyomtatványok általában 4–8–16 oldalasak, de egylapos[39] vagy 32–46 oldalas, sőt akár 80–100 oldalasnál nagyobb[40] terjedelmű füzetekkel is találkozunk. Formailag kisebb, általában nyolcadrét méretűek (kb. 15–20×9–13 cm).[41] Azonban a naptárak, sorsvető könyvek (fortunák), daloskönyvek, szerelmi levelezők, a majdani füzetes ponyvaregény-sorozatok stb. különböző méretűek, terjedelműek lehetnek, így formai jellemzőikben sem homogén anyagról van szó.

Az 1950-es években Borzsák István (1891–1959),[42] az Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) egykori könyvtárosa több mint tíz évnyi szorgalmas munkával (1946 k.–1958/59) a magyarországi ponyvairodalom bibliográfiájának (1712–1920) elkészítésén dolgozott. Ehhez nemcsak az egyes nyomtatványok könyvészeti adatait jegyezte fel,[43] hanem egy ponyvatipológiát is létrehozott, és eszerint osztályozta az általa jegyzékbe vett kiadványokat (ezeket nyomtatott nagybetűvel jelölte a cédulákon). Közel harminc témacsoportot határozott meg:[44]

38 Például: a *Ripsel históriája* általában 2-3 másik szöveggel együtt jelent meg: *Contio Hungarica, a quodam Parocho Germano dicta ibi ubi* című paródiát, *Itt kilentz Versekből álló Strófát látok, kitalálására Szerentsét próbálok* kezdetű verses rejtvényt, valamint *Mese mese* címmel 4 kérdés-felelet formájú találóst. Vö. *Ripsel históriája és egy német paptól mondott magyar predikátzió: végre tétettek újdonnan új találós versek és mesék;* OSZK 821.135, Pny 731, Pny 731/a.

39 Például: KISKAMONDI NÉMETH Jóska, *Népköltészet: Az öreg Gábor lakatos jó estéje* (Tapolcza: Weisz József, [1910 k.]), OSZK Pny 4.424.

40 Például: 88 oldalas TATÁR Péter, *A megholt peleskei nótárius feltámadása, lelkének vándorlása és újra visszaköltözése az örökéletbe* (Pest: Bucsánszky, 1859). [OSZK 195.328/1, Pny 185, Pny 185/a]. 112 oldal *Zádor vitéz és Ágota kisasszony története, a XI. századból* (Debrecen: Telegdi, 1870)., OSZK 196.664 és OSZK Pny 3.368.

41 Pogány a vásári ponyva tükörméretét 17×10 cm-nek írja. POGÁNY 1978, 331. A formátumokhoz lásd BORSA Gedeon, *Kalauz a régi nyomtatványokhoz: A régi nyomtatványok fogalma, anyaga, mérete és terjedelme,* Továbbképzés felsőfokon (Budapest: Könyvtári Intézet, 2003).

42 Az itt hivatkozott Borzsák István nagybátyja a klasszika-filológus Borzsák Istvánnak (1914–2007), aki szintén monori születésű. Némely hivatkozás a klasszika-filológus Borzsáknak tulajdonítja a ponyvarendszerező munkát is.

43 A könyvészeti anyag 16 katalógusfióknyi cédulát tesz ki, a hagyaték többi részét levelezés és a jegyzetek adják. A ponyvairodalom feldolgozására vonatkozó ötleteit a legkülönfélébb formátumú papírdarabokra írta. Korábban OSZK Kt. Fol. Hung. 3282 jelzeten, jelenleg rendezés alatt álló anyag, a Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtárban állandó letétként. Ezúton is köszönöm Kopcsay Ágnesnek és Elbéné Mester Magdolnának, a gyűjtemény korábbi és jelenlegi vezetőjének, hogy betekintést nyerhettem az anyagba.

44 Az itt közölt kategorizálás csak egy hozzávetőleges listát tartalmaz a kéziratos hagyatéki jegyzetei alapján, a rendszerezés pontos rekonstrukciója még várat magára. Borzsák az egyleveles kiadványokat, imakönyvet, szentbeszédeket, városi mulató, kabaré, kuplé dalok gyűjteményét, városi ponyvát, ponyvaregényeket, füzetes ponyvasorozatokat, a különböző kalendáriumokat stb. tudatosan nem

A = bibliai történetek
B = vallásos és hitbuzgalmi művek, imádságok is, szentek csodái, vallásos népmondák, képes ábrázolások kevés szöveggel
C = szórakoztató és ismeretterjesztő, oktató stb. művek, (időtöltő), mesék, népmesék, népmondák, tündéri néprege, szórakoztató vegyes tartalommal bíró gyűjtemény, Mitológiai elbeszélés[?]
D = nevezetes vagy legalább emlékezetes hazai személyek feldolgozásai, vagy róluk irt művek
E = külföldi történelemből, esetleg az egykori vagy közelmúlt eseményeiből vett elbeszélések
F = magyar történelmi legendabeli vagy mondai – néha képzeletbeli – alakokról szóló elbeszélések
G = külföldi [?] történelmi vagy mondai alakokról szóló elbeszélések, nemzetközi mondák, legendák
H = nevelő és erkölcsnemesítő művek
I = hazafias vagy hazafiasságra serkentő és a katonai életről szóló művek (versek)
J = általános vagy napi politikával foglalkozó művek.
K = magyar történelemből vett elbeszélések
L = egyházi és vallásos (hitbuzgalmi) énekek
M = napi események (aktuális vagy közelmúltbeliek?) – leginkább rejtelmes vagy rémhistóriák – feldolgozása többnyire versben (néha detektívhistóriák módján)
N = dalok, daloskönyvek
O = jövendőmondók, jóslatok, csíziók (néha naptári résszel is), jellemmagyarázók, kabalák, babonák, ráolvasások
P = vőfélykönyvek, násznagykönyvek
R = állatokról szóló művek
S = rablóvezérekről, betyárokról szóló művek
T = tanácsadó, életbölcsességet nyújtó művek
U = boszorkányokról, varázslókról szóló művek
V = komikus, tréfás, esetleg szatirikus történetek és versek, élcek, adomák
AA = titokzatos, rejtelmes, borzalmas és fantasztikus történetek, tündérhistóriák
BB = levelezők (különösen szerelmiek)

vette be a vizsgálati körébe. A szögletes zárójel a kézirat nehezen olvasható szavait jelöli, a sima kérdőjelek Borzsák saját jelölései.

CC = köszöntőkönyvek, köszöntőversek
DD = sikamlós elbeszélések
EE = álmoskönyvek
FF = nevezetes vagy legalább emlékezetes [?] külföldi eseményekről írt művek
GG = magyar klasszikusok és közismert irodalmi műnek, esetleg ezek folytatásai a ponyván; ugyanezek utánzásai (irodalmi visszhang, hatás?)
HH = játékra (társasjátékra) tanító művek, kisebb színdarabfélék
II = szakácskönyv
W = külföldi klasszikusok vagy azok visszhangjai ponyván

Borzsák rendszerezési kísérletéhez több ponton is lehetne észrevételeket fűzni, hiszen szűkebb-tágabb meghatározásokat egyaránt alkalmaz. Gyakran egymással átfedésben is lehetnek az egyes tematikák egy-egy nyomtatvány szöveganyaga esetében, valamint kérdéses, mikor beszélhetünk műfaji csoportról és mikor témakörről. A könyvtáros némileg módosított a fenti beosztásán, kihúzott vagy összevont csoportokat. Véleményem szerint nem a rendszerezés megvitatása miatt tanulságos látni ezt a tipológiai kísérletet, hanem mert vélhetőleg Borzsákot tekinthetjük az egyetlen személynek, aki egyben látta ezt a szerteágazó, hatalmas mennyiségű anyagot,[45] így munkája méltán lehet kiindulópont a ponyvairodalmi nyomtatványok feltérképezésekor.[46]

Áttekintve a listát, újabb kérdések vetődhetnek fel. Például, hogy mely nyomtatványok tekinthetők ponyvának? A szerelmi levelezők közül melyek azok és melyek nem? Mik lesznek a meghatározás főbb kritériumai? Például a híres ponyvaszerzői álnév, Tatár Péter neve alatt, Bartalits Imre nyomdája által megjelentetett szerelmi levelező[47] szintén ponyva, függetlenül attól, hogy egy 146 oldalas gyűjtemény? Borzsák bizonyos tényezőket alapvető szempontoknak vélt egy-egy nyomtatvány ponyvai besorolásakor, például Tatár Péter név, egyes kiadók (például Bucsánszky Alajos és Bartalits Imre), kíváncsiságot felkeltő kettős cím, év nélküli megjelenés, „a magyar nép számára alcím, külső megjelenés, a ponyvára

45 Borzsák kezdte meg az OSZK ponyvaállományának rendezését is, az egyes nyomtatványokat kézbe is vette, ezt jelzik az egyes ceruzás címlap-bejegyzések (pl. „bc). Egy teljességre törekvő jegyzék létrehozásán dolgozott, levelezésben állt az ország több közgyűjteményével (könyvtár, múzeum) is, hogy az ott fellelhető anyagról is képet kapjon.

46 Vö. más nyelvű anyagon végzett csoportosítási elképzelésekkel: Klaus ROTH, „Chapbook", in *Enzyklopädie des Märchens*, 2:1232–1240.

47 *A szív önügyvédje vagy szerelmi levelező-könyv a magyar nép számára, vagyis alapos utmutatás hogy kell tiszta magyar nyelven mindennemü szív-viszonyokban előforduló leveleket és egyéb iratokat fogalmazni és rendesen kiállitani, toldalékkal a családi és közéletben előforduló levelek és egyéb irományok mintáival ellátva,* Szerkeszté TATÁR Péter (Budapest: Bartalits Imre, 1876). [OSZK 325.919]

2. kép
A szív önügyvédje vagy szerelmi levelező-könyv a magyar nép számára [...],
szerkeszté Tatár Péter (Budapest: Bartalits Imre, 1876), OSZK 325.919

adás szándéka (vásári eladás). Ezek közül a legtöbb érvényes eme kiadványra, tehát *A szív önügyvédje* ponyvának tekinthető. Vagy mégsem?

Az árusítás formája[48] a 20. század első felére kibővülhetett bolti eladással is, ekkortól már kissé összefolynak a különböző típusú olvasmányok az egyes kereskedők kínálatában:

> A [szegedi] Stefánia ligetje körül ólálkodik ilyenkor [tavasszal] a magamfajta nőtlen lény és ahogy a liget körül bukdácsoltam egy sok, színes könyvet rejtegető kirakat előtt álltam meg. A könyvek ilyen címeket viseltek: A kacsatalpon forgó vár, A szép boszorka, Az elrablott menyasszony, A tündérkirálynő unokahuga, Valódi egyiptomi álmoskönyv,[49] Köcsög Muki,[50] Dr. Faust, vagy szerződés az ördöggel, A hercegnő titkai, Lohengrin,[51] A kijátszott szerető bosszuja, A vörös vámpír,[52] A hét bölcs mester,[53] Legújabb szerelmi levelező...[54]

A ponyvairodalom további rétegzettséget mutat nyelvi szempontból is, ugyanis nemcsak magyar, hanem német, szlovák, szerb, horvát, román nyelvű kiadványok is megjelentek a magyarországi nyomdák kínálatában,[55] gyakran ugyanazon történetek, szövegek fordításai, variánsai.[56] A magyar vonatkozású

48 A ponyvák árusításának módját részletesen bemutatja: POGÁNY 1978, 350–364. A vásárok folklór vonatkozásairól, köztük az olvasmányok árusításáról is: KATONA Imre, „A magyar vásárok folklórja", in *Vásártörténet – hídivásár,* szerk. SZŐLLŐSI Gyula, 111–192 (Debrecen: Hortobágyi Intéző Bizottság, 1976).

49 Többféle kiadása ismert: *Valódi egyiptomi álmoskönyv* (Budapest: Méhner, [1910 k.]), OSZK Pny 543, OSZK 818.462 stb.

50 Többféle kiadása ismert: *Köcsög Muki csodálatos és bámulatos kalandjai, csinjei és bolondságai* (Budapest: Bálint Lajos, [1911]) OSZK Pny 3.186; *Köcsög Muki élete, mulatságos tettei és páratlan csintalanságai* (Budapest: Bartalits, ?); OSZK 327.199 stb.

51 Magyar nép és ifjúsági könyvtár sorozat 21. része, Népirodalmi Vállalat, Budapest: Neuwald Illés utódai ny.; PIM Békés István-hagyaték B 32.883.

52 Népies könyvtár sorozat 90. száma színes borítófedéllel (Budapest: Neuwald Illés utódai nyomda). Közgyűjteményi példányról nincs tudomásom, a beazonosítás online felületen árusított példány alapján történt.

53 Számos kiadása ismert, lásd például az OSZK állományában.

54 N. N., „Szerelmi levelezés tavasszal", *Szeged* 2, 54. sz. (1921): 5. Az idézetben szereplő címek nagyrészt ponyvanyomtatványokat rejtenek.

55 Lásd például *Árjegyzék csinos képekkel diszitett magyar, német, tót és horvát népies történetekről, melyek Rózsa Kálmán és neje (ezelőtt Bucsánszky Alajos) kiadásában Budapesten megjelentek és kaphatók* (Budapest: Rózsa Kálmán és neje, 1885), OSZK Kny.B 5.039.

56 Lásd kötetünkben Knapp Éva *Egy ponyvakolligátum tanulságai* című tanulmányát, amelyben német nyelvű vallásos énekes ponyvákat tartalmazó kolligátumot vizsgál. Magyarországi szlovák nyelvű vallásos ponyvanyomtatványok vizsgálatára példa: VOLTER Domonkos, *Ľudová religiozita*

ponyvairodalom történetének megrajzolásakor számolni kell a nyomdák különböző nyelvű kiadványainak hatástörténetével is, valamint a különböző kisebb-nagyobb nyomdák történetének, kiadványainak, vonzáskörzetének feltérképezése szintén nyújthat fontos adatokat.[57]

Vajon mitől lesz ponyva a ponyva? Vannak-e jellegzetes tulajdonságai? Milyen tényezők határozzák meg egy nyomtatvány ponyvává válását? A szöveg stiláris, kompozíciós jellemzői (egyszerű nyelvezet, hasonló sémák, klisék megléte), a műfaji besorolás, a tartalmi felületesség, mélyebb témák (például társadalmi, etikai, filozófiai kérdések) hiánya, a gyors, könnyű szórakozás ígérete, a terjesztés módja, a kiadvány mérete, terjedelme, ára, a szerző kiléte vagy épp a szerző hiánya, a papír minősége, az olvasótábor nagysága és minősége? Ezek többségi vagy együttes jelenléte, esetleg további feltételek megléte?

Ezek a kérdések a jelenség komplexitására és időben eltérő jelentéstartalmaira mutatnak rá. Míg a ponyva a 16–17. századi széphistóriák, bibliai históriák kiadványtípusára, a szöveghordozó nyomdai minőségére utólagosan használt megnevezés, addig a későbbi századok nyomtatványainak esetében már az olvasmányok minőségi jelzőjeként (például mételyező, erkölcsrontó olvasmány)[58] is használják a kifejezést, és napjainkra is ez a jelentése erősödött fel. Az utólagos értékelés, visszaminősítés, az esztétikai érték szubjektív kritikai kategóriája is nehezen körülhatárolhatóvá teszi, hogy tulajdonképpen melyik korszakban milyen nyomtatványkorpuszról beszélhetünk. Eltérő lehet, hogy egy olvasmány szerzője, az olvasóközönsége, vagy később az utókor hova pozícionálja a kiadványt. Erre jó példa a kolozsvári kereskedő, nyomdász Polonyi Albert által 1927-ben sajtó alá rendezett[59] történeti regénysorozat: *Fejedelmi nász, vagy Klárika, a halálra*

v Pišpeku: Püspökhatvan népi vallásossága (Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2021). Szlovák–magyar és szlovák–cseh–magyar összehasonlító szövegfolklorisztikai vizsgálatra példa ponyvanyomtatványok kapcsán: Liszka József, „A populáris irodalom és a népköltészet határán: Adalékok egy magyar–szlovák–cseh ponyvaballada nemzetközi összefüggéseihez", in Liszka József, *Határvidékek: Határok és határtalanságok az összehasonlító folklorisztika és etnológia szempontjából*, 311–326 (Komárom–Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2016); Liszka József, „A Grimm-testvérek Békakirály (ATU 440) című meséjének interetnikus összefüggéseihez", in Liszka, *Határvidékek...,* 327–340.

57 Ilyen típusú vizsgálat a váci nyomdáról: Pogány 1959.

58 Ez a világi és vallási ponyvákra egyaránt jellemző. A Szent István Társulat elődje, a Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat a „babonaterjesztő, erkölcs- és ízlés-rontó, aljas ponyva-irodalom" ellenében, az „erkölcsösen szórakoztató, olcsó, népnek szóló irodalom terjesztésére" jött létre. [Viczián János], „Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat MKL 5: 839; *Katholikus Néplap* 5, 45. sz. (1852): 358–359.

59 A címlapon, majd a bevezetőben is így szerepel.

i[!]télt mágnás leánya.[60] Polonyi már a boríték belső oldalán így inti az olvasóit: „Ne olvasson ön lehetetlen fantáziával, végkimerülésre megírt ponyvaregényeket, amelyekben a szereplő hősök rendesen tébolydába jutnak." Majd az első rész bevezetőjében így ír:

> Szükségesnek tartom előre bocsátani, hogy ez a regény nem tartozik a ponyvairodalomhoz. Célom volt eme nagyszabásu[!] regénysorozat kiadásánál az, hogy olyan regényt adjak az olvasó kezébe, ami nemcsak történelmi szempontból értékes, hanem tartalmánál fogva is kielégitse az igényeket.
>
> »A fejedelmi nász«, vagy Klárika, a halálraitélt mágnás leánya« regényem történeti hűséggel, soha meg nem irt, sokszor borzalmas részleteket tár az olvasó elé az erdélyi fejedelemségek korából. Amiről a történetirók csak halvány vonásokkal emlékeztek meg, ebben a regénysorozatban leplezetlenül van megirva. Az akkori főnemesek vad kegyetlenségei, akik a hatalom utáni sóvárgásukban nem kimélték még saját gyönyörüséges leányzóiknak sem szivbéli fájdalmát, sem boldogságát, még életét sem, ezt mi eredeti források alapján adjuk közre. [...]
>
> Regényemet eredeti kutfők alapján rendeztem sajtó alá és azzal a kijelentéssel inditom utjára, hogy hasonló érdekességü mü még nem jelent meg az erdélyi könyvpiacon.
>
> A mü érdekességét növeli a minden füzetben adott képek érdekessége. Valamennyi a bécsi burg titkos levéltárából nyilvánosságra került képek és fotografiak után készített tollrajz.[61]

Polonyi – vélhetően üzleti okokból vagy mert erősebbnek érezte a kifejezés minősítő jelentését – megpróbálja eltávolítani sorozatát a ponyvairodalomtól. Napjaink irodalomtörténészi meghatározása azonban formai és tartalmi jegyek alapján mégis oda sorolja a kiadványt a kiadói szándéktól függetlenül.[62] Hasonló helyzet előfordulhat könyvtári besorolás miatt is: például Péter András *Utazás a Föld körül* (Maros-Vásárhely: Nagy Samu ny., 1881) és a *Szent-Istváni születésű Péter András földmives székely versei és saját élete története* (M.-Vásárhelytt: Nyomatott Imreh Sándornál, 1867) című munkái az OSZK állományában a

60 95 füzet összesen 1518 oldalnyi terjedelemben (füzetenként 16 oldal). Egybekötött példány lelőhelye: Kolozsvár, Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, jelzet: 234565.

61 Polonyi Albert, *Fejedelmi nász, vagy Klárika, a halálra i[!]télt mágnás leánya* (Cluj: Mayer Könyvnyomda, 1927), [3]–4.

62 Dávid Gyula, „Ponyvairodalom", in *Romániai magyar lexikon,* hozzáférés: 2024.03.10, cikk utolsó frissítése: 2010.12.15, https://tinyurl.com/35vfvrst, és Grób László, szerk., *A „füzetes regények"*, A magyar ponyva képes bibliográfiája 11 (Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2022), 112. tétel: 53, 113.

ponyvagyűjteményben is megtalálhatók,[63] azonban sem ő maga, sem kortársai nem ponyvaíróként, hanem *népi költő*, *verselő* minőségben tekintettek a munkáira.[64] Az ifjúságnak szánt népszerű olvasmányokra, népnevelő szándékkal készült kiadványokra,[65] vagy egy-egy népköltő munkásságára utólag lehet-e a ponyvairodalom kifejezést használni? Természetesen létezett olyan népköltői gyakorlat, amely ponyvakiadásra szánta a szövegeit, de nem lehet általánosítani. Ugyanilyen formában egy-egy szöveg, szerző értékelése, észlelése, státusza idővel módosulhat az irodalmi kánon[66] vagy egy-egy diszciplína elvi-módszertani hozzáállásának változása[67] során is.

Napjainkban a kutató dolgát nagyban megkönnyíti, hogy kiindulásként egy-egy nagyobb gyűjtemény ponyvaállományának tanulmányozásába kezdhet,[68] azonban egy-egy könyvtár besorolásában a kutatóétól különböző (időbeli,[69] formai jegyek szerinti,[70] a népi írásbeliséget és a ponyvairodalmat hasonszőrű területnek tekintő) szempontok lehetnek meghatározóak.[71] Egy-egy diszciplína szakembereinek szempontjai, állásfoglalása is egymásétól eltérő lehet, hogy hol lesznek egy-egy nyomtatványtípus kapcsán a határok.

63 OSZK Pny 6.619, Pny 6.619/a, Pny 675.

64 Szabó Sámuel, *Erdélyi néphagyományok 1863–1884,* kiad. Olosz Katalin (Budapest–Marosvásárhely: Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, 2009), 236–239, 520–522. Keszeg Vilmos, szerk., *Kicsiny dalaim: Népi költők antológiája* (Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Kiadó, 1999), 5–47. Köszönöm Olosz Katalinnak a konzultációt és szakirodalmi ajánlást.

65 A propagandaponyvákkal kapcsolatban: Domokos Mariann, „Propagandaponyvák a dualizmus kori Magyarországon: A *Históriák, Nóták* a művelődés és a politika szolgálatában", *Korall* 24, 93. sz. (2023): 73–93.

66 Például: Bárány Tibor, „Szépirodalom vs. lektűr: Egy rossz fogalmi megkülönböztetésről", *Holmi* 23, 2. sz. (2011): 249–270.

67 Például a népköltészeti alkotások néprajzi gyűjtési módszertanában észlelhető esztétikai szempontokról (ponyvai vonatkozásban): *Grimm-mesék* 2022, 11–58; Kanyaró Ferenc, *Erdélyi népballadák és epikus énekek 1892–1905: Kritikai kiadás,* kiad. Olosz Katalin (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2015), 82–133.

68 Az ország több közgyűjteményében (OSZK, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár [FSZEK], Néprajzi Múzeum Könyvtára [NMK]) is különgyűjteményként tartják nyilván a (főként 18–19. századi) ponyvairodalmi alkotásokat. Ezekről részletesen lásd a *Hol vannak a ponyvák?* című alfejezetet.

69 Például a Nick Carter- és Buffalo Bill-füzeteket az OSZK gyűjteményében már a törzsgyűjteményben találjuk *kalandos elbeszélés* és *amerikai angol irodalom* tárgyszavazással, a PIM Könyvtárában *ponyvairodalom* alá soroltattak Békés István hagyatékának köszönhetően.

70 A közkönyvtári besorolás eltérő lehet az egyes szakkönyvtárak szempontrendszerétől.

71 Teveli Mihály (1867–1934), *Izenet a másvilágból: Elbeszélés a magyar szabadságharc idejéből* című munkája (Budapest: Franklin, 1907) a Néprajz Múzeum Könyvtárának állományában szintén a ponyvagyűjtemény része [NMK P 0.141], azonban a fentebbi példákhoz hasonlóan e nyomtatvány kapcsán is vizsgálni lehetne a különböző besorolási szempontokat.

Vajon ezek a kategorizálási kísérletek (mi ponyva és mi nem az) nem homályosítanak el részleteket egyes jelenségekről? Vagy nem egyszerűsítik le a kontextusok, összefüggések vizsgálatát egy minősítésnek szánt besorolással? Nem befolyásolják-e a szöveghez, szerzőhöz, nyomdához való előzetes viszonyulást? Hányan tartják számon például a híres ponyvanyomdász és -kiadó, Bucsánszky Alajos térképkiadói munkásságát (*Az egész világ felülete huszonnégy földabroszon*, Pozsony, 1843; *Magyar és Erdély ország közönséges földképe*, Pozsony, 1845, Pest, 1850, 1861) vagy a ponyvairodalmon kívüli könyvkiadói tevékenységét?

Nehezíti a ponyvairodalom történetének korszakolását, jelentésváltozásainak megragadását, hogy időben változó, egymásba csúszó jelenségekről beszélhetünk, s nincsenek jól egyértelműsíthető fogalmi határok. A ponyva mint nyomtatványtípus vagy esztétikai jellemző meglehetősen tág egyéni interpretációnak adhat teret. A tudományos diskurzusban, könyvtári, könyvtörténeti besorolások során szintén tágas, egymásnak akár ellentmondó ponyvaértelemzések léteznek.

Mikortól beszélhetünk ponyváról?

Ebben a kérdésben sincs konszenzus. Egyes vélemények szerint már a könyvnyomtatás óta létezik,[72] vagy a kolozsvári Hoffgreff/Heltai- és a debreceni Komlós-nyomdákat tekinthetjük az első ponyvafüzetek nyomtatóinak,[73] más vélekedés szerint csak a 18. század közepétől beszélhetünk ponyvanyomtatványokról.[74] Egyes lexikon szócikkek konkrét évszázad jelölése nélkül, csak „újabb", „újabbkori", „mai jelentésváltozást" jelölnek,[75] a ponyvairodalom korszakolásáról pedig nemigen regisztrálhatók kísérletek sem.

72 Például: KATONA Imre és SZEMERKÉNYI Ágnes, „Ponyva", in MNL 4:260–261; [VICZIÁN János], „Ponyvairodalom, ponyva", in MKL 11:145. Kivételes példa, hogy az antikvitástól tárgyalják a témát (a konkrét korszakolásokat mellőzve): N. N., „Ponyva, ponyvairodalom", in *Magyar irodalmi lexikon*, főszerk. BENEDEK Marcell, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963) 2:515–516.

73 BALÁZS-HAJDU Péter és CSÖRSZ Rumen István, „Ponyva", in MAMŰL 9:224.

74 Lásd CSÖRSZ Rumen István *Világi líra a 18. századi magyar ponyvákon: Szövegkiadói tanulságok* és MIKOS Éva *Hogyan és hogyan nem történeti források populáris olvasmányaink?* című tanulmányát kötetünkben. Vö. KRÍZA Ildikó, „A ponyvaballada kezdetei", in KRÍZA Ildikó, *A legendaballada: Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán*, 33–56 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982). Később más időbeli felosztást ad: KRÍZA Ildikó, „A ponyvairodalom és a szájhagyomány kapcsolata a parasztság körében a 19. század végén, in *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében II.: Kapcsolatok és kölcsönhatások a 19–20. század fordulóján*, szerk. JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit és Wolfram SIEDLER, 881–887 (Budapest–Bécs: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1991).

75 Például: CSIBRA István és SZERDAHELYI István, *Esztétikai ABC* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1977), 191–192; N. N., „Ponyva, ponyvairodalom", in *Magyar irodalmi lexikon*...; *Könyvtári ismeretek kisszótára*...

A ponyvairodalom kifejezés csak az 1840-es évektől szilárdult meg, tehát jogosan merül fel a kérdés, hogy milyen kritérium alapján válnak ponyvairodalommá korábbi századok nyomtatványai. Az árusítás módja – tehát a ponyváról, gyékényről, sátorból való kínálás – nemcsak a 19. századra jellemző forma, a korábbi századokban a vásárok éppúgy a nyomtatványok értékesítésének egyik lehetséges helyszínét jelentették.[76] Azonban igen nehézkes lenne minden nyomtatvány esetében bizonyítani, hogy az milyen úton jutott el az olvasóhoz. Ez a tényező egy újabb kérdés felé terel minket, tudniillik minden ponyva-e, amit ponyváról árulnak, ugyanis vallási irodalmat, Bibliát, politikai irodalmat, latin nyelvű kiadványokat egyaránt árusítottak a népszerű olvasmányok (széphistóriák, históriás énekek, kalendáriumok stb.) mellett. Eszerint lehetne egy szűkítő meghatározás a korai anyagra: nem minden ponyvairodalom, amit vásárban árultak, de minden ponyvanyomtatvány vásári portéka?

A könyvtári rendezési, tárolási elvek sem feltétlen igazítanak el egy ilyen kérdésben, ugyanis megjelenés szerint a 16–17. századi magyar nyelvű nyomtatványok speciális státuszúak könyvtári és könyvtörténeti szempontból: az 1711 előtti (valahol a 18. századi és annál korábbi) magyarországi és a magyar szerzőtől külföldön megjelent nyomtatványokat általában valamilyen különgyűjteményben helyezik el. Például az OSZK Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtára főként formai tulajdonság alapján[77] őriz 18–20. századi ponyvanyomtatványokat[78] (ezeknek külön Pny + szám jelzetük van) és megjelenés ideje szerint a 16–17. századi nyomtatványokat a Régi Nyomtatványok Tárában találhatjuk (RMK, RMNy jelzet szerint). A helyzetet némileg bonyolítja, hogy a Törzsgyűjteményben szintén több száz 18–20. századi ponyvát találhatunk, sőt elvétve a Kézirattár is őriz kisnyomtatványokat.[79] A kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban az 1800 előtt kiadott nyomtatványokat őrzik különgyűjteményben, a későbbi kiadványok a törzsgyűjteményben kereshetők.

76 [Benda Kálmán], „A reformáció nyomdája: 1561–1711: A kiadványok példányszáma, értékesítése", in Benda Kálmán és Irinyi Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, A magyar könyv, 41–44 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961).

77 *Apró-,* vagy újabban *kisnyomtatvány:* az egy ívnél kisebb terjedelmű, nem időszaki kiadvány.

78 Süvegh Veronika, „»...Világi énekkel tölté meg a száját...«: A Kisnyomtatványtár ponyvagyűjteménye", in *A Nemzeti Könyvtár Kisnyomtatványtára*, szerk. Cseh Mária, Libri de libris, 179–198 (Budapest: OSZK–Osiris, 2002).

79 Erről lásd alább az egyes közgyűjteményeket ismertető részt.

Visszatérve a kiinduló kérdéshez, vajon például Komlós András (1569–1575)[80] kiadványai ponyváknak tekinthetők vagy sem? A különböző tudományágak képviselői eltérő intenzitással és jelentésben használják a ponyva kifejezést a 18. század előtti anyagra.[81] Ezek az utólagos értelmezések feltételezhetően az olyan tulajdonságok, mint a szöveghordozó nyomdai minősége, a kiadvány kivitelezése, formai jegyei, valamint a terjesztés módja és a valószínűsíthető olvasóközönség alapján születtek. Több évtizedig öröklődött[82] Csürös Ferencnek (1878–1957), a debreceni kollégium tanárának megállapítása, mely szerint Komlós kiadványainak nyomdai kiállítása nagyon gyenge,[83] és az általa kiadott „históriás énekek, bibliai és széphistóriák mind negyedrétű ponyvai kiadványok, a vásári közönségnek vannak szánva".[84] Tüskés Gábor (1955) a vallásos füzetes ponyvanyomtatványok megjelenését és kialakulását szintén a 16–17. századtól datálja nagyrészt a kolozsvári Heltai Gáspár nyomdájából kikerült nyomtatványok példáján, kisebb

80 Itt az évszám a debreceni nyomdászkodásának feltételezhető intervallumát jelöli.

81 Például Czintos Emese egy lábjegyzet erejéig említi, hogy az elemzése tárgyául választott 16. századi verses epikus költészet (históriás ének, széphistória) megközelítésmódja eltérő lehet: a MAMŰL koncepciója bővebben ír a *ponyva* címszó alatt a vizsgált szövegekről, mint a históriás ének kifejezésnél. Ő maga pedig egyáltalán nem használja a kifejezést az „olvasmányul adás szándékának" feltérképezése során. CZINTOS Emese, *Példától az olvasmányig: A (szép)história a 16. század magyar irodalmában,* Irodalomtörténeti füzetek 179 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 8, 2 lj. Fábián István sem említi széphistóriákról írt áttekintésében: FÁBIÁN István, „Széphistóriák és deákok I–II.", *Filológiai Közlöny* 5, 1–2. sz., 3–4. sz. (1959): 85–104, 265–293. Máté Ágnes csak hivatkozás szintjén használja a kifejezést a 19. század végéig áttekintett népszerű szórakoztató olvasmányokról írt tanulmányában: MÁTÉ Ágnes, „A tizenkét legnépszerűbb szórakoztató olvasmány sorsa Magyarországon a XIX. század végéig", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8,* szerk. CSÖRSZ Rumen István, 167–192 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

82 Lásd MÓDY György és KÁDÁR Zoltán, „A debreceni könyvnyomda művészete", *Szabad Művészet* 3, 9–10. sz. (1949): 399–406, 400; SZÁNTÓ Tibor, „A debreceni nyomdászat és a szocialista könyvművészet", *Papíripar* 5, 5. sz. (1961): 314–322, 317. Fitz József is hasonlóan vélekedik nagyívű kétkötetes nyomdászat- és könyvkiadástörténeti munkájában: „[Komlós] a saját vállalkozásában csupa ponyvát adott ki. Debrecenben, mondom, e tekintetben ő volt az első, – de nem Magyarországon. A vásári kiadványok jövedelmezőségét előtte Kolozsvárt Hoffgreff ismerte fel (Tinódijával), aki után Heltai aknázta ki a lehetőségeket." FITZ József, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története II: A reformáció korában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 203.

83 Az utóbbi években már találkozhatunk árnyaltabb jellemzéssel is Komlós nyomtatványainak színvonaláról: BÁNFI Szilvia, „A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen, 16. századi debreceni nyomtatvány-töredékek", *Magyar Könyvszemle* 116 (2000): 417–442.

84 CSÜRÖS Ferenc, *A debreceni városi nyomda története 1561–1911* ([Debrecen]: Debreceni Városi Nyomda, [1911]), 50–54. Csürös megállapításait 23 magyar nyelvű és egy latin nyelvű kiadvány alapján tette.

részt debreceni és nagyszebeni füzetek alapján.[85] Szerb Antal (1901–1945) megállapítása szerint a nyomtatott verses históriákkal jelent meg a magyar ponyva, a magyar szépirodalom.[86] Kicsi Sándor András (1957) nyelvész viszont úgy véli, hogy a ponyva a népkönyvek, a 16–17. századi szórakoztató prózai művek (például *Fortunatus*-história, *Ponciánus históriája, Salamon és Markalf,* Haller János *Hármas históriá*ja, *Faust, Till Eulenspiegel*) folytatója lesz a 18. századtól.[87] Ez alapján valószínűleg Komlós széphistóriáit nem tekintené ponyváknak, és ha az ő példájánál maradunk, egy újabb probléma – ti. hogy mi a népkönyv[88] – fogalmi labirintusával találkozunk. A népkönyv és ponyva kérdését vizsgálva lássunk pár további példát. Ritoókné Szalay Ágnes (1933–2022) irodalomtörténész a népkönyvek ponyvára kerülését a 18. századtól véli regisztrálhatónak.[89] Katona Imre (1921–2002) folklórkutató úgy véli, hogy a „ponyvairodalom zömét a 18. századig jó értelemben véve is népkönyvnek nevezhetjük, a 19. század második felétől azonban mindjobban elterjedt az üzleties népbutító selejt, ugyanakkor szinte teljesen elmaradt a korábban még olykor ponyván is megjelent klasszikus szépirodalom; végül pedig a nagyvárosi ponyva vette át a kizárólagos egyeduralmat".[90] Olvasható a ponyvát a népkönyvvel rokonító meghatározás is: „a ponyva a köznép szórakoztatására szánt, vásári ponyván árusított irodalom, népkönyv a könyvnyomtatás feltalálása után".[91] Feltételezésem szerint a

85 Tüskés és Knapp, „Fejezet a XVIII. századi vallási…", 415, 2. lj.

86 Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet* (Budapest: Magvető Kiadó, 1972$_5$), 86. Vö. „A magyar ponyva Ilosvai Selymes Péterrel, Gyergyai Alberttel és névtelen társaikkal kezdődik." Nagypál István, „Ponyva és irodalom", *Nyugat* 34, 6. sz. (1941): 448–454.

87 Kicsi Sándor András, „Népkönyv", „Ponyva", in Kicsi Sándor András, *Magyar könyvlexikon,* 233, 254 (Budapest: Kiss József Könyvkiadó, 2006), vö. Voigt Vilmos, „Népkönyv", MAMŰL 8:213–217.

88 Szigeti Molnár Dávid a *népkönyv* kifejezés használatával kapcsolatosan járja körbe a kérdést, hogy hazánkban mikor és mely nyomtatványokra használható terminus és hogy a *Volksbuch* kapcsán a német nyelvterületen regisztrált eredmények nem alkalmazhatóak egységesen a magyar jelenségekre, hiszen sem az olvasóközönség, sem az olvasmányok funkciója nem feltétlenül azonos. Szigeti Molnár Dávid, „Népkönyv és reformáció", *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 23–42.

89 Ritoókné Szalay Ágnes, „Eleink szórakoztató olvasmányairól", *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 650–655.

90 Katona, „A magyar vásárok folklórja…", 158.

91 *Esztétikai ABC*…, 191. Vö. „Német nyelvterületen, főleg a 15–17. sz.-ban keletkezett, olcsó kiadású, ponyván árult, népies prózai olvasmány." Mollay Károly, „Népkönyv", in VIL 9:240. Vö. „A népkönyveket általában vándorkönyvárusok terjesztették, gyakran vásárokon ponyván árusították; ezeket a szórakoztató, gyakran tanító célzatú olcsó kiadványokat ezért nevezték *ponyvá*nak." Fülöp Géza, „Könyv", in *Kulturális kisenciklopédia*, főszerk. Kenyeres Ágnes, f315–320 (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1986), 318. Vö. „A XVII–XVIII. századi népkönyveink többsége vallásos v. szépirodalmi ponyva volt." [Bárdos László], „Ponyva", in *Irodalmi fogalmak*

fogalmi keveredést részben a 19. századi szóhasználat okozhatja, amelyben a ponyvairodalom és a népkönyv egymás szinonimájaként is előfordult,[92] részben pedig az, hogy a népkönyv jelentése és alkalmazása is szélesebb körűvé vált a 19. század során. Szűkebben vett jelentése a szórakoztató szépprózai olvasmányokat jelölhette, míg tágabban a szélesebb közönség által forgatott kiadványtípusok, mint kalendáriumok, csíziók, álmoskönyvek és különböző népművelő, népnevelő célzatú kiadványok is a népkönyv alá tartoztak,[93] továbbá a német *Volksbuch* jelentését alkalmazták a magyar jelenségekre is.[94] A népkönyv és ponyva fogalmi összefonódásainak lezárására Voigt Vilmos (1940) népkönyv-meghatározását idézem:

> Általában véve a szélesebb (és alsóbb műveltségű) közönség számára készített (rendszerint olcsóbb, nagyobb példányszámú, nyomtatott) szórakoztató jellegű könyv. Pontosabb értelemben: ezeken belül a nyomtatás elterjedése révén a 16–18. században elszaporodó, Mo-on is megjelenő kiadványok elnevezése. A német *Volksbuch*[95] a 19. század elején (1807) utólag alkotott elnevezés, amely romantikus félreértéssel valamely „népszellem" megtestesülését emelte ki bennük, holott sokkal inkább a népköltészet vett át sokat ebből az irodalmi és közönségfogó műfajból. Nálunk a népkönyv megnevezés Ipolyi

kisszótára kiegészítésekkel: Tanlexikon, szerk. SZABÓ B. István, 342–343 (Budapest: Korona Kiadó, 2002), 342.

92 Lásd például a kolozsvári Tilsch János rövid életű *Népkönyv* sorozatát (1851–1853), amelyben ponyvanyomtatványokat adott ki, vagy Bucsánszky Alajos által kiadott számos ponyvatörténetnek és illusztrációnak volt ihletője és előzménye a lipcsei Gotthard Oswald Marbach által szerkesztett és Otto Wigand által kiadott *Volksbuch*-sorozat. Ez utóbbiról: *Grimm-mesék* 2022, 73–75. Szakirodalmi példa a *népkönyv* tágabb jelentésbeli használatára: HANKISS János, *A detektívregény: A „népszerű irodalom elmélete és története I.*, Gaea a föld, az élet és a tudomány könyvei 4 (Debrecen–Budapest: Csáthy Ferenc, 1928), 51; RÁDICS József, „Fejezetek a magyar „népkönyv történetéből: (Az Olcsó Könyvtár missziója)", *Népművelési Értesítő* 11, 2. sz. (1970): 176–189; RÁDICS József, „Régi viták a népszerű művészetről – irodalomról III.: A ponyva – az olcsó magyar »népkönyv« a XIX. század második felében", *Könyvtáros* 19, 5. sz. (1969): 294–298; DOMOKOS Áron, „A tízfilléres sátán…", 25.

93 Példa népnevelő, -művelő kiadványra: NAGY Ferencz, szerk., *Mentor: erdélyi népkönyv: közhasznú ismeretek tára a honi szorgalom, s értelmesedés előmozdítására* (Kolozsvár: Tilsch, 1842–1843) vagy MÁJER István, *István bácsi a boldog családatya és okos gazda: Népkönyv amellyben a népnevelés tudománya, az életbölcseség, a szerencse utja, a boldogság mestersége, a kincskeresés titka stb. benfoglaltatnak* (Pest: Landerer, 1851).

94 Például LENDVAY Imre, *Az álmoskönyv*, Német néprajzi tanulmányok (Budapest: [k. n.], 1941).

95 A *Volksbuch* terminológiai kérdéseiről: John van CLEVE, „A Genre in Crisis: The »Volksbuch«", *The German Quarterly* 59, 2. sz. (1986): 203–215.

> Arnold magyarítása (1855) nyomán terjedt el.[96] Ő a hasonló jellegű régi kiadványokat értette népkönyvön, míg a 18. sz. legvégétől született műveket már a ponyva(irodalom) keretébe szokták sorolni.[97]

E rövid áttekintés is érzékelteti, hogy nem egységes a fogalomhasználat a szakemberek körében sem, a különböző kifejezések jelentéstartományai pedig metszhetik egymást. E fogalmi kavalkádban nehéz utat találni. Napjainkra a *népkönyv* terminus kapcsán már történtek olyan elemzések, javaslatok, amelyek a kifejezés körültekintőbb használatára hívják fel a figyelmet.[98] A ponyvával is hasonló a helyzet, hiszen közkeletű kifejezés lévén egészen széles körű jelentésrétegekkel bír, és ez megannyi zavaros értelmezésre, félreértésre adhat okot.

A 17. századi nyomtatványok esetében is rokon problémák rajzolódnak ki. Míg például Klaniczay Tibor (1923–1992) és Stoll Béla (1928–2011) szerzőpáros *A magyar irodalom története* című kézikönyvben a barokk népiesség kapcsán érintik a népszerű olvasmányok ponyvanyomtatványi és kalendáriumi terjedését is,[99] addig az ugyanerről a korszakról készült újabb összefoglalások más aspektusú, koncepciójú áttekintései már csak érintőlegesen tárgyalják a témát vagy más szóhasználattal élnek.[100] Például Heltai János (1950) a 17. század első felének magyarországi könyvkiadásáról készített műfaji rendszerezése során sem a bibliai históriák, sem az alkalmi nyomtatványok (lakodalmi köszöntők, kalendáriumok, sorsvető és álomfejtő könyvek), sem az irodalom kategóriához sorolt históriás

96 Ez a megállapítás némi pontosításra szorul: már korábban, az 1830-as éveben is jelen volt a kifejezés a magyar szóhasználatban. Például a kalendárium népkönyv értelemben: N.N., „Népfelvilágosodás, népoktatás", in *Közhasznu esmeretek tára: A Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva,* 12 köt. (Pest: Wigand Otto, 1831–1834), 8:285–287.

97 Voigt, „Népkönyv...", 213.

98 Szigeti Molnár, „Népkönyv és reformáció"; Máté, „A tizenkét legnépszerűbb szórakoztató...", 192.

99 Klaniczay Tibor és Stoll Béla, „Barokk népiesség", in *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, főszerk. Sőtér István, szerk.,Klaniczay Tibor, A magyar irodalom története 2, 306–309 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964).

100 Vö. például *A magyar irodalom történetei I.: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, szerk. Jankovits László és Orlovszky Géza, A magyar irodalom történetei (Budapest: Gondolat Kiadó, 2008$_2$); *Kora újkor,* in *Magyar irodalomtörténet: Gépeskönyv 0.2.*, szerk. Balázs Mihály, 2022, hozzáférés: 2024.03.10, f-book.com; Kiss Farkas Gábor és Orlovszky Géza, „Ellenreformáció és barokk (1600–1670)", in *Magyar irodalom*, főszerk. Gintli Tibor, 173–247 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011$_2$).

énekek, közköltészeti művek, populáris próza kapcsán sem használja a ponyvanyomtatvány megnevezést.[101]

A ponyva kezdeteit illetően tehát nincs egységes állásfoglalás. Akik szerint már a 16. századtól regisztrálható, azok elsősorban a verses históriák, széphistóriák kiadványtípusára használják a kifejezést, míg olvasmányi szempontból ezen szövegek leginkább a szépirodalom kategóriába soroltatnak.[102]

Irodalom-e a ponyva? Ha igen, milyen: alj, népi, átmeneti? (Egy kis kutatástörténet)

A magyar ponyvairodalom[103] megnevezés mint a különböző vásári ponyván árusított nyomtatványok, olvasmányok gyűjtőfogalma a terjesztés módjára, helyszínére utal.[104] Abban a tekintetben viszont, hogy ezekben a nyomtatványokban megjelenő szövegek mennyire tekinthetők irodalomnak, különböző, egészen szélsőséges véleményekkel találkozhatunk.[105] A ponyvairodalomról értekezők szóhasználatában a mindenkori kanonizált irodalomtól való elkülönítésre az *irodalom alatti, álirodalom, félirodalom, irodalom határ/peremterülete, átmeneti terület, irodalom mostohagyermeke, félnépi* stb. kifejezések egyaránt előfordulnak.[106] Ezen diskurzusok gyakori jellemzője egy eltávolító gesztus, minőségi (esztétikai) értékítélet. A ponyván megjelent alkotásokra használt jelzőket általában az elit irodalom kanonizált

101 HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Res libraria 2 (Budapest: OSZK–Universitas Kiadó, 2008).

102 Erre például: NEMESKÜRTY István, „Szórakoztató olvasmány és közönsége a XVI. századi Magyarországon", *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 620–629.

103 Különféle 19. századi írásbeli formái: *ponyvai irodalom, ponyva-irodalom, ponyva irodalom*.

104 Ez a nemzetközi szóhasználatban is megfigyelhető: *street literature, litteratura de codel* (brazil, 'madzagirodalom'), *Marktliteratur*.

105 Komjáthy Miklósné a retrospektív nemzeti bibliográfia 20. század első felének történetéről írva említi, hogy a 20. századi kaland- és detektívregények bibliográfiai feldolgozása kapcsán felmerült a teljes anyag selejtezése is mint lehetőség. Azonban az a vélekedés győzött, amely ezekben a ponyvairodalmi kiadványokban a korszak egyfajta ízléstörténeti, olvasótörténeti lenyomatát látták, így végül regisztrálásra kerültek. A gyűjtés, feltárás, megőrzés hármas feladatkörét hirdető közgyűjteményi szemléletben érdekes rápillantani az ilyen típusú ponyvairodalommal kapcsolatos pro és kontra érvekre. KOMJÁTHY, „A retrospektiv nemzeti bibliográfia történetéhez...", 269–270. vö. Robert P. HOLLEY, „National bibliography as national memory: is popular culture forgotten?", *International Cataloging and Bibliographie Control* 22, 1. sz. (1993): 13–17.

106 BÉKÉS István, „Egy régi »népművelő« ponyváról", *Népművelés* 8, 4. sz. (1961): 14–15. Békés meglehetősen negatívan ítéli meg az általa vizsgált korpuszt, és úgy tekint a kérdésre, hogy ez a „nyomtatványdzsungel csak bitorolja az irodalom tisztes nevét".

olvasmánykorpuszával való összehasonlítás eredményezi (hasznos – haszontalan, szép – szenny/selejt, centrális – marginális, magas – alacsony, igényes – közönséges/triviális, kultúrtermék – kultúrszemét stb.).[107] A kérdéskör tágabb kontextusáról (különböző típusú kultúrafogyasztás, populáris kultúra, kulturális szegmentáció stb.) való beszédmód is gyakran hasonló összehasonlító mechanizmusok szerint működik. Ez véleményem szerint részben a kétszintű kulturális modellben (elit–népi kultúra) való gondolkodás hosszan ható örökségének köszönhető, amelyben alapvetően az arisztokratikus nézőpont[108] és vertikális, hierarchikus társadalmi, műveltségi szemlélet dominált. Ez a látásmód a magyar nyelvű ponyvairodalom-kutatásra is hatással volt. Sem az irodalomtudománynak, sem a 19. század végén intézményesülő néprajztudománynak (folklorisztikának) nem vált meghatározó kutatási területévé, vélhetően az irodalom és népköltészet jellemzően esztétikai alapú megközelítése miatt.[109] Mindkét tudományterület

107 A szórakoztató olvasmányok szinte már megjelenésük pillanatában a mérleg negatív oldalára kerültek, akkor még a vallási szent olvasmányokkal szemben. Már Bornemisza Péter *Ördögi kísértetekről* című (1578) munkája óta regisztrálható a históriák negatív jelzőkkel (hazug, utálatos, hitvány, rossz stb.) való illetése. Például: Medgyesi Pál, *Egö szövetnek, avagy edgy nehéz de igen szükséges és hasznos kérdésnek (mely a Sz. Irásnak isteni méltosága felöl vagyon) világos és rövid meg-fejtése; minden hiveknek és kiváltképpen az catholicusoknak hasznokra M. P. által* ([Várad]: [Szenci Kertész Ábrahám], 1645), 81. [RMNy 2130, RMK I. 744]; Mikolai Hegedüs János, *Biblia tanui, kiket a Bilia[!] állatott elö, a mennyei tudomány tökélletessege-mellett, hogy az ö áldott Tanubizonságtételeiböl, a gyengék, a mi igaz Vallásunk fejeit, megtudhassak, es ottan, a Biblia körülis igazgattassanak: Ezek Fordetattak Mikolai Hegedüs János által. [...]* (Trajectomban [Utrecht]: Vásberg Iános által, Böjt-elö Howban 1648) 6r–v. [RMNy 2247, RMK I. 813].

108 *Arisztokratikus nézőpont* alatt azt értem, hogy a kultúra egyes jelenségeit vizsgáló tudósi közeg a saját kulturális mintázatai felől próbálta értelmezni, értékelni a magáénál alacsonyabb rendűnek tekintett kulturális termékeket, jelenségeket és bizonyos esetekben ahhoz kívánta „feljavítani" az általa kiválogatott kulturális produktumokat. A vizsgálati helyzet, szóhasználat is egy hierarchikus viszonyrendszert tükröz (például *felemelni, nemesíteni, javítani*). A ponyvairodalom is általában valamilyen alsó szintnek tételeződött, amelyre *lesüllyedtek* bizonyos szövegek. Például: Majláth Béla, „A sorvető könyvek és egy ismeretlen XVI. századi magyar Fortuna", *Magyar Könyvszemle* 12 (1887): 1–46, 1; N. N., „Széphistóriák", in *Uj Idők lexikona*, 24 köt., 22:5649 (Budapest: Singer és Wolfner, 1936–1942).

109 Napjaink kutatási helyzetére is jellemző ez a határterületi státusz. Gulyás Judit, a HUN-REN BTK Néprajzi Intézetének tudományos főmunkatársa *A néprajztudomány helyzete és jövője V. A néprajz és a társtudományok* című konferencián (2020. január 23., Bp., Humán Tudományok Kutatóháza) a néprajz és az irodalomtörténet viszonyáról szóló előadásában felhívta a figyelmet a marginalizált korpuszok, például a ponyvairodalom kutatásának jelentőségére a korabeli kánonképzés, rekonstruálni kívánt tudás szempontjából.

forrásként használta a ponyvairodalmat, amelynek kutatása megmaradt a kettő diszciplína határterületeként.[110]

A negatív minősítés, leértékelő vélemény, a 'silány, rossz, értéktelen olvasmány' közhelyszerű ponyvai meghatározása napjainkig tartja magát.[111] Azonban fontos hangsúlyozni, hogy a ponyvairodalom kifejezés megjelenése óta sem egyneműen elítélő hangnemben írtak e nyomtatványokról. A ponyvairodalom marginalizálási, (szép)irodalomról való leválasztási szándéka mellett már a 19. században is regisztrálhatók olyan vélekedések, amelyek az irodalmi kulturális rendszer aktív részeként tekintettek ezekre a nyomtatványokra (elsősorban szöveghordozó funkciójukra),[112] vagy összegyűjtésüket és tanulmányozásukat egyaránt szorgalmazták.[113]

A 19. századi sajtócikkekben a ponyvairodalom gyakran a *népirodalom, népies irodalom, népnevelés* témaköréhez kapcsolódva került elő. Ez a tematizálás a későbbi tudományos szemléletben is tetten érhető.[114] A 18–19. századi vásári ponyva elsősorban a néprajztudomány, míg a 19. század közepi előzménnyel rendelkező, a 20. század első felében virágkorát élő (füzetes) ponyvaregényt többnyire az irodalomtudomány vizsgálta.[115] Valószínűsíthetően ennek nyomán

110 Egy 1993-as tanulmányában Klaus Roth a délkelet-európai országok általános jellemzőjének tartja, hogy nem folyt szisztematikus kutatás a populáris olvasmányokkal kapcsolatban. Klaus Roth, „Populäre Lesestoffe in Südosteuropa", in *Südosteuropäische Popularliteratur im 19. und 20. Jahhundert,* szerk. Klaus Roth, Münchner Beiträge zur Volkskunde 14, 11–32 (München: Münchner Vereinigung für Volkskunde Südosteuropa-Gesellschaft, 1993).

111 Lásd a 32. lábjegyzet. Alapvetően az epikus szövegekre fókuszálva tárgyalja a szórakoztató irodalom kérdését Simon Zoltán *Az irodalom peremvidéke* című munkájában (Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1990). Pogány Péter monográfiájának ismeretében is úgy véli: „A ponyvát mindig elítélték, létét károsnak, hatását ízlésrombolónak, tartották, olvasóit pedig – politikai nézőponttól függően – vagy lenézték és megvetették, vagy sajnálták és nevelni kívánták." Simon, *Az irodalom…*, 81.

112 Például Erdélyi Pál, „A XVI. és XVII. századi magyar históriás énekek", *Magyar Könyvszemle* 11 (1886): 119–179.

113 Ezzel kapcsolatban lásd Chikány Judit, „Adalékok Kanyaró Ferenc folklórszemléletéhez: Kanyaró Ferenc és a ponyva", in *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 28: *„Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednék": Tanulmányok Olosz Katalin tiszteletére*, szerk. Szakál Anna és Tekei Erika, 191–211 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2020); Chikány, „Közelítések a ponyvairodalom…".

114 Például Pintér Jenő *A népköltészet* alcím alatt érinti röviden a vásári füzeteket és Medve Imre munkásságát. *Pintér Jenő magyar irodalomtörténete: Tudományos rendszerezés*, 9 köt. (Budapest: Stephaneum, 1930–1944), 6 [A magyar irodalom a XIX. század második harmadában]: 745.

115 Lásd a 11. lábjegyzet. Például Rejtő Jenő munkásságának is alapvetően irodalomtörténészi oldalról van élénkebb (át)értékelése (lásd Veres András és Thuróczy Gergely munkáit): Spiró György szerint emiatt „Rejtő a magas irodalomnak lett a része, vagyis nehéz olvasni. Ő már nem a ponyva, ő író." Vö. Klubrádió, *Három az igazság*, 2024. február 26., Szénási Sándor műsorvezető Spiró Györggyel és Hatos Pállal beszélget, hozzáférés: 2024.03.10, https://tinyurl.com/46ttmewm.

az 1970-es évektől megjelenő magyar irodalomtörténet bibliográfiájában a *népi epika és népoktató irodalom* kategóriák alá sorolták be az egyes 19. századi ponyvairodalomra vonatkozó tételeket.[116] A 20. század első felében született cikkek már az irodalom határterületei közé sorolt *tömegirodalom* gyűjtőfogalma alá kerültek.[117] A magyar néprajztudomány 1850–1870 közötti bibliográfiáját összeállító Sándor István (1907–1994) sem az irodalom és népköltészet csoportba sorolta a ponyvát, hanem a *népi írásbeliség* nagyobb témaköréhez, az *írás, feliratok, kalendárium, varázskönyv (álmos- és szerencsekönyv), parasztköltők, levél* alcsoportjai mellé.[118]

Ezek a rendszerezések lehetséges magyarázatokat adhatnak a korábban példaként hozott besorolási gyakorlatokra, amelyek a népköltők munkáit vagy az ifjúság oktatását célzó szövegeket ponyvaként aposztrofálták.[119] Ezen felül érthetővé válik, hogy a ponyva- előtagú megnevezések közül a *ponyvaballada*, *-legenda*, *-mese*, és *-monda* terminusokat miért a néprajztudomány képviselői használják gyakrabban,[120] míg a *ponyvaregény*t inkább az irodalomtörténészek. A *Világirodalmi lexikon* hasábjain a 20. századi tömegirodalom ponyvaregényeit a *ponyva* címszó alatt tárgyalta Kováts Albert (1936),[121] míg a többi válfajt külön szócikkben ismertette Voigt Vilmos.[122] Ezek a terminusok azonban meglepő

116 Kókay György, szerk., *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849*, A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 59–60, 901; H. Törő Györgyi, Nagy Miklós és Tódor Ildikó, szerk., *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1849–1905: Általános rész: Személyi rész I. A–Gy,* A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 177–179.

117 Kókay György és V. Windisch Éva, szerk., *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1970: Általános rész*, A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997), 211.

118 Ez a koncepció a korábban megjelent, időben későbbi korszakokat felölelő két kötet rendezési elvét követte. Sándor István, szerk., *A magyar néprajztudomány bibliográfiája, 1850–1870: Tanulmányok és adatok a Kárpát-medence etnográfiájához* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 54, 885–894.

119 Már csak azon okból is, mert Sándor István a Néprajzi Múzeum könyvtárának gyűjteményét gondozta, rendezte is. Erről bővebben lásd kötetünkben Mészáros Borbála *A Néprajzi Múzeum könyvtárának ponyvagyűjteménye* című tanulmányát.

120 Néhány példa: Domokos Mariann, „Olvasástörténet és folklorisztika: Közelítések a ponyvamesék 19. századi paraszti recepciójához", in *Iskola, művelődés, társadalom: Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*, szerk. Sasfi Csaba és Ugrai János, 463–478 (Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2017); a ponyvaballada terminus kérdéseivel kötetünkben Küllős Imola *A ballada, a ponyvaballada és a históriás ballada fogalmának kérdéséhez* címmel értekezik.

121 Kováts A., „Ponyva", in VIL 10:745.

122 Voigt Vilmos, „Ponyvaballada, -legenda, -mese, -monda", in VIL 10:746–747. Voigt ezeket a címszavakat felvette a folklorisztikai alapfogalmakat összegyűjtő kötetébe is. Vö. Voigt Vilmos, *A folklorisztika alapfogalmai: Szócikkek* ([Budapest]: Equinter–Argumentum, 2014), 324–326.

módon nem kerültek be a *Néprajzi lexikon*ba. Ott a *ponyva* és *ponyvairodalom* címszavakon[123] kívül Kovács Ágnes (1919–1990) a mesei témájú címszavaknál (például az egyes mesetípusok, mesemondók esetében), Voigt Vilmos a különböző költészeti formák címszavainál (például *Bänkelsang, félnépi költészet, kéziratos költészet, szórakoztató költészet, vásári költészet*)[124] említi meg ponyvairodalmi hatásokat, vonatkozásokat. Tisztázandó kérdés, hogy ezek a ponyva- előtagú terminusok mennyiben tekinthetők műfajnak vagy sokkal inkább egy megjelenési formát, mediális csatornát jelöl az előtag.[125]

A néprajzi, elsősorban folklorisztikai kutatások, hűen a fenti beosztáshoz, a 18–19. századi ponyvairodalomra mint a népköltészet egyik nyomtatott forrására vagy a paraszti/falusi könyv- és olvasáskultúra dokumentumaira tekintettek.[126] Azonban ez a szemlélet főként elméleti szinten maradt, népi olvasmányokra, olvasásra fókuszáló néprajzi gyűjtésekben nem bővelkedünk (kivéve a vallási ponyvák vonatkozásában). Kevés kutató gondolta ezt a témát szisztematikus gyűjtésre érdemesnek,[127] ezért leginkább egyéb témájú gyűjtések szórványos adataiként jegyeztek le ilyen típusú információkat.[128] A népköltészeti

123 KATONA és SZEMERKÉNYI, „Ponyva", in MNL 4:260–261; KATONA Imre és VOIGT Vilmos, „Ponyvairodalom", in MNL 4:261–264.

124 Vö. KATONA, „A magyar vásárok folklórja…".

125 Köszönöm Landgraf Ildikónak, hogy erre a problémára felhívta a figyelmemet, és jelezte a műfajiság kérdését különösen a *ponyvamonda* kifejezés kapcsán, amelynek használata nem vált közkeletűvé. Voigt Vilmos eltérő módon használta a műfaj megnevezést ezekre a ponyva-előtagú terminusokra. Lásd a 122. lábjegyzetet.

126 Erdélyi János is így fogalmaz: „Ezen gyüjteményeken [ti. a váczi Énekes Gyűjteményen, valamint a sárospataki Érzékeny és víg dalok gyűjteményén] kivül a népköltészet nálunk nem másképmüveltetett, mint ponyvai irodalom által, mig a népben korrul korra kimutatható bizonyossággal mindig élt, változott, hervadt, vagy virult, a nép sorsa, körülményei szerint." ERDÉLYI János, szerk., *Népdalok és mondák*, 3 köt. (Pest: Beimel József, 1846–1848), 1:V–VI. A ponyva mint a népköltészeti kutatások lehetséges forrása: DÉGH Linda, „A népköltészet forrásai a tudatos gyűjtés megindulásáig", in DÉGH Linda, *Népköltészet: Kézirat* [egyetemi jegyzet], 48–56 (Budapest: ELTE BTK, Felsőoktatási Jegyzetellátó vállalat, 1958).

127 Lásd kötetünkben Mészáros Borbála tanulmányának Sándor Istvánra vonatkozó ismertetését, valamint Domokos Mariann által a népmesei gyűjtések kapcsán megfogalmazott szelektív gyakorlatról, egyéni gyűjtői álláspontokról írottakat.

128 Lásd a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum Kéziratgyűjteményének szakkatalógusa (27. Népi írás, olvasás, népművelés) alapján beosztott cédulák mennyiségét. Az 1947 és 1949 közötti nagyívű, országos kiterjedtségű centenáriumi vagy 48-as néprajzi gyűjtés regisztrált olvasásra vonatkozó adatokat, azonban a gyűjtés körülményei (például rövid idő alatt, gyorsan lezajlott gyűjtések, különböző gyűjtői gyakorlattal rendelkező résztvevők, a gyűjtés módszertanának vitatott volta), valamint a feldolgozás módja – ti. hogy az egyes kérdéscsoportokhoz utólag rendelték hozzá az egyes gyűjtési anyagokból kiválogatott informatívabb mondatokat – nem teszik lehetővé az olvasmányokra vonatkozó mélyebb elemzést.

gyűjtések során elsősorban a népmese gyűjtői, kutatói fordítottak figyelmet a ponyvanyomtatványok olvasmányi hatásaira is.[129]

Az irodalomtörténészek elsősorban tárgytörténeti adalékokat[130] kerestek vagy szövegek vándorlásának állomását regisztrálták egy-egy ponyvanyomtatvány kapcsán.[131] Pogány Péter is a magyar verses népköltészeti szövegkataszter összeállításához használt forrásként jutott el a ponyvanyomtatványok nagyívű kutatásához. Interpretációjában „a ponyva az egész irodalomtörténet mikrokozmosza",[132] monográfiája pedig a „folklór regénye".[133] A ponyváról való gondolkodásmódjában ötvöződött a folklorisztikai és az irodalomtörténészi szemlélet. 1978-ban megjelent könyvének szinte minden lapján a ponyvanyomtatványok megannyi újabb vizsgálati lehetőségére mutatott rá, azonban munkájának nem lett a ponyvakutatást felrázó visszhangja. Ő maga erre az összegzésre jutott:

> Kiderült, nem helytálló az a beidegződött sznob szakmai viszolygás, amely a vásári ponyvát mindenestől csupán peremirodalomnak, kulturális salaknak bélyegzi, valami elképzelt centrális irodalmiság bírói székéből. Mert világirodalmat, ha tetszik, fennső irodalmat ültetett át a népkönyv, a vásári ponyva legelőször és tömegestől az egész hazai könyvpiacra. S hogy akkor tette, amikor ez még a terménypiaccal egybeesett, az is mélyebb értelmű, mint puszta szójáték. A magyar költészet idegen nyelvterületekre való kisugárzásait is a ponyvai létforma biztosított először.[134]

Ez az attitűd azért említésre méltó, mert a 12 évvel korábban megjelent Békés-monográfia még a magas/valódi irodalom és selejt/aljairodalom oppozícióban beszélt a ponyva definíciójáról. Békés maga is a magas irodalom felől mutatta be, értelmezte tárgyát.[135]

129 *Grimm-mesék* 2022. Ennek módszertani, szemléletbeli változásait részletesen érinti kötetünkben Domokos Mariann *Népmese és ponyva: Paradigmák és kutatásmódszertani kérdések a szóbeliség és az írásbeliség kölcsönhatásáról* című tanulmánya. A tízkötetes *Magyar népmesekatalógus* (1987–2001) bizonyos mesetípusok kapcsán jelzi a ponyván megjelent párhuzamokat is.

130 A teljesség igénye nélkül néhány példa: Baros Gyula, „Arany, Petőfi és a ponyvairodalom", *Magyar Könyvszemle* 26 (1918): 154–181; Bayer József, „Hamlet, meg Romeo és Júlia meséje a magyar ponyván", *Egyetemes Philológiai Közlöny* 28 (1904): 214–218; Turóczi-Trostler József, „Világirodalom magyar ponyván", *Magyar Nyelvőr* 65 (1936): 112–117.

131 Például ezt tükrözik a különböző kritikai szövegkiadások jegyzeteinek ponyva vonatkozásai.

132 Pogány 1959, 5.

133 Pogány 1978, 11.

134 Uo., 373–374.

135 Békés 1966, 6.

Érdemes röviden kitekinteni az 1960-as, 1970-es évek nemzetközi társadalom-, kultúr- és irodalomtörténészi, elsősorban mentalitás- és mikrotörténeti kutatásaira, amelyek a népi és elit kultúra kapcsolatának kora újkori vizsgálatához kiemelt forrásdokumentumként használták a ponyvairodalmat.[136] A francia Robert Mandrou (1921–1984) és Geneviève Bollème (1927–2005) kutatásai kapcsán vált vitatott kérdéssé, hogy a nép világképe, tudatvilága megragadható-e ezekből az olvasmányokból, és egyáltalán milyen mértékben lehet egynemű olvasóközönséggel számolni.[137] Robert Muchembled (1944) kétpólusú kultúramodellben gondolkozva a hagyományos népi kultúra elnyomásának, átformálásnak eszközeiként értelmezte a francia kék könyveket *(Bibliothèque bleue)*.[138] Peter Burke (1937) brit kultúrtörténész a népi és elit kultúra között egy közvetítő szint, a „félműveltek ún. ponyvakultúrájának (chap-book culture)"[139] és képviselőinek leírását is adta (1978).[140] Szintén az 1970-es években jelentek meg olyan módszertani megközelítések, amelyek már nem a társadalmi rétegek felől tekintettek a populáris szövegekre, hanem a használati kontextus, a kulturális kapcsolatháló vagy az olvasmányélmény vált a vizsgálatok fókuszpontjává (Natalie Zemon Davis, Carlo Ginzburg).[141] Roger Chartier (1945) az olvasástörténeti kutatásokban hozott el újfajta módszertant azáltal, hogy az olvasmányok használati módjaira és interpretációs gyakorlatainak megragadására helyezte a hangsúlyt az írás–oralitás

136 A népi és elit kultúráról való elméleteknek, szintéziseknek és az azokra adott reflexióknak meglehetősen bő szakirodalma van, itt csupán érintem a populáris kultúra és a ponyvairodalom vizsgálata szempontjából fontosabb tudománytörténeti állomásokat.

137 Robert MANDROU, *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles: La Bibliothèque Bleue de Troyes* (Paris: Stock, 1964); Geneviève BOLLÈME, *Les Almanachs populaires aux XVIIe et XVIIIe siècles: Essai d'histoire sociale* (Paris-La Haye: Mouton, 1969) és Robert MANDROU, *La Bibliothèque Bleue: La littérature populaire du XVIe au XIXe siècle* (Paris: Julliard, 1971). Magyarul: Robert MANDROU, „Magas kultúra és népi műveltség a XVII–XVIII. századi Franciaországban: A ponyvairodalom", *Századok* 104 (1970): 118–125.

138 Robert MUCHEMBLED, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe–XVIIIe siècles)* (Paris: Flammarion, 1978).

139 Az angol szóhasználatban (kissé elnagyolva a magyar anyagra alkalmazva) az ún. vásári ponyvanyomtatványokra a *chapbook*, míg a 20. századi modern ponyvaregényekre a *pulp* kifejezés használatos.

140 Peter BURKE, *Popular Culture in Early Modern Europe* (London: Smith, 1978), 63. Magyarul: *Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. BÉRCZES Tibor, Metamorphosis historiae (Budapest: Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, 1991).

141 Natalie Zemon DAVIS, *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*, ford. CSABA István, ERDŐSI Péter és KAPPANYOS András [versek] (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 169–198. Az eredeti 1975-ben jelent meg: *Society and Culture in Early Modern France*. Carlo GINZBURG, *A sajt és a kukacok: Egy XVI. századi molnár világképe*, ford. BARNA Imre, GALAMB György János és GÁL Judit (Budapest: Európa Kiadó, 2011_2). Eredeti megjelenés: 1976, *Il formaggio e i vermi*.

dichotómia helyett.[142] A német irodalomtörténeti és -szociológiai kutatások is ezidőben hoztak szemléleti újítást. Például Helmut Kreuzer (1927–2004) irodalomtörténész 1967-ben fogalmazta meg a triviális irodalommal kapcsolatos újszerű kutatásmódszertani javaslatát, amely nem az esztétika, hanem a történetiség felől kívánta feltenni a kérdéseit a jelenségek történeti magyarázatát keresve. A kutatás tárgyává azt a korszakot tette meg, amelynek az irodalmi életét többféle spektrumból vizsgálni kívánta.[143] Rudolf Schenda (1930–2000) német folklorista, irodalomtudós a német olvasás- és könyvkultúra jelenségeinek értékítéletmentes megragadásához a *populáris olvasmány (populäre Lesestoffe)* kifejezést alkalmazta.[144]

Hazánkban ugyanígy az 1960-as, 1970-es években élénkült meg a figyelem a ponyvairodalom bizonyos területei iránt, azonban a kutatások motivációja, módszertana eltérő irányú volt. A kalendáriumok kutatása[145] egymással párhuzamosan két-három szálon futott. Az irodalomtörténészek a magyar kultúra írott és nyomtatott emlékeinek feltárása és rendszerezése céljával indítottak nagyobb forrásfeltáró projekteket.[146] Kovács István Gábor (1945) társadalomtörténész, szociológus nagyívű kalendáriumkutatása és -elemzése már mentalitás- és társadalomtörténeti indíttatású volt: a naptárak kommunikációs csatornaként való működésének a népi ismeretek, gondolkodás alakításában

142 Erről átfogó ismertetést ad: Sz. Kristóf Ildikó, „Statisztikák, használatok, olvasatok: Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század)", in *Történeti forrás – Néprajzi olvasat: Gazdaság-, társadalom-, és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*, szerk. Fülemile Ágnes és Kiss Réka, Documentatio ethnographica 23, 209–224 (Budapest: L'Harmattan Kiadó–MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2008). Részben ő maga is a Chartier-féle módszertant alkalmazza: Sz. Kristóf Ildikó, „A »távoli Másik« szövegekben és képekben a kora újkori Magyarországon: Historia naturalis és antropológia a nagyszombati kalendáriumokban, 1676–1709 (1745)", *Ethno-Lore* 32 (2015): 11–68.

143 Helmut Kreuzer, „Trivialliteratur als Forschungsproblem: Zur Kritik des deutschen Trivialromans seit der Aufklärung", *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 41 (1967): 173–191.

144 Rudolf Schenda, *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910,* Studien zur Philosophie und Literatur des neuzehnten Jahrhunderts (Frankfurt am Main: Vittorio Klosterman, 1970); Rudolf Schenda, *Lesestoffe der kleinen Leute: Studien zur populären Literatur im 19. und 20. Jahrhundert* (München: Beck, 1976); Rudolf Schenda, „Populäre Lesestoffe", in *Lexikon des gesamten Buchwesens Online*, hozzáférés: 2024.01.30, http://dx.doi.org/10.1163/9789004337862__COM_160894.

145 A kalendáriumkutatásról részletes áttekintést ad: Mikos Éva, „18–19. századi kalendáriumaink függelékeinek néprajzi forrásértékéről", *Ethno-Lore* 22 (2005): 387– 415.

146 Erről a munkáról részletesen beszámol Dukkon Ágnes e kötetbéli tanulmányában.

betöltött szerepének vizsgálatára fókuszált.[147] Kutatásához terepmunka is társult, valamint több mint 400 kalendáriumról készített tartalomelemzést kódfüzet segítségével.[148] Ugyanekkor tőle függetlenül folytatta Gelléríné Lázár Márta (1943) is kalendáriumokkal kapcsolatos elméleti-módszertani kutatását a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban.[149] Az 1960-as években az egyetemi doktori dolgozatához végzett alapos feltáró munkát[150] ponyvanyomtatványok körében Vámos Éva (1942),[151] akinek kéziratban maradt dolgozatát Pogány Péter, majd Tüskés Gábor is számon tartotta. Ugyanígy egyetemi doktori kutatásból nőtt ki Dukkon Ágnes (1949) irodalomtörténész sokrétű kalendáriumkutatása, aki a 16–18. századi magyar kalendáriumok átfogó tartalomelemzését végezte el az európai érintkezési pontok feltérképezésével.[152] Pogány Péter *A magyar ponyva tüköre* című munkája 1978-ban jelent meg, Muchembled és Burke könyveivel egyidőben, ám Pogány szemléletmódjában az akkori német irodalomszociológia eredményeinek hatása érezhető inkább (Rudolf Schenda egyik munkáját hivatkozza is), mint a korabeli nemzetközi mentalitástörténeti kutatásoké. Borsa Gedeon (1923–2022) szintén az 1960-as, 1970-es években végzett könyvtörténeti kutatásokat a magyar sorsvető könyvek és a csízió történetével kapcsolatban.[153] E rövid, elnagyolt áttekintésből is látható a magyar kutatások egyidejűsége, de mégis sporadikus, módszertanában és kérdésfelvetésében is különböző

147 A kutatás eredménye több kisebb tanulmányban és egy összegző monográfiában is napvilágot látott: KOVÁCS I. G., *Kis magyar kalendáriumtörténet…*

148 Köszönöm Kovács István Gábor írásbeli tájékoztatását egykori kutatásának körülményeiről, valamint, hogy három kötetes kandidátusi disszertációjának *(Egy archaikus kommunikációs intézmény működése és változásai Magyarországon: A kalendáriumok történeti-szociológiai vizsgálata)* egy példányát rendelkezésemre bocsátotta. Másik példány: MTA KIK Kt D-11837.

149 GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta, „A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában 1850–1945: Előzmények, hipotézisek és módszerek a tömegkultúra egy jellegzetes termékének vizsgálatához I–II", *Századok* 108 (1974): 1226–1254; *Századok* 109 (1975): 112–150.

150 Ekkor még a különböző közgyűjteményekben nem voltak rendezve a ponyvanyomtatványok.

151 Lásd VÁMOS Éva írását jelen kötetben, valamint publikációit a témában: VÁMOS Éva, „Erasmus a XVIII. századi magyar ponyván", *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972): 621–626; VÁMOS Éva, *Lássák, ismerjék a világnak minden népei…: Magyarországi és magyar vonatkozású röpiratok, újságlapok (1485–1849)*, Magyar tipográfia (Budapest: Magyar Helikon, 1981).

152 DUKKON 2003. Bár a kötet 2003-ban jelent meg, a kalendáriumokkal kapcsolatos kutatásait ő is az 1970-es években kezdte meg.

153 Például: BORSA Gedeon, „A »Fortuna« sorsvetőkönyv eredete és utóélete", *Magyar Könyvszemle* 82, 1. sz., (1966): 75–81; BORSA Gedeon, „A magyar csízió kialakulásának története", *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1974–1975): 265–347; BORSA Gedeon, „A csízió kiadástörténete", *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1976–1977): 307–378; BORSA Gedeon, „A magyar csízió átdolgozásai", *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1978): 493–549; BORSA Gedeon, „A csízió ellenlábasai és utóélete", *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1979): 437–518.

volta. Kutatástörténetileg fontos fordulópontot a 2000-es évektől egyre intenzívebbé váló közköltészeti kutatások hoztak, ugyanis sikerült kibillenteniük a ponyvanyomtatványokat a korábbi megbélyegzett státuszukból, a ponyvák szövegközvetítő, -hordozó szerepének bemutatásával, jelentős szöveghálózati összefüggések, -vándorlások feltárásával a szövegek és a ponyvanyomtatványok különböző társadalmi használatára mutattak rá.[154]

Az utóbbi évtizedek magyar folklorisztikai kutatásában fogalmi és módszertani szinten is történt elmozdulás. Egyre elterjedtebb Schenda *populáris olvasmány (populäre Lesestoffe)* terminusának használata, amely a kiadványok széles skálájának lefedésére, valamint a ponyva fogalmára rakodó negatív jelentéstársulások semlegesítésére kínál értékítéletmentes alternatívát.[155] A néprajztudományban is sokáig meghatározó dichotomikus kategóriák (népi – elit, népköltészet – szépirodalom, írásbeliség – szóbeliség stb.) helyett széles spektrumú értelmezési kereteket kínál a populáris olvasmányok kutatásához Keszeg Vilmos egyetemi hallgatóknak szánt könyvében, amelyben a populáris íráshasználat felől tekint a kérdéskörre.[156]

Az irodalomtörténeti kutatások elsősorban a közköltészeti vizsgálatok eredményeit kamatoztatják,[157] továbbá egy-egy írói életmű értelmezési lehetőségeit tágíthatják, árnyalhatják a korábbitól eltérő fókuszú elemzések, melyek különböző kulturális regiszterek jelenségeivel is számot vetnek.[158]

Napjainkra főként a tömegkultúra vizsgálatának elméleti kérdéseit illetően több különböző tudományszak (például művészet-, irodalom-, kommunikációelmélet, kultúraszociológia) felől is regisztrálhatók olyan

154 Lásd a 12. lábjegyzet.

155 Például: Domokos Mariann, „Gaal György mesegyűjteménye és a populáris olvasmányok", *Ethnographia* 130 (2019): 418–444; Mikos 2010; Landgraf Ildikó, „Nemzeti érzés és királyhűség (1848–1849 hőseinek és az uralkodócsalád tagjainak megjelenése a *Vasárnapi Ujság* lapjain szövegfolklorista szemmel)", in *A véleménysajtótól a tömegsajtóig: Fejezetek a magyar újságírás történetéből*, szerk. Klestenitz Tibor és Paál Vince, Médiatudományi könyvek, 39–57 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017).

156 Keszeg Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség: Egyetemi jegyzet* (Kolozsvár: KJNT BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszék, 2008).

157 Például: Vaderna Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017).

158 Például: Szilágyi Márton, „Petőfi, Arany és a ponyva 1848–1849-ben", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 11,* szerk. Csörsz Rumen István, 313–333 (Budapest: Reciti Kiadó, 2023); Császtvay Tünde, *Kettős tükörben: Mikszáth Kálmán élete és kora*, Osiris irodalomtörténet (Budapest: Osiris Kiadó, 2024), 63–124; .

vélemények, amelyek szakítani kívánnak a korábbi oppozíciós szemlélettel.[159] A kortárs magyar irodalomtudományi diskurzusokban kétféle gyakorlat is érzékelhető. Egy óvatosabb, mely az angol *middlebrow*[160] (igényes lektűr/szórakoztató irodalom) fogalmának bevezetésével szakítana is az eddigi kétosztatú kategorizálási gyakorlattal,[161] ugyanakkor fenntartaná a vertikális szemléletet. A merészebb kutatók a különböző kultúratermelési és -fogyasztási jelenségeket, így a populáris irodalmi alkotásokat sem társadalmi modellek, kulturális szintek, határok vagy értékkategóriák mentén kívánják vizsgálni, hanem a korábbi kánon-, recepció-, kritikafelfogástól eltérő megközelítésmódokat javasolnak.[162] Látható egyfajta törekvés a kortárs populáris jelenségek megértésére, megközelítésére, elemzésére, hiszen az utóbbi években tematikus irodalmi folyóiratszámok, konferenciák, műhelymunkák, egyetemi kurzusok egyaránt reflektálnak a szemléleti változásokra.[163]

Látszólag feleslegesnek vagy távolinak tűnhetett a fentiek során a 21. századig terjedő elméleti kitekintés, azonban a ponyvairodalom kutatását tekintve is tanulságosak lehetnek a populáris kultúra egyes jelenségeit érintő újabb vizsgálati,

159 Bárány Tibor, „Magasművészet és tömegkultúra: a nem létező értékkülönbség nyomában", in: *A művészet hétköznapjai*, szerk. Bárány Tibor, Műút-könyvek 16, 62–82 (Miskolc: Műút, 2014); Noël Carroll, *A tömegművészet filozófiája*, ford. Pálfalusi Zsolt, Pars pro toto (Budapest: Magyar Művészeti Akadémia, 2023); Umberto Eco, „A tömegkultúra és a kultúra szintjei", ford. Schéry András, in *Kommunikációelméleti szöveggyűjtemény: Tömegkultúra*, szerk. Buda Béla, 77–91 (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1981); Olay Csaba, *Művészet és tömegkultúra: Frankfurti Iskola, Arendt és a következmények*, Kritikai elméletek (Budapest: L'Harmattan, 2024); Richard Shusterman, *Pragmatista esztétika: A szépség megélése és a művészet újragondolása*, ford. Kollár József (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2003).

160 Bényei Tamás, „A middlebrow irodalom és a huszadik század közepének irodalmi kultúrája", in *Az angol irodalom története 6: 1930-tól napjainkig: Első rész*, főszerk. Bényei Tamás és Kállay Géza, 187–205 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2022).

161 A fogalomhasználat különböző aspektusairól: Krusovszky Dénes, „Mitől boldogtalan a magyar író?", *Magyar Narancs*, 2018. okt. 13., hozzáférés: 2024.04.20, https://tinyurl.com/aent7emh.

162 Például: Nemes Z. Márió, „A szörnylét örömei és gondjai: Bartók Imre *A patkány éve*", *Alföld* 65, 9. sz. (2014): 123–128; Zelei Dávid, *Bullshitből várat, avagy: van-e dolga a kritikának a bestsellerrel és a trash-sel?* Prae.hu, 2014. febr. 17., hozzáférés: 2024.02.10, https://tinyurl.com/3c6wb6rx; Kálai Sándor, „Krimiírói pozíciók a kortárs magyar irodalmi intézményben", *Helikon* 69 (2023): 119–130. Az iskolai irodalmi oktatásba való beemelésre is évtizedek óta vannak törekvések, például Arató László, „A populáris regiszter az irodalomtanításban", in *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*, főszerk. Sipos Lajos, 897–903 (Budapest: Krónika Nova, 2006).

163 Például: Selye János Egyetem (Komárom) MA Populáris Kultúra Kutatócsoport munkássága (monográfia sorozatuk a Prae Kiadónál), honlapjuk: https://mapopkult.com/, ELTE BTK EASPop (English and American Studies Popular Culture Research Group), PPKE BTK Populáris kultúra és fantasztikum az angol nyelvű országokban kutatócsoport, *Prae* folyóirat, *Próza Nostra* online folyóirat (jelenleg nem elérhető), KULTOK (KULTműhelyek Országos Konferenciája) konferenciasorozat.

módszertani, kritikai megközelítések, amelyek az értékközpontú esztétikai szempont helyett a kulturális környezet, az alkotó, az alkotás és a befogadás kontextusában történő elemzést, a működésmód vizsgálatát, a kultúrafogyasztás módjait, az ízlésváltozásokat stb. helyezi előtérbe.

Mielőtt rátérnék a ponyvakutatás gyakorlati kérdéseire, fontos megjegyezni, hogy bizonyos területekre nem tértem ki, például a ponyvanyomtatványok illusztrációinak kutatási kérdéseire,[164] a ponyvaolvasók lehetséges kilétére, a ponyvák árára. Ezek majd egy későbbi elemzés tárgyát képezhetik.

Hol lehet a ponyva?[165]

A könyvtárakon, múzeumokon, levéltárakon kívül magángyűjtemények, antikváriumok[166] is rejthetnek ponyvanyomtatványokat. Az alábbiakban áttekintem a kutatás gyakorlati tényezőit: milyen segédletek (bibliográfiák, katalógusok) állnak rendelkezésünkre és hogyan igazodhatunk el a közgyűjteményi anyagokban?

Katalogizálás: bibliográfiák, adatbázisok

A 20. század közepén Pogány Péter nem volt egyszerű helyzetben, ugyanis nemcsak ponyvakatalógus nem állt rendelkezésére, hanem még a hazai könyvtárak, múzeumok nagyobb ponyvagyűjteményeit is ekkor kezdték feldolgozni, katalogizálni.[167] Leginkább korábbi tanulmányok hivatkozásai, 19. századi

164 Vallási nyomtatványok illusztrációi kapcsán kötetünkben lásd Tüskés Anna tanulmányát.

165 Tanulmányom alábbi részének korábbi változata: Chikány Judit, „Kutatás ponyvák után", *Kortárs* 68, 5. sz. (2024): 35–42.

166 Az antikváriumok aukciós katalógusaiban szerepel külön ponyva kategória, vagy az egyes nyomtatványok rövid ismertetésekor tüntetik fel eme tulajdonságot. Például a Borda Antikváriumban általában nagyobb ponyvaválasztékot talál az érdeklődő (borda.hu).

167 A legnagyobb ponyvagyűjteménnyel rendelkező Országos Széchényi Könyvtár anyagát Borzsák István 1946 körül kezdte el rendezni. A Néprajzi Múzeum Könyvtárának ponyvaállományát az 1950-es és 1970-es évek között Sándor István könyvtáros rendezte. A Fővárosi Szabó Ervin könyvtár Szüry-gyűjteményében külön dobozokban őrizték a ponyvanyomtatványokat cím szerinti betűrendben, azonban a gyűjtemény korszerű katalogizálása csak az 1970-es évek végén készült el. Lásd: Klinda Mária, „Bemutatjuk a Szüry-gyűjteményt", *Könyvtáros* 35 (1985): 619–621; Pogány 1959, 63.

publikált[168] és kéziratos ponyvajegyzékek,[169] könyvlajstromok,[170] ponyvagyűjtők kolligátumai, kiadói könyvjegyzékek jelenthettek kiindulópontot egy nagyívű kutatáshoz.[171] Ezek a kútfők máig fontos segédletek a ponyvanyomtatványok iránt érdeklődőknek, azonban ezekből nem készült összefoglaló segédlet.

66 évvel Pogány tanulmánya után sem készült átfogó ponyvakataszter, bár két – egy kéziratban maradt és egy online – kísérlet napvilágot látott.

A fentiekben már említett Borzsák István könyvtáros a ponyvanyomtatványok egy teljességre törekvő bibliográfiai jegyzékének elkészítését tervezte. A nemzeti könyvtár akkor még kusza ponyvaállományát is ő kezdte rendezni, összevetve a törzsgyűjteményi példányokkal.[172] Ezen felül kutatta az ország különböző

168 Az itt és a következő lábjegyzetben példaként hozott adatok mellett Pogány Péter munkáiban is jó támpontokat talál az olvasó. Tematikus jegyzékekre két példa: több, mint tíz cigány tematikájú „ponyvairodalmi terméket (füzetes nyomtatványt és kalendáriumi megjelenést is értve ezalatt) vett lajstromba Ponori Thewrewk Emil József főherceg *Czigány nyelvtan* című munkájának bibliográfiájába [*Románo csibákero sziklaribe* (Budapest: MTA, 1888), 345–346]. Vagy Baros Gyula 1920-as években folytatásokban közölt, Petőfi-kultuszhoz összeállított bibliográfiájában szerepeltet ponyvanyomtatványokat is: Baros Gyula, „Petőfi a szépirodalomban: (Könyvészeti adatok a Petőfi-kultusz történetéhez): Első közlemény", *Magyar Könyvszemle* 30, 1–2. sz. (1923): 122–136; Baros Gyula, „Petőfi a szépirodalomban (Második közlemény)", *Magyar Könyvszemle* 30, 3–4. sz. (1923): 205–224; Baros Gyula, „Petőfi a szépirodalomban: (Újabb adatok a Petőfi-kultusz bibliográfiájához)", *Magyar Könyvszemle* 36, 3–4. sz. (1929): 170–183.

169 Például Nagy Géza jegyzőkönyvei vegyes tartalommal, OSZK Kt. Oct Hung 1017.

170 Ballagi Aladár, „Felvidéki könyvbuvárlatok", *Magyar Könyvszemle* 4 (1879): 13-20, 93–102, 150–156, 96–98. Ballagi Aladár – akinek jelentős mennyiségű ponyvanyomtatvány-gyűjteménye ma a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szüry-gyűjteménybe olvadt – Majláth Béla (1831–1900) andrásfalvi házi könyvtárának 17 darabjáról ad igen részletes címleírást.

171 A forrásokhoz lásd Pogány 1959, 61–175. Petrik Géza *Magyarország bibliographiája* (1712–1860) című sorozatát is forgatta Pogány, azonban az is cím- vagy szerző szerint szerepelteti a kiadványokat, így inkább ellenőrzésben, könyvtári lelőhelyek utáni tájékozódásban adhat segítséget. Pogány jelzi, hogy az éppen készülő új *Magyar Könyvészet* is „messze van a ponyva- és aprónyomtatvány-anyag feldolgozásától. Uo. 64, 6. lj.

172 Munkássága folytán kerültek ezek a nyomtatványok a Plakát- és Kisnyomtatványtárba. Addig raktári galérián és külső raktárban rendezetlenül, feldolgozatlanul tárolták az anyagot. Erről Borzsák István is több alkalommal megemlékezik feljegyzéseiben: „különböző könyvtári helyekről, zugokból, rejtekekből összekutattam nagymennyiségű, könyvtárilag teljesen feldolgozatlan ponyvaművet. Ezeket a régi időben, úgy látszik, figyelemre egyáltalán nem méltó anyagnak tekintették s ennek megfelelő elbánásban részesítették." Forrás lásd 43. lj. OSZK Térkép-, Plakát-, és Kisnyomtatványtár leltétjében található Borzsák-hagyaték alapján.

Pogány Péter kéziratos anyagai között található egy hosszabb kutatási feljegyzés, amit az OSZK egyik külső raktárában végzett Rákospalotán (Bp., XV. kerület), az egykori zsinagógában, ami később könyvraktár funkciót is ellátott. Itt a Kisnyomtatványtár számozott dobozait tekintette át, amelyek még nem voltak leltárba véve, és mindenféle vegyes tartalmú aprónyomtatványt tartalmaztak (német nyelvű versek, politikai szatírák, hírlapi tudósítások különböző bűnügyekről,

gyűjteményeiben őrzött magyar és idegennyelvű ponyvairodalmi tételeket egy minél teljesebb gyűjtemény megkomponálásához. Tervét nem tudta befejezni, kéziratos hagyatékában több ezer ponyvanyomtatvány könyvészeti leírása maradt fenn 16 cédulakatalógus-fiókban, azonban a bibliográfiához elképzelt saját kódrendszere nehezen rekonstruálható.[173] Jóllehet nem írt a ponyvakutatásáról publikációt, a szakterület egyik meghatározó alakja Magyarországon, bár méltatlanul kevés alkalommal említik nevét.[174] A háttérből ponyvaadataival ő segítette többek között Stoll Béla, Pogány Péter, Dégh Linda, Scheiber Sándor és más kutatók,[175] valamint a *Régi magyar költők tára* sajtó alá rendezőinek munkáját. A szakma számontartotta tevékenységét és várta összegző munkájának végét, eredményét.[176]

Bár a nemzetközi gyakorlatban egyre több példa akad egy-egy gyűjtemény digitalizálására, online adatbázisokban való feldolgozására,[177] hazánkban eddig egy kezdeményezés ismert: 2018-ban a Csörsz Rumen István vezette MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport egy online adatbázist hozott létre *Magyarországi populáris nyomtatványok (17–19. század)* címmel.[178] Ebben az egyes források lelőhelyének, könyvészeti adatainak

humoros újévi postai levél paródiák stb.). Pogány Péter, *Az OSZK Kisnyomtatványtárának néprajzi és művelődéstörténeti anyaga a 18. századból*, Bp., 1981. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Adattára, jelzet: MTA NTI K1159. Vámos Éva még szintén ebben a XV. kerületi raktárban kutatott dolgozatához.

173 Lásd 43–44. lj.

174 Újabban a Borzsák-hagyaték elárverezett darabjai kapcsán: Szabadváry Tamás, „Adatok Borzsák István könyvtáros életrajzához", *Valóság* 66, 5. sz. (2023): 38–41.

175 Például: Pogány, „A régi hazai népies ponyvakutatás…, 580, 9. lj.; Scheiber Sándor, „Arany János »Senki Pál«-ja", *Irodalomtörténet* 40 (1952): 99–101, 99, 5. lj.; Sándor István, „Világos és Arad a magyar néphagyományban", *MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 3, 1–2. sz. (1953): 105–186, 141, 28. lj.

176 Balogh István, „A paraszti művelődés", in *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914: Tanulmányok 2.*, szerk. Szabó István, MTA Agrártörténeti Bizottságának kiadványai, 487–564 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 561, 118. lj.; Győri György, „Utazás a ponyva körül", *A könyv* [Könyvtáros] 5, 10. sz. (1955): 448–450.

177 Például az angol anyagról: *English Broadside Ballad Archive* (EBBA), adatbázis: http://ebba.english.ucsb.edu; *Bodleian Broadside Ballads* (BBB), honlap: https://ballads.bodleian.ox.ac.uk/. A montréali McGill Library angol és amerikai ponyvanyomtatvány-gyűjteményét részletesen, több szempont szerint rendszerező és bemutató oldal: https://digital.library.mcgill.ca/chapbooks/index.php. Siv Gøril Brandtzæg a norvég anyagból közel másfélezer nyomtatványt dolgozott fel *Norwegian skilling ballads, 1550–1950: recovering a cultural heritage* címmel, honlap: https://skillingsvisene.hf.ntnu.no/english. A Bretagne-ban szerkesztett *Dastumedia* (https://www.dastumedia.bzh/) és a *Kan.bzh* (https://kan.bzh/) portálok a ponyvanyomtatványok adatait és fotómásolatait a breton népzenegyűjtésekkel közös adatbázisban adják közre.

178 *MPNy.*

felvitele mellett kép- és szöveganyag rögzítésére is lehetőség van. Az adatbázis kísérleti jellegét szellemi atyja, Csörsz Rumen István is hangsúlyozza. Az egyes dokumentumleírások részletessége, minősége és mennyisége főként az adatbázis-építők szorgalmán, elképzelésein múlik, mivel egy-egy populáris nyomtatvány (kalendárium, ponyva, egylapos nyomtatvány) különböző felépítésű lehet. Az adatfelvitelt a főszerkesztő mellett önkéntes kutatók végzik: a szerkesztés önkéntes jellege, a közgyűjtemények publikálási szabályai, eltérő hozzáállása egy közös kataszter létrehozásához lassító tényezők az online adatbázis bővítésében.

A különböző digitális adatbázisok, online katalógusok korában úgy vélhetné az olvasó, hogy a könyvtárak online katalógusában már nem jelenthet gondot egy-egy kiadvány megtalálása. Azonban, mint lentebb is látni fogjuk, a legtöbb közgyűjteményben a ponyvákat a törzsállomány részeként őrzik, így mindenképpen szüksége van a kutatónak valamilyen támpontra: a ponyvanyomtatványok kapcsán a „legbiztosabb" a cím, ugyanis gyakran nincs szerző vagy egyéb kiadási adat feltüntetve. A legbiztosabb jelző azért került idézőjelbe, mert ugyanazon szöveg különböző címváltozattal is megjelenhetett köszönhetően a gondatlan nyomdai szedésnek.[179] Azonban, ha híján is vagyunk a címnek, akkor további támpont lehet a nyomda szerinti keresés, ugyanis főként a 19. században már voltak jellemzően ponyvafüzetek kiadásáról elhíresült vállalkozások.[180] Ha nincsenek ilyen kezdő adataink, már jóval nehezebb a dolgunk; ez az online katalógusok világában is problémát jelent, mert nem lehet egyben lekérni áttekintésre, böngészésre egy-egy gyűjtemény ponyvaállományát (a tárgyszó szerinti keresés lehet kiindulópont, azonban esetleges, hogy mit jelöltek ponyvairodalomnak és mit nem, ha egyáltalán van ilyen extra jelölés).

Az elmúlt évek digitalizálási hullámának köszönhetően az interneten számos magyar vonatkozású ponyvanyomtatvány is elérhetővé vált, például a Google Books szolgáltatáson keresztül a bécsi Österreichische Nationalbibliothek, a prágai Národní knihovna České republiky vagy épp a londoni The British Library állományának egy-egy magyar ponyvanyomtatványa. Néhány külföldi könyvtári katalógusból is rekonstruálható egy-egy könyvtárhagyaték-részlet.[181] Azonban

179 Itt elsősorban az ékezetek meglétére, hiányára, illetve az egybeírás-különírás-elírásból fakadó változatokra kell gondolni.

180 A nyomdákhoz és alapvetően a vásári ponyvanyomtatványokkal való ismerkedéshez jó kiindulópontot jelenthet: POGÁNY 1978.

181 LENGYEL Réka, „A visszanyert könyvtár: A Széll Farkas-gyűjtemény feldolgozásának lehetőségei a 21. században", in *Monokgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina, 472–478 (Budapest: Kossuth, 2016). A Prágai Nemzeti Könyvár

ezek is csupán irányított kereséssel elérhetők (például cím, nyomda, adott esetben szerző vagy álnév).

Pogány említett tanulmánya óta a magyar nyelvű anyagról készültek nyomtatott részbibliográfiák,[182] amelyek többnyire egy-egy gyűjtemény vagy hagyaték anyagát dolgozzák fel. Ezek a kiadványok nem azonos céllal születtek, szempontrendszerük sem egységes. Az egyik legjobban adatolt munka Pogány Péternek a váci nyomda ponyvatermékeit összegyűjtő katalógusa (1959), amely a címlapok részletes leírásán túl a lelőhelyeket és a variánsokat is tartalmazza.[183] Sándor István 19. század második feléről készített néprajzi bibliográfiájában *Népi írásbeliség* témakörben *Kalendárium, Varázskönyv* és *Ponyva* alcímek alatt nemcsak az ezen témáról szóló tanulmányokat, cikkeket, hanem konkrét nyomtatványokat is lajstromba vett (1977).[184] A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében található, Szüry Dénes *népiratka* anyagát és Ballagi Aladár nagyobb számú ponyvagyűjteményét őrző Szüry-gyűjteményről is készült nyomtatott katalógus (1987), azonban ez egy gyűjteményi betűrendes összkatalógus, nincsenek elkülönítve benne a ponyvanyomtatványok.[185] A Néprajzi Múzeum Könyvtárának és Etnológiai Archívumának 146 tételes kalendárium-katalógusát Cserbák András készítette el (1988).[186] A legnagyobb kutatói gyűjtemény az eddigi ismeretek szerint Bálint Sándor több mint 2000 tételes ponyvagyűjteménye. Nagyobbik része a hagyatékával együtt a szegedi Móra Ferenc Múzeumba került. A több mint 1500, főként vallásos

katalógusa alapján eddig közel 40 ponyvanyomtatványt azonosítottam, ebből négyet közöl MVP I. 268–269.

182 A szlovák és cseh anyagról is készült ilyen bibliográfia. Például *Bibliografia jarmočných a púťových tlačí 18. a 19. storočia z územia Slovenska*, szerk. Agáta Klimeková, Eva Augustínová, Miroslava Domová és Hanka Ondrušková, Slovenská národná retrospektívna bibliografia: Séria E. Špeciálne tlačoviny (Martin: Matica slovenská, 1996). A szlovák katalgusról: Liszka József, „Szlovák ponyvanyomtatványok folklorisztikai vizsgálata", in Liszka József, *Kísérletek: Kritikák, vitairatok (és egyéb úri huncutságok) a néprajzi tudományok köréből*, 281–284 (Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2023). A pozsonyi Egyetemi Könyvtár digitális adatbázisában is található néhány vallási ponyva: http://digitalna.kniznica.info/browse (keresőkifejezés: Jarmočné a púťové tlače). A Cseh Tudományos Akadémia Etnológiai Intézetének anyagából készült: Ludmila Kopalová és Markéta Holubová, szerk., *Katalog kramářských tisků* (Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2008).

183 Pogány 1959, 103–175.

184 *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870...,* 884–895.

185 Klinda Mária, szerk., *A Szüry-gyűjtemény katalógusa* (Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1987).

186 Cserbák András, *Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében*, Néprajzi közlemények 29 (Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1987).

ponyvanyomtatványt tartalmazó gyűjteményről N. Szabó Magdolna és Zombori István készített nyomtatott katalógust.[187] A hagyaték kisebbik része (590 boríték, amelyek kolligátumokat is tartalmaznak) jelenleg a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kunó Könyvtárának Régi Könyvek Tárában található. Ezt az anyagot Csóka-Jaksa Helga dolgozta fel szakdolgozatában és készített róla katalógust (1999), azonban az anyag kéziratban maradt.[188]

A 20. századi ponyvaregénysorozatok tematikus rendszerezését, bibliográfiájának összeállítását 2012-ben kezdte meg *A magyar ponyva képes bibliográfiája* címmel Grób László és Matulay Sándor.[189] Jelenleg a 13. köteténél járó sorozat nagy erénye, hogy az egyes füzetek címlapjáról képes katalógust is közölnek, azonban az egyes kiadványok esetében nincs konkrét lelőhely-megjelölés, csak annyi tudható, hogy az OSZK állománya a referencia, azonban magángyűjtemény vagy egyéb támpont nincs feltüntetve.

Gyűjtői, kutatói hagyatékok

További gyűjtői kollekciókból még nem készült mutató, azonban egy-egy gyűjteményben gyakran feltüntetik, ha hagyatékból származik, amely szintén megkönnyítheti a keresést. Például a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár Helyismereti gyűjteménye többszáz ponyvanyomtatványt és néhány kalendáriumot is őriz. Vallási és világi ponyvák egyaránt találhatók a könyvtárban. A vallási nyomtatványok egy része a Grünn nyomda termékei, s nagyobb mennyiség Polner Zoltán (1933–2017) költő, néprajzi gyűjtő ajándékából származik.

Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015) néprajzkutató hagyatékának egy része, köztük (vallási) ponyvanyomtatványok is a Hagyományok Házába került, az anyag jelenleg feldolgozás alatt van.[190]

187 *Bálint Sándor* 2010.

188 Vö. Csóka-Jaksa Helga, „»Búcsúra való ének«: Bálint Sándor ponyvahagyatékának elemzési szempontjai", in *Rítusok, folklór szövegek*, szerk. Barna Gábor, Szegedi vallási néprajzi könyvtár 13, 303–312 (Szeged: Kairosz Könyvkiadó, 2004).

189 Grób László és Matulay Sándor, szerk., *A magyar ponyva képes bibliográfiája* (Budapest: Attraktor Kiadó, 2012).

190 Erdélyi Zsuzsanna ponyvagyűjteményére több utalás is történik. Például: Takács György, *Angyalok csenditének: Archaikus népi imádságok a régi Csíkszékről* (Budapest: Magyar Napló Kiadó, 2015); Medgyesy S. Norbert, szerk., *Mária Anya – Mária Anyánk: Szűz Mária élete és alakja a magyar népi Mária-költészetben Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése szerint* (Budapest: Szent István Társulat, 2019) Az Erdélyi-gyűjteményből származik a következő könyv képanyagának egy része: Kríza, *A legendaballada...* Lásd kötetünkben Medgyesy S. Norbert tanulmányának példaanyagát is.

Békés István (1900–1982) újságíró, író, művelődéstörténész ponyvairodalmi gyűjteményét, amely szintén több száz tétel (850 darab körül), a Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára őrzi. Az online könyvtári katalógus lehetővé teszi a hagyaték szerinti szűkítést, így lekérhető a hagyatékból származó összes nyomtatvány. Békés ponyvagyűjteménye már időben tágabban vett ponyvairodalmi termékeket is tartalmaz a 19. századi füzetek mellett (például Nick Carter, Buffalo Bill sorozat egyes tagjait). A Könyvtárban jóval kisebb számban Darnay Kálmán (1864–1945) régész, muzeológus, író, Lestyán Sándor (1896–1956) író, újságíró, műfordító és Nagy Iván (1824–1898) történész, genealógus örökségéből is találhatók példányok.

Az OSZK őrzi a legtöbb gyűjtői hagyatékot, gyakran kolligátum formában. Azonban nehezen rekonstruálható egy-egy hagyaték, ugyanis a bekerüléskor vagy azt követően nem minden esetben volt szempont a gyűjtemény együtt tartása, és van rá példa, hogy akár egy-egy összefűzött anyagot is szétszedtek. Ezen kiadványok proveniencia-adatait a katalógusok ritkán rögzítik, az egyes ex librisek vagy possessori bejegyzések meglétéről a példányok kézbevételével bizonyosodhat meg a kutató. Például Széchényi Ferenc, Jankovich Miklós, Horvát István, Aranka György, Thaly Kálmán, id. Szinnyei József, dr. Herényi Gothard István, Nagy Iván, Széll Farkas, Rexa Dezső, Kossuth Lajos és Petőfi Sándor könyvtárának néhány ponyvadarabja is megbújik a könyvtár különböző gyűjteményeiben.[191]

A 20. századi történelmi és politikai okoknak köszönhetően több gyűjtemény esetében is egyfajta „könyvtár a könyvtárban" helyzet alakult ki. Az OSZK több egykori rendi könyvtárból származó kolligátumot őriz, amelybe vallási és világi ponyvákat egyaránt bekötöttek. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori könyvtára a román kommunista diktatúra alatti államosításnak köszönhetően a jelenlegi kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár állományába olvadt, azonban az egykori állomány revíziója még nem történt meg, az anyag jelenleg egy digitalizált cédulakatalógusból kereshető. Ez a gyűjtemény is több száz ponyvanyomtatványt foglal magában.[192]

191 Sebestyén Gábor, Jankovich Miklós, Thaly Kálmán ponyváiról: Pogány 1959, főként 96–98. Aranka György ponyvakolligátumairól: Csörsz Rumen István, „Aranka György közköltészeti gyűjteményei az Országos Széchényi Könyvtárban", in *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. Biró Annamária és Egyed Emese, 133–154 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2018). Petőfi ponyvafüzeteit az OSZK Kézirattára őrzi: Petőfi Fond VII/228/3, VII/228/5, VII/228/6. Vasné Tóth Kornélia, a Plakát- és Kisnyomtatványtár munkatársa, megkezdte a Széchényi Ferenc magánkönyvtárából származó ponyvaanyag rekonstrukcióját: Vasné Tóth Kornélia, „Ponyvák Széchényi alapkönyvtárából az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatvány gyűjteményében (1770–1820)", in *Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*, szerk. Dóbék Ágnes, Reciti konferenciakötetek 6, 45–59 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

192 Jelenleg több mint 500 ponyvanyomtatványt sikerült azonosítanom.

Több közgyűjteményi (elsősorban múzeumi) ponyvagyűjtemény valamilyen néprajzi gyűjtés eredménye, valamint felhívásra beérkezett anyag. Az esztergomi Keresztény Múzeum Erdélyi Zsuzsanna-gyűjteménye több gyűjtési felhívásra beérkezett tárgyból jött létre.[193] A népi vallásosság itt őrzött tárgyi emlékei között több vallási ponyvanyomtatvány is található. A Néprajzi Múzeum Könyvtárának ponyvaállományában Sándor István és Gunda Béla gyűjtötte kiadványok, valamint Herrmann Antal könyvtárhagyatékából származó példányok is megtalálhatók.

Nagyobb könyvtári gyűjtemények

Hazánk legnagyobb, többezres ponyvaállományával rendelkezdő Országos Széchényi Könyvtár különböző gyűjteményeiben találhatók ponyvanyomtatványok. A legnagyobb gyűjteményt, a több mint 7000 nyomtatványt a Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár őrzi.[194] A Tárban a ponyvák közötti eligazodást különböző szempontú, betűrend és nyomdahely szerinti cédulakatalógus segíti, a gyűjtemény nagy része az online katalógusban is megtalálható, ez a különgyűjteményi anyag Pny jelzet alatt kereshető. A Törzsgyűjteményben főként a kolligátumba kötött vagy a 32 oldalnál terjedelmesebb nyomtatványokat (több száz példányt) találjuk, de ott is akad kisebb oldalszámú nyomtatvány.[195] Ezek kutatása már nehézkesebb, ugyanis kolligátumok szerint nincs lehetőség keresésre, cím alapján egy részük kereshető online, némely nyomtatványra az összesített gyűjteményi cédulakatalógusban bukkanhat a kutató, ezeknek nincs megkülönböztető jelzése. A téma iránt érdeklődőknek a Kézirattár is tartogathat érdekességeket (például ponyvajegyzékeket, a Petőfi Gyűjteménybe tartozó három ponyvát, Thaly Kálmán némely ponyvafüzetét). Némely esetben kihívást jelentő feladvány az 20. század közepén használt müncheni jelzet vagy ideiglenes jelzet – amelyre Borzsák István, Pogány Péter és számos korabeli tanulmány is hivatkozik (már

193 Ismertetés a Keresztény Múzeum honlapján, hozzáférés: 2024.02.29, https://tinyurl.com/2psdnw5u. Gyűjtési felhívások: Erdélyi Zsuzsa [!], „Vallásos néprajzi emlékek gyűjtése", *Új Ember* 32, 1976. január 11., [4]; Lékai László, Bálint Sándor és Erdélyi Zsuzsanna, „Vallásos hagyományaink értékeinek megmentéséért: Népi vallásosság-múzeum létesül", *Új Ember* 36, 1980. január 6., [3].

194 Vasné Tóth Kornélia hozzávetőleg 7450 összpéldányról ír, ugyanis a duplumok ugyanazon jelzeten szerepelnek, megkülönböztetésük betűjelzésekkel: például OSZK Pny 3.333/a. Vasné Tóth, „Ponyvák Széchényi…", 47. A gyűjteményről: Süvegh, „»…Világi énekkel…«".

195 Több nyomtatványból a Törzsgyűjteményben és a Kisnyomtatványtárban egyaránt van példány: *Menyország kultsa, avagy Szív-béli igaz töredelmesség* (Nagyszombat: Egyetemi nyomda, 1780), OSZK 317.758 és OSZK Pny 2.845

amennyiben hivatkozik) – és a ma használatos jelzet beazonosítása, amennyiben a jelzeten kívül nincs más nyomtatványra vonatkozó adat. Ezek feloldása többnyire könyvtárosi segítséggel lehetséges.

Itt tennék egy rövid megjegyzést a ponyvákat említő tanulmányok hivatkozásával kapcsolatban. Számos alkalommal nem adják meg a szerzők az egyes ponyvatermékek pontos könyvészeti adatait, lelőhelyét, jelzetét, pedig jelen kiadványtípus esetében ezek az adatok nagyban segítenék a több évtizeddel későbbi beazonosítást, mivel gyakran az ugyanazon címet viselő, de eltérő évben, nyomdában kiadott füzetek szöveg- és képanyaga között is eltérések lehetnek vagy éppenséggel a cím különbözik eltérő betűszedésből adódóan, míg a szöveganyag azonos.

Közel 970 ponyvát őriz a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében található Szüry-gyűjtemény,[196] ezek egy nyomtatott összgyűjteményi jegyzékben kereshetők, és egy helyben használható ponyvacímlap-katalógusban böngészhetők. A Budapest Gyűjtemény kisnyomtatvány-gyűjteménye további 450, nagyrészt vallási ponyvát is őriz, azonban e példányok még rendezés alatt állnak, a nyilvános katalógusban nem szerepelnek.[197] Ezen felül a könyvtár központi gyűjteménye is rejt magában ponyvaolvasmányokat, jóllehet csekélyebb nagyságrendben. (Ezek keresése a kiadvány valamely adatának ismeretében lehetséges.) A Néprajzi Múzeum Könyvtárában közel 200 kalendáriumot és különgyűjteményi anyagként több mint 700 ponyvát tartanak számon; speciális státuszukat a jelzetük elején lévő P is jelöli. Ez alatt szám szerint több nyomtatvány értendő, mivel a gyűjteményben számos kolligátumba kötött példány található.[198] A múzeum más gyűjteményei közül az Etnológiai Archívum Kézirattára is több ponyva őrzőhelye. Remélhetőleg az állomány teljes digitalizálása után láthatóvá válnak ezek a példányok is a Fényképgyűjteményben őrzött ponyvafotókkal egyetemben. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára több mint 630 ponyvairodalmi termék otthona.[199] Itt

196 Ponyvanyomtatványok: FSZEK Sz 3880–Sz 4937, kivéve Sz 4179, 4338, 4718–4762, 4882–4885, 4887–4911, 4915–4928. Ez a gyűjtemény is tartalmaz kolligátumot (például Sz 3992 jelzet alatt tematikus alapon három füzet van egybekötve).

197 Ezeket négy „Népiratka" feliratú dobozban nyomdák és kiadási év szerint rendezve tárolják. Több nyomtatvány restaurálásra is szorul. Ezúton is köszönöm a Budapest Gyűjtemény korábbi osztályvezetőjének, Sándor Tibornak, hogy engedélyezte a betekintést az anyagba, valamint Csörgő Péter kisnyomtatványokért felelős könyvtárosnak a tájékoztatást.

198 Lásd Mészáros Borbála tanulmányát kötetünkben.

199 A viszonyításként használt 630 az online katalógus alapján megállapított hozzávetőleges darabszám, főként a „ponyvairodalom tárgyszóval ellátott találatok köréből. Jelen összehasonlításkor a Petőfi Irodalmi Múzeum állományába nem számítottam bele a vizsgálódásomon kívül eső újabb kori ponyva termékeit, a 20. század eleji detektívtörténeteket, amelyek szintén a „ponyvairodalom" tárgyszó alá

kizárólag online katalógusban tájékozódhat az érdeklődő. Amíg nem készül el egy közös adatbázis, addig csak vágyott cél marad, hogy a kutató egy-egy gyűjtemény teljes ponyvaállományára rálásson. Ambivalens helyzetek is gyakran adódnak: például egy könyvtári katalógusból a könyvtáros belső hozzáféréssel le tudja kérni a teljes kisnyomtatvány-állományt, míg a kutatónak nincs jogosultsága, vagy éppen a raktáros látja egyben a gyűjteményt a nyomtatványok méretéből adódó elhelyezés miatt, a kutató pedig egy online katalógusból próbálhatja előcsalogatni a megbújó adatokat.

A tanulmány terjedelmi keretei nem engedik a különböző hazai közgyűjtemények ponyvaállományának részletes bemutatását, ezért jelenleg a nagyobb gyűjteményekre szorítkoztam. Azonban a fent említett okból – mely szerint a ponyvaállomány rendszerint nem különgyűjteményként vagy megkülönböztetett jelzéssel, hanem a törzsállományba olvadva található – több könyvtár, múzeumi gyűjtemény anyagának teljességre törekvő felderítése, számbavétele még várat magára. Ilyen például a balassagyarmati Palóc Múzeum, a Soproni Múzeum Néprajzi gyűjteménye, a Kiscelli Múzeum, a budapesti ELTE Egyetemi Könyvtár, az MTA Könyvtár és Információs Központ, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, a Piaristák Központi Könyvtára, a Ráday Könyvtár, a debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, valamint a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár.

Levéltárak, kézirattárak

A könyvtárak, múzeumi gyűjtemények mellett – bár jóval kisebb mennyiségben – a levéltárakban, kézirattárakban is akadhatnak ponyvanyomtatványok. A kézirattárakban elsősorban hagyatéki anyag részeként bújhat meg egy-egy kiadvány is.[200]

Egyházi és állami levéltári anyagban például a cenzori jelentések, szabályozások adhatnak értékes adatokat egy-egy nyomtatvány korabeli helyzetéről,[201] ritkább esetben a szóban forgó nyomtatvány is fennmaradt az iratok között. Levéltárban őrzött gyűjteményi anyagra is van példa: Pogány Péter az 1848–1849-

soroltatnak a katalógusban (például Rejtő Jenő könyvei vagy a Nick Carter-sorozat). Az ezen felüli ponyvanyomtatványok beazonosítása több nehézségbe ütközik például füzetes sorozatok esetében vagy a 19. századi végi példányok esetében a vizsgálati korpuszba való beszámíthatóság alapján.

200 Lásd a 191. lábjegyzetet.

201 Lásd a 16. lábjegyzet vagy például OSZK Kt. Fol. Hung. 998. *A censurát és censorokat illető hivatalos akták*. Bemutatja: BAYER József, „Adalékok a magyar ponyvairodalom történetéhez", *Egyetemes Philológiai Közlöny* 38 (1904): 467–470.

es forradalomról és szabadságharcról szóló vásári ponyvaszövegeket közreadó antológiájába az Országos Levéltár gyűjteményi anyagából is válogatott.[202]

Összegzés

A tanulmány számos kérdéskört vetett fel, ezekhez szerteágazó, különböző típusú forrásokat használt fel, mellyel elsősorban az volt a célja, hogy a magyar nyelvű ponyvakutatás kapcsán rámutasson az eltérő szempontok, értelmezések lehetőségeire. A ponyva kifejezés szerteágazó jelentései miatt az egyes szakmunkákban fontos lenne jelezni, hogy a szerző milyen jelentésben használja a terminust, valamint konkrét nyomtatványok hivatkozása esetén elengedhetetlen a pontos lelőhely megnevezése (jelzettel) a későbbi kutatások segítése céljából. A ponyváról való tárgyilagosabb, értékítéletmentes beszédmód napjainkra egyre természetesebbé válik, így olyan részletekre is rávilágíthat, amelyeket a korábbi előítéletes megközelítésmód eleve elvetett vagy eltakart.

A ponyvairodalom mint társadalmi, gazdasági és kulturális jelenség komplex vizsgálatának megannyi lehetősége lehet.[203] A felvetett kérdéskörök mindegyikének alapos, mélyfúrásszerű tanulmányozása egy-egy újabb kutatási témát jelölhet. A politikai, gazdasági, társadalmi, irodalmi-kulturális piaci környezet, viszonyok vizsgálata árnyalja a szerző, nyomdász, eladó, olvasó közötti kapcsolatrendszert. Például a nyomdász vagy író aspektusából még eddig kevésbé vizsgált jelenség, hogy mit jelentett a megélhetés mint ponyvaírói, -nyomtatói motiváció, hiszen gyakran ezek az olcsón, könnyebben eladható nyomdatermékek jelentették a bevételük állandó forrását.

A ponyvairodalom kutatása gyakran ma is kihívások elé állíthatja a kutatóját, ám annál nagyobb öröm lehet egy-egy felfedezés, eredmény. A fogalomhasználat kavalkádja ugyan nem teszi egyszerűvé a témában való eligazodást, a primer és szekunder irodalom értelmezését, azonban további fogalomtörténeti vizsgálatok segíthetik, egyengethetik a későbbi kutatások útját. A ponyvakutatás egy interdiszciplináris csapatmunka, amelyben minden egyes mikrokutatás segíthet egy másikat, és hozzátehet valamit az összefüggések jobb megértéséhez.

202 Pogány, *Riadj, magyar!...,* vö. Országos Levéltár HU-MNL-OL-R 32. *Az 1848/49-i forradalomra, szabadságharcra és emigrációra vonatkozó nyomtatványok*.

203 A ponyvairodalom mint komplex jelenség kutatásához jó támpont lehet jelen kötetben Kalavszky Zsófia orosz lubokkönyvekről írt részletes bemutatása.

Mikos Éva

Hogyan és hogyan nem történeti források populáris olvasmányaink?

Az alábbiak arra a kérdésre keresik a választ, hogy miért nem váltak hosszú időn át fontos történeti forrássá a világi ponyvák, pontosabban és szakszerűbben a populáris nyomtatványok vagy populáris olvasmányok Magyarországon. Elsősorban nem a ponyvák vizsgálatának hiánya, könyvészeti vagy interpretációs hátrányok érdekesek, hanem kifejezetten a társadalom- és mentalitástörténeti forrásérték szem előtt tartása. Fő kérdéseink: milyen szemléleti változások vezethettek oda, hogy ez a helyzet megváltozott? Milyen további változásokra lenne ahhoz szükség, hogy ez a terület még elfogadottabbá válhasson? Milyen más megközelítési módok lehetségesek, s ezek hogyan illeszkednek a történeti forrásként való használathoz?

Az utóbbi két évtizedben nálunk is élénkülni látszik az érdeklődés a populáris kultúra különböző megnyilvánulásai iránt mind a jelen horizontján, mind pedig történeti perspektívából, ami üdvözlendő jelenség, s az érintett tudományágak mindegyike bátorítást érdemel. Azonban fontos volna, hogy létrejöjjön a diskurzus is az egyelőre meglehetősen széttartó, kutatási szempontok és kérdésfeltevések sokszínűségét mutató irányok összefésülésére. Ennek érdekében javasolnék néhány lehetséges útvonalat.

Ponyvatipológia és némi korszakolás

Ahhoz, hogy egyáltalán eljuthassunk a fentiek megtárgyalásához, néhány alapvető fogalom tisztázása szükséges. A köznyelvben, ahogy sokszor a szakmai nyelvhasználatban is, a *ponyva* kifejezés mindenfajta olcsó, népszerűnek, vagy éppen gyenge minőségűnek tartott olvasnivaló összefoglaló elnevezéseként használatos.[1] Ebből

1 A témából általános leíró, ismertető munka kevés készült, ezek is elsősorban a populáris irodalom történetének korai szakaszára koncentrálnak. Pogány 1978. Frissebb áttekintés Mikos Éva és

a leírásból is látszik, hogy többnyire negatív konnotációk társulnak hozzá, ami tovább nehezíti a tárgyilagos feldolgozást, illetve a forrásként való hasznosítást.[2] A fogalom lefedte jelenség ugyanakkor több különböző szegmensre bontható, amelyek irodalom-, kommunikáció- és nyomdatörténeti, illetve az olvasmányok használatát illető szociokulturális tekintetben is eltérnek egymástól. Elsősorban a ponyva kifejezés tartalmának időbeli változásait, társadalom- és irodalomtörténeti értelemben való kiszélesedését, illetve más apróbb módosulásait fontos figyelembe venni, másodsorban pedig érdemes új szakkifejezésekkel ellátni a jelenségegyüttest, s törekedni a korábbinál árnyaltabb és rétegzettebb fogalomhasználatra.

A *ponyva* fogalom eredetileg a vásárokon földre terített durva vásznon – a tulajdonképpeni ponyván – árult olcsó nyomdatermékek megnevezésére volt használatos, magyar elnevezését a jelenség tehát az árusítás honi gyakorlatának egyik tárgyi feltételéről kapta.[3] Eredetileg, nagyjából a 18. század közepétől a szót a vidéki középréteg körében terjesztett, nagyon vegyes műveltségi anyagot hordozó, korábbi évtizedek és évszázadok tudását becsatornázó, olcsó, igénytelenebb kivitelű nyomtatványokra használták.[4] Ez a nyomtatványtípus a 19. század folyamán az alfabetizáció felgyorsulásával, a polgárosodással, illetve a mobilitás lehetőségeinek szélesedésével egyre lejjebb került a társadalmi hierarchiában, mindig a legszélesebb, még fizetőképes réteget keresve a század közepétől a parasztság tö-

---

CSÖRSZ Rumen István, „Cheap Print in Eighteenth- and Nineteenth-Century Hungary", in *Cheap Print and the People: European Perspectives on Popular Literature*, szerk. Steve ROUD és David ATKINSON, 274–306 (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2019). Magyar változat: MIKOS Éva és CSÖRSZ Rumen István, „Közelítések a magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század)", *Ethnographia* 134 (2023): 664–689.

2 Hatalmas irodalma van a populáris olvasmányok kritikájának, azok cáfolatának, illetve a ponyva megjobbítására tett kísérleteknek, és az ezekről szóló történeti, irodalomtörténeti stb. összegzéseknek. Jelen dolgozat ezt a témakört csak érinti, nem ez jelenti valódi tárgyát. Amint a későbbiekből remélhetőleg kiderül majd, a populáris olvasmányokat társadalmi jelenségnek tekintem, és igyekszem értéksemleges megközelítést alkalmazni velük kapcsolatban.

3 KISS Lajos, *Vásárhelyi híres vásárok* (Szeged: Tiszatáj–Magvető Kiadó, 1956), 38–40; DANKÓ Imre, *Régi vásáraink világa* (Debrecen: KLTE Néprajz Tanszék, 1992).

4 KATONA Imre és SZEMERKÉNYI Ágnes, „Ponyva" [szócikk], in MNL 4:260–261. A vásári ponyvák tartalmi változatosságáról és forrásvidékéről lásd KATONA Imre és VOIGT Vilmos, „Ponyvairodalom" [szócikk], in Uo., 4:261–264. Az etimológiai szótár nem ad biztos támpontot arra vonatkozóan, hogy mikorra tehető a ponyva szó másodlagos jelentésének kialakulása. A kifejezés tudományosnak tekinthető szövegkörnyezetben való használatára Erdélyi Jánosnak az 1840-es években írott szaktanulmányait említi. Ez alapján nem zárhatjuk azonban ki a korábbi használatot akár köznyelvi, akár értelmiségi miliőben; a szóhasználat értelmiségi közegben való elterjedése és a jelenség megnevezésének kialakulása között hosszú idő is eltelhetett. Lásd „ponyva" [szócikk], in *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. KISS Lajos és PAPP László, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976), 3:251.

megeit is elérte.[5] A régi *vásári ponyvák* – nevezzük őket ezúttal így – már megjelenésükkel is hírt adtak magukról, mind formátumukat, mind nyomdatechnikájukat, mind pedig címlapjukat tekintve jellegzetesek voltak. A kisformátumú, olcsó papírra nyomtatott, fametszetes kiadványokat már emiatt is mindenkor a legkevésbé tehetős vásárlók részesítették előnyben. A jelenség Magyarországon a 18. századnál régebbre nem vezethető vissza, annak is leginkább az utolsó harmadától jellemző, amikor még főként a vidéki középosztály vásárolta, olvasta, használta őket.[6] A vásári ponyvakultúra utolsó korszaka a 19. század közepe és a 20. század közepe közé esett, amikor is ez a kiadványtípus a parasztság használatába került, akik még ekkor is a magyar társadalom legnépesebb rétegét és foglalkozási csoportját jelentették. E vásárlók körében minden korábbinál nagyobb példányszámban keltek el a nyomtatványok, emiatt az utókor szemében a nagy példányszámú megjelenés is a vásári ponyva fontos attribútumává vált. Holott korábban, a középréteg használatában a példányszámok még közel sem voltak olyan kiugróan magasak, mint az majd a 20. században jellemző lesz a profitorientált könyvkiadásra. A *bestseller* kifejezetten 19. századi fogalom, ami értelmezhetetlen az olvasáskultúra korábbi társadalmi viszonyai között (a téma egyik legjelentősebb német kutatója szerint), hiszen korábban nem volt sem a német nyelvterület, sem Magyarország olvasóközönsége olyan létszámú, hogy egy-egy nyomtatvány tömeges méretekben kelhetett volna el.[7]

A vásári ponyvák feltehetően az utolsó korszakban is a hagyományos módon jutottak el a vevőkhöz, a vásárok mellett elsősorban a kegyhelyek váltak a nyomtatványok fő terjesztőivé.[8] A Nyugat-Európában jellemző városi utcai árusítás,

5 Ezt a folyamatot először az alábbi tanulmány mutatta be a kalendáriumokon keresztül: Gellériné Lázár Márta, „A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában, 1850–1945: Előzmények, hipotézisek és módszerek a tömegkultúra egy jellegzetes termékének vizsgálatához 1–2.", *Századok* 108 (1974): 1226–1254, 109 (1975): 112–150. Különösen 112–113.

6 A magyarországi ponyvakultúra alapvetésének számító munkájában Pogány Péter nem foglal határozottan állást a kezdet idejét illetően, de nagyjából az 1750-es évektől beszél ponyvákról, amelyek többnyire korábbi, akár a 16. századból származó, már számos alkalommal megjelent alkotások anakronisztikus, olcsó újrakiadásait jelentik. Nagyobb volumenben csak a század utolsó egy-két évtizedében jelentek meg ilyenek Magyarországon. Pogány ezeket a „népi" jelzővel látja el. Utóbbival kapcsolatban jelen dolgozat eltérő álláspontot képvisel, erről részletesen később. Pogány 1978.

7 Lásd Rudolf Schenda, *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1970, 1989$_3$), 86–90.

8 Ez a tanulmány a világi tárgyú nyomtatványokra koncentrál, ám a vallásos téma a régi vásári ponyvanyomtatványok esetében rendkívül nagy jelentőségű. Története vélhetően a világi témájúaknál is régebben kezdődött, pontosabban az ősnyomtatványok között több vallásos tárgyút találhatunk, mint világit, s lecsengése is hosszabb ideig tartott, a 20. század végén is használtak még ilyeneket bizonyos vidékeken. Utóbbiról Lengyel Ágnes kiváló és érzékeny írásaiból tájékozódhatunk, aki a

valamint a házalás nálunk igazi jelentőségre a rendelkezésünkre álló adatok szerint sosem tett szert. Kisebb adalékaink a 20. század első feléből ismertek a *kolportázs* jelenlétére a hazai városok utcáin.[9] A bolti forgalmazás sem terjedt ki a vásári ponyvára, kivéve azt a korszakot, az utóbbi nagyjából ötven évet, amikor a vásári ponyva mint a múlt reliktuma vált muzeális értékké, és lett az antikváriumok portékája.

A *ponyva* szó ugyanakkor más, a korábbiakban bemutatottól eltérő jelenségekre is használatos. A köznyelv, s nyomában sokszor a tudományos nyelvhasználat is ponyvának titulál minden olyan kiadványt, elsősorban szórakoztató vagy szépirodalminak szánt, ám gyengébben sikerült alkotást, amelyet nem tart kellően értékesnek, amelyhez az olcsóság, igénytelenség, felszínesség vagy éppen a sablonosság képzetei társulnak. Így tehát ide kerül a nálunk a 19. század végén megjelenő, szintén olcsó papírra nyomtatott, füzetes formátumú *zsánerregények* kategóriája is. Ez a forma Magyarországon egy ideig jellemzően idegen nyelvekből fordított alkotásokat jelentett, a hazai *füzetes ponyvaregény*-termés ugyanis jócskán alulmúlta a külhonit, így ebből az árufajtából a hazai piac importra szorult. A műfaj hazai képviselői a két világháború között jelentkeztek, egy részük klasszikussá vált, s a második világháború után is megjelentették őket.

A ponyvaregény a tömegkultúra jellegzetes teremtményének tekinthető, s alighanem a 19. század második és a 20. század első felének tipikus sajtóműfajából, a tárcaregényből fejlődött el, illetve azzal állt folyamatos diszkurzív viszonyban.[10] Magán hordozhatja a korábbi évszázadok prózai és verses epikájának számos egyéb eszközét a kalandregénytől a pikareszken át akár a fejlődésregényig. A kissé régies poétikai eszközök klisészerű használata ugyanakkor kiszámíthatóságot, ezzel együtt otthonosságot biztosít az olvasónak. Tartalma olyan, a mindenkori folklórra és populáris kultúrára egyaránt jellemző tematikákra épít, mint a félelemkeltés, az erotika hangsúlyozása, a fantázia kiélése, a mágia és a hiedelmek iránti érdeklődés. Ezekből sarjadnak az olyan *tematikus altípusok*nak tekinthe-

Palócföldön folytatott gyűjtést a még használatban lévő vallásos ponyvákkal kapcsolatban a 20. század utolsó évtizedeiben. LENGYEL Ágnes, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok a nógrádi térségben", *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 22 (1998):147–168; LENGYEL Ágnes, „A szakrális ponyvanyomtatványok jellemzői, szerepük a palóc népi vallásosságban", *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 27–28 (2004): 239–255.

9 BÁLINT Gábor, „Gombos János, a kávéházi könyvkolportőr", *Magyar Könyvszemle* 115 (1999): 349–352.

10 LÁNYI András, *Az írástudók áru(vá vá)lása: Az irodalmi tömegkultúra a két háború közötti Magyarországon* (Budapest: Magvető Kiadó, 1988): 42–44. A tárcaregényről és annak populáris és tömegkulturális vonatkozásairól lásd HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei,* Ráció–tudomány 19 (Budapest: Ráció Kiadó, 2014).

tő formák, mint a rémregény, a krimi, a szerelmesregény, a pornográf irodalom, a fantasy, a sci-fi stb.[11]

A füzetes ponyvaregényt egyebek mellett az különbözteti meg a vásári ponyvától, hogy utóbbit a városi munkások és kispolgárság számára írták, és az ő soraikban terjesztették. Ezzel szemben a vásári ponyva megmaradt a vidék, a falu és mezőváros lakosainak körében, az ő miliőjükben játszódva a vidéki középosztályból szállt alá idővel a kétkezi földművesekhez. A füzetes ponyvaregények pedig a városok alsó társadalmi rétegében, a munkások és cselédek sorában terjedtek, az ő életmódjukat, gondolkodásukat és vágyaikat irányították és képezték le. A két jelenség hosszú időn át párhuzamosan létezett.[12] Ez Magyarországon nagyjából száz évet, a vallásos nyomtatványok esetében ennél még hosszabb időt is jelenthetett.

A *ponyvaregény* kifejezés nagyon elterjedt a köznyelvben, azonban a szóösszetétel ponyva előtagját több okból sem indokolt használni, hiszen a hazai városokban e füzeteket leginkább kioszkok, dohánytőzsdék és más vegyeskereskedések, tehát rögzített elárusítóhelyek forgalmazták. A földre terített vászonról történő árusítás a városi közegben már nem volt jellemző. (Ez persze nem jelenti azt, hogy a tömegkultúra hatásának tulajdoníthatóan létrejövő ponyvaregények ne jutottak volna el falura. A kiadványok terjedésének ezer formája és csatornája lehetett a szervezett árusításon kívül is.[13] Gondoljunk csak Tamási Áron híres regényének főszereplőjére, a székely parasztfiú Ábelre, aki erdei magányában Nick Carter-füzeteket és sok más hasonlót olvas.)[14]

A vidéki olvasók körében terjesztett vásári ponyvák sokféle formai és műfaji kategóriába sorolható szövegeket közöltek, akár egymás mellett, a lírai dalterméstől a verses elbeszélésen át a rövidtörténetekig, anekdotákig, viccekig. Jellemző volt a nagyon vegyes tartalom, az eltérő célú és formájú alkotások tetszőleges egymás mellé rendelése, a vegyes, színes kínálat, a *miscellanea* szerkezet. Különösen szembetűnő ez a kora újkor jellegzetes, nálunk a 19. században is domináns időszaki kiadványtípusa, a *kalendárium* esetében, ami a populáris olvasmányok legfontosabbikának tekinthető Magyarországon, társadalmi jelentősége, eladott

11 A ponyvaregény tematikus kategorizációját lásd Peter Nusser, *Trivialliteratur* (Stuttgart: Metzler Verlag, 1991), 57–87.

12 Uo., 45–118.

13 Schenda itt is sokat idézett munkája három nagy részre tagozódik, a produkció, disztribúció és recepció hármasára. Ebből is látható, hogy a terjesztés módja milyen fontos szerepet játszik a populáris nyomtatványok szociokulturális létezésében, nagy jelentősége van a másik két szegmens alakulására nézve. Schenda, *Volk ohne Buch...*

14 Vö. Sipos Balázs, „Nick Carter nyomában: A tömeg és a tömegmédia", in Sipos Balázs, *„Amerika, ezeremeletes mennyország": Amerika és az amerikanizmus a Horthy-kori nyilvánosságban,* 85–125 (Budapest: Napvilág Kiadó, 2023). Lásd Fried István jelen kötetbeli tanulmányában is.

példányok magas száma, s a 19. század közepétől a kiadványok diverzitása okán egyaránt.[15] A tömegkultúra és tömegsajtó korában és annak hatására kialakult füzetes nyomtatványok ugyanakkor egyszerre legtöbbször egyetlen műfajt használtak a mindenkori irodalom tematikai és formanyelvéből. A vegyes szórakoztató és közhasznú tartalmak egymás melletti megjelentetésével a vegyes olvasmányanyagot a század középső harmadától az újságok, főként a hetilapok, a divat-, közművelődési stb. jelzőkkel ellátott sajtótermékek szolgáltatták.[16] A közhasznú, ismeretterjesztő, illetve információs tartalmak pedig különböző önálló műfaji vagy még inkább *tematikus típusokat* alkottak a szakácskönyvektől a kertészeti, háztartási, gyermeknevelési stb. ismereteket közlő könyveken át a barkács-, kézimunka- stb. kiadványokig, a tudományos és technológiai tudást népszerűsítő olvasmányokig. Ezek, ha úgy vesszük, valamiféle evolúciós sort alkotnak a korábbi korszakok vegyes tartalmú vásári ponyvái és az azokkal szoros kapcsolatban álló kalendáriumok hasonló tartalmi egységeivel. Utóbbiakat azonban emelkedett témáik miatt sokszor nem tekintik a populáris kultúra részének, holott például a tudományos ismeretterjesztő könyvek éppúgy a tömegkultúra termékei, mint a füzetes regények.[17]

A vidéki olvasók körében forgalmazott vásári ponyvák inkább korábbi korszakok irodalomként, vagy akként is olvasott alkotásaival állhatnak genetikus kapcsolatban. A tömegsajtó korában, egy felgyorsult világban kialakult városi ponyvaregények – maradva most a modern városi populáris olvasmányoknak ennél a tematikus típusánál – intenzív kapcsolatokat tartottak fenn saját koruk irodalmi életével is. A füzetes ponyvaregény esetében a kiadvány formátumát azért is szükséges hangsúlyozni, mert lényegében e megjelenés miatt tekintjük azt populáris olvasmánynak. A füzetek olyan műveket is tartalmazhatnak, amelyek korábban vagy később más formátumban is megjelenhettek, más olvasóközönségre számítva. Az olcsó kiállítású füzetes formátum nem csupán ötleteket, eszközöket, hanem komplett műveket is kölcsönözhetett a más társadalmi rétegek számára írottak közül, és vékony a mezsgye a füzetes sorozatok és a szebb kiállítású, könyv formátumú regénytárak, remekíró-sorozatok között is, hiszen a két halmaznak van metszete. Jellemző a vegyes tartalom a 20. század elejétől az olcsó, igénytelen papírra nyomott, zsebkönyv formátumú, puha fedelű sorozatokra is,

15 KOVÁCS I. G. 1989.

16 MIKLÓSSY János, „Organum a nagy közönségért": (A Vasárnapi Újság a Bach-korszak éveiben), *OSZK Évkönyv* (1972): 329–34; LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs – Budapest – Prága*, A múlt ösvényén (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2002).

17 Claude D. CONTER, „Die Entstehung der zwei Kulturen im 19. Jahrhundert", *KulturPoetik* 8 (2008): 18–38, különösen 21–22, 27–30.

amelyek Jókai Mór- és Mikszáth Kálmán-regények, valamint más hazai és világirodalmi klasszikusok mellett jelentették meg, akár közöttük elrejtve, a másod- és harmadvonalbeli alkotásokat. Jeles írók fordítóként is közreműködhettek a sorozatok egy-egy külföldi darabjának magyarításában.[18] A válogatásokban szerepelhettek akár a korábbi korszakok kánonból kihulló alkotásai is. Számolni kell tehát azzal a lehetőséggel, hogy egy-egy alkotás többféle társadalmi és műveltségi réteg megszólítására is alkalmasnak bizonyulhatott.

A tömegkultúra korszakában az egyes nyomdatermékek, például újságok, füzetes sorozatok, kalendáriumok stb. tartalma összecsúszott, e formátumok folyamatos diszkurzív viszonyát több okkal is magyarázhatjuk. Egyfelől az ekkor létrejövő nagy kiadóvállalatok, többnyire részvénytársaságok, az Athenaeum, a Franklin Társulat, később a Singer és Wolfner vagy a Révai Testvérek vállalkozásai egyszerre foglalkoztak magas irodalmat tartalmazó könyvek, remekíró-sorozatok, az ismeretterjesztést és a magasműveltséget egyaránt szolgáló lexikonok, napi- és hetilapok, valamint népszerű olvasmányok kiadásával.[19] A füzetes regények, akárcsak a naptárak, a lapok mellékleteiként is forgalomba kerülhettek. A kiadók alkalmazásában álló szerzők, szerkesztők és fordítók szintén átjártak a különböző kiadványtípusok között, mint ahogyan életük során többször válthatták a funkcióikat, pozícióikat, szerepköreiket is.[20]

A tömegkultúra befolyásának alapvető jellemzője a szigorú műfajiság, a zsánerekben való gondolkodás volt. Ehhez szorosan kapcsolódik a sztenderdizálásra való hajlam, a sztereotípiák és sémák használatának minden korábbit meghaladó mértéke. Talán távolinak tűnő analógia, de az új stílusú népdalok kialakulása is egyebek mellett ennek a folyamatnak volt köszönhető. Első képviselői a 19. század derekán, a reformkor végén jöhettek létre a ma leginkább elfogadott zenetörténeti álláspont szerint. Az új stílus a népzenei dallamvilág sokféle változását hozta, amelyek egy részét a formai szabályosság jelensége alatt tárgyalhatunk, amilyen például a strófaszerkezet megszilárdulása volt. Másfelől a zenei eszköztár bővült, például egyre nagyobb hangterjedelmű dallamok jöttek

18 Lányi, *Az írástudók…,* 42–48, 76–77, 82–83. Lásd pl. Bálint Gábor, „Az Athenaeum, a Nova és a Dante képpengős regényei", *Magyar Könyvszemle* 119 (2003): 483–492; Bálint Gábor, A Világvárosi Regények Története, *Magyar Könyvszemle* 119 (2003): 126–137.

19 Rózsafalvi Zsuzsanna, „A Révai Testvérek és a »kapitalista könyvirodalom«", in *Kapitalizmus és irodalomtörténet,* szerk. András Csaba és Hites Sándor, Reciti konferenciakötetek 15, 169–184 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022).

20 Mikos Éva, „Egy nemesasszony esete a popularitással: Kuliffayné Beniczky Irma útja a regényírástól a kalendáriumszerkesztésig", in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920*, szerk. Török Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 9, 245–272 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

létre az idők során. A kifejlett új stílus térnyerése az 1870-es évekre tehető.[21] A paraszti ízlés és formavilág megváltoztatását minden bizonnyal a magyar populáris kultúra jellegzetességét jelentő, az 1830-as évektől jelentkező népszínművek, illetve azok betétdalai indították el. Első jelentkezése továbbá a korai betyárdalok- és balladák dallamai között található.[22] A népszínmű és a betyár tematika egyaránt része volt a korabeli populáris kultúrának (a kettő között pedig átfedés is van, a betyár ugyanis a népszínműveknek is tipikus karaktere), vagyis az új magyar népdalstílus dallamvilágának létrejöttét egyfelől a köztes kultúra inspirálta, másfelől a köztes kultúra hatására, egyebek mellett a betyárponyváknak köszönhetően létrejövő tematikákban jelent meg.

A stílusváltás a szövegvilágot is érintette, a dalszövegek tartalma alaposan megváltozott. A lírai dalok az új stílust megelőzően tucatnyi tematikus csoportot adtak a keservesektől, bujdosó- és rabénekektől a sokféle csúfolón át az ivó- és táncdalokig.[23] Az új stílus az alkalomhoz kötött szövegeket ritkította, s a helyzetdalok arányát megnövelte, főként a szerelmi és katonadalokat szaporította, amivel a korábbinál egységesebb képet teremtett, ugyanakkor sokkal sematikusabbat is.[24]

Ösvényt vágni a fogalmak dzsungelében. Populáris olvasmányok nálunk és más nemzeteknél

A ponyva és rokon fogalmainak bemutatására azért lehet szükség, hogy láthassuk, az elnevezések, amelyek döntő többsége negatív tartalmat is hordoz, menynyire meghatározzák a megnevezett jelenségről való gondolkodásunkat. Továbbá, hogy bizonyossá váljon a fogalomhasználat megújításának szükségessége, még

21 Az új stílus kialakulásával kapcsolatban több különböző elmélet keletkezett, a nagy tekintélyű Szabolcsi Bence zenetörténész például kora újkori eredetűnek tekintette. A jóval későbbi keltezés elméletének és bizonyításának kidolgozója minden bizonnyal Vargyas Lajos lehetett, aki az összehasonlító forrásadatok mellett társadalomtörténetieket is felhozott. VARGYAS Lajos, „Észrevételek Szabolcsi Bence új tanulmánykötetére", *Ethnographia* 66 (1955): 514–519. Lásd még VARGYAS Lajos, *A magyarság népzenéje*, Jelenlévő múlt (Budapest: Planétás–Mezőgazda Kiadó, 2002$_2$), 318–323; BERECZKY János, *A magyar népdal új stílusa I–IV* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2013).

22 BERECZKY, *A magyar népdal...,* 1:13–17.

23 A témák változatosságát lásd VARGYAS Lajos, „Lírai népköltészet", in *Magyar néprajz [nyolc kötetben] V: Népköltészet,* főszerk. VARGYAS Lajos, szerk. ISTVÁNOVICS Márton, a szerkesztő munkatársa SZEMERKÉNYI Ágnes, 427–565 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), különösen 443–465. BERECZKY, *A magyar népdal...,* 1:76–80.

24 KATONA Imre, „új stílus" [szócikk], in MNL, 5:414; BERECZKY, *A magyar népdal*...

akkor is, ha az újonnan érkező *terminus technicusok* mesterséges beépítése általában nehézkes.

A füzetes ponyvaregény műfajának külhoni csatornázottsága, illetve a vásári ponyvákra jellemző regionalitás szükségessé teszi a nemzetközi kitekintést is. A különböző európai nyelvek köz- és szaknyelvi fogalomhasználata segítség lehet e műforma meghatározásánál is, azon túl, hogy a jelenség hazai leágazásainak a nemzetközi folyamatokban betöltött szerepét is kontextusba helyezi. A művek importja magával hozta azokat a kifejezéseket is, amelyeket az eredeti nyelvek használtak, ezek pedig utalnak a tömegirodalomnak más kultúrkörökben megfigyelhető működésmódjaira, illetve megítélésére. A német, kisebb részben a francia és angol szavak egy része hatással lehetett a magyar fogalmak kialakulására, ezzel áthozhattak valamit a korábbi szemléletmódból is, s értelmezési keretet adhatnak számunkra. Az egyes jelentősebb európai kultúrkörök és nyelvek fogalomhasználatának bemutatása a nemzetközi fejlemények közti eligazodást is segítheti, emellett rámutat az egyes kultúrkörök eltérő történeti alakulására. Mindez azért is sürgető, mivel a tudományos közlemények nyelve egyre több esetben az angol, s az egyes fogalmak és szakkifejezések átfordítása az egyes kultúrkörök eltérő társadalmi és technológiai változásai, a korszakok és ütemezésük különböző mivolta miatt nagyon komoly nehézségekbe ütközhet.

A nemzetközi műveltségszavakból összeálló *szubliteratúra* fogalom a 20. század második felének irodalomszociológiai kutatásaiban volt jellemző, mára kikopni látszik a használatból, bár eufemisztikus jellege miatt érdemes lehet reaktiválni.[25] Arra a szokásos megoldásra épít, hogy létezik a fent és a lent, a magas és a mély, vagy alacsony irodalom, amely előbbi alatt foglal helyet. Van némi pejoráló felhangja, mint szinte minden ide vonatkozó kifejezésnek, hiszen az irodalom alattiság megragadásával azt az érzetet kelti, mintha az írás kizárólagos célja a művelt szépirodalom lehetne, írásműveket csakis a magasztos eszmék és esztétikai igények mentén lehetne létrehozni művelt emberek számára. Holott, s ezt itt is érdemes hangsúlyozni, a populáris olvasmányok legritkább esetben szolgálnak esztétikai célokat, de nem is ígérik ezt. Másrészt, az utóbbi évszázadokban létrehozott, és akár nyomtatásban megjelent szövegeknek csak elenyésző része tartozik az esztétikai célú, vagy ilyen szempontból értékelhető alkotások közé, sokkal nagyobb százalékuk szolgált valamilyen hasznos gyakorlati vagy társadalmi célt, illetve puszta időtöltést. Sőt, évszázadokon át a megszületett *költői* alkotások döntő többsége is alkalmi mű volt, amely csak szűk körben vált ismertté, s ott

25 Robert Escarpit, *Irodalomszociológia: A könyv forradalma,* ford. Vigh Árpád (Budapest: TIT Gondolat Kiadó, 1973).

is csak rövid időre.[26] A szövegek döntő többségét tehát az illékonyság jellemezte, s az utókor is többnyire véletlenszerűen találkozik velük. Éppen ezért – s ezt jelen tanulmány több helyen, több különböző összefüggésben hangsúlyozza majd – az *irodalom* kifejezés használata ebben a kontextusban nem túlzottan célszerű, éppen az utóbbi időben leginkább a szépirodalomra vonatkozó jelentése miatt.

A magyar szavak egy része a németből érkezett hozzánk, s a jelenség német nyelvterületre jellemző története könnyen állítható párhuzamba a miénkkel. Ennek köszönhető, hogy a téma kutatásából a német érte el inkább a hazai kutatókat, s a szintén rendkívül inspiráló francia hatás sokkal fátyolosabb. A német a régi vásári ponyvára elsősorban a *Jahrmarktliteratur* (vásári irodalom) kifejezést használta korábban. A városi változatára a 20. század első felében volt jellemző a *Hintertreppenroman* kifejezés használata, ami az úri házakban létesített hátsó, vagyis cselédek által használt lépcsőre, végső soron a tehát a háztartási alkalmazottakra utal az alkotások fő fogyasztóiként. A fogalom párhuzama a franciában is megvan, illetve volt, hogy melyik nyelv számít kibocsájtónak és melyik befogadónak, nehéz megmondani. Mára érthető okokból, a cselédség intézményének megszűntével kikopni látszik a használatból, s a köznyelvből nem került át a tudományos nyelvhasználatba. Mégis érdemes volt felemlíteni, mivel nem az írás minőségére, árusításának módjára vagy a szövegeket létrehozó szándékokra utal, mint a többi párhuzamos fogalom, hanem a befogadói oldal társadalmi hovatartozására. Bár tükörfordításban soha nem került át a magyar nyelvbe, és hasonló szavak sem jöttek létre ennek hatására, a német kifejezés mégis megjelenik olykor a témát tárgyaló magyar nyelvű szakirodalomban is.[27]

A német szakmunkák az utóbbi fél évszázadban, a téma iránti érdeklődés 1960-as évekbeli felpezsdülése óta a *Trivialliteratur* fogalmat használják, amely jól érthető magyarul is, és viszonylag értéksemlegesnek mondható. Az utóbbi időben megjelent még az *Unterhaltungsliteratur*, vagyis 'szórakoztató irodalom' kifejezés. Egy másik, forgalomban lévő szópár, a *minderwertige Literatur* kifejezés már alaposan megbélyegzi a tárgyalt jelenséget, amikor azt csekélyebb értékűnek titulálja. Ugyanakkor éppen a német kutatók – többnyire irodalomtörténészek – voltak azok, akik értéksemleges megközelítés alkalmazásával, továbbá a rétegzett és árnyalt problémalátással sokat tettek a jelenségegyüttes tudományos kutatás tárgyává tétele, illetve korrekt értékelhetősége érdekében.[28]

26 Vaderna Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017).

27 N. N., „hátsólépcső-regény" [szócikk], in VIL 4: 278.

28 Lásd Peter Nusser tudománytörténeti összefoglalóját. Nusser, *Trivialliteratur...,* 1–20.

Külön kell szólni a *populäre Lesestoffe* ('populáris vagy népszerű olvasmányok') kifejezésről, amelyet a német nyelvterület e tárgyban alapvető kutatójának, Rudolf Schendának köszönhetünk.[29] Ez a fogalom Schendának mind a német, mind a közép-európai szakirodalomban átütő hatása miatt meghonosodni látszik a szaknyelvben, amit mindenképp üdvözlendőnek tarthatunk. Schenda német irodalmi tanulmányai mellett folklórtudományt is hallgatott, s a népköltészeti alkotások kialakulásának mikéntje foglalkoztatta, így jutott el a népszerű nyomtatványok témájához. Ez a problematika a hazai kutatási hagyományban is erős, már az 1950-es évektől feltűnt ugyanis az akkor nagyon intenzív népmesekutatásnak, hogy számos szóbeliségből gyűjtött népmeseszöveg írott előzményekre vezethető vissza, amelyek döntő többsége vásári ponyvának tekinthető.[30] Mivel eddig a vásári ponyvával nálunk elsősorban a néprajzosok foglalkoztak, a köreikben már elterjedőben lévő fogalmat könnyebb lenne adaptálni más tudományterületek szaknyelvébe is.

A *kolportázs* szó francia eredetű (colportage), de az angol és a német nyelvben is meghonosodott, s szórványosan a magyarban is előfordul. Akárcsak a *ponyva,* ez is a kiadványok terjesztésének módjára utal, ami Nyugat-Európában jellemzően az utcán való hangos hirdetés, illetve a házalás volt. A vándorkereskedők, ügynökök tértől térig, ajtótól ajtóig járva árulták, egyben népszerűsítették a portékát, amiben az ott jellemző egylapos nyomtatványok és füzetek tartalmának szóbeli előadása is szerepet játszhatott.[31] Az írásbeliség és szóbeliség ilyetén összekapcsolódása Magyarországon az úgynevezett *históriások* tevékenységében érhető tetten. Ők az új stílusú, főként bűntényekről és tragikus balesetekről szóló balladák változatainak kinyomtatásából és vándorló árusításából igyekeztek megélni. A rájuk vonatkozó ismereteink többsége a 20. század első feléből származik. E vándorkereskedők a vidéki vásárokon és hetipiacokon énekelve, kántálva adták elő az árusított műveket, ezzel egyszerre használták ki a szóbeliség és az írásbeli-

29 Schenda, *Volk ohne Buch...;* Rudolf Schenda, *Lesestoffe der kleinen Leute: Studien zur populären Literatur der 19. und 20. Jahrhunderten* (München: C. H. Beck, 1976).

30 Dégh Linda, „Népmese és ponyva I–IV", *Magyar Nyelvőr* 70 (1946): 68–72, 143–147; 71 (1947): 4–7, 43–45; Domokos Mariann, „Olvasástörténet és folklorisztika: Közelítések a ponyvamesék 19. századi paraszti recepciójához", in *Iskola, művelődés, társadalom: Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei,* szerk. Sasfi Csaba és Ugrai János 463–478 (Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2017); Domokos Mariann, „Szóbeli mesék 19. századi nyomtatott forrásai", *Ethnographia* 127 (2016): 543–567; Domokos Mariann, „Gaal György mesegyűjteménye és a populáris olvasmányok", *Ethnographia* 130 (2019): 418–444; *Grimm-mesék* 2022.

31 Német vonatkozásban: Schenda, *Volk ohne Buch...,* 228–270. Franciaországra vonatkozóan: Frédéric Barbier és Catherine Bertho Lavenir, *A média története: Diderot-tól az internetig,* Osiris kézikönyvek (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 42–47, 127–129.

ség lehetőségeit, s valamelyest a kolportázs módszer meghonosítóinak is tekinthetők.[32] Másfelől az utcai árusítás és a kiadvány tartalmának hangos ismertetése városon a *tabloid* vagy *bulvársajtó* megjelenésével és az azokat áruló és hirdető gyerekek, a rikkancsok feltűnésével kerülhetett be a magyar nyelvterületre is.[33]

A német nyelvből érkezett, s ma már a magyar szóhasználatban is réginek tekinthető a *lektűr* kifejezés is, amely a *Lektüre,* 'olvasmány' jelentésű szóból származik. Előnye, hogy eredeti környezetében teljesen értéksemleges, bár a magyarba átkerülve ez is telítődött némi negatív tartalommal. A könnyedebb, de nem feltétlenül értéktelen olvasmányokra utal, amelyeket az ember kevés szabadidejében, felszínes időtöltésnek szán. Ebbe jelentős írók kánonból kiszoruló, gyengébben sikerült, vagy épp csak témaválasztása miatt elavuló darabjai épp úgy beletartozhatnak, mint az olyan szándékosan könnyített alkotások, amelyeket a köznyelv előszeretettel nevez „limonádéregénynek".

Az eddigiekkel és a későbbiekkel kapcsolatosan is hangsúlyozni kell, hogy az itt felsorolt fogalmak sokszor nem fedik egymást, illetve nem feltétlenül illeszkednek pontosan egymáshoz. Az egyes kifejezések jelentéstartománya meglehetősen viszonylagos, s az adott szerző vagy az őt körülvevő értelmező közösség felfogásától is függ, hogy hol húzza meg a határt például a ponyvaregény és a lektűr között.

Az angol nyelvterülettel való összehasonlítás azért nehéz, mert a nálunk, vagy akár még a német nyelvterületen is csak a 18. században feltűnő jelenségek Angliában már az Erzsébet-korban megjelenhettek, s akár a 16. század végén, de legalábbis a 17. században elterjedhettek, az ő populáris olvasmánykultúrájuk tehát jóval megelőzte a miénket. Mint ahogyan a társadalomszerkezetük, a társadalom modernizálódása, mobilitása és jóval előbb kezdődött és hamarabb ment végbe. A hagyományosnak tekinthető nyomtatványok városba kerülése és utcai árusítása – kolportálódása – is jóval korábbi, erre utal a *street literature* kifejezés.[34] Az angol folklór jellegzetes műformája a verses elbeszélő, vagy legalábbis epikus

32 TAKÁCS Lajos, *Históriások, históriák* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958).

33 A *tabloid* elnevezés az angol nyelvben általános, és az újságok formátumával áll összefüggésben. A komoly hírlapokat ugyanis a 19. században hatalmas ív papírokra nyomtatták (broadsheet), amelyek olvasásához a régi filmeken is látható hatalmas kereteket kellett használjanak. Az olcsó, tömegigényt kielégítő pletykalapok ugyanakkor jóval kisebb, a nyomdaiparban tabloidnak nevezett formátumban készültek. A *bulvársajtó* kifejezés pedig a nyomdatermékek utcai árusítására utal, amit az e sorok közt is emlegetett rikkancsok végeztek nálunk. A két fogalom olykor a magyar szakirodalomban is szinonimaként használatos. A téma kiváló áttekintését lásd LAKATOS Éva, *Sikersajtó a századfordulón* (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 95–112.

34 Leslie SHEPARD, *The History of Street Literature: The Story of Broadside Ballads, Chapbooks, Proclamations, News-sheets, Election Bills, Tracts, Pamphlets, Cocks, Catchpennies, and Other Ephemera* (Detroit: Singing Tree Press, 1973).

magot tartalmazó dal, amit ők *ballad*nek neveznek, ám ez nem fedi a mi általunk balladának tekintett műfaj kereteit, annál jóval szélesebb. A szóbeliségben terjedő epikus, de többnyire egyben lírai énekek mellett minden olyan műköltői alkotásra is vonatkozhat, amely verses, epikus és esetleg dallama is van. E dalok falun és városon egyaránt terjedhettek már az ipari forradalom korai szakaszától, a paraszti tömegek városba özönlésének következményeként. A nyomtatott változatok megjelenése is viszonylag korainak tekinthető: a szóbeli és a nyomtatott változatok párhuzamos terjedése kapcsán a kolportázsra utaló *street ballad* kifejezés vált általánossá.[35] Általában a populáris nyomtatványok lehetséges megnevezése az angolban a *cheap print*, illetve a *chapbook*, mindkettő a mindenkor az alacsony státuszú és műveltségű tömegek között terjesztett kiadványok alacsony árfekvésére utal. A fentiek okán az angolszász kultúrkörben nehezebb különbséget tenni városi és falusi populáris kultúra között. Ám bármennyire furcsán hangzik is, az előbb bemutatott kifejezések a nálunk vásári, tehát vidéken árult ponyvához állnak közel.

Az angol nyelvhasználat is különbséget tesz ugyanakkor a kvázi népi, vagyis az alacsonyabb rétegek körében terjesztett nyomtatványok és a lektűr, azaz a közvetlenül az igényes szépirodalom alatt elhelyezkedő, azt utánozni kívánó alkotások között. Kifejezetten irodalomtörténészek által használt, nálunk egyelőre szűk körben ismert, ejtési és helyesírási módját tekintve is idegennek ható a *midbrow* fogalom. A *highbrow–lowbrow* ellentétpár komplementer fogalma, arra utal, hogy aki olvassa, kevésbé művelt, iskolázott vagy kifinomult, mint az, aki a „magas homlok" birtokosaként a magas irodalomra fogékony. A midbrow olyan jelenségre utal, ami közvetlenül a művelt szépirodalom alatt helyezkedik el, annak imitálását célozza, de még nem az utcákon árult olcsó füzet, amelyet a legegyszerűbb olvasók vásárolnak. E fogalmak, bár terminus technicusként még az angol nyelvű tudományos szövegekben sem kifejezetten elterjedtek, azért érdemelnek figyelmet, mert megbontják a bináris oppozíciókban való gondolkodást azzal, hogy a fent és a lent közé egy átmeneti zónát is képzelnek. Ezek pontos definiálása persze épp olyan nehéz, mint a korábbi ellentétpároké, és épp annyira függ attól, aki épp használja.

Az angol nyelvhasználatból viszonylag későn, vélhetően a 20. század végén vehette át a magyar a korábbiakat szinte teljesen felülíró *bestseller* elnevezést – magyarul leginkább *beszceller* ejtésmóddal használatos –, ami már kizárólag a

35 David Atkinson és Steve Roud, szerk., *Street Ballads in Nineteenth-Century Britain, Ireland, and North America: The Interface between Print and Oral Traditions* (London–New York: Routledge, 2014)

jól jövedelmezőségre utal a magas példányszám felemlegetésével. Minden olyan könyv formátumú alkotásra vonatkozhat, ami népszerűnek és kelendőnek bizonyult, és éppen ezért vélhetően stabil bevételt hozott a kiadójának. Sokkal inkább számít könyvszakmai műszónak, mint tudományos terminus technicusnak. Tudományos írásművekben főként az irodalomszociológia kelléktárában találjuk még meg, ott is leginkább a kvantitatív módszert alkalmazóknál. A szakirodalom is hangsúlyozza, hogy a rövid idő alatt nagy profitot hozó művekről van szó, amelyek általában tiszavirág életűek. Ugyanakkor, a klasszikusnak számító alkotásokat hosszabb ideig is forgalmazni tudják, így általuk hosszú távon is számíthatnak az anyagi sikerre.[36] Ha csak a puszta jövedelmezőséget vagy az eladott példányszámot vesszük figyelembe, akkor minden bizonnyal száz éven át a telefonkönyv, a törvénytár, a menetrend, a helyesírási szabályzat és más hasonló informatív kiadványok vezették a listát. Ezek népszerűsége azonban – s itt van a fogalmak egyoldalúságának csapdája – nem függött össze az általuk hordozott írásművek művészi, vagy akár intellektuális színvonalával. Ugyanakkor a köznyelv előszeretettel használja, s már csak emiatt sem lehet teljesen nélkülözni egy ilyen összegzésből.

A *populáris olvasmány* vagy *populáris nyomtatvány* kifejezéseket azért is tarthatjuk érdemesnek a meghonosításra és elterjesztésre, mert nem a jelenség egy-egy aspektusát, például árát vagy az olvasók vélt vagy valós társadalmi hovatartozását ragadják meg, hiszen ezek a tulajdonságok vagy nem teljesen igazolhatók, vagy egyoldalú szemléletet implikálnak, vagy túlságosan pejoratívak. Az, hogy olvasnivalókról, illetve nyomdatermékekről van szó, amelyek népszerűek voltak, tehát sokakhoz eljutottak, viszonylag értéksemleges megközelítést jelent, ugyanakkor a jelenség több fontos aspektusát is megragadó kifejezéshez segíti hozzá a szakmai diskurzust.

Az összefoglalva populáris olvasmánynak nevezett jelenségegyüttes egy rétegzett, térbeli, társadalmi és számos más tényezőtől függő spektrumként képzelhető el, amelynek elemei folyamatos diszkurzív viszonyban álltak egymással és a műveltség más rendszereivel, például a mindenkori szóbeliség különböző részeivel is. Egyes rétegeinek és csoportjainak közös jellemzője a mögöttük álló kapitalista szemlélet, a minél nagyobb profit szem előtt tartása, de ennek mértéke és jelentősége időben és térben is változik. A haszonelvű megközelítés következménye, hogy a célt nem a minél jobb minőség, a műveltségterjesztés vagy a nemzeti kultúra szolgálata jelenti, pusztán a minél nagyobb forgalom bonyolí-

36 Robert ESCARPIT, *A könyv forradalma,* ford. HORVÁTH Andor, Korunk könyvek (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1973), 136–159.

tása, ezáltal pedig a minél nagyobb bevétel elérése. Érdemes megjegyezni, hogy az eladhatóság szempontjának prioritása nem jelenti automatikusan az olvasói igények pontos ismeretét, sőt e tekintetben a kiadók hosszú ideig még többnyire meglehetősen tájékozatlanok voltak. Az olvasói igények vagy ízlés alakítása sem feltétlenül volt tudatos, sokkal inkább a véletleneknek tulajdonítható. A szándékoltan közönségkedvencnek írt darabok között szintén akadhatnak időtálló vagy akár még társadalmi, esztétikai, poétikai értékűnek tartott alkotások is.[37] A két világháború közti sajtó- és tömegkultúra kutatójának megállapítása kívánkozik ide, aki szerint: „[...] pontatlan a tömegkultúra fogalmát úgy használni, mintha azzal egyszerre lehetne kijelölni, meghatározni adott kulturális termék minőségi jellemzőit, fogyasztói társadalmi státuszát és a közvetítő médiát, annak fizikai jellemzőit".[38] Az olvasni tudók körének bővülésével, illetve a sajtó technikáinak tökéletesedésével az újkor századaiban a populáris nyomtatványok hatásköre és ezzel példányszámai is növekedtek, ami alapvetően változtatta meg a populáris olvasmányok számos jellemzőjét. Az egyre növekvő példányszám szükségszerűen a szélesebb társadalmi rétegek bevonásával is járt. Ám ez nem jelenti automatikusan, hogy a krimik vagy szerelmes regények olvasói kizárólag az alacsonyan iskolázott, kispénzű, szerényebb anyagi kultúrával rendelkező polgárok volnának, hiszen a könnyed szórakozás lehetőségéből mindenkor bárki más is részesülhetett. Például a krimi vagy sci-fi olvasása a 20. század eleje óta akár az értelmiségiek felvállalt passziója is lehet.

A fentiek tükrében javaslatot tennék a *ponyva* szó tudományos szövegekből való mellőzésére, illetve a lehetőségek szerinti kerülésére. A szórakoztató célú regények lefedésére e tanulmányban eddig használt *ponyvaregény* szóösszetétel is frissítésre szorul, olyan kifejezés bevezetése lenne időszerű, ami a jelenségnek inkább pozitív, mint negatív aspektusait ragadná meg. A ponyva szót leginkább a továbbra sem nélkülözhető *vásári ponyvanyomtatványok* szóösszetételben volna érdemes megtartani, a jelenség régiesebb rétegének, szociokulturálisan és tematikusan is elkülönülő szegmensének megjelölésére. A *lektűr, midbrow,* illetve *kolportázs* szavak további használata sem kerülhető el, mint ahogy a *bestseller* kifejezésé sem. Ezek kellően értéksemleges kategóriák, vagy kevésbé telítettek értékítéletekkel ahhoz, hogy a jelenségegyüttes különböző árnyalatainak érzékeltetésére használatban maradhassanak.

37 Veres András, „A ponyva klasszikusa", in *A magyar irodalom történetei,* főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, 3 köt. (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 3:381–389.

38 Sipos, „Nick Carter nyomában..., 97.

Fontos továbbá, hogy a kifejezéseket mentesítsük az irodalom kifejezés használatától, tehát se a *ponyvairodalom,* se a *populáris irodalom* ne legyen része a tudományos diskurzus nyelvhasználatának. Mindkettő azt a kényszerünket erősíti, hogy az utókor szemével irodalomként, vagyis az igényes szépirodalommal összehasonlítva, azzal tükröztetve próbáljunk értelmezni valamit, ami közel sem a modern irodalomfogalom jegyében fogant. Egyfelől, a vásári ponyvanyomtatványokat tekintve mindenképp, de részben a városi használatra szánt népszerű olvasmányokat tekintve is az írásbeliségnek, vagy akár a költészetnek a klasszicizmus és a romantika szemléletváltását megelőző felfogása örökítődött tovább a 18. századtól akár a 20. századig. Másfelől, az elsődleges kontextust mindennél előbbre valónak tekintve, az eredeti szándékok felől, a szórakoztatás és az oktatás kettős szempontrendszerét, ezek nagyon változatos elegyét megjelenítő, sokféle funkciójú írott szövegekkel állunk szemben, amelyek egy részét illusztrálták is. Ezeknek azonban csak igen kis hányada tekinthető vagy hasonlítható a 20–21. századi értelemben vett szépirodalmi alkotásokhoz.

A populáris kifejezés használata azért is lenne nagyon célravezető, mert megfosztaná ezt a nyomtatványtípust attól a vélhetően a 20. század elején rárakódott előítélettől, hogy ezek a kiadványok a népi kultúrához állnak közel.[39] A szaknyelvi szóhasználatban is elterjedt a *népies ponyva* kifejezés, olyan kontextusban is, amikor mai fogalmaink szerint a népiesség mint stílusjegy vagy irodalmi kifejezési forma még nem létezett.[40] A szóösszetételen többféle dolgot is érthetnek a kutatók. Egyrészt azt a prekoncepciót hajlamos erősíteni, hogy a kiadványok a mindenkori paraszti és/vagy közrendű és/vagy szájhagyományozó kultúrából merítették tartalmukat. Másodsorban, vélhetően szándékolatlanul, azt az érzetet keltik, hogy az irodalmi vagy más művészeti területek népiessége szivárgott be ezekbe az iratokba. S ebben a 19. század második felét tekintve van is igazság, hiszen például a Bucsánszky Kiadó által forgalmazott nyomtatványok előszeretettel merítettek Arany János, Petőfi Sándor vagy Tompa Mihály népiesnek tartott alkotásaiból.[41]

39 Ezt az összefüggést először a francia mentalitástörténészek ismerték fel, akik hatása még az 1960-as évek Magyarországán is jelentős volt. Például Robert Mandrou-nak a 17–18. századi francia népszerű olvasmányokról írott könyvéről közel fél tucat recenzió jelent meg Magyarországon. 1968-ban meghívást kapott Magyarországra, ennek emlékét őrzi alábbi magyarra fordított írása. Robert Mandrou, „Magas kultúra és népi műveltség a XVII–XVIII. századi Franciaországban: A ponyvairodalom", *Századok,* 104 (1970): 118–125.

40 Pogány Péter, „A régi hazai népies ponyvakutatás problémái", *Ethnographia* 69 (1958): 578–593.

41 Baros Gyula, „Arany, Petőfi és a ponyvairodalom", *Magyar Könyvszemle* 26 (1918): 154–181; Chikány Judit, „Merítés Arany János műveinek ponyvairodalmi, folklór és közköltészeti szövegkapcsolataiból", *Ethno-Lore* 35 (2018): 337–372; Chikány Judit, „Arany-szövegek a közköltészet hálójában: A *Jóka ördöge* és a *Rózsa és Ibolya* szövegkapcsolatai", in *„Keresek világot":*

Ám ez sem jellemző feltétlenül minden egyes nyomtatványra. Ugyanakkor, a népiesnek nevezett ponyvák a legritkább esetben vették tartalmukat alacsonyabb rétegek szájhagyományozó műveltségéből. Itt is hangsúlyozni kell, hogy ilyen is előfordult, van példa a vásári ponyva és a mindenkori közköltészet a kéziratosság mellett szóban is terjedő alkotásaiból történő feltöltésére.[42] A közköltészetet azonban ma már nem tekintjük népinek, hiszen a mindenkori vidéki középosztály (amely hosszú ideig főként a nemesség alsó és középső részét, a kulturálisan és életmódjában is előbbihez igazodó honoráciorokat, illetve a módosabb iparos és kereskedő patríciusokat jelentette) folklorikus kulturális megnyilvánulása volt. Másik példaként a 19. század második felének a professzionalizálódó, de még nem intézményesült folklorisztikájának kutatási eredményeiből történő válogatások is kerültek a vásári ponyvanyomtatványokra.[43] Ezek egyike sem mondható azonban általánosnak. Sokkal inkább jellemző, hogy az azokat létrehozó, író, kompiláló, illusztráló, továbbá kinyomtató és terjesztő középső társadalmi réteg ismeretei és ízlésvilág jelenik meg a populáris nyomtatványok lapjain. A középréteg összetétele a tárgyalt időszakban azonban fokozatosan változott, jelentősen átalakult, ami más tényezőkkel együtt jelentősen befolyásolta a nyomtatványok tartalmát is.

Populáris olvasmányok: értéktelen tömegcikkek vagy értékes források?

A populáris nyomtatványok történeti forrássá válásának első nehézsége abban látszik, hogy nem sikerült eldönteni, kinek az illetékességi körébe tartozik a téma. Több különböző tudományterület is a magáénak érezheti, de igazából egyik sem alakított ki túlságosan szoros viszonyt vele. Az egyes tudományterületek részesedése általában a jelenség valamely társadalomtörténetileg leválasztható szegmensére szorítkozott, így például a hagyományos vásári ponyvákat inkább a folkloristák forgatták, míg a városi füzetes kiadványokat és a lektűröket irodalomtörténészek elemezték, ki-ki mindezt a saját szempontja szerint. A falusi és vá-

A 2017. évi „Nem mind Arany, ami fénylik": Arany János és kora című konferencia tanulmánykötete, szerk. Bényei Péter, Béres Norbert, Bihary Gábor és Farkas Evelin, 77–97 (Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, 2018); Chikány Judit, „Ponyvavariációk Petőfire", in *Ki vagyok én? Nem mondom meg: Tanulmányok Petőfiről,* szerk. Szilágyi Márton, 188–202 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014).

42 Pogány 1959. Pogánynak a váci nyomdáról írott elemzésében a népiesnek tekintet elemek valójában a közköltészet témáit és motívumait jelentik.

43 Domokos Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből,* Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015), 45–72.

rosi populáris olvasmányok vizsgálata között nem nagyon volt átjárás, olyan, a Schendáéhoz hasonló áttekintő kutatások nem történtek, amelyek a jelenséget egészben kívánták volna láttatni.

A kutatás megindulása is sokáig váratott magára, aminek főként a jelenség marginális mivolta, értéktelenként való megítélése lehetett az oka. Emellett az is probléma lehetett, hogy közvetlenül egyik tudományág alapkérdéseire sem tud válaszolni, sőt, egészen pontosan nem alapkérdésekhez segít közelebb kerülni. Az alábbi rövid tudománytörténeti áttekintés azokat a kutatási irányokat szemlézi, amelyek hasonló szemléletükkel és megközelítésükkel hatással voltak, vagy hatással lehetnének az egységes diskurzus kialakulására. Érdemes hangsúlyozni, hogy a populáris nyomtatványok a teljes kommunikáció- és médiatörténet keretén belül tarthatnak számot a figyelemre, egy összetett, az egyes csatornákat és hordozókat együttesen figyelő vizsgálat részeként. Mindezt különösen indokolttá teszi az egyes médiumok és a kultúra szociális jellegű rétegei közötti átjárás számtalan lehetősége, illetve a populáris kultúra mindenkor diszkurzív jellege.

Az *irodalomtörténet*nek alapvetően esztétikai problémái voltak korábban a populáris olvasmányokkal. Nyilvánvalóan joggal, mivel a legtöbb populáris nyomtatványon megjelent alkotás a megszövegezés, a művészi igényesség szempontjából nem üti meg az irodalomkutatók által elvárt, a szépirodalomként való értékeléshez szükséges színvonalat.[44] Továbbá a kanonikus alkotók művei többnyire suta átiratok formájában jelentkeztek, ami szemben alkotóik céltételezésével, nem feltétlenül segítette a valódi művek recepcióját.[45] Az utóbbi időben ezek a fenntartások szűnőben vannak, köszönhetően az irodalomtudományban is egyre nagyobb részesedést szerző társadalomtörténeti szemléletnek, ami egy sor új kérdés felé nyitotta meg az irodalmi művek vizsgálati horizontját.

Az utóbbi két évtizedben az irodalmi másodvonal, illetve az attól lefelé elhelyezkedő szerzők és életművek is bekerülhettek az irodalomtudomány hatósugarába, mivel ők is fontosak lehetnek az irodalom alakulástörténete és társadalmi létmódjának megismerése szempontjából.[46] Az irodalmi másod- stb. vonal egyúttal

44 Itt kell megjegyezni a sokat idézett, számos fontos megállapításával máig alapvetésnek tekinthető munka egyik jellemzőjét: a szerző folyamatosan iróniával, vagy olykor egyenesen szarkasztikusan közelít a tárgyához, a vizsgált alkotások minőségére tett megjegyzéseivel távolítva el azt önmagától. Lányi, *Az írástudók*... Ez a jelenség mára kikopni látszik a témát tárgyaló tudományos beszédmódból.

45 Mikos Éva, „Regék a magyar előkorból: Folklór, irodalom és közköltészet Tatár Péter Rege kunyhójában", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 4.,* szerk. Csörsz Rumen István, 387–405 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015).

46 Pl. Völgyesi Orsolya, *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása,* Irodalomtörténeti füzetek 163 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007); Szilágyi Márton, *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében: Lisznyai Kálmán és az „irodalmi gépezet",* Vitae 3 (Budapest: Reciti Kiadó, 2021).

a populáris olvasmányok kimeríthetetlen forrása, mind passzívan, a szerzők, kiadók stb. tudta nélkül, mind pedig aktívan, a szerzők közvetlen foglalkoztatásával.

Az irodalom társadalmi létmódjai és a folklorisztika közti átmeneti sávban helyezkednek el a *közköltészet*i kutatások. Itt eredendően az irodalmi vagy akként is értékelhető, de használatuk társadalmi meghatározottságánál fogva szubliteratúrának tekinthető szövegek vizsgálata a cél.[47] Ennek pedig nem elsősorban esztétikai tétjei vannak, sokkal inkább a szövegek szóbeliség és kéziratos írásbeliség közötti oszcillációja, vagyis társadalmi működése, ebből adódó variabilitása és folklorikussága jelenti a kutatás tárgyát. Emellett tényleges történeti, elsősorban mentalitástörténeti forrásként is szolgálnak ezek az alkotások, segítségükkel a korabeli gondolkodásról, világképről, viszonyulásokról tudhat meg többet az utókor.[48] A 18. század utolsó harmadától a közköltészeti alkotások gyakran felbukkannak vásári ponyvákon, pontosabban a korábbi kéziratokból ismerhető, közköltészetinek tekintett művek megjelenhettek nyomtatásban is, ahol a nyomdászok kvázi gyűjtőként akár a szóbeli változatokból is dolgozhattak. A történeti szöveghagyományok szociokulturális megközelítése jóval szélesebb merítést jelent, mint a szövegek irodalomtörténeti kutatása; a kettő nem egymást kizáró, sokkal inkább rész–egész viszonyként fogható fel. A jelenben és a közelmúltban zajló közköltészeti vizsgálatok nagyon közel állnak ahhoz, ami általában a populáris nyomtatványok és olvasóik viszonyrendszerében kutatni érdemesnek tűnhet.

A populáris olvasmányok utóbbi 100–150 éves történetére, lektűrök értelmezésére és értékelésére az irodalomként való olvasás keretén belül számos kísérlet történt már, de ezek többnyire önmagukban álló vállalkozások voltak. A rendszerváltást megelőzően éppúgy akadtak példák az érdeklődés fellángolására, mint azt követően.[49] Ezek a kutatások általában szemléletformáló hatásukkal érdemelnek figyelmet, s többnyire a városi populáris olvasmányokra vagy a lektűrökre vonatkoznak. Olyan rendszerező, a könyvészeti feltárást a könyv-, társadalom- és irodalomtörténeti szempontokkal egyesítő, nagyobb lélegzetű kutatás kevés akadt, mint amilyen Bálint Gábor cikksorozata a *Magyar Könyvszemle* ha-

47 A közköltészet kéziratos forrásainak kritikai kiadása jelenleg is tart, a sorozatnak eddig négy darabja jelent meg: RMKT XVIII/4; RMKT XVIII/8; RMKT XVIII/14; RMKT XVIII/15.

48 Az utóbbi két évtized felgyorsult szakirodalmi terméséből ezúttal nem is annyira a szövegkiadások vagy a mikrofilológiai elemzések kiemelése tűnik célszerűnek, hanem azon elemzéseké, amelyek a fenti kritériumrendszer szerint mentek végbe. Pl. Küllős Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata,* Szóhagyomány (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2004).

49 B. Vörös Gizella, szerk., *Lektűrelemzések I–II.* (Budapest: Művelődéskutató Intézet, 1983); Kiss Gábor Zoltán, „A literatúra és a ponyva aranykora: Széljegyzetek a hazai tömegirodalom történetéhez", *Alföld* 61 (2010): 97–104.

sábjain a két háború közti tömegirodalom kiadói viszonyaira, szerzőire, terjesztésére vonatkozóan.[50] Ez a vállalkozás sajnos egy ponton megszakadt, de ezidáig egyedülállónak tűnik mind nagyságrendjével, mind szempontrendszerének sokféleségével. Emellett további vizsgálatok alapja lehet.

Az utóbbi egy-két évtizedben élénkültek meg nálunk is azok az irodalomtudományi elemző vizsgálatok, amelyek a tömegirodalom, azon belül a ponyvaregény egyes tematikus altípusait vonták ernyőjük alá. E profitorientált irodalmi réteg bizonyos zsánerei, például a krimi, a sci-fi első vonalbeli alkotásokra tett hatása, bizonyos kiemelt művekkel való intertextuális kapcsolatai miatt érdemelhette ki a kutatók figyelmét.[51] Az utóbbi évtizedek jól pozícionált irodalmi alkotásainak egy része mögül sem hagyható ugyanis figyelmen kívül korunk populáris kultúrája, s ez utóbbi megértése az előbbihez segíthet hozzá.

A *sajtótörténet* lehetne az a terület, amely az irodalomtörténet és történettudomány metszetében elhelyezkedve a legtöbb segítséget nyújthatná a populáris nyomtatványok kutatásához. A hazai sajtótörténetre sokáig jellemző volt, hogy kevés kivételtől eltekintve főként a sajtó hírközlési és művészi értékközvetítő funkcióit vette figyelembe, tehát a politikai és az irodalmi, művészeti élet alakulásában játszott szerepére koncentrált.[52] A Nyugat-Európa sajtó- és médiatörténetében már régóta jelenlévő, az alsóbb társadalmi rétegek mentalitására, gondolkodására, hétköznapi problémáira vonatkozó kérdések nálunk is kezdenek polgárjogot nyerni az utóbbi évtizedekben. A kifejezetten a legalsó rétegek számára készülő bulvársajtó kutatása egyelőre még nem került nálunk a fősodorba, de ígéretes kezdeményezések vannak ezen a téren is.[53] A tömegkultúra és a tömegsajtó korszakában a populáris nyomtatványok, így például a kalendáriumok olvasóik társadalmi összetételét tekintve legközelebb talán a bulvárlapokhoz áll-

50 Bálint Gábor, „Olvasók és olvasmányok a két világháború között", *Magyar Könyvszemle* 118 (2002): 439–450; 119 (2003): 126–137; Bálint Gábor, „Rejtő Jenő és a Nova kalandos regényei", *Magyar Könyvszemle* 121 (2005): 193–212; Bálint Gábor, „A pesti ponyva aranykora az 1930–1940-es években", *Magyar Könyvszemle* 123 (2007): 121–133.

51 Például a krimivel kapcsolatban. Bényei Tamás, *A rejtélyes rend: A krimi, a metafizika és a posztmodern* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000); Benyovszky Krisztián és H. Nagy Péter, szerk., *Lepipálva: Tanulmányok a krimiről* (Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2009); Benyovszky Krisztián, *A Morgue utcától a Baker Streetig – és tovább* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2016). A science fictionnel kapcsolatban lásd pl. H. Nagy Péter, „Epidemiológiai ponyvaelemzés: Robin Cook *Járvány* című regényéről (és kontextusairól)", *Helikon* 68 (2022): 132–150.

52 *A magyar sajtó története I–II: 1705–1892,* főszerk. Szabolcsi Miklós (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979–1985).

53 Lakatos, *Sikersajtó a századfordulón…*

tak, s a bulvárlapok idővel számos funkciót vettek át a kalendáriumoktól és más olcsó nyomtatványoktól.

Segítségünkre lehet a *sajtótörténet médiatörténeti váltása,* amely főként német minták alapján valamelyest idehaza is megindult már.[54] A német sajtótörténet sokat segített a propaganda elméletének és módszertanának kidolgozásában, a sajtó és a folklór közti kölcsönös csere vizsgálataiban – a sajtómondák, a *cyberlore* stb. kutatásának kialakulásában –, s mint még szó lesz róla, a népszerű olvasmányok történetének feltárásában is. A kutatás előre lendítésében nagy jelentősége lehet annak a felismerésnek, hogy az utóbbi évszázadokban a tömegeknek szánt olvasmányok, lett légyen szó időszaki kiadványokról vagy egyedi megjelenésűekről, nagyon hasonló szisztéma szerint működtek. A populáris és tömegkultúra megközelítése tehát nem választható el a sajtó, majd az elektronikus médiumok működésétől, s ezek egységben, valamiféle organikus, egymásból való szétfejlődésként szemlélése sokkal gyümölcsözőbb lehet, mint ha külön-külön vizsgáljuk az egyes területeket. Ez a populáris nyomtatványok felől tekintve annál is inkább fontos lenne, mivel a tömegsajtó korában a sajtótermékek és más időszaki kiadványok, például naptárak, a füzetek és a könyvek népszerűnek vagy közönségesnek tekinthető része között folyamatos kölcsönösség létezett, a kiadók többféle kiadványtípust jelentettek meg, ezek között pedig a szövegeket és a képeket csereberélték. A populáris és a tömegkultúra nem nagyon vette figyelembe a szerzői jogot sem, az egyes kiadók egymástól is ollózhattak. Ilyen formán a régi vásári ponyvák tartalmi egységei könnyedén jelentek meg egymás mellett a modern tömegsajtó, a kortárs tárcaregény vagy -novella, illetve a modern ponyvaregény vagy lektűr elemeivel. A populáris és tömegkultúra történeti síkjai és funkcionális egységeinek tartalma a 19. század végén már kibogozhatatlanul összekuszálódhatott.

A sajtótörténet médiatörténeti váltása ahhoz a szemléletváltáshoz is hozzájárulhatna, amely egy ernyő alá vonná a nálunk egyelőre többnyire két teljesen külön entitásként kezelt jelenséget, nevezetesen a régi vásári ponyvát és a modernebb, a városi tömegkultúrához és a tömegsajtóhoz kötődő szegmenst. Hiszen egyelőre előbbivel főként a néprajztudomány, utóbbival inkább az irodalomtudomány foglalkozott, ha foglalkozott, s a két rész összeillesztésére irányuló diskurzus indítása egyelőre várat magára.

Szintén figyelemre méltó a populáris nyomtatványok kutatásának hazai előképei és rokonsága szempontból az *írónők* nem feminista megközelítésű kutatása, az irodalmi élet és a sajtó emancipációs folyamat(ok)ban betöltött szerepének

54 Rákai Orsolya, „Médiatörténet a kultúratudományok után/között", *Magyar Könyvszemle* 130 (2014): 415–430.

bemutatása, a 19. századi és 20. század eleji női írók, lapszerkesztők, műfordítók és illusztrátorok történetének feltárása.[55] A női alkotókról szóló esettanulmányokat szintén nem elsősorban a művek önértéke motiválja. Sokkal inkább a női emancipáció történetének közvetlenül az érintettek szempontjából történő újraírása, olyanokéból, akik nyomot hagytak magukról az utókor számára, s ezért történetük kutatható. Az irodalom és a sajtó a középosztálybeli nők pénzkeresővé válásának fokozatosan a társadalom többsége által elfogadott lehetőségévé vált a korszakban, ami önálló egzisztenciateremtést, a házasságon túli vagy kívüli megélhetést, ezáltal bizonyos függetlenséget biztosíthatott számukra.[56] E folyamat ábrázolása jelenti a témában megjelenő tanulmányok többségének vezérfonalát, ahol a létrehozott művek esztétikai értéke másodlagosnak tűnhet, de legalábbis nem a kanonizálás, vagy a kánon újraformálásának szándékai jelentik a fő motivációt. Sokkal inkább az irodalmi élet működése, az irodalom társadalmi térben való jelenléte, valamint az irodalom társadalomtörténeti megközelíthetősége számít figyelemre.[57] A nők által létrehozott írásművek döntő többsége nem kanonizálódott, aminek nagyon szerteágazó okait itt nincs mód elemezni, annyit azonban szükséges megjegyezni, hogy a többségük olyan irodalmi műformákban és műfajokban született, amelyeket az utókor többnyire a populáris vagy tömegkultúrához sorol.[58]

Az utóbbi évtized újabb érdekes fejleményeket hozott az irodalom társadalmi szemléletében is, amikor a könyvkiadás és az irodalmi élet *gazdasági és pénzügyi* vetületeinek szempontja is foglalkoztatni kezdte az irodalomtörténészeket.[59]

55 FÁBRI Anna, *„A szép tiltott táj felé": A magyar írónők története két századforduló közt (1795–1905)* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996).

56 Lásd például a Kánya Emiliáról, illetve az általa szerkesztett *Családi Kör* című lapról, továbbá a Wohl nővérekről, és lapjaikról szóló elemzéseket. TÖRÖK Zsuzsa, „Kánya Emília szerkesztői és írói pályája", *Irodalomtörténet* 92 (2011): 475–489; BOZSOKI Petra, „Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról", *Irodalomismeret* 30 (2019): 19–54; MÉSZÁROS Zsolt, „Szerkesztői babérok és dohányzó múzsák: Wohl Janka a Magyar Bazár élén (1873–1901)", in *Külön mítoszvilág: Tanulmányok alkotó nőkről, női alkotásokról,* szerk. MERCS István, Modus Hodiernus 10, 76–89 (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület 2021); MÉSZÁROS Zsolt, „»Lapom lesz, jövőm meg lesz alapozva«: A Magyar Bazár (1866–1904) szerkesztői és kiadói hátteréről az Athenaeum iratanyaga alapján", in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság…*, 209–226.

57 TÖRÖK Zsuzsa, „A nemzet özvegye (Vachott Sándorné írói pályája)", *Irodalomismeret* 30 (2019): 93–114.

58 TÖRÖK Zsuzsa, „»Legtermékenyebb összes női iróink között«: Beniczkyné Bajza Lenke és a könyvipar a 19. század második felében", *Irodalomtörténet* 96 (2015): 375–398.

59 ANDRÁS Csaba és HITES Sándor, szerk., *Kapitalizmus és irodalomtörténet,* Reciti konferenciakötetek 15 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022); BALOGH Gergő, HITES Sándor és S. LACZKÓ András, szerk.,

Az irodalom és az irodalmi élet ökonómiájának jelentősége azért is érdemel kiemelt figyelmet, mert a nyomdák, majd a kiadók mindenkor üzleti vállalkozások voltak, s a profit szempontja többnyire elsőséget élvezett. A legtöbb kiadót a sokszorosított grafikák (például szentképek), gyászjelentő lapok, napi- és hetilapok, az azokban és más olcsóbb kiadványok hátsó oldalain lehozott szappan-, szesz-, gyógyszer és egyéb hirdetések, ismeretterjesztő kiadványok és hasonlók tartották el, nem pedig a drámai költemények vagy a hőseposzok.[60] Az újdonságok bevezetésével leginkább akkor mertek kísérletezni a kiadók, amikor a biztos jövedelmet hozó, bejáratott portékák kellő anyagi hátteret és biztonságot nyújtottak számukra.

Visszatérve a kiinduló kérdéshez: alapvető probléma, hogy a legtöbb diszciplína értéket tulajdonít a forrásoknak, illetve értékelvű megközelítést alkalmaz akkor, amikor egy-egy szövegkorpusz vizsgálatáról vagy annak mellőzéséről dönt. Ez alól talán egyedül a *történettudomány* jelent kivételt, képviselői számára a forrás értéksemleges kategória, pontosabban: tudományos értéke a benne rejlő adatok mennyiségétől és minőségétől, az aktuális tudományos diskurzusokba való bekapcsolhatóságától függ. Mivel a populáris nyomtatványok többségének valorizálhatósága valóban nehézkes, s a kutatás elmaradásában vagy lassúságában ennek a ténynek is lehetett szerepe, érdemes a figyelmet a történészek forráskezelésére, forrásszemléletére irányítani. A történettudomány társadalomtudományi ágának volt eddig jelentős részesedése például a kalendáriumkiadás és -forgalmazás, sőt a naptárak olvasmányanyagának tartalmi elemzése terén is.[61]

A *néprajztudomány* és *folklorisztika* tőlünk nyugatabbra, s különösen a német nyelvterületen jelentős részesedést szerzett a népszerű nyomtatványok kutatása terén. Annak, hogy az ottani kutatók figyelme a szóbeliség helyett az írásbeliség felé terelődött, számos oka lehetett. Például mindez benne volt a korszellemben, az 1960-as évektől a francia alfabetizációs és a német irodalomszociológiai kutatások inspirálták a német folkloristákat is. Másfelől a szakma arra felé a század közepére eltávolodott attól a korábban azt felépítő koncepciótól, miszerint az alsó társadalmi rétegek korábbi szóbeli kultúrájának a nemzetépítésben kitüntetett szerepét kellett támogatnia.

Poétai ökonómiák: Költészet és gazdaság az irodalomtörténetben, Verso könyvek (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék–Verso, 2023).

60 Rózsa Mária, *Közfényt gyarapítni: Beimel József és Kozma Vazul pesti nyomdájának története és nyomtatványai,* Nemzeti téka (Budapest: Gondolat Kiadó, 2012)

61 Kovács I. G. 1989. Kovács I. Gábor pályája a monográfiaírás után más irányba fordult, teljesen felhagyott ennek a területnek a művelésével, ami jól jelzi a hazai paletta töredezettségét.

Magyarországon a szóbeliség valorizációja és a népivel, vagy még inkább a parasztival való azonosítása azonban kitartónak bizonyult, amire a marxizmus fél évszázados egyeduralma is ráerősített. A szájhagyományt parasztinak, a parasztságot szájhagyományozónak tartották sokáig, nem csupán a néprajztudományban, hanem azon kívül is. A kettő szoros összefonódása nem kedvezett annak a nézetnek, amelyet a nyugati kollégák képviseltek, s amely szerint a mindenkori szóbeliséget évszázadok óta erősen befolyásolta az írásbeliség, illetve általában a magasabb rétegek kultúrája.[62] Itt is voltak persze, akik igyekeztek a szájhagyomány alakulását történeti folyamatként láttatni, amihez egyebek mellett a populáris olvasmányok is segítséget nyújtottak.[63]

A népszerű nyomtatványok folklorisztikai hasznosítását, annak önálló kutatási témává válását társadalomtörténeti státuszuk is gátolta. Máig elterjedt az a nézet, mely szerint a populáris olvasmányok a folklórhoz tartoznak, és/vagy félnépinek tekinthetők, tehát valamelyest merítenek a mindenkor népiként azonosított kulturális szegmensből. Más szóval: a vásári ponyva végső soron népi, vagyis az alsó társadalmi rétegek többnyire szóban hagyományozott műveltségét is tükrözi. Ez az előfeltevés az újabb kutatásoknak köszönhetően elnagyoltnak bizonyult. A 18. században és a 19. század első felében leginkább a közköltészeti hatást sikerült kimutatni, ami a nemesi eredetű, illetve mentalitású vidéki középosztályra volt jellemző. Ebben az időben a befogadói oldalt is a középosztály tagjai jelenthették. Elképzelhető, hogy az ő közvetítésükkel, szószéki vagy még inkább iskolai használatban eljuthatott a populáris nyomtatványokból valami a tulajdonképpeni nép soraiba, ennek bizonyítása azonban megfelelő források híján szintén nehézkes, esetleges, szórványos irodalmi adatokra támaszkodhatunk csak.

A 19. század második felétől a ponyvák összeállításánál a véletlenszerűséget a profizmus váltotta fel. A ponyvakiadásra szakosodott műhelyek által alkalmazott tollnokok immár a magaskultúrát igyekeztek saját, vélhetően középszerű műveltségükön és tehetségükön átszűrve közvetíteni a városi és vidéki közrendűek felé. Ebben a korszakban szintén a középosztály átlagának eszményei és igényei tükröződnek a vásári ponyvákon, még ha időnként tárgyilagos szinten a korabeli elit irodalom vagy a hivatásos történetírás hatása is érzékelhető. A mindenkori nép, amelynek definiálása önmagában is problematikus, többek

62 Ennek az elméletnek az alapvetése jó száz évvel ezelőtt készült, máig sokat vitatott, ugyanakkor megkerülhetetlen alkotás a népmese és az írott források közti kapcsolatokat firtatja. Albert WESSELSKI, *Versuch einer Theorie des Märchens* (Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Kraus, 1931).

63 NAGY Ilona, *Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór,* Szóhagyomány (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2000).

között a társadalomnak a korszakban folyamatos átalakulásai, átrendeződései miatt, a hatásokból részesült inkább, az ő kultúrájuk csak nagy ritkán került a ponyvák lapjaira.

Ennek megfelelően a vásári ponyvák segítségével nem a korabeli népi kultúra mibenléte vizsgálható, csupán az annak befolyásolására tett, korántsem tudatos kísérletek milyensége. S számolni kell azzal a ténnyel is, hogy jóformán semmit sem tudunk a használat és a felszívódás mértékéről és minőségéről. A kiadók jó kapitalisták módjára maguk teremtették az igényt, amit a korábban ilyen igénnyel nem rendelkezők is magukévá tettek, irányba állított érdeklődés- és tudásszükségletüket pedig megfelelő olvasmányanyaggal próbálták kielégíteni a kiadók. Az a tény azonban, hogy a népi kultúra az újkorban már számos, a korábbi évszázadokhoz képes jóval több csatornán keresztül kaphatott impulzusokat a társadalom egyéb szegmenseiből, csak lassan kerül a hazai folklórkutatók gondolkodásának fősodrába.[64]

Foltokban ugyan, de feltűnnek olyan vizsgálatok a hazai palettán is, amelyek a tömegkultúrához kapcsolódó populáris olvasmányok folklórkapcsolatait elemzik. Eddig leginkább a krimi vonatkozásában merült fel a populáris kultúra és a folklór összefüggéseinek kérdése, a folklóralkotásokkal motívum- és szüzsészintű kapcsolatokat mutató detektívregények elemzése.[65] A populáris olvasmányok, majd később a popkultúra más szegmensei a filmtől a televízión át a különböző digitális platformokig tudatosan vagy öntudatlanul számos folklórjelenséget adaptáltak, az egyes mese- és hiedelemalakoktól a hiedelemtörténetek motívumain át a legkülönbözőbb műfajok szüzséiig. Ennek kutatása ma már igen jelentős a tengerentúlon, s feltehetően a folyamat már a könyvnyomtatás hőskorában, a korai népszerű nyomtatványokon megkezdődött.

Az iménti problémák áthidalására két svájci kutató, a már említett Rudolf Schenda, illetve Alfred Messerli tettek átütő és sikeres kísérletet.[66] Az irodalmi mellett mindketten folklór stúdiumokat is folytattak, s hamar meglátták a továbbfejlődési lehetőséget a népszerű nyomtatványok világában. Finom és óvatos eszközökkel igyekeztek kutatásaikat hozzákapcsolni a 20. század végének jelentős francia és német történettudományi irányzataihoz, mindenekelőtt az alfabetizációtörténethez, illetve a német olvasásszociológia problémalátásához. A folklórt, illetve a populáris olvasmányokat nem mint elszigetelt, önmagában álló

64 Ennek bizonyítására tettem kísérletet az alábbi munkában: Mikos 2010.

65 Dömötör Tekla, „Grimmtől a krimiig", *Kultúra és Közösség* 6 (1986): 60–66.

66 A svájci kitétel csak korlátozásokkal értendő, mivel Schenda a németországi Essenben született, majd 1979 és 1995 között a zürichi egyetemen dolgozott. Messerli viszont született svájci, aki már hallgatóként is ehhez az intézményhez kötődött, majd később itt lett professzor.

rendszereket értékelték, hanem a teljes társadalmi kommunikáció ütközőpontjaiként tekintettek mindkettőre, amelyek egymásra is hatottak. Schenda ívet húzott a folklór és a populáris olvasmányok közé, a kettő közti hasonlóságokat, az átmenet folyamatát követte nyomon, azokat a formákat és mentalitásokat, amelyeket a populáris kultúra a szájhagyományozó kultúrából örökölt, éppen a fogyasztói kör azonossága okán. Messerli az alfabetizáció és az olvasmányok alakulástörténetének folyamatát igyekezett párhuzamosan vezetni, azt a hosszú és összetett processzust követve végig, amelynek során a tömegek átléptek a szóbeliségből az írásbeliségbe, s nem csupán a betűfelismerést sajátították el, hanem egyre összetettebb írott tartalmak befogadását is. Ehhez pedig a kiadók igyekeztek alkalmazkodni: s az olvasói elvárások, az olvasni tudás színvonala, valamint az olvasmányok összetettsége és a kiadói szándékok egyaránt alakították azok tartalmát.[67]

A kutatástörténet azon képviselői, akik a populáris olvasmányok silányságát, lesajnálandó mivoltát előszeretettel emlegetik fel, nem vesznek tudomást arról a tényről, hogy ezek a nyomtatványok mindenkor az olvasásba, az írott szóba való belenevelődést is szolgálták.[68] Az alfabetizáció, vagyis a tömeges olvasás- és írás-elsajátítás hosszú, közel ötszáz éves története ugyanis aligha tekinthető befejezettnek. Nem lineáris folyamat, hanem erősen tagolt, vagyis a betűk ismerete és az összetettebb, nyelvileg és tartalmilag is igényesebb szövegek megértése között számos lépcsőfokot él meg az egyén, s a folyamatnak korántsem jut feltétlenül a végére. A folyamat térben és társadalmi térben, valamint időben is differenciált. Például a nők alfabetizációja, különösen az alsóbb rétegekben lassúbb volt, miközben a szépirodalmi szövegek és folyóiratok olvasói a 19. században már döntő többségében középosztálybeli nők voltak. A potenciális olvasók olvasási és szövegértési képességeihez a mindenkori szerzők, kiadók, egyszóval a nyomdaipar és a könyvpiac alkalmazkodni igyekezett, illetve volt kénytelen. A népszerű, esetleg nagy példányszámban nyomtatott nyomdatermékek esetlenségeinek, gyarlóságainak okát nemcsak abban kell látni, hogy olvasóik tudatlanok, igénytelenek voltak, hanem abban a nagyon egyszerű helyzetben, hogy nem tudtak annyira olvasni, mint a társadalmi és műveltségi hierarchia magasabb szintjein állók. Az értő olvasás, akárcsak a kauzális gondolkodás elsajátítása éppúgy hosszú, és nagyobb tömegek esetében csak társadalmi programmal megoldható fel-

67 Alfred MESSERLI, *Lesen und Schreiben 1700 bis 1900: Untersuchung zur Durchsetzung der Literalität in der Schweiz* (Tübingen: Max Niemayer Verlag, 2002).

68 A francia alfabetizációtörténeti kutatások magyarul is hozzáférhető összefoglalása: Guglielmo CAVALLO és Roger CHARTIER, szerk., *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban,* ford. SAJÓ Tamás (Budapest: Balassi Kiadó, 2000).

adat, mint a közösségi higiénia vagy a betegségmegelőzés kérdése volt az újkor századaiban, s akárcsak előbbi, utóbbiak is máig lezáratlanok.

Objektív akadályok és képzelt betegségek: avagy hogyan tovább?

A fentiek tükrében talán világossá válik, hogy a populáris olvasmányok kutatása módszertani és szemléleti téren is nagyon összetett problémalátást igényel, s elsősorban mentalitástörténeti folyamatok követésére lehet alkalmas. Általuk a mindenkori társadalom középső rétegének gondolkodásmódja, illetve annak változásai vizsgálhatók, továbbá az alsó társadalmi rétegek szóbeli megnyilvánulásainak forrásaiként, eredőjeként tekinthetünk rájuk. Emellett a középrétegeknek a másokra, elsősorban az alattuk elhelyezkedőkre gyakorolt vagy gyakorolni szándékozott hatása követhető nyomon.[69]

A továbbiak arra a kérdésre keresik a választ, hogy milyen objektív akadályai lehettek még a nagyobb volumenű populáris olvasmánykutatásoknak. Ez pedig a totalitásra való törekvés árnyéka lehet. Bővebben: sokan azért nem mernek hozzányúlni a kérdéshez, mert nem áttekinthető a korpusz. Először, mert nincsenek listák, bibliográfiák, címleírások, tezauruszok. Ezek létrehozását a megfelelő szándék és szakmai, valamint anyagi háttér hiánya mellett az akadályozza, hogy a kiadványokat nem gyűjtötték módszeresen a múzeumok és könyvtárak, éppen a jelenség efemer mivolta, szellemi és fizikai értelemben is illékony jellege miatt. A megjelent anyag jelentős része megsemmisült vagy lappang. Másodszor, a teljes anyag olyan mennyiség, amit szinte lehetetlen egyetlen embernek

69 Ehhez kiváló adalékokkal szolgálnak az alábbi, a propagandaponyvák működését bemutató tanulmányok: Domokos Mariann, „Vikár Béla, a legifjabb Tatár Péter: Populáris egészség-felvilágosító nyomtatványok a XIX. századi kolerajárványok idején", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 9*, szerk. Csörsz Rumen István, 351–368 (Budapest: Reciti Kiadó, 2021); Domokos Mariann, „»Éljen Wekerle s a polgári házasság!«: Propaganda és populáris kultúra a 19. század végén", in *Száz plusz tíz: Jubileumi kötet Tárkány Szücs Ernő (1921–1984),* szerk. Nagy Janka Teodóra, Bognár Szabina és Szabó Ernő, 221–240 (Szekszárd–Pécs: Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport [2011–2021]–Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, 2021); Domokos Mariann, „Jog és irodalom a ponyván: Népi jogtudat, jogismeret és jogi szocializáció a 19. század végén", in *Élő jogszokások: Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok,* szerk. Nagy Janka Teodóra, Bognár Szabina és Szabó Ernő, 59–75 (Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem KPVK, 2023); Domokos Mariann, „Propagandaponyvák a dualizmus kori Magyarországon: A Históriák, Nóták, a művelődés és a politika szolgálatában", *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* 24 (2023): 73–93; Domokos Mariann, „»Az arany ember vagy a rongyos bankó«: Valutareform a ponyván", in *Poétai ökonómiák...,* 141–162, 233–249.

átlátni. A jelenség mindenkor partikulárisnak tekintett mivolta és tényleges, számszerűsíthető nagyságrendje közötti ellentmondás nem az egyetlen az áthidalandók között.

Igaz, hogy a jelenlegi tudománypolitika természettudományokon és kemény társadalomtudományokon edzett pályázati elvárási rendszere az adatbázisok építése felé terel bennünket is, azt sugallva, hogy minden kutatás előfeltétele csakis egy minden adatot tartalmazó táblázat, vagy még inkább digitális adatbázis lehet. Ennek ellenére most mégis egy másik megközelítést javasolnék. Egyfelől, a teljes korpusz nélkül is lehetséges az esettanulmányok vagy kisebb korpuszokra vonatkozó áttekintések írása. Másfelől, mára a digitális adatbányák, így például a hazai és a szomszédos országok nemzeti könyvtárainak online katalógusai jelentős segítséget nyújtanak az egyes témák kutatását megalapozó forrásanyag előbányászásához. Tehát nem a sötétben tapogatózunk. A kisebb gyűjtemények digitalizálása is folyamatban van. Az egyes kutatási témákhoz rendelhető anyagok feltárása, valamint elemző írások készítése azért is előre valóbb feladat lenne, mert ezek segítenék a tárgy, a ponyvák forrásként való használatának legitimációját is.

Álljon itt egy újabb nyugati példa. Az 1990-es évek elejétől, tehát még az analóg világban jelent meg Holger Böning főszerkesztésében a 18–19. századi német nyelvű *Hausväterliteratur,* valamint a *Volksaufklärung* forrásanyagának annotált bibliográfiája. A sorozat a német nyelvű, a mai Németországon kívül Svájcban, Ausztriában, valamint a közép- és kelet-európai német kirajzásokban megjelent és terjesztett, a népfelvilágosodás szellemét közvetítő könyveket, tankönyveket, füzeteket, újságokat, egylapos nyomtatványokat foglalta össze.[70] A sok ezer tételt tartalmazó sorozat német precizitással előállított kötetei lassan három évtizede megjelentek. A téma kutatása azonban lényegében megmaradt azok kezében, akik a gigantikus bibliográfiai munkát végezték, a nyilvántartás megjelenése önmagában még nem szélesítette a téma vizsgálóinak vagy a lefolytatott vizsgálatoknak a körét. Nem az adatbankok haszontalansága mellett érvelek: egy ilyen nyilvántartás nagyon sok mindenre jó lehet, például számos társ- és rokontudomány képviselői is hasznos adatokhoz juthatnak általa, illetve felhívhatja a figyelmet egy eddig parlagon heverő forráscsoport értékére és fontosságára szélesebb körben is. Csupán annyit érdemes hozzátenni, hogy az adatbankok létrehozása nem feltétlenül varázseszköz, egyfelől önmagában nem legitimálja az adott kutatási területet, másrészt nem pezsdíti fel automatikusan

70 Holger Böning és Reinhard Siegert, szerk., *Volksaufklärung: Bibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850*, 3 köt. (Stuttgart: Frommann–Holzboog, 2000–2015).

a vérkeringést körülötte. Az adatbankok – a Böningéhez hasonló monumentális vállalkozások – létrehozása hosszú távon lehet cél, de nem feltétlenül kell megelőzzön egyéb, szintén hasznos célokat.

A fentiekből az is következik, hogy nem biztos, hogy attól kell félnünk, hogy nem tudunk tökéletesen megírni egy témát, ha nem ismerjük a teljes anyagot. Sok esetben éppen az anyag túlzott méretei tartják vissza a kutatókat attól, hogy belevágjanak a populáris nyomtatványok kutatásába. Sokan kifogásolják az áttekintő kézikönyvek, nagymonográfiák hiányát is. Bár az áttekintések tényleg mankót adhatnának, és a legitimitás megszerzésében is segíthetnének, egyik felsorolt hiányosság sem kivédhetetlen. Attól, hogy egy kutató nem ismeri (mert nem is ismerheti) a teljes anyagot, még tud érvényes megállapításokat tenni annak egy-egy szegmenséről.[71]

A megoldást abban látom, hogy nem elsődleges forrásként, hanem más források kiegészítőjeként, nem a nagy kérdések, csupán néhány apróbb megválaszolójaként tekinthetünk a populáris olvasmányokra. S nem mindegyikre, hanem mindig csak egy jól lehatárolható csoportra. Ez a megszorító megközelítés egyúttal felszabadító is lehet, hiszen ha nem kell *a ponyváról* vagy *a populáris olvasmányokról* általában beszélnünk, csupán azok egy, időben, térben, társadalmi miliőjét tekintve szűkebb csoportjáról, máris könnyebb az áttekintés. Ha nem akarjuk általa egy egész korszak számos történeti, művelődési, irodalmi, művészeti stb. problémáját megoldani, csupán azok megoldásában némi részesedést szerezni, máris kevésbé ér bennünket csalódás.

A forrásfeltárás megindításánál, különösen a befejezésénél jóval előbbre való feladatnak tűnik az érvényes és sokrétű kérdések feltétele. Ha nem tudunk már előzetesen olyan problémákat felvázolni, amelyekre egy már jól, ha nem is a maga teljességében ismert forráscsoport válaszolhat, akkor a forrásfeltárást sem érdemes megkezdeni. A feltehető kérdések sora nagyon hosszú, s elsősorban abból a fő kérdésből ágazik el, hogy a mindenkori társadalom vezető, de legalábbis pozícióra vágyó része hogyan igyekezett körmönfont módszerekkel befolyásolni a nyilvánosságot, illetve a tömegeket. A társadalom működésében milyen hiányok mutatkoztak, amelyeket főként a kiszolgáltatottabb helyzetű emberek szenvedtek el, s amelyeket különböző olvasnivalókkal próbáltak pótolni? Az ilyen és ehhez hasonló kérdések feltevését meg kellene előzze, vagy körül kellene lengje a megértés igénye, amely a korábbi, közel évszázados ítélkezési gyakorlatot váltaná fel,

71 Vö. Mészáros Zsoltnak egy szintén kissé elfeledett, ezért forráshiányos területről, az írónőkről szóló monográfiák írásáról szóló lényeglátó megállapításaival: Mészáros Zsolt, „Szabadpolcon: Női írók életművei a monográfia műfaja tükrében", *Buksz – Budapesti Könyvszemle* 35 (2023): 69–74.

hiszen egy lenézett, megvetett tárgyról nem lehetséges objektív következtetéseket levonni. A *ponyva* szó és a mögötte álló széles körű megvetés kiiktatása, vagy legalábbis felfüggesztése tehát minden további vizsgálat előfeltétele.

Úgy tűnik, nem csupán a ponyva fogalom használatának mellőzése látszik szükségesnek a ponyvakutatás megindulásához, hanem a *ponyvakutatás* fogalma is átalakulásra szorul. Nem populáris olvasmánykutatást kellene folytatni önmagáért, csupán használni őket a korábban megfogalmazott, más forrásokból nem megismerhető történeti kérdések megválaszolására. Noha a Pogány Péter által megkezdett út valóban a magyar ponyvakutatás kezdetének tekinthető, de nem feltétlenül szükséges szemléleti, módszertani értelemben is folytatni azt.

Dukkon Ágnes

A kalendáriumok világának rejtelmei

Szempontok és megközelítési módok a kutatásban

1. Kutatásmódszertani kérdésekről – történeti visszatekintésben

A régi kalendáriumok kutatásának terve az 1970-es évek második felében fogalmazódott meg az MTA Irodalomtudományi Intézet 18. századi kutatócsoportjában, egy nagyobb akadémiai projekt keretében. Ennek hátteréről érdemes felidéznünk Klaniczay Tibornak az MTA I. Osztálya 1983. decemberi ülésén elhangzott beszámolóját, mely a *Magyar Tudomány* következő évi számában jelent meg.[1] A beszámolóban elmondta, hogy a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály már az 1974 decemberi ülésén kezdeményezte *A nemzeti kultúra értékeinek és emlékeinek feltárása és rendszerezése* címmel egy országos kutatási főirány létesülését. Erre azért volt szükség, mert a humán tudományok, s ezeken belül a nemzeti diszciplínák (történelem, irodalom, nyelv, néprajz, folklór, zenetudomány) az Akadémia és a Művelődési Minisztérium által elindított struktúraváltoztatási tervben nem kaptak kellő hangsúlyt és támogatást a tudománypolitika másfajta prioritásai miatt. Az I. Osztály javaslata alapján a hungarológiai kutatások egész spektrumát felölelte ez a program a forrásfeltárástól, anyagrendszerezéstől a feldolgozó monografikus munkákig. Időközben azonban változott a terv jellege, címe, adminisztratív és anyagi nehézségek akadályozták a megvalósítás folyamatát. Végül 1982 februárjában a Tudománypolitikai Bizottság jóváhagyta a következő címen: *Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása* főirány, mely orvosolni hivatott azt a a súlyos helyzetet, amely a magyar kultúra emlékanyagának feltárásában volt tapasztalható. Az 1950-es évek végétől egyre kevesebb pénz jutott kritikai kiadásokra, a könyvtárak és levéltárak mélyén lappangó források kutatására, szövegkiadásokra. Klaniczay a beszámolóban ismer-

1 Klaniczay Tibor, „Kulturális és történelmi hagyományaink feltárása", *Magyar Tudomány: A MTA Értesítője*, 91. k. új folyam 29, 12. sz.. (1984): 953–961.

teti a legfontosabb feladatköröket, melyeknek ösztönzéséhez és anyagi támogatásához ez az országos főirány hozzájárulhatott. Az alábbi hat témakört foglalta magába ez a program:

1) A magyar történelem írott forrásainak rendszerezése és kiadása; 2) A magyar irodalom klasszikusainak kritikai kiadása; 3) A magyar nyelv, folklór és zene emlékeinek összegyűjtése, rendszerezése és kiadása; 4) Kultúránk írott és nyomtatott emlékeinek rendszerezése és nyilvántartása, melybe a magyar és magyarországi kéziratok s nyomtatványok, azaz a hungaricumok rendszerezése, illetve az egyes hungarológiai tudományszakok szakbibliográfiái tartoznak; 5) A magyar kultúra tárgyi emlékeinek feltárása és nyilvántartása; 6) A magyarországi oktatás- és tudománytörténet forrásainak és adatainak összegyűjtése és feldolgozása.[2]

A felsorolt témák között kettő is van – a 4) és a 6) –, amelyekbe a kalendáriumok kutatását is be lehetett sorolni, először mint a régi nyomtatványok egy sajátos csoportját (a *Régi magyarországi nyomtatványok* [a továbbiakban: RMNy] köteteiben folyamatosan megvalósult a bibliográfiai leírásuk, jelenleg 1685-ig), másrészt pedig mint eddig föltáratlan forrásanyagot a művelődéstörténet, történettudomány és irodalomtudomány számára. Az eltelt évtizedek azonban bizonyították, hogy a nyelvtörténet és a folklórtudomány is haszonnal fordulhat hozzájuk.[3]

Az Irodalomtudományi Intézet 18. századi kutatócsoportjában 1977–1984 között Hopp Lajos koordinálásával megindult és folytatódott a régi kalendáriumok feltárása, regisztrálása, s ennek anyagi fedezete is megvolt, részben a főirány támogatásával. Az egyes példányok leírása meghatározott formában történt: a címleírás betűhűen, (illetve a további idézetek is), a kiadás helye, a naptár és az adott évre jellemző csillagászati ismeretek összeállítójának, valamint a nyomdász/kiadó neve, a megjelenés éve. Ezután következett a naptári tartalom vázlatos ismertetése.[4] A program résztvevői: Szelestei Nagy László (Országos Széchényi Könyvtár, a továbbiakban: OSZK), Dukkon Ágnes (ELTE TFK), D. Tóth Judit (Debreceni Egyetem), Kovács Zsuzsanna (OSZK), s rövid ideig Szili Katalin (ELTE BTK) is bekapcsolódott a munkába. Az elkészült leírásokat Hopp Lajos és Kókay György ellenőrizte. A lapok első példányai az Irodalomtudományi Intézetben, egy dossziéban összegyűjtve maradtak, a másodpéldányok pedig a résztvevőknél. Hozzávetőleges adatok ismeretesek az 1984-ig regisztrált, leírt naptárakról: a 17. századból 78 (Dukkon Ágnes), a 18. századból összesen 175

2 Uo., 956–957.

3 DUKKON Ágnes, „A régi kalendáriumok nyelve" in *Folklór és nyelv,* szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Folklór a magyar művelődéstörténetben 5, 227–245 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010).

4 A következő oldalon közlünk egy ilyen mintalapot az adatok áttekintése céljából.

OSzK RMK I. 1542

Uj és Ó Kalendárium Christus Urunk születése után való 1699. Esztendőre, melly Magyarországra, Erdélyre és egyéb Tartományokra-is alkalmaztatott NEUBART JÁNOS Astrologus által.
Cum Privilegio Reg. Gub. Trans.
Kolozsvár, 1699. M.Tótfalusi Kis Miklós

A - E = 5 ív /8 lev./ = 40 sztlan lev. ; 16°

Évfordulók jegyzéke ... A_1b
Planéták és jegyek magyarázattya A_2a
Naptár $A_2b - B_6a$
Minden hónap után egy-egy jó tanács
Pl.Május: A tétovázó, nyughatatlan fejek szerencsétlenséget szereznek A_7a
December versikével zárul, mivel nemcsak az évnek, hanem a századnak is vége van:

Mint e Seculumban ez esztendő végső
Adja Isten, legyen Háborúság végző:
Békességre utat jövendőnek szerző, B_6a
Boldog állapattal mely lehessen fénlő

Rövid astrologiai visgálás ... $B_6b - C_5a$
Első rész: Az esztendő négy Kántorinak astrologiai megvisgáltatásokról
/Egy négysoros rigmus vezeti be ezt a részt:/

Négy kereken forog az egész esztendő
Mellyeken nyargalván végére siet ő.
De bár fusson, mikint Sysiphusi nagy kő B_8b
A' honnét elindult, oda kerül elő.

Második rész: A' Fogyatkozásokról $B_8b - C_1b$
Harmadik rész: A' Békességről és Háborúságról $C_1b - C_2b$
Negyedik rész: A' Betegségekről $C_2b - C_4a$
Ötödik rész: A' Földi termésekről $C_4a - C_5a$

SOKADALMAK $C_5b - D_3a$
MAGYAR CHRONIKA
A' Magyar Nemzetnek viselt dolgairól /371 - 1698/ $D_3b - E_7b$
POSTA TÁBLÁTSKA E_8a

(Szelestei Nagy László 115, Kovács Zsuzsanna 19, Szili Katalin 11, D. Tóth Judit 30 kalendáriumot regisztrált az említett időkeretben). Ebben az időszakban a következő könyvtárak és levéltárak gyűjteményében folytattak kutatásokat a program résztvevői: OSZK, MTA Könyvtára, ELTE Egyetemi Könyvtár, Ráday Könyvtár, debreceni Egyetemi Könyvtár, Református Kollégium Könyvtára, Sárospataki Református Kollégium, Szabó Ervin Könyvtár, Országos Levéltár, Kecskemét Megyei Levéltár. Mivel a kalendárium-bibliográfia elkészítésének terve megakadt, és annak finanszírozása 1984 után megszűnt, az egyes résztvevők döntésén múlt a további folytatás. Nagy László és Dukkon Ágnes a saját kutatásainak eredményeit az Irodalomtudományi Intézet és az ELTE Folklore Tanszék közös kiadványában publikálta.[5] D. Tóth Judit a debreceni könyvtárakban (Egyetemi Könyvtár, a Református Kollégium Könyvtára) fellelhető kalendáriumanyag feltárását végezte el, s munkája 1998-ban jelent meg a *Régi tiszántúli könyvtárak* sorozat 9. köteteként.[6] Ebben a kiadványban csak a 17–18. századi magyar és latin nyelvű kalendáriumok leírása szerepel, a szerző azon megjegyzésével, hogy a gyűjtemény a teljességre törekedett, de a kutatások során még kerülhetnek elő eddig ismeretlen példányok.

2. Kalendáriumkutatás – egyéni utakon

Magam a program leállása után már nem a bibliográfiai leírásokat folytattam, mivel az RMNy köteteiben ezek helyet kaptak, s nem lett volna értelme egy párhuzamos regiszter kiadásának. Inkább a kalendáriumi tartalmak feltárására, értelmezésére törekedtem, felhasználva a nemzetközi kutatások eredményeit, s lehetőség szerint a külföldi könyvtárakban elérhető kalendáriumpéldányok vizsgálatát is.[7] Ennek az érdeklődésnek az előzményei még az egyetemi tanulmányok idejéhez kapcsolódnak. Amikor 1968-ban a régi magyar irodalmi sze-

5 Dukkon Ágnes, „A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulójáig", in *A megváltozott hagyomány: Tanulmányok a XVIII. századról,* szerk. Hopp Lajos, Küllős Imola és Voigt Vilmos, 295–312 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet–ELTE Folklore Tanszék, 1988); Szelestei Nagy László, „Kalendáriumok a XVIII. századi Magyarországon", in Uo., 313–361.

6 D. Tóth Judit, *XVII–XVIII. századi kalendáriumok a debreceni könyvtárakban* (Debrecen: KLTE Könyvtára, 1998).

7 Egy monográfia (Dukkon 2003) és harminc tanulmány (magyar, angol, német, lengyel és francia nyelven) jelent meg az eddigi kutatásainkból, s a közelmúltban jelent meg Dukkon Ágnes, *„Az idő ósága": Kalendáriumtörténeti tanulmányok – tudományközi metszetben* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2024).

mináriumon Tolnai Gábor professzortól megkaptam azt a feladatot, hogy tanulmányozzam Tótfalusi Kis Miklós kalendáriumait, s vizsgáljam meg, vajon kimutatható-e bennük olyan szöveg, amely a nagy nyomdász és betűmetsző írása, s nem csupán az évről évre hagyományozódó jellegzetes kalendáriumi tartalmak változatlan átvétele, akkor a Szabó Károly által összeállított és kiadott Régi Magyar Könyvtár kötetei alapján indultam el. A Szabó-féle tételek érthető módon még jóval szűkszavúbbak, mint a most már rendelkezésünkre álló RMNy-kötetek leírásai, így a kezdeti lépések sok nehézséggel jártak (a regisztrált példányok föllelhetősége, a hozzáférés bonyolultsága stb.). Bár Tótfalusi 1690-es évekbeli kiadványainak regisztrálásáig az új bibliográfia még nem jutott el, az időközben megjelent publikációk, a fotómásolatok, mikrofilmek beszerzése, a digitalizáció és egyéb technikai lehetőségek szélesedése ma már könnyebbé teszi a régi nyomtatványok kutatását.

Kezdetben az irodalmi szempontból érdekes szövegek kutatására irányult a figyelmem. Hamar kiderült azonban, hogy összehasonlítás nélkül nem lehet jól megoldani ezt a feladatot, tehát kézbe kell venni és alaposan átnézni a Tótfalusi korában más nyomdákban megjelent kalendáriumokat, s nemcsak a magyar, hanem az adott régióban forgalomban lévő német, cseh, latin nyelvűeket is. Így került sor a lőcsei Brewer-nyomdában az 1690-es években Johann Neubarth asztrológus neve alatt kiadott naptárak tanulmányozására, mert a Tótfalusi-féle kolozsvári naptárakban is ő szerepelt szerzőként. Egyre szélesedett ez a kör időben és térben. S itt meg kell jegyeznünk még egy sajátos szempontot a naptárkutatással kapcsolatban: Johann Neubarth meghalt 1686-ban, s az ő naptársorozatát Gottfried Kirch naptárkészítő csillagász vette át és adta ki Neubarth neve alatt 1710-ben bekövetkezett haláláig. Tehát a kalendáriumkutatásban számolnunk kell a pszeudonevek mögött rejtőző másik személlyel, s nem mindig könnyű kideríteni a valódi szerzőséget. Hosszú ideig nem volt adatom a Johann Neubarth névvel 1687-től kiadott kalendáriumok valódi szerzőjéhez, s csak 2004 után jutottak el hozzám Klaus-Dieter Herbst publikációi, melyek tisztázták ezt a kérdést. 2020-ban Jénában látott napvilágot a német nyelvterületen működő, 16–18. századi kalendáriumszerzők életrajzát tartalmazó négykötetes lexikona, mely nagy segítséget jelent a kalendáriumkutatásban.[8] Ez számunkra azért fontos, mert a magyarországi nyomdáknak dolgozó asztrológusok egy része német, más része lengyel, de ha volt valami német kötődése, akkor ebben a lexikonban megtalálható.

8 Klaus-Dieter Herbst, szerk., *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher,* 4 köt. (Jena: HKD, 2020).

Visszatérve a kezdeti lépésekhez, az ún. felderítő munkához, ezt először az OSZK-ban, az MTA Könyvtárában, a Ráday Gyűjteményben őrzött példányok alapján volt lehetőségem végezni, de 1971 tavaszán Kolozsvárra és Nagyenyedre is elutaztam, hogy hozzájuthassak az ott található kalendáriumokhoz. Így sikerült stilisztikai és tartalmi sajátosságok alapján azonosítanom olyan lappangó Tótfalusi-szövegeket, amelyekről a korábbi kutatók sejtették, hogy létezhetnek ilyenek, de igazából senki nem vizsgálta meg közelebbről a Tótfalusi-féle naptárakat. A szakdolgozatomban és az egyetemi doktori disszertációmban fejtettem ki részletesen ennek a munkának az eredményeit,[9] s egy fejezetet az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1978. évi 1. számában publikáltam.[10]

Ez adta a lendületet ahhoz, hogy a Tótfalusi-naptárak után kitágítsam a kutatást időben és térben is, tehát visszafelé a 16. századig, illetve a műfaj történetének feltárásához egészen az ókori (354-ben keletkezett) Filocalus-kalendárium és a rá vonatkozó szakirodalom tanulmányozásáig. A történeti dimenzió érvényesítése azért fontos, mert ezáltal tisztázható a kalendáriumnak mint műfajnak a helye a könyves kultúrában. Az utóbbi egy-másfél évszázad kutatói már inkább a folklór és a ponyvairodalom körébe sorolták, holott az ókori és középkori gyökerek alapján, sőt még a kora újkorban is egyértelműen az írott, nyomtatott, magasabb kulturális regiszter termékének számított. Integrált jellege – sokféle tudományágból származó összetétele (matematika, csillagászat, történettudomány, teológia, orvostudomány, népi hagyományok) – révén nehéz csak egyféle szakterülethez kötni. A hazai könyvtárak (az említetteken kívül Debrecen, Sárospatak, Sopron) mellett az 1980-as évektől a 2010-es évekig alkalmam adódott a következő külföldi gyűjteményekben kutatni:

Krakkó → Biblioteka Czartoryskich, Biblioteka Jagiełłońska, **Wrocław** (**Boroszló**) → Ossolineum, Biblioteka Uniwersytetska, **Gdańsk** → Biblioteka PAN, **Prága** → Clementinum, strachovi kolostor, **Bécs** → ÖNB, Stadtbibliothek, **Oxford** → Bodleian Library, **Ungvár** → Görögkatolikus Püspöki Könyvtár, **Marosvásárhely** → Teleki Téka, **Kolozsvár** → Egyetemi Könyvtár, **Nagyenyed** → Bethlen Kollégium Könyvtára.

Fölvetődhet a kérdés, hogy miért éppen ezekre a városokra, illetve az itt található könyvtárak gyűjteményeire esett a választás. Az ok egyszerű: mivel a kutatást nem munkaköri feladatként végeztem, hanem alapvetően intézménytől

9 DUKKON Ágnes, *Tótfalusi Kis Miklós művelődéspolitikája,* Szakdolgozat [kézirat] (Budapest: ELTE, 1973); DUKKON Ágnes, *A hivatástudat, a népművelés és a történetszemlélet kérdései Tótfalusi Kis Miklós életművében,* Doktori disszertáció [kézirat] (Budapest: ELTE, 1975).

10 DUKKON Ágnes, „Tótfalusi Kis Miklós naptárai (1694–1702)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 82 (1978): 52–60.

függetlenül, saját érdeklődésből és nagyrészt saját költségből, ezért oda jutottam el, ahol személyes ismeretség vagy ösztöndíj-lehetőség, illetve külföldi egyetemi munka (vendégtanárság Krakkóban és Bécsben) adódott. Bécsben néhány rövidebb könyvtárlátogatás után a 2006/07-es tanévben tudtam komolyabb kutatómunkát végezni, amikor vendégtanárként dolgoztam az egyetemen. Ez nagyon termékeny időszak volt, mert két szemeszterben szakszemináriumot is tartottam a hallgatóknak kalendáriumtörténetből, sőt egy szakdolgozat is született ebből az együttműködésből.

3. Tartalom és szerkezet a kalendáriumokban – változatosság és állandóság egységében

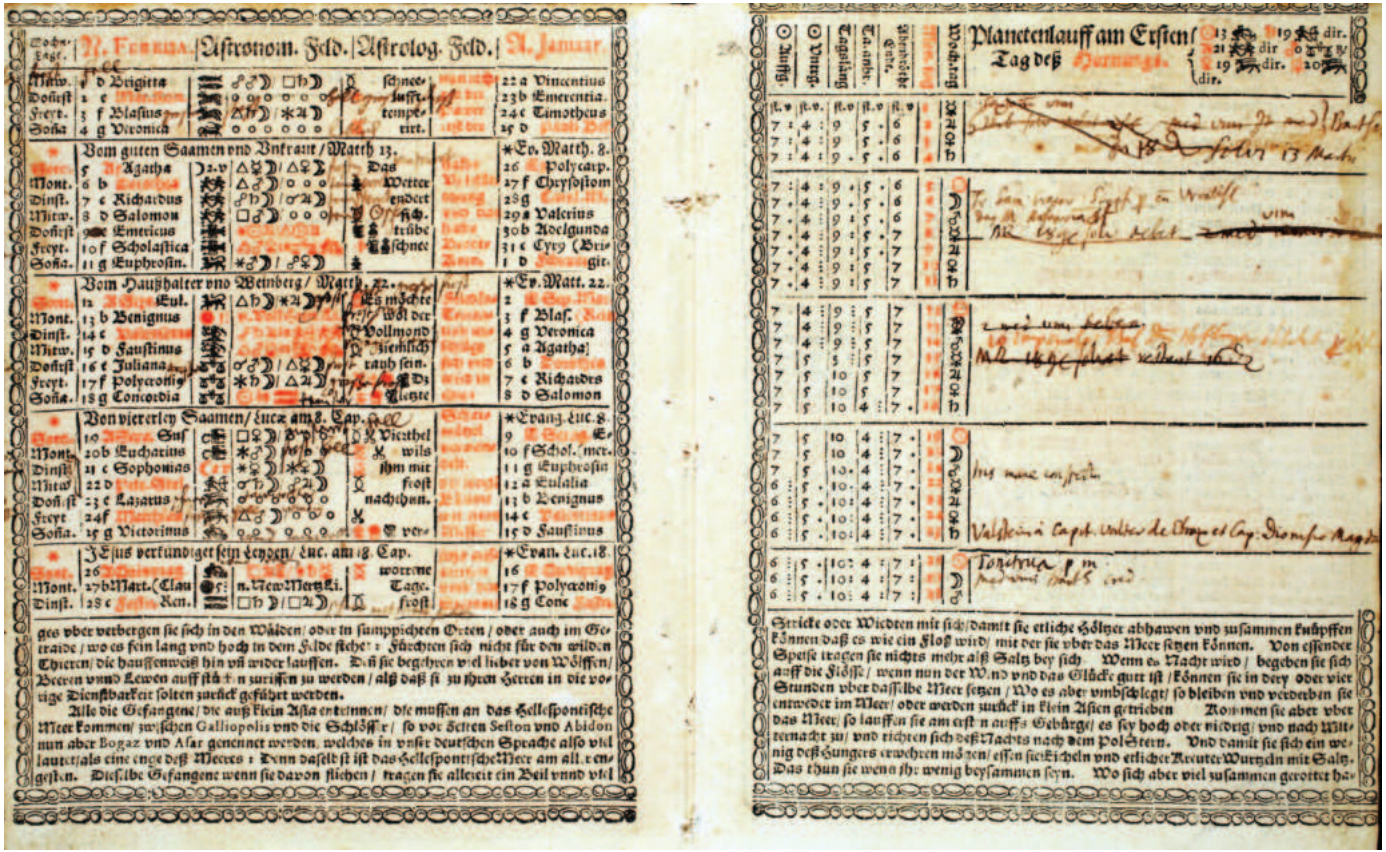
A kalendáriumok alapszerkezete a következő pillérekre épült: naptár – prognosztikon – krónika – vásárok jegyzéke – postatáblácska.[11] Évszázadok során állandó maradt ez a sajátos szerkezet: mivel az időjelzés volt az elsődleges feladata, ehhez csillagászati és matematikai számításokat kellett végezni (azaz megrendelni a kalkulációt bizonyos asztronómustól). A naptártábláknak hónaponkénti sorrendben tartalmaznia kellett minden olyan asztronómiai adatot, számítást, amely meghatározta a szóban forgó időszakot. A címlap után mindegyik kiadványban megtalálható a jelmagyarázat, mely az olvasó számára az eligazodást segítette. A prognosztikon külön címlappal s az égitestek magyarázatával kezdődik. Egy példa az 1693-as lőcsei kalendáriumból: *Az Tizenkét Égbéli Jegyek, Hét Planéták és Aspectusok magyarázattya*.[12] Ezután következett a *Rövid Astrológiai visgalas,* mely négy vagy öt kisebb részből áll: az évszakokra, a Nap és Hold fogyatkozásokra, a háborúra és békére, a betegségekre és a földi termésekre vonatkozó jövendölés a csillagok állásából. A további három, ún. stabil elem – krónika, vásárok jegyzéke, postatáblácska – már nem az asztrológus/asztronómus hatáskörébe tartozott (bár kivételek előfordulnak), hanem a naptárkiadó állította össze ahhoz a régióhoz igazítva, amelyben a kalendáriumot használták.

11 A hosszabb időre szóló öröknaptárak és csíziók szerkezete és részben tartalma is eltér az éves kalendáriumokétól, ezek kutatása, ismertetése Borsa Gedeon nevéhez fűződik, pl. Borsa Gedeon, „A magyar csízió kialakulásának története I.", *OSZK Évkönyv 1974–75* (1976): 265–346; Borsa Gedeon, „A Csízióról", in *Csízió vagyis a Csillagászati Tudománynak rövid és értelmes leírása,* 165–180 (Budapest: Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat, 1986).

12 *Lőcsei Uj és O Kalendárium,* Kit Christus Urunk születése után való 1693. Esztendőre irt Neubarth János, Es Magyar Országra, Erdélyre, s'egyéb Tartományokra alkalmaztatta. Költ Lőtsén, Brewer Samuel Typogr. OSZK RMK I. 1443, B_6b.

Az is előfordult, hogy valamelyik a három közül hiányzott az egyes nyomdák kiadványaiból. A lőcsei naptárakban az 1690-es évek elejétől van csak postatáblácska, a kolozsváriakban pedig az 1699-es és az utána következő kalendáriumokban jelenik meg. Ebbe a szerkezetbe tagolódtak be az egyéb szöveges részek, gyűjtőnévvel „toldalék": rigmusok (egészség, gazdaság, háztartás, etika), anekdoták, közmondások, találós kérdések, egyéb alkalmi verses és prózai szövegek, végül pedig fohász. A tartalom változatosságát a kalendáriumkiadó/szerző tudása, igényessége, a kiadvány formátuma (16°, 8°, 4°), a nyomda anyagi és technikai lehetőségei határozták meg. A kicsi zsebkalendáriumokban megtalálhatók a rigmusok, szentenciák, néha etikai tartalmú versezetek és rövid prózai szövegek, a nyolcadrét és negyedrét alakú naptárak azonban már hosszabb értekezéseket (elsősorban a latin és német nyelvű kiadványokban), kibővített krónikát, változatos ismeretterjesztő szövegeket is tartalmaznak. Két jellemző sorozatot említhetünk példaként: Frölich Dávid Boroszlóban megjelent *Schreibkalender*eit 1623-tól 1641-ig, és ugyancsak tőle a Bártfán kiadott latin nyelvű kalendáriumokat az 1640-es évek elejétől 1646-ig, valamint a *Calendarium Tyrnaviense* példányait az 1670-es évektől a 18. század utolsó harmadáig. Ezek a kiadványok a tartalmukat tekintve egyfajta enciklopédiaként is szolgálhattak: történelmi, természettudományi, teológiai, csillagászati, sőt gazdálkodási témák tudományos igényű kifejtését kínálták az olvasóknak. A formai megjelenéshez hozzátartoztak még az illusztrációk, a kiadó (nyomda) lehetőségei szerint. Sok kalendáriumban megtalálhatók a hónapképek, bolygóábrázolások, zodiákus jegyek ábrái, érvágó emberke, gazdagabban vagy szerényebben díszített címlap, néha külön betétlapon réz- vagy fametszet (például az 1687-es *Calendarium Tyrnaviensé*ben I. Lipót császár lovas portréja) és egyéb nyomdai díszek.

Ha ezek után feltesszük a kérdést, hogy a kalendáriumok milyen összefüggésben vannak a ponyva fogalmával, általánosítva besorolhatók-e ebbe a kategóriába, azt tapasztaljuk, hogy nincs egyértelmű válasz. Az uralkodóknak, főuraknak, főpapoknak ajánlott díszes kivitelezésű példányok is ugyanúgy kalendáriumok, mint a szerényebb formában megjelenő kiadványok (amelyek viszont tartalmazhatnak komoly tudományos értékű szövegeket, lásd Frölich fizikai és meteorológiai értekezéseit), de a ponyva megjelölés – abban az értelemben, ahogy ma használjuk a kifejezést – nem illik rájuk. Bár a szakirodalom a *népkönyv* (Volksbuch), *népszerű sajtó* (popular press) fogalmi köreibe is besorolja a kalendáriumokat, valójában a tartalom határozza meg, hogy egy-egy kiadvány vagy sorozat az értékskála mely fokán áll. A ponyván árult legegyszerűbb naptártól a műveltebb olvasóknak, előkelő felhasználóknak szánt igényes kiadványokig változatos a kép.

1. kép

Davidis Frölichi *Astronomi practici SchreibCalender* [...] 1634, Breslau. OSZK RMK III 1499. A naptárlap alsó sávjában a törökökről szóló ismertetés olvasható, mely decembernél fejeződik be. A jobb oldali lapokon és a naptári részben a szerző sajátkezű bejegyzései.

2. kép
Davidis Frölichi *Astronomi Caesareopolitani SchreibCalender [...],* Breslau, 1640.
OSZK RMK III 1555

Tovább árnyalja a kérdést a 16. század derekán kialakult *calendarium historicum* műfaja. Wittenbergben, Luther és Melanchthon körében fogalmazódik meg az igény olyan új típusú kalendárium megteremtésére, amely mellőzi a judiciális asztrológiát (vagyis a jövendöléseket tartalmazó prognosztikont), csak a legfontosabb csillagászati és meteorológiai jelenségek szerepelnek benne, s kiemelt helyet kap a krónika, a történelem. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy sem Melanchton, sem Paul Eber (a *calendarium historicum* típusának megteremtője) nem ítélte el oly módon az asztrológiát, mint Luther. Ezért található az Eber-

Vy és ó
KALENDARIOM
Kriſtus Urunk ſzületése után
M. DC. LXII.
Eſztendőre vala: melly az Intercalatio, az az
közbetétetett eſztendő, után masodik 365. napot fog-
lal magában. Nagy ſzorgalmatoſsagal a Bécsi
Meridianomra rendeltetett.
KÜRNER LIPOLD és MATE, AA. LL.
& Philoſ. Baccal. által.
Német, Magyar, és ezek ſzomſzédságában
levő országok ſzolgálattjára,
A Magyar Hiſtoria, és okadalmakkal eggyütt.
Nyomtatta-ki Bécsben Kürner Jakab János, alſó
Auſtriának könyw-nyomtatoja.

3. kép
VY és ó kalendariom Kristus urunk születése után M.DC.LXII. Esztendőre [...]
Bécs, Kürner Jakab János nyomdája, RMNy 2963, OSZK RMK I. 985.

féle kalendáriumokban a hagyományos jövendölések helyett egy ún. keresztény felfogásban összeállított asztrológiai toldalék.[13] A *calendarium historicum*ban közreadott történelmi ismeretek nem kronológiaszerűen állnak össze, hanem az egyházi naptár mintájára. Ott az ünnepnapok és a hozzájuk kapcsolódó li-

13 Klaus-Dieter Herbst, „Die Erfindung des Schreibkalenders um 1540", in *Almanach und Practica für das Jahr 1541 verfaßt von Dionysius Sibenburger,* szerk. Klaus-Dieter Herbst, Acta Calendariographica. Kalenderreihen. Band 3.3, 11–32 (Jena: Verlag HKD, 2017).

4. kép
Minucý s Pranostykau Hwezdařskau od Dawida Fraelichia [...] MDC XXXIX.
W Trencjne u Waclawa Wokala. OSZK RMK II 548a

turgia rendje adja a szerkezetet, ebben pedig az emberi történelem szent és profán szférájának történései, mintegy a Teremtő örök jelen idejének nézőpontjából. Forrásként pedig a Biblia történeti könyvei, valamint az ókori, középkori és humanista történetírók munkái szolgálnak, bár a közelmúlt fontos eseményeiről is tájékoztatnak e kiadványok.[14]

A 16. századra már a korábbi, középkori és humanista krónikairodalom szélesebb körben is ismertté válik, „popularizálódik", mivel a nyomdai előállítás lehetővé teszi a többszöri és nagyobb példányszámban történő kiadást. Példaként említhetjük a corycusi Hayton örmény herceg kéziratos, középfrancia nyelven írt krónikáját a 14. század elejéről, melynek a 16. században három kiadása is meg-

14 Példaként említhetjük Paul Eber *Calendarium historicum*ának 1579-es kiadását, melyben szerepel 1526, a mohácsi csata leírása, Buda 1541-es elfoglalása, s elég részletesen Szigetvár 1566-os ostroma.

DECEMBER.

1 De f Nahum Prof. Longi. ☽ kel. 7. o. m. 47
2 cem g Bibiana Szűz, Francis. Xaver.
3 ber a Sofonias Prof. ☉ n. h. 8. o. m. 22.
4 bar b Borbála Szűz. hidegh
5 ba c Sabbas Apát. hó vagy
6 ni d Miklós Pűsp. 9. o 20. m. v. eſső.
¶ Mikor hallotta vólna Iános a' fogságban. Sz. Math. 11. réſz.
7 ca E 2. Advent. Sz. Ambr. tiſzta
8 con f Bóld. Aſz. foganta. ſzel
9 cc g Leokadia Szűz hó
10 pet a Melkiades Pápa. eſső
11 al b Damaſus Pápa. fernyétegh
12 ma c Otilia Aſz. lágyab
13 lu d Szűz Lucza.
¶ Küldének a' Sidók Ierusálemből Papokat és Levitakot. Sz. Ian. 1. réſz.

5. kép
Kalendariom az MDCXXXXII. esztendőre [...] Bécs, Gelbhaar nyomda, OSZK RMK I. 724, RMNy III. 1870

jelent latin fordításban (Hagenau, 1529; Bázel, 1532; Helmstedt 1585). Ebből a krónikából Frölich Dávid is merített anyagot az 1632-es *Schreibkalender*éhez.[15]

Szerkezeti változást is hozott az új felfogás: ekkor kerülnek bele a kalendáriumokba a tulajdonos feljegyzései számára üresen hagyott lapok, s ezzel kialakul a negyedrét alakú, füzet vagy könyv méretű ún. *Schreibkalender.* A reformátorok koncepciója kiemelt szerepet juttatott az életvezetés, szemléletmód befolyásolásának. Igyekeztek száműzni az ún. babonákat, a „bálványimádást" az emberek éle-

15 Dukkon Ágnes, „Etnográfiai leírások, kuriózumok és legendák Frölich Dávid boroszlói kalendáriumaiban", in *Mestereknek mestere: Emlékkötet a 90 éve született Kilián István tiszteletére,* szerk. Kapusi Angéla, Pintér Márta Zsuzsanna és Tasi Réka, 147–162 (Eger: Líceum Kiadó, 2023).

téből, s ehhez a kalendáriumok jó eszköznek bizonyultak. Az isteni gondviselés hirdetése és a tudatlanság orvoslása egyszerre valósult meg ezekben a nyomtatványokban. A pedagógiai elv még abban is megnyilvánult, hogy a reformátorok kifejezetten biztatták a felhasználókat rendszeres följegyzések készítésére, mert ez fokozatosan kialakíthatta bennük a felelősség, az önnevelés, a bűnök elleni küzdelem tudatosabb igényét a mindennapokban. Ekként tölthette be a *Schreibkalender* a napló szerepét is,[16] amint ezt számos kora újkori dokumentum bizonyítja, melyek németországi, hollandiai, angliai könyvtárakban (s minden bizonnyal még sok más helyen) jelenleg is kutathatók. A történelmi Magyarországon Frölich Dávid fent említett boroszlói kalendárium-sorozatát (1623–1640) említhetjük,[17] de a zsebkalendáriumok is alkalmasak voltak erre, amint Illésházy Miklósné Balassa Erzsébet 1686-ból fennmaradt kalendáriuma vagy Cserei Mihály kalendáriumi feljegyzései bizonyítják.[18]

A *calendarium historicum* műfajából általában hiányoznak vagy csak mérsékelten vannak jelen a tradicionális kalendáriumi témák: a szórakoztató, irodalmi szövegek, az anekdoták, elbeszélések, legendák, szólások, közmondások, rigmusok, hiedelmek, orvoslással kapcsolatos tanácsok (gyakran a *Regimen Salernitana* alapján), érvágási útmutató, az ártalmas és kedvező napok listája, horoszkópok, jövendölések. Mindezek sokkal erősebben kötődnek a folklórhoz, mint a fentebb ismertetett, tudományos és kegyességi szempontokat követő kalendáriumi tartalmak. A 18. század elejétől fokozatosan változik a helyzet: a reformáció korában létrejött *calendarium historicum* lassan átalakul, és átadja a helyét az ún. tematikus kalendáriumoknak, például *Hamburgischer Historien-Calender,* 1717, *Hamburgischer Staats-Kalender,* 1790, *Oeconomischer oder Haushaltungs-Calender,* Pirna, 1797 – és hosszan folytatható a fölsorolás.[19]

16 Német kutatók, Klaus-Dieter Herbst és Daniel Bellingradt szervezésében rendeztek erről a témáról konferenciát 2024. március 13–15. között Wolfenbüttelben, a Herzog August Bibliothekban *Die Schreibkalender der Frühen Neuzeit und die Handschriften in ihnen* címmel, magyar résztvevők: Pavercsik Ilona és Dukkon Ágnes.

17 PAVERCSIK Ilona, „David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről I–II.", *Magyar Könyvszemle* 112 (1996): 292–319, 429–449.

18 DUKKON Ágnes, „Naplók, életrajztöredékek – kalendáriumlapokon", in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban,* szerk. BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla, 381–392 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007). Monográfiájában Tóth Zsombor is elemzi ezt a forráscsoportot, vö. TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667-1756) írás- és szöveghasználatában,* Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017).

19 Alapos feldolgozását lásd Gerhard PETRAT, *Einem besseren Dasein zu Diensten: Die Spur der Aufklärung im Medium Kalender zwischen 1700 und 1919* (München–New York–London–Paris: K·G·Saur, 1991).

A fenti példák alapján azt láthatjuk, hogy a kalendárium mint műfaj egyértelműen nem sorolható a ponyva kategóriájába, de érintkezhet vele, különösen a „termék" 17. századtól kezdődő, s a későbbi századokban egyre növekvő, tömeges előállítása és forgalmazása korában. Nézetünk szerint mindig a tartalomra érdemes figyelni: a boroszlói és nagyszombati „tudós" kalendáriumokról nehezebb elképzelni, hogy ponyván árulták őket (bár nem kizárt), mint a zsebkalendáriumokról, melyeket a kiadók valóban a vásárokra igyekeztek nagyobb példányszámban eljuttatni s ott árusítani. Kovács I. Gábor és Cserbák András könyvei nagyobb súllyal foglalkoznak a 19. századtól megjelenő magyarországi kalendáriumokkal, s ezekre már kétségkívül vonatkoztatható a népkönyv vagy ponyva meghatározás.[20]

E téma azonban inkább a könyvtörténet és könyvkereskedelem vizsgálódási körébe tartozik, de az a tény, hogy a kalendárium és a ponyva kapcsolata időről időre fölmerül, ismét csak a műfaj nyitott jellegét bizonyítja: az alacsonyabb és magasabb regiszterek felé egyaránt adott az átjárás lehetősége.

4. A kalendáriumok olvasmányanyagának tanulságai

Az eddigiekben a kutatás külső körülményeiről és műfajtörténeti kérdésekről esett szó, ám nem kevésbé izgalmas feladatot jelentett és jelent ma is a kalendáriumok összetett, színes tartalmának megismerése, amely hosszú ideig folytatható a fennmaradt példányok sokfélesége okán. Példaként megemlíthetjük a németországi kutatók lehetőségeit, mert ott sok ezer tételből álló gyűjteményeket őriznek egyházi és világi könyvtárak, levéltárak. A jénai Klaus-Dieter Herbst publikációira támaszkodva említhetünk néhány számadatot: 1558-ban Nürnbergben 37 000 nyomtatott kalendáriumot tart számon a kutatás, Hallében 1598-tól évente 6000 példány fogyott el, Hamburgban a koppenhágai királyi asztronómus, Nicolaus Heldvader *Prognosticum*ai örvendtek nagy népszerűségnek, 1625-ben 60 000, 1629-ben 100 000 példányt adtak el belőlük.[21] Ilyen hatalmas mennyiségekből természetesen a fennmaradt példányok száma is nagy. Herbst a kutatási projektjéhez 15 000 kalendáriumot nézett át. A jénai Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek internetportálján csak Altenburgból 1644-től 1710-ig

20 Cserbák András, *Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében,* Néprajzi közlemények 29 (Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1988); Kovács I. G. 1989.

21 Klaus-Dieter Herbst, „Der Schreibkalender", in *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher...,* 73–74.

1500 darab digitalizált kalendárium érhető el – hogy csupán ezzel a pár kiragadott példával illusztráljuk a különbséget a hazai és a németországi kalendáriumkiadás között.[22] Értelemszerűen az olvasmányanyag nagysága és változatossága is kimeríthetetlenül gazdag – a számos, egymással is versengő kiadó és szerző évszázadokat átívelő tevékenysége folytán.

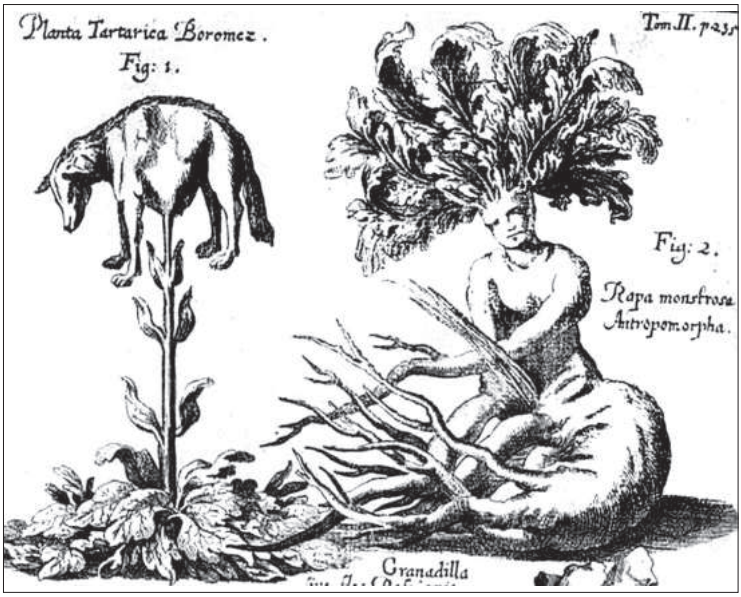
Az alábbiakban néhány jellemző témakört szeretnék bemutatni, amelyek a kora újkori kalendáriumok sajátos világába engednek betekintést.

4.1. A *művelődéstörténet* tárgykörébe tartozik a műfaj 16–18. századi középeurópai kapcsolatrendszerének tanulmányozása, szerzők, kiadók, nyomdák összeköttetései, vándorlásai egyik helyről a másikra stb. Megemlíthetjük Krakkó szerepét a magyarországi szellemi kapcsolatok, így a kalendáriumkiadás területén. A 16. században jelentősebb, a 17. században sok más nyomdahely mellett már kissé háttérbe szorul, de a város magyar vonatkozásait fontos számon tartanunk a magyar könyvtörténet, sőt irodalomtörténet szempontjából is, kiváltképpen a 16. században. Ehhez a témakörhöz tartozik a reformáció és a barokk szellemiség tükröződésének vizsgálata a naptárkiadásban, illetve a protestáns és a katolikus kiadók által forgalmazott kalendáriumok markánsan eltérő szemléletmódjának, olvasmányainak tanulmányozása. Az egyes kiadványokban tükröződnek a kor nagy vitakérdései, így például a szabad akarat és a csillaghit ellentmondása, az üstökösökkel kapcsolatos félelmek, a kalendáriumi jövendölések, horoszkópok megítélése, a szállóigévé vált mondás – *hazudsz, mint a kalendárium* – elterjedése, továbbá a betegségek és a gyógyítás témájának jelenléte.

A tudományos „hasznosság" mellett érdekes rejtélyek föltárására is adódik lehetősége a kutatónak, mint például az 1632-es Frölich-féle kalendáriumban[23] leírt „zöldségbárány" mibenlétének kinyomozása. A *boranez* néven emlegetett fantasztikus növény–állat hibrid megértése, megfejtése hónapokig tartó fejtörést okozott, mert kezdetben nem látszott semmilyen kapaszkodó Frölich leírásának értelmezéséhez. A szerző megadta zárójelben a szó német megfelelőjét (das Lamb), de ez önmagában kevés volt a megfejtéshez. Végül egy szerencsés véletlen folytán Jókai Mór *Szép Mikhál* című regényében is megtaláltam a keresett „lényt" *boramecfa* néven, s innentől kezdve a lexikonok és az internet segítségével megoldódott a kérdés. Kiderült, hogy egy ókorban gyökerező téves ismeretből keletkezett ez a gyapot és a dinnye tulajdonságait egyesítő, állatot – bárányt – „termő" különös növény, mely *agnus scythicus* néven bevonult a középkori és

22 Klaus-Dieter HERBST, *Verzeichnis der Schreibkalender des 17. Jahrhunderts*, Acta Calendariographica –Forschungsberichte, 1:11–19 (Jena: Verlag HKD, 2008).

23 *Davidis Frölichii Astroph. Schreibkalender [...],* 1632, OSZK RMK III, 1475.

6. kép
A zöldségbárány (Planta tatarica boranez) ábrázolása (Johann Zahn: *Specula Physico,* 1696)

kora újkori útleírások és kuriózumok világába, a *boranez, boramec* név pedig az orosz *baranyec* ('bárányka') hibás olvasatában – *Boraniez* – terjedt el.[24] Még sok hasonló példát említhetnénk a kalendáriumok olvasmányai közül, melyek érdekes művelődéstörténeti kérdésekhez vezetnek el bennünket.

4.2. Az *asztrológiai és asztronómiai tartalmak* megértése, bizonyos csillagászattörténeti ismeretek, csillagmitológia és a vele kapcsolatos tudománytörténeti kérdések tanulmányozása szintén nélkülözhetetlen a kora újkori kalendáriumok kutatásában. Ennek a témának is nagy szakirodalma van, a kutatás e fázisához az oxfordi Bodley Könyvtár és az Oriel College medievista professzora, Nigel Palmer nyújtott nagy segítséget, valamint a University of Warwick (Coventry, UK) történészprofesszora, Bernard Capp, akinek a kora újkori angol kalendáriumokról

24 A *Pallas Nagy Lexikoná*ban olvasható, hogy egy bizonyos páfrányszerű növény, mely Délkelet-Ázsiától Kis-Ázsiáig, sőt a Balkánon is megtalálható, „közép-ázsiai karavánkereskedők révén került az oroszokhoz, akik a XIV. század óta saját nyelvükön baranyec (germán-latinsággal írva: baranietz és rosszul olvasva: barometz), azaz bárányka néven terjesztik." Fial. [Fialowski Lajos], „Szittyabárány", in *Pallas Nagy Lexikona,* 15:743 (Budapest: Pallas, 1897), https://tinyurl.com/4xus2tes, hozzáférés: 2023.06.31.

7. kép
A zöldségbárány ábrázolása (*The Voiage and Travaile of Sir John Maundevile...,* Reprinted from the Edition of A.D. 1725, London: Edward Lumley, 1839, 264)

szóló monográfiája[25] alapvető szakirodalom lett számomra – mind módszertani, mind kalendáriumtörténeti kérdésekben.

4.3. A *történettudomány* számára szintén hasznos, és eddig nem kellőképpen kiaknázott forrásanyagot jelentenek a kalendáriumok. A krónikák évszázadokon át fontos alkotórészei e kiadványoknak, összehasonlító vizsgálatuk, forrásaik feltárása hozzájárul bizonyos régiók mikrotörténelmének jobb megismeréséhez. A krónikáknak jelentős szerepe volt a tudatformálás, a propaganda és a történelmi ismeretek közvetítésében, egyszerre szolgálták az információátadást és véleményalakítást. Néhány szempontot említek a lehetséges vizsgálódási körök közül: az évről évre hagyományozódó krónikaanyag időnkénti változásai, az egyes kiadók egymással folytatott versengései, hogy ki állít össze jobb krónikát, a saját koruk eseményeiről hogyan tudósítanak, a felekezeti hovatartozás mennyiben tükröződik a krónika adataiban, a 16–17. századi események (reformáció, ellenreformáció, török elleni harcok) közlésében. Mondhatjuk talán, hogy amit olvasunk, az történelem alulnézetből, vagy tudósítás – Tótfalusi Kis Miklóssal szólva – a „pöröly és üllő" közötti létezés aktuális eseményeiről. Ugyancsak érdekes összehasonlíta-

25 Bernard CAPP, *Astrology and the Popular Press: English Almanacs 1500–1800* (London–Boston: Faber and Faber, 1979).

ni ebből az időszakból a bártfai, debreceni, komáromi, nagyszombati, kolozsvári, lőcsei kalendáriumokat, hogyan tudósítanak a török elleni küzdelmekről, a kuruc és a császári csapatok hadakozásáról és portyáiról, II. Rákóczi Ferenc csatáiról és az 1670-es évektől kiélesedő vallási ütközésekről, az ellenreformáció térhódításáról. A nagyszombati *Calendarium Tyrnaviense* sorozat egyes darabjaiban a nemzetközi porondon folyó diplomáciai és katonai műveletekről is lehet olvasni. Így például arról, hogy az orosz cári udvart már az 1680-as évek elejétől a császári diplomácia igyekezett a törökellenes szövetség, a Szent Liga számára megnyerni, s miután ez megtörtént, épp a kalendáriumok kezdték „lebontani" Oroszország megítélésének évszázados negatív sztereotípiáit. (Vö. *Calendarium Tyrnaviense,* 1687, *Ujj Kalendáriom 1711-re [...],* Komárom, Töltési István kiad.)

Külön említést érdemelnek a Frölich-kalendáriumok – elsősorban a latin és német nyelvűek – történelmi olvasmányai, köztük a boroszlói sorozatban az oroszokról, törökökről szóló tudósításai, mert ezekben megadja a forrásként használt szakirodalmat. Ebből kiderül, hogy Frölich alaposan tájékozódott a 16. századi, Németországban megjelent történeti irodalomban, de az újabb, saját korához időben közeli kiadványok közül is sokat ismert.[26]

4. 4. Az *irodalom- és nyelvtudomány* számára is bőven tartogatnak a kalendáriumok érdekes kutatási témákat. Ezek közül megemlíthetjük a következőket: a kalendáriumi rigmusok és a közköltészet kapcsolata, a *Carmina Burana* verseinek egybevetése e rigmusokkal, továbbá a tulajdonosi bejegyzések kutatása, a naplóműfajhoz kapcsolható jellegzetességeinek bemutatása. A nyelvi változatosság is sok tanulságot rejt, a magyarországi naptárkiadásban vizsgálható a magyar, latin, német, biblikus cseh nyelv egymás mellett létezése a naptárszerzők, kiadók és a vásárlóközönség világában, ezek egymásra hatása. A kutatómunka izgalmas felfedezésének számít egy késő 15. századi francia *pásztorkalendárium*ban (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek) olvasható *Lázár-legenda* a hozzá tartozó illusztrációkkal együtt, mely már egy évszázaddal korábban belekerült a középkori magyar irodalom részeként is számon tartott iratba (*Visiones Georgii,* magyarul: *Krizsafán fia György látomásai*).[27] Ennek az interferenciának a legfőbb tanulsága az, hogy a kalendáriumok hogyan kapcsolódtak be évszázadokon keresztül a középkori legendahagyomány terjesztésébe és fenntartásába, s bizonyos témák, így a *túlvilágjárások* folklorizálódott változatait is megőrizhették (például Frölich Dá-

26 Részletesen: Dukkon, *„Az idő ósága",* 251–327.

27 A 2023. szeptember 8-án a sárospataki ReBaKucs-konferencián elhangzott előadásban fejtettük ki részletesebben: Dukkon Ágnes, „A *Lázár-legenda* motívumai egy 15. század végén keletkezett francia *pásztorkalendárium*ban és Krizsafán fia György (*Visiones Georgii*, 1353) látomásaiban ", Dukkon, *„Az idő ósága",* 83–96.

SEPTEMBER.
Szent Mihály havának XXX. nap. vagyon
Hóldnak XXIX.
Napnak hoſzſza 12. ora, Ejnek hoſzſza 12.
Nap támad 5. ora után fél orával.
Nyugſzik 6. ora után fél orával.
A' Napmegyen bé a' Mérték Jegybe.

8, kép
Cisio, Lőcse, 1650, szeptember hónapkép. OSZK RMNy 2318

vid 1635-ös *Schreibkalender*ében a mohamedán túlvilág leírása és a *Liber Scale,* Mohamed próféta túlvilágjárásáról szóló legenda motivikus kapcsolatai). Egy másik érdekes feladat volt az 1635-ös Frölich-kalendáriumban a törökökről szóló toldalékban elmesélt középkori német legenda forrásvidékének feltárása. Egy sajátos szerelmi háromszögről szól a régi krónika (*Düringische chronika,* Johannes Rothe, 1420), amely szerint a Szentföldön fogságba esett thüringiai Wilhelm von Gleichen grófot a szerelmes szultánlány kiszabadítja, s a szabadítás áraként pápai engedéllyel házasságra lép a gróffal, aki már nős emberként indult el a keresztes hadjáratba Barbarossa Frigyes katonájaként. A történet boldog véget ér, a két feleség egymással és a gróffal is egyetértésben és szeretetben éli le életét német földön. A legenda egyes motívumai óhatatlanul felidézik a *Szilágyi és Hajmási* széphistória szüzsét. Közös a fogságból szabadítás, a szultánlány szerelme és segítsége, de a háromszög összetétele különbözik: itt két férfi vetélkedik egy nő szerelméért, és nem révbe érkezéssel és boldogsággal ér véget a történet, mint a német legendában.[28]

28 DUKKON Ágnes, „Miscellanea de rebus turcarum – Frölich Dávid kalendáriumainak török-képe", in *Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka,* szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, 73–90 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara, 2013).

9. kép
DAVID FRÖLICH: *Minucý s Pranostykau Hwezdařskau [...]* MDCXXXX (1640), W Trenčjně u Wáclawa Wokála. OSZK RMK II. 563a, RMNy III. 1806. Ostrosith Miklós koronaőr bejegyzése jan. 8-ához: „Temettük el az tekintetes es Nag[yság]os Ostrosith István Uramot az én szerelmes Attiam Uramot."

4.5. A *tudománytörténet* szempontjából is érdemes a kalendáriumok toldalékait tanulmányozni. A késmárki „ungarndeutsch" polihisztor, Frölich Dávid német és latin, valamint kisebb mértékben a magyar nyelvű kalendáriumainak szövegei, de kiváltképpen az egységes korpuszként kezelhető, Boroszlóban (Wrocław) 1623 és 1640 között kiadott német nyelvű példányok kínálnak rendkívül gazdag anyagot a vizsgálódásokhoz. Az évenként megjelent *Schreibkalenderek*ben érvényesül egy tudatos, ismeretterjesztő magatartás. Folytatásokban közöl földrajzi, történelmi, etnográfiai tudósításokat (egyebek közt az északi népekről, oroszokról, törökökről, tatárokról, Amerikáról), a *Prognosztikon*-fejezetekben pedig ugyanilyen tanító szándékkal ad közre csillagászati, fizikai, meteorológiai, kultúratörténeti eszmefuttatásokat. A 17. század utolsó harmadában a *Calendarium Tyrnaviense* köteteit tekinthetjük ilyen egységesen megtervezett, tudománytárra hasonlító is-

meretterjesztő sorozatnak, mely egyben hű tükre a jezsuita tudományosságnak. Csillagászati, fizikai, botanikai, egyháztörténeti, történelmi témák is belekerülnek a *Calendarium Tyrnaviense* sorozatba, kifejezetten tankönyvekre, tudományos traktátusokra jellemző, fölsoroló, hierarchikusan elrendezett formában. Összehasonlítva Frölich munkáival, a nagyszombati jezsuita professzor, Szentiványi Márton kalendáriumaiban nem úttörő jellegű matematikai, természettudományos felfedezésekkel, aktuális tudományos vitakérdésekkel, magyarázatokkal és érvelésekkel találkozunk, hanem egy meglehetősen statikus, katalogizáló, leíró, bár sokrétű, lexikonszerű ismeretanyaggal. Ez a „tudománytár" felöleli a mindennapi élet, a praktikum területeit (technikai, gazdasági, háztartási, orvosi stb. témák), az erkölcsi és vallási eligazításra alkalmas tanításokat (bibliai idézetek, egyháztörténeti fejezetek, szentek életrajzából válogatott részletek, kiemelkedő történelmi személyek listája stb.), a történelem, a földrajz, továbbá a különös, „csodálatra méltó" dolgok gyűjteményét. E tudásfelfogás összhangban van a jezsuita rend által még a 18. század első évtizedeiben is képviselt geocentrikus világképpel, a skolasztikus filozófiával, s ennek megfelelő módszereket alkalmaz az ismeretátadásban is.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a kalendáriumkiadás kutatása segít rekonstruálni adott régió szellemi és személyi kapcsolatait. A kora újkorban a könyvnyomtató műhelyek, humanista tudósok, majd a reformáció és ellenreformáció szereplőinek tényked̈ése, a történelmi események, a törökellenes harcok közvetítése változatos módon tükröződik bennük. A későbbi századokban pedig annyira sokrétűvé válik a tartalom, sőt létrejönnek az ún. tematikus vagy bizonyos társadalmi csoportoknak szóló kalendáriumok, melyek külön vizsgálati szempontokat és módszereket igényelnek. A kutatás „tudományközi" módja, vagyis a kalendáriumok különböző tudományterületekhez tartozó összetevőinek a feltérképezése után ismét visszatérhetünk a kiinduló kérdéshez: a kalendárium és a ponyvairodalom érintkezéséhez. Kategorikus válasz helyett arra a következtetésre juthatunk, hogy ez a kiadványtípus természeténél fogva szinte mindent magába tud fogadni, képes az idő és tér változásaihoz alkalmazkodni, megújulni, miközben megőrzi eredeti szerkezeti vázát és funkcióját. Minőségét a közreadott tartalom és a formai megjelenés (nyomdai kivitel, illusztrációk) határozza meg minden korban, a középkori hóráskönyvektől a változatos nyomtatott, könyv alakú kalendáriumokon át egészen napjainkig.

NEMZETKÖZI POPULÁRIS NYOMTATVÁNYOK

Vámos Éva

A Perrault-meséktől Erasmusig

A 18. századi ponyva magyar és francia kutatások tükrében

Magyar–francia szakos hallgatóként[1] az ELTE-n a nagy tudós és rendkívül humánus Gyergyai Albert óráira járhatott még utoljára a mi kis franciás csoportunk. Írói nevét a széphistória-szerző ihlette. „Az esszé: kaland, a lélek kalandja" – írta egyik esszékötete bevezetőjében.[2] És valóban megajándékozott bennünket végtelen szabadságérzéssel.

Az első évben (1960/61-es tanévben) az első régi magyar óra után Tolnai Gábor professzor[3] szemináriumára hívott meg egy érdekes, tehetséges csapatot. Itt kezdtem el foglalkozni éveken át a regénnyel, a magyar regény előzményeivel: „A görög regénynél, Boccaccionál, Rabelais-nál, a kópéregénynél, vagy a fonákjára fordított kópéregénynél, avagy csak az angol polgári regénynél kezdjük a műfaj egyetemes történetét? És hol kezdődik a magyar regény története? S hogyan születik a magyar regény?" – tettem fel dolgozatom elején a kérdéseket a régi szépprózánk felől próbálkozva követni, hogyan születik meg a magyar regény. Ebből írtam szakdolgozatomat,[4] amelynek Tolnai tanár úr volt értő és segítő témave-

1 Vámos Éva szerkesztői kérésre írt bevezetőként egy visszaemlékezést az egyetemi hallgatói éveiről. Kisdoktori értekezése *A 18. századi ponyvairodalmunk néhány kérdése* címmel (ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézet Könyvtára, Toldy-könyvtár, jelzet: 1274, [1970]), bár kéziratban maradt, fontos momentuma a hazai ponyvakutatásnak. Pogány 1978, valamint Tüskés Gábor és Knapp Éva is rendszeresen hivatkozzák ponyvákkal kapcsolatos munkáikban. Ponyvákkal kapcsolatos publikációi: a Magyar tipográfia sorozatban (amelyben Pogány Péter monográfiája is megjelent) látott napvilágot *Lássák, ismerjék a világnak minden népei…: Magyarországi és magyar vonatkozású röpiratok, újságlapok 1485–1849* című munkája (Budapest–Békéscsaba: Magyar Helikon–Dürer, 1981), valamint lásd a 41. lábjegyzetet. [szerk.]

2 Gyergyai Albert, *Ima az Akropoliszon: A francia esszé klasszikusai* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1977).

3 Tolnai Gábor, *Évek – századok: Tanulmányok, cikkek, bírálatok* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1958).

4 Vámos Éva, *A magyar regény előzményeinek néhány problémája* [kézirat] (Budapest, 1965 január).

zetője gyakran Gyenis Vilmossal közösen konzultálva. Gyenis Vilmos publikációi[5] is vezettek a szakdolgozat megírása után a kisdoktorim témájához, amelyet *18. századi ponyvairodalmunk néhány kérdése* címmel védtem meg 1970-ben.

Kutatásaim során rájöttem, hogy valójában nem pontosan úgy és ott született meg a magyar regény, ahogyan azt a szakdolgozatomban írtam, de az ott dokumentált anyagok már előkészítették a ponyvakutatásaimat.

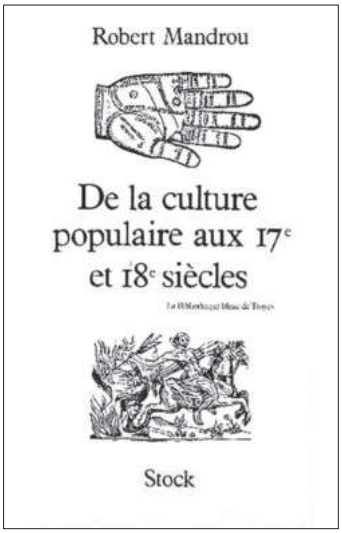
A doktori védésemet nagy érdeklődés előzte meg – Tolnai Gábor, Ortutay Gyula és Hont Ferenc előtt *summa cum laude* minősítést kaptam. Mintha híre ment volna, hogy sok könyvtározás és sok nyelvű, széles körű tájékozódás alapján született meg a munkám.

Számomra természetes, éltető közeg volt minden jó könyvtár – és én csak ilyenekre emlékszem –, ahol kissé félve vártuk a zárórát. A Széchényi Könyvtár még a Nemzeti Múzeum épületében volt. Ott olvashattam Lukács György korai regényelméleti könyvét eredetiben németül (Georg Lukács, *Die Theorie des Romans,* 1920, 1963$_2$), amelyből az az egyetlen példány létezett az országban. A régi magyar irodalmi részen szorgalmas bejárásomat látva Tarnai Andor professzor kedves együttérző szavakkal bátorított: „Csak folytassa!" Ennél is különlegesebb volt a Kisnyomtatványtár a régi rákospalotai zsinagógában, ahol a nagyszerű Wittek Lászlóné, Éva volt a vezető. Eleinte együtt, majd teljesen önállóan kutathattam ott, s fedezhettem fel még publikálatlan ponyvákat vagy újabb variánsokat. A kis füzetkék karnyújtásnyira voltak tőlem. 1969-ben kerekedtem fel, és mentem egy hétre Kolozsvárra Tolnai professzor ajánlóleveleivel. Ekkor találkoztam és beszélgettem Jancsó Elemér és Lakó Elemér professzorokkal. Máig őrzöm kedvesen dedikált munkáikat.[6] Még többekkel is találkoztam, de nem sok jóval kecsegtettek. Vettem egy nagy lélegzetet, és bejelentkeztem az Akadémiai Könyvtár igazgatójához, aki kedvesen bevezetett a kisnyomtatványokhoz – és amit győztem, olvastam, jegyzeteltem. Valóságos kincsestár volt ez; mikrofilmen megrendeltem az MTA könyvtárnak a legizgalmasabbnak tűnő anyagokat –, és ezek nemsokára megérkeztek Budapestre. Ugyanilyen csoda volt számomra a nagy párizsi, strasbourgi és berlini könyvtárakban kézbe venni egy-egy kolligátumban rejlő vagy egyszerű, néhány lapos különálló ponyvafüzeteket.

5 GYENIS Vilmos, „La littérature baroque tardive dans la culture populaire du XVIIIe siècle: Visions protestantes populaires", *Acta Litteraria Academiae Scientarum Hungaricae* 9 (1967): 127–157.

6 JANCSÓ Elemér, *A felvilágosodástól a romantikáig: Tanulmányok* (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1966); LAKÓ Elemér, „A kalotaszegi nyelvjárás »e« hangjai", *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 13 (1969): 21–31.

Késői ajándékként, de sikerült hírét vinnem egy rotterdami konferenciára Erasmus magyar nyelvű ponyvafüzetkéjének,[7] vagy korábban Montpellier-ben bemutatnom a *Szép Magelona* magyar és francia variánsait a történet forrásvidékén, Maguelone szigeténél.[8] Az Enyedi György tiszteletére szervezett konferencián Kolozsváron[9] az Unitárius Kollégium dísztermében szólhattam hozzá, és beszélhettem a *Tankrédus-históriá*ról, majd még a kollégium telefonján élőben tudósíthattam a konferenciáról, az erdélyi toleráns társadalomról a Magyar Rádió tudományos ismeretterjesztő adását 1997 szeptemberében.

Jelen tanulmányom témája – több konkrét szövegen, köztük a *Gyöngyöt síró, rózsát nevető lány meséjé*nek történetén keresztül –, hogy miképpen segítette a művelődéstörténet, a történeti olvasásszociológia az irodalomtörténetet, és hogy mit árul el egy szövegről annak recepciója.

A tündérmeséktől a valós világig vezette olvasóit a történész Robert Mandrou 1965-ben a 17–18. századi francia ponyvairodalmat, a Troyes-ban kiadott „kék könyvtár"-sorozatot bemutató könyvében.[10] Ez volt Franciaországban az első át-

7 Vámos Éva, *Les métamorphoses d'un dialogue d'Erasme dans la Hongrie du XVIIIe siècle*. Congrès de l'ISECS [International Society for Eighteenth-Century Studies], 2015.

8 Vámos Éva, *Les tribulations de la „belle Maguelonne" en terre magyare*, XIIe Congrès des Lumières, ISECS, Montpeller, 2007.

9 *Enyedi György és a kelet-közép-európai unitarizmus a XVI–XVII. században: Unitárius válasz az ezredforduló kihívásaira*. Kolozsvár, 1997. szeptember 2–6.

10 Robert Mandrou, *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles: La Bibliothèque bleue de Troyes* (Paris: Stock, 1985).

fogó történettudományi monográfia, melynek témája a nép irodalma, a kora újkori népszerű irodalom.

A francia tündérmesék első itthoni nyomtatott változatairól, a *Tündérvölgy*ről és János pap örökké elérhetetlen országáról, a magyar irodalom európaizálódásáról Turóczi-Trostler József írt néhány évvel korábban.[11] „Rendkívüli népszerűségnek örvendtek a ponyván megjelenő verses történetek" – írta Jancsó Elemér a 18. századi kéziratos és nyomtatott irodalomról szólva.[12] A meséket sokszor kalendáriumokban, illetve különböző ponyvanyomtatványokban leljük fel. Az 1950-es évektől Pogány Péter gyűjtötte össze és elemezte a magyar ponyvák időben-térben szerteágazó (és mégis egységesebben európai ihletésű), lehető legteljesebb körképét.[13] Méltán emlékeztünk egész életművére a konferencián és jelen kötetben.

Hogyan is közelíthetjük meg ezt a hihetetlenül változatos, sokszor mindenfajta szabálynak ellentmondó, zabolátlan, de a cenzúrát finoman elkerülő ponyvairodalmat? Zabolátlan, miként a halálba táncoltatottak története, amely megelevenedett a kalendáriumok lapjain.[14] Miként a címben említettem, ezópuszi és Perrault-mesétől Erasmusig a világirodalom nagyjai is olvashatók a 18. századi, rendkívül sokféle eredetű magyar ponyvakiadványokban. Ilyen értelemben a ponyvairodalomnak ez a szegmense – a kultúraszociológia szemszögéből – egyszerre része (a médium révén) a populáris kultúrának és (a szövegeket tekintve) a „magaskultúrának".

Nem is csoda, hogy a ponyvairodalmat egyre több tudományág jeles képviselői kutatják. Az első kalendáriumoktól és ponyvafüzetektől kezdve mindig komoly dilemma elé kerültek a kortársak, mi a valódi értéke ennek a „lesülylyedt" irodalomnak. Mióta rátaláltam a régi ponyvák világára, már két kutatónemzedék is felnőtt, számos publikációval, és előkészületben napjainkban is újabbakkal; ez tette lehetővé e tanácskozást. Az idevezető úthoz csak néhány, de példaértékű publikációt idézek a legutóbbi évtizedekből, minthogy ma már impozáns adatbázis segíti a kutatókat e területen.[15] Borsa Gedeon könyvtörténeti írásai között szerepel a Münchenben talált 18. századi magyar nyelvű ponyva-

11 TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok,* 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961).

12 JANCSÓ Elemér, „A felvilágosodástól a romantikáig", in JANCSÓ Elemér, *A felvilágosodástól a romantikáig: Tanulmányok,* 5–33 (Bukarest: Irodalmi Kiadó, 1966).

13 POGÁNY 1978.

14 *Egy rettenetes iszonyu és hallatlan lett dolog, valamelly zabolátlan Tántzolókról [...]* (é. n.) OSZK 187.297 és még számos ponyvakolligátumban budapesti, sárospataki és kolozsvári könyvtárakban.

15 *MPNy*

kiadványok gyűjtőkötetének kalandos felfedezése.[16] Kihagyhatatlan Dukkon Ágnes *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben* című könyve is,[17] mely a régi naptárak művelődéstörténeti szerepét több tudományág segítségével mutatja be. Kovács I. Gábor kalendárium-szociológiai kutatásai is ehhez kapcsolódnak.[18] A betyárvilág, az önkényuralom ponyvahőseiről írt Békés István *Magyar ponyva Pitaval* című könyvében.[19] A könyv címében francia utalás a Pitaval, és a francia szakirodalomban is kedvelt ez a téma. A CNRS (Centre national de la recherche scientifique, magyarul Francia Nemzeti Tudományos Kutatási Központ) és a Sorbonne közös 18. századi ponyvakutatási programjában Lise Andries szemináriumán láttam ezt közelebbről.[20] A Cartouche, Mandrin és a többi „briganti" sorsát elbeszélő könyv, amelyet Andries szerkesztett, elsősorban az irodalom- és a történettudomány eszközeivel kutatta e forrásokat.[21] Sokfelől közelíthető meg témánk: Vörös Imre a 18. századi kalendáriumok toldalékában megtalálható francia mesékről is írt a francia–magyar fordításirodalmunkról szóló munkájában.[22] A fordító Mikes Kelemennel és a régi világi ponyvákkal is foglalkozik a *Historia litteraria* sorozatban Hopp Lajos,[23] majd Tüskés Gábor Knapp Évával közös könyve.[24] Sorjáznak a 2012 óta megjelenő kötetek is,[25] amelyek a populáris irodalom rejtelmes világába vezetnek a szerkesztő, Csörsz Rumen István szavai szerint. Hivatkozik több korábbi nemzedék adatgyűjtésére, amely a *Régi magyar költők tára* 17., majd 18. századi sorozatában kritikai kiadáshoz jutott, Klaniczay Tibor kezdeményezé-

16 Borsa Gedeon, „18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötete Münchenben (Martin Endter kiadványai Magyarország részére)", in Borsa Gedeon*, Könyvtörténeti írások 3,* 377–396 (Budapest: OSZK, 2000).

17 Dukkon 2003.

18 Kovács I. G. 1989.

19 Békés 1966.

20 Lise Andries, *Les brigands au XVIIIe siècle*, Histoire du livre et représentations sociales (XVIIe–XVIIIe siècles), CELLF 17e-18e, UMR 8599 du CNRS et de l'Université Paris-Sorbonne, Paris IV, Séminaire de recherche, 2007–2008.

21 Lise Andries, főszerk., *Cartouche, Mandrin et autres brigands du XVIIIe siècle* (Paris: Éditions Desjonquères, 2010).

22 Vörös Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből,* Modern filológiai füzetek 41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987).

23 Hopp Lajos*, A fordító Mikes Kelemen,* Historia litteraria 12 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2002.

24 Tüskés Gábor és Knapp Éva, *A* Fortunatus*tól a* Törökországi levelek*ig*: *Válogatott tanulmányok,* Historia litteraria 32 (Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2015).

25 Csörsz Rumen István, szerk., *Doromb*: *Közköltészeti tanulmányok 1* (Budapest: Reciti, 2012). Ezt követően még további 10 kötet látott napvilágot, a 12. kötet (2024) jelen kötettel egy időben jelenik meg. Vö. https://www.reciti.hu/category/reciti-konyv/ef-usergroup-doromb.

sére. Megemlékezik Stoll Béláról és Kerényi Ferencről, a közköltészet két egykori kiváló ismerőjéről is, az örökség értő gondozását vállalja Küllős Imolával és számtalan jeles szerzővel közös kötetekben (*Doromb: Közköltészeti tanulmányok,* eddig 12 kötet), amelyek a témához illően interdiszciplináris megközelítésről tanúskodnak. A történettudománytól a folklorisztikán át a zenetudományig jutunk el, jutnak el Európa-szerte a téma kutatói.

Az Ezópus-mesék nyomtatására és terjesztésére már a 16. század végétől első pillanatra talán számunkra meghökkentő forrásból hívják fel a figyelmet. Az egyik legjelentősebb 16. századi svéd politikus, az idősebb Per Brahe a gazdaságot tanulmányozó diákok számára is elengedhetetlennek tartotta az Ezópus-mesék és más szórakoztatva oktató irodalmi művek tanulmányozását. Őt idézik abban a most megjelent kötet előszavában, amely, mint a címe is mutatja, azt az egész Európában legelterjedtebb tíz művet vizsgálja, a *top 10* fikciós narratívát, amely egy egységes európai kulturális identitás kialakulásához járult hozzá. E kötet[26] nagy apparátussal, nemzetközi szerzőgárdával néhány fontos 18. századi magyar kiadványról is ad referenciát, így az *Apollonius*ról, a *Fortunatus*ról, a *Magelonár*ól, a *Griseldis*ről és az Ezópus-mesékről is. E nálunk jól ismert műveket idézem majd ebben az összefüggésen is. A szerzők azt tanulmányozzák, hogyan terjednek ezek a művek Dél-Spanyolországtól Izlandig, Nagy-Britanniától Lengyelországig, milyen is valójában a drámától a balladáig ívelő különböző műfajú olcsó könyvek fordítása, illetve adaptálása. A tanulmánykötet a szerzők bevallott szándéka szerint is kombinálja az irodalomtörténetet és a könyvtörténetet, vizsgálja a kulturális transzfert a soknyelvű Európában 1470-től egészen 1800-ig.

A kötet idézi Lise Andries *Melusiná*val foglalkozó tanulmányát is. A ponyvairodalom újabb tudományos kutatásához érdemes felidéznünk Lise Andries és Geneviève Bollème közösen írt és szerkesztett ponyvairodalomról szóló, bibliapapírra nyomtatott munkáját.[27] (A kötetben újra közzétették azt a ponyvaantológiát, amelyet Geneviève Bollème még 1975-ben szerkesztett és adott ki stílusosan kék színekben.)[28]

Lise Andries történelmi áttekintést ad a népi kultúra felfogásáról, újfajta megközelítéséről, amelynek kiinduló pontja Robert Mandrou 1964-ben megje-

26 Rita Schlusemann, Helwi Blom, Anna-Katharina Richter és Krystyna Wierzbicka-Trwoga, *Top Ten Fictional Narratives in Early Modern Europe: Translation, Dissemination and Mediality* (h. n.: De Gruyter, 2023).

27 Lise Andries és Geneviève Bollème, *La Bibliothèque Bleue Littérature de colportage* (Paris: Editions Robert Laffont, 2003).

28 Geneviève Bollème, *La Bible bleue: Anthologie d'une littérature „populaire"* (Paris: Flammarion, 1975).

lent könyve: *De la culture populaire aux 17e et 18e siècles. La Bibliothèque bleue de Troyes*.[29] Ez a Kék könyvtár, azaz a nevezetes ponyvakollekció képviselte egyedül autentikusan az ancien régime népi irodalmát, sőt egész népi kultúráját. Ezek a kék könyvecskék tanúskodtak a régi franciák csendes többségének hagyományairól és álmairól. Ez az, ami iránt a mentalitástörténet érdeklődött akkoriban.

Robert Mandrou könyvében megvizsgálja a Troyes-beli nyomda kiadói sikerét, a régi tündérmesék népszerűségét, a legendás hősök tündöklését e ponyvakötetek lapjain. Hogyan lett Till l'Espiegle (!) és Gargantua valóságos népi hős? Talán antikonformizmusuk miatt? – teszi fel a kérdést. Igaz, Fortunatus nem annyira lázadó, és éppen olyan sikeres.

Mandrou leírja a maga mentségére, hogy semmiképpen sem akarja kétségbe vonni a felvilágosodás, a filozófusok századának felemelő hagyományát, de fontosnak tartja az ezzel párhuzamos népi kultúrát. Roger Chartier említette meg ezzel kapcsolatban, hogy a történészek munkáikban immár helyet adtak a népi rétegeknek, a munkásoknak, a társadalom peremére szorultaknak is. Mandrou munkái ugyanis utat nyitottak egy sor, a népi kultúrával foglalkozó publikációnak. A klasszikus történelemírást – amely a társadalmi, intellektuális és politikai elitet tette tárgyává – az Annales iskolája megfordította: inkább a nagy társadalmi mozgalmakkal foglalkozott, mintsem egyes rendkívüli történelmi személyiségekkel. Mindez összefüggött a francia forradalomról publikált újabb történészmunkákkal. A népi irodalom iránti érdeklődés erősödött a korabeli társadalmi mozgalmak, a '68-as diákmozgalmak hatására is. A későbbiekben megszüntetik a magas irodalom és a népi irodalom szembeállítását, és inkább a kölcsönhatásokra figyelnek fel. A népi irodalom helyére a tömegkultúra fogalma kerül. Most már nemcsak önmagában tanulmányozzák a Kék könyvtárat, hanem annak recepcióját is. A népi kultúra fogalma mégsem túlhaladott – véli Lise Andries –, bár szükséges lenne újradefiniálni, és immár a 19. századi romantikus nép-felfogással szemben szociológus megközelítésben is tanulmányozni, mint az első tömegkommunikációs jelenségeket, megfigyelve a művek terjedését és hatását. Ne feledjük, hogy ennek az irodalomnak az újrafelfedezése forradalmasította a társadalom- és művelődéstörténetet. Rajtunk múlik, hogy megmutassuk: ezek a szövegek képesek voltak több társadalmi réteghez is szólni, és máig sem vesztettek vonzerejükből.

Ennek egyik legszebb példája a Magelonáé, amelyet Geneviève Bollème már korábban is közölt, és itt újra szerepel. Magelona, a nápolyi király lánya széphistóriáját sok-sok kiadásban bizonyíthatóan szétkapkodták Európa-szerte. Ez a

29 Mandrou, *De la culture populaire...*

Az 1798. évre szóló győri Streibig-kalendárium, kézírásos bejegyzésekkel (OSZK)

széphistória, miként a *Fortunatus* és *A hét bölcs mester* című novelláskötet, már az 1569. évi frankfurti könyvvásáron nagy sikert aratott. Azóta mindegyre újra és újra kiadják Magyarországon is.

Többféle Ezópusz-mesegyűjtemény is közkézen forgott Magyarországon, a mesék annyira közkedveltek voltak, hogy a pozsonyi kalendárium 1759-től kezdve 10 éven át folyamatosan válogatva közölt ezekből. Heltai Gáspár 1566-ban megjelent mesekönyvét 1943-ban jubileumi kiadásként adta ki Keleti Arthur átiratában az olvasóknak,[30] és 2008-ban újabb hasonmás kiadást jelentett meg a Tevan Alapítvány.

Irodalomtörténészek, néprajzosok és szociológusok egyaránt foglalkoznak az olvasóközönséggel. Itt érdemes lesz minél több adattal alátámasztani, hogy míg az egységesülő európai ponyvairodalomról beszélünk, azon belül milyen regionális sajátosságok figyelhetők meg – milyen körben és hogyan terjedt egy-egy histó-

30 HELTAI Gáspár, *A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái és oktató beszédei,* átírta KELETI Arthur (Békéscsaba: Tevan, 1943; hasonmás kiadás Békéscsaba: Tevan Alapítvány, 2008).

Neu eingerichter alter und neuer Krackauer

SchreibKalender,

auf das Jahr

nach der gnadenreichen Geburt unsers Erlösers und Seligmachers

JESU Christi 1797

Welches ein Gemein-Jahr ist von 365. Tägen.

Darinnen der günstige Leser finden wird den Sonnenauf- und Nieder-gang, Witterungsanzeige durch die vier Jahrszeiten, wie auch die in dem Königreich Ungarn einfallende Jahrmärkte, am Ende folget aber-malen für meine Kalender-Liebhaber eine Kalendermaterie zur Zeitvertreibung, zum Gebrauch des Königreichs Ungarn.

826

durch einen Liebhaber der mathematischen Wissenschaften.

Gedruckt bey Joseph Streibig K. K. privil. Buchdrucker.

Az 1797. évre szóló krakkói Schreibkalender
(OSZK)

ria, egy-egy anekdota. Sok érdekességgel kecsegtetnek a győri kalendárium magyar és német nyelvű példányai, bennük magyar, német, sőt még horvát nyelvű posszesszori bejegyzésekkel is.

Roger Chartier könyveiben ugyancsak kiszélesíti az írott kultúra aktorainak körét: az író, a nyomdász és tipográfus, valamint a könyvárus egyaránt fontos. *Írott kultúra és társadalom* című munkája[31] megújítja a könyvtörténet korábbi hagyományos formáit.

31 Roger Chartier, *Culture écrite et Société* (Paris: Albin Michel, 1996).

A cenzúra és öncenzúra kérdéseiről francia történészek a Bordeaux-i Egyetemről indítottak nemzetközi kutatásokat; ebből született kötetükben ugyancsak fontosak a 18. századra vonatkozó megállapítások. A 2015-ben megjelent kötetben két magyar kutató írása is szerepel: Kovács Ilona előadása és Vámos Éváé.[32] Mindketten bekapcsolódtunk az ELTE és az Université Bordeaux3 közötti együttműködés keretében szervezett konferenciákba,[33] és az azt követő publikációkban is szerepeltek írásaink. A ponyváról két írással szerepeltem az *Öt Kontinens* című folyóiratban.[34]

Miként Európa-szerte immár tudományosan is feldolgozzák, hogyan jelentek meg a banditák, a betyárok az irodalomban, Magyarországon a kutatókon kívül a szépírók és költők írják újra történeteiket. Rózsa Sándor a 20. században Móricz Zsigmond *Rózsa Sándor*-könyvei, majd Jancsó Miklós *Szegénylegények* című filmje és televíziós sorozatok után most Cserna-Szabó András *Sömmi*je,[35] illetve hetilapok és folyóiratok sztárja lett. A mai alkotók és kutatók igyekeznek megfejteni, milyen szociokulturális közegben lett már-már legendává egy-egy híres betyár. Mindez bizonyos kontinuitást mutat a korábbi koroktól eljutva a mai tömegkommunikáció világába.

Európa-szerte sok röplap, kalendáriumi hír és ponyvatörténet foglalkozott a banditákkal. Mint említettem, találkoztam azzal a nemzetközi kutatócsoporttal, amelyet Lise Andries koordinált a Sorbonne-on *histoire des représentations* címmel. Kutatásaik keretében azt a vezérmotívumot járták körül, hogy menynyire sérülékeny az a társadalom, az a társadalmi szövet, amelyben hőssé válnak ezek a társadalom peremén, törvényen kívül élő banditák, avagy betyárok, miként Cartouche vagy Mandrin.

Érdemes egy pillantást vetni a művek utóéletére is. Nemcsak évszázadokon át vándorló motívumokról beszélünk itt, hanem arról is, hogy még napjainkban is új életre kelnek ezek a történetek és hőseik. Így például *János vitéz*t Mohácsiék produkciójában a 10 évvel ezelőtti Nemzeti Színházban láthattuk,[36] a *Háry Já-*

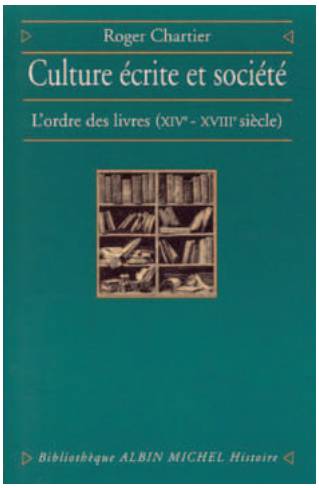
32 François CADILHON, Philippe CHASSAIGNE és Eric SUIRE, szerk., *Censure et autorités publiques: De l'époque moderne à nos jours* (Bruxelles: P. I. E Peter Lang S.A., 2015).

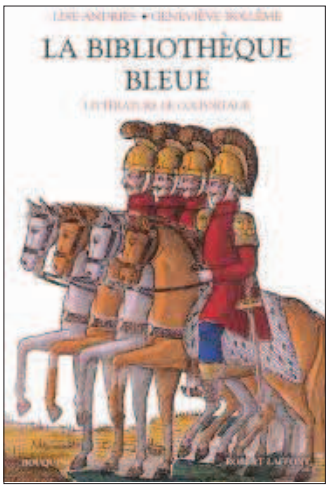
33 Az ELTE történészei Ring Éva – jelenleg emerita professzorasszony – és Majoros István emeritus professzor kezdeményezésére indították és életették az ELTE és a Bordeaux3 közötti együttműködést.

34 Éva VÁMOS, „Canards, feuilles volantes et livres colportés en Hongrie au 18e siècle", *Öt Kontinens: Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék közleményei* 9, 1. sz. (Numéro spécial de la collaboration entre ELTE et l'Université Bordeaux3) (2011): 25–43; Éva VÁMOS, „Jean le Preux dans des almanachs hongrois du 18ème siècle et ses réapparitions de nos jours qu théâtre", *Öt Kontinens: Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék közleményei* 11, 1. sz. (2013 [2014]): 49–55.

35 CSERNA-SZABÓ András, *Sömmi: Kisroman* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2015).

36 Mohácsi János rendező és Mohácsi István dramaturg-író.

*nos*t pedig Gérard Depardieu vendégszereplésével játszották és vették lemezre Montpellier-ben.[37] *Háry János, le Tartarin de Balaton* címmel írt esszét Guillaume Métayer.[38] De a *Kékszakállú herceg* posztmodern változatát is megalkotta Esterházy Péter,[39] Franciaországban pedig Michel Tournier.[40]

Umberto Eco *Loana királynő titokzatos tüze*[41] című regényében, sajátos élethelyzetben ered a régi ponyvafüzetek és képregények nyomába. *Baudolino* című regényében[42] pedig megvalósul a korábbiakban elérhetetlen álom, hősei eljutnak János pap országába.

Erasmus *Panaszolkodó feleség* című beszélgetéséről többször publikáltam,[43] Európa-szerte kinyomtatott könyveiről és magyarországi kiadásairól számtalan könyv és cikk látott napvilágot. Ez az asszonyoktató mű felragyog a sok másként ugyancsak izgalmas ponyvafüzet közül. Markis Simon Erasmus-könyvében[44] ar-

37 Kodály Zoltán, *Háry János,* daljáték, a 2004. május 14-ei élő adás felvétele, Opéra Berlioz-Le Corum, Montpellier, művészeti vezető René Koering.

38 Garay János, *Háry János, le vétéran,* ford. Guillaume Métayer, bev. Karol Beffa (Paris, Éditions du félin, 2018).

39 Esterházy Péter, „A Kékszakállú herceg csodálatos élete", in Esterházy Péter, *A halacska csodálatos élete,* 253–264 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1991).

40 Michel Tournier, *Gilles et Jeanne* (Paris: Gallimard, 1983).

41 Umberto Eco, *Loana királynő titokzatos tüze,* ford. Barna Imre (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2007).

42 Umberto Eco, *Baudolino,* ford. Barna Imre (Budapest: Európa Könyvkiadó Kft., 2022).

43 Vámos Éva, „Erasmus a XVIII. századi magyar ponyván", *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972): 621–626, először itt.

44 Simon Markis, *Rotterdami Erasmus,* ford. Farkas János (Budapest: Gondolat Kiadó, 1976).

ról írt, hogy ez a pergő nyelvű dialógus felülmúlt nem egy rabelais-i részletet. Őrzöm hozzám írt levelét, amelyben arról beszélt, hogy lefordította oroszra, és nagyon szerette. Ha módjában állt volna, szívesen csinált volna belőle orosz ponyvát. „Biztosan ma is nagy sikere lenne" – írta.

A kulturális transzferek, a különböző országok, kultúrák, valamint a különböző társadalmi rétegek között megvilágítják egy-egy mű irodalomtörténeti jelentőségét, a recepció immár elválaszthatatlan a szövegtől, a kontextus a textustól, Perrault és Erasmus a korabeli – és a mai – Európától.

Kalavszky Zsófia

„Cifra kép" a vásárról, „ponyva-könyv" a vándorkupectől

Populáris nyomtatványok és akkulturációs folyamatok a 19. századi Oroszországban[1]

Írásomban a 19. századi *orosz világi, népszerű nyomtatványok* kutatásmódszertani gyakorlatát kísérlem meg áttekinteni. Az orosz kultúrtörténet e figyelemre méltó könyvkiadási produktumát, amely a 18. század utolsó harmadában született, a századelő a *lubokkönyv* (lubocsnaja knyiga) névvel illette.[2] Ez az elnevezés az 1820-as években nem a nyomtatott nyilvánosság e formáját előállítók önelnevezéseként jelent meg, hanem a kortárs orosz irodalom esztétikai horizontját, szerzőit és műveit áttekintő írásokban, illetve a fordításirodalom divatját sérelmező és az eredeti orosz művek hiányát felhánytorgató szólamokban fordult elő.[3]

1 A címben szereplő két idézet a *lubok(kép),* illetve a *lubokkönyv* magyar megfelelői. Pjotr Jersov *A púpos lovacska* (1834, ford. Rab Zsuzsa) című meséjében az apa a legkisebb fiának azt ígéri, hogy „borsót és lubokot" hoz neki a vásárból, ha éjszaka őrzi a vetést. Alekszandr Puskin *Jevgenyij Anyegin*jében (1823–1831) a vidéki, köznemesi család Tatyjanája válogat a vándorkupec portékái között. A kiválasztott könyvekhez ráadásként egy „vásári kötetet", Áprily Lajos fordításában, „ponyva-könyvet" kap ajándékba. A tanulmányomban szereplő idézeteket a saját fordításomban közlöm, ahol nem, ott feltüntetem a fordító nevét. Ezúton fejezem ki köszönetemet Dukkon Ágnesnek értékes észrevételeiért, továbbá Golub Xénia művészettörténésznek a *Lubok – népi metszet* alfejezet lektorálásáért.

2 *Szürkepapíros könyvek*ként (szerobumazsnije knyigi) is emlegették őket. A megnevezést a rossz minőségű papír, amire nyomtatták őket, indokolta. Ezt említi például Н. Трахимовский, „Офени", *Русский вестник* 63, 6. sz. (1866): 559–593, 581. A szakirodalom által kevésbé, de a beszélt nyelvben annál inkább elterjedt további gúnynevük a *kapualjkönyvek* (podvorotnije knyigi) volt. Utóbbi elnevezés az árusításuk helyszínét jelölte. Е. Некрасова, „Народные книги для чтения в их 25-летней борьбе с лубочными изданиями", *Северный вестник*, 5. sz. (1889): 127–149, 130.

3 Теодор Гриц, Владимир Тренин, Михаил Никитин, Виктор Шкловский és Борис Эйхенбаум, *Словесность и коммерция: книжная лавка А. Ф. Смирдина (1929)*, Литературная мастерская (Москва: Аграф, 2001), 20–28. Kivételnek tekinthetők azok a 19. század eleji, kanonizált szerzők – például Gavriil Gyerzsavin költő –, akik elismerték a lubokkönyv érdemeit. A többség távolságtartóan viszonyult e piaci termékhez, sőt a kesergésének is hangot adott. A legismertebbet eme vélemények közül, a már-már szállóigévé váló sorokat, Nyikolaj Nyekraszov *Ki él boldogan Oroszországban* (1860-as évek) című kötetének egyik epizódjában olvashatjuk. A *Falusi vásár* című fejezetben a „kép- s könyvsátornál" válogató muzsikok ízlését mutatja be a narrátor, majd feljajdul: „Ó,

A század második felétől a tudományos szövegekben a *lubokkönyv* mellett a *népkönyv* kifejezés (narodnaja knyiga, knyiga dlja naroda[4]) gyökeresedik meg a jelenség megnevezésére.

Az első literátusi vélemények lekicsinylően viszonyultak e sajátos kivitelezésű és terjesztésű, eltéveszthetetlen formai jegyeket viselő, olcsó, tömegesen előállított füzetekhez, amelyeket az alsóbb néprétegek készítettek: eleinte a kispolgári és a kiskereskedői, majd a paraszti rétegekből származó vállalkozók. Az európai műveltségű, arisztokrata származású véleményformálók számára ez a nyilvánossági forma, amely a 19. század első évtizedeitől volumenében egyre erőteljesebbé vált Oroszországban, szinte kizárólag mint az ún. „jó", az „értékes", a „minőségi" irodalommal való oppozícióban tételeződött.[5] Konkrét korabeli vádként hangzott el, hogy a sebtiben elvégzett kivitelezése okán (knyiga na szkoruju ruku) *silány,* a külleme *igénytelen,* s hemzseg a *helyesírási* és a *nyelvhelyességi hibáktól*.[6] El-

egyszer eljön-é a kor, / Melyben [...], / Megérti majd minden muzsik, / Hogy kép és kép különbözik / S éppúgy a könyvek is? / Mikor nem vonzza már Blücher / S angol mylord, az ostoba, / S vásáron Belinszkij s Gogol / Munkáit szerzi meg. / [...] Az ő képük függjön falon / Kunyhóitokban s könyvüket / Olvassátok s ne mást..." Nyikolaj NYEKRASZOV, „Ki él boldogan Oroszországban"; kiadása: Nyikolaj NYEKRASZOV, *Válogatott versei,* ford. ÁPRILY Lajos, 144–436 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1972). A „Blücher" népszerű lubokkép volt a 19. század közepén, amely Gebhard Blücher porosz tábornoknak, a napóleoni háborúk egyik hősének a portréját ábrázolta. Az „angol mylord, az ostoba" kitétel az egyik, ha nem a legnépszerűbb lubokkönyv főszereplőjére utal.

4 A *népkönyv*et hol a lubokkönyv szinonímájaként, hol a lubokkönyvet leváltani kívánó olvasmányokra használták. Az első esetben a kiadóinak és olvasóinak társadalmi hovatartozására, valamint a készítés nem-professzionális módjára utalt az elnevezés (értsd „olvasnivaló a nép kezéből a nép kezébe"). A második esetben szociálpszichológiai fogalomként olyan olvasmányokat takart, amelyeket a művelt társadalmi csoportok koncipiáltak kifejezetten a paraszti rétegeknek szóló, népművelő céllal. Erről lásd: А. В. Блюм, В. Е. Кельнер és Н. Г. Патрушева, „Издание »книг для народа«", in *Книга в России, 1861–1881*, szerk. И. И. Фролова, 3 köt., 3:7–28 (Москва: Книга, 1991), 3:8. A szakirodalomban a terminusnak számos más, speciális használatát is megtaláljuk. Vlagyimir Propp például a *népkönyv* kifejezést igen körülírtan használja. *Az orosz mese* (*Russzkaja szkazka*, 1984) című monográfiájában a kutatót, ahogyan ezt részletesen megindokolja, egy kisebb korpusz, a kifejezetten a lovagregényekből adaptált népkönyv mint *lubokmese* foglalkoztatja, mégpedig az orosz népmesével való összevetésben. „A népkönyvet a mesével azonosítani módszertani hiba. De hasonló módszertani hiba lenne az is, ha a népkönyveket a mese műfaját figyelmen kívül hagyva tanulmányoznánk. Ezek a műfajok rokonok és érintkeznek egymással, ugyanakkor mindegyiknek megvannak a maga inherens sajátosságai, kommunikációs stratégiái és a genezisük is különbözik." В. Я. Пропп, *Русская сказка*, szerk. Ю. С. Рассказов (Москва: Лабиринт, 2000), 43–44.

5 Lásd az az olyan tekintélyes folyóiratok, illetve almanachok mint *az Otyecsesztvennije zapiszki*, a *Szin otyecseszta* vagy a *Poljarnaja zvezda* recenzenseinek kirohanásait.

6 A lubokkönyvekkel szemben kifogásolt stilisztikai, esztétikai, morális kritikák a legrészletesebben a cenzori jelentésekben maradtak fenn. A cenzorok (szinte kivétel nélkül egyetemi professzorok) egyszerre nyelvművelő és nevelő célzattal, szenvedélyes puristaként és „a nép felvilágosítójaként" vizsgálták át a kiadványokat: bírálták a nyelvhelyességet, a történetek témaválasztását, a cselekmény

marasztalták, mondván, hogy a nyelvhasználata *barbár,* hogy *butaságot* propagál, végül, hogy *elmaradott világképet* közvetít, és *korszerűtlen eszméket* terjeszt.[7] Az 1880-as évektől az értelmiség, a különféle pártállású politikai csoportosulások, a kormányzat és az egyház törekvései is az úgynevezett igényes népkönyv médiumának felülről történő megteremtésére és elfogadtatására irányultak. Próbálkozásaik, amelyek 1861-től aktívan folytak, csupán hosszú évtizedek kudarcai után hozták meg gyümölcsüket.[8] Ezekben az évtizedekben hangoztak el olyan vélemények is, amelyek szerint a lubokkönyv káros, a kiadására szakosodott nyomdászkiadók mérgezik, „megrontják a népet".[9] A haszonszerzés érdekében kihasználják a tömegek műveletlenségét, tanulatlanságát és az előítéletekre, a babonákra épülő világképét.[10] Ekkorra már egészen egyértelművé vált az, ami a lubokkönyvet gazdasági szempontból a kezdetektől fogva jellemezte, hogy az mindenekelőtt *szapadpiaci áru*. A prosperáló és bővülő lubokkönyvpiac *tömegterméke,* amely a 20. század fordulóján az összorosz gazdaság teljesítményében látványos teljesítményt produkált, egyes vállalkozóinak komoly gazdasági, sőt társadalmi felemelkedést, elismerést hozott.[11]

---

választott helyszínét, a környezet bemutatását, a hősök illetlen viselkedését és az „ízléstelen" nyelvi fordulatokat. Erről lásd: А. И. Рейтблат, „Цензура народных книг во второй четверти XIX века", in А. И. Рейтблат, *Как Пушкин вышел в гении. Историко-социологические очерки,* 182–190 (Москва: Новое литературное обозрение, 2001).

7 Az orosz köznyelvben a *lubok* szóból képzett *lubocsnij* melléknevet a silány, az igénytelen, a szemét, a szenny értelemben kezdik el használni a század folyamán.

8 Az 1840-es években eleinte csupán egy-két társaság tűzte a zászlajára a népnek szánt, „hasznos könyvek" kiadását és terjesztését. Az 1860-as évek elején egyre több kör, bizottság, egyesület alakul Moszkvában és Péterváron a társadalmi jó ügyének képviseletében. Tevékenységük az alfabetizáció terjesztésére, a falusi könyvtárak és iskolák létrehozására és általában véve a népművelésre irányult. A népkönyvkiadás valódi mozgalommá az 1880-as évektől válik. Erről lásd: Некрасова, „Народные книги...", 137; Блюм, Кельнер és Патрушева, „Издание »книг для народа«". A kulturális elit hol a tartalmukat, hol a kivitelezésüket tekintve kísérelt meg a lubokkönyvekhez hasonló, ugyanakkor „minőségibb", „értékesebb" olvasmányokat kiadni és e könyvek terjesztését megszervezni. A luboknemesítésre vonatkozó próbálkozások ugyanúgy kudarcba fulladtak, mint Lev Tolsztojé, aki az egyik legismertebb és legkedveltebb lubokkönyv szövegének átiratára-„feljavítására" tett kísérletet. „Nem a lubok a rossz, hanem az állubok" – fogalmazta meg később frappánsan Szamuil Marsak, költő. Mindenről lásd А. В. Блюм, „Русская лубочная книга второй половины XIX века", in *Книга: Исследования и материалы*, 42, szerk. Н. М. Сикорский, 94–114 (Москва: Издательство „Книга", 1981), 112-113.

9 Idézi: Блюм, „Русская лубочная...", 99, 111.

10 А. И. Рейтблат, „Глуп ли »Глупой милорд«?", in *Лубочная повесть: Антология,* szerk. А. И. Рейтблат, 5–24 (Москва: ОГИ, 2005), 6.

11 Ivan Szityin (1851–1934) szegényparaszt származású nyomdatulajdonos és könyvkiadó felemelkedésének története legendássá vált. Szülőfaluja iskolájában alig néhány évet töltött, tizenkét évesen már egy vidéki vásárban dolgozik mindenes kifutóként. 1866-ban rokonai Pjotr Sarapov moszkvai

A kritikák, amelyek e saját könyvkiadási technikákkal előállított, igen hatékony terjesztési hálózat segítségével terített produktumot minősítették, a lubokkönyv kutatásának sorsát is megpecsételték. 1917-ig, a betiltása pillanatáig alig-alig fordult feléje a tudományos érdeklődés. Eközben a repertoárja egyre bővült, friss témák, új műfajok, altípusok jelentek meg a kínálatában.[12] Példányszáma rendkívüli módon nőtt, a hivatalos könyvkiadás által megjelentett kiadványoknak a sokszorosát állították elő a lubok nyomdász-kiadók. A lubokkiadás az egyik legnagyobb gazdasági hasznot hajtó üzletággá vált a századfordulón, és több millió befogadó igényeit elégítette ki úgy a nagyvárosokban, mint a vidéki Oroszország területein.[13]

Elvétve ugyan, de mind a 19. században, mind a 20. század elején találunk olyan hangokat, amelyek szerint e nyomtatványok negatív minősítése, kutatásuk és gyűjtésük negligálása a jelenség valódi ismeretének hiányából fakadt.[14] E szerzők

szőrme- és könyvkereskedőhöz adták be inasnak. A kereskedőinasból az évek során ura jobbkeze, a vállalkozás ügyeinek intézője lett. Szityin 1876-ban Moszkvában litográfiai műhelyt alapított. Eleinte lubokképeket sokszorosított, a századfordulón már önálló vállalkozóként ötven nyomdagép volt a tulajdonában. 1914-ben Oroszország teljes könyvtermelésének több mint 25%-a az ő nyomdáiból került ki. A nevéhez kapcsolódik az első olyan konstrukció, amelynek keretében először a lubokkiadás történetében egyfajta híd jött létre a hivatalos könyvkiadás és a lubokkönyv között. 1884-ben a Lev Tolsztoj által iniciált Poszrednyik kiadó kérte fel Szityint az együttműködésre. A kísérletként induló kooperáció tárgya három, Tolsztoj és Vlagyimir Csertkov által kiválasztott, magasirodalmi mű lubokkönyv formájában való előállítása és terjesztése volt. Arlen Blum szerint ennek eredménye lett, hogy Szityin nevét a századfordulón már nem sorolták fel a „nyikolszkij piaci mérgezők" között. Блюм, „Русская лубочная...", 99. Szityin adatgazdag memoárjában részletesen ír a lubokképek és -könyvek kiadásának tapasztalatáról, a könyvekkel házaló vándorárusok (áfények) életmódjáról, szokásairól, praktikáiról, a vásárok világáról, továbbá általában véve az orosz századvég illetve -forduló könyvpiacának működéséről. Lásd И. Д. Сытин, *Жизнь для книги (Страницы пережитого. Современники о И. Д. Сытин)* (Москва: Издательство „Книга", 1978).

12 A Népbiztosok Tanácsa által kiadott, 1917-es sajtódekrétum bevezette a cenzúrát, megszüntette a sajtószabadságot. A lubok irodalomra *(literature of the prerevolutionary colpoteur)* gyakorolt hatását részletesen elemzi Jeffrey Brooks. Lásd Jeffrey BROOKS, „The Breakdown in the Production and Distribution of Printed Material, 1917–1927", in *Bolshevik Culture: Experiment and Order in the Russian Revolution*, szerk. Gleason ABBOTT, Peter KENEZ és Stites RICHARD, Studies of the Kennan Institute for Advanced Russian Studies. The Wilson Center 5, 151–174 (Bloomington: Indiana University Press, 1985), 159–160.

13 Az 1890-es évek közepén évi több mint 15 millió példány jelent meg. Az adatot lásd itt: А. И. Рейтблат, „Лубочная книга и крестьянский читатель", in А. И. Рейтблат, *От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы*, 146–169 (Москва: Новое литературное обозрение, 2009), 160.

14 И. С. Ивин, „О народно-лубочной литературѣ. Къ вопросу о томъ, что читаетъ народъ. (Изъ наблюденій крестьянина надъ чтеніемъ въ деревнѣ.)", *Русское обозрение*, 9. sz. (1893): 242–260, 248.

közt akadt etnográfus, művészettörténész, irodalomtörténész és nyomdász-könyvkiadó is. Hiába hívták fel azonban a figyelmet annak a szemléletnek a szűklátókörűségére, amely kizárólag a literátusi elit esztétikai értékpreferenciái, továbbá a hatalmi elit népjobbító szándékai, felvilágosító elképzelései felől bírálta ezeknek a társadalom alsóbb rétegei által előállított kiadványok tartalmát, kivitelezését, nyelvezetét. Ezek a számunkra rendkívül sok értékes adatot és megfigyelést tartalmazó írások nem értek el áttörést.

Úgy vélem, hogy az irodalomkutatás történetében a legerőteljesebben az orosz formalista iskola tudta ráirányítani a figyelmet az 1920–1930-as években az akkor már betiltott forrásokra. A formalistáknak kimondott célja volt, hogy a kutatás figyelme a „tábornokok történelmeként" elbeszélt irodalomtörténetről a perifériák leírása felé (is) forduljon.[15] A tömegirodalmat az „irodalom mint sajátos társadalmi jelenség" részének tekintették.[16] Jurij Tinyanov *irodalmi büt* (lityeraturnij büt) fogalmának fontos részét alkották az ún. *alacsony műfajok,* a kanonizált irodalmi jelenségek melletti *marginális formák,* ahogy az irodalmi nyelvbe betörő *köznapi beszélt nyelv.* A kutató szerint mindezek a műfajok és nyelvi kifejezőeszközök lehetséges tartalékokként, potenciális *irodalmi tények*ként léteznek az *irodalmi evolúció* folyamatát meghatározó dinamikus mozgásban a centrum és a periféria között.[17] Borisz Eichenbaum az *irodalmi büt* fogalmára mint a professzionális írást lehetővé tevő feltételekre tekintett, így számára az *arisztokrata, irodalmi szalon*, a *műkedvelői kör*, a *kéziratos almanach*, a *professzionális társadalmi-kulturális, vastag folyóirat* stb. mellett *a lubokkönyv* (alkotóinak, kiadóinak, terjesztőinek, olvasóinak összességeként) egyike volt az irodalmi működés történeti formáinak, amelyet a szociális feltételek kontextusába való beíródása felől tartja vizsgálhatónak. Viktor Sklovszkijt pedig elsősorban az orosz regény forrásainak, előzményeinek kutatása vezette a lubokkönyvekhez.[18] Kutatásainak eredményeképpen megszületett az első olyan monográfia, amely betekintést engedett a 18. század végi Moszkva nem nemesi származású lakosai által működtetett, tömegigényeket kielégítő könyvpiacának életébe, Matvej Komarov (volt) jobbágy önmenedzse-

15 Jurij Tinyanov, „Az irodalmi fejlődésről (1927)", in Jurij Tinyanov, *Az irodalmi tény*, ford. Soproni András, 26–40 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1981), 26.

16 Borisz Eichenbaum, „A »formális módszer« elmélete (1925)", in *A modern irodalomtudomány kialakulása: A pozitivizmustól a strukturalizmusig*, szerk. Bókay Antal és Vilcsek Béla, ford. Follinus Gábor, 248–267 (Budapest: Osiris Kiadó, 1998), 265.

17 Jurij Tinyanov, „Az irodalmi tény (1924)", in Tinyanov, *Az irodalmi tény,* 5–26.

18 „Teljesen alábecsüljük az úgynevezett lubokirodalom értékét" – írja 1929-ben Sklovszkij, majd így folytatja: „A 18. századi irodalom kizárólag nemesi és udvari jellegéről alkotott elképzelés archaikus, továbbá téves." Виктор Шкловский, *Матвей Комаров, житель города Москвы* (Москва: Прибой, 1929), 8–9.

lési technikáiba, népszerű műveinek keletkezésébe és utóéletébe. A formalisták munkái az 1930-as évek végével hosszú évtizedekig hozzáférhetetlenné váltak.

Az alapkutatás elvégzésének szándékával a lubokkönyv felé az 1970–1980-as években a legintenzívebben a társadalomtörténeti kutatások fordulnak. Az 1970-es évek végétől Jeffrey Brooks amerikai történész, kultúrakutató,[19] Oroszországban pedig Arlen Blum bibliográfus, irodalomtörténész „fedezik fel" a kutatási területet.[20] Néhány évre rá egy moszkvai irodalomszociológiai műhelyben kezdődnek alapkutatások a populáris kultúra, Abram Reitblat olvasáskutató-irodalomszociológusnak köszönhetően pedig szűkebben a lubokkönyv megismerésére.[21] Határozott tudományos célja az utóbbinak egy olyan szemléleti keret kidolgozása, amelyben a lubokkönyv nem a fenti kétpólusú *minősítő* viszonyrendszerben értelmeződik. Ezt írásaiban leváltja a tárgy semleges, értékítélettől mentes *jellemzése,* a lubokkönyv *objektív leírása,* amely ily módon helyezi fel a maga tárgyát a tudományos módszerekkel vizsgálandó irodalom-, gazdaság- és kultúrtörténeti jelenségek térképére. A moszkvai műhely vált a központjává azoknak a vizsgálatoknak, amelyeknek a lendületét és a módszertanát az *olvasáskutatás* és a

19 Jeffrey Brooks (1942) a John Hopkins Egyetem történész professzora. A témában kiadott fontosabb publikációi: Jeffrey BROOKS, „Readers and Reading at the End of the Tsarist Era", in *Literature and Society in Imperial Russia 1800–1914*, szerk. William MILLS TODD, 97–150 (Stanford, California: Stanford University Press, 1978); Jeffrey BROOKS, *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861–1917* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1985); Jeffrey BROOKS, „Literacy and the Print Media in Russia", *Communication* 11 (1988): 47–61. Orosz fordításban: Д. БРУКС, „Грамотность и печать в России, 1861–1928", in *Чтение в дореволюционной России. Сборник научных трудов*, ford. С. А. КАЗАНЦЕВ és А. И. РЕЙТБЛАТ, 82–100 (Москва, 1992).

20 Arlen Blum (1933–2011) a Szentpétervári Művészeti Egyetem, illetve Intézet professzora volt. Főbb kutatási területei az olvasás- és könyvkutatás, ezekkel összefüggésben pedig az oroszországi cenzúra története. Gazdag életművéből szorosan a jelen tanulmány tárgyához kapcsolódó publikációi: Арлен БЛЮМ, „Массовое чтение в русской провинции конца XVIII – первой четверти XIX в", in И. Е. БАРЕНБАУМ, szerk., *История русского читателя*, 3 köt., 1:37–57 (Ленинград: Труды / М-во культуры РСФСР. Ленингр. гос. ин-т культуры им. Н. К. Крупской, 1973); БЛЮМ, „Русская лубочная..."; БЛЮМ, КЕЛЬНЕР és ПАТРУШЕВА, „Издание »книг для народа«".

21 Abram Reitblat (1949) szociológus, olvasáskutató, bibliográfus, az Orosz Állami Könyvtár (volt Lenin Könyvtár) Könyvritkaságok Részlegének vezetője. A kutatások helyszíne az 1980-as években az Állami Lenin Könyvtár Könyv- és Olvasáskutatás Osztály volt, olyan munkatársakkal, mint Borisz Dubin, Lev Gudkov (a moszkvai szociológiai iskola alapítói), Abram Reitblat, Mihail Afanaszjev, Elvira Ivanova, Mihail Hanyin, Tatyjana Frolova, Marietta Csudakova. Reitblat egy életútinterjúban beszél a műhely munkájáról és a lubokirodalom kutatásáról. Erről lásd: Gorky Media, „Как становятся социологами литературы: Научная биография социолога литературы Абрама Рейтблата", *Горький* (blog), 2018. aug. 17., hozzáférés: 2025.01.09, https://tinyurl.com/yectdx3x. Fontos kiadványukká vált a forradalom előtti Oroszország olvasáskultúrájának vizsgálatát középpontba állító tanulmánygyűjtemény: А. И. РЕЙТБЛАТ, szerk., *Чтение в дореволюционной России. Сборник научных трудов* (Москва: Государственная библиотека В. И. Ленина, 1992).

történeti szociológia biztosította, és amelyek a lubokkönyveket mint a tudomány tárgyát alkotó komplex fenomént a *lubokirodalom* (lubocsnaja lityeratura) terminus technicuszával jelölte meg.

Szeretném előrebocsátani, hogy írásom nem saját kutatási eredményekre épül. Célom, hogy összefoglaljam az orosz olvasáskutatásoknak és a lubokirodalommal foglalkozó történeti szociológiának az említett műhelyből kinövő, az elmúlt évtizedekben megfogalmazódó vizsgálati szempontjait és következtetéseit a kutatások megalapítójának tekinthető Abram Reitblatnak az *eredményei* alapján, bemutatva *módszertani kísérleteinek* belátásait és a lubokirodalom kutatásához társított *szempontrendszerét*. A 19. századi orosz folyóiratkultúrát jól ismerő kutatónak, a ma már több kötetnyire rúgó kutatásai és szövegközlései (forráskiadásai) nagyban támaszkodtak Arlen Blumnak a lubokkönyv-kutatást megalapozó írásaira és Jeffrey Brooks táblázatokba rendezett adataira.[22] Továbbá Reitblat hívta fel a figyelmet Oroszországban arra a módszertanra, amelyet John G. Cawelti kultúrakutató a populáris szövegek strukturális szerveződésének a leírására dolgozott ki.[23]

Reitblat a 18. század utolsó harmadától az 1920-as évekig jelenlévő lubokirodalom *olvasóinak*, a lubok típusú kiadványok *terjesztési* és *kiadási gyakorlatának* vizsgálatát tűzte ki célul. Kutatási feladatának tekintette továbbá, hogy mikrotörténeti alapossággal rekonstruáljon olyan *életrajzokat*, amelyeket a 19. század második felében kiadott, különösen népszerű lubokkiadványok *szer-*

22 Reitblat 1990-ben (második kiadás: 2005) egy antológiát állított össze a legtöbbször kiadott lubokirodalmi alkotásokból. A *Valóban ostoba az „ostoba Mylord"?* (*Glup li „glupij Milord"?*) provokatív című előszó-tanulmánya, amely a legismertebb lubokkönyv főhősére utalt, az 1991-es (bővített kiadás: 2009) kötetében a *Lubokirodalom és annak paraszt olvasója* címmel látott napvilágot. Lásd А. И. Рейтблат, szerk., *Лубочная книга* (Москва: Художественная литература, 1990); А. И. Рейтблат, szerk., *Лубочная повесть: Антология* (Москва: ОГИ, 2005). A lubokirodalom olvasóit középpontba állító munkái: А. И. Рейтблат, *От Бовы...*; А. И. Рейтблат, „Московская низовая книжность", in Рейтблат, *Как Пушкин...,* 157–181. Angol nyelven az orosz olvasáskultúráról, benne a lubokirodalomról: Abram Reitblat, „The Reading Audience of the Second Half of the Nineteenth Century", in *Reading Russia. A History of Reading in Modern Russia*, szerk. Damiano Rebecchini és Raffaella Vassena, 3 köt., 2:171–211 (Milano: Ledizioni, 2020), https://books.openedition.org/ledizioni/12871; Abram Reitblat, „The Book and the Peasant in the Nineteenth and the Beginning of the Twentieth Century: From Illiteracy to the Religious Book to the Secular Book", in Uo., 2:317–347, https://books.openedition.org/ledizioni/13174; Abram Reitblat és Evgeny Dobrenko, „The Readers Milieu, 1917–1920s", in Uo., 3:15–42.

23 John G. Cawelti (1929–2022) irodalomtörténész, a populáris kultúra kutatója. Az orosz tudományosságra az 1976-os monográfiája gyakorolt hatást. Lásd John G. Cawelti, *Adventure, Mystery, and Romance: Formula Stories as Art and Popular Culture* (Chicago: University of Chicago Press, 1976). Oroszul a műveiből csak részletek jelentek meg, például a számos alkalommal idézett: Дж. Г. Кавелти, „Изучение литературных формул", ford. Е. М. Лазарева, *Новое Литературное Обозрение*, 22. sz. (1996): 33–64.

zői (ál)nevei rejtettek. A lubokirodalom a folklórhoz hasonlóan anonim módon született, az anonimitás fontos jellemzője volt; későbbi fejlemény, hogy a 19. század második felében az (ál)szerzőség megjelölése is gyakorlattá vált.[24]

Az orosz kutató érdeme, hogy a 19. századi olvasáskultúra-kutatást megalapozó szakbibliográfiákban gyűjtötte össze azokat a 19. századi írásokat, amelyeknek szerzői mintegy szemtanúként, sőt némely esetben érintettként, résztvevőként belülről látták és „élték meg" a lubokirodalmi szövegek és a köréjük szerveződő piaci kultúra működését. A komplex jelenség megértéséhez tehát konkrét adatokat szolgáltatnak a lubokirodalom mint piac gazdasági és kulturális gyakorlatairól. Ezek között találunk etnográfiai megfigyelést, a füzetek kiadásából tekintélyes vagyont és ismertséget szerző *lubokkiadó-vállalkozó* visszaemlékezését, vagy éppen egy népszerű *lubokszerző* polemikus publicisztikáját. Reitblat nem hagyta figyelmen kívül a 20. század eleji szovjet olvasáskutatások írásait sem. A korai szovjet könyvtárosok azon paraszti származású munkásbefogadók olvasási szokásait és preferenciáit tudták vizsgálni, akik az 1917-ben, a bolsevikok által betiltott lubokirodalmat gyermek- és fiatalkorukban még közvetlenül ismerték, pontosabban első olvasmányélményeiket éppen ezek a kiadványok jelentették.[25]

Szintetizáló kutatásaival Reitblat rámutatott a *lubokirodalom* alapvető társadalmi és esztétikai akkulturációs szerepére, mentálhigiénés eszköz jellegé-

24 Az 1980-as években az orosz irodalomtudomány és a nem marxista szociológia közös „határvidékéről" induló kutatások az életrajz műfaját mint speciális textuális praxist vizsgálták. A csoport képviselőinek elméleti indíttatása egyfelől a tartui szemiotikai iskola szellemi közegében jelölhető ki, másfelől a Borisz Dubin, Lev Gudkov neveivel fémjelzett moszkvai irodalomszociológiai iskolában. A kutatók anyagai részben az *Orosz írók: 1800–1917. Életrajzi szótár (Russzkije piszatyeli. 1800–1917. Biograficseszkij szlovar)* köteteiben láttak napvilágot. Reitblat több lubokszerző életrajzát éppen ezekkel a kutatásokkal összefüggésben tárta fel. Az életrajzkutatásokról lásd KALAVSZKY Zsófia, „»Nem kártyázott, nem párbajozott, nem száműzték Szibériába...«: Ahol a biográfia- és a kultuszkutatások találkoznak: az írói biográfia-írás mint elméleti probléma a kortárs orosz irodalomtudományban", in *Ad vitam aeternam: Tanulmánykötet Nagy István 70. születésnapjára*, szerk. GYÖNGYÖSI Mária, BANCHENKO Alexandra, JÓZSA György Zoltán és PALÁGYI Angéla, Olvasatok 6, 187–196 (Budapest: ELTE BTK Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Orosz Irodalom és Irodalomkutatás-Összehasonlító Tanulmányok Doktori Program, 2017), 188–190.

25 Ismert, hogy az 1920-as évek avantgárd művészeinek egyik fontos forrását jelentették a lubokképek, ők maguk saját gyűjteményeikből kiállítást rendeztek. Erről lásd A. G. SZAKOVICS, *XVIII–XIX. századi orosz népi grafika. Lubok művészet. Kiállítás a Moszkvai Állami Puskin Szépművészeti Múzeum anyagából*, ford. LÁSZLÓ Rózsa (Budapest: Szépművészeti Múzeum. Népművelési Propaganda Iroda, 1983), 6. Az Orosz Távirati Iroda (ROSZTA) propagandaplakátjainak jelentős hányadánál detektálhatók a lubokesztétika jegyei, ahogy a korai szovjet gyerekkönyvek vizuális megformáltságára is alapvető hatást gyakorolt a lubok. Lásd Евгений Штейнер, *Что такое хорошо: Идеология и искусство в раннесоветской детской книге*, Очерки визуальности (Москва: Новое литературное обозрение, 2019).

re. Kimutatta, hogy a század folyamán különböző társadalmi rétegek váltak a lubokirodalom olvasóivá, majd e korpusz „elhagyóivá", illetve a befogadásukban összetettebb interpretációs képességeket igénylő, szélesebb körű műveltségre és tudásanyagra támaszkodó médiumok fogyasztóivá. Ahogy a 19. század elejétől kezdve a 20. század felé haladunk, ezek a befogadók az olvasórétegek differenciációjával párhuzamosan más-más társadalmi csoportokból kerültek ki. A lubokolvasmányok eleinte a nemesség és a tekintélyesebb kereskedők fő olvasmányai voltak. Majd a vidéki köznemesség közt terjedtek el, később a vidéki kisnemesség, alsóbb papság és a kiskereskedők, végül a városi szegényrétegek (lakájok, pincérek, szabók, kiscsinovnyikok) olvasták. Az 1880–1890-es évektől a *zemsztvo* értelmiség által alapított iskolákból kikerülő, paraszti olvasók jelentik a keresletet ezekre a nyomtatványokra. Ekkor a városokban leginkább már csupán a gimnáziumi diákság olvasmányai.

A lubokkiadványok az 1870-es évektől, azaz az 1861-es jobbágyfelszabadítás utáni, ún. „reformok utáni" (poreformennij period) időszakban alapvető támaszt, Reitblat szerint egyenesen „életvezetési tanácsokat adtak" a parasztok számára. A lubokirodalomban szerepeltetett társadalmi és egyéni mintázatok, kommunikációs sémák, gondolkodási modellek, narratív formulák stb. megismerésével, elsajátításával, utánzásával a falu zárt világából kikerülő befogadók könnyebben integrálódhattak a szekularizálódó, iparosodó, modernizálódó és városiasodó orosz társadalomba. A lubokirodalom nem csupán érdeklődésüknek megfelelő olvasmányokhoz juttatta őket a 19. század végén, hanem – mintegy iskolaként – „részt vett" az alfabetizációban, közvetetten és közvetlenül válaszokat biztosított a korábban évszázadokig a zárt obscsina létben folyó, paraszti világnézettől radikálisan különböző világ működésének kérdéseire. Megerősít(het)te ezeket a befogadókat a normatív, a szabályokra és a tiltásokra épülő vallásos nézetektől egyre inkább eltávolodó életmódjukban is, tágítva a világképüket. Olyan, a folklórból ismerős szerepeket (személyiségmodelleket) szerepeltetett, mint például a társadalmi igazságtalanságok ellen lázadó hősök, a haramiák, a rablók. Az lubokirodalom orosz „Robin Hood-történeteinek"[26] és az ekkor felvirágzó, a gyilkos és a nyomozó párosára épülő, sajátos orosz bűnügyi irodalomnak fontos

26 A nyugat-európai mintától való eltérésükről lásd: Jeffrey Brooks, „Bandits: Ideas of Freedom and Order", in Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861–1917* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1985), 166–213; Брукс, „Грамотность и печать...", 95. A lubokirodalom rabló hőseiről továbbá: Блюм, „Русская лубочная...", 109; Рейтблат, „Лубочная книга...", 166.

szerep jutott.[27] Ahogy Jeffrey Brooks megállapítja, az orosz parasztság számára (az 1897-es népszámlálás adatai szerint ez a társadalmi csoport alkotta az ország lakosságának a 85%-át) a lubokirodalom „kulturális tőkét" (Bourdieu) biztosított, ennek a jelentőségét és funkcióját pedig nem ismerte fel sem a hatalom, sem a korabeli értelmiség, sem a tanító-pedagógus réteg.[28]

Végül meg kell említenünk Reitblat kutatásainak további két, „mélyfúrás jellegű", irodalomszociológiai témáját. A kutató egyrészt rákérdezett a lubokirodalom intézményrendszerén belül olyan fogalmak jelentésére, illetve ezek kvantitatív és kvalitítv fokmérőire mint a párhuzamosan létező, hivatalos irodalmi intézményrendszeren belül jelenlévő, működő és definiált *siker* fogalma (például mi számított sikeres lubokkönyvnek; kit tekintettek sikeres lubokszerzőnek) és a (szerzői névhez kötődő) *reputáció* mibenléte.[29] Vizsgálataiból kiderül, hogy a lubok irodalmi kultúrán belül ezek a fogalmak vagy a hivatalostól eltérő jelentéssel töltődtek fel vagy egészen egyszerűen értelmezhetetlenek voltak (pl. ilyen a szerzői *reputáció* és *kultusz* jelenségei). Másrészt egy úttörő jelentőségű írásában tette közzé a *lubokirodalom* és a *folklór* kapcsolatának komparatív vizsgálatából fakadó megfigyeléseit.[30]

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy Reitblat a világi lubokkönyv igen heterogén összetételű, vegyes műfajú korpuszából *kizárólag a szépirodalmi műveket* vizsgálja, ezek társadalmi funkcióit elemzi.[31] A történeti szociológia felől közelítő kutatások csupán érintőlegesen vagy egyáltalán nem térnek ki a lubokirodalom

27 А. И. Рейтблат, „Детективная литература и русский читатель (вторая половина XIX – начало XX века)", in А. И. Рейтблат, *От Бовы...*,294–306.

28 Брукс, „Грамотность и печать..., 93–94.

29 A kutatások itt is a 20. század elején kezdődtek. Ivan Rozanov irodalomtörténész *Az irodalmi reputáció (Lityeraturnaja reputacija)* címmel 1928-ban jelenteti meg 19. századi anyagra épülő kötetét, amelyben az irodalmi intézményrendszeren belüli szerzői tekintély építésének, illetve a szerzői reputáció rombolásának technikáit vizsgálja. И. Н. Розанов, *Литературные репутации: работы разных лет* (Москва: Советский писатель, 1990). Reitblat korabeli bibliográfiai forrásokból kinyert adatok alapján – a megjelenés utáni öt éven belüli újrakiadásokra fókuszál – készíti el azt a közös, 19. század eleji *bestseller*-listát, amelyen az elit irodalmi alkotások és a lubokirodalmi művek együtt szerepelnek. Lásd А. И. Рейтблат, „Русские »бестселлеры« первой половины XIX века", in Рейтблат, *Как Пушкин...,* 191–203.

30 А. И. Рейтблат, „Лубочная литература и фольклор (к постановке проблемы)", in А. И. Рейтблат, *От Бовы*..., 357–366.

31 Nem képezi vizsgálatainak tárgyát a lubokkönyvek legnagyobb hányadát kitevő *vallásos-moralizáló* korpusz, például az ún. *életmód-lubokkönyvek* (obihodnije knyigi) – ez a kalendáriumok, az álmoskönyvek, a jóskönyvek, a horoszkópok stb. vegyes összetételű halmaza –, sem az *alkalmazott lubokkönyvek* (prikladnaja lityeratura) – a mezőgazdasági, a háztartási, a könyvelési ismereteket és az egészségügyi tanácsokat adó kiadványok stb..

esztétikai kérdéseire, ezek a kutatások nem foglalkoznak retorikai, stilisztikai, narratológiai, poétikai szövegelemzésekkel. A könyvek, illetve füzetek *témaválasztására, tartalmi sajátosságaira* és tárgyként való esztétikai megformáltságukra kizárólag az olvasói igény és elvárások kontextusában kérdeznek rá, hiszen *ágens központú* és *nem szöveg alapú* kutatásokról van szó. Reitblat a társadalmi, a gazdasági és a kulturális változások kontextusában elemzi a lubokművek egyidejűen létező variánsait.

Amikor variánsokról van szó, akkor a szinkrón módon létező változatokra mediálisan a 18. század utolsó harmadában látunk példát. A lubokkönyvekké adaptált lovagregények kéziratban is terjedtek, sőt Moszkvában, a Nyikolszkij könyvpiacon ilyen formában is árusították őket, ugyanakkor már nyomtatott füzetként is.[32] A 19. század második felében a nyomtatott variánsok egyidejű jelenlétéről beszélünk, hiszen a különböző lubokkiadók saját verziói párhuzamosan keringtek. Ugyanakkor diakrón módon létező, történetileg egymást követő szövegváltozatokról is szó van, a lubokirodalom szövegei időről időre aktualizálódtak, például a nyelvezetüket tekintve, anonim szerzőik kiegészítették, részletezték, átírták a történet egyes részeit vagy éppen versbetétekkel színesítették az „eredeti" kötetet stb.

A szociológiai megközelítésnek nem tartozik a kompetenciájába, hogy egyes alkotásokat a korabeli művészeti esztétikák kontextusában értelmezzen vagy a bennük működő nyelvi eseményeket, folyamatokat vizsgálja. A lubokirodalom korpuszába tartozó szövegek filológiai, textológiai, poétikai vizsgálatával az orosz irodalomtudomány a mai napig adós.[33]

32 1769-ben Mihail Csulkov *Ez és az is (I to, i szjo)* című folyóiratában megjelent egy „nyugalmazott hivatalnok" történeteként feltüntetett elbeszélés. Az elbeszélőről az alábbi információkra derült fény a mesét felvezető bekezdésben: „Hivatali szolgálatának befejezése után a piacon árult különböző történetek másolásával kereste meg a mindennapi betevőjét. Olyanokat másolt mint a *Bova királyfi*, az *Aranykulcsos Péter*, a *Jeruszlan Lazarevics*, [...] és más nagyon hasznos történetek. És elmondta nekem azt is, hogy már negyvenszer másolta át a *Bova királyfi* történetét, mert arra nagyobb a kereslet, mint minden más hasonló jellegű fordulatos műre." Idézi: Гриц és mtsai., *Словесность и коммерция*, 17.

33 Egy-két kivételtől eltekintve az egyes lubokkönyvek abban az esetben kerültek be az orosz irodalomtörténészek érdeklődési körébe, amennyiben egy kanonizált költő, író adott művének forrásainak feltárása során bizonyítást nyert, hogy a szüzséjét, a nyelvi megformáltságát stb. tekintve a szerző valamely populáris nyomtatványból merített. A lubokirodalomra továbbá abban az esetben térnek ki az irodalomtörténeti szakmunkák, amennyiben valamely magasirodalmi szerző művét a lubokszerzők adaptálták. Puskin, Gogol és Krilov bizonyos műveit mindkét kategóriában megtaláljuk. Mindez hasonló kutatási mintázatot mutat a magyar irodalomtudományéval. Lásd Mikos Éva és Csörsz Rumen István, „Közelítések a magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század)", *Ethnographia* 134 (2023): 666–689, 667.

Reitblat egyértelművé teszi, hogy a lubokirodalom a hivatalos könyvnyomtatási és -kiadási kultúrával párhuzamosan létezett, s *az alsóbb néprétegek által működtetett*, *sajátos, több ágensre* (anonim szerző – nyomdász-kiadó – vándorárus – olvasó) *épülő intézményrendszerként, kiadói gyakorlatként és piacként* alakult ki. Legnagyobb hányada szóbeli alkotások írott rögzítéseként jött létre. A befogadóik nagy része leginkább hallás után fogadta be őket.[34] (A nyomtatott szövegek 19. század eleji közösségi olvasásának gyakorlatával, felolvasásukkal mint kulturális tradícióval és annak kommunikációs jellemzőivel Reitblat külön foglalkozik).[35] A lubokirodalom befogadói, olvasói leginkább abból a szociokulturális rétegből kerülnek ki, akiket már nem elégít ki a folklór, ugyanakkor amely csoportnak a magasirodalmi művek a gondolati összetettségüket, a problematikájukat és a nyelvezetüket tekintve nem érthetők és/vagy érdektelenek.[36] A poétikájukat tekintve a lubokművek közel állnak a folklórhoz, a genezisüket tekintve a folklór és az irodalom között állnak. A nyilvánosság e formájában nem fontos a szerzőség, továbbá nem jelenik meg igény valamiféle kanonizált szöveg rögzítésére, azaz variánsok egyidejű létezéseként van jelen.[37] A magasirodalmi művek gyakorlatától eltérően a lubokesztétikán belül a poétikai újítás nem számít „önértéknek".

Fontos hozadéka Reitbalt kutatásainak, hogy felhívja a figyelmet a sokszor kvantitatív mikrotörténeti adatokat, információkat tartalmazó dokumentumok, források vizsgálatára. Ezek közül elengedhetetlennek tartja a moszkvai és a

34 A lubokkönyvből való felolvasás, illetve mesélés közösségi élménye elevenedik meg szcenikusan *A púpos lovacska* című mesében*:* „Ezután úgy három héttel / összegyűlik öreg éjjel / a palotakonyhába / a cár úr pár szolgája. / Jó mézes sört kortyolgattak, / öreg mondát mondogattak. / Egyik szolga emígy szól: / »Halljátok! A szomszédtól / csuda könyvet szereztem ma. / Nem minthogyha vastag volna, / nincsen benne mese sok, / öt van csak, de olyanok, / hogy nem győznétek csodálni: / ember ilyet hogy talál ki!« Ráharsan a szolgahad: / »Mondd el, miről szólanak!« / »Hát melyiket hallanátok? / Öt mese van. Ím, halljátok: / egyik szól a csatákról, / a második a cárról, / a harmadik — az magáról / a keleti herceglányról, / a negyedik, azt hiszem, / Bobil hercegről... igen...«" Pjotr JERSOV, *A púpos lovascska,* ford. RAB Zsuzsa (Budapest–Uzsgorod: Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó–Kárpáti Kiadó, 1979), 39. Az eredeti orosz szövegben a *Jeruszlan Lazarevics* című történetet mesélik. A meseszövegből kikerekedő leírásból következtetni lehet a konkrét könyvtárgyra, a „csuda könyvre": ez pedig a *Jeruszlan Lazarevics* történetével kezdődő és még öt mesét tartalmazó lubokkönyv, amely a 18. század végétől a „repertoár" állandó részét alkotta: *A mélabú és az álmatlanság elleni orvosság vagy valódi orosz mesék (Lekarsztvo ot zadumcsivosztyi i besszonnyici, ili Nasztojascsije russzkije szkazki).*

35 А. И. Рейтблат, „Чтение вслух как культурная традиция", in Рейтблат, *Как Пушкин...*), 30–36.

36 Рейтблат, „Лубочная литература...".

37 Ennek oka a jogi környezetben is rejlett. A szerzői jogok szabályozásáról lásd: А. И. Рейтблат, „Становление авторского права", in Рейтблат, *Как Пушкин...,*108–116, 114.

pétervári cenzúra jelentéseit,[38] a gazdasági iratokat, azaz a nyomdász-kiadók üzleti papírjait, a számlákat, a szerződéseket, a honoráriumokról szóló megállapodásokat, továbbá a szabályozási környezet dokumentumait, például a hivatalos, közigazgatási szervek statisztikai összesítőit. Kitér arra is, hogy fontos információk találhatók a népművelő szervezetek, például a Pétervári és a Moszkvai Írástudásért Felelős Bizottság anyagaiban, és más helyi hatóság jelentéseiben (lásd például a hivatalhoz benyújtott kérvényeket, a kiadott nyomtatási és működési engedélyeket, a vándorárusi tevékenységet engedélyező iratokat).

Lubok – népi metszet

A kutatások ismertetése előtt tisztáznunk kell a *lubocsnaja kartyinka,* azaz a lubok mint kép fogalmát, mely a *lubokirodalmat* nevében, történetében, esztétikai megformáltságában, kiadási és terjesztési gyakorlatában is megelőlegezte. Ez a forrástípus a genetikáját, az esztétikáját és a társadalmi funkcióit tekintve ősformáját jelenti az általunk vizsgált jelenségnek. Ugyanakkor a 18. század utolsó harmadában létrejövő *lubokirodalom* korántsem jelentette az Oroszországban a 17. századtól jelen lévő *lubokkép* eltűnését. Az olvasóközönség differenciációjával a lubokirodalom nem szüntette meg a lubokképek iránti keresletet. A „cifra képecskék", a „vásári nyomatok" készítése, terjesztése és beszerzése tovább folyt.

A *lubok (lubocsnaja kartyinka)* hársfa nyomódúcról készült népi fametszetet jelent.[39] Az így sokszorosított, rendszerint szürke, durva papírlapra készült, fekete-fehér nyomatokat utólag kézzel festették ki, színezték. A sajátos képi világú illusztráció feltétlenül tartalmazott egy rövidebb-hosszabb, hol dialógusba rendezett, hol ritmizált szöveget, verset is. Végsősoron tehát a lubok szintézise a képnek és a szövegnek.[40] Arra, hogy a lubok nem pusztán egy illusztráció és az azt megmagyarázó képaláírás összessége, hanem sokkal inkább egy témaként és annak ér-

38 A cenzúra archív anyagainak felhasználásáról az anonim lubokkönyvek szerzői attribúciójához, lásd А. И. Рейтблат, „Безымянные литераторы (Из опыта массовой атрибуции книг второй четверти XIX в.)", in. Рейтблат, *Как Пушкин…*, 234–244.

39 A magyarországi és erdélyi egylapos fametszetek tipológiájáról, tematikájáról, készítéséről és elterjedéséről részletesen lásd: Knapp Éva és Tüskés Gábor, „Egylapos paraszti fametszetek a 18–19. században", in Knapp és Tüskés 2004, 215–257. Az egylapos, olcsó, 19. századi francia fametszetekről lásd David Hopkin, „Balladák és egylapos ponyvák Franciaországban: Számvetés egy hiányról", ford. Vaderna Gábor, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8,* szerk. Csörsz Rumen István, 119–146 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

40 Юрий Овсянников, *Лубок. Русские народные картинки XVII–XVIII вв. / The Lubok. 17th–18th Century Russian Broadsides* (Москва: Изд-во „Советский художник", 1968).

telmező kibontásaként koncipiálódott, s ekként jelent meg befogadói előtt, Jurij Lotman hívta fel a figyelmet.[41] Szerinte a lubokpoétika folklórszerű befogadása abból, a lubokhoz inherensen hozzákapcsolódó sajátosságból fakadt, amely sokkal inkább írható le egy vásári komédia valamely jelenetének átéléseként vagy egy társasjátékban való aktív részvételként, mintsem egy falifestmény passzív, kontemplatív szemléléseként. A lubokon szereplő kép és textus szemiotikai egysége egy tömör, emlékeztető jelsorként működött, véli a kutató, amely egyszerűen mnemonikus alapot biztosított ahhoz, hogy a befogadója aktívan eljátssza, folytassa, kiegészítse a történetet. Azaz a lubok szcenikus, performatív recepcióra (gesztikuláció, mimika, kommentár stb.) ösztönzte olvasóját-hallgatóját-szemlélőjét. Lotman a lubok szinkretikus befogadása mellett a narrativitásának, mégpedig az időkezelésének sajátosságait emeli ki. A lubokirodalomban, pontosabban annak elbeszélőtechnikájában látja folytatódni-kiteljesedni ezt a típusú narrációt. [42]

A lubok a 17. század elején nyugat-európai mintára jelent meg először a mai Ukrajna területén, majd száz évvel később már Moszkvában is sokszorosítják. A szakirodalom Nagy Péter cár uralkodása idején jellegzetes, ún. „péteri lubokokat" emleget. Egyszerű, elnagyolt, lakonikus stílusú rajzolat, élénk színek jellemezték. A sokszorosításuk eleinte fa-, majd rézmetszet, a 19. századtól kezdve kőnyomat, majd a lubokmanufaktúrák egyre modernebb nyomdatechnikai eszközeivel folyik (kromolitográfia, cinkográfia).[43] Ismert, hogy a manufaktúrák közelében — például Moszkva és Vlagyimir vonzáskörzetében — található falvak szinte teljes női lakossága, továbbá a gyerekek is lubok (ki)festéssel foglalkoztak.[44]

Kutatásuk fontosságára 1822-ben a moszkvai egyetem egyik történésze, etnográfus professzora hívta fel a figyelmet tanulmányában, két évvel később előadásában, 1861-ben pedig monográfiájában.[45] Ma három elméletet tart számon

41 Ю. М. Лотман, „Художественная природа русских народных картинок (1976)", in Ю.М. Лотман, *Об исскустве,* 482–494 (Санкт-Петербург: Изд-во „Искусство-СПб", 1998), 484.

42 Uo.

43 Блюм, „Русская лубочная...", 100.

44 Трахимовский, „Офени", 581. A könyv- és ötvösművészekhez sorolható lubokmetsző mesterekről, iskoláikról, a manufaktúrákról, a különböző festékekről és festési technikákról adatgazdag magyar nyelvű tanulmányt közöl az 1983-as budapesti *Orosz népi grafika* tárlathoz kapcsolódóan a Szépművészeti Múzeum katalógusa. Lásd SZAKOVICS, *XVIII–XIX. századi orosz...*, 3–13.

45 Снегирев И. М., „Русская народная галерея, или лубочные картинки", *Отечественные записки* 12 (1822): 85–98. Több kortársa értéktelennek, egyenesen nevetségesnek nevezte a népi alkotásoknak tekintett lubokképeket. Sznyegirjov 1824-es, az Orosz Irodalom Kedvelőinek Társaságában tartott előadását felháborodás kísérte: a lubokkép nem méltó, hogy a társaságban diszkusszió tárgyává váljon, hangoztatta a tagság egy része, hiszen az mindösszesen közönséges, vásári alkotás, amelyet a csőcselék a maga szórakozására készít. Erről maga Sznyegirjov emlékezik meg monográfiája előszavában. И. М. Снегирев, *Лубочные картинки русского народа в Московском мире* (Москва,

1. kép

A borbély le akarja vágni egy raszkolnyik szakállát (Cirjulnyik hocset raszkolnyiku borodu sztrics). 18. század első negyede, fametszet. Юрий Овсянников, *Лубок. Русские народные картинки XVII–XVIII вв. / The Lubok. 17th–18th Century Russian Broadsides* (Москва: Изд-во „Советский художник”, 1968) nyomán

a tudomány a név keletkezéséről, az egyik e moszkvai professzoré, a lubokképek első kutatójáé, Ivan Sznyegirjové (1793–1868). Véleménye szerint a ’lubocsnaja’ kifejezés a *hársfa „deszkákkal”* (lipovije doszki), azaz dúcokkal függ össze (ezeket a köznyelv *lub*nak nevezett), amelyekről a kezdeti időkben nyomták a népi

1861), 1. Sznyegirjov hívja fel a figyelmet elsőként a nyugat-európai párhuzamokra is, és a következő „rokonokat” sorolja fel: „littérature de colportage, les livres populaires, Volksbücher, einfache billige Bilderbogen, common pictures”. Uo., 2.

2. kép
A bátor Bova királyfi (Hrabrij Bova korolevics), 18. század, fametszet.
Юрий Овсянников, *Лубок. Русские народные картинки XVII–XVIII вв. / The Lubok. 17th–18th Century Russian Broadsides* (Москва: Изд-во „Советский художник", 1968) nyomán

képeket.[46] A második elmélet szerint – ezt Nyikolaj Trahimovszkij (1838–1895) jogász, író fogalmazta meg – a népi nyomat azon hársfából készült *dobozok* után kapta a nevét, amelyekben a lubokképeket a vándorárusok széthordták.[47] A harmadik teória Ivan Zabelin (1820–1909) régész nevéhez fűződik, aki szerint a lubok azokról a *festékdobozokról* kapta a nevét, amelyekben a képek kifestésére

46 Рейтблат, „Глуп ли »Глупой милорд«?", 9.
47 Трахимовский, „Офени"; Д. А. Ровинскій, *Русскія народныя картинки, 1* (Санкт-Петербург: Изданіе Р. Голике, 1900), 65. hasáb.

szánt festéket tartották.[48] Ismert, hogy a képeknek regionálisan más-más elnevezése honosodott meg. Dmitrij Rovinszkij (1824–1895) jogász, művészettörténész, az első lubokkép-gyűjtemény létrehozójának információi szerint Szuzdal környékén *szuzdaliak*nak nevezték őket, a képeket terjesztő vándorárusok hovatartozása okán. Egyes szibériai területeken volt, hogy *bogatirok*nak (középkori orosz vitézeknek) hívták őket, mégpedig azért, mert a lubokképeken leggyakrabban egy-egy alak szerepelt: a Megváltó, a Szűzanya, szentek, cárok, a cári család tagjai, hadvezérek, lovagok, mesehősök. Megint máshol pedig a *potyosnije liszti* ('szórakoztató, mulatságos lapok') néven emlegették e nyomtatványokat a népi életből vett humoros életképeket ábrázoló szüzséik okán,[49] de volt, ahol a *prosztovik* ('egyszerű ábra', 'együgyű ábrázolás', 'egyszerű embereknek szóló') szó jelölte őket.[50]

A személyeket ábrázoló lubok mellett kedveltek voltak a csata- , a mese-, a népi életből vett jeleneteket, a csodákat és a szörnyűségeket – természeti jelenségeket (vulkánkitörés, földrengés), egzotikus lényeket – ábrázoló lubokképek is. A repertoár részét képezték, ugyanakkor nagyságrendekkel kisebb csoportot képviselt a szatirikus lubok. [51]

A legkorábbi adatok arról tanúskodnak, hogy a 17. század végétől széles körben nyomtatták, terjesztették ezeket a képeket.

A népi metszetekre két módon lehetett szert tenni. Elsősorban Moszkvában, Oroszország legfontosabb és legnagyobb volumenű lubokkészítő helyszínén. A város jól ismert helyszínein, néhány utca által körülölelt területen, a bódékban és kapualjakban folyt a világi témájú lubok árusítása.

48 Рейтблат, „Лубочная книга...", 147.

49 Rovinszkij 1881-ben kilenc kötetbe szerkesztve adta ki *Orosz népi képek (Russzkije narodnije kartyinki)* című nagyszabású gyűjteményét, amelyben az 1839-ig megjelent metszeteket magyarázatokkal, kiegészítő jegyzetekkel ellátva közölte. Gyűjteménye 4700 lubokképet, a különböző kiadásokat számba véve 8000 lubokot tartalmaz.

50 Külön kutatási – művészettörténeti – témát alkot a lubokhoz sorolt, ún. *népi papírikonok* fenoménje.

51 Ivan Szityin emeli ki memoárjában, hogy a lubok legnagyobb hányada a lelki, spirituális, metafizikai igény kielégítésére szolgáló, vallási tematikájú kép volt, illetve allegorikus ábrázolás (a Jó és a Rossz, a Bűn és a Megváltás, a Gazdagság és a Szegénység antropomorfizált alakjai). A befogadók ezeket kedvelték a leginkább. A kiadó-nyomdász tapasztalatai szerint kevésbé szánták rá magukat, hogy a mulatságos vagy éppen szatirikus képekre költsenek. Ennek okát abban látja, hogy a hagyományos paraszti értékrend a lelki-szellemi épülést fontosabbnak és előrébb valónak tartotta, mint a nevetést, a szórakozást. Így például *A kandúr temetése* (*Misi kota pogrebajut*, szó szerint: Az egerek a macskát temetik) című, világszerte ismert szatirikus lubok, amely az újra meg újra fellángoló művészettörténeti polémiák tárgya, inkább kivételes, egyedi jelenségnek tekinthető, mintsem tipikusnak. Сытин, *Жизнь для книги*..., 41. A falakra szánt lubok mellett létezett továbbá az ún. *licevoj lubok,* amely a mesekönyveket előlegező, tulajdonképpen miniatúrákat, több kisebb képet szerepeltető kompozíció volt. Рейтблат, „Глуп ли »Глупой милорд«?", 9.

> A képeket a városban [Moszkában – K.Zs.] az Ovoscsnoj soron árulták, ahonnan még a cári udvarnak is többször vásároltak belőlük, de mindenekelőtt a Szpasszkij-kapunál, abban a népi, zsúfolt klubban, a tiszta ég alatt, ahol a rikkancsok nagy hangon kürtölték világgá a hirdetni valót, ahol bizonyos napokon kivégzések folytak, továbbá ahol az adósok nyilvános ütlegelését végezték, ahol reggeltől estig a legkülönfélébb ember tolongott, egyesek áruval, mások hírekkel felszerelkezve.
>
> A Szpasszkij-kapu nyilvánvalóan ugyanazt a szerepet játszotta a kereskedők és az úgynevezett alacsony műveltségű olvasók számára, mint amit a nemesi és arisztokrata olvasók számára az „irodalmi szalon" jelentett.[52]

A lubok további lelőhelyei a vidéki vásárok (jarmarkák) voltak. Ugyanakkor terjesztésük leghatékonyabb módjának az bizonyult, hogy az ország különböző területeire *vándorárusok, házalók* által jutottak el. A *korobejnyik* (dobozos), *a hogyebscsik* (zsibárus) vagy az *áfénya*[53] nevekkel illetett árusok a vásárokban – leginkább hitelbe – feltöltötték a nyakban vagy a hátukon hordott dobozaikat különféle árukkal, és házról házra jártak portékáikkal. Fennmaradtak leírások, amelyek szerint az ortodox egyház által szubvencionált, vallási témájú képeket – melyeket kizárólag az erre feljogosított, engedéllyel rendelkező egyházi manufaktúrákban készítettek – a nagyobb kolostorok kerítésére aggatva, galériaszerűen is árusították.

A 17. században a lubokok szinte minden társadalmi rétegben megtalálhatók: a cári udvar, a monostorok, a fővárosi bojárcsaládok, a vidéki, középnemesi udvarházak falait éppúgy díszítették, mint a parasztkunyhókét.[54] A 18. század végétől a fővárosi arisztokrata paloták díszítéseként már nem találjuk meg, ugyanakkor a kiskereskedők, az alsóbb papság, a kézművesek, a mesteremberek, a vidéki közép- és kisnemesség köreiben, továbbá a parasztok között továbbra is népszerű.[55]

52 Ровинский, *Русскія народныя*..., 65. hasáb.

53 Az elnevezés etimológiájáról lásd a 81. lábjegyzetet.

54 Ismert, hogy Vaszilij Golicin herceg, Nyikon pátriárka, Alekszej Mihajlovics cár európai lubokgyűjteménnyel rendelkezett. Nagy Péter cárnak még gyerekként a tanítója tankönyv gyanánt szerzett be belőlük példányokat az Ovoscsnoj sor árusaitól. Овсянников, *Лубок*..., 9.

55 Az 1770-es évek közepén játszódó Puskin-regényben a vidéki, kisnemesi származású földvár parancsnokának a falán három ismert lubok függ: „A sarokban egy pohárszék állt [...] a falon tiszti oklevél, üveg alatt, bekeretezve; körülötte *színes képnyomatok*, bemutatva Kisztrin és Ocsakov bevételét, úgyszintén a menyasszony kiválasztását és a kandúr temetését." A. Sz. Puskin, *A kapitány lánya*, kiadása: A. Sz. Puskin, *Regények, elbeszélések*, szerk. Kalavszky Zsófia, ford. Kántor Péter, Alekszandr Puskin összegyűjtött művei 2 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2009), 355–489, 379. Kiemelés tőlem – K. Zs.

A nemesség körében már a 18. század elejétől kéziratban terjedő lovagregények főhőseit előszeretettel vásárolták lubok formájában.

A lubok szerepe a gyönyörködtetés és a szórakoztatás mellett az információk továbbítása volt. Ebben a funkciójában a későbbi újság előképe, hiszen híreket közvetített a világ eseményeiről. A tudás forrásaként is szolgált, így helyettesítette az iskolát, ugyanakkor propagandaeszközként is használták: a háborúk idején megnövekedett az igény a *röplap* (letucsije liszti) típusára.[56]

Fennmaradt olyan, világi témájú szövegeket tartalmazó kéziratos gyűjtemény a 18. századból, amelybe a tulajdonosa lubokot és a lubokkönyvben szereplő fejlécdíszt ragasztott. A népi metszetek mintegy a hagyományos, díszített kéziratok miniatúráit helyettesítették,[57] ily módon a gyűjtemény egyszerre őrizte a régi ízlést, ugyanakkor a már egymással párhuzamosan létező – az archaikus és a legfrissebb – reprodukciós technikák hibrid terévé is vált. Számos lubok éppen azért maradt fent, mert a bekötött, kéziratos gyűjteményekbe beragasztva megőrződött.[58]

Lubokirodalom

A kutatások a 18. század utolsó harmadára teszik a *lubokirodalom, a lubokszerű könyv,* a *lubok kiadású könyv* (lubocsnaja knyiga) megjelenését. Ettől kezdve a szövegkiadás, -közvetítés és -terjesztés ezen új típusa egészen 1917-ig jelen volt. A betiltásukig a hivatalos, (magas irodalmi) könyvpiac mellett, azzal párhuzamosan működő oroszországi könyvkiadás egy önálló, autonóm és prosperáló ágát jelentette. A 19. század végére az összorosz könyvkiadás nagyobb hányadát tette ki, mint a hivatalos kiadók által nyomtatott kiadványok.

A lubokfüzetek borítóját (címlapját) általában egy lubok díszítette, a további oldalakon összefüggő, nyomtatott szöveget lehetett olvasni. A tizenhatodrét méretű könyvecskék között léteztek 16 oldalasak (lisztovka) és kétszer olyan hosszú, 32 oldalasak (dvuhlisztovka).[59] A 19. században találunk 96 oldalas könyvecskéket

56 Kifejezetten a lubokképek nyomtatását szabályozó egyházi és a polgári cenzúra rendeleteiről lásd Т. А. Воронина, *Русский лубок 20 – 60-х годов XIX века: производство, бытование, тематика // Российский этнограф: этнологический альманах. Вып. 5.*, Российский этнограф: этнологический альманах 5 (Москва, 1993), 48–74.

57 В. Д. Кузьмина, „Рукописная книга и лубок во второй половине XVIII века", in *Литература XVIII века. Ч. 2.*, История русской литературы: В 10 т. 4, 39–50 (М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1947), 48.

58 Ровинский, *Русскія народныя*..., 66. hasáb.

59 Блюм, „Русская лубочная...", 100.

3. kép

A bátor és nemes Bova királyfi vitézről és az apja haláláról szóló történet (Isztorija o hrabrom i szlavnom vityaze Bove-korolevicse i o szmertyi otca jevo) című lubokkönyvből. Юрий Овсянников, *Лубок. Русские народные картинки XVII–XVIII вв. [...]* / (Москва: Изд-во „Советский художник", 1968) nyomán

is.[60] Rossz minőségű, szürke papírból készültek, ezért csak a papír egyik oldalára nyomtattak.[61] A lubok darabja 2–3 kopejkába került, a vándorárusok a nyomdászkiadóktól százasával vették át őket, a nagybani áruk 70–80 kopejka körül mozgott. A füzetecskékért általában 90 kopejkát kértek.[62] Számos feljegyzés rögzíti,

60 В. Страхов, „Пушкин и массовый читатель", in *А. С. Пушкин 1837–1937: Сборник статей и материалов,* 115–123 (Саратов: Саратовское областное издательство, 1937), 116.

61 Кузьмина, „Рукописная книга...".

62 Блюм, „Русская лубочная...", 102. Az 1830-as évek adatai: a hivatalos könyvkiadóknál Puskin *Ruszlán és Ludmilája* tíz rubelbe, a *Jevgenyij Anyegin* fejezetenként öt rubelbe, a teljes verses regény

hogy a lubokképek és -könyvek a cserekereskedelem piacán is jelen voltak, fontos értéket képviseltek. Oroszország legkülönbözőbb részéből származó árukkal, így szárított gombával, háziszőttessel, szőrmével stb. fizettek értük a kupecek a könyvkereskedőnek, hosszú útjaik során pedig gyakran kaptak értük cserébe éjszakai szállást, vacsorát a parasztok portáin.

A 19. század második feléből fennmaradtak adatok a lubokszerzők honoráriumáról. A szerzőknek egy nyomdai ívért 3–5 rubel között fizettek. Összehasonlításképpen: a hivatalos intézményrendszeren belül kiadott, legnagyobb presztízzsel rendelkező, ún. vastag folyóiratokban publikáló szerző ugyanezért száz rubelt, egy úgynevezett vékony folyóiratnál pedig húsz-harminc rubelt kapott. A sajtótermékek eladott példányszáma fordított arányban állt a kifizetett honoráriumokkal: minél tömegesebb igény mutatkozott egy kiadványra, annál nyomorúságosabb szerzői honorárium jutott az alkotóiknak.[63]

A lubokirodalom legnépszerűbb hányadát és egyben legősibb korpuszát a külföldi (részben európai, részben keleti) *lovagregények* alkották. Ezek a történetek, amelyek elsősorban lengyel, másodsorban cseh, harmadrészt szerb fordítások közvetítésével kerültek át a 16. században orosz nyelvterületre, a 17. században lettek széles körben ismertek. A nemesség köreiben hosszú ideig kéziratban terjedtek. A 18. század utolsó harmadában tulajdonképpen ezekkel az olvasmányokkal indult el a lubokkönyvek karrierje.

Minden idők legnépszerűbb lubokolvasmánya az 1787-ben megjelent *A bátor Bova királyfi vitézről szóló történet (Szkazanyije pro hrabrovo vityaza pro Bovu Korolevicsa)* lett.[64] 1787 és 1917 között kétszázszor adták ki lubokkönyvként. Hasonló népszerűségnek örvendett a *Jeruszlan Lazarevics (Szkazka o szlavnom i szilnom vityaze Jeruszlanye Lazarevicse, o jevo hrabrosztyi és nyevoobrazimoj kraszotye Anasztaszii Vohramajevni)* című történet is, amely még a középkorban kerül át a Rusz területére. A forrása egy közép-ázsiai monda Rusztem lovagról, tulajdonképpen a sárkányölő hős mondája, az orosz Hektór története. Első variációit a 17. század elején írták le először, ezt követően kéziratos másolatokban terjedt. 1786-ban jelent meg először lubokkönyvként. Széles körben ismertté vált to-

összesen negyven rubelbe került. Lásd: Страхов, „Пушкин и массовый читатель", 117. A 19. század végén Szityin a népnek szánt Puskin-köteteket 80 kopejkáért, a Gogol-műveket 50 kopejkáért dobta piacra. Rövid idő alatt száz-százezer példányban értékesíti mindkét szerző köteteit. Сытин, *Жизнь для книги...*, 61.

63 А. И. Рейтблат, „Литературный гонорар как форма взаимосвязи писателей и публики", in А. И. Рейтблат, *От Бовы...,* 83–100, 98.

64 A francia, illetve olasz eredetű történet hőse, az anconai *Buova* a 18. századi orosz adaptációjában az Anton [!] városából származó Bova királyfivá vált. Сытин, *Жизнь для книги...,* 56.

vábbá a *Guak, avagy a rendíthetetlen hűség (Guak, ili nyepreoborimaja vernoszty)* és a 15. századi francia verses regényt feldolgozó *A bátor lovag, Francil Venecian és a gyönyörű királyné, Rencivena története (Isztorija o hrabrom ricare Francile Venecianye i o prekrasznoj koroleve Rencivenye)* című lovagregények. Utóbbi első nyomtatott kiadása 1787-ben Moszkvában látott napvilágot, Andrej Filippov, egy nemesi háznál szolgáló jobbágy (dvorovoj) átdolgozásában.[65] Népszerű volt továbbá a *Történet a bátor Aranykulcsos Péter lovagról és a nápolyi Magilena királynéról (Isztorija o hrabrom ricare Petre Zlatih Kljucsah i o prekrasznoj korolevnye nyeapolitanszkoj Magilene),* amely lengyel fordításból került át a 17. század végén. Magyar nyelvterületen a *Szép Magelona* címen volt ismert.[66]

A lovagregények folyamatos átdolgozáson, átalakuláson mentek keresztül, asszimilálódtak az orosz kulturális és irodalmi tradíciókhoz, és ún. *bogatir*ok – folklór epikus énekekben (bilinákban) szereplő, nagyerejű, középkori orosz vitézek – „varázs-lovagmeséivé" váltak.

A lovagregény típusú lubokkönyvek körébe sorol Reitblat egy olyan további művet, amelyet a témája tette hasonlóvá az első csoporthoz. *Az angol György mylord kalandjairól szóló elbeszélés (Poveszty o prikljucsenyijah anglijszkovo milorda Georga)* című olvasmányt Matvej Komarov (1730-as évek–1815 előtt) felszabadított jobbágy dolgozta át, és jelentette meg Moszkvában 1782-ben.[67] Az

65 Рейтблат, „Глуп ли »Глупой милорд«?", 14.

66 Az orosz nyelvterületre átkerülő, eleinte másolatokban terjedő lovagregények, „istóriák" („gisztorii") népszerűek voltak a cári udvar és az udvari nemesség körében egyaránt, egy-kettőt az udvari színház is játszott. Néhány közülük lubokkönyv formájában megjelent, például a *Melusine*, az *Aesopus-mesék*, *A hét bölcs története (Historia septem sapientum Romae),* az *Apollonius*, a *Magelóna* stb. E tanulmánynak nem képezi tárgyát, ugyanakkor az egykorú orosz és magyar adatok izgalmas összevetésre adnának alkalmat, mégpedig a lengyel és a cseh fordítások kontextusában, amelyek figyelembevételének fontosságára Máté Ágnes hívta fel a figyelmet. MÁTÉ Ágnes, „A tizenkét legnépszerűbb európai szórakoztató olvasmány sorsa Magyarországon a XIX. század végéig", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 167–192 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

67 A jobbágysorból való felszabadulását követően hol a mecénások után kilincselő, hol házmesteri vagy intézői állás után kopogtató Matvej Komarov, Moszkva város lakójának életét tárja fel lenyűgöző monográfiájában Viktor Sklovszkij. Komarov állandó és kitartó olvasóközönségét a moszkvai gazdag nemesi házaknál szolgáló, tehetősebb lakájok (krupnoje lakejsztvo) alkották. Sklovszkij Komarov műveinek példáján keresztül vezeti be olvasóját az 1780–1790-es évekbeli tömegigényeket kiszolgáló könyvpiac működési sajátosságaiba, így például a nyomtatványok állandó, „átcímzésének" gyakorlatába. Komarovnak *Az orosz szélhámos, tolvaj, haramia és egykori moszkvai nyomozó, Vanyka Kain egész életének, jó és gonosz tetteinek s furcsa kalandjainak részletes és hű leírása, Matvej Komarov tollából, Moszkvában, 1775-ben* című, bűnügyi kötetéről az anonim variánsok kontextusában Sklovszkij részletesen ír. Lásd Шкловский, *Матвей Комаров*..., 33–76. A két Komarov-szöveg friss kritikai kiadását lásd: Матвей Комаров, *Ванька Каин. Милорд Георг,* szerk. В. Д. Рак, Литературные памятники (Москва: Ладомир: Наука, 2019).

olvasók az igaz és a hű szerelem történeteként fogadták be. A Milord szenvedéseit közel érezték magukhoz, hiszen azok az orosz szentek életéhez (zsityiékhez) hasonlítottak.[68]

Mindegyik lovagregényhős szerepelt lubokon, azaz népi nyomaton is,[69] a lubokképek és -irodalom között szüzsé- és műfajátvételek is voltak.[70]

Reitblat szerint a lubokirodalom fogalma elsősorban és eredetileg e fenti könyveket takarta. Az olvasóközönség kiszélesedésével azonban ezeknek a könyvecskéknek a migrációja tapasztalható. A 19. század első felében széles körben olvasták őket a vidéki nemesi udvarházaknál, továbbá a városokban a kiscsinyovnyikok, a kereskedők, a kispolgárok, de kedveltek voltak a falusi egyházszolgák körében és az udvarházaknál szolgáló parasztok között is. A század második felétől viszont egy másik, a világi olvasmányok iránt egyre nyitottabb társadalmi réteg, a falusi tömegek történeteivé válnak.[71]

A 19. század elején megkezdődik az orosz folklór, különösen a népmesék lubokkiadása, gyűjtemények formájában.[72] *A mélabú és az álmatlanság elleni orvosság vagy valódi orosz mesék* (*Lekarsztvo ot zadumcsivosztyi i besszonnyici, ili Nasztojascsije russzkije szkazki*, Szentpétervár, 1786) az egyik első és igen népszerű kiadása lett. A köz/népdalok a 19. század első felében a nemesi és a városi

68 Uo.

69 Рейтблат, „Глуп ли »Глупой милорд«?", 15.

70 Uo., 9.

71 Uo., 15.

72 A folklórszövegeknek (nem a folklórból, hanem) a magas irodalmi kiadványokból való átvételére gyönyörű példa az Afanaszjev-eset. Alekszandr Afanaszjev a 18. században kiadott mesegyűjteményekről írta 1854-ben a következőket: „ezek a gyűjtemények nem nyújtanak sokat a folklór kedvelőinek; olyan emberek állították össze és nyomtatták ki őket, akik szakmailag alkalmatlanok voltak ezen kiadások összeállítására. Sem archeológiai érdeklődés, de még csak nem is irodalmi cél vezette őket munkájukban. A meséknek csak a mulattató, a szórakoztató oldalát értékelték, azt, ami a társadalom legalsó rétegeinek vagy a gyerekeknek tetszik, ezért mindegyikőjük jogot formált arra, hogy a meséket a maga módján átdolgozza. Könyvkereskedelmünket elárasztotta és elárasztja ma is a sok szürke, bántóan rossz, nyomdahibákban bővelkedő kiadás, amelyekben az orosz népmesék elnevezés alatt oly eltorzított formában szerepelnek a mesék, hogy a folklór eredetük a homályba vész, a történeteknek pedig még az értelmét is nehéz kihámozni. Ezekben a kiadásokban megengedettek a fordítások, az átdolgozások és a hozzátoldások, utóbbiak a kiadók saját hiú képzeletének gyümölcsei, továbbá e kötetekben a találó és kifejező népi beszédet a színtelen és sokszor helytelenül használt prózanyelv váltja fel." Afanaszjevet idézi М. И. Алексеева, „К вопросу об обработке и пересказе русских народных сказок для детей", *Вестник Московского Университета*, Серия 10. Журналистика № 2 (2011): 79–90, 81–82. Később Afanaszjev *Orosz népmesék* (*Narodnije russzkije szkazki*, 1855–1864) című kötetei óriási hatást gyakoroltak a lubokmesék reperotárjára. Megjelenésüket követően a lubokgyűjteményekbe számos új folklór mese kerül be, természetesen a lubokszerzők átdolgozásában. Рейтблат, „Лубочная книга...", 150.

ЛѢКАРСТВО

ОТЪ ЗАДУМЧИВОСТИ

И БЕЗСОННИЦЫ,

ИЛИ

НАСТОЯЩІЯ РУСКІЯ

СКАЗКИ,

гдѣ помѣщены слѣдующія:

о славномъ и сильномъ Витязѣ Еруслановѣ Лазаревичѣ, о его храбрости и о неизобразимой красотѣ Царевны Анастасіи Вахрамѣевны; о храбромъ и смѣломъ Кавалерѣ Иванѣ Царевичѣ и о прекрасной супругѣ его Царь Дѣвицѣ; о семи Семіонахъ родныхъ братьяхъ; о Игнатьѣ Царевичѣ и о Суворѣ невидимкѣ мужичкѣ; о Иванушкѣ дурачкѣ; о Силѣ Царевичѣ и о Ивашкѣ бѣлой рубашкѣ.

M: Coll. Nobilium Soc: JESU. S:

въ Санктпетербургѣ 1791 года

продается по 90 коп. въ домѣ г. Камеръ-Юнкера Зубова по Невск. Перспективѣ у Аничковскаго моста.

4. kép

A mélabú és az álmatlanság elleni orvosság vagy valódi orosz mesék (Lekarsztvo ot zadumcsivosztyi i besszonnyici, ili Nasztojascsije russzkije szkazki) című lubokkönyv 1791-es kiadásának címlapja, Szentpétervár. Forrás: Orosz Nemzeti Elektronikus Könyvtár (https://tinyurl.com/228way5p)

raznocsinyec értelmiségnek (vegyesrendű, polgári értelmiségnek) kiadott gyűjteményekben szerepeltek, s csak a 19. század közepétől kezdődik az alsóbb néprétegek számára nyomtatott lubok daloskönyvek publikálása, benne románcokkal és népdalokkal.[73]

A lubokirodalom repertoárja az 1830–1840-es években az orosz történeti prózából átkerült darabokkal is bővült. Legjellegzetesebb ismertetőjelük, hogy az alcímükben szerepelt a „moszkvai legendák alapján" kitétel.[74] Ezek között a

73 Рейтблат, „Лубочная книга...", 151.

74 Рейтблат, „Глуп ли »Глупой милорд«?", 16.

5. kép
Az oroszok csatája a kabardiakkal (Bitva russzkih sz kabargyincami) litográfia, 1883.
Forrás: Orosz Nemzeti Elektronikus Könyvtár,
https://tinyurl.com/5t4t2md6

legnépszerűbb alkotás *Az oroszok csatája a kabardiakkal avagy a gyönyörű mohamedánlány, aki a férje koporsóján haldoklott* című (Moszkva, 1840). Nyikolaj Zrjahov (1782–1840-es évek vége) alkotásának mind a recepciótörténete, mind az utóélete a lubokkönyvvé válás mintapéldája. Az elszegényedett nemesi családból származó Zrjahov kötete a megjelenésekor megsemmisítő kritikákat kapott a folyóiratokban, a publikum viszont a történetet azonnal a magáénak érezte. A szerző halála után a művét évente kiadták, majd egyre másra születtek a történet utánzatai és átiratai. Az 1870-es években már minden lubokkönyvkiadó kínálatában megtalálható „a kabardiakkal való csata” saját változata, vagyis a variánsok. Ekkor Zrjahov neve már egyik borítón sem szerepelt. A szövegét az anonimitásban maradó (társ)szerzők („remake-írók”) modernebbé tették, katonadalokkal egészítették ki, ugyanakkor az alapszüzsét és a konfliktust megőriz-

ték. A századvégen a történetből lubokkép készült, majd folkorizálódott. 1917-ig negyven kiadását rögzítik a bibliográfiák.[75]

A 19. század első harmadától új jelenség, hogy megjelennek olyan szerzők, akik a lubokpiaci szegmensre dolgoznak, kifejezetten a lubok olvasórétegét akarják kiszolgálni. Mindegyiküknek megvolt a maga jól bevált, kidolgozott műfaja – a hétköznapi-szerelmes elbeszélés, a misztikus történet, a szörnyű história, a bűnügyi eset stb. Általában álnéven publikáltak (például Fegya apó, Balagur Foma). Szerzőik a kiscsinovnyikok, a kispolgárok, a kiugrott szeminaristák, a leszerelt katonák, az elszegényedett nemesek, valamint a városba került parasztok rétegeiből kerültek ki. A legtermékenyebb és legnépszerűbb szerzők közé Reitblat négy nevet sorol: ők Mihail Jevsztyignyejev, Ivan Ivin (álneve Kasszirov), Valentyin Volgin és K. Golohvasztov.

Csupán a 19. század végén váltak a népszerű nyomtatványok tárgyává kanonizált orosz írók alkotásai. Az elit irodalom képviselőinek kizárólag azok a művei jelentek meg a lubokkönyv-repertoárban, amelyek folklórszüzséket dolgoztak fel, például meséket, illetve cselekményük népi környezetben (értsd a vidéki, falusi parasztvilágban) játszódott, hősei paraszt származásúak voltak. Krilov, Puskin, Lermontov, Gogol, Tolsztoj egyes művei néha a felismerhetetlenségig átalakítva adaptálódtak lubokkönyvekké.

A lubokkönyv a 19. század első évtizedeiben jellemzően a kereskedők és más városi rétegek olvasmánya volt, ugyanakkor a század közepétől lassan „elindult" a falvakba. Az 1860-as évekig a luboktípusú népszerű nyomtatványok a paraszti származású csoportok közül csupán a nemesi házaknál szolgáló parasztokhoz jutottak el. A reformok – többek között a jobbágyfelszabadítás (1861), az iskolareform (1864), a hadkötelezettség bevezetése – ugyanakkor a falu és a város közötti ingázás (othodnyicsesztvo) megerősödéséhez vezettek. Az ingázás, továbbá a zemsztvo iskolák felállítása (1860 után) pedig elősegítette, hogy a nyomtatványok, köztük a lubokkönyvek elkerüljenek a falvakba is.[76] Érezhetően felgyorsult az alfabetizáció tempója a vidéki parasztszármazású lakosság körében, részben a narodnyik értelmiség erőfeszítéseinek köszönhetően.[77] A városi kultúrának a vidékire való hatása egyre erősebb, véli Reitblat, kialakul az úgynevezett „átmeneti"

75 Zrjahov biográfiáját és életművét Reitblat rekonstruálta. Lásd РЕЙТБЛАТ, „Московская низовая книжность", 177–181. A regény első tudományos igényű szövegkiadása is a kutató nevéhez fűződik. Николай ЗРЯХОВ, „Битва русских с кабардинцами, или Прекрасная магометанка, умирающая на гробе своего мужа (Русская повесть)", in *Лубочная книга*, szerk. А. И. РЕЙТБЛАТ, 242–327 (Москва: Художественная литература, 1990).

76 РЕЙТБЛАТ, „Лубочная книга...", 146.

77 РЕЙТБЛАТ, „Глуп ли »Глупой милорд«?", 14.

(promezsutocsnije) emberek csoportja, akik nem szakítottak a falusi léttel, ugyanakkor egzisztenciális okokból egyre inkább bevonódnak a városi létformába, egyre inkább alkalmazkodnak a szekuláris, urbanizált életmódhoz. A kutató *ingázó migrációnak* nevezi a jelenséget, amely jelentősen hatott a paraszti rétegeknek általában véve a könyvhöz való viszonyára és olvasási szokásaira.[78]

A század folyamán az olvasói ízlés változását a lubokirodalom repertoár tematikus arányainak a módosulása mutatja. A Moszkvai Írástudásért Felelős Bizottság adatai szerint 1894-ben a 786 lubokkönyv (cím) közé sorolt kiadvány 32%-a tartozik a vallási-moralizáló tartalmú irodalomba, 52%-a szépirodalomba, a maradék 14% pedig a vegyes, minden más műfajt és típust magában foglaló ún. életmód- és alkalmazott irodalomba. A szépirodalom csaknem felét (42%) a regények tették ki. Őket követték a mesék (34%), a történelmi elbeszélések (16%), végül a lovagregények (5%). A 18. század utolsó harmadához képest, amikor a lubokirodalom elsöprő többsége a ruszofikált lovagregény kategóriájába tartozott, a 19. század végére túlsúlyba kerültek a regényes formában szőtt szerelmi történetek, a történelmi kalandok, a bűnügyi históriák (a sajátos, orosz detektívtörténetek) és a mesék.[79]

A lubokirodalom specifikus *kiadási gyakorlata* abban gyökerezett, hogy a nyomdatulajdonosok – számos esetben egyszemélyben kiadók – leginkább a paraszti vagy a kiskereskedői rétegekből kerültek ki. Szociokulturális helyzetükből fakadt, hogy jól tájékozódtak a portékáikat vásárló befogadók igényeit illetően. Olyan kiadványokat adtak ki, amelyeket olvasóik anyagilag megengedhettek maguknak, és olyan szövegeket, amelyeknek befogadását és élvezetét olvasóközönségük iskolázottsága és olvasástudása lehetővé tett.

A *működési módjuk* egyik legfontosabb jellemzője az volt, hogy a közvetlen és a szoros visszacsatolást nyújtó piacra, továbbá saját ízlésbeli cenzúrájukra hallgattak. Sikernek a lubokkiadásban kizárólag a kereskedelmi, anyagi haszonnal járó siker számított. A könyvek tervezésében, borítójának, papírjának a kiválasztásában, a cím meghatározásában leginkább a tradíció, a nem változó olvasói ízlés diktált. A kiadók nem bírálták felül kiadványaik tartalmát, morális üzenetét, nem akartak kiadványaikkal oktatni, nevelni. Sokszor a kiadó maga sem tudta, hogy mit adott ki, ő maga nem is olvasta el saját kiadványát. Nem voltak a kiadási folyamatba beépített szűrők, azaz szerkesztők, lektorok. Ha egy cím elfogyott,

78 Különálló kutatási téma annak a folyamatnak a leírása, amely a zárt, paraszti obscsinákban élő parasztoknak a világi, nyomtatott könyvhöz és általában véve az olvasás aktusához való, lassan változó viszonyát kísérli meg rekonstruálni. Lásd erről: А. И. Рейтблат, „Книга и крестьянин: изменение отношения к чтению", in А. И. Рейтблат, *От Бовы*..., 133–145, 140.

79 Рейтблат, „Лубочная книга...", 168.

akkor a vállalkozó újra kiadta, ha nem fogyott el, akkor nem. A jól sikerült borító és a kifejező cím garantálta egy könyvecske sikerét. A címnek a szüzsé legizgalmasabb, legcsábítóbb, leginkább figyelemfelkeltő részére kellett koncentrálnia, ez reklámozta a legjobban a terméket.[80]

A lubokirodalomban mint intézményrendszerben nem létezett a magas irodalmi intézményrendszerben működő, a kritikák által, netán a folyóiratpolémiákban formálódó reputáció, amely egy szerzői névhez kapcsolódott. Nem volt fontos a *szerzői név* és értelmezhetetlen volt a *kanonizált szöveg* fogalma. Ezt a típusú irodalmat a kiadási gyakorlata és a működési módja mellett a *sajátos terjesztése* is megkülönböztette a hivatalos intézményrendszer gyakorlataitól, nevezetesen az, hogy a könyv házhoz érkezett. A kutatások a lubokkönyv-terjesztés három változatát különítik el. A lubokbeszerzés egyikének helyszíneként a vidéki *vásárok* szolgáltak. Moszkvából és Szentpétervárról ide érkezett a könyves áru.

A füzetekhez való hozzájutás másik módját a *vándorárusok (áfények, ofenyák)* biztosították.[81] A paraszt származású kupecek dobozokkal, kosarakkal a hátukon, illetve a nyakukban járták a vidéket. Oroszországban az áfények hálózata jelentette a lubokképek és -könyvek legalapvetőbb és a leghatékonyabb terjesztési módszerét.[82] Útvonalaik behálózták az európai Oroszország teljes területét. 1860–1870 között több tízezer áfénya működött. A könyveket Moszkvában, Pétervárott, esetleg Kijevben szerezték be, s dobozaikba a rövidáru és a piperecikkek mellé képeket, könyveket is tettek. Kifejezetten az ő ízlésük és piaci tapasztalatuk jelentette a szűrőt a nyomdász-kiadó-vállalkozó és a befogadók között.[83] A visszaemlékezések és a kutatások szerint az áfények legtöbbje

80 Блюм, „Русская лубочная...", 101. A lubokkönyvek címadási hagyományai és gyakorlata önálló kutatási téma.

81 Az áfénya elnevezés eredete a mai napig nem tisztázott. A számos teória körül az egyik vélemény szerint – ezt a *Fasmer-szótár* elsőként említi – a Vlagyimir környékére is eljutó, magyar (szlovák) kereskedőkről kapták a nevüket, akik Buda német elnevezése, Ofen után nevezték magukat ofenieknek (áfényinek). Egy másik elmélet szerint az orosz Áfin (Athén) szóból származott a nevük, a nagyszámú, görög származású kereskedő miatt, akik a 15. században települtek át orosz területekre. Mindezekről Trahimovszkij számol be tanulmányában: Трахимовский, „Офени", 560. Vlagyimir Dal nyelvész, lexikográfus egyik teóriát sem tartja megalapozottnak. Lásd erről a *Dal-szótár* „áfénya" szócikkét.

82 A bolgár történeti anyagból hozott példák is a lubokkönyv terjesztésének ezt az egyedi módját hangsúlyozzák. Lásd erről Dinekov Petar, „Folklór és irodalom között", ford. Z. Mihályfi Zsuzsa, *Helikon*, 2 (1975): 209–214.

83 Az áfénya a „fontossága tudatában járkál a vásárban, ízlelgeti az árakat, nézelődik és válogat, ezt követi a vendéglátás, majd az alkudozás a könyvkereskedővel és a megkötött egyezségeket lezáró, megszámlálhatatlan kézfogás. Helyet foglal a könyvesbódéban, feltétlenül vendégül kell őt látni, komótosan iszogat, eközben a kereskedő kiválogatja neki azokat a könyveket, amelyekről megállapodtak. Házigazdája dicséri az új könyvecskéket, amelyeket csak most hozott először a vásárba,

félanalfabéta vagy analfabéta volt. Augusztustól májusig kereskedtek, járták az országot, a nyári hónapokban gazdálkodtak. Hitelbe vagy áruért cserébe vették át a füzeteket, könyveket, amelyeket sokszor ők maguk is cseréltek. Hónapokig tartó útjuk során házról házra jártak, a vidéki nemesség udvarházaiba ugyanúgy bekopogtattak, mint a falusi kunyhókba. Számos dokumentum rögzíti, hogy sajátos tisztelet övezte őket, néha javasemberként, állatorvosként is kérték szolgálataikat. Visszaemlékezések szerint titokzatos, fura figuráknak számítottak, akikhez számtalan bűnesetet is kapcsoltak. Hogy a paraszti portákon tartottak tőlük, köszönhető az áfényák egymás közt használt, saját tolvajnyelvének, továbbá saját szubkultúrájuk részét alkotó, a könyvecskék hátára rajzolt, az árakat megjelenítő jeleiknek.[84] 1877-ben egy új állami rendelet szerint külön engedélyt (patent) kellett kiváltaniuk minden olyan járásban, ahol árusítani szándékoztak, ezért a számuk radikálisan lecsökkent. A működésüket korlátozó, 1877-es szabályzás bevezetése óriási visszaesést hozott a lubokkiadványok terjesztésében.[85]

A falun élő, paraszti származású lakosságnak, hogy lubokirodalomhoz jusson, még az ún. ingázás során nyílt lehetősége (ez a jelenség a 19. század utolsó harmadában válik jellemzővé). Az iparosodó városok és a falu között a megélhetés kiegészítése, a munkalehetőség miatt ingázók a hazalátogatásukkor ugyanúgy vittek magukkal ajándékot, vásárfiát (gosztyinca) az otthoniaknak, mint a vásárokról. Gyakran így került a lubok vagy lubokkönyv a provinciákba.

A lubocsnyikok (lubok típusú könyvecskéket létrehozó kiadók) nagyobb hányada nyomdatulajdonos is volt, ugyanakkor előfordult, hogy csak árusítottak. A legnagyobb vállalkozások Moszkvában, a Nyikolszkaja utcában és a környékén tömörültek. A Nyikolszkij piac legendás, már-már mitikus terévé vált a lubokkereskedelemnek. Pjotr Sarapov, Je. Gubanov, G. Brilliantov, Ivan Morozov (Andrej fia), A. Manyuhin, Sz. Leuhin tartozott a legfontosabbak közé. Az 1877–1878-as évet, az orosz–török háborút követően az Ivan Szityin alapította cég válik Oroszország legnagyobb lubokkép és -könyvkiadójává.

Szentpéterváron a lubokpiac helyszíne az Apraszkin udvar volt. T. Kuzin és A. Holmusin tartozott a legnagyobb forgalmat bonyolító kereskedők közé. A moszkvai és a pétervári lubokkiadók között jelentős ízlés- és szokásbeli különb-

az áfénya azonban a régit részesíti előnyben. Az olyanokat mint *Az oroszok csatája a kabardiakkal*, a *Bova királyfi*, a *Jeruszlan Lazarevics* stb., az újak közül leginkább pedig csak azokat tünteti ki figyelmével, amelyek valamiért szembeötlők. Vagy a színes képeikkel vagy a címükkel tűnnek ki a többi közül." Трахимовский, „Офени", 570–571.

84 Uo., 590. Az áfényák ötezer szót tartalmazó, négykötetes tolvajnyelvszótárát Vlagyimir Dal állította össze az 1840–1850-es években.

85 Erről И. Д. Сытин, „Конец офеней", in Сытин, *Жизнь для книги*..., 63–68.

ségek voltak. A pétervváriak nem adtak ki lovagregényeket, jóskönyveket, továbbá nem szívelték a kortárs orosz írók műveinek a moszkvai lubokírók általi átiratait. Ők az 1880-as évektől kizárólag a jól bevált, saját, házi szerzőik (domorosennije piszatyeli) műveit publikálták.[86]

A lubocsnyikok származásának és karrierjének hasonlóságát emeli ki Arlen Blum. A kutató felhívja a figyelmet, hogy szinte minden esetben felszabadított vagy önmagukat a jobbágysorból kiváltott parasztok váltak kiadókká, olyanok, akik gyerekként felkerültek a fővárosok valamelyik piacára, vagy mielőtt beálltak volna kereskedősegédnek, évekig áfényaként dolgoztak. Blum ezt a típust, az ún. patriarchális lubocsnyik típusát Andrej Morozov (?–1888 körül) kapcsán említi.[87] Morozov a krími háború (1853–1856) alatt megnövekedett röplapigényre reagálva vásárolt egy kézi nyomdát, amelyen először lubokképeket nyomtatott. Blum szembeállítja vele a Nyikolszkij piac másik típusú vállalkozóját, Je. Gubanovot, aki vállakozását úgy alapozta meg, hogy nem nyomdát, hanem egy könyvesbódét vásárolt meg tönkrement tulajdonosától. Gubanov saját üzletpolitikával rukkolt elő, amellyel sikeresen felvirágoztatta üzletét. Stratégiájának lényege, hogy kiépít egy saját, házi szerzőkből álló kört, amely csak az ő vállalkozásának szállítja a kéziratokat. Gubanov sikerét a tulszki körzetben dolgozó áfényákhoz fűződő szoros kapcsolata is segítette, akiket még vándorárus korából ismert.[88]

Egy rövid kitekintő: a lubokirodalom és a nyizovaja knyizsnoszty kapcsolata

Írásomat azzal a kijelentéssel kezdtem, hogy az orosz 19. századi *világi, népszerű nyomtatványok* állnak majd tanulmányom középpontjában. Ugyanakkor mindenképpen meg kell említenem, hogy a lubokirodalom csupán csak egy részét alkotta a világi, populáris nyomtatványok azon korpuszának, amely a 19. századi Oroszország területén megjelent. Reitblat, korábban Arlen Blum, még korábbról pedig számos 19. századi szerző írása figyelmeztet: a lubokirodalom mint irodalomtípus jól körülhatárolhatóan, mégpedig kifejezetten az olvasói társadalmi származása felől, csupán a 19. század második felében kristályosodik ki mint egyedi fenomén, majd azon belül, a 20. század felé közeledve differenciálódik, és

86 Блюм, „Русская лубочная…”, 97.
87 Uo.
88 Uo.

megkezdődik a „régi lubok" és az „új lubok" (ún. lakájirodalom) elkülönülése.[89] Ha azonban visszanézünk a kezdetekre, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a lubokirodalom eredetileg a 18. század végén az úgynevezett alacsonyabb műveltségű befogadóknak szánt olvasmányok, a *nyizovaja knyizsnoszty* talaján jött létre (ez az origó!), amelyet az orosz tudomány kifejezetten a *városi kultúra* részeként definiál. Reitblat szerint e főként moszkvai könyvkultúra szerzői és olvasói a 19. század első harmadában már határozottan elhatárolták magukat a lubokirodalomtól, miközben alkotásaiknak kulturális értelemben számos tekintetben kapcsolata volt a lubokkiadványokkal.[90] Műveik szintén a populáris nyomtatványok korpuszába tartoztak, de sem olvasóik, sem ők maguk nem tekintették azokat luboknak. A populáris irodalom fogalma és a nyomtatványok korpusza a 19. század folyamán Oroszországban tehát már egészen a kezdeteknél egy rétegzettebb jelenségként van jelen. Úgy vélem, hogy a 19. századi orosz tömegirodalomnak ezt a differenciáltabb oldalát csupán a finomabb léptékű és részletezőbb kutatások tudják megvilágítani. Az egyidőben létező, nagy vonalakban hasonló, de mégis eltérő ízlésű kultúrafogyasztási szokások vizsgálatát, amelyek elsősorba a város-falu életmód különbségében gyökereztek[91] pedig az esztétikai szempontú kutatások árnyalhatják.

Összefoglalás

Reitblat kutatásaiból a lubokirodalom komplex jelensége bontakozik ki előttünk, amely egyszerre *konzervatív* és *érzékeny*. Konzervatív, amennyiben könyvtechnikai szempontból vizsgáljuk, tehát az arculata és a kivitelezése felől közeledünk hozzá, de konzervatív a terjesztését és a kiadását tekintve, és esztétikai értelemben is. (Az olvasói tradíció folyamán kiforrott, állandósult ízlés az áfényák dobozaiban rögzült választékban tükröződött.)[92]

A lubokirodalom ugyanakkor egy kifejezetten *érzékeny* fenomén is. Történeti szempontból az aktuális társadalmi, politikai, történeti környezethez *alkalmazkodik:* erre utal, hogy a kínálatában új témák, új műfajok jelennek meg, a meglévő szövegek, történetek ugyanazon cím alatt folyamatosan átíródnak.

89 Uo., 98.

90 Рейтблат, „Московская низовая книжность".

91 A körültekintő fogalomhasználat fontosságáról, a „ponyváról való beszéd" sokszínűsége mögött rejlő különböző attitűdökről lásd Chikány Judit, „Közelítések a ponyvairodalom 19. századi fogalomtörténetének kérdéseihez", *Sic Itur Ad Astra* 83 (2024): 99–117.

92 Блюм, „Русская лубочная...", 112.

Az átdolgozások azért is „szükségszerűek", mert a 19. század folyamán a társadalmi hovatartozás alapján módosul a lubokirodalmat fogyasztók köre és így az ízlése is, a lubokirodalom pedig ehhez igazodik. A luboktörténetek ideológiai, morális értékstruktúrája, problémafelvetései és hangsúlyai általában véve a világreprezentáció szempontjából az éppen aktuálisnak a közvetítésére törekednek. E kiadványok céljai között szerepel a tudásátadás, valamint az is, hogy befogadóiknak a világ felé megfogalmazott kérdéseire érvényes válaszokkal szolgáljanak.

Az orosz kultúrtörténetben a lubokirodalom – nem paternalista módon, nem felülről, nem az egyház és az állami szervek hatalmi erejével – részévé vált a felvilágosító, oktató-nevelő akkulturációs folyamatoknak. A paraszt származású befogadókat hozzásegítette a több évszázados zárt, archaikus, tradicionális világ és az ehhez kötődő világkép elhagyásához, amelyben nagy többségük csaknem a 19. század közepéig-végéig élt.

A 19. század végére az olvasás mint praxis már nem egy szűk elit sajátja, óriási igény mutatkozik a világi olvasmányokra. Az ezirányba mutató társadalmi-kulturális folyamatok és a népszerű nyomtatványok kiadására szakosodott, sajátos írói, kiadói és nyomtatási kultúra virágkora pedig organikusan összekapcsolódott.

Riszovannij Mihály

Népszerű irodalom és zsidó művelődéstörténet

Kapcsolódási pontok

A ponyvafogalom újraértelmezése, a ponyva mint népszerű irodalom történetének áttekintése lehetőséget ad arra, hogy végiggondoljuk eme – igen kifejező, de nem mindig pontosan definiált – kategória alkalmazhatóságát a zsidó populáris kultúra vizsgálatában. Ezzel tovább bővíthetjük mind a ponyvakutatás, mind a zsidó tudományok hatókörét a populáris kultúra kutatási területén.

Tanulmányomban a közép-európai zsidó közösségek népszerű olvasmányainak alakulását tekintem át a szakirodalom tükrében a kora újkortól a 20. századig, követve a ponyvafogalom változását, elmozdulását a szigorúan értékalapú felfogástól ('alacsony értékű termék') egy leíróbb felfogás felé ('népszerű irodalom'), ahogy az a magyar szakirodalom definícióiból is kiolvasható.[1] A német szakirodalomban és a hétköznapi nyelvben, hasonlóan más nyelvek terminológiájához, több párhuzamos fogalom használatos a *ponyva* által körülírt írásbeliségre. A legelterjedtebb talán a *Trivialliteratur,*[2] mely tartalmaz ugyan értékítéletet, de nem annyira erősen és elítélően, mint a szintén elterjedt *Schundliteratur,* melyet főleg a veszélyesnek, erkölcsrombolónak és üldözendőnek tartott írásokra alkalmazták.[3] A *Kolportageroman* mint metonímia hasonlít a magyar *ponyva* jelentésszer-

1 A régebbi, értékalapú ponyva-meghatározásokra példa: „A szélesebb társadalmi rétegek számára művészi igénytelenséggel írt irodalom." Katona Imre és Szemerkényi Ágnes, „Ponyva", in MNL 4:260–264, illetve „a népnek szánt alacsony színvonalú, olvasmányos írásmű, melyet igénytelen külsejű és olcsó nyomtatványként bocsátanak közre"; Katona Imre, „Ponyva", in VIL 10:743–744. Ezzel szemben a ponyva újabb meghatározása: „széles körben jól eladható nyomtatványok", vö. Balázs-Hajdu Péter és Csörsz Rumen István, „Ponyva", in MAMŰL 9:224–227.

2 A fogalmat részletesen tárgyalja, számos további terminust és szakirodalmat idézve Horst Lambrecht, „Fragen der Definition und Wertung in der Trivialliteratur", in *Trivialliteratur,* szerk. Zoltán Szendi, 7–123 (Budapest–Pécs: Bölcsész Konzorcium, 2006).

3 Kaspar Maase, *Die Kinder der Massenkultur: Kontroversen um Schmutz und Schund seit dem Kaiserreich* (Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2012).

kezetére, mivel a terjesztés módját idézi fel.[4] A *Volksbuch, Familienbuch* kifejezések a kiadványok népszerűségét, széles körű elterjedését emelik ki,[5] a *(Volks-) Kalender,* a *Jahrbuch* pedig a kalendáriummal való rokonságot, a megjelenés gyakoriságát. A *Flugblatt* a modern kori politikai röplapok, hirdetmények ismeretében félreértésre adhat okot, de a régebbi évszázadok ponyvatermékeire továbbra is használják.[6] Napjaink terjesztési szokásait tükrözi igen kifejezően a *Kaufhaus-, Supermarkt-* és *Wühltischliteratur,* megnevezve a terjesztés helyszíneit, megközelítve a magyar *ponyva* oly találó metonímiáját. A *Groschenroman* a kiadványok alacsony árát hangsúlyozza elsődleges funkcióként, a *Kommerzliteratur* a haszonszerzést, az *Unterhaltungsliteratur* pedig, kevésbé (le)értékelően, a szórakoztatást.

Hasonló sokféleség jellemzi az angol nyelvű szakirodalmat is.[7] Felbukkannak az olcsóság *(cheap prints, penny book),* a népszerűség *(popular prints),* az értékítélet *(trash literature, middlebrow literature)* szempontjai, vagy akár az árusítás metonímiája *(street literature).* A legkevésbé ítélkező, leginkább leíró német terminus a *Populärliteratur* vagy jelzős szerkezettel *populäre Literatur,* a népszerű irodalom, illetve, amennyiben a tartalmakra fókuszál az elemzés, a *populäre Lese-* vagy *Erzählstoffe*. Áttekintésemben, törekedve az értékelésmentes leírásra, a *népszerű irodalom/népszerű olvasmányok* terminusokat használom a *populäre Lesestoffe* analógiájára.

Közép-Európa alatt a történeti német nyelvterületet értem, melyet a zsidó kultúrában és terminológiával *Askenáz*nak neveznek.[8] Bár ez az eredetileg bibliai fogalom a középkorban a Rajna-vidéket jelentette, az újkorban átterjedt – párhuzamosan az innen elszármazott-elüldözött zsidó népesség keletre vándorlásával – a lengyel–litván területekre (gyakorlatilag Kelet-Európára), majd Magyarországra, a középkori zsidó terminológiában „Hágár országára", még később az ezekről a területekről továbbvándorolt zsidó közösségek megnevezésére is. Askenáz hagyományos „zsidó nyelve" a jiddis. Az európai történeti jiddis nyelvterületet keleti és

4 Katharina GRABBE és Christian SCHMITT, szerk., *Kolportageliteratur: Medialität, Mobilität und Literarizität populärer Texte im 19. Jahrhundert* (Oldenburg: Isensee Verlag, 2023).

5 Jan-Dirk MÜLLER, „Volksbuch", in *Enzyklopädie des Märchens* 14:155–162.

6 Rolf Wilhelm BREDNICH, „Flugblatt, Flugschrift", in *Enzyklopädie des Märchens* 4:1339–1358.

7 [N. N.], „Note on Terminology, in Cheap Print and the People", in *European Perspectives on Popular Literature,* szerk. David ATKINSON és Steve ROUD, XI–XII (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2019).

8 Askenázról és a jiddis nyelvterületről rövid, informatív összefoglalót adnak Ivan G. MARCUS, „Ashkenaz", in Gershon David HUNDERT, szerk., *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe,* 77–79 (New Haven–London: Yale University Press, 2008); Marion APTROOT, „Jiddisch", in Dan DINER, szerk., *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur,* 7 köt., 3:195–199 (Stuttgart: Metzler, 2011–2017).

nyugati övezetre szokták osztani, számos átmenettel (a történelmi Magyarország is egy ilyen átmeneti terület). E térség népszerű zsidó közösségi olvasmányainak nyelve nyugaton, a német nyelvterületen a kora újkorban a 19. századig, hanyatlásáig a nyugati jiddis, keleten pedig a 17. századtól kezdve a keleti jiddis. Utóbbi a 19. században nem hanyatlásnak, hanem – irodalmi nyelvként – virágzásnak indult, és a két világháború között érte el fénykorát a zsidó populáris kultúrában.[9]

Terjedelmi korlátok miatt néhány, a zsidó művelődéstörténetből, a régi jiddis irodalomból jól ismert szöveget mutatok be, melyek jegyeik alapján besorolhatók a *vallási,* illetve a *világi* ponyva alá. A 19–20. századra kitekintve a zsidó tömegirodalomra hozok példákat, újra feltéve a kérdést, hogy ponyvának tekinthetők-e. Kitérek a nemi szerepek kérdésére: mennyire tartottak női irodalomnak egyes szövegeket – nem a szerzőt, hanem az olvasóközönséget illetően?

A szakirodalmi hátteret egyrészt a 20. század utolsó harmadának germanisztikája adja. Ennek keretében indultak meg, illetve újra a jiddisztikai kutatások Közép-Európában, az osztatlan filológia jegyében nyelv- és irodalomtudományi jelleggel, nyelvtörténeti súlyponttal, felismerve a régi jiddis szövegek és irodalom német nyelvtörténetben elfoglalt helyét. Másrészt a németországi néprajz is lassan felfedezte a német zsidóság populáris kultúráját, s igyekezett beleilleszteni az egyoldalúan, etnikai alapon definiált „népben" gondolkodó német folklorisztikába, melynek, ha volt zsidó vonatkozása, főképp a német népi kultúrában-népköltészetben felbukkanó (jellemzően negatív) zsidó motívumok vizsgálatát végezte el.

A zsidó néprajz mint kutatási tárgy, s mint a II. világháború előtt már létező tudomány újrafelfedezésében úttörő szerepet játszott Christoph Daxelmüller (1948–2013), a freiburgi (1985–), a regensburgi (1990–), végül a würzburgi (1999–2012) egyetem néprajzprofesszora. Kutatási területei közé tartozott a néphit- és babonakutatás, a vallási néprajz és Frankföld regionális kultúrája.[10] Nevéhez kapcsolódik a II. világháború előtti közép-európai zsidó néprajz *(Jüdische*

9 A téma újabb feldolgozásai: Jeffrey Veidlinger, *Jewish public culture in the late Russian empire* (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2009); Nathan Kohen, *Books, Writers and Newspapers: The Jewish Cultural Center in Warsaw, 1918–1942* (Jerusalem: Magnes Press, 2003); Nathan Kohen, *Yiddish transformed: Reading habits in the Russian Empire, 1860–1914* (New York–Oxford: Berghahn, 2023).

10 Legnépszerűbb, illetve a téma népszerűsége miatt legismertebb könyve: Christoph Daxelmüller, *Zauberpraktiken: eine Ideengeschichte der Magie* (Zürich: Artemis & Winkler, 1993). Újra kiadta a *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* 10 kötetét, a második világháború előtti német folklorisztika egyetlen elkészült óriásprojektjét, a népi babonaság hatalmas tárát. Vö. Hanns Bächtold-Stäubli, szerk., Eduard Hoffmann-Krayer, mts., *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens,* előszó Christoph Daxelmüller (Berlin: De Gruyter, 1987 [1927–1942]).

Volkskunde) újrafelfedezése, történetének rekonstruálása: több mint húsz tanulmányt írt róla, többnyire németül, így (el)ismertsége nem terjedt el az angolul publikáló nemzetközi tudományosságban.[11] Vallásnéprajzosként másik fontos törekvése volt a (nyugati) jiddis nyelvű, népszerű zsidó irodalom és a mindennapi kultúra beemelése a történeti folklorisztikába, s jelentőségük tudatosítása a szakmai közvéleményben. Ez részben sikerült (szintén húsznál több tanulmányt írt a tárgykörben),[12] igaz, azóta a németországi néprajz radikális átalakításával szinte megszűnt a folklorisztika. Ma leginkább a *Kulturwissenschaft / cultural studies* keretében kutatják a zsidó népszerű kultúrát.[13] Daxelmüller a filológiai szempontokat társadalom- és mentalitástörténeti szemlélettel ötvözve mutatta be az interkulturális kapcsolatok, átvételek sokféle útját-módját. A népszerű zsidó irodalmat az asszimiláció/akkulturáció korai formáinak tekintette, s asszimiláció alatt nem az önfeladást és beolvadást, hanem a beilleszkedést, a hasonulást értette.

A frankföldi zsidó kultúra egyik első monográfiája: Christoph DAXELMÜLLER, *Jüdische Kultur in Franken* (Würzburg: Echter, 1988).

11 Christoph DAXELMÜLLER, „Jüdische Volkskunde in Mittel- und Osteuropa: Überlegungen zur Wissenschaftsgeschichte einer vergessenen Institution", *Aschkenas: Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden* 2 (1992): 173–204; Christoph DAXELMÜLLER, „Hundert Jahre jüdische Volkskunde – Dr. Max (Meir) Grunwald und die »Gesellschaft für jüdische Volkskunde«", *Aschkenas: Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden* 9 (1999): 133–143.

12 Christoph DAXELMÜLLER, „Die Entdeckung der jüdischen Erzählliteratur: Rezeption und Bewertung populärer jüdischer Erzählstoffe in der Gesellschaft des 17. und 18. Jahrhunderts", *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 26 (1985/86): 7–36; Christoph DAXELMÜLLER, „Organizational Forms of Jewish Popular Culture since the Middle Ages", in *In and Out of the Ghetto: Jewish-gentile relations in late medieval and early modern Germany,* szerk. Ronnie PO-CHIA HSIA és Hartmut LEHMANN, 28–48 (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); Christoph DAXELMÜLLER, „Hochzeitskutschen und Romanzen: Zur jüdischen Assimilation in der frühen Neuzeit", *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde* (1996): 107–120, illetve a következőkben gyakran idézett két tanulmány: Christoph DAXELMÜLLER, „Der Jude als Leser: Von religiösen Pflichten und irdischen Vergnügungen", in *Hören Sagen Lesen Lernen: Bausteine zu einer Geschichte der kommunikativen Kultur: Festschrift für Rudolf Schenda zum 65. Geburtsta*g, szerk. Ursula BRUNOLD-BIGLER és Hermann BAUSINGER, 173–189 (Bern–Wien: Peter Lang, 1995); Christoph DAXELMÜLLER, „Edle Ritter, fromme Rabbis, schone Frauen: Alltagsvergnügen in der jüdischen Gesellschaft des 17. bis 20. Jahrhunderts", *Blick in die Wissenschaft: Forschungsmagazin der Universität Regensburg* 3 (1994): 34–45.

13 Christine HAUG és mások, szerk., *Populäres Judentum: Medien, Debatten, Lesestoffe* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2009); Jeffrey SHANDLER, „Jewish Popular Culture", in *The Cambridge Guide to Jewish History, Religion, and Culture,* szerk. Judith BASKIN és Kenneth SEESKIN, 465–485 (Cambridge: Cambridge University Press, 2010); Klaus HÖDL, szerk., *Nicht nur Bildung, nicht nur Bürger: Juden in der Populärkultur* (Innsbruck–Wien: Studien Verlag, 2013); Simon J. BRONNER, *Jewish cultural studies* (Detroit: Wayne State University Press, 2021).

A könyv nélküli nép olvasmányai a Könyv népénél

Volk ohne Buch – Könyv nélküli nép, ez Rudolf Schenda monumentális művének a címe, melyben közel 700 oldalon dolgozta fel a népszerű olvasmányok történetét.[14] E könyv máig alapműve a kutatásnak. Ütős és kifejező cím, de zsidó művelődéstörténeti kontextusban alacsony labdát dob fel, hiszen adódik az aszszociáció: a zsidóság – éppen a könyv népe! Ezt a labdát „csapta le" Daxelmüller, szembeállítva a *könyv nélküli népet* a *Könyv népével* (Volk ohne Buch – das Volk des Buches), amikor kifejtette vonatkozó gondolatait a *Der Jude als Leser: Von religiösen Pflichten und irdischen Vergnügen* című tanulmányában, a Rudolf Schenda 65. születésnapjára kiadott Festschriftben.[15]

Daxelmüller kiinduló tézise, hogy a zsidó közösségekben, még a legszegényebbek között is, adott volt az írás- és olvasástudás – mind héber, mind jiddis nyelven –, mivel a könyvből való olvasás és imádkozás vallási kötelezettség. Míg a nem zsidók között „exogén, fentről teremtett igények" vezettek az írni-olvasni tudáshoz (pl. az élet bürokratizálódása), addig a zsidóknál e tudás „belső, endogén szükségesség" eredménye, a műveltség pedig életideál.[16]

A zsidó vallási élet tele van ritualizált olvasási alkalmakkal, hétköznap és ünnepnap egyaránt: napi többszöri imádkozás az imakönyvből, a hetiszakasz (fel-) olvasása a Tóratekercsből, illetve a nyomtatott *chumás*ból (az ötkönyv héber neve). Ünnepi olvasmányok, például Eszter könyve Purimkor, Hagada Peszachkor, valamint a rabbinikus irodalom (Misna, Talmud és sokféle Szentírás-értelmezés), a népszerű vallásjogi művek és gyakorlati iránymutatások, életvezetések tanulmányozása. A felnőtté válás rítusai is tartalmaznak nyilvános felolvasást, s bár tanulásnál a fiúk előnyt élveztek, a lányok sem voltak kizárva: alapfokú népiskolába *(chéder)* mindenki járt, *jesivá*ba (13 éves kortól) a fiúk. Daxelmüller szavaival: „a zsidóknak meg kellett tanulni olvasni a felnőtté váláshoz, a nem zsidók pedig megtanulhattak".[17]

Persze tegyük hozzá, hogy Daxelmüller a műveltségi ideált hangsúlyozza. Az, hogy a zsidóknak meg kellett tanulni írni-olvasni, még nem jelenti, hogy mindannyian tanult emberekké *(talmid hakham)* váltak. A nagy tömegek a mindennapi megélhetésért vívott időigényes harcban gyakran tanulatlanok maradtak, nem

14 Rudolf Schenda, *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1970).

15 Daxelmüller, „Der Jude als Leser...".

16 Uo., 173–175.

17 „Die Juden *mussten* auf dem Weg zum Erwachsenenwerden lesen lernen, die Nichtjuden *konnten* es." Uo., 177.

olvasták rendszeresen eredetiben a vallási magas kultúra héber és arameus nyelvű műveit. Jean Baumgarten, a régi jiddis irodalom és a zsidó populáris kultúra neves franciaországi kutatója[18] három típust idéz fel a hagyományos tudás birtoklását tekintve: a tanult emberek (*hakhamim,* 'bölcsek'), a félműveltek (*mevinim,* 'akik értik') és a tanulatlanok (*amei ha-arets,* 'a föld emberei', akik nem tanulnak).[19] Kulturális rés támadt ezekben a közösségekben is a tanult kisebbség és a széles tömegek között. Őket jelöli a korabeli jiddis *gemeyne leut* vagy *proste yidn* ('egyszerű emberek/zsidók') kifejezéssel. Ebből szinte egyenesen következik a népszerű, mindenki számára érthető és elérhető irodalom kialakulásának szükségessége a zsidó közösségekben is, hiszen volt rá igény.

A magas vallási irodalom tanulmányozásába (például a Talmud-tanulásba, eredetiben) nem vonták be a nőket, a népszerű irodalmat viszont mindenki olvashatta: „mindkét nem összetalálkozott a zsidó-német irodalom területén" – írja Daxelmüller.[20] Ez a jiddis nyelvű irodalom – melyet ő zsidó-németnek nevez – jelentette a népszerű zsidó irodalmat. Nevezhetjük-e ponyvának? Igen, ha a ponyva jelentése „széles körben jól eladható nyomtatványok".[21] Persze kérdés, hogy e tág kategóriába minek kell, minek nem kell bekerülnie mindabból, ami *népszerű* és eljut a tömegekhez. Mi az, ami a következőkben tárgyalt írásokról előrebocsátható?

Mindenképpen *népszerű,* a lehető legszélesebb közösségnek szánt és őket el is érő olvasmányokról van szó. A fennmaradt példányok, illetve szövegmaradványok alapján minden nagyobb németföldi zsidó közösségbe eljutottak, bizonyára megfizethető áron – ezzel teljesítik a ponyva egyik feltételét, lásd az előbb idézett definíció „jól eladható" pontját. S azért válhatott az olvasók széles köre által *értett* és olvasott irodalommá, mert a nép nyelvén írták. Ez *Askenáz nyelve* (héberül: *Lason Ashkenáz*), amely először *jüdisch-deutsch,* majd egyszerűen csak *jiddis* néven ismert. A szakirodalom, megkülönböztetve a kelet-európai területeken beszélt, szláv elemekkel gazdagon átszőtt kelet-jiddis változatoktól, nyugati jiddisnek nevezi a német nyelvterületeken egykoron használt változatot, a német nyelvű tudományban máig gyakori a jüdisch-deutsch, zsidó-német elnevezés is (ami

18 A régi jiddis irodalmat bemutató tárgyaló könyvét angolra is lefordították: Jean BAUMGARTEN, *Introduction to old Yiddish literature* (Oxford: Oxford University Press, 2005); a népszerű zsidó olvasmányokat tárgyaló monográfiája csak franciául érhető el, vö. Jean BAUMGARTEN, *Le peuple des livres: Les ouvrages populaires dans la société ashkénaze, XVIe-XVIIIe siècle* (Paris: Albin Michel, 2010).

19 Jean BAUMGARTEN, „What is popular jewish culture?: The example of ancient Yiddish literature", *Bulletin du CRFJ* 1 (1997): 35–37, 35.

20 DAXELMÜLLER, „Der Jude als Leser...", 181.

21 BALÁZS-HAJDU és CSÖRSZ, „Ponyva", 224.

azonban a zsidó nyelvek kutatásában inkább a héber betűkkel írt német szövegek nyelvét jelenti). Daxelmüller is ezt a terminust használja, hangsúlyozva a jiddis németből való eredetét, a két nyelv összetartozását.

Népszerű olvasmányok a 17–18. században

A népszerű vallási kiadványok célja a zsidó közösségekben is a tanulás, az épülés, a magas vallási irodalom tartalmainak terjesztése könnyen fogyasztható formában, miközben az eredeti szövegek tanulmányozása továbbra is elsőbbséget élvez, és magas megbecsüléssel jár. Jean Baumgarten megfogalmazásában e műveknek „határozott ideológiai célja volt: a kevésbé tanult zsidó tömegek számára a vallásos tudás lényegi alapjait nyújtani, mely a judaizmus megőrzéséhez és továbbéléséhez szükséges".[22] Erre a típusra majd a következőkben tárgyalt *Cöné-Röné* évszázados népszerűsége lesz kiváló példa. A népszerű világi irodalom célja értelemszerűen a szórakoztatás volt. Jiddisre fordították a kor népszerű nem zsidó műveit, vagy átvettek témákat, melyek aztán átdolgozások, új alkotások példaképévé váltak. Mind a vallási, mind a világi népszerű irodalom népnyelven, jiddisül szólt az olvasókhoz Közép-, majd Kelet-Európában is. A régi ponyva forrásait illetően találóan jegyzi meg a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* idézett szócikke, hogy „hangsúlyozott értéktelenségük miatt e kiadványokat általában sem magánszemélyek, sem könyvtárak nem tartották megőrzésre érdemesnek".[23] Ami a zsidó ponyvák kutatását illeti, sajátos és megfelelő feltárás mellett igen gazdag lelőhelyekkel bírunk: közép-európai vonatkozásban ezek a frankföldi és más városok *geniza*i.

A geniza vallási tárgymegőrző, Hans Dünninger kifejezésével *deponia pia,*[24] az angol szakirodalomban egyszerűen *sacred trash.* Lényege, hogy a használhatatlanná vált liturgiai tárgyakat, könyveket, iratokat nem semmisítik meg (hiszen az istennevet nem szabad megsemmisíteni), hanem kivonják a forgalomból, és a zsinagógákban elzárják, befalazva vagy a padláson. Legismertebb a Kairói Geniza, melynek több százezer darabra becsült anyagát 1890-es felfedezése után széthordták a világ nagy könyvtáraiba.[25] Németországban a nagy felfedezések az 1980-as évektől kezdve történtek, amikor a 1933 után kisajátított, de 1945-ben le nem rombolt egykori kisvárosi zsinagógák (melyek teljesen beilleszkedtek a lakóházak

22 Baumgarten, „What is popular jewish culture?", 37.

23 Balázs-Hajdu és Csörsz, „Ponyva", 225.

24 Daxelmüller, „Der Jude als Leser...", 183.

25 Stefan C. Reif, *The Cambridge Genizah collections: their contents and significance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

közé) a több évtizedes használat után felújításra szorultak, s új tulajdonosaik meg is kezdték a tatarozást. A padlásbontáskor aztán poros, szakadt régi papirosok tömege került elő, melyek először konténerekben landoltak, s azután kerültek a helyi múzeumokhoz (ahol gyakran újabb éveket vártak a szakszerű feldolgozásra).[26]

A német genizákból változatos leletek kerültek elő, nemcsak Tóra-tekercsek, imaszíjak, imasálak, de fejfedők, ruhadarabok, sőt cipők. Ami pedig a nyomtatványokat illeti, a vallási művek (imakönyvek, ötkönyvek, a rabbinikus irodalom széles palettája) mellett naptárak – a veitshöchheimi genizában például hetven zsebnaptárat és húsz falinaptárat találtak az 1728–1880 közötti időszakból[27] – és a korabeli világi irodalom sok-sok darabja-részlete, mese- és fabulagyűjtemények, a 18–19. század „ponyvái", héber, jiddis vagy német nyelven. Vizsgáljunk meg két érdekességet a német genizából. Az egyik Westheimben fellelt nyomtatvány – korabeli szokás szerint hosszú és informatív címe:

Vulshtendige nakhricht fun den forher der ungliklikhe Marie Antonie kenigin oys Frankraykh nebst di hinrikhtung vi zi fun leben tsum toyt gebrakht vorn ist am zekhtsentn oktobr 1793.

vagyis

Teljes körű híradás szerencsétlen Marie Antoinette, Franciaország királynéjának kihallgatásáról, valamit kivégzéséről, arról hogyan jutott életből halálba 1793. október tizenhatodikán.[28]

A kor egyik legizgalmasabb, nagy tömegeket érdeklő eseményéről van szó, a bukott királyné kivégzéséről adott korabeli híradásról, jiddis nyelven. A veitshöchheimi geniza pedig a – magyar szempontból is érdekes – Savoyai Jenő szintén 18. századból való (1735-re becsült) jiddis életleírását őrizte meg:

Beshreybung zeyner hokhfirstlikhe durkhloukht, dem grosen feld-hern un printsen Aygeni Frantsiski, hertsog fun Safoyen.

azaz

26 Falk WIESEMANN, *Genizah – hidden legacies of the German village Jews* (München: Bertelsmann, 1992).

27 DAXELMÜLLER, „Der Jude als Leser...", 178.

28 Wiesemann (1992) alapján idézi uo., 184, https://tinyurl.com/2r87ttyf

A felséges nagyfejedelem, a nagy hadvezér
Jenő Ferenc, Savoya hercegének leírása.[29]

Ha abból indulunk ki, hogy a zsidó közösséget is érdekelték a kor pletykái, botrányai, hírei, teljesen logikus, hogy birtokolták az ezeket tartalmazó nyomtatványokat, a korabeli bulvársajtót – ezek meg is őrződtek a genizákban.

A világi ponyva: olvasmányélmények a „szomszéd kertjéből"

Edle Ritter, fromme Rabbis, schöne Frauen (Nemes lovagok, jámbor rabbik, szép asszonyok) című írásában Daxelmüller további példákat hoz a kora újkori jiddis nyelvű világi irodalom elterjedésére, a zsidó közösségek mindennapi szórakozására, olvasmányaira. A német szakirodalomban triviális időtöltő-irodalomnak is nevezett *(triviale Zeitvertreibliteratur)* ponyva kedveltsége nem ismert tematikus határokat a zsidó olvasók között (sem). Bár zsidók nem szolgáltak a hadseregben, és nem viselhettek fegyvert, mégis lelkesedtek a középkori lovagok és hőstetteik nem zsidó világa iránt, olvasták a kalandregényeket csakúgy, mint a szerelmi históriákat.[30] Lefordították a korban ismert népkönyvek egész sorát, átvették a nem zsidó környezet kedvelt témáit és szereplőit, hisz a lovagok mellett felbukkan Till Eulenspiegel és Szép Magelóna is. Daxelmüller szavaival: „A zsinagógabeli *deponia pia* ezzel a triviális szórakoztató irodalom könyvespolcává vált."[31] Az olvasmányok mögül előtűnnek a nevető emberek, akik tudtak örülni és szórakozni is – szemben a 1945 után elterjedt „elsiratót történetírás" *(lacrymous history / weinerliche Geschichte)* által sugallt képpel, amely leginkább, persze nem ok nélkül, a szenvedéstörténetekre fókuszált.[32] A mindennapi szórakozások, „a zsidó élet apró örömei" a „valódi zsidó mindennapi kultúra fontos építőkövei" voltak, egyben példái és bizonyítékai a regionális divatok követésének, hasonulásra és kulturális betagozódásra való törekvésnek.[33] Daxelmüller két fontos irodalmi művet tárgyal részletesen, a kora újkori világi zsidó irodalom s egyben a jiddis irodalomtörténet alapvető alkotásait.

29 Daxelmüller, „Der Jude als Leser...", 184.
30 Daxelmüller, „Edle Ritter...", 38–39.
31 „Damit gerät die *deponia pia* in der Synagoge zum Bücherregal voller trivialer Unterhaltungsliteratur". Daxelmüller, „Der Jude als Leser...", 184.
32 Daxelmüller, „Edle Ritter...", 35.
33 Uo.

A *Bovo-Buch* Sir Bevis of Hampton, majd Buovo d'Antona történetét dolgozza fel, illetve át. Szerzője Elia Levita Bachur (1469–1549). 1507–1508 körül keletkezett, 1541-ben Isnyben jelent meg, és az első jiddis nyelvű nem vallásos zsidó nyomtatott könyvként tartják számon. A népszerű könyvet 2003-ban angolul is kiadták, 2016-ban elkészült a modern kritikai kiadás, 2023-ban pedig a német fordítás.[34] Negyven kiadást ért meg, természetesen lett keleti-jiddis átdolgozása is *Bove Maase* (Bove története) címmel, ami aztán fatális jelentés eltolódást, félrecsúszást eredményezett. A *Bove Maase* a keleti jiddis kiejtéssel *bobe majse*, amit a hasonló hangalak miatt (*bobe:* 'nagymama') szó szerint nagymama meséjének, vagyis dajkamesének *(fabulae aniles)* értelmeztek, s annak is kezelték. „A lovagok világa mesévé, öregasszonyok lódító történeteivé torzult" – fakadt ki ismertetésében Daxelmüller.[35]

Igen népszerű téma volt Artúr király és lovagjainak története, s több változatban is terjedt a zsidó Artus-regény. Már 1279-ből ismert egy *Sefer hisshamed hatabla haagola shel hamelekh artus* című héber nyelvű kódex, 1699-ben pedig jiddisül jelent meg Artus-történet Johann Christoph Wagenseil *Belehrung der Jüdisch-Teutschen Red- und Schreibart* egy nem zsidók számára írt jiddis szöveggyűjtemény „didaktikai mellékleteként".[36] 1780/81-ben önállóan is kiadták Fürthben (Fjorda) *Ain shin maise fun ḳinig Artish hof* címmel.[37] A bevezetőben itt is megtaláljuk a műfajra jellemző kedvcsinálót, egyfajta felhívást az olvasásra:

Ain shin maise fun kinig Arṭish hof wi er zich in zainm kinigraich hoṭ ṭun firn un waz er hoṭ gehoṭ fer monir un fun dem brimṭn ritr Widuwilṭ dem shtrajtbarn held, gar shin in rajm gestelt, wen ir wert drin lajen, wird zikh ajer herc erfrajen.

[Szép történet Artus király udvaráról, cselekedeteiről és viselt dolgairól, és a híres Widuwilt lovagról, a harcos hősről, szép rímekbe szedve. Ha elolvassátok, örömét leli benne a szívetek.]

34 Jerry C. Smith, ford., jegyz., *Elia Levita Bachur's Bovo-Buch: A Translation of the Old Yiddish Edition of 1541 with Introduction and Notes by Elia Levita Bachur* (h. n.: Fenestra Books, 2003); Claudia Rosenzweig, *Bovo d'Antona by Elye Bokher: A Yiddish Romance. A Critical Edition with Commentary* (Leiden–Boston: Brill, 2016); Florian Kragl, *Elia Levita Bachur, Bovo d'Antona* (Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 2023).

35 „Die Welt der Ritter war zum Märchen, zur Lügengeschichte alter Weiber verkommen", in Daxelmüller, „Edle Ritter...", 41.

36 Uo., 38.

37 *Ain shin maise fun kinig Ạrtish hof,* Fjurda: I. Ben-Leb, 5541 [1780/81], hozzáférés: 2024.05.01, https://tinyurl.com/s4uyyckr.

Moritz Steinschneider, a *Wissenschaft des Judentums* egyik alapítója, a 19. század német zsidó polihisztora „a héber irodalom egyik legnagyobb kuriozitásának" nevezte, míg Daxelmüller szerint ez a mű és más átdolgozások kiválóan mutatják, hogyan fonódik össze a zsidó populáris kultúra a nem zsidó életvilágokkal.[38] Az olvasmányokat az átvétel során „hozzáigazítják a zsidó horizonthoz": az egyértelműen keresztény elemeket (például keresztény megtérés) eltávolítják, vagy zsidó elemekkel helyettesítik, például Húsvét helyett Peszach szerepel a szövegben, s nem rendeznek lovagi tornát zsidó ünnepeken.[39] A világi tematikájú olvasmányokkal szemben – általános népszerűségük mellett – fennmaradt egyes vallási tekintélyek rosszalló véleménye is. A 13. századi *Tan törvényei*ben *(Hoqe ha Tora)* olvasható a következő tiltás:

> Ne fedjünk be szent könyveket olyan pergamennel, amire világi történeteket írtak. Egyszer valaki befedte az ötkönyvét egy ilyen pergamennel, amire világtörténet volt írva helyi nyelven. Egy jámbor ezt meglátta, eltépte a lapot és eldobta.

– idézi Daxelmüller Moritz Güdemannt, a 19. századi tudós rabbit és művelődéstörténészt, aki ezt a középkori figyelmeztetést publikálta.[40] A rabbinikus intések hatására létrejönnek a zsidó lovagregény-adaptációk is, például Dávid király regénye, így aztán „Dávid királlyal Artus király kapott egy zsidó kollégát".[41]

Mitől lesz zsidó egy Artus-regény? Nézzünk meg egy formális jegyet, a lezárást! „*Damit hat dz bukh ajn end, dz uns got msiach zend, bimhera amen.*" [Ezzel véget ér a könyv, küldje el nekünk Isten a megváltót – mihamarább, ámen.][42] Vajon lehet-e ennél „zsidósabb" lezárás, mely a messiásvárást még a szórakoztató olvasmány végére is odailleszti?

Nemek és műfajok, a vallási ponyva olvasói

Nemcsak kalandregények szerepelnek a jiddis nyomtatványok listáján: találunk itt életvezetési, orvoslással-gyógyítással kapcsolatos, a vallási előírásokat magyarázó kiadványokat is, amivel át térhetünk a vallási ponyva területére. Ennek kap-

38 Daxelmüller, „Edle Ritter...", 38.
39 Uo., 42.
40 Moritz Güdemann, *Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der abendländischen Juden während des Mittelalters und der neueren Zeit,* 3 köt. (Wien: Hölder, 1880), 1:193.
41 Daxelmüller, „Edle Ritter...", 43.
42 https://tinyurl.com/y8894ynx, hozzáférés: 2024.05.01.

csán az egyik első kérdés, kötődtek-e (részben vagy kizárólag) valamelyik nemhez ezek a kiadványok. A világi ponyva címlapjai és előszói mindkét nemet megszólítják, így tesz a *Maase-Buch* 1708–1709-es kiadása: *komt her libn mann un froien un tut dos shin majse buch an shoien* – gyertek, kedves férfiak és asszonyok, tekintsétek meg a szép mesekönyvet.[43] A *Shin maase fun kinig Artis hof*ot kiadója a zsenge ifjúságnak ajánlja.[44] Kifejezetten nőknek szóló művek is születtek, ilyen a *Sefer Mitswot ha-nashim,* „a nők parancsolatainak könyve", mely önreklámja alapján „nem olyan, mint a többi német könyv, hanem hasznos a léleknek". Megmagyarázza, miként tartsa meg a nő a számára rendelt (kifejezetten női) parancsolatokat, a rituális tisztaságot, kenyérsütésnél a tészta-adományt, a szombati és ünnepi gyertyagyújtást.[45]

A legjelentősebb, legelterjedtebb vallási ponyva kétségkívül a *Cöné-Röné* (Jöjj és láss), népszerű – de nem problémamentes – nevén *Weiberhümesch,* azaz nőiötkönyv. A Cönéröné eredetileg *Ce'ena u Re'ena* (Menjetek ki és nézzétek), megidézve a bibliai verset: *Menjetek ki és nézzétek, Cion lányai Salamon királyt, a koszorúban, mellyel megkoszorúzta őt az anyja, nászának napján, lelki örömének napján* (Énekek éneke 3, 11; az IMIT fordítása).

Szerzője Jacob ben Isaac Ashkenazi (1550–1625) Janów Lubelskiből Lublin mellett.[46] A mű 1590 előtt keletkezett, és a bibliai hetiszakaszokat magyarázza, fókuszban a Biblia női szereplői (például az ősanyák) általános és női erények, jótékonyság, igazságosság. Első fellelhető önálló kiadása 1622-ből való, ezt közel 300 kiadás követte. Folyamatosan átírták, így keleti jiddis változata is megszületett, majd a hatalmas kelet-európai regionális zsidó kultúra talán legfontosabb népkönyvévé vált. Mivel jelentősen hatott mind a beszélt, mind az írott jiddis fejlődésére, „egyfajta élő jiddis nyelvi laboratóriummá vált", írják róla elemzői. A 17. században első részét még latinra is lefordították. Németre Bertha

43 *Ein shin majsebuch*. Frankfurt an der Oder: Gottschalk, 5469 [1708/09], hozzáférés: 2024.05.01, https://tinyurl.com/3f374s92

44 Daxelmüller, „Der Jude als Leser...", 182.

45 Benjamin A. Slonik, *Sefer Mitswot ha-nashim* (Fjurda: Zirndorf, 5536 [1775/1776]). „Ein zehr hipsh froien sefer abr nit wi alr hnd taitschi bichlein...zundrn gor dinlich tzu drn neshome [...] wi zich ein fromi froie in iri gvotni 3 mitzwes nidọ hale we-hadlokes ner tzu for halṭin zol", vagyis „Egy szép női könyv, de nem olyan mint mindenféle német könyv, hanem hasznos a [nők] lelkének. Hogyan viselkedjen egy istenfélő asszony a neki rendelt három parancsolat, a rituális tisztaság, a kalács-adomány és a gyertyagyújtás megtartása közben." https://tinyurl.com/4xfyutpy, hozzáférés: 2024.05.01.

46 Chava Turniansky és Jacob Elbaum, „Tsene-rene", in *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, szerk. Gershon David Hundert, 2 köt., 2:1912–1913 (New Haven–London: Yale University Press, 2008).

Pappenheim ültette át, angolra 1983–1984-ben és 2017-ben (kritikai kiadás) fordították le.[47] A *Weiberhümesch* elnevezés azonban negatív konnotációt kölcsönzött neki: Daxelmüller különösen fájlalja, hogy a „zsidó-német oktató és jellemépítő irodalom *némberirodalommá* sztereotipizálódott".[48] A magyar változat 1905-ben jelent meg Dunaszerdahelyen, Büchler Zsigmond (1860–1941) fordításában-átdolgozásában. Büchler Albertirsán volt a status quo közösség rabbija. Érdemes egy rövid részletet idézni a magyar kiadás előszavából:

> Nincs hasznosabb, kellemesebb, üdvösebb dolog a világon, mint az erkölcsöt terjesztő olvasmány, melyből illatárként száll a tudás kedélyünkbe, de egyszersmind nincs kártékonyabb, rombolóbb és erkölcsrontóbb dolog, mint a rossz könyv. [...] A Magyar C'enuh-Urenuh olyan biblia magyarázó könyv, mely hivatva van a vallásos érzést megerősíteni, az erkölcsöt megszilárdítani, a fogékony lelkeket közelebb hozni a hithez, a hívő kedélyeket fölfrissíteni és a nyájas olvasót üdvösen szórakoztatni. Virágoskert az, tele illattal, tele bájjal, tele színnel. Találunk benne magyarázatokat, idézeteket Talmudból, Midrásból, Rasi és egyéb számos kommentárból, valóságos kincsesbánya, szívet-lelket, kedélyt-érzést örvendeztetőt, andalítót. [...] A régi C'enuh-Urenuh jargonban szerkesztetett. Minthogy pedig a német nyelv hitfeleink körében amúgy is tért veszített és hitsorsosaink egy része – kivált az ifjabb nemzedék – egyáltalában nem ismeri, más része pedig nagyon hiányosan és fogyatékosan bírja a német nyelvet a régi C'énuh-urenuh számukra nem más, mint egy hétpecsétű levél.[49]

19–20. század: emancipáció és tömegirodalom

A zsidó olvasóközönség által fogyasztott szórakoztató irodalom a 19. században mennyiségileg és minőségileg is átalakul. A német nyelvterületeken ez az emancipáció, az állampolgári jogegyenlőség, az asszimiláció, a többségi kultúrához való hasonulás kora. A zsidóság nagyobb tömegei polgárosodnak, a

47 Bertha Pappenheim, *Zeenah u-reenah: Frauenbibel: Übersetzung und Auslegung des Pentateuch von Jacob Ben-Isaac aus Janow* (Frankfurt am Main: Kauffmann, 1930); Yaakov ben Yitzchak Ashkenazi, *Tz'enah Ur'enah: The Classic Anthology of Torah Lore and Midrashic Comment,* ford. Miriam Stark Zakon (New York: Mesorah Publications, 1983–1984); Morris Faierstein, *Ze'enah u-Re'enah: a critical translation into English* (Berlin: De Gruyter, 2017).

48 „Stereotypisierung des jüdisch-deutschen Erbauungs- und Unterweisungsschrifttums als Weiberliteratur", Daxelmüller, „Der Jude als Leser...", 182.

49 Büchler Zsigmond, *Magyar C'enuh-Urenuh: Mózes öt könyvének legendás zsidó magyarázata*. (Dunaszerdahely, 1905), 1–2, https://tinyurl.com/bdfh9ckf, hozzáférés: 2024.05.01.

(nyugati) jiddist kiszorítja a német nyelv, a vallási reformmozgalom hatására kialakulnak a zsidó irányzatok, a felekezeti sokféleség és megosztottság/versengés. A beilleszkedés igyekezetében új népszerű irodalomra lett szüksége a zsidó közösségnek, immár németül, a többségi társadalom általa nemcsak beszélt, de anyanyelvként átvett nyelvén. Eme igény kielégítésére már az 1830-as évektől megjelennek a zsidó tematikájú népszerű olvasmányok.[50] Amikor pedig az asszimiláció nyomán erősödik a hagyományvesztés, a kitérés, a századfordulón, a Kelet-Európából érkező sokféle szellemi hatás eredményeként megindul – mintegy ellenmozgalomként – a „zsidó reneszánsz", a zsidó identitás újradefiniálása. Mivel a vallásosság mértéke csökken s ezzel együtt a vallási ismeretek aránya is, szükségessé vált nemcsak a szórakoztatás, hanem az ismeretterjesztés is, a zsidó örökség közelebb hozatala közérthető olvasmányok által. Megszaporodnak a keleti jiddisből készült fordítások, hogy bemutassák „az eredeti zsidóságot".

A népszerű irodalom eszköze lett az új néptudat megalkotásának is, a legkülönfélébb zsidó mozgalmak keretében. A teljesség igénye nélkül néhány cím a publikációk széles palettájáról. A kalendárium és a népkönyv elterjedéséhez nagyban hozzájárul Leopold Kompert, a *Ghettogeschichten* szerzője.[51] Bécsben több mint két évtizeden át megjelenik a *Kalender und Jahrbuch für Israeliten*.[52] Pestről is van adat a 19. század közepéről (*Illustrirtes Israelitisches Jahrbuch für Ernst und Scherz auf das Jahr 5620*, Pest, 1859–1860). Számos kiadó indít beszédes című sorozatokat szórakoztatási és népművelési céllal. Ilyen a *Sänger & Friedberg's jüdische Volksbücher für jung und alt*, vagy a *Lehmann's jüdische Volksbücherei,* melynek hatvankét kötete jelent meg 1897–1912 között. Nevében hordozza a népkönyvtár jelleget a *Jüdischer Volksschriftenverlag*. A kiadói projektek mellett egyéni szerkesztők is színre léptek összeállításokkal, például Bernhard Kuttner: *Jüdische Sagen und Legenden für jung und alt*.[53] Válságos időben, 1933–1939 kö-

50 Ezt a folyamatot dolgozza fel Jonathan M. Hess, *Middlebrow Literature and the Making of German-Jewish Identity* (Stanford: Stanford University Press, 2010).

51 Leopold Kompert, *Sämtliche Werke: in zehn Bänden,* 10 köt. (Leipzig: Hesse, 1906), Bd. 1. *Aus dem Ghetto*; Bd. 4. *Neue Geschichten aus dem Ghetto*.

52 *Kalender und Jahrbuch für Israeliten,* szerk. Isidor Busch (1842/1843–1850/1851), Joseph Wertheimer (1854/1855–1864/1865), Leopold Kompert (1861/1862–1864/1865), Simon Szántó (1865/1866–1867/68). https://tinyurl.com/5n6kez6z, hozzáférés: 2024.05.01.

53 Bernhard Kuttner, kiad., *Jüdische Sagen und Legenden für jung und alt* (Frankfurt am Main: Verlag von J. Kauffmann, 1926).

zött jelent meg Németországban a *Bücherei des Schocken-Verlags* kilencvenkét kötete, számos kortárs szerzőt szerepeltetve.[54]

Az Orosz Birodalom területén élő zsidók asszimilációja az 1917-es forradalomig sokkal lassabban zajlott. A keleti jiddis a századfordulóra irodalmi rangra emelkedik, és a világi zsidó kultúra fontos hordozója, a népszerű kultúra és a szórakoztató irodalom nyelve lesz, különösen a függetlenné váló Lengyelországban a két világháború között.[55]

Mi tehát a ponyva „zsidó kontextusban"?

Az itt bemutatott művek megfelelnek a népszerű irodalom, ha úgy vesszük, a tágabb értelemben vett ponyva feltételének: olcsó, nagy példányszámban elterjedt, széles olvasóközönséghez eljutó nyomtatványok. Szerzőik sem mindig ismertek, s ha mégis, lehetséges, sőt bevett gyakorlat volt a szövegek át- és továbbírása, akár egyes a nyelvváltozatok között (például nyugati jiddisről keleti jiddisre fordítva).

Zárásképpen tisztelegve Pogány Péter emléke előtt, vessünk egy pillantást könyvének címlapjára, Carracci híres rajzára. Ez a figura, a könyvárus, a zsidó közösségekben is rendre felbukkant, kelet-európai *stetl*ekben egészen a 20. századig. Hozta, árulta a könyveket, terjesztette az olvasási divatokat, befolyásolta az olvasókat, vitte a kisvárosokba a híreket, új ideákat is.[56] Jiddis neve *Pakn treger.* Alakja ugyan az egész kelet-európai zsidó világgal együtt eltűnt, de emléke és neve fennmaradt: a New York-i *Yiddish Bookcenter* kiadványának névadója lett.[57]

54 Matthias Hambrock, „Schocken-Bücherei", in Dan Diner, szerk., *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur,* 7 köt., 5:376–381 (Stuttgart–Weimar: Metzler, 2011–2017); *Der Schocken Verlag, Berlin. Jüdische Selbstbehauptung in Deutschland 1931–1938* (Berlin: Akademie Verlag, 1994).

55 Veidlinger, „Jewish public culture..."; Kohen, „Books, Writers and Newspapers..."; Kohen, „Yiddish transformed...".

56 Hagit Cohen, „Pakn treger", in *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur,* szerk. Diner, 4:476–478 (Stuttgart: Metzler, 2013).

57 „Pakn tregers traveled from shtetl to shtetl in Eastern Europe bringing books and news of the world. Today, Pakn Treger carries on that tradition as the magazine of the Yiddish Book Center." https://tinyurl.com/yckbkd98, hozzáférés: 2024.05.01.

VILÁGI PONYVAIRODALOM

Csörsz Rumen István

Világi líra a 18. századi magyar ponyvákon

Szövegkiadói tanulságok

Bevezető

A magyar ponyvakutatás történetéről a jelen kötetben többen, igen alaposan értekeztek.[1] Az alábbi néhány gondolattal főként egy nagy kutatónemzedéknek szeretnék emléket állítani, akik mindnyájunk munkásságán nyomot hagytak. Az 1920-as évek szülöttei voltak. Sokoldalú, erős csapat, egymás munkáját támogató vagy nemes vitákban csiszoló, kiváló filológusok, textológusok, szakmánkban máig meghatározó személyiségek. Pogány Pétert azért emeljük ki, mert éppen száz éve, 1923-ban született, akárcsak Kiss József és Klaniczay Tibor, akiknek még a halála is egymást követő napokra esett 1992 májusában. Közel egyidős pályatársaik voltak Tarnai Andor (1925–1994), illetve a magyar közköltészet programadó kutatója, Stoll Béla (1928–2011).[2]

Pogány és Stoll elmélyült kutatásai nélkül még ezt a keveset sem tudnánk a népszerű nyomtatványokról. Sem a *Régi magyar költők tára* 17. századi kötetei,[3] sem Küllős Imolával közösen szerkesztett 18. századi közköltészeti antológiáink[4] nem jöhettek volna létre az általuk feldolgozott vagy megemlített ponyva- és kalendáriumi szövegek nélkül. Ezek (kinyomtatva vagy évtizedek óta sárguló cédulákon) nélkülözhetetlen elemei a 18. századi hagyománynak, hiszen a gazdag kéziratos források önmagukban nem volnának elegendők a közköltészet mint rendszer megismeréséhez. A sorozatban eddig kiadott szövegcsaládok legalább

1 A köteten kívül a legfrissebb nagyívű elemzés: Chikány Judit „Közelítések a ponyvairodalom 19. századi fogalomtörténetének kérdéseihez", *Sic Itur Ad Astra* 81. sz. (2024): 99–118.

2 Szempontunkból legfontosabb munkája nem a nyomtatott, hanem a kéziratos forrásokhoz kapcsolódik: Stoll 2002.

3 Különösen: RMKT XVII/3; RMKT XVII/10; RMKT XVII/14.

4 RMKT XVIII/4; RMKT XVIII/8; RMKT XVIII/14; RMKT XVIII/15.

egynegyede nyomtatott források által is terjedt, s akadnak, amelyeket kizárólag ponyváról ismerünk.

Egyre nagyobb igény mutatkozott ugyanakkor a nagy, tematikus közköltészeti kiadáson kívül a szorosan vett ponyvaszövegek gyűjteményes kiadására is, amelyhez intézetünk Reciti Kiadója adta támogatását. Eddig két kötet jelent meg a korai világi ponyvairodalomból a *ReTextum* sorozatban[5] – egyszer majd ez lesz a mi *Bibliothèque Bleu*-nk! –, továbbá egy kötet a Grimm-mesék ponyvaközléseiből (1850–1900), Domokos Mariann szerkesztésében.[6] Reméljük, ezeket sorozatban követik majd további 18–19., sőt 20. századi ponyvaszövegek antológiái.

A fenti kritikai és forráskiadások szerkesztése során sok olyan textológiai tapasztalatra tettem szert, amelyek a népszerű nyomtatványok saját szöveghagyományára vonatkoznak. A korai, 18. századi világi nyomtatványok kimeríthetetlen témájából nemrég elkészült, 2025-ben megjelenő kismonográfiám címe: *Újdonnan új régiségek*.[7] Célja a 18. századi magyar világi ponyvaköltészet áttekintő elemzése műfaj- és kiadástörténeti szempontból, a teljesség igénye nélkül. E mostani tanulmányban összefoglalom a kötet néhány fő gondolatát, majd az egyik fejezet kivonatos ismertetését adom.[8]

1.

Sokat emlegeti a szakirodalom a ponyvák fennmaradásának mostoha körülményeit. E kiadványok, „vakarékok" sorsa valóban vészterhes: nagy ritkán bekerülnek egy-egy magán- vagy közgyűjteménybe, de már előtte is gondok lehetnek a példányok épségével.[9] Többnyire gyenge minőségű papírra nyomtatták e füzeteket, némelyiket fel sem vágták, s legkevésbé sem gondoltak a hosszabb távú megőrzésre. 2016-ban Orbán János művészettörténész hívta fel a figyelmemet, hogy Marosvásárhelyen egy kereskedőház leomlott boltozatából, döglött egerek, bé-

5 MVP I.; MVP II.

6 *Grimm-mesék* 2022.

7 Csörsz Rumen István, *Újdonnan új régiségek: A 18. századi magyar világi ponyvaköltészet,* Irodalomtörténeti füzetek (Budapest: Reciti Kiadó, 2025), megjelenés előtt.

8 Jelen tanulmánykötet szerzői az utóbbi években igyekeztek gazdagítani a magyar ponyvakutatást, jelentősen építve a friss hazai és nemzetközi eredményekre. Épp ezért a mostani tanulmányban ezekre csak vázlatosan térek ki. Mikos Évával közösen írt, eredetileg angol olvasóknak szánt összefoglalásunk minden, számunkra lényeges irodalomszociológiai szempontot tartalmazott: Mikos Éva és Csörsz Rumen István, „Közelítések a magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század)", *Ethnographia* 134 (2023): 664–689.

9 Chikány Judit, „Kutatás ponyvák után", *Kortárs* 68, 5. sz. (2024): 35–42.

kák és papírszemét közé gyűrve világi és vallásos ponyvafüzetek kerültek elő.[10] Többek közt olyanok, amelyek máshol nem maradtak fenn, valószínűleg nyomdai hulladékból származnak. Némelyiket még kiteregetni is csak részben sikerült. Az ilyen leletek bármikor újraírhatják egy szövegcsalád történetét. Egyiken például egy szép szöveg olvasható: *A violát akkor szedik, mikor reggel harmatozik,*[11] egy fontos szerelmi daltípus képviselője. Mellette *A nagyidai cigányok* egyik architextusa, az *Árokszállásánál volt a veszedelem,*[12] amely egy ismeretlen, 18. századi eseményről tudósít; sok ponyva és kézirat ismert darabja. Hiányzó címlapja ellenére is sikerült rekonstruálnunk, hogy ez a *Szép dallos dínom-dánomok* típuscímű vegyes füzet eddig ismeretlen változata. Rokonait például Aranka György hagyatékából ismerjük,[13] így jó eséllyel szintén erdélyi nyomat, talán épp marosvásárhelyi. Vajon hány épület, hány boltív rejt még hasonló nyomdai emlékeket?

Ahogy a bevezetőben említettem, főhajtással tartozunk a *Régi magyar költők tára* 17. századi sorozata előtt, amelynek keretében Stoll Béla, Varga Imre és Jankovics József kötelességüknek érezték, hogy a 17. századi szövegek 18–19. századi variantúráját is feltárják és ismertessék. Ez hol belefért a főszövegbe, hol csak a jegyzetekbe. Így az olvasó nemcsak a 17. századi énekek egykorú hagyományrendszerébe pillanthat bele, hanem azok utóéletébe, recepciójába is, gyakran a népköltészetig követve variálódásukat. Szempontunkból a korai kéziratos emlékek és a későbbi ponyvakiadások közti összefüggések a legizgalmasabbak.

A 18. század közepén meginduló magyar világi ponyvatermés csak részben épült a korábbi előzményekre. *A nyúl éneke* közismert példa, hiszen csekély számú 17. századi adat után valójában 18–19. századi szövegnek tekinthetjük.[14] Ebben a nemzetközi hátterű, szatirikus műfajban mindig egy vadállat (nyúl, farkas stb.) folyamodik igazságért az égi és földi hatalmakhoz. Szót emel a méltányta-

10 A rendhagyó leletről közös tanulmányt publikáltunk, számos képpel és szövegközléssel: Csörsz Rumen István és Orbán János, „Kéziratok és nyomtatványok egy marosvásárhelyi kereskedőház boltozatából", *Lymbus – Magyarságtudományi forrásközlemények* (2016): 275–314.

11 MVP I. 76. sz.; eredetileg 17. századi vándorstrófa, elsőként az RMKT XVII/3, 143. sz. *(Ó, én keserves életem)* és az 221. sz. *(Ifjúság, mint sólyommadár)* szövegcsaládjában bukkan fel, lásd Stoll Béla jegyzeteit uo., 620–622.

12 MVP II. 98. sz.; kritikai kiadás RMKT XVIII/4, 94. sz.

13 Csörsz Rumen István, „Aranka György közköltészeti gyűjteményei az Országos Széchényi Könyvtárban", in *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai,* szerk. Biró Annamária és Egyed Emese, 133–154 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2018), 148, a címlapkép fotója: 151.

14 Kritikai kiadás: RMKT XVII/10, 129. sz.; a ponyvaszöveg forráskiadása: MVP II. 16. sz. A monográfiában önálló fejezetként szerepel egy korábbi tanulmányom átdolgozása: Csörsz Rumen István, „A nyúl, a farkas és a pitypalatty: Három moralizáló ének a 17–18. századi közköltészetből", in *Nagy az Isten állatkertje: Irodalmi állatszimbolika,* szerk. Mercs István, Modus Hodiernus 9, 48–78 (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Társaság, 2019).

lan üldöztetés ellen – a mindenkori kisemberek, parasztok nevében –, de mindig humorral fűszerezve. A ponyva 1750-es, Kolozsváron őrzött példányának címlapján a nyúl hasonló papírból prédikál, mint maga a füzet, szintén nemzetközi ikonográfiai mintát követve.[15]

Ezek a kis kiadványok átlépték azt a határt, ami sokáig gátolta a profán szövegek nyomtatott nyilvánosságát, közkézre kerülését. Ne felejtsük el: nemigen beszélhetünk *önálló* 17. századi magyar világi ponyvakultúráról, különösen nem az angolszász világ egykorú, sok műfajra kiterjedő terméséhez képest. Lényeges eltérésnek tartom az epika túlsúlyát a lírához képest. Az eddig feltárt magyarországi kisnyomtatványok egy része korábbi széphistóriák kiadásait jelenti, a többiek pedig egykorú, hosszabb alkotásokét, főként Gyöngyösi István műveit, különböző igények szerint. A korábbi magyar füzetes kiadványok, a 16–17. századi históriák legfeljebb nyomdai formátumukat tekintve hasonlítottak a későbbi ponyvára, a terjesztés módja és az olvasók köre valószínűleg eltért, bár erről viszonylag kevés adatunk van.[16]

Az érzelmekről nyíltan vagy rejtettebben szóló lírai monológok nemigen voltak hozzáférhetők nyomtatásban magyarul. A nagyobb kiadók az 1750-es években kísérleteztek először azzal, hogy néhány világi füzetet is a piacra küldjenek – ekkor már a vallásos ponyvák széles körben elterjedtek, s nyilván üzletileg is sikeresnek bizonyultak.[17] Igazi mennyiségi ugrás az 1780-as, 1790-es évektől köszöntött be, amikor a szélesedő alfabetizáció egyben a kéziratos énekeskönyvek gyarapodását is magával hozta.[18] Ki kell emelnem szövegkiadói szempontból, hogy a nyomdászok elsőként nem önállóan, hanem egy jóval korábbi széphistória *(Enyedi György: Gismunda és Gisquardus)* mellékleteként merészeltek kinyomtatni két, egyébként nem variálódó, zárványként maradt szerelmi dalszöveget

15 *NYÚL ÉNEKE, Mellyben a' maga nyomoruságát siratja, és ártatlanságát kinek-kinek eleibe adja* (1750), Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, R 121129, a református kollégium egyik régi ponyvakolligátumában. Köszönöm Máté Ágnesnek, hogy felhívta figyelmemet a címlapkép néhány egykorú és korábbi párhuzamára. Ezeken a farkas prédikál szószékről a bárányoknak vagy egyéb vadállatoknak, ugyancsak balról jobbra. (Bővebben lásd a monográfiában.)

16 Ennek dilemmáiról lásd közös szócikkünket: Balázs-Hajdu Péter és Csörsz Rumen István, „ponyva", in MAMŰL 9:224–227.

17 Csörsz Rumen István, „18. századi magyar világi ponyvakultúra – a vallásos kiadványok tükrében", in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés,* főszerk. Lengyel Réka, 347–362 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015). E tanulmány átdolgozása a monográfiában is helyet kapott.

18 A statisztikai görbét lásd Csörsz Rumen István, „Könyvek önmagunknak: Magyar kézirattípusok a 18–19. században", in *Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok,* szerk. L. Simon László és Thimár Attila, FISZ Könyvek, 75–89 (Budapest: Fiatal Írók Szövetsége, 1999), 88.

1751-ben.[19] Voltaképp csak nyomdai okokból, helykitöltőként. Még a históriának sem szerepelnek mindegyik korabeli kiadásában, csupán abban, amelyet Kolozsváron őriznek, s jó eséllyel Erdélyben nyomtatták.

Szintén az 1750-es években indult hódító útjára két ponyvaszöveg: a *Fonyók históriája,*[20] illetve egy farsangi vénlánysiralom *(Sirathatom, amik rajtam estek, lettek).*[21] Ezek erőteljesen hatottak a későbbi kéziratos közköltészetre, de a ponyván kiadott változat terjedése kissé megelőzi azt. Hangsúlyozom, hogy akad példa erre már korszakunk elején, s e szövegek útját több évtizedig követhetjük a hagyományban. Hasonló a helyzet két másik, egymás mellett kiadott dallal. Az egyikben egy elszánt asszony próbálja hazavinni korhely férjét a kocsmából *(Kedves társam, vajon hol vagy),*[22] a másik pedig a részeg falusi bírók duhajkodásának jegyzőkönyve, valóságos mentalitástörténeti album: *Jerünk, koma, a korcsmára, igyunk falu rovására*.[23] Egyiknek sem ismerjük korai kéziratos másolatait, jellegzetesen ponyván terjedő, statisztikai értelemben is nyomtatott nyilvánosságot élvező szövegek maradtak. Kései másolataik is ponyváról születtek.

1760-ban, illetve egy datálatlan füzetben, mely „nyomtatott ebben az esztendőben", a kiadók publikálni kezdik a korabeli műveltebb, kisnemesi vagy polgári közönség számára készülő rokokó ponyvaszövegeket (*Szép négy új VILÁGI ÉNEKEK,* é. n.; *Szép három uj VILÁGI ÉNEKEK,* 1760).[24] Ezek még nagyon más szemléletűek, mint a későbbi alaprepertoár, s többnyire kimaradnak az elemzésekből. Komoly, szép, veretes, néha érzelgős alkotások, jól tükrözik a szerelmi líra szókincsének átalakulását. Némelyikből később létrejött egy-két változat, de nagy részük invariáns maradt, a ponyvákon belül sem tömeges adatokkal.

A korai magyar világi ponyvák egyik ellentmondása, hogy a 18. században még nem beszélhetünk tömeges olvasói jelenlétről vagy szövegkínálatról. E füzetek még nem is tekinthetők igazi ponyvának a 19. századi értelemben; Pogány Péter és Mikos Éva[25] jogosan választják el ezeket a *vásári ponyva* kategóriájától, amely nagyjából az 1790-es évektől látszik kialakulni. (Bár ez az erősen cenzúraterhelt időszak nem kedvez a pontos példányszámadatok megállapításának, a kínálat változása így is szembeötlő.) A piac és a repertoár kiépülését évtizedről

19 *Ó, mely keservesek én eltölt napjaim; Nyughatatlankodom s törődöm magamban.* Forrásuk: *Igen szép Tangredus historia* (1751), Kolozsvár, Akadémiai Kvt., R 121124; kiadásuk: MVP I, 1–2. sz.

20 MVP II. 73. sz., kritikai kiadás: RMKT XVIII/4, 1. sz.

21 MVP II. 74. sz., kritikai kiadás: RMKT XVIII/4, 52. sz.

22 MVP II. 72. sz., kritikai kiadás: RMKT XVIII/4, 40. sz.

23 MVP II. 87. sz., kritikai kiadás: RMKT XVIII/4, 82. sz.

24 Pl. MVP I. 4–12. sz.

25 Mikos Éva, „Hogyan és hogyan nem történeti források populáris olvasmányaink?", jelen kötetben.

évtizedre nyomon követhetjük mind a vallásos, mind a világi füzetek tekintetében, párhuzamosan az olvasó- és vásárlóközönség gyarapodásával. Ennek folyományaként aligha lehet hiteles képünk a kezdeti, szórványos kiadások hatásáról, hiszen némely 1750-es évekbeli füzetből egyetlen unikum példány maradt ránk. Nem könnyű megválaszolni, milyen mértékű terjedésre következtethetünk egyáltalán. A kéziratos nyilvánosság és a hibrid, fél-nyilvános nyomtatás egyszerre jelent nagy példányszámot és nagyon szűk tényleges olvasó-éneklő közösséget.

2.

A legismertebb 17. századi világi énekek jellemző módon nem a kísérletező 1750-es, 1760-es évtizedekben kerültek ponyvára, hanem csak 1780 után. A kiadók ekkor néhány alkotást már száz évnél nagyobb időtávlatból emeltek át a kéziratosságból a nyomtatott nyilvánosságba. Kérdés, hogy mennyire tudták ők, illetve mennyire tudjuk mi, az utókorból nézve megítélni egy szöveg pontos datálását. Több, ponyvára került régies ének kapcsán felmerülhetnek kételyek.

A *Régi magyar költők tára* két olyan szöveget is közölt, amelyeket a sajtó alá rendezők (Stoll Béla, Varga Imre és Jankovics József) 17. századinak ítéltek: az egyiket a fiktív datálása miatt, a másikat a stílusa nyomán. Mivel azonban továbbra sincsenek róluk 17. századi adatok, azt hiszem, kimondhatjuk, hogy valójában mindkettő autochton 18. századi szöveg, bár kétségkívül régies műfajokat képviselnek.

Az *Ideje bujdosásimnak*[26] kezdetű bujdosóéneket az akrosztichon szerint „Jánóczi András csinálta". A szerzőt sajnos nem tudjuk azonosítani, a szövegről pedig semmilyen 17. századi lejegyzés vagy hivatkozás nem került elő. Első datált kiadása a *Négy szép Énekek a' Czeli boldogságos Szüz Máriához* című mariazelli füzet 1731-ből.[27] Még száz évvel később is felbukkan, ugyancsak egy Mária-búcsúra szánt kiadványban: *Négy szép énekek a' sasvári boldogságos Szűz Máriához* (Szakolca, 1832).[28] Az énekben egyébként nincs közvetlen utalás a Szűzanyára; az éneklő az angyalok oltalmáért fohászkodik, a végén pedig a Szentháromság-

26 MVP I. 109. sz., kritikai kiadás: RMKT XVII/14, 189. sz.

27 Említi MEDGYESY S. Norbert, „Szakrális témájú ponyvanyomtatványok és művelődéstörténeti összefüggéseik: Javaslatok a feldolgozásukhoz", lásd jelen kötetben. A füzet Erdélyi Zsuzsanna hagyatékában maradt meg. Köszönöm az értékes adatot Medgyesy S. Norbertnek.

28 Borítóképét Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményéből közli KRIZA Ildikó, *A legendaballada: Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 19. tábla.

nak mond áldást. Jó eséllyel tehát a zarándoklaton résztvevők úti imádságaként szolgált. A 20. században halott melletti virrasztáskor is énekelték.

Az *Ideje bujdosásimnak* a 18. század végén megjelent világi ponyvákon is, például a *Négy szép uj világi énekek* (1784) és a *Hat világi énekek* (é. n.) nyitó szövegeként.[29] Így azon kevés régi szöveg közé tartozik, amelyek egyaránt közkézen forogtak vallásos és világi kiadványokon, akárcsak a *Jaj, mely szerencsétlen időre jutottam* kezdetű keserves, amely azonban vitathatatlanul 17. század végi alkotás.[30] Nótajelzése minden kiadásban: *Meg-jelentem panaszimat.* Voltaképp ez a legbiztosabb kapcsolódás a 17. századhoz, mivel ezt a szerelmi panaszdalt már ekkoriban többször feljegyezték,[31] noha nyomtatásban sosem jelent meg. Ez a hivatkozás tehát értékes „határátlépés" a szöveg legitimációját tekintve, különösképp a vallásos ponyvákon szokatlan egy szerelmi nótajelzés. Ám semmiképp sem utal arra, hogy a fohász is egyidős volna vele.

Jánóczi András éneke egyértelműen katolikus környezetből való – ahogy a 18. századi ponyvakiadványok többsége –, ugyanakkor 17. századi előképe, a *Gondviselő édes atyám*[32] kétségkívül protestáns, amellyel egymást imitálják, szinte egymásnak megfeleltethető versszakokkal, talán alkalmilag a dallamuk is azonos volt. Magát a szöveget azonban óvatosan ki kell emelnünk a 17. századi RMKT-ból.

Az *Isten hozzád, Magyarország* vagy *Isten hozzád, Erdélyország* kezdetű búcsúének keltezése ugyancsak kétséges.[33] Az egyik változatban 1686-os kolofonnal szerepel, ám e datálások egy része köztudottan teljesen fiktív. A cselekményt nincs mihez kötni 1686-ban, különösen nem Károlyi Sándorhoz, aki csak egy év múlva nősült meg, nemhogy akkor vált volna el feleségétől. Az egyetlen, legkorábbi változat, amely ezt a datálást őrzi, a *Szádeczky-Miscellaniá*ból való (1755),[34] a vele egykorú, szintén erdélyi *Solymosi József-énekeskönyv* (1748–1751)[35] közel azonos formában, párbeszédként rögzíti a később felaprózódott szöveget. Az első forrásban állítólag 1636-ról javította a másoló 1686-ra a keltezést, s ha ezt egy évszázaddal későbbre tesszük, máris értelmet nyer. 1736-ban ugyanis valóban voltak hadműveletek a török ellen összehívott Habsburg seregben. Az idős

29 Előbbi forráskiadása: MVP I. 109. sz., utóbbit fotómásolatban közli Csörsz Rumen István, „»Bujdosom szoros utakon«: A régi magyar bujdosóénekek poétikája I.", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3*, szerk. Csörsz Rumen István, 139–185 (Budapest: Reciti Kiadó, 2014), 164.

30 MVP I. 116. sz., kritikai kiadás: RMKT XVII/14, 185. sz.

31 Kritikai kiadás: RMKT XVII/3, 264. sz.

32 Kritikai kiadás: RMKT XVII/14, 187. sz.

33 MVP I. 56. sz.; kritikai kiadás: RMKT XVII/3, 224. sz.

34 Stoll 251. sz.

35 Stoll 216. sz.

Károlyi Sándor nem vett részt bennük, de fia, Károlyi Ferenc igen. Ő ekkor már házasember volt, s valóban hátra kellett hagynia Nagykárolyban hitvesét, Csáky Krisztinát, aki ezen év elején meghalt. A vers tehát jó eséllyel erről az időszakról, a török elleni háborúról és az elválásról szól, de egy következő Károlyi grófról. Stoll Béla is megfogalmazza 1686-ra vonatkozó kritikáját az RMKT jegyzeteiben. A többi változatban nincs keltezés, a ponyván sem. A kései kéziratokban szereplő *Rákóczi* név inkább kultikus értékű, semmint az ének eredeti kontextusát idézné.[36]

Stoll Béla és Varga Imre alapos jegyzetei mindezeken túl, századoktól függetlenül jól használhatók. A 17. századi közköltészetet ugyanis nem lehet elszigetelten vizsgálni, hiszen az a hagyományfolyam, amelynek ihletője lett (tartalmi, formai és frazeológiai tekintetben is), 1700 előtt éppen csak kirajzolódik. A következő évtizedek irodalmi hálózata nélkül a korai dokumentumok is légüres térben lebegnének. A 18. századi irodalmi nyilvánosság pedig ugyanígy átlépi a szigorú határokat akár az előző, akár a következő századra nézvést. Egy korszak saját irodalmi mezőnyéből nem tudjuk és nem is szabad mellőzni a régebbi alkotásokat, azok ugyanúgy hatnak az irodalomtörténet bármely regiszterében, esetünkben a közköltészetben. A *litterae* imitációs hagyománya a régi alkotások hatókörét gondosan szabályozza, mintegy alkotói közelségben tartja Vergiliust, Ovidiust és a Bibliát a kortárs írókkal. A közköltészet a maga keretei között ugyanezt a modellt valósítja meg, csak a kánont nem az oktatás formálja, hanem a kisebb-nagyobb közösségek ízlése. Amíg például a rokokó kollégiumi költészet nem válik rejtett kánonná (az 1770-es évektől Sárospatakon és Debrecenben, majd Erdélyben is), addig a 17. századi előzmények hatása a diákok körében is erősebb lehetett; a Székelyföldön sok szép világi ének bizonyítja ezt. Így a 18. század jelen idejében ugyanolyan virulens szövegek voltak az idő próbáját kiállt régebbi alkotások, mint a frissebbek. Stoll Béla szavaival:

> Egy-egy szöveg különböző korok használatában levő, recens énekkincshez tartozhat hozzá. Az „Ifjúság mint sólyommadár…" kezdetű az 1670-es évek énekkészletére éppúgy jellemző, mint mondjuk az 1770-es évekére. Hogy ezt az illető korokban is így érezték, arra bizonyíték, hogy a záróversszakban talált évszámot igen gyakran a leírás idejére változtatták át.[37]

36 RMKT XVII/3, 224/X. sz. *Rákótzi edjik szomoru nótája mikor Magyar Országot elhagyta (Ó, kék színnel fénylő egek).*

37 Stoll Béla, „Közösségi költészet – népköltészet: Megjegyzések a XVII. századi kéziratos szerelmi lírához", *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958): 170–176, 174.

A közköltészetben az időtlenség élményét az aktualizálhatóság, a személyes élményekhez igazítás teremti meg. Ortutay Gyulától kölcsönzött szóval: az *affinitás*.[38] Kérdés, hogy ebben egy nyomtatott szöveg miképpen vehet részt.

3.

Lássunk ízelítőt egy hiteles 17. századi szövegcsalád 18. századi életéből, vajon igazolja-e a fenti általános benyomásainkat? A Stoll-idézetben említett *Ifjúság, mint sólyommadár* kiváló lehetőséget nyújt ehhez. Ez a szerelmi dal máig közismert, főként Kodály Zoltán Bars vármegyei gyűjtéséből, majd feldolgozásából mint népdal, de virágének-lemezeken is megjelent. Különös szerencsénk, hogy megőrizte a népi emlékezet (méghozzá egy szinte bizonyosan 17–18. századi dallammal),[39] Almási Sámuel viszont 1834-ben Erdélyben egy teljesen másik, mazurka jellegű dallamtípussal örökítette meg egy fontos vándorversszakát *(Mennék én is, ha mehetnék)*.[40] Így az ének minden korszaka és minden regisztere viszonylag jól dokumentált. A hagyományláncban a ponyvakiadásoknak is jelentős szerepe lehetett.

Legkorábbi ismert kéziratos változata a *Mátray-kódex*ben olvasható, amely az 1670–1680-as években, legkésőbb 1700 körül keletkezett, ismeretlen helyen.[41] A versnek nincs kolofonja, se másféle keltezése. Terjedelme 12 versszak. Vizsgál-

38 Erről bővebben: Ortutay Gyula, „Variáns, invariáns, affinitás: A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei", in Ortutay Gyula, *A nép művészete,* 9–53 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1981). Közköltészeti értelmezéséhez Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840),* Irodalomtörténeti füzetek 165 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009), pl. 107–128; Küllős Imola, „Közköltészeti kisszótár: A leggyakrabban használt közköltészeti fogalmak, szakkifejezések rövid magyarázata", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7, szerk. Csörsz Rumen István, 45–60 (Budapest: Reciti Kiadó, 2019), 47.

39 Rokonságáról lásd Domokos Mária és Paksa Katalin, *„Vígsággal zeng Parnassusnak magas teteje": 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány / "The High Peak of Mount Parnassus Resounds with Delight": 18th-century musical sources and the Hungarian folk music* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2016), 11. típus. A Barslédecen gyűjtött dallam kiadása pl. Kodály Zoltán, *A magyar népzene* (1937), a példatárat szerk. Vargyas Lajos (Budapest: Zeneműkiadó, 1952), Pt. 62. sz. Az itt közölt változatot azonban emendálták a 17. századi forrásszöveg nyomán. Az eredeti kezdősor: *Ifjúságom csula madár* és *Hej, madár, madár, csula madár.* Eredeti kézirat a Kodály-rendben: https://tinyurl.com/bdfkndsn, hozzáférés: 2024.11.03.

40 *Almási Sámuel: Magyar dalnok* (1834) Stoll 795. sz., II. 25. sz. Másolata a Kodály-rendben: https://tinyurl.com/dwp3hvvj, hozzáférés: 2024.11.03. Valószínűleg ez is 17–18. századi dallam.

41 Stoll 104. sz.

juk meg, miként ábrázolható ez a szövegcsalád a változatok egymásra vetítésével, s hogyan viszonyulnak a ponyvakiadások a teljes strófakínálathoz!

A *Régi magyar költők tára* 18. századi sorozata közköltészeti köteteihez gyakran készítünk elemző táblázatokat. Küllős Imolával közös forrásfeltáró munkánk végeztével ezek alapján döntjük el, mi legyen főszöveg, s melyek a csak összefoglaló adatokkal leírt változatok. Azt, hogy történeti távlatából mi mivel függ össze egy szövegcsaládban, legszemléletesebben ezek az úgynevezett kiépülési táblázatok mutatják. Ezúttal viszont egy korábbi szöveg variálódását szeretnénk ábrázolni több korszak áttekintésével.

Az *Ifjúság, mint sólyommadár* esetében az első oszlop első 12 versszaka kijelöli, mivel járult hozzá a vers történetéhez a *Mátray-kódex* szövege. A további oszlopok jelzik, miként változhat az alap-strófasorozat. Ebből is elmarad egy-két szakasz, amelyek soha többet nem jelennek meg sehol, nem variálódnak, vagy csak más szövegcsaládok részeként. Szinte minden közköltészeti alkotás története egy ilyesfajta kísérleti változattal kezdődik, amelynek a strófarendje még nem teljesen kiforrott. A ponyvakiadásokat a hetedik oszlopban összevonva, szürke háttérrel jelöltem.

strófakezdet	I. Mátray-kódex (1677 után)	II. Komáromi ék. (1701 után)	III. Szentsei-daloskönyv (1704 e.)	IV. Analekta (1707 k.)	V. Bocskor-kódex (1716 k.)	VI. Vizkeleti-kódex (1764 k.)	[VII.]–VIII. PONYVAKIADÁSOK [1765–179?]	IX. Alsókubini kézirat (1782 k.)	X. Lóskay-kódex (18. század vége)	XII. Nátly Ferenc-ék. (1795)	XI. Ercsey D. (1833)
Ifjúság, mint sólyommadár	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Mert elkült már szabadságom	2	2	2		2						
Mint ősszel kis fülemile	3	4	3			3*	4	4	4	4	4
Hol mások járnak kedvesen	4	5	4		5		5	5	5		5
Mennék én is, ha mehetnék	5	6	5	3	6		6	6	6		6
De el / meg vagyok határozva	6	7	6	2		2*	2	2	2	2	2
Meghervadott bennem az szű	7	3					3	3	3	3	3
Bezzeg boldogok az vadak	8	9	8								
Ó, én keseredett fogoly	9	8	7								
Mert elváltam kedvesemtől	10										
Ó, én kegyelmes Istenem	11										
Fogság után hadd örüljek	12	11	10								
Környülvett már az nagy kétség		10	9								
Adja Isten, hogy lehessek		12 *	11			4					
Ó, ti szép szavú galambok					3						
Hogyha tű kézben akadtok					4						
Illik annak keseregni							7	7	7	7	7
Felöltözött gyászban szívem							8	8	8		8

Egyik első ponyvakiadása 1765-re datálható (egy itt kiadott másik szöveg kolofonja alapján). Ez hiteles adat lehet, mivel a kiadó, Landerer Ferenc Lipót 1766-ban halt meg, s ha az ő nevét írták a címlapra, jó eséllyel még az életében megjelent a füzet. Itt egy négytagú, rokokó és régebbi szerelmi verssorozat záró darabjaként szerepel a csaknem százéves ének:

Négy új világi ÉNEKEK [1765]

1. Vidámságát szívemnek
2. Nevess bár most életednek
3. Ifjú legény lévén sokat gondolkodom
4. *Ifjúság, mint sólyommadár*[42]

1769-ben, egy nem megjelölt (de talán azonos) nyomdában kiadták a dalt egy teljesen másik füzér elemeként is, ami jelentősen segíthette a terjedést. Akkor is, ha ez esetben a kiadvány utolsó, nyolcadik szövegeként került az olvasók kezébe. Ennek a füzetnek nem volt átfedése a Landerer-féle kiadással:

Múlatságos világi ÉNEKEK (1769)

1. Való nehéz megválásom
2. Jaj, kínomat ki nem beszélhetem
3. Búban én életem, siralomban habzik
4. Szánom gyászos életemet
5. Jaj már nékem, mert szeretlek
6. Te szép személyed óhajtom
7. Ámbár szerettem, néked szenteltem
8. *Ifjúság, mint sólyommadár*[43]

Húsz évvel később, 1785-ben, jó eséllyel Vácon jelent meg ismét, a Landerertől megörökölt címmel és tartalommal.[44] A váci nyomda ekkori tulajdonosa, Ambró Ferenc Ignác (?–1792) pályakezdőként valószínűleg a Landerer nyomdában dolgozott,[45] több más, később önálló műhelyt alapító kortársához hasonlóan. Pogány Péter kitűnő megfigyelése, amely szerint a jellegzetes Landerer-kiadványokból csak váci utánnyomást vagy folytatást ismerünk, erre a ponyvára is igaznak látszik.[46] A *Négy új VILÁGI ÉNEKEK* kiadásával Ambró 1785-ben

42 OSZK Pny 2.935, vö. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára A1140 (Petrik nyomán). Tartalmáról lásd Csörsz Rumen István, „Kompozíciós elvek a XVIII. századi magyar világi ponyvaköltészetben", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 5,* szerk. Csörsz Rumen István, 65–100 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 94.

43 OSZK Pny 691, címlapját és tartalomjegyzékét lásd Csörsz, „Kompozíciós elvek…", 95–96.

44 Pl. OSZK 817.750; OSZK Kt. Fol. Hung. 1390, 179a–182b (Thaly Kálmán iratai között).

45 Pogány 1959), 26, Fitz Józsefre hivatkozva. A kapcsolat írott dokumentumai nem kerültek elő.

46 Uo., 28.

UTOLSO.

IFjúság mint Sólyom madár, Addig vig mig
ſzabadon jár, De jaj nékem ſzegénynek mar,
Vig őrömet ſzivem nem vár.

Mert meg-vagyok határozva, Szabadságom
bé-van zárva, Mint meg nyomorodott árva,
Ki magánoſon jár ſirva.

Meg hervadott bennem a' ſzű, Mint a' le-
kaſzált gyenge fű, Reménségem tsak addig
hű, Mig kivánt napom jár 's fel-jű.

Mint Őſzſzel kis Filemile, Kinet el-vált
zengő nyelve, Melly meg-van ſzegény re-
keſztve, Le-hajtva bánkodik feje.

Hol máſok járnak ketteſen, Mint egy
Apolló kedveſen, Szemem le-hajtom kőny-
veſen, Nézek én tsak keſerveſen.

Mennék én-is ha mehetnék, Szárnyaimra
ha kelhetnék, Mint madár társat keresnék,
Illy magánoſon nem élnék.

Illik annak keſeregni, Ki világát búval
éli, Szeretőjét tsak ſzemléli, Ha látja-is tsak
keſergi.

Fel-őltőzött gyáſzban ſzivem, Nintzen
immár ſemmi kedvem, Mert el-hagyott ſzép
ſzerelmem, Iſtenem, mutaſs máſt nékem.

Az *Ifjúság, mint sólyommadár* második ponyvakiadása
Múlatságos világi énekek (1769); OSZK Pny 691

kockázatmentesen ismételhette meg az akkor már húszéves budai füzet címét és tartalmát. Az *Ifjúság, mint sólyommadár* ismét a füzér negyedik szövegeként áll.

Ugyancsak a váci nyomda adta ki, de már Gottlieb Antal korszakában két különböző című, de lényegileg azonos szerkezetű, öt vagy hat szövegből álló sorozatban (keltezés nélkül). A sor végéről a kiadvány elejére, kiemelt szerepbe került:

ÖT KÜLÖMB-FÉLE SZÉP VIGSÁGOS 'S MÓDOS VILÁGI DALLOKNAK LE-IRÁSA (é. n.)[47]

1. *Ifjúság, mint sólyommadár*
2. Bokros bánat, mely unalmat
3. Látom, hogy vígan vagytok
4. Isten hozzád, Magyarország
5. Te szép személyed óhajtom

FIATAL DALLOK (é. n.)[48]

1. *Ifjúság, mint sólyommadár*
2. Bokros bánat, mely unalmat
3. Látom, hogy vígan vagytok
4. Isten hozzád, Magyarország
5. Te szép személyed óhajtom
6. Ha nem láttam volna galamb képed

Az *Ifjúság, mint sólyommadár* nemcsak a listák végéről került előre a 18. század végéig, hanem kiemelkedően sok szöveggel jelent meg közös kiadványon. Ha pedig egy alkotás nem mindig ugyanazzal a szomszéd verssel párosítva terjed a ponyvákon, az kiemelkedő sporaditásnak számít. A fenti jegyzékeket egyesítve összesen tizenöt másik ének társaságában fordult elő négy évtized alatt, s talán nincs is tudomásunk minden kiadásáról.[49] E kapcsolatok egyébként gyakran a kéziratos hagyományon is nyomot hagytak, ezért hosszabb távon nyomjelző-

47 OSZK Pny 2.952 = OSZK Kt. Fol. Hung. 1390, 171a–174b. Eltérő szedés és címlap, azonos tartalom: OSZK Pny 2.953; vö. Pogány 1959, 5 B, 109.

48 OSZK 803.106 (Sebestyén Gábor „Kutyaszőr" kolligátumának 11. darabja); Pogány 1959, 5 A, 108–109.

49 Továbbra is csak azt a négyet ismerjük, amelyek Stoll jegyzeteiben is szerepelnek.

ként segíthetik követni a ponyváról átvett, párokat vagy sorozatokat alkotó szövegek útvonalát.

A fentiekből következik, hogy a szövegcsalád története nagyon szerteágazó. Ezt Stoll Béla már 1961-ben, az RMKT XVII/3. kötetben felvázolta, itt csak formális keretbe helyezzük.

Ha ismét szemügyre vesszük a táblázatot, hamar világossá válik a ponyvakiadások erős összefüggése a korai kéziratos variánsokkal. A ponyvákon ezeknek a (zömmel belső-magyarországi és felvidéki) szövegeknek az átdolgozása jelent meg, amelyet megtoldottak a 7–8. szakasszal. E strófákat nem ismerjük korábbról, de minden ponyvakiadás tartalmazza őket függetlenül attól, hogy melyik nyomdában készült. E közlések egymáson alapulnak, s a közeli oszlopokban látható kéziratok is. Számos olyan, ezekkel egykorú feljegyzés maradt fenn ugyanebből a térségből, Pest és Heves vármegyékből, a déli Felvidékről, de talán az Észak-Alföldről is, amelyek közvetve vagy közvetlenül ezeket a ponyvaszövegeket másolják. Így világosan elkülöníthető a szövegcsalád genealógiájában, hol összpontosulnak a ponyvákat követő változatok.

Az *Ifjúság, mint sólyommadár* szövegcsalád életébe a ponyvakiadás hetven évvel az ének születése után kapcsolódott be, s már csak lokálisan tudta formálni. A halványszürke hátterű oszlopok a ponyvakövető másolatok (IX, X, XII, XI). A velük egykorú erdélyi variánsok teljesen más alapon állnak. Feljegyzőik vagy nem fértek hozzá a ponyvákhoz, vagy nem tekintették normának azokat, s valóban nem ismerünk erdélyi kiadást. A szövegcsaládnak egy (vagy több) erdélyi altípusa is élt tehát, amely már a ponyvakiadások első évtizedében elkanyarodtak a 17. századi alapoktól, saját strófakínálattal, majd – ahogy Stoll gyönyörű példákkal illusztrálja – a népköltési változatok is lazább szövésűek, s egy-egy szép szakasz önálló vándorstrófává vált, más szövegcsaládokba vegyülhetett.[50] Még hosszabb táblázatra volna szükség, de mellőzöm, mert későbbi ponyvakiadásokról nem tudunk. A régiek másolatai viszont az 1830-as évekig tetten érhetők, talán már muzeális céllal készültek (például Mindszenty Dániel 1832-es *Nemzeti dalgyűjteménye*[51] esetében igen valószínű ez a szándék).

Ez még szemléletesebb, ha tovább sematizáljuk a képet. A fekete négyzet a variáns strófákat jelöli, az üres négyzet pedig a ponyvák felől invariánsnak tekinthető szakaszokat. A következő táblázat ezt a ponyvák szempontjából ábrázolja. Az első, 1700-tól az 1760-as évekig tartó korszaknak az összes alapstrófáját tar-

50 RMKT XVII/3, 663–666.
51 MTA KIK Kt. 206/56.

talmazta a ponyvakiadás, valamint két újat, amelyek csak itt találhatók, illetve az ezek nyomán keletkezőkben.

strófakezdet	I. Mátray-kódex (1677 után)	II. Komáromi ék. (1701 után)	III. Szentsei-daloskönyv (1704 előtt)	IV. Analekta (1707 k.)	V. Bocskor-kódex (1716 k.)	VI. Vizkeleti-kódex (1764 k.)	[VII–VII] ponyvák [1765]–1790 k.
Ifjúság, mint sólyommadár	■	■	■	■	■	■	■
Mert elkült már szabadságom		□	□		□		
Mint ősszel kis fülemile	■	■	■			■	■
Hol mások járnak kedvesen	■	■	■		■		■
Mennék én is, ha mehetnék	■	■	■	■	■		■
De el / meg vagyok határozva	■	■	■	■		■	■
Meghervadott bennem az szű	■	■					■
Bezzeg boldogok az vadak	□	□	□				
Ó, én keseredett fogoly	□	□	□				
Mert elváltam kedvesemtűl	□						
Ó, én kegyelmes Istenem	□						
Fogság után hadd örüljek	□	□	□				
Környülvett már az nagy kétség		□	□				
Adja Isten, hogy lehessek		□	□			□	
Ó, ti szép szavú galambok					□		
Hogyha tü kézben akadtok					□		
Illik annak keseregni							●
Felöltözött gyászban szívem							●

Az *Ifjúság, mint sólyommadár* esetében tehát volt hagyományformáló hatása a ponyvakiadásoknak, de nem váltak kizárólagossá. Azért sem, mivel az első nyomtatott kiadások nem a szövegcsalád kialakulásakor jelentek meg, hanem több évtizeddel utána. A közép-magyarországi és felvidéki gyűjtések a ponyvaszöveg strófáit tartalmazzák, természetesen csak néhányat, de láthatólag ezzel az altípussal érintkeznek, mert ez sokkal könnyebben terjedt a ponyvák révén. Az erdélyi kéziratos változatok egészen a 20. század elejéig nyomon követhetők, például Vikár Béla gyűjtéséig, s azokban már teljesen más strófák is felbukkannak.

A szövegcsalád többször újjászületik, altípusokba rendeződik, töredezik, kontaminálódik, de láthatóan két fő forrásból indult: a 17. század végi nemesi kéziratokból és a 18. század utolsó harmadában kiadott ponyvákról.

4.

A következő táblázatok a 18. századi szöveganyagba engednek betekintést. Az első esetében a nyomtatott variánsok hatása szembeötlő. A *Nékem egy szép gondolat ütközött eszembe*[52] egy népszerű asszonycsúfoló, a középkori Archipoëtától (Gualterus de Mapes?) eredő korhely-gyónás női változata. A kiterjedt műfajnak a 18. századi Magyarországon több altípusa élt. Variálódása kéziratokból indult, többek közt a *Lőcsei énekeskönyv*ből (1768), valószínűleg ez is felvidéki eredetű szöveg. A ponyvakiadások elsődleges piaca ugyanez a térség lehetett. Látható a szomszédságában néhány azonos szerkezetű variáns, de némelyek (a karikával jelzettek) teljesen új strófákkal bővültek. A Pny jelű tétel több hasonló ponyvakiadást foglal magában, az egyik *Szép új világi mulatságos énekek*[53] általános című. Ezek szövege lényegében azonos, és több kézirat közvetlen másolatként készült róluk. Ugyanakkor az előzmények némelyikét is tovább énekelték és másolták, így az erőteljes ponyvahatás mégsem vált kizárólagossá. (A fejlécben szereplő számok a régi Stoll-bibliográfia tételszámai; a bővített kiadásban: Lőcsei = 1080; Gaál = 1232. sz.)

	250	Lőcsei	383	395	PNy 2.959	444	516/A	531	557	Gaál	700
Nékem egy szép gondolat	■		■	■	■	■	■	■	■	■	■
Meg is hagyom az uramnak	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Nem vagyok én parasztasszony	■	■		■	■	■	■	■	■	■	
Ujjaimat, midőn fonok	■		■	■	■	■	■	■	■	■	
Amit egyszer megszerettem	■		■	■	■	■	■	■	■		
Nosza bizony, komámasszony	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Tedd el, asszony, a csutorát	■		■	■	■	■	■	■	■	■	
Nem tudom én, mitűl vagyon			■	■				■	■	■	
Azért tehát ne higgy mindent			●								
Még halálos ágyamól is			●								
Ó, jaj nekem, édes uram			●								
Nem félek én mennyországtól			●								
Édes asszony barátaim, ki-ki			●								
Ó, jó asszony barátaim, csak azt			●								
Hanem inkább az tanácsos			●								
Ó, jó asszony barátaim, példám			●								
Azért mikor már énnékem			●								
Hozz bort, édes korcsmárosném			●								
Veszek azért búcsút világ			●								
Az én uram azt gondolja					■	■	■				
Az uram is eladta tegnap egyik											●
Gondolod-e, komámasszony											●
Ó, mely igen óhajtanám											●

52 MVP II. 80. sz., kritikai kiadás: RMKT XVIII/4, 20. sz.
53 Pl. OSZK Pny 2.959.

1.

Nékem egy ſzép gondolat,
Most jutott eſzembe,
Fel-is tettem én magamban,
Tellyes életemben;
Hóltig a' bort nyalni,
A' kortsmán meg-halni:
Héj dinom dánom, töltsd tele, nem bánom.

2.

Meg-is hagyom én Uramnak,
Azt Teſtamentomban:
Hogy engemet hóltom után;
Temeſſen hordóban,
Ez Úri koporsó,
Teli pintes korsó,
Héj dinom dánom, töltsd tele, nem bánom.

3.

Nem vagyok én paraſzt Aſzſzony,
Úgy nézzetek reám,
Ezt mutatya 's bizonyíttya,
Nemes Familiám
Sogorom a' Lurko,
A' nagy veres gyurkó,
Héj dinom dánom, töltsd tele, nem bánom.
Újai-

4.

Újjaimat midőn fonok,
Fel-töri az orsó,
Azért én tsak azt itélem;
Haſznoſabb a' korsó,
Ujjúlok meg-vallom,
Midőn hírét hallom,
Hej dinom dánom, töltsd tele, s' a' t.

5.

Az én Uram azt gondolja,
hogy őtet ſzeretem,
De mint ebb a' fomta botot,
Őtet úgy kedvellem:
Mert haragos durda:
Igen herdt durda,
Hej dinom dánom, töltsd tele, 's a' t.

6.

A' mit ezyſzer meg-ſzerettëm,
Meg-van a' ſzeretve;
Ha bort látok majd hogy el-nem
Fakadok nevetve,
Óh te kedves vendég!
Úgy ſzeretlek hogy még,
Hej dinom dánom, töltsd tele, 's a' t.

7.

Noſza bizony Komám-aſzſzony
Mennyünk a' pintzébe,
Meg-jöhetünk ha akarunk:
Onnan hólnap délbe,
Ha meg-verik vállom,
Hafznáért el-állom,
Hej dinom dánom, töltsd tele, 's a' t.

)(2 8. Tedd

8. Tedd el-aſzſzony a' tsutorat,
Ihol jön a' gazda;
Úgy áll bajuſza haragjában,
Mint a' füſtös rozsda,
Mi pedig azonban,
Mennyünk a' malomban;
'S ott igyunk azonban,
Hej dinom dánom, töltsd tele, nem bánom.

A *Nékem egy szép gondolat...* ponyvakiadása
Szép új világi mulatságos énekek (é. n.); OSZK Pny 2.959

Ne feledjük: a közköltészet nem valamiféle kötelező gyakorlat volt, s egy adott szöveget nem csupán egy meghatározott strófasorozatként tartottak érvényesnek. Jelentős különbség van az ún. zárt és nyílt szövegek között.[54] Akinek volt tehetsége ilyesmihez (hiszen a versfaragás és az énekszerzés komoly tudást igényelt, a *litterae* egy speciális formájaként),[55] szépen fölfűzhetett új strófákat, akár ő maga írhatott ilyeneket, akár kontaminálhatott máshonnan érkező versszakokat vagy sorpárokat. Jankovich Miklós például, amikor régiséggyűjtőként kézhez vette a ponyvákat, a saját korábbi kéziratos változata fölé variáns szavakat, kifejezéseket írt be, a közköltészet textológiai mozgásterét saját másolatában érzékeltetve.[56]

Egy nagyobb, nyílt szövegcsalád jól tükrözi a másik esetet, amikor a nyomtatványok csak mérsékelt hatásúak. A *Világ haszontalanság*[57] a filozofikus kezdősor ellenére csupán egy férj életéről mesél, aki nem csinál semmi mást, csak kiszolgálja a neje vágyait, mindent beszerez, megvesz, hazahord. E szövegcsaládnak volt egy kéziratos csoportja a kialakulás időszakában. A kiemeltek az RMKT XVIII/15. kötet főszövegei, a sötétszürke oszlop pedig a legfontosabb ponyvakiadás.[58] Világosan látszik, hogy ez utóbbi tartalmazza a korábbi kiválogatott versszakokat is. Sokat formálódott a szövegcsalád, mire kiadták ponyván, s a strófák sorrendje is megzavarodott az előzményekhez képest. Talán épp ezért nem tudta jelentősen befolyásolni a későbbieket. Néhány egykorú másolata azonos a ponyvával, az összes többi visszatért az alapokhoz, s tovább variálta, sőt néha újabb strófákkal bővítette a szövegcsaládot. Ez dinamikusabb modell, mint az előbbi, amelyet statikusnak nevezhetünk (a táblázat csak a variantúra első évtizedeit tartalmazza, szintén Stoll-számokkal).

54 Erről bővebben: CSÖRSZ, *Szöveg szöveg hátán,* 10–11, 32; KÜLLŐS, „Közköltészeti kisszótár…", 54.

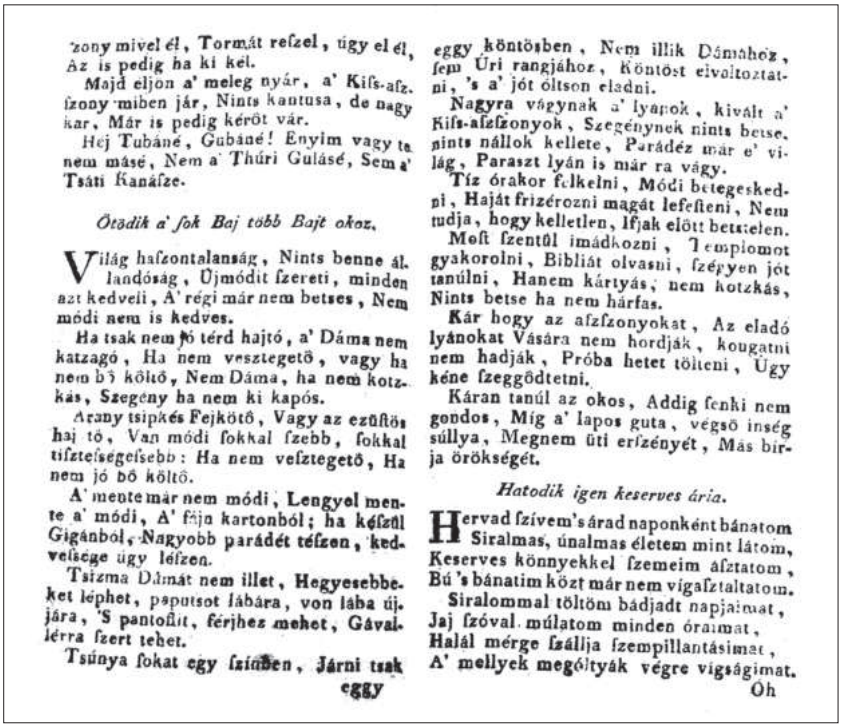
55 A közköltészetről mint a *litterae* kánonon kívüli, de szabálykövető ágáról sok új kutatási szempont merült fel az utóbbi években az Irodalomtudományi Intézet 18. Századi Osztályán, többek között a készülő magyar irodalomtörténeti kézikönyv koncepciójának műhelyvitáin. Vö. CSÖRSZ Rumen István, „A közköltészet új irodalmisága: Litterae és literatúra között", *Literatura* 51 (2025), megjelenés előtt; CSÖRSZ Rumen István, IGNÁCZ Ádám, K. HORVÁTH Zsolt és PIKLI Natália, „Körkérdés a populáris kultúra kutatásáról" , *Sic Itur Ad Astra* 81. sz. (2024): 5–26.

56 Erről tanúskodnak az RMKT XVIII. sorozatában kiadott feltárt közköltészeti szövegcsaládok, amelyeknek Jankovich több tagját ismerte, és megkísérelte párhuzamos bemutatásukat is kéziratiban. Nyomtatott kiadáshoz nem tudta eljuttatni nagy tervét, a *Nemzeti Dalok Gyűjteményét*, pedig az több tucat párhuzamos variánst tartalmazott volna.

57 RMKT XVIII/15, 10. sz.

58 *Mezei juhász dallok* (é. n.), OSZK 820.788, egy kolligátum darabja

kezdősor	280	319	320	327	332	353	381	383 (1)	820.788	393	395	404	410
Világ haszontalanság	1	1	1	1	1	1	1	[1]	1	1	1	1	1
Tíz órakor felkelni	2			5	12	5	6	[2]	8	8	2	6*	
Ebéd után sétálni	3							[3]			3		
A napot henyéléssel	4							[4]			4		
Nagy hívségben ha bágyad	5							[5]			5		
Estve midőn lefekszik	6							[6]			6		
Arany csipkés fejkötő	7			3	5	3	3	[7]	3	3	7	3	
Feje felett nagy rakás	8							[8]			8		
Csizma dámát nem illet	9	4	4	6	9	4	7	[9]	5	5	9	7	
Magyar mente nem módi	10	3	3	4	3*	9	4	[10]	4	4	10	4	
Kutya szokott egy bőrben	11				4	10	5	[11]	6	6	11	5	
Nem kell néki a kocsi	12												
Hacsak nem jó térdhajtó		2	2	2	2	2	2*		2	2		2	
Grófra vágynak leányok		5	5	7	11	7		[12]	7	7	12	8	
Táblánál imádkozni			6	8		6	8		9	9		9	
Ha nincs bûbja, nem dáma					6								
Magyar köntös nem módi // púder					7								
Kiváltképpen azt tartják					8								
A varrás már nem módi					10								
Kárán tanul az okos				9		8	9		11	11		10	
Gavallér van szívében								5					
Nem köll barát, azt mondja								6					
Egész nap csak a járás								7					
Ha sétálás meglévén								[3] +					
Kívánsággal kóstolván								[3] + +					
Ha csácsogó, úgy kedves								[13]			13		
Már páruttra a világ / frajcimer is arra vágy								[14]			14		
Ilyen a bolond világ								[15]			15		
Kár, hogy az asszonyokat									10	10		11	

zony mivel él, Tormát reszel, úgy el él,
Az is pedig ha ki kel.
Majd eljön a' meleg nyár, a' Kis-asz-
szony-miben jár, Nints kantusa, de nagy
kar, Már is pedig kérõt vár.
Hej Tubáné, Gubáné! Enyim vagy te
nem másé, Nem a' Thúri Gulásé, Sem a'
Tsáti Kanászé.

Ötödik a' fok Baj több Bajt okoz.

Világ haszontalanság, Nints benne állandóság, Újmódit szereti, minden
azt kedveli, A' régi már nem betses, Nem
módi nem is kedves.
Ha csak nem jó térd hajtó, a' Dáma nem
katzagó, Ha nem vesztegetõ, vagy ha
nem bõ költõ, Nem Dáma, ha nem kotz-
kás, Szegény ha nem ki kapós.
Arany tsipkés Fejkötõ, Vagy az ezüstös
haj tó, Van módi sokkal szebb, sokkal
tiszteltségesebb: Ha nem veszteget õ, Ha
nem jó bõ költõ.
A' mente már nem módi, Lengyel mente a' módi, A' fájn kartonból; ha készül
Gigánból, Nagyobb parádét tészen, kedvessége úgy lészen.
Tsizma Dámát nem illet, Hegyesebbeket léphet, paputsot lábára, von lába újjára, 'S pantoflit, férjhez mehet, Gávalérra szert tehet.
Tsúnya sokat egy szinében, Járni csak egy

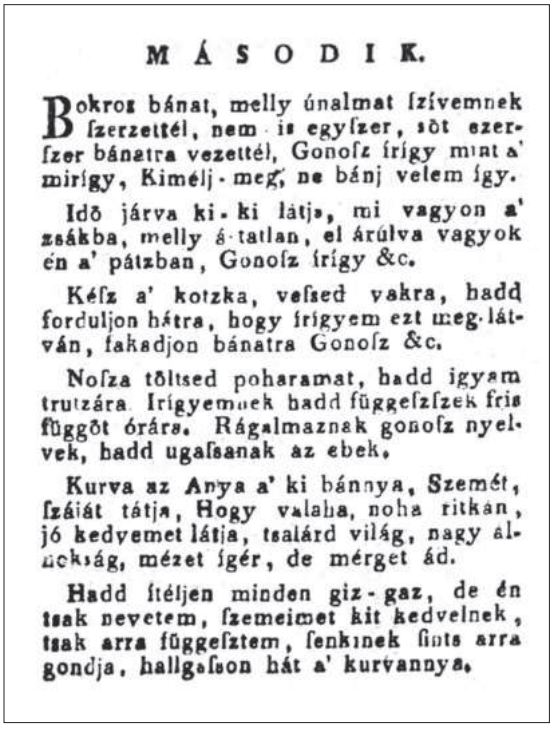
egy köntösben, Nem illik Dámához, sem Úri rangjához, Köntöst elváltoztatni, 's a' jót öltson eladni.
Nagyra vágynak a' lyanok, kivált a' Kis-aszszonyok, Szegénynek nints betse, nints nállok kellete, Parádéz már e' világ, Paraszt lyán is már ra vágy.
Tíz órakor felkelni, Módi betegeskedni, Hajját frizérozni magát lefesteni, Nem tudja, hogy kelletlen, Ifjak elött betsetlen.
Most szentûl imádkozni, Templomot gyakorolni, Bibliát olvasni, szégyen jót tanúlni, Hanem kártyás, nem kotzkás, Nints betse ha nem hárfás.
Kár hogy az aszszonyokat, Az eladó lyánokat Vására nem hordják, kougatni nem hadják, Próba hetet tölteni, Úgy kéne szeggõdtetni.
Káran tanúl az okos, Addig senki nem gondos, Míg a' lapos guta, végsõ inség súllya, Megnem üti erszényét, Más birja örökségét.

Hatodik igen keserves ária.

Hervad szívem's árad naponként bánatom
Siralmas, únalmas életem mint látom,
Keserves könnyekkel szemeim áztatom,
Bú 's bánatim közt már nem vígasztaltatom.
Siralommal töltöm bádjadt napjaimat,
Jaj szóval múlatom minden óraimat,
Halál mérge szállja szempillantásimat,
A' mellyek mególtyák végre vigságimat.
Oh

A *Világ haszontalanság...* ponyvakiadása. *Mezei juhász dallok* (é. n.); OSZK 820.788

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X–XII	XIII	XIV	XV
strófa	**239**	**299**	**310**	**319**	**320**	**332**	**369**	**373**	**379**	**ponyvák**	**393**	**399**	**400**
Bokros bánat, mely unalmat szívemben szerzettél AABBA	1												
Távozzál el s tőlem menj el, többet ne kesergess AABBA	2												
Boldogságom, ifjúságom ám megemésztetted AABBA	3												
Mint elmenjek s mitől féljek, azt magam sem tudom AABBA	4												
Ha gondolom, megfontolom mostani sorsomat AABBA	5												
Hogyha élek, köztök lészejk álhatatosságban AABBA	6												
Megesmértem hogy énnékem nem lehet így élni AABBA	7												
Kurva az anyja, aki látja, száját reám tátja AABBA	8												
Bokros bánat, mely unalmat szívemben szerzettél AABB		1	1 R	1	1	1	1 R	1	1 R	1 R	1	1 R	1
Távozzál el s tőlem menj el, többet ne kesergess AABB		2				2		2					
Én úgy vélem, hogy énnékem nem lehet így élnem AABB		3				3		3					
Ritka, hidd el, bátor vedd fel az egész világot AABB		4											
Mint a hajós AABB				2	2						2		
Tánc, mulatság, tréfa, vígság lehet becsülettel AABB						4		4					
Kurva az anyja, aki látja, száját reám tátja AABB			5			5	5	5	2 R	5		2 R	3
Kész a kocka, vessed vakra, hadd forduljon hatra AABB			2 R				2 R		3 R	3 R		4 R	
Üdő járva ki-ki látja, mi vagyon a zsákba AABB			3 R				3 R			2 R		3 R	
Nosza, töltsed poharamat, hadd igyam truccára			4				4		4 R	4		5 R	2
Hadd ítéljen minden huncut, én azt csak nevetem			6				6			6			4
Tisztességes szép vigasság senkit meg nem bánthat AABB									5 R				
Ámbár tehát az irigyem énreám támadjon AABB									6				
Igaz ember az irigyét így szokta nevetni									7				
Én tégedet szerettelek, de engem megcsaltál AABB											3		
Nem reméltem, nem is véltem, hogy engem megcsalnál AABB													
Nagy gyötrődést, szívörődést énbennem szerzettél AABB													
Én úgy vélem, hogy énnékem nem lehet így élnem AABBA													
Tánc, mulatság, tréfa, vígság lehet becsülettel AABBA													

MÁSODIK.

Bokros bánat, melly únalmat ſzívemnek ſzerzettél, nem is egyſzer, sőt ezerſzer bánatra vezettél, Gonoſz ſrígy mint a' mirígy, Kiméljmeg, ne bánj velem így.

Idő járva ki-ki látja, mi vagyon a' zsákba, melly á-tatlan, el árúlva vagyok én a' pátzban, Gonoſz ſrígy &c.

Kéſz a' kotzka, veſsed vakra, hadd forduljon hátra, hogy ſrígyem ezt meg-látván, ſakadjon bánatra Gonoſz &c.

Noſza tőltsed poharamat, hadd igyam trutzára. Irígyeimnek hadd függeſzſzek fris függőt órára. Rágalmaznak gonoſz nyelvek, hadd ugaſsanak az ebek.

Kurva az Anya a' ki bánnya, Szemét, ſzáját tátja, Hogy valaha, noha ritkán, jó kedvemet látja, tsalárd világ, nagy álnokság, mézet ígér, de mérget ád.

Hadd ítéljen minden giz-gaz, de én tsak nevetem, ſzemeimet kit kedvelnek, tsak arra függeſztem, ſenkinek ſints arra gondja, hallgaſson hát a' kurvannya.

A *Bokros bánat... egyik* ponyvakiadása
Fiatal dallok (é. n.); OSZK 803.106

Vannak egyedibb esetek is. A *Bokros bánat, mely unalmat szívemnek szerzettél* az irigyek elleni panaszdal.[59] Ennek a szövegcsaládnak csak az egyik ága jelent meg ponyván. Versformája 14, 14, 8, 8-as, de nem a négy önálló sorból álló típust képviseli, hanem a *két sor + refrénes* egyszerűbb megoldást. Jó néhány kiadása ismert. A táblázatot lásd az előző oldalon; közepén sötétszürke szín jelöli a ponyvákat, mellette néhány halványabb szürke sáv különböző korú kéziratos feljegyzéseket, amelyek ehhez képest vagy kicsit, vagy ihletően mértékben távolabbi variánsnak tekinthetők. Esetünkben egyértelmű, hogy a szövegcsalád másik ága ezek nélkül is élt és virágzott. Tehát ne gondoljuk, hogy csupán a nyomtatott források megerősítései és gyengítései mozgatták egy szövegcsalád életét.

5.

Korai volna még az összegzés, hiszen még számos szöveg útját nem tártuk fel a populáris nyomtatványokon, összevetve a kéziratokkal. Annyi bizonyos, hogy a korai vásári ponyvairodalmat a fenti textológiai benyomások nyomán nem domináns, hanem *alternatív* kultúraként tekinthetjük. Kivéve azokban az esetekben, amelyek egyértelműen a ponyván uralkodó szöveget jelentik csekély kéziratos másolattal, miközben a szájhagyományból a 20. századi gyűjtések igazolták őket. Két fontos képviselője van e szövegeknek. Az egyik csoportot a korai betyárponyvák alkotják: az *Angyal Bandi,* a *Barna Péter (Sallai Pista)* és a *Zöld Marci,* amelyek versanyaga gyakorlatilag nem került át a kéziratokba.[60] Mivel nem a literátus réteg (diákok, köznemesek, polgárok) olvasta és használta őket, alig készült róluk kéziratos másolat, azok is mind szorosan a ponyvával azonosak, esetleg kicsit rövidítették, de nincs önálló variáns-életük. Első ízben itt érhető tetten a közköltészeti közönség differenciálódása. Ugyanilyenek, csak még népszerűbbek a vőfélyversek. Esetükben a legnagyobb mértékű adaptációval kell számolnunk, hiszen magát a szokásrendszert is áthatja az affinitás, nem lévén két egyforma lakodalom. Tóth Arnold miskolci kollégánk egész mono-

59 RMKT XVIII/15, 131. sz.

60 Mivel kívül esnek az RMKT XVIII időkörén, forráskiadásukat a *ReTextum* ponyvaantológiái keretében (MVP) tervezzük. Szövegkiadásuk: Békés István, *Magyar ponyva Pitaval: A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig* (Budapest: Minerva, 1966), 40, 47–48, 51–58, 70–72. A teljes 1840 előtti variantúrát áttekintése: Csörsz Rumen István és Küllős Imola, „Angyal Bandi nótája: Kritikai kiadás", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 12,* szerk. Csörsz Rumen István (Budapest: Reciti Kiadó, 2024), megjelenés előtt. Lásd még Küllős Imola tanulmányát e kötetben.

gráfiát[61] szentelt annak a kérdésnek, hogyan épült be a fél-oralitásba a ponyván kiadott első vőfélykönyv, a 230 éve kiadott, Mátyus Péter-féle *Vőfények kötelessége* (1793) és a valószínűleg egykorú *Újdonnon új vőfényi kötelesség*. Részleteik ma is hallhatók a falusi lakodalmakban, aminél nagyobb ponyvasiker aligha képzelhető el. A kéziratos másolatok száma viszont 1850 előtt nem számottevő. Valószínűleg nem tartották érdemesnek erre, amikor a ponyvafüzet könnyen elérhető volt. Ugyanakkor a két ponyva-vőfélykönyv szoros kapcsolatot mutat Gvadányi József és Mátyási József egykorú műveivel rímeit, szóhasználatát tekintve, vagyis a kéziratos (és szóbeli) előképek mellett a más műfajú szórakoztató irodalommal is látványos kapcsolatokra bukkanhatunk.

Végül fel kell hívni a figyelmet a 18. és kora 19. századi műköltői alkotások ponyvakiadásaira. Ezek önálló kutatási témát ígérnek, mivel a költők egy része meg sem érte, hogy munkáit füzetes nyomtatványokon terjesszék. Amade László jó eséllyel nem szembesült rokokó verseinek közdallá válásával.[62] Faludi Ferenc, bár nagyheti énekét vallásos ponyván is kiadták, aligha sejtette, hogy a csak halála után megjelent világi versei közül az *Útra-való* részlete és a *Nincsen neve* ilyen füzetekben kap helyet (utóbbi *egy Vén Aszszonyról* címmel).[63] Az érzékeny dalköltők, Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai Vitéz Mihály, Kreskay Imre, Péteri Takáts József, sőt Szentjóbi Szabó László is szerepelt néhány verssel e kiadványokon, ezáltal a ponyvák összetett szerepet játszhattak a korízlés formálásában.

Utóhang

A jövőbeli magyar ponyvakutatás több szakterület összefogásával képzelhető el. Közülük az irodalomtudományra vár az a feladat, hogy feltárja az 1820 előtti populáris nyomtatványok helyét, hagyományformáló szerepét a régebbi és újabb magyar irodalmi alkotások terjesztésében. A folyamatnak egyaránt vannak irodalomszociológiai és textológiai tanulságai, melyek az elit irodalom (hivatalos könyvkiadás, majd az irodalmi folyóiratok) és a kéziratos közköltészet tükrében, az onnan érkező alkotások vonatkozásában lesznek először beszédesek.

61 Tóth Arnold, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században: Kéziratos vőfélykönyvek Északkelet-Magyarországon,* Officina Musei 22 (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2015). A 18. század végi vőfélyponyvák forráskiadása: MVP II. 36–63. sz., RMKT XVIII/8, a II. C és II. D fejezetben.

62 MVP I. 26, 36, 40. és 107. sz.

63 MVP II. 75. és 104. sz.

Küllős Imola

A ballada, a ponyvaballada és a históriás ballada fogalmának kérdéséhez

A ballada Thomas Percy angol és skót gyűjteménye (1765) hatására, az első magyar népköltési gyűjteményt (1846–1848) összeállító Erdélyi János svéd, norvég, dán, skót balladafordításai, Johann Wolfgang von Goethe és Arany János műballadái, valamint Gyulai Pál és Kriza János székelyföldi népballada-publikációi nyomán került be az irodalmi köztudatba a 19. század második felében. Azt viszont nem tudjuk, hogy mikortól volt jelen a magyar szájhagyományban. Erről azért is vitatkoztak sokat a folklórkutatók és irodalomtörténészek, mert a legkorábbi, széphistóriai, illetve históriásénekelőzménnyel bíró népballadákat viszonylag későn, a 18. század közepén és végén jegyezték fel.

A korábbi magyar szövegek hiánya azonban nem jelenti azt, hogy a népballadák mindössze 200–250 évesek lennének, hiszen az a feljegyzett alkotások időtlen emberi érzelmek, hiedelmek mellett jól adatolható műfajokat, datálható szüzséket, mentalitást, magatartásformákat, szokásokat és etikai normasértéseket tükröznek. Több jeles folklórkutatónk (Vargyas Lajos, Demény István Pál) úgy vélekedett, hogy a népballada letisztult művészi formáját egy, a hősköltészetre visszavezethető, költői örökségből még a középkor folyamán alakította ki a magyar parasztság. Mások szerint (Ortutay Gyula, Faragó József, Kríza Ildikó, Klaniczay Tibor) a magyar népballada később, a 16–17. század folyamán jött létre, erre enged következtetni a szóbeliségből felgyűjtött népballadák stílusa és témaválasztása. Közköltészeti kutatásaim okán jómagam is ez utóbbi álláspontot képviselem. Azt itt nincs módom részletesen kifejteni, hogy a *ballada* mint műfaji megnevezés az utóbbi évszázadokban milyen változatos és gazdag jelentéstartalommal bírt Európában és az angolszász nyelvterületeken.

Tanulmányom, amelyben megkísérlem újrafogalmazni és kiegészíteni Vargyas Lajos folklórkutató-etnomuzikológus kánonteremtő elméleteit és eu-

rópai kitekintésű balladamonográfiájának csoportképző elnevezéseit, kifejezetten a magyar népballadákról szól.[1]

A *ponyvaballada* egy, a magyar balladakutató folkloristák által alig vizsgált, a Vargyas-monográfiában is csak nyolc alkotással képviselt csoport. Az összetett szó első tagja a nyomtatott megjelenésre és nyomtatásban történő terjesztésre utal, a második pedig egy ember- és konfliktusközpontú, dramatikus párbeszédekkel tűzdelt verses elbeszélő műfajra. Egyrészt azért szükséges a *ponyvaballada* kifejezés mibenlétéről gondolkodnunk, mert ez az alműfaj/kiadványtípus újra a nemzetközi[2] és magyar folklorisztika[3] érdeklődésének középpontjába került az elmúlt évtizedekben, mégpedig az írásbeli (elit)kultúra és a szóbeli népi (populáris) hagyomány kettősségének jegyében, valamint a kulturális médiumok és közvetítőik kapcsán. Másrészt azért is, mert a *ponyva-* előtag, illetve jelző jelentése nagymértékben átalakult és negatív konnotációjúvá vált az elmúlt 100–120 évben Magyarországon. A magyar népballadák tipológiája sajnos mindmáig nem készült el, jóllehet az elmúlt évszázadban számos történeti-tematikus szempontú tipologizálási és csoportosítási kísérlet történt. Vargyas Lajos, Kríza Ildikó és Faragó József részben adaptálták és továbbfejlesztették, részben elvetették neves elődeik, Gragger Róbert, Solymossy Sándor, Dános Erzsébet, Honti János és

1 Vargyas Lajos, *A magyar népballada és Európa,* 2 köt. (Budapest: Zeneműkiadó, 1976); Vargyas Lajos, „Népballada", in *Magyar Néprajz V: Népköltészet,* főszerk. Vargyas Lajos, Magyar néprajz nyolc kötetben, 278–371 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988).

2 Leslie Shepard, *The Broadside Ballad: A Study in Origins and Meaning* (London: EP Publishing Ltd., 1962); Claude Simpson, *The British Broadside Ballads and its Music* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1966); David Hopkin, „Balladák és egylapos ponyvák Franciaországban: Számvetés egy hiányról", ford. Vaderna Gábor, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8,* szerk. Csörsz Rumen István, 119–146 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020); David Atkinson és Steve Roud, szerk., *Cheap Print and the People: European Perspectives on Popular Literature* (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2019); David Atkinson, „»Régi balladák« Angliában 1730 és 1780 között", ford. Vaderna Gábor, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10,* szerk. Csörsz Rumen István, 17–40 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022); Paula MacDowell, „»A nyomtatás mestersége végzetes volt«: A szóbeli hagyomány eszméje a balladadiskurzusban", ford. Vaderna Gábor, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 11,* szerk. Csörsz Rumen István, 17–44 (Budapest: Reciti Kiadó, 2023); Éva Guillorel, „A bűn emlékezete: Szájhagyomány útján terjedő balladák, igazságszolgáltatás és társadalom Bretagne-ban az Ancient Regime idején", ford. Szász Géza, in uo., 45–62.

3 Békés 1966; Pogány 1978; Kríza Ildikó, „A ponyva szerepe a 19. századi balladaköltészetünk alakulásában (1986)", in Kríza Ildikó, *A magyar népballada: Fejezetek a balladakutatásból,* Folklór és etnográfia 56, 140–147 (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1991); Nagy Janka Teodóra, „Bűnügyi históriák a ponyván", in *Vásárok világa II,* szerk. Nagy Janka Teodóra és Szabó Géza, Honismereti egyesületi kiskönyvtár 3, 79–108 (Szekszárd: Tolna Megyei Egyed Antal Honismereti Egyesület–Babits Mihály Művelődési Ház és Művészetek Háza, 2007).

Ortutay Gyula elméleti eredményeit, klasszifikálási javaslatait.[4] A SIEF (Société Internationale d´Ethnologie et de Folklore) nemzetközi balladakutató szekciójának 1966-os freiburgi konferenciája az európai összehasonlító vizsgálatok megkönnyítésére az alábbi nagyobb témacsoportokat különítette el, javasolva ezek alkalmazását a nemzeti, anyanyelvű epikus énekanyagra:

I. Mágikus-mitikus énekek
II. Legendaballadák
III. Szerelmi balladák
IV. Családi balladák
V. Társadalmi konfliktusok
VI. Történeti balladák
VII. Hősi énekek, betyárballadák
VIII. Siratók- és balesetballadák
IX. Bűntényballadák
X. Tréfás és csúfolódó énekek[5]

Vargyas tanulmányai és monográfiája hatására a folklór-filológus Demény István Pál arról értekezett, hogy a népballada viszonylag kései felbukkanása ellenére a magyar nyelvterületen középkori, európai eredetű és több honfoglalás kori elemet, motívumot is őriz.[6] Ortutay Gyula, majd tanítványa, Kríza Ildikó a klasszikus magyar népballadák drámai felépítését hangsúlyozta, és a szövegek keletkezését stiláris alapon mindketten a 16–17. századra datálták. Rolf Wilhelm Brednich az énekelt (szóbeli) előadásmódot helyezte a nemzetközi balladakutatás látóterébe, Csörsz Rumen István pedig a népballadák poétikatörténeti forrásait és közköltési kapcsolatait feltáró írásában a műfaj integratív/befogadó jellegét emelte ki és

4 Gragger Róbert, *Magyar népballadák* (Budapest: Magyar Irodalmi Társaság, 1927, 2013$_2$); Solymossy Sándor, „Ballada", in *A magyarság néprajza,* 4 köt., 3:85–147 (Budapest: Magyar Királyi Nyomda, 1935); Dános Erzsébet, *A magyar népballada,* Néprajzi füzetek 7 (Budapest: Hornyánszky Ny., 1938); Ortutay Gyula, kiad., Kríza Ildikó, vál., jegyz., *Magyar népballadák* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1968, 1976$_2$).

5 Bővebben Katona Imre, „Az európai népballadák típuskatalógusának kérdéseiről rendezett freiburgi értekezlet", *Ethnographia* 78 (1967): 613–616. A fenti tematikus csoportosítást csak Olosz Katalin alkalmazta/alkalmazza az erdélyi népballada-anyagra. Vö. Kanyaró Ferenc, *Erdélyi népballadák és epikus énekek 1892–1905: Kritikai kiadás,* kiad. Olosz Katalin, Kriza könyvtár (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2015).

6 Demény István Pál, *Kerekes Izsák balladája* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1980); Demény István Pál, *Hősi epika,* Örökség (Budapest: Európai Folklór Intézet, 2002).

elemezte.[7] Faragó József erdélyi folklórkutató ugyan nem volt teoretikus, de összehasonlító-történeti szemléletmódja és gyűjteményei jelentősen hatottak a magyarországi népballada-kutatókra,[8] annak ellenére, hogy az erdélyi folklorisztika a trianoni békekötés után külön utakon járt.[9]

A legismertebb hazai csoportosítási kísérletek kudarcát az Ortutay–Kríza-féle balladaantológia (1968) és Kríza Ildikó tanulmánya (1968/1991) így összegezte:

> nemcsak történeti, tematikus, szerkezeti aspektusból hiányosak az eddigi ballada-rendszerezési módszerek, hanem még az összetett műfajú vezérelv sem elegendő. A praktikus célú klasszifikáció sok tekintetben ellentmond a műfaji összetevők szerinti rendszerezésnek.[10]

Mivel évtizedeken át tanítottam „a balladát" az ELTE Folklore Tanszékén, magam is csoportosítottam az anyagot a műfaj korai kéziratos feljegyzései alapján.[11] Szövegtörténeti forrásokat 1840-ig bemutató szemlémben tematikus-funkcionális csoportokba soroltam a népballadákat, és kiemeltem azokat a típusokat, amelyek kéziratos vagy nyomtatott eredete bizonyítható. Közköltészeti kutatásaim során ugyanis megbizonyosodtam arról, hogy a „népinek" tartott szövegek elsődleges forrásai a 17–19. századi kéziratos énekeskönyvek és olcsó nyomtatványok, amelyek megőriztek és újra beemeltek a közkultúrába olyan már „divatjamúlt" műfajokat, mint a 16. századi szerelmi té-

7 ORTUTAY Gyula, *Székely népballadák* (Budapest: Magyar Királyi Nyomda, é. n.); KÁLMÁNY Lajos, *Alföldi népballadák,* kiad. ORTUTAY Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954); ORTUTAY Gyula és KRÍZA Ildikó, szerk., *Magyar népballadák* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1968); KRÍZA Ildikó, „Ballada klasszifikáció – ballada műfaj (A *Magyar népballadák* kiadásának néhány tanulságáról)", *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 5–6 (1971): 183–197; Rolf Wilhelm BREDNICH, „Ballade", in *Enzyklopädie des Märchens,* 1:1150–1170; CSÖRSZ Rumen István, „Népballadáink egyik forrásvidéke, a közköltészet I.", *Néprajzi Látóhatár* 12, 3–4. sz. (2003): 31–50.

8 FARAGÓ József, *Balladák földjén* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1977); FARAGÓ József és ALMÁSI István, vál., *Virágok vetélkedése: Régi magyar népballadák* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1986); KRÍZA Ildikó, „A népköltészet szövegkutatási módszerei és eredményei a 20. század derekától I. (Balladakutatás)", *Ethnolore* 28 (2011): 33–49.

9 OLOSZ Katalin, *Fejezetek az erdélyi népballadagyűjtés múltjából* (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2011).

10 KRÍZA, „Ballada klasszifikáció...", 44–53.

11 1) A magánélet válságos helyzeteiről szóló balladatípusok; 2) Történeti balladák; 3) Betyárballadák; 4) Gyilkosság- és hírballadák. Vö. KÜLLŐS Imola, „Balladaszüzsék és -típusok legrégibb kéziratos feljegyzései", in *Az Idő rostájában: Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára,* szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária és NAGY Ilona, 3 köt., 3:265–294 (Budapest: L'Harmattan, 2004). Másodközlése: KÜLLŐS Imola, *Közkézen, közszájon köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok,* 105–131 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012).

májú *széphistóriák,* a történeti vonatkozású *históriás énekek* és *vitézsiratók*. A 18. századi kéziratos énekeskönyvekben tizenhat olyan (a szájhagyományból ismert) balladatípus mellett, amelyek a magánélet vagy a családi élet válságos helyzeteiről tudósítanak, két *történeti* vonatkozású *balladát* találtam: *A váradi basa vendégségé*t (amelyet Pálóczi Horváth Ádám két változatban is rögzített), a *Szilágyi és Hagymási*t,[12] továbbá öt *betyárballad*át és két *gyilkosság*-, illetve *hírballadát*.

Vargyas Lajos a magyar népballadáknak két nagy nyelvi-stiláris rétegét különböztette meg: a *régi (középkori) balladákat* és *balladás dalokat* (ezt az anyagot általában „klasszikusnak" nevezik), valamint a 18–19. században született *új stílusú balladákat*. Külön csoportba sorolta a *betyárballadák*at és a *ponyvaballadák*at, amelyek mintegy „átmenetet" képeznek a két történeti stílusréteg között. Kríza Ildikó szerint

> A magyar balladakincs régi rétegében [...] 12 szövegtípusnál mutatható ki szüzsé szerinti rokonság a 16. századi históriás énekek és a 19. században feljegyzett folklór szövegek között [...].

Ebből azt a tanulságot vonja le, hogy

> a standard népköltési gyűjtemények régi (középkori vagy kora újkori) alkotásainak mintegy 20%-a kapcsolatot mutat a 16. századi ponyvairodalommal. Ez az arány még nagyobb lehetett, ha arra gondolunk, hogy a korszakok ízlésváltozása bizonyos szüzséket az emlékezetből veszni hagyott.[13]

Feltűnő, hogy korán följegyzett klasszikus balladáink döntő többsége nem hősepikai és történeti témákat állított a középpontjába, hanem a női sorsot, a női természetet, valamint nemek és generációk konfliktusait.[14]

12 Olosz Katalin többször is írt a *Szilágyi és Hajmási (Két rab úrfiak),* nálunk *Császár tömlöcéből szabadult úrfiak* balladaszüzséről, és 1865-től napjainkig igazolja meglétét a csíki székely írott és szájhagyományban – ám egyetlen lábjegyzetében sem említi a ballada szövegtörténeti (kéziratos históriás) előzményeit, magyarországi szakirodalmát.

13 Kríza, *A magyar népballada...,* 141.

14 Erről bővebben, Küllős Imola, „Nőkről – nőknek: Gondolatok a népballadáról", in *Élet/út/írások Szilágyi Miklós tiszteletére,* szerk. Bali János és Turai Tünde, 396–401 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Néprajzi Intézet, 2009). Másodközlése: Küllős, *Közkézen, közszájon...,* 402–409.

Mivel a balladaműfaj magyar sajátosságait irodalmi szövegek, ún. *műballadák* alapján fogalmazta meg Greguss Ágost 1865-ben, a szóbeli hagyományban élő népballada és az először nyomtatásban megjelent, kéziratokban is terjedő és variálódó, szóbeliségből is adatolható *ponyvaballada* kifejezés jelentése nem felel meg ennek a klasszikussá vált definíciónak.[15] Ugyanis számos történeti, műfaji és szövegfilológiai problémát eltakar, s több olyan elbeszélő éneket is kirekeszt, amelyikben nincs dramatikus párbeszédből kibontakozó társadalmi-családi konfliktus, nincs benne balladai sűrítés, „homály", és nem végződik tragédiával.

Vargyas rendszerezése[16] eltér a nemzetközi balladakutató társaság fentebb idézett javaslataitól, ráadásul önmagában sem következetes, hiszen műfajtörténeti, nyelvi, stilisztikai és poétikai szempontok keverednek benne eredet- és elterjedés-, valamint tematikus-funkcionális szempontokkal. Kimaradtak Vargyas csoportosításából a magyar anyagon belül külön tematikus-stiláris-funkcionális egységet alkotó *víg/tréfás balladá*k, a *helyi balladák,* valamint a dalszerű, többnyire csak Erdélyből közzétett 20. századi *kórházballadák*.[17] A szájhagyományból gyűjtött 20. századi, konfliktus nélküli, többnyire panaszos hangú *katonaballadákat* és tényközlő *kórházballadákat* eleddig csak Kríza Ildikó tárgyalta.[18]

Különösen zavaró Vargyas kötetében a „balladaszerű régi énekek" kilencdarabos csoportja, amelyben történetileg és műfajilag is igen különböző alkotások szerepelnek, melyeknek igen kevés közük van a népballadákhoz. *A Virágok vetélkedése* például egy középkori *certamen,* mely a 19. század közepétől datálhatóan szokáskísérő ének a magyar folklórban; az egyetlen erdélyi változattal képviselt *Fiát kereső Szűz Mária* egy 14. századi német *vallásos ének,* melyet a magyar nyelvterületen a szóbeliségben *imádság*ként hagyományoztak, a *Tücsöklakodalom* pedig tréfás, mulattató *énekelt mese*. Szüzséje – a különböző fajtájú állatok lakodalma – Európa-szerte jól ismert, a „felfordult világ" képzetkörének (AaTh 282*, MNK 2019A*; BN 131*) énekes feldolgozása, amely társadalmi allegóriának, szatírának is felfogható. Első kéziratos előfordulását a *Szentsei-daloskönyv*ben (1704)

15 Greguss Ágost szerint a ballada három műnemet ötvöző „vegyes" műfaj, lírai, epikus és drámai elemek egysége, „tragédia dalban elbeszélve". Vö. GREGUSS Ágost, *A balladáról* (Pest: Emich Gusztáv, 1865), 169.

16 Régi, középkori balladák (83 db); balladaszerű régi énekek (9 db), 18–19. (20.) századi ponyvaballadák (8 db); betyárballadák (20 db); új balladák (14 db), vö. VARGYAS, *A magyar népballada...,* 2. köt.

17 A kárpátaljai magyar községekből 2 kórházballadát közölt LIZANEC P. M. és VASZÓCSIK V. J., *A kárpátontúli magyar lakosság népballadái: (Segédkönyv)* (Uzshorod: Az USZSZK Felső- és Szakközépoktatásügyi Minisztériuma Uzshorodi Állami Egyetem, 1974), 101–104. A munka magyar szakos egyetemi hallgatók 1968–1973 évben végzett gyűjtéseiből egyetemi „segédkönyvként" (szöveggyűjteményként) jelent meg.

18 Vö. KRÍZA Ildikó, „Balladaköltészetünk a századfordulón", in KRÍZA, *A magyar népballada...,* 148–160.

jegyezték fel,[19] egyéb 18. századi kéziratos változatait *Szegény legény (Incog-vincog) a prücsök, készül házasodni,* illetve *Házasodna a prücsök, nem tud kit elvenni* kezdettel kiadtuk a *Közköltészet 1. Mulattatók* című forrásantológiában.[20] Ugyanakkor ebbe az énekcsoportba sorolnám a *Régi, középkori balladák* között tárgyalt *Párjavesztett gerlicét*[21] vagy a *Bagoly asszonyka* homályos értelmű töredékét.[22]

A *siratóballada*ként megnevezett *Uti Miska (Farkas Márton), mit gondoltál, mikor hazól elindultál?* kezdetű szövegről bízvást állíthatjuk, hogy kifejezetten olyan regionális elterjedtségű, szerencsétlenségekről beszámoló, *új stílusú históriás ének* halottsiratói funkcióval, amelynek Erdélyben és Moldvában volt nagy keletje. Ugyanilyen regionális elterjedtségű volt például az a csendőrgyilkosságról szóló új stílusú, ún. *helyi ballada* is, amit viszont nem énekeltek a virrasztókban.[23]

A Vargyas által kreált balladacsoportok mindegyikében találunk bizonyíthatóan írásos, nyomtatott eredetű, népi hírversíróhoz köthető szövegcsaládot. Ilyen például a *meggyilkolt fonólány (Szűcs Marcsa/Maris)* balladája, melyet egy Új Péter nevű mezőcsáti írástudó verselt meg az 1825-ben, 8×4 sorban. A szöveg életrajzával és elterjedési területével először Vikár Béla,[24] irodalmi hátterével legutóbb Tarjányi Eszter[25] foglalkozott. Szűcs Maris tragikus története többé-kevésbé eltérő szöveggel már a reformkorban országosan ismertté vált, és a 20. század elejéig népszerű volt. Vikár a finn földrajz–történeti iskola módszerét alkalmazva térképen rögzítette e helyi ballada elterjedését a magyar nyelvterületen. Legkorábbi, azonos terjedelmű, de eltérő szövegű változatát, amelyről Vikár nem tudott, Mindszenty Dániel rögzítette kéziratos dalgyűjteményében[26] *Rege Szűcs Marisról* címmel. Egy négyszakaszos variánsát Erdélyi János gyűjteménye

19 RMKT XVII/3, 255. sz., 14–31. versszak, jegyzet: 693.

20 RMKT XVIII/4, 140. sz. jegyzetei és népi variánsai: 555–557.

21 A metaforikus jelentéssel bíró szóképről lásd bővebben: Küllős Imola, „Az *árva gerlice* szókép jelentésváltozatai a régi magyar költészetben és a népköltészetben", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8,* szerk. Csörsz Rumen István, 193–220 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

22 Vargyas, *A magyar népballada…,* 2:386–394, 44–45. sz.

23 Olosz Katalin, „*A meggyilkolt csendőr* (Butyka Imre) balladájának keletkezéstörténete és 19–20. századi változatai: Epilógus *A meggyilkolt csendőr* (Butyka Imre) balladájához. Mellékletek", in Olosz Katalin, *„Mikor mennek vala a nagy rengetegben": Balladák, gyűjtők, gyűjtemények nyomában,* 89–176 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2022).

24 Vikár Béla, „A »Szűcs Marcsa« balladáról", *Ethnographia* 16 (1905): 273–290; Vikár Béla, „Újabb adatok Szűcs Marcsáról", *Ethnographia* 16 (1905): 338.

25 Tarjányi Eszter, „Kritikát író költő, avagy verset író kritikus: A balladateoretikus és a balladaszerző Erdélyi János, valamint a meggyilkolt fonólány története", *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 526–539.

26 Mindszenty Dániel: *88 eredeti magyar dall* (1832, kézirat), 88. sz., kiadta Vargyas, *A magyar népballada…,* 1:126–127; 1864-es „népi" változatát a Bodrogközből lásd uo., 2:761–763.

is közölte,[27] sőt „Tarjáni néprege" alapján 1856-ban maga Erdélyi is újraköltötte. Műballadáját háromszor adták ki életében, ám az különbözik mind az Új Péternek tulajdonított „alapszövegtől", mind pedig a Mindszenty-féle, szóbeliségből gyűjtött változattól, annak ellenére, hogy ez állt legközelebb a korszak népballadáról kialakított felfogásához.

A régi stílusú, ún. „klasszikus" magyar balladaanyag nagyjából 100 „téma" (szüzsé) köré szerveződő típusból, illetve egy-egy típuson belül szövegcsaládokból áll. Ezek nem feltétlenül népi, paraszti alkotások, és korántsem magyar eredetűek, hanem az európai költészeti hagyomány magyar nyelvű termékei. A 19. században „felfedezett" népballada ugyanis szinkretikus és integratív, azaz befogadó műfaj. Kialakulásában szerepet játszottak a hivatásos énekmondók (hegedősök és lantosok), a 16–17. századi *históriás ének*ek, a kéziratos és a nyomtatott közköltészet. Szövegüket, stílusukat olyan korábbi epikus és lírai műfajok formálták, mint a *hősének,* a *rabének,* a *halotti búcsúztató,* a *kivégzési búcsú*ének, a prédikátor által írt és elmondott lakodalmi *intő és oktató ének*ek, valamint a *táncdal*ok. Több népballadatípusban *(A mennybe vitt leány, A két rab testvér, A nagy hegyi tolvaj)* még a *halottsirató ének*ek nyomait is felfedezhetjük.[28]

Egy 19. századi elmélet szerint a komor témájú és tragikus végű balladák az északi (angol, skót, skandináv) népeknél keletkeztek, míg a mediterrán népeknél (olaszok, spanyolok, portugálok) inkább a vígabb témájú és végű *román*cok születtek. Mára már megdőlt ez az elmélet, hiszen a magyar hagyományban is akadnak derűs megoldással végződő balladák, mint például a trufaszerű *Katonalány* (melyet egy 16. századi horvát széphistóriából fordított a Semptei Névtelen), *A gunaras lány* vagy *A házasuló királyfi.* E két utóbbi típust már a 18. század utolsó harmadában, illetve a 19. század legelején feljegyezték a személyi használatra összeállított, magánirodalomként funkcionáló kéziratos énekeskönyvekben.[29]

Arany János, aki változatos tematikájú műballadáival mintegy hidat képezett a hajdani magyar hősepika és epikus énekmondás, illetve a giccsbe hajló, romantikus ponyvaversek, históriás balladák között, az ábrázolás lélektani hitelességét tartotta a műfaj legfontosabb sajátosságának:

> Természete a balladának, (s annál inkább, minél népiesb), hogy nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzelem-világra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragicumát

27 Erdélyi János, kiad., *Népdalok és mondák [1]* (Pest: Beimel József, 1846).

28 Csörsz, „Népballadáink egyik..."; Bóta László, *Írások a régi magyar irodalom és a történeti elvű népballada-kutatás köréből* (Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2018).

29 Vö. Küllős, „Balladaszüzsék és -típusok...", 271–272, 278–279.

> fejezi ki, mennél erősebben. Magokból a tényekből s járulékaikból, mint idő, hely, környület, csupán annyit vesz föl, a mennyi mulhatatlanul szükséges, csupán annyit a testből, mennyi a lélek feltűntetésére okvetlen megkívántatik.[30]

A magyar népballadák eredettörténeti összetettségét hangsúlyozta Klaniczay Tibor is Vargyas elméleteinek[31] kritikájában:

> Vargyas itt csak „műköltészet–népköltészet" alternatívájában gondolkodik, figyelmen kívül hagyva azt a hatalmas köztes területet, mely minden nép irodalmában a kettő között húzódik. [...] Írott és szóbeli, egyéni és közösségi, úri (lovagi) és népi alkotás, alakítás, hagyományozódás bonyolult együttesében kellene keresni a népballada genezisének titkait mind a műfaj egészét, mind az egyes balladákat illetően.[32]

Klaniczay józan érvelése nem hatott a népballadával foglalkozó magyar folkloristákra. Vargyas állításai mindmáig meghatározzák a magyar népballadáról való gondolkodást, monográfiáján alapultak például a kiadás előtt álló *Magyar népköltészeti lexikon* címszavai is.

A történeti szövegfolklorisztika eddigi módszereit és a kortárs szakirodalom eredményeit felhasználva mégis megkísérelem ennek az Európa-szerte ismert, változatos formájú és témájú műfajcsoportnak egyértelműbb fogalmi körülhatárolását. Alapproblémám: a balladakutatók által helytelenül használt *ponyvaballada* megnevezés, a hiteles szövegforrások elégtelen volta, a nemzetközi és magyar balladakutatás tipologizálási és megnevezési javaslatainak ellentmondásossága.

A ponyvaballadák főbb témacsoportjait így nevezte meg Kríza Ildikó:[33]

1) betyárok, zsiványok
2) bűncselekmények, gyilkosságok és szerelmi tragédiák (pl. *A meggyilkolt fonólány, Öngyilkos elhagyott szerető, A kiirtott kocsmároscsalád*)
3) balesetek és szerencsétlenségek (a *Cséplőgépbe esett lány*)

30 Arany János, „Költemények Szász Károlytól [1861]", kiadása: Arany János, *Prózai művek 2,* kiad. Németh G. Béla, Arany János összes művei 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 203.

31 A magyar népballada középkori, paraszti (népi) szájhagyományban keletkezett, s a balladatípusok 20–30%-a vallon (francia) eredetű.

32 Klaniczay Tibor, „A magyar népballada és Európa", in Klaniczay Tibor, *Pallas magyar ivadékai,* 99–100 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985).

33 Lásd Kríza Ildikó recenzióját Hannelore Castein *Die anglo-irische Strassenballade* (München: Wilhelm Fink Vlg., 1971) című könyvéről: *Ethnographia* 84 (1973): 163; vö. Atkinson, „»Régi balladák« Angliában...".

4) tréfás, gúnyos vagy tanító versek (pl. *A megcsalt férj*)
5) vallásos, moralizáló és csodatörténetek *(legendaballada)*[34]

Jelen tanulmányom csak a világi témájú ponyvaballadákról szól, mellőzve az 5. csoportba sorolt, énekelhető vagy felolvasható epikus énekeket (szentek élete, Mária-énekek), amelyek a 19–20. században nyomtatásban és népi kéziratokban is terjedtek, sőt a búcsúvezetők, halottvirrasztások repertoárjának is alkotórészei voltak.

A *ponyvaballada* mind témaválasztásában, mind köznapi „hőseit", illetve áldozatait tekintve, mind pedig stílusában (az események helyét, idejét jelölő kezdősorok, a borzalomkeltés eszközeivel élő naturalista vagy érzelmes leírás, figyelemfelkeltő, moralizáló, magyarázó záró strófa) különbözik a szájhagyományban élő népballadáktól. Kríza Ildikó összefoglalásában:

> A ponyvaballadáknál a naturalista, részletező, túlmagyarázó leírást moralizálás követi, amely szintén távol áll a klasszikus balladák jellegétől. És amíg a klasszikus balladák csak utalásszerűen jelzik, hogy milyen körülmények között mi történik a hőssel, addig a ponyvaballadák célja az esemény külső mozzanatainak pontos datálása, részletezése és ezzel a ponyva hitelességének a biztosítása.[35]

Az olyan közismert régi stílusú népballadák, mint a *Kőmíves Kelemenné (A falba épített feleség), Az elégetett házasságtörő* vagy a *Mónár Anna (Az elcsalt feleség)* gyakorta nemesi rangú hőseik, áldozataik ellenére általános tanulságokkal szolgálnak, és csak metaforákkal utalnak a balladai történés körülményeire, a hős tetteinek indokaira. Miközben megjelenítik és megerősítik az egykori közösségi normákat, morált, élet- és gondolkodásmódot, együttérzést és katarzist váltanak ki hallgatóságukból. A könyvtári kutatások azt igazolják, hogy a 19–20. század fordulóján a felépítésükben és témájukban is különböző *új stílusú* balladák – melyek zöme közemberek tragikus végű szerelméről, szerencsétlenségekről, bűntényekről szólt – fokozatosan háttérbe szorították a szájhagyományban élő klasz-

34 KRÍZA Ildikó, *A legendaballada: Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982); KRÍZA Ildikó, „A legendaballada műfaji problémái", *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 13 (1983): 255–266; KRÍZA Ildikó, „Legendaballada", in *Magyar Néprajz V: Népköltészet,* főszerk. VARGYAS Lajos, szerk. ISTVÁNOVITS Márton, mts. SZEMERKÉNYI Ágnes, Magyar néprajz nyolc kötetben, 372–380 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988); KRÍZA Ildikó, „A legendaballada műfaji megközelítésének lehetőségei", in KRÍZA, *A magyar népballada...,* 74–112.

35 KRÍZA Ildikó recenziója Castein *Die anglo-irische Strassenballade* című könyvéről, vö. *Ethnographia* 84 (1973): 163.

szikus balladákat, epikus énekeket. Az új stílus fő képviselői a *betyárballadák*, a *ponyvaballadák* és az *újkori históriás énekek*.

Ez a 19. század második felétől egyre gyarapodó félnépi énekanyag háromnégy, országosan ismert alkotást kivéve gyakorlatilag kimaradt Vargyas Lajos európai kitekintésű monográfiájának történeti és esztétikai szempontú válogatásából, esetleg az „új balladák" heterogén összetételű csoportjába került.

Vargyas mindössze nyolc ponyvaballadát adott ki,[36] de ennél nyilvánvalóan több van. Az általa közzétett ponyvaballadákból négy típus idegen nyelvről jól-rosszul lefordított, gyakran csak egy-két változattal képviselt szöveg, mint *A pávás lány,* a *Templomkerülő, A gróf és az apáca, A vadász és lánya,* amelyeket valószínűleg cseh–morva, illetve német vásári énekesek terjesztettek el a Habsburg Birodalomban. Ráadásul a meseként is ismert *Három eprésző lány*nak, mindösszesze egyetlen balladaváltozatára bukkant a szóbeliségből;[37] a *Templomkerülő* című szöveg pedig nem ballada, hanem morva eredetű, homályos értelmű, töredékes *didaktikus ének*. Vargyas mindössze hét magyar nyelvű változatáról azt írta: „a magyarban népietlen, még alig folklorizált vásári énekes terméknek látszik".[38]

A társadalmi egyenlőtlenséget feldolgozó, romantikus szemléletű *A gróf és az apáca,* valamint a magyarban ritka incesztustémát megpendítő *A vadász és lánya* hosszan tartó népszerűségét jelzi, hogy mindkettőt magam is megtanultam gyerekkoromban, az 1950-es években. A zárdába kényszerített szegény leány és szerelmi gyilkosságot, majd öngyilkosságot elkövető gróf tragikus története után még egy másik, tulajdonképpen körjátékkíséró *búcsúdal*t is énekeltünk:

Harangoznak, harangoznak,
Engem a zárdába hagynak ~ adnak,
Levágják hosszú hajamat,
Elveszik boldogságomat.

Isten veled, te jó apám, ~ anyám ~ jó testvér ~ rossz testvér,
ki engem mindig ápoltál ~ szerettél ~ gyűlöltél,
[refrén:] Isten veled és légy boldog,
Én a zárdában meghalok.

36 *Pávás lány**; *Három eprésző lány**; *Templomkerülő*; A kiirtott kocsmároscsalád; A gróf és az apáca*; Az öngyilkos szeretőgyilkos;* 99. *Öngyilkos elhagyott szerető;* 100. *Vadász és lánya*,* vö. Vargyas, *A magyar népballada...,* 2:93–100. sz. *-gal jelöltem az idegen eredetű szövegeket.

37 Gyűjtötte Vikár Béla 1902/3, Lengyelfalva, Udvarhely m. Szövege *A jávorfácska*, dalbetétes népmese (ATU 720, korábban MNK2, 407–409. sz.) változata.

38 Vargyas, *A magyar népballada...,* 2:605.

A két szöveg tematikus rokonsága azt sejteti, hogy valamikor egy ponyvakiadványról terjedhetett el mindkét alkotás, a zárdába adott, búcsúzkodó leány akár az „ifjú gróf" jegyese is lehetett.

A pávás lány szövegét először Jankovich Miklós műgyűjtő, a ponyvakiadványok művelődéstörténeti fontosságának első hazai szószólója jegyezte fel *Magyar világi énekek* (1789–1793) című dalgyűjteményében.[39] A balladaszüzsé cseh–morva eredetű, összövegét nálunk és a szomszédos népeknél ponyvakiadványok népszerűsítették és toldották meg terjengős erkölcsnemesítő strófákkal. Ezek azonban fokozatosan kikoptak a szájhagyományból. Az eredetileg panaszból és tanításból álló versből csak a drámai mag, a legények (deákok) által elcsábított, megbecstelenített, majd magára hagyott kesergő leány története maradt fenn a folklórban.

Véleményem szerint, ha egy ballada első szövegváltozata nyomtatott forrásból került elő, majd többé-kevésbé átalakul a szájhagyományban, az mindenképp ponyvaballadának tekinthető. Ilyen például a *Megcsalt férj / Hűtlen feleség*-típus,[40] amely Friedrich Wilhelm Meyer ponyván kiadott balladájának (1790) csaknem szó szerint magyarított változata. A „tréfás", szatirikus balladát már Tóth István „kiskún filepszállási" kántor 1832–1843 között összeírt daloskönyvében és Rapos József szerelmi dalgyűjteményében (1837–1841) megtaláljuk, majd Kriza János *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteményében (1863) ki is adták.[41] Egy Szeged környéki változaton a tájnyelvi kifejezések ellenére is érezhető a szöveg idegen eredete:

Ha belépök az udvarba
Egy, kettő, három,
Egy két ló a fához kötve,
Én csak csudálom.
– Hallod, édös feleségöm!
– Mi baj, anygyalom?
– Mit keresnek itt a lovak?
Föl nem fokhatom.
– Nézze mög az udvariját,
Hun lát lovakat?
Fijas tehén, a vásárba'

39 A szövegváltozatokról lásd KÜLLŐS, „Balladaszüzsék és -típusok...", 273–275.

40 VARGYAS, *A magyar népballada...,* 2:129. sz., 779–785. A német szöveget és dallamot lásd uo., 781–782.

41 A szövegváltozatokról: KÜLLŐS, „Balladaszüzsék és -típusok...", 282–284.

Vöttem azokat!
– Fijas tehén fölnyergölve,
Ó vé, ó vé, ó vé!
Maj' rá szöllek még![42]

Az újabb szakirodalomban *félnépi, históriás költészet*nek nevezett, ismert vagy ismeretlen népköltő által megverselt *betyárballadák,* a folklorizálódott újkori históriás énekek és a regionális ismertségű *helyi balladák* jelentős hányada először nyomtatott változatban jelent meg, tehát tulajdonképpen mindegyik *ponyvaballada*. Ezeknek az elbeszélő énekeknek a stílusa és poétikai kidolgozottsága különbözött egymástól: egy részük többé-kevésbé iskolázott verselőre, olykor „hírversíróra", népköltőre vallott, más részük silány klapancia volt.[43]

Ebbe a csoportba tartoztak a természeti katasztrófákról (árvíz, tűzvész, földrengés) beszámoló hírértékű elbeszélő versek, a (szerelmi) gyilkosságokról, szerencsétlenségekről szóló balladák, valamint az egészen dalszerű, konfliktus nélküli *kórházballadák*. Közismertségük is jelentős mértékben eltért az autochton paraszti eredetűnek tartott régi stílusú, klasszikus balladákétól.

A magyar világi verses ponyvairodalom kezdetei az 1700-as évekre vezethetők vissza, virágkorát a 18–19. században élte, annak ellenére, hogy erre kevés bizonyítékunk van. A legtöbb nyomtatványon kiadói és piaci érdekből nem volt évszám, a rossz minőségű papír miatt pedig alig maradtak fenn példányok, ugyanis „ronggyá olvasták" a *pótrás* vagy *krajcáros (h)istória* névvel is illetett füzeteket. Olcsóságukat a hátlapjukon gyakran efféle árvers is hirdette:

Jó barátom ne-is kérdezd-meg az árrát,
Hanem tsak add ide azt a' réz polturát.
Két krajtzáron tartom, Polturán adhatom
Ne kotzódj az árrán, azt én ki-mondhatom.[44]

A 19. század végén, a 20. század legelején készült leírások arról számolnak be, hogy a verses ponyvákat árusító *históriások* a vásárokon, sokadalmakban a történeteiket énekelve, kántálva kínálgatták vásárlóiknak. Néhol az elbeszélő énekek fontosabb jeleneteit színes vagy metszett képeken *(Morität)* mutatták meg

42 Kálmány Lajos, *Szeged népe,* 3 köt. (1–2: Arad: Réthy Lipót és fia, 1881; 3: Szeged, 1891), 3:201. https://mek.oszk.hu/08600/08688

43 Vö. Takács Lajos, „Paraszti históriaköltészet", in *Magyar Néprajz V: Népköltészet,* főszerk. Vargyas Lajos, Magyar néprajz nyolc kötetben, 381–397 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988).

44 Az idézett árversek kiadása (több hasonló szöveggel együtt): MVP II., 113–123. sz.

a képmutogató históriások (*Bänkelsäng*erek) alkalmilag összeverődött hallgatóságuknak, akik néhány krajcárért megvásárolták a szórakoztató, könnyfakasztó, elborzasztó, vagy erkölcsnemesítő históriát. Az ismerős dallamokra húzott verseket otthon, téli estéken újra meg újra elénekelhették, elolvashatták a nyomtatvány segítségével. Balog Istvánnak, a hazai színjátszás egyik első képviselőjének több előadásához is *(Vérpohár vagy Rang áldozatja; a Kék szakálu [!] lovag, vagy nőzsarnok; A templáriusok tablója, Zampa tablója)* több részletből álló táblakép kapcsolódott előzetes „látványosságként". A balladai témákkal való rokonság és a szerkezeti érintkezések Arany János vásári élményeket feldolgozó *A képmutogató* (1877) című versével hitelesítve arra késztették Békés Istvánt, majd Pór Annát, hogy szorosabb kapcsolatot tételezzen fel a vásári képmutogatás, illetve színjátszás és a helyszínen árult ponyvakiadványok között.[45] Feltételezésüket az újkori német, angol és francia utcai énekesek gyakorlata is igazolta.[46]

A népköltészeti és irodalomtörténeti kutatások folyamatos szemléletváltáson esnek át az elmúlt 50–70 évben,[47] ezt a változást mutatja be gazdag bibliográfiával Mikos Éva és Csörsz Rumen István történeti áttekintése.[48] A 20–21. század fordulóján a hagyományos irodalom versus szájhagyomány, illetve a műfajközpontú, dallam~szöveg (szüzsé- és motívumtörténeti) megközelítés helyett és mellett mentalitás-, olvasás- és befogadás-történeti szempontból is vizsgálni kezdték a különböző folklórműfajokat, elsősorban a népmeséket, népdalokat és népballadákat.[49] Az utóbbi évtizedek közköltészeti kutatásai fokozatosan ráirányították a figyelmet a különböző kulturális médiumokra, az írásbeliség és a szóbeliség, valamint a hagyományozódás koronként változó folyamatára, színtereire, a folklorizáció és a folklorizmus jelenségére. A megújuló folklorisztikai és irodalomtörténeti kutatás ezért foglalkozik egyre növekvő figyelemmel a kora újkori és újkori nyomtatott és kéziratos forrásokkal.

A 18. század közepétől már a ponyvakiadások is terjeszteni kezdik a közköltészet régebbi és újabb alkotásait, többszörös ízlésformálóként.[50] A korai magyar

45 PÓR Anna, *Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka,* Irodalomtörténeti füzetek (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974).

46 Lásd a 2. lábjegyzetben idézett szakirodalmat.

47 POGÁNY Péter, „A régi hazai népies ponyvakutatás problémái", *Ethnographia* 69 (1958): 578–593; POGÁNY 1959; CHIKÁNY Judit, „Merítés Arany János műveinek ponyvairodalmi, folklór és közköltészeti kapcsolataiból", *Ethnolore* (2018): 337–372; CHIKÁNY Judit, „Kutatás ponyvák után", *Kortárs,* 5. sz (2024): 35–42.

48 MIKOS Éva és CSÖRSZ Rumen István, „Közelítések a magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század)", *Ethnographia* 134 (2023): 664–689.

49 CSÖRSZ, „Népballadáink egyik forrásvidéke...", 31–50.

50 MIKOS és CSÖRSZ, „Közelítések a magyarországi..."; lásd még MAMÜL 9: 224–227.

ponyvák alkotói és „fogyasztói" a középrétegből származtak, akik saját műveltségüket közvetítették a heterogén összetételű köznépi olvasótábor felé, igaz, változó sikerrel. Műveltségük sokkal többet merített a korabeli szellemi elit műveltségéből, mint az írástudatlan népéből. A falusi, tanyasi lakosság, a (mező)városi cselédség az 1868-as népiskolai törvény hatására fokozatosan vált aktív olvasóvá, s a népkönyveken, ponyvanyomtatványokon keresztül ismerkedett meg a világirodalom és a magyar irodalom klasszikus témáival, hőseivel: Árgirus királyfival, Fausttal, Toldi Miklóssal, Lúdas Matyival, a 16. századi széphistóriákban megverselt híres szerelmi történetekkel, vagy Boccaccio és a Grimm fivérek meséivel.[51] A ponyvára került 17. századi szövegek az olcsó nyomtatványok következtében olyan társadalmi rétegek számára is elérhetővé váltak, amelyek korábban nem ismerték őket.

> A *Nyúl éneke* vagy Kádár István históriája, de akár a virágénekek (*Ifjúság, mint sólyommadár; Bolondság volt nádhoz bízni; Boldogtalan vagyok; Szomorú már nékem járásomkelésem* stb.) vagy bujdosódalok folklorizálódásához is megadja a kulcsot, hogy hajdani literátus-vitézi környezetükből a néha száz évvel későbbi ponyvakiadások emelték ki őket (ekkor válhattak valóban közköltészetté), majd egy újabb közegváltás során a magyar szájhagyományban népdallá alakulhattak.[52]

A szó eredeti értelmében vett népművelést és népnevelést az olvasáskultúra kiterjesztésével, azaz olcsó vagy ingyenes nyomtatványsorozatokkal még államilag is támogatták a 19. század utolsó harmadában.[53]

A népkönyvekben és ponyván terjedő anonim versek kutatása már az 1960-as években összekapcsolódott a 17–18. századi magyar énekköltészeti emlékek kritikai kiadásaival Stoll Béla, Varga Imre, Küllős Imola és Csörsz Rumen István munkája nyomán.[54] Ezzel párhuzamosan egy önálló antológiasorozat is megin-

51 *Grimm-mesék* 2022.

52 Csörsz Rumen István, „18. századi magyar világi ponyvakultúra – a vallásos kiadványok tükrében", in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára [...],* főszerk. Lengyel Réka, 351–366 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015), 357.

53 Domokos Mariann, „Propagandaponyvák a dualizmus kori Magyarországon: A *Históriák*, *Nóták* a művelődés és a politika szolgálatában", *Korall* 24, 93. sz. (2023): 73–93, https://doi.org/10.52656/KORALL.2023.03.

54 A ponyvaszövegek tekintetében érintett kötetek, gazdag jegyzetanyaggal: RMKT XVII/3, RMKT XVII/9, RMKT XVII/10, RMKT XVII/11, RMKT XVII/14.

dult 2000-ben,[55] így elérhetővé válhatnak a nehezen áttekinthető, sokféle köz- és magángyűjteményben szétszóródott ponyvák legfontosabb szövegei.[56]

A legtöbb ellentmondást és izgalmas kutatni valót az jelenti, hogy közköltészet Magyarországon túlnyomórészt kéziratos (ezáltal interaktív, továbbköltésre-szerkesztésre serkentő) másolatok útján terjedt. Ezt a működésmódot és szövegrepertoárt jelentősen befolyásolta az olcsó nyomtatványok elterjedése. A korszak populáris irodalmát célzó történeti-poétikai vizsgálatokban ezért is nagy hangsúlyt kapnak mindkét kultúraközvetítő csatorna eltérései, az alkotók és a befogadók körének változásai.

A betyárballadák és az új stílusú bűntényballadák, históriás énekek

A magyar betyárköltészet változatos műfajainak nemzetközi, Kárpát-medencei és magyar anyaga, s azon belül korai, epiko-lírikus betyárballadáink ponyvai háttere már elég jól feltárt.[57] Nagyszerű forrásfeltáró munkát végzett Békés István, aki összeszedte és kiadta a legkorábbi magyar bűnügyi ponyvákat.[58] Könyvében a kriminális esetek között nemcsak a lókötő, útonálló haramiákról, kisstílű rablókról és gyilkosokról szólt, hanem a legendás hírűvé vált „igaz", „úri" betyárokról is, amilyen például Angyal Bandi volt.

Az Alföldre menendő Angyal Bandi nótája[59] nyitotta meg a betyár-ponyvák sorát. Az első országos hírű lovasbetyár (eredeti nevén Szentmártonyi Ónody András, 1760–1806) borsodi születésű, tanult, több nyelven beszélő nemesember, több vármegye hatóságait megtévesztő, ellentmondásos személyiség volt. Körözési képe modelljévé vált a lovas betyárokat ábrázoló, faragott mézeskalács-mintáknak is.

55 A 18. századi közköltészet kritikai kiadása önálló al-sorozatot képez az RMKT-n belül. Eddig négy kötet jelent meg: RMKT XVIII/4, RMKT XVIII/8, RMKT XVIII/14, RMKT XVIII/15. A hamarosan lezáruló következő kötet *(Ünnepi köszöntőversek)* anyagában nincs ponyvaszöveg, de az azt követő szerelmi költészet kötetében annál több ilyen forrást hasznosítunk majd.

56 Eddig két kötet jelent meg a Reciti kiadásában: MVP I.; MVP II.

57 KÜLLŐS Imola, *Betyárok könyve* (Budapest: Mezőgazdasági Kiadó, 1988), 85–93; KÜLLŐS Imola, *Latorköltészet és betyárfolklór: A folklóralkotások sajátszerűségei egy témakör történeti változásának tükrében*. Kandidátusi disszertáció, 1–2, kézirat (Budapest: ELTE Folklore Tanszék, 1990); KÜLLŐS Imola, „Kivégzés előtti búcsúénekek", *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992): 616–632; KÜLLŐS Imola, „A latorköltészet és betyárfolklór összefüggéseiről", *Ethnographia* 115 (2004): 405–433.

58 BÉKÉS 1966.

59 A szövegcsaládról lásd VARGYAS, *A magyar népballada...,* 2:655–660. A ponyvaverset kiadta BÉKÉS 1966: 40.

1. kép
Angyal Bandi körözési képe

„Nótáját" valószínűleg az 1787-es gönci lókötését követő 1788-as kassai fogsága után költötték. Szirmay Antal kéziratában[60] többek között azt a megjegyzést fűzte a balladához, hogy Angyal Bandi „Igen szép termetű, ékes ábrázatú magyar vólt. A kassai fogházban ez vólt az éneke".[61]

Lám, megmondám, Angyal Bandi, ne menj az Alföldre
Csikósoknak, gulyásoknak közibe, közibe,
Mert megtanulsz lovat lopni izibe, izibe,
Majd úgy kerülsz a vármegye kezébe, kezébe...[62]

60 *Szirmay Mindenféléje* (1812), Stoll 633, 122b–123a. A kéziratok leírását lásd a Stoll-féle bibliográfia tételszámainál, vö. Stoll.

61 Idézi Schram Ferenc, „Balladák a budapesti könyvtárak kéziratos anyagából", *Néprajzi Közlemények* 4, 4. sz. (1959): 128–157, 141–142.

62 Vargyas, *A magyar népballada...*, 2:655.

Számos lírai dalszöveggel együtt ez a szöveg került a ponyvára, ahol több kiadást is megért, majd jelentéktelen változtatásokkal a 18–19. századi kéziratos énekeskönyvekbe is bemásolták.[63]

A műköltőre valló 28 soros versben számos egyedi, olykor romlott szövegű sor(pár) is szerepelt (többek között az, hogy Angyal Bandi furulyált a kassai börtönben), de ezeket a kéziratos és folklorizálódott változatok már nem tartalmazták.[64] Annak ellenére, hogy Angyal Bandiról nem szólt más dal vagy ballada, személyéről és tetteiről számos *betyármonda* maradt fenn a szóbeliségben. Többször említik, hogy különböző törvénysértő kihágásaiért azért kapott kegyelmet, mert szépségével, férfiasságával meghódította Mária Teréziát.[65] (Feltűnő, hogy a betyárfolklórban milyen hangsúlyos a betyár szép külseje, díszes ruházata, férfias vonzereje.) A közérdeklődést kihasználva Balog István a bécsi haramia-színdarabok mintájára, több folklór motívumot, hiedelmet bedolgozva írta meg *Angyal Bandi* című népszínművét, amelyet 1812-ben mutattak be Pesten.[66] E darabot újabb, a betyár életét feldolgozó irodalmi művek követték. Jókai Mór *A népdalok hőse* című romantikus elbeszélését (1857) egy borsodi költő „betyáreposza" (1856) nyomán írta meg Angyal Bandiról. A ballada idézett első sora bekerült Margalits

63 Pl. *Cantillenae. Énekek. Pesnicki* (18. század 2. fele), Stoll 452, 26b, 7×2 sor; *Kiss Pál-énekeskönyv* (1807–1808), Stoll 587, 102; *Wén József-énekeskönyv* (1809–1810), Stoll 610, 104–105.; *Farkas Pál-gyűjtemény* (1773–1810), Stoll 1087; *Szirmay Mindenféléje* (1812), Stoll 633, 122b–123a; *Dávidné Soltári* (1814–1828), Stoll 647, 121, 118. sz. (14 sornyi szöveg, mely csak a kezdő és záró képeket tartalmazza); *Gaál Vince-énekeskönyv* (1821–1823), Stoll 1232, 43; *Almási Sámuel: Magyar dalnok* (1834), Stoll 795, 8, 41. sz. (csak a vers első strófája dallammal). *L. J. énekeskönyve* (19. század 1. fele), Stoll 864; 141a–b. *Miskolci énekeskönyv* (1823), Stoll 1250, gépiratos másolata: NM EA 6611 (4×4 sorossá rövidült, folklorizálódott változat, amely csak a kezdő és záró képeket tartalmazza). További három változatot közöl a 19. század 2. feléből Schram, „Balladák a budapesti...", 140–141, 149, 150. – Az *Angyal Bandi* ponyván kiadott alapszövege a *Magyar világi ponyvairodalom* III. kötetében jelenik majd meg. A közösen összegyűjtött közköltési és népköltési szövegváltozatok: Csörsz Rumen István és Küllős Imola, „Angyal Bandi nótája: Kritikai kiadás", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 12,* szerk. Csörsz Rumen István (Budapest: Reciti, 2024), megjelenés előtt. Kontextusához Arany János életművének nézőpontjából: Csörsz Rumen István, „Arany János és Angyal Bandi", in *Műfordítás és más extrém sportok: Írások Kappanyos András 60. születésnapjára,* szerk. Földes Györgyi, Major Ágnes és Szénási Zoltán, 373–383 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022).

64 Vö. Pogány 1978: 93–95.

65 Ez már csak időbeli okokból sem lehetséges, ugyanis Mária Terézia 1780-ig uralkodott, ekkoriban Angyal Bandi még nem „betyárkodott". Meglehet, hogy másokról (például Hadik Andrásról) szóló mondák kontaminálódtak az ő történetébe. Vö. Küllős Imola, „A betyárok a folklórban és a valóságban: Betyármondáink nemzetközi és nemzeti vonásai, főbb motivikája", *Néprajzi Dolgozatok* 54 (Szeged: József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 1995) (Klny. a *Néprajz és Nyelvtudomány* 36, 53–71. *Hősök és hőstípusok a magyar történeti mondákban* című számából).

66 Pór, *Balog István...,* 17–61.

Ede szólásgyűjteményébe (1896) is intelem gyanánt: „ne menj oda, ahol nem vagy ismerős"; „ne foglalkozz olyan dologgal, amihez nem értesz, ami nem a te dolgod, mert pórul jársz" jelentéssel.[67] A szájhagyományra Dienes István 1924-ben megjelent regényes életrajza hatott a leginkább, s így a következő 50–60 évre Angyal Bandi a nyalka, „úri", lovasbetyár modelljévé vált.

A Barna Péterről (1785–1809) szóló 54 soros anonim vers legkorábbi betyárballadáink egyike.[68] 1810–1820 között legalább négy ponyvakiadásban megjelent, kettő *Sallai Pista és ama híres nevezetes Barna Péter' nótái* címmel, kettő pedig a váci nyomda *Barna Péter, Tsuda Ferkó és Sallai Pistának kedves nótái* című füzetében. Az egészen népies hangvételű *Barna Péter és Sallai Pista balladájá*nak[69] egyes szakaszai, sorai, motívumai szemmel láthatóan a megelőző időszak *bujdosóének*eiből, *keserves*eiből, *rabének*eiből lettek ügyesen összeszerkesztve. A későbbi betyárdalok, rabénekek is ennek egy-egy részletét, motívumát, költői fordulatát variálták tovább még 150 év múltán is.

A kontaminált szövegű ponyvavers sok fejtörést okozott a folkloristáknak,[70] mert a korabeli szájhagyomány erős hatását mutatja nemcsak a szöveg szintjén, hanem a betyár(ok) sorsán sajnálkozó, velük szimpatizáló hangvételében is. Barna Péter szintén lovasbetyár volt, és más 19. századi betyárhoz, például a nagyszalontai Fábián Pistához hasonlóan – akit 1851-ben kötöttek fel – ő is katonaszökevényből lett „haramia és útonálló tolvaj". Először 1808-ban többrendbéli állatlopás miatt ítélték bitóra, ám megszökött a nagykállói tömlöcből. Elfogására három vármegyét és az egész Hajdú Kerületet mozgósították, mégis „civilek" fogták el az ártánházi pusztán lévő csárdában 1809. április 28-án. Barna Péter átlőtt karral, betört fejjel, a sok veréstől félholtan került a vármegye kezére. S mivel szökése óta is több rablás, emberölés, lólopás és egyéb garázdaság volt a rovásán, május 8-án a Hajdú vármegyei rögtönítélő bíróság kötél általi halálra ítélte. Vallomásában tíz alkalmi cimboráját nevezte meg, de Csuda Ferkó és Sallai Pista nevű (akikkel együtt említi a ponyvavers) nem volt közöttük. Volt viszont egy Sóti István nevű cimborája, akit elfogásukkor, az elkeseredett védekezés, dulakodás közben agyonvertek. Tehát a ballada egyik változatának véres kezdőképe éppen ráillik:

> Sallai Pistának gyócs inge, gatyája,
> Vérrel virágozik a testi ruhája.

67 Margalits Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* [reprint kiadás] (Budapest: Akadémiai Kiadó, Budapest 1990[2]), 12–13.

68 Változatait lásd Vargyas, *A magyar népballada...,* 2:661–665.

69 Békés 1966: 67–72.

70 Legrészletesebb összefoglalása és a teljes ponyvavers kiadása uo., 66–74.

„A történet terjedésében, balladává formálódásában minden valószínűség szerint a vásári istóriások közreműködése is feltételezhető" – állította Béres András, aki feltárta és közreadta Barna Péter periratait.[71] A betyár vallomásából az derült ki, hogy a balladában megnevezett Románné az ártánházi kocsmárosné volt, aki pisztolyt és ruhadarabokat vásárolt számára a debreceni vásárban. Tehát segítette az üldözött betyárt, de nem voltak lányai, akiket Barna Péter „ruházott" volna. A ponyvaballada számos motívuma (a szeretői miatti rablás, a betyársors miatti kesergés, az önsiratás és az átok), közhelysora és formulája megtalálható a néhány évtizeddel korábbi és az egykorú közköltészetben, továbbá beépült a 19–20. századi népköltészetbe, elsősorban a betyárköltészetbe. Például:

Kár volna még nékem a fán megszáradni,
Lobogós gyócsgatyám szélnek bocsátani,

Szép sarkantyús csizmám szélnek összeverni,
Fekete két szemem hollónak kivájni.

Ez a közhelystrófa már a *Világi szép ének egy szegény kondásról* című 18. századi kivégzési búcsúénekben,[72] majd más betyárdalokban és -balladákban is felbukkant. A szabadulást szimbolizáló „Felszállott a páva"-motívumot általában a lírai (börtön)dalok, rabénekek és katonadalok említik, mi több, a szabadság és a szabadulás jelképeként Ady költészetében is helyet kapott.[73] A „Fúdd el, jó szél fúdd el hosszú útnak porát" közhelysort a *bujdosóénekek*ben és a *keserves*ekben is megtaláljuk. Az alábbi sorpár pedig:

Nálunk a halottnak hármat harangoznak,
De Barna Péternek egyet sem kondítnak

előfordul a *falba épített feleség* (Kőmíves Kelemenné) balladájában. A ponyvavers korabeli ismertségét, hatását mutatja, hogy egy kiskunsági (halasi) tolvaj,

71 BÉRES András, „Barna Péter betyár balladájához", *Ethnographia* 90 (1979): 85–89.

72 *Bujdosik a disznó kilenc malacával* kezdettel feljegyezték az *Alsókubini kézirat*ban (1782 k.) STOLL 344. Kiadása: RMKT XVIII/14, 227. sz.; jegyzetei, 614–617.

73 A pávaszimbólum gazdag költői és ikonográfiai jelentéséről sok népköltési, népművészeti, magas művészeti és irodalmi példával illusztrálva: MÓSER Zoltán, „Pávás énekek", in MÓSER Zoltán, *Az ősök udvarában,* 67–131 (Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2001).

Benke Kotsis Pál 1818-ra datált „nótájá”-nak ritmikája, rímelése és több formulája is feltűnően hasonlít Barna Péter balladájához:[74]

Szegény Barna Péter be sok lovat lopott,
Románné két lyánya abból ruházkodott.

1818:
Kotsis Pál, Sebestény de sok bankót lopott,
Kamhel József háza abból gazdagodott.

A pusztai csárda most borult bé gyászba,
Szegény Barna Péter most esett rabságra.

1818:
A Kamhel háza is most borult bé gyászba,
Temérdek sokaság áll az udvarába’.[75]

A kora újkori közköltészet latorbúcsúinak egyik legutolsó – önmagában is megálló – példája a *Zöld Marci és szeretője nótái és egymástól való bútsúzások*[76] című 1817-es (majd 1847-ben újranyomott) ponyvakiadványból származik. A hosszú versezet szerzője Pogány Péter kutatásai szerint[77] egy debreceni evangélikus diák, később teológus-professzor, Erdélyi József (1795–1863) volt, aki minden bizonnyal ismerte a *kivégzési búcsúének* modelljét, s ezen kívül is több, különböző korú népi és félnépi szövegrészletet és utalást illesztett be saját költeményébe. A monológokból és dialógusokból álló ponyva a betyár és szeretője közti párbeszéddel indul „Hideg szél fú észak felől…” kezdettel. Ennek a szerelmi dalként önállósult részletnek eleddig négy kéziratos változatát találtam meg az 1840-ig összeírt daloskönyvekben. Ám a korábbi közköltészeti mintákra visszavezethető ponyvaversnek csak bizonyos részletei folklorizálódtak.

Így például az a dialógus, amely Zöld Marci és cimborái, Becskereki, Palatinszki és a vármegye urai között zajlott, néhány strófa erejéig az 1836-ban elfogott és kivégzett dunántúli betyár, Milfait Ferkó kivégzési búcsújaként buk-

74 Küllős Imola, „Híres Benke Kotsis Pál nótája” 1818-ból: Közköltési hírverstől a betyárballadáig”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2,* szerk. Csörsz Rumen István, 87–110 (Budapest: Reciti, 2013).

75 A szövegpárhuzamok kiadása: uo., 102.

76 A betyár személyéről, közköltészeti, folklór és irodalmi utóéletéről összefoglalóan lásd Békés 1966: 42–66; Pogány 1978: 97–105.

77 Pogány 1978: 98–100.

2. kép
Milfait Ferkó

kant fel egy levéltári kéziratlapon. Milfait „magacsinálta" (!) búcsúéneke eredetileg Zöld Marci és társai búcsúzásából lett jól-rosszul átalakítva,[78] valószínűleg röplapon árulták a betyár kivégzés előtt készített portréjával együtt.

Nyilvánvaló, hogy a 19. század első felében még megvolt a társadalmi igény a *kivégzési búcsúének*re, ha valaki Milfait nevében is kompilált egyet. A búcsúénekmondás szokásának meglétét bizonyítja továbbá egy borsodi haramia, *Kadar históriája* is, amelyet egy sajóvámosi parasztember kéziratos versgyűjteménye őrzött meg; és az az ugyancsak ponyván kiadott kivégzési búcsú, amelyet állítólag két,

78 Veszprém Megyei Levéltár XV. 4/d. nr. 19. A vers 19. századi kéziratos másolatán ez áll cím gyanánt: *Milfajt Ferenc verse, amelyet kivégzése előtt félórával írt, amely időt Kopácsy József bíró kegyelemből adott neki.* Teljes szövegét közölte KÜLLŐS, „Kivégzés előtti…", 629–630.

Debrecenben kivégzett rabló katona egyike, bizonyos Kapros János, szoboszlai születésű legény „mondott el".[79]

A Zöld Marciról szóló ponyvavers alig két évtized leforgása alatt bekerült a közköltészetbe, s ott a szituációnak megfelelően átalakult. Zöld Marci alakja megjelent az irodalomban, a színpadon és a népművészetben is.[80] Wándza Mihály 1817-ben népszínművet írt róla, Vörösmarty 1831-ben verset Becskerekiről. Ők ihlették Gaál József *Haramiacsók* című elbeszélését (1835) és Petőfi betyárverseinek egy részét *(Pusztai találkozás, Zöld Marci).* Egy debreceni diákköltő, Bogya József *Bacchus házassága a nimfával* címmel 1825-ben nagyszerű életképekkel és remek folklóradatokkal teli eposzparódiát írt, amelyben Zeus felesége, Júnó mosogatás (!) közben egy Zöld Marciról szóló dalt dúdolgat.[81]

A felakasztásukat váró útonállók, tolvajok búcsúszavai – melyekkel önmagukat és néha a sorsot vagy a forgandó szerencsét okolják bűnös életükért – előbb a betyár témájú (ponyva)balladák kedvelt záradékaként jelentek meg néhány szakaszos vagy soros terjedelemben, majd a betyárdalok szövegébe illeszkedtek be, amint például ebben a balladás dalban láthatjuk:

– Mi haszna mán a világnak,
Ha belüle maj' kizárnak?!
R'ánk van mondva szentenczija
Hogy vagyunk halálnak fija!

Kovács Pista könyves szömmel
A Sándornak sírva felel:
– Éccző löttünk a világra,
Mökhalunk ma gyalázatra!

Mökhalunk ma gyalázatra,
Rosz' embörök prédájára.
Három óra ide hátra,
Készüljünk, pajtás, halálra! [82]

79 A teljes szöveget kiadta Békés 1966: 21.

80 1833-ból való Oroszi György mángorlóra karcolt képe, mely a betyárok kocsmai mulatozását ábrázolja, és 1889-ben készült az a mángorlófa, amely Zöld Marci, Becskereki és Palatinszki találkozását a hadnagyokkal ábrázolja a fegyverneki pusztán. Vö. uo., 62–63.

81 Bogya József, *Bacchus házassága a nimfával.* Az idézett hely: Bán Imre és Julow Viktor, kiad., *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 172.

82 Vö. Kálmány, *Szeged népe,* 3:22–23.

A nyilvánvalóan históriaköltőtől származó balladát Vargyas is közölte Bartók 1906-os dobozi gyűjtéséből:

Kecskeméti gavallérok,
Öten vótak nagy huncutok,
Varga Sándor, Kocsis Antal,
Kovács Pista, Lőcsös Mihály,
Ötödik vót a Csutora.[83]

Igaz, ebben a betyáros közhelystrófákkal, motívumokkal (rablás és vacsorarendelés a csárdában) telített szövegben nem szerepel a végbúcsú, viszont csak ennek a változatnak ismerjük a dallamát.

A betyár tematika 19. századi divatját jelzik az általam „megbetyárosított" balladának nevezett alkotások. Ilyen például egy kevéssé ismert reformkori gyilkosságtörténet tudatos átalakítása. A feleséggyilkosság miatt 1825-ben lefejezett (!) 20 éves Gyura András ceglédi tanyás gazda esete nagy port kavart fel a sajtóban. A gyilkosságot és a kivégzést valaki megverselte, majd a valóságtól eltérő adatokkal folklorizálódott hírverset *Gyuri Bandi*ról Erdélyi János népköltési gyűjteménye is közölte. Csengery Gusztáv műballadája nyomán[84] regény[85] és színpadi mű is készült a „megbetyárosított" témából.[86] Gyuri Bandi nevéhez a szájhagyomány egyre több betyárköltészeti motívumot (például azt, hogy a szeretője biztatására követte el a gyilkosságot), *rabének- és börtöndal*-formulát kapcsolt. A folklorizálódás utolsó fázisában a Gyuri Bandiról szóló balladás dal a dunántúli Patkó fivérekről, az utolsó bakonyi betyárról, Savanyú Jóskáról (†1907), valamint a meggyilkolt kocsmárosnéról, Pápainéról szóló balladák egy-egy motívumával is gazdagodott.[87]

Gyuri Bandihoz hasonlóan kitalált betyárhős volt Villám Bandi és Patkó Bandi. A legkorábbi ponyvát Gőz Lőrinc írta és adta ki Aradon 1863-ban: *Híres betyár-Főnök Patkó Rabló Kalandjai*[88] címmel, ám a versbe szedett négy történet egyike sem felelt meg a dunántúli Patkó testvérekhez, Istvánhoz és Jánoshoz köthető valóságnak. A *Patkó Bandi híres rablóvezér élete és halála* című ponyva a

83 VARGYAS, *A magyar népballada...,* 2:746–747, 120. sz.
84 *Vasárnapi Újság,* 1863, 47. sz.
85 Abonyi Lajos: *A betyár kendője* (1872).
86 ERDÉLYI, kiad., *Népdalok és mondák,* 382. DÖMÖTÖR Sándor, „A betyár kendője I–II.", *Népünk és Nyelvünk* 4 (1932): 31–34; 73–76.
87 KÜLLŐS, „Balladaszüzsék és -típusok...", 405–433.
88 BÉKÉS 1966, 171.

*János vitéz*ből lopott és plagizált részletekkel Pesten jelent meg a Bucsánszky kiadónál 1864-ben. Szerzője Angyal Bandihoz hasonlóan lovasbetyárrá léptette elő Patkó Bandit, és egy ismert strófákból összeállított korabeli betyárdalt, valamint egy „csali" verset, az ún. *Patkó nótá*t *(Ki látott már egy lovon 7 Patkót?)* is közölt. A szójátékra épült műdal 1875-ben jelent meg ponyvakiadásban:

Puszta csárda két oldalán ajtó
Oda ugrat pejparipán Patkó
Szép csárdásné, úgy adja fel a szót,
Látott-e már egy lovon hét patkót?
Ha nem látott, jöjjön ide, láthat,
Négyet visel e gyönyörű állat,
Az ötödik magam vagyok, nemde?
Kettő meg a csizmámra van verve.

A Patkóról szóló ponyvák kifejezetten azokat a romantikus, a betyárt idealizáló toposzokat és motívumokat használták fel, amelyeket az egy emberöltővel korábbi, dunántúli *Sobri Jóská*ról (†1837) költöttek. A maga korában Sobrinak volt a legjelentősebb sajtója, élettörténetét németül és franciául is kiadták, színpadon is megjelenítették, sok népdal szólt róla, ám balladás éneke nem volt. A róla megjelent ponyvakiadványok, regényes életrajzok kiszínezték Sobri személyiségét, kalandjait, és valótlan tetteket kapcsoltak nevéhez. Ezeket a hamis, romantizáló műveket „sobriádáknak" nevezi az irodalomtudomány.[89]

A folklorizálódás jó példája *Bogár Imre nótája*. A szép kiskunsági betyárt 20 éves korában Pesten akasztották fel. Az 1862-ben kiadott, Tatár Péter által írt ponyván a prózai életrajzi beszámoló után *Bogár Imre búcsúja* címmel egy 25 strófás, egyes szám első személyű, moralizáló, didaktikus kivégzési búcsúvers szerepelt.

89 Holics-Székely László, *Georg Schobri der Räuber Hauptman in Ungarn; u. ez magyarul, Sobri György [!] magyar rablóvezér. – Jellemkép a legújabb időkből* (Lipcse, 1837). Ebből készült a legkorábbi magyar témájú francia betyárregény is 1839-ben, majd egy zenés-táncos színmű, melyet Párizsban és Berlinben is bemutattak. Vö. Küllős, *Betyárok könyve,* 109. További ponyvák: *Sobri Jóska a híres és rettegett bakonyi betyár élete és kalandjai* (Budapest: é. n.); *„Sobry Jóska a híres úri betyár kalandjai vagy a magyar Rinaldo Rinaldini* (Budapest: é. n.); *Sobri Jóska haramiák kapitánya, mint szatócs, könyvnyomtató, kalapos és gyógyszerárus, úgyszinte mostani sorsa Amerikában. Írta ő maga* (Pest, 1843); E. M. Oettinger, *Schobri, Ungarns größter Bandit* (Lipcse, 1863); *Sobri Jóska hírhedt viselt dolgai az 1836. és 1837. években,* leírta Kaszás Máté (Budapest, 1875). A betyár franciaországi sajtójáról: Szász Géza, „»Sobri, a betyár« második élete a XIX. századi Franciaországban", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 12,* szerk. Csörsz Rumen István (Budapest: Reciti Kiadó, 2024), megjelenés előtt.

Mily sokan kísérnek ki kora síromhoz,
Mily sokan tódulnak ki a bitófámhoz,
Hogy lássák mint lakol a rút gonosztevő,
A törvény szigora hogy mily[en] rettentő![90]

Az 1881-es, Bucsánszky által után nyomott ponyvafüzetből *ifj. Bogár Szabó Imre elhíresedett rablónak életleírása és halála* egy hónap leforgása alatt 35 ezer példány kelt el, ez alapozta meg a betyár országos hírét. Ebben a füzetkében már megjelent a róla szóló népballadaszöveg, *Bogár Imre nótája* címmel:

Zavaros a Tisza, nem akar higgadni,
Az a híres Bogár Imre átal akar menni.

Bogár Imre balladája országszerte alig variálódó szöveggel és azonos dallammal terjedt el. A balladának már egészen más a hangütése, mint a fentebb idézett ponyvaversé. A balladai történet – miszerint a betyárdicsőség rövid ideig tart, s biztos bukással végződik – igaz. Az a motívuma azonban, hogy Bogár Imre a szeretője (Duli Maris/Marcsa) miatt vetemedett lólopásra, mert a családalapításhoz kellett neki a pénz, már költői kitalálás.

Békés István azt állította, hogy a csiszolt formájú népballada nem a betyár kivégzése alkalmával, hanem később keletkezett:

> [...] talán az 1881-es kiadást megelőző korábbi utánnyomások valamelyikénél csatolták a füzet eredeti szövegéhez [...]. A Moldvától Zaláig, Torontáltól Zemplénig elterjedt ballada új vonzerőt adott a régi portékának.

Bartalus István 1870–1871-ben jegyezte fel, Török Károly hódmezővásárhelyi dalai között pedig 1872-ben jelent meg.[91] Szerzője „valószínűleg egy korabeli vásári ponyvaárus, históriás lehetett, aki meglehetősen jól ismerhette a korabeli népköltészetet, s egy bevált formula vagy rímtoposz kedvéért változtatta délre a betyár délutáni kivégzésének időpontját.

Harangoznak délre, fél tizenkettőre;
Most kísérik Bogár Imrét A vesztő helyére. [...]

90 A teljes ponyvaverset lásd BÉKÉS 1966: 214–217; a Bogár Imre-ballada szöveg- és dallamváltozatait kiadta VARGYAS, *A magyar népballada...,* 2:635–641, 101. sz.

91 BÉKÉS 1966, 211–213.

3. kép
A Bogár Imre-ponyva címlapja

Kiapadt a Tisza, csak a sara maradt
Meghalt szegény Bogár Imre Csak a híre maradt.[92]

Általánosságban elmondhatjuk, hogy az első betyároknak, Angyal Bandinak, Zöld Marcinak, Sobri Jóskának mind a populáris kultúrában, mind a szépirodalomban gazdag utóélete volt. A betyárok élettörténetének, tetteik mondakörének, kedvelt „nótájának" népszerűsítéséhez nemcsak a kivégzésükkor röplapokon terjesztett, társadalmi normákat erősítő, moralizáló versek járultak hozzá, hanem a kortárs írók, költők, valamint a népszínművek is. Ám nem mindegyikőjükről született ballada. Még Rózsa Sándorról, a „betyárkirályról" sem, ami azzal magyarázható, hogy pályafutása nem volt olyan üstökösszerű,

92 Uo., 213.

mint a fiatalon kivégzett, állítólag „angyali szépségű" Bogár Imréé. Hírnevéhez viszonyítva még a Rózsa Sándorról szóló dalok száma is aránytalanul kicsi, bár a betyárvilág elmúltával sok dalba és balladába az ő nevét illesztették bele a kevésbé ismert, feledésbe merült, kisstílű, helyi betyárok, fenegyerekek neve helyett. Ilyen pl. a

Mátészalka gyászban van,
Gacsaj Pesta halva van

kezdetű *siratóballada,* ami így módosult:

Bakonyerdő gyászban van,
Rózsa Sándor halva van...

Ráadásul Rózsa Sándor alföldi lovasbetyár volt, sohasem járt a Bakonyban. Ez inkább a Sobri-történetből szűrődött át.

A kordivatnak megfelelően ugyancsak utólag lett „megbetyárosítva" az országszerte igen népszerű, régi stílusúnak tartott *Fehér László*-ballada *(A halálraítélt húga).* Vargyas 14. századi francia eredetűnek tartotta, bár elismerte, hogy „élete, elterjedése és divatja együtt járt a betyár- és pásztordalokkal; dallamaik is többnyire azonosak".[93] Bóta László irodalomtörténész szerint a történet eredetileg Hunyadi László kivégzéséről szólt, s a népballada a korabeli udvari énekmondók hagyományából merített. Még a 20. század első felében is számtalan újraköltésével találkozunk, amelyekben megváltoztatták ugyan a kivégzés módját fővételről akasztásra vagy agyonlövésre, ám szereplőinek erkölcsi felfogásából, érzelemdús, indulatoktól fűtött hangjából még érezhető a 15. század szellemisége. Csörsz Rumen István hívta fel a folkloristák figyelmét a balladatípus korai ponyvakiadására (1838), illetve az Erdélyi János-féle szövegkiadásra (1846) is. Talán épp az 1810-es évekbeli *Angyal Bandi*-ponyva „Rajta üte Gönc városa megfogni, megfogni" sorából került át a lólopás ötlete és a helynév az egyébként más metrumú Fehér László-balladába.[94]

Vargyas Lajos a *ponyvaballadák* közé sorolta *Pápainé (A kiirtott kocsmároscsalád)*[95] típusnévvel az egyik közismert 19. századi *bűnténybalLadát*. A tiszahajlati

93 A ballada szöveg- és dallamváltozatait lásd Vargyas, *A magyar népballada...,* 2:284–301, 27. sz., idézet: 301.

94 Lásd Csörsz Rumen István, „Rudasné Bajcsay Márta: *Folyosóról folyosóra... A variánsok útvesztői között,* L'Harmattan, Budapest, 2016", *Ethnographia* 127 (2016): 672–675, 674.

95 Vargyas, *A magyar népballada...,* 96. sz., 2:606–619.

csárdában 1859-ben történt többszörös gyilkosság versbe szedett históriáját csak első megjelenései alapján nevezhetjük így, valójában ez is „megbetyárosított" bűntényballada, mint a Gyuri Bandiról szóló. A hétszeres gyilkosságot ugyanis boszszúból Pápai Mihály kocsmáros keresztkomája, gyermekei keresztapja követte el. Az újkori históriás énekek stílusában megfogalmazott 9–10 strófás változatokban még a valóságnak megfelelő realista részletek találhatók: a brutális gyilkosság időpontja, helye, az áldozatok nevei, s mindez kívülállóként (egyes szám 3. személyben) elbeszélve. A valóságnak megfelelő mozzanatok azonban a későbbi, szájhagyományozódó változatokból már kimaradtak, a véres tettet már betyároknak tulajdonították:

Jaj, de széles, jaj, de hosszú az az út,
Akin az a kilenc betyár elindult!
Akin az a kilenc betyár elindult!
Pápai úr udvarába befordult.
(Derzstomaj, Jász-Nagykun-Szolnok m.,1939)

Jaj, de széles, jaj, de hosszú az az út,
Amelyiken kilenc betyár elindult!

Kilenc betyár kilenc felé lovagolt,
Pápainé kocsmájába betartott
(Majláthfalva, Temes m.; Ercsi, Fejér m., 1958)

Maga Vargyas Lajos állapította meg, hogy a ballada szövege „fokozatosan folklorizálódott":

> A népi csiszolómunka tehát megindult rajta, hogy általánosabbá, „elvontabbá" tegye. Végül mégsem lett belőle igazi ballada, minthogy egy véres eseményen kívül semmi lélektani konfliktust nem tartalmaz.[96]

Az első világháborúig virágzó magyar betyárfolklór igen heterogén összetételű hagyomány volt, amelyet egyaránt táplált a 18–19. századi nyugat-európai eredetű romantikus irodalom, a rabló-színjátékok, népszínművek, ponyvakiadványok és a kora újkori közköltészet írásos emlékei, például a kivégzési búcsúversek, a bujdosódalok, rabénekek, valamint a szóbeliségben megőrzött népballadák.

96 Uo., 613.

A betyárfolklór mentalitása ambivalens, és – szemben a kora újkori latorénekekkel – mindig kívülről szemléli, láttatja és „kommentálja" a törvényen kívüli életet és erkölcsöt. A betyárnak mint „népi" és „nemzeti hősnek", sőt trixternek a 13–14. században élt angol Robin Hood volt a mintája, akinek tetteit a 17. századtól ponyvanyomtatványok, kolportázs-regények és színjátékok népszerűsítették Európa-szerte. Gondoljunk csak Friedrich Schiller *Haramiák* című drámájára vagy az osztrák drámaíró és színigazgató, Karl Friedrich Hensler *Rinaldo Rinaldini* című népies bohózatára. A róla vagy a szlovák Jánošíkról, a francia Cartouchról, a magyar Sobri Jóskáról és Rózsa Sándorról készült színművek, filmek, tévésorozatok és a szépirodalmi munkák a „sobriádáktól" kezdve Jókai Mór Angyal Bandiján és „Fatia Negráján" át Krúdy Gyula, Tömörkény István, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond Rózsa Sándorról írt műveiig, az ukrán Sevcsenko, Ivan Franko írásai, a cseh Ivan Olbracht *Nikola Suhaj, a betyár* című regénye mind-mind a kortárs szájhagyományból, a ponyvákból és kalendáriumokból, újsághírekből merítettek.

De térjünk vissza tanulmányom központi problémájához a ponyvaballadákhoz. Vargyas monográfiája és nyomában a nagyobb, nevezetesebb balladagyűjtemények relatíve kevés új stílusú alkotást közöltek, mivel a klasszikus balladákhoz viszonyítva azokat a szerkesztők költőileg kevéssé értékes szövegeknek tartották.[97] Vitathatatlan, hogy a „félnépi" hírversírók piacorientált verseinek esztétikai, poétikai minősége alatta marad a klasszikus népköltési alkotásokéinak, annak ellenére, hogy szerzőik gátlástalanul emeltek át sorokat, strófákat a kortárs költők (Petőfi, Arany) verseiből. Bár az új stílusú balladáknak, históriáknak nem sok idejük volt a csiszolódásra, közkedveltségük és közismertségük a 19. század közepe óta sokkal nagyobb lett, mint a régi stílusú balladáké, ugyanis kortárs társadalmi, szociális problémákat pendítettek meg. A 19. századi kéziratos feljegyzések túlnyomó többsége új stílusú, szerencsétlenség-, gyilkosság- vagy bűnténnyballada.[98] Kivételt képez a társadalmi egyenlőtlenségeken alapuló *Bárólány és a juhász (gulyás),* illetve a *Halálra táncoltatott lány (Sági ~ Csáti bíró lánya)* balladája. Gya-

97 Kivételt képez néhány regionális gyűjtemény, pl. Gulyás Éva és Szabó László, kiad., *Túl a Tiszán a szendrei határban: Népballadák és históriás énekek Szolnok megyéből* (Szolnok: Verseghy M. Kvt.–Damjanich János Múzeum, 1977$_2$); Pozsony Ferenc, kiad., *Álomvíz martján: Feketeügy vidéki magyar népballadák* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1984), Réthey Prikkel Miklós, kiad., *Rákóczi kis úrfi: élő népköltészet Akasztón: balladák és balladás dalok* (Akasztó: Önkormányzat, 1992); Liszka József, kiad., *Nyitra vidéki népballadák: Arany A. László hagyatékából,* kotta- és képanyag Nagy Myrtil (Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2009).

98 Elég, ha Schram Ferenc budapesti kézirattárakból közzétett balladapublikációinak arányaira hivatkozom. Schram, „Balladák a budapesti könyvtárak..." (1959): 128–157; (1962): 92–225.

korlatilag majdnem mindegyik bűntény vagy szerencsétlenség témájú balladának van írott, ponyván is terjesztett előzménye, bár egy-egy kriminális téma (például a gyermekgyilkosság, így pl. a betyármotívumokkal gazdagított Szabó Vilma, *A háromszoros magzatgyilkos*)[99] a klasszikus anyagban is előfordul *(Magzatgyilkos lány, Szabó Erzsi)*.[100]

Végezetül egy regionális ismertségű alkotásról, a penyigei (Szatmár vm.) summáslányok vízbefulladásáról szóló *históriás ének*ről osztanék meg néhány gondolatot, Erdész Sándor tanulmányára építve.[101]

A vízi balesetről szóló históriás ének ismerete aránylag szűk területre korlátozódik. Szövegét 1905-ben a „sarlós" vásáron (június közepén) árulták ponyván, egy vak koldus énekelte, tőle tanulták és azóta éneklik különböző munkaalkalmakkor. Erdész Sándor gyűjtése idején a helybéli felnőttek valójában már csak 2-3 versszakát dalolták a penyigei tragédiának, ám az iskolai tanulók jóval hosszabb változatot ismertek:

> a mai Szabolcs–Szatmár megye területén öt históriás tevékenységéről tudunk. Hogy közülük melyik volt a penyigei históriás ének szerzője, sajnos, nem sikerült ez ideig megállapítanunk. Bár a szerző személye tisztázatlan maradt, az egyéni szerzőséghez nem fér kétség. Korábban a dal teljesebb formában élt.[102]

Mint kiderült, egy helybéli tanítónő nagy hozzáértéssel kiegészítette a szájhagyományban töredékesen fennmaradt helyi balladát. Forrása egy olyan kéziratos énekeskönyv volt, mely többek között az „eredeti" históriás verset is tartalmazta. Erdész Sándor szerint a tanítónő népművelői tevékenysége a balladás dal újjászületését *(revival)* eredményezte:

> Feltűnő, hogy a terjengős históriás ének a reális tényekből csupán azt közli, hogy kilenc kislány a hajó orrába ült, a hajó felborult, a leányok a Szenkébe fulladtak. Arról, hogy a tragédia milyen előzmények után, miért és hogyan zajlott le, sem a históriás ének, sem a ballada nem szól. Ez a körülmény arról tanúskodik, hogy a históriás-szerző a penyigei esetről csupán „rövid hír"-t hallott, melyből kiindulva – egyéni formulák, a meglevő história-repertoár felhasználásával – egész történetet kerekített.[103]

99 Vargyas, *A magyar népballada...,* 2:259–270, 24. sz. Vargyas szerint a magyar változat németből keletkezett a 19. században.
100 Uo., 2:255–258, 266–270, 23. sz.. Vargyas szerint a magyar népballada francia eredetű.
101 Erdész Sándor, „A penyigei históriás ballada", *Ethnographia* 77 (1966): 254–265.
102 Uo., 259.
103 Uo., 261.

4. kép
A ballada dallama (Erdész Sándor közlése, 1966)

Erdész Sándor tanulmánya a folklorisztikai kutatás számára két szempontból is értékes. Egyrészt egy 1905-ben történt penyigei szerencsétlenség többféle életmódját *(monda ~ igaz történet / hírvers / históriás ének ~ históriás ballada)* mutatja meg a Szatmár megyei szájhagyományban:

> a jól sikerült históriás énekek elterjedtek a nép között és a folklorizáció törvényei alapján átalakultak, kicsiszolódtak, a nép ízléséhez formálódtak. Nem egy históriás balladánkról kimutatható, hogy ilyen körülmények között született meg. Históriás balladának tartjuk a penyigei balladát is[.][104]

Másrészt Erdész meggondolásra érdemes, elfogadható terminológiai javaslatokat tesz: „a korabeli (kiforratlan) dalt *históriás ének*nek, a folklorizálódott dalt *históriás balladá*nak nevezzük”.[105]

104 Uo., 254.
105 Uo., 259.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az újkori história- és ponyvaszerzők részint átformálták a megtörtént eseményeket, kiszínezték a valóságot; részint épp ellenkezőleg, közismert formulák és dallamok alkalmazásával általánosították és a nyomtatás révén „rögzítették", kanonizálták piacra termelt énekeiket, poétikailag gyakran igénytelen verseiket.[106] A szóbeli „átdolgozás", csiszolás tovább általánosította az egyedi eseményeket, több esetben „megmagyarázta" a hősök vagy áldozatok normasértő viselkedését (ezt látjuk *Gyuri Bandi, a Pápainé* vagy *a cséplőgépbe esett lány* balladájánál), elhagyta a lokálisan ismert, személyes részleteket. Az alkotás többnyire lerövidült a szóbeliségben, elmaradt az idő- és térbeli tájékoztatás az elejéről – „Hallottátok, *(X. helység)*ben mi történt? / *X. Y.*-t *(itt meg itt)* megölték" –, az oktató-moralizáló strófák pedig a végéről. Az újkori, paraszti históriás énekek, hírversek[107] szerkezetére, motívum- és formulakészletére kétségkívül nagy hatással volt az új stílusú népballada.

> A história jellegzetesen átmeneti, gyorsan változó műfaj. [...] Létrejötte összefügg az írás-olvasás terjedésével, [...] amikor az első nyomtatványok megjelentek, a hajdani epikus énekköltészet hagyományából bizonyos jellegzetes formai elemeket átvéve, ezt az énekhagyományt továbbéltette.[108]

Egyetértek Szigeti Csabával, aki történeti témájú közköltészeti antológiánk kapcsán kifejtette:

> Nem a közköltészet kutatójának a feladata [...], hanem az irodalomtörténészé, hogy az egyes szövegek életrajzát legalább a múlt század legvégéig leírja [...]. S ezt úgy teheti meg, ha egy multiplikált filológia, egy megsokszorozott megközelítés szemléletét és eszközrendszerét rendezi melléjük.[109]

Egy terminológiai probléma – a ponyvaballada – ürügyén megkezdett vizsgálódásom során számomra világossá vált: a népköltészet kutatóinak is az lehet az egyik jövőbeli feladata, hogy a balladaszerű énektípusok, epikus szüzsék, szövegcsaládok életrajzát és minél teljesebb variantúráját feltárja.[110] Ehhez azonban a né-

106 Vö. Takács, „Paraszti históriaköltészet"; Katona Imre, „Homérosz egy kései utóda Csongrádon: Lóczi Franci, vak históriás élete és versei", *Oppidum Csongrád* 3 (1966): 55–88.

107 A félnépi, nem popularizálódott, dallam nélküli klapanciák neve a *hírvers*.

108 Takács, „Paraszti históriaköltészet", 396.

109 Szigeti Csaba recenziója az RMKT XVIII/14. kötetről: https://www.reciti.hu/2014/2498.

110 Ez több balladatípus *(A halálra táncoltatott lány; a cséplőgépbe esett lány; Szűcs Maris, a meggyilkolt fonólány)* esetében már meg is történt. Vö. Kríza Ildikó, *A halálra táncoltatott lány* (Budapest:

met, angol, ír, norvég, cseh és szlovák példákhoz hasonlóan egy országos, a magyar nyelvterület egészére kiterjedő digitális ponyvaadatbázis létrehozása szükséges. Az első lépések már megtörténtek ebbe az irányba. A világi verses ponyvákból Csörsz Rumen István már online adatbázist hozott létre az Irodalomtudományi Intézetben, és két antológiát adott ki, ezt kellene újabb adatokkal szisztematikusan bővíteni, továbbá a ponyvák „multiplikált filológiai"[111] módszerű vizsgálatát alapkutatásként beemelni a bölcsészettudományok többszólamú diskurzusába, mert ezek eredményei nélkülözhetetlenek az irodalom-, folklór- és kommunikációelméleti szakkutatás számára.

Történeti szövegfilológiai nyomozásom eredményeként az is nyilvánvaló, hogy a ponyvaballada mint csoportelnevezés fölösleges, hiszen számos balladatípusunknak fellelhető kéziratos és/vagy nyomtatott előzménye, e kétféle mediális csatorna összefügg egymással, és csak belezavar a Európa-szerte elfogadott történeti-tematikus csoportosításba. A ponyvaballada kifejezés helyett azokat a „piacra termelt", „félnépi" szerzőhöz köthető epikus énekeket, amelyek több-kevesebb változtatással fennmaradtak a szájhagyományban, Erdész Sándor javaslata nyomán *históriás balladá*nak kellene neveznünk. Ezzel részint utalhatnánk a 16. századi históriás énekköltészettel való kapcsolatára, ahogy az újkori históriások, hírversírók folklorizálódott munkájára is. A folklorisztika szempontjából ezek az írásbeliségben létrehozott alkotások a legújabb kori szóbeliség másodlagos termékei.

Akadémiai Kiadó, 1967); KRÍZA Ildikó, „A mezőgazdaság kapitalizálódásának visszhangja népköltészetünkben", in *A parasztdaltól a munkásdalig,* szerk. KATONA Imre, MARÓTHY János és SZATMÁRI Antal, 229–250 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968); TARJÁNYI, „Kritikát író költő…".

111 Szigeti Csaba kifejezése, vö. 109. lábjegyzet.

Domokos Mariann

Népmese és ponyva

Paradigmák és kutatásmódszertani kérdések a szóbeliség és az írásbeliség kölcsönhatásáról

A folklorisztikatörténet a magyar prózafolklór legkorábbi dokumentumai között tartja számon a Mailáth János által 1825-ben kiadott *Magyarische Sagen und Maehrchen* című kötetet. A jegyzetekkel kísért gyűjteményben a szerző több, általa közölt történet forrását is megjelölte, emellett – szinte mellékesen – felhívta a figyelmet a szóbeli kultúra, illetve a népköltészet egy nagy jelentőségű, ám ritkábban hangsúlyozott vonására: az idegen eredetű mesék meghonosításának és elterjedésének gyakorlatára. Mailáth példaként Carlo Gozzi (1720–1806) velencei drámaíró és meseköltő nevét említette, akinek meséjét egy közelebbről nem ismert, ám általa hírességként hivatkozott Abaúj megyei mesemondónőtől hallotta.[1]

E rövid megjegyzés arról árulkodik, hogy a magyar mesekutatás már a történetének kezdeteitől fogva számolt azzal a hatással, amelyet az írásbeli kultúra a szóbeliségre gyakorolt. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy ezt a szempontot a szövegfolklorisztikai vizsgálatok módszeresen nem érvényesítették, és így az említett hatás az elmúlt kétszáz évben körvonalazatlan maradt, s azóta is a magyar prózafolklór látens, gyakran említett, de részleteiben soha ki nem fejtett tulajdonságaként van jelen. Az alábbi tanulmánynak nem célja ezt a hiányt pótolni, ugyanakkor néhány koncepcionális probléma hangsúlyozásával, valamint a már ismert, de szétszórtan közzétett adatok egymás mellé rendezésével és értelmezésével az eddigieknél is határozottabban kíván amellett érvelni, hogy a könyvnyomtatás a különböző karakterű populáris kiadványokban megjelenő olvasmányokon keresztül *alapvető* szerepet játszott a szóbeliséghez tartozó, vagy a később akként

1 „Dem Märchenforscher fällt es auf, dass sich ganz fremde Märchen im Volk ausgebreitet haben, die aber von den Erzählern immer nationalisirt [!] werden. So habe ich von einer berühmten Erzählerin [aus dem Abaújvárer Komitat] eines der schönsten Märchen Gozzis gehört; und das Märchen fremden Ursprungs: 'von dem Schwanmädchen' ist in ganz Ungarn bekannt." Johann Grafen Mailáth, *Magyarische Sagen und Maehrchen* (Brünn: Trassler, 1825), 280.

azonosított magyar népmeseszövegek terjedésében.[2] Meggyőződésem, hogy az írásbeliség, a nyomtatott kultúra, illetve a szerzői/szerkesztett művek magyar népmesékre gyakorolt hatásának, különösen a mesék nyomtatás útján való *terjedésének* a következetes vizsgálata a magyar szövegfolklorisztikának kifejezetten termékeny kutatási iránya lehet, amelynek érvényre jutását az alábbi írás is ösztönözni kívánja.

A szájhagyományozó paradigmától a mesék nyomtatáson alapuló történetéig

A folklorisztika a folklór talán legmeghatározóbb jegyeként tartja számon annak szóbeli, szájhagyományozó jellegét. A nép szellemi műveltségének tanulmányozására létrejött szaktudomány önértelmezése szempontjából is kiemelt jellemző, a szóbeliség azért is tételeződhetett értékként, mivel a nem rögzített, változó formában létező jelenségek tünékenyebbek, ebből fakadóan veszélyeztetettnek és megmentésre szorulónak minősültek.[3] Hagyományosan a folklór oralitásból fakadó tulajdonságai (szájhagyományozás, variabilitás, szerzőtlenség) mentén szoktak különbséget tételezni népköltési (folklór-) és irodalmi szövegek között.[4] E hipotetikus közegfelosztás szerint az irodalmi szövegnek az írásbeliség volna a terrénuma, melyeknek létrejötte szerzőhöz kötött, megjelenési formája stabil, míg a népköltészet alapvetően a szóbeliséghez kapcsolódik, amelyet az anonimitás és instabil szövegfogalom jellemez. Az az elképzelés, miszerint létezik egy halmaz, amelyben az irodalmi szövegek foglalnak helyet, és van egy attól elkülönült, a folklóralkotások számára fenntartott másik, inkább csak teoretikus modellként működik; a halmaz elemeinek egymásra hatása régóta nyilvánvaló.[5] Mégis időről időre fontosnak tűnik újra hangsúlyozni, hogy a történeteket „az irodalmi-

2 Az elmúlt években számos esettanulmányban és részösszegzésben foglalkoztam a kérdéssel, és ebből a szemléleti alapállásból készült a 19. századi magyar népmesegyűjtést középpontba állító monográfiám: DOMOKOS Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának történetéből,* Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015). Ide kapcsolódik a Grimm-mesék ponyvaváltozataira fókuszáló szöveggyűjtemény is: *Grimm-mesék* 2022.

3 GULYÁS Judit, „A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklorisztika önmeghatározása", in *Médiák és váltások: Identitások és médiák 2,* szerk. NEUMER Katalin, 11–29 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2015).

4 E felosztás folklórtextológiai következményeiről lásd DOMOKOS Mariann, „A folklorisztika szövegfogalmai és textológiai gyakorlata", *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 802–823.

5 A folklorisztika a hivatalos, a művelt, az „elit" kultúra és a „népi" kultúra közötti, egymással ellentétes irányú folyamatokat a *folklorizáció* és a *folklorizmus* fogalmaival írja le, ahol előbbi a népi felé, utóbbi pedig az onnan irányuló kulturális folyamatokat jelenti.

ság mögött megbúvó oralitásra, valamint az oralitás mögött rejlő irodalmiságra" egyaránt nyitott szemmel érdemes csak megközelíteni.[6]

Az 1920-as évek elején a bonni germanista, Hans Naumann a kultúra két (szellemileg aktív „felső" és inaktív „alsó") rétegét különböztette meg egymástól, és felhívta a figyelmet ezek kapcsolatára. Szélsőséges álláspontja a *lesüllyedt kultúrjavak*ról szóló elméletként *(gesunkenes Kulturgut)* híresült el, amely szerint az egyes művelődési elemek mindig a magas kultúrából szállnak alá a széles néprétegek közé, így a népi örökség kizárólag a felsőbb társadalmi rétegekből származik, amelynek a nép csupán passzív befogadója.[7] Naumann a nép alkotóképességét és produktivitását tagadó, egyoldalú koncepcióját a néprajztudomány elvetette, a mozdulatlanul hagyományozódó, zárt népi kultúráról kialakult képet azonban az alászálló műveltségi javakról szóló elmélet összességében mégiscsak módosította, árnyaltabbá tette.[8] Naumann koncepciójával nagyjából egy időben Albert

6 Ugyanezt nyomatékosította Jan Ziolkowski, a Harvard University középkori irodalomra specializálódott oktatója az American Folklore Society 2006-ban Milwaukeeban (Wisconsin) tartott éves találkozóján, a tündérmesék irodalmi eredetének kérdéséről rendezett vitaülésen: „[...] we may never know whether a given story originated orally or in writing, that we must accept the impossibility of a universalizing theory that covers all tales of any given type, and that we need to approach each and every story with an open eye to orality lurking behind literariness as well as to literariness behind orality. Life without absolutes can be disconcerting, but much richer." Jan M. Ziolkowski, „The Rise and Fall of the 'Rise Tale'", *ISFNR [International Society For Folk Narrative Research] Newsletter,* March (2007): 21–22, 22.

7 Hans Naumann, *Grundzüge der deutschen Volkskunde* (Leipzig: Quelle & Meyer, 1922). Az elmélet rövid összefoglalását adja: Voigt Vilmos, „Gesunkenes Kulturgut", in VIL 3:519. Részletes kifejtését lásd Ingeborg Weber-Kellermann, „Hans Naumann und die Lehre vom »gesunkenen Kulturgut«", in Ingeborg Weber-Kellermann, *Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften* (Stuttgart: J. B. Metzler, 1969), 55–63.

8 A mesekutató Honti János szerint az európai (tündér)mese műfaji strukturáltságát tekintve bizonyosan a művelt kultúrából ered: „Az európai mese jól felépített, érdekes novella, hármas tagozódású cselekménye fokozatosan emelkedik és bonyolódik, befejezése kibékítő és végleges – rendszerint lakodalom a befejező kép. Ezekkel a magas fejlettségű tulajdonságaival csak magas kultúrából eredhetett és így kétségtelenül gesunkenes Kulturgut." Ugyanakkor Honti álláspontja szerint a magyar folklórban a lesüllyedt műveltségi javak szerepe kisebb, mint Nyugat-Európában. Honti János, „A vogul mesék áttekintése", *Ethnographia* 42 (1931): 181–192, 187. Máshol ugyanő amellett érvelt, hogy a népi kultúra nem szükségképpen áll alászálló műveltségi javakból, de szerinte nem is ez az igazi kérdés, hiszen nem az *eredete,* hanem a *létformája* teszi a folklórt sajátossá. A tökéletes szóbeli változat rekonstruálására való hagyományos törekvés helyett egészen más folklorisztikai feladatot jelölt ki: „így hát nekünk nem csak arra kell ügyelnünk, hogy vannak rossz változatok, hanem különösen arra, hogy vannak rossz változatok. Arra, hogy van a népi kultúrának igénye olyan hagyományokra is, amelyek nem teljesek, amelyeknek a formája megrokkant, amelynek a jelentése elhalványult. Más szóval: igénye van még a hagyományra, amikor már nincs igénye arra, ami a hagyomány teljességét és töretlen formáját, világos értelmét jelenti: a hagyomány alapjául szolgáló

Wesselski elsőként érvelt az európai mesék történetével összefüggésben az írástudás és a nyomtatás elsőbbsége, a mesék nyomtatott kultúrán alapuló terjedése mellett.[9] Hasonlóan Jan de Vries elképzelése szerint a nép szerepe a számukra hozzáférhetővé tett mesék megőrzésére és alakítására korlátozódott.[10]

A népi kultúra és a népmesék/tündérmesék eredetéről, illetve terjedéséről megfogalmazott, gyakran „elitistaként" hivatkozott, időről időre felbukkanó szólamok ellenére, a folklorisztikában és a közgondolkodásban is a Grimm fivérek 19. század elején kialakított („oralista") koncepciója maradt az uralkodó, amely szerint a népköltészet elsődlegesen a szóbeliséghez tartozik, a népi kultúrának pedig mindig is integráns részét képezte a tündérmese a népmese más műfajaival együtt. Ez az elképzelés alapvetően kérdőjeleződött meg az elmúlt néhány évtized német és amerikai könyvtörténeti-filológiai mesekutatásai nyomán. Heinz Rölleke, a Grimm fivérek *Kinder- und Hausmärchen* című gyűjteményének legalaposabb ismerője a Grimm-mesék népi adatközlőktől való származásának fikcióját döntötte meg rendkívül alapos filológiai kutatómunkával.[11] Rudolf Schenda

szellemiségre." HONTI János, „Epikus néphagyomány", *Magyarságtudomány* 1 (1935): 126–135; 2 (1936): 371–386, 377–378.

9 Ruth BOTTIGHEIMER, „Preface to the Special Issue on Fairy Tales, Printed Texts, and Oral Tellings", *Marvels & Tales* 21, 1. sz. (2007): 11–15, 11–12; Wesselski népmeseelméletéről bővebben: Emma Emily KIEFER, *Albert Wesselski and Recent Folktale Theories* (Bloomington: Indiana University, 1947).

10 Jan de VRIES, *Betrachtungen zum Märchen, besonders in seinem Verhältnis zu Heldensage und Mythos* (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1954). A finn mesekutató, Satu Apo véleménye szerint a nép kreatív képességeit megkérdőjelező, fent említett nézetekben felismerhetők azon 20. század eleji félelmek, amelyek szerint a tömegek hatalma és ízlése veszélyezteti a magas kultúrát. Satu APO, „The Relationship between Oral and Literary Tradition as a Challenge in Fairy-Tale Research: The Case of Finnish Folktales", *Marvels & Tales* 21, 1. sz. *(Fairy Tales, Printed Texts, and Oral Tellings)* (2007): 19–33, 22.

11 Heinz RÖLLEKE, „The »Utterly Hessian« Fairy Tales by »Old Marie«: The End of a Myth", in *Fairy Tales and Society: Illusion, Allusion, and Paradigm,* szerk. Ruth BOTTIGHEIMER, 287–300 (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1986). A 2023-ban elhunyt Rölleke számos Grimm-szövegkiadást rendezett sajtó alá az 1970-es évektől kezdve, többek között Grimmék legrégebbi mesegyűjteményét, vö. Heinz RÖLLEKE, *Die älteste Märchensammlung der Brüder Grimm: Synopse der handschriftlichen Urfassung von 1810 und der Erstdrucke von 1812* (Cologne–Genève: Fondation Martin Bodmer, 1975). Ő rendezte sajtó alá a *Kinder- und Hausmärchen* (továbbiakban KHM) Grimm fivérek által használt, kéziratos jegyzetekkel ellátott első kiadását, vö. Heinz RÖLLEKE és Ulrike MARQUARDT, *Kinder- und Hausmärchen gesammelt durch die Brüder Grimm,* Transkriptionen und Kommentare in Verbindung mit Ulrike MARQUARDT von Heinz RÖLLEKE. Vergrößerter Nachdrück der zweibändigen erstausgabe von 1812 und 1815 nach dem Handexemplar des Brüder Grimm-Museums Kassel mit sämtlichen handschriftlichen Korrekturen und Nachträgen der Brüder Grimm (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986). A *KHM* keletkezéséről és bonyolult szövegtörténetéről összefoglalóan: NAGY Ilona, „A Grimm testvérek mesegyűjteményéről", in NAGY Ilona, *A Grimm-*

és tanítványainak kutatásai a nyomtatott kultúra és az olvasás alapvető fontosságára irányították a figyelmet.[12] Vizsgálataikkal azt igazolták, hogy Európa népi kultúrája a kora újkor óta sokféleképpen és intenzíven kapcsolódott össze az írott és nyomtatott szóval, olyannyira, hogy az elbeszélő, narratív tudás legfőbb forrásait a populáris olvasmányokban jelölték meg.[13] Ruth Finnegan a szóbeliség és az írásbeliség egymással szemben álló, dichotómikus elképzelése helyett amellett érvelt, hogy e kommunikációs módokat nem egymással szembenállóként kell elgondolni, hiszen történetileg sem egymást felváltva, hanem évszázadok óta egymás mellett működnek.[14] Az a felismerés, hogy a nyomtatás volt a legfontosabb eszköz a tündérmesék európai elterjedésében, az amerikai kultúrtörténész Ruth Bottigheimert arra ösztönözte, hogy megvizsgálja a műfaj legkorábbi megjelenési formáit. Társadalom- és könyvtörténeti kontextusú vizsgálatokat összekapcsolva arra a megállapításra jutott, hogy egy bizonyos mesei szövegcsoport, a mágikus, társadalmi felemelkedést *(magical social rise)* tematizáló tündérmese a 16. század közepén keletkezett Velencében, létrejötte pedig Giovan Francesco Straparola *Le Piacevoli Notti (Kellemes éjszakák)* című művéhez köthető.[15] Tézisének folklorisztikai jelentősége abban áll, hogy éppen ez az a mesei műfajcsoport, amely nemcsak az európai írásbeliségben, de a szóbeliségben is gyorsan és széles körben elterjedt, a népi prózaepikát reprezentáló sok száz szövegváltozatot eredményezve. Bottigheimer 2009-ben jelentette meg az európai tündérmesék eredetének és terjedésének könyvtörténeti dokumentumokon alapuló összefoglalását, a tündérmesék paradigmaváltó, nyomtatáson alapuló történetét (*book-based* vagy *print-based history*), amelyben az európai tündérmese-hagyomány fő kreátoraként Straparola mellett (akihez a műfaj narratív kereteinek ki-

meséktől a modern mondákig: Folklorisztikai tanulmányok, szerk. Gulyás Judit, 15–63 (Budapest: L'Harmattan Kiadó–MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015).

12 Rudolf Schenda, *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910* (Frankfurt am Main: Klostermann, 1970); Rudolf Schenda, *Die Lesestoffe der kleinen Leute: Studien zur populären Literatur im 19. und 20. Jahrhundert* (München: Beck, 1976); Manfred Grätz, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung: Vom Feenmärchen zum Volksmärchen* (Stuttgart: J. B. Metzler, 1988).

13 Rudolf Schenda, *Von Mund zu Ohr: Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993).

14 Ruth Finnegan, *Literacy and Orality: Studies in the Technology of Communication* (Oxford: Basil Blackwell, 1988).

15 Ruth B. Bottigheimer, *Fairy Godfather: Straparola, Venice, and the Fairy Tale Tradition* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002). A művet a magyar olvasóközönség számára ismertette Gulyás Judit, „A történetek történetiségéről", *Tabula* 9, 1. sz. (2006): 114–123.

alakítását kötötte) a nápolyi Giambattista Basilét jelölte meg.[16] A 16–17. századi olasz meseszövegeket a nyomdák a 17. század végi és 18. századi Franciaországban is elterjesztették, megtermékenyítve a meseírásban új utakat nyitó francia tündérmese-hagyományt *(contes de fées)*.[17] Bottigheimer az elmúlt fél évszázad mesekutatásának legfontosabb műveként tartja számon Rudolf Schenda tanítványának, Manfred Grätznek a munkáját, amely a 17–18. századi francia nemesi szalonok tündérmese-termésének tömeges, felvilágosodás kori német recepcióját adatolta meggyőzően.[18] A mesekutatás alapító atyjainak tekintett Grimm fivérek viszont az európai tündérmesék nyomtatott útvonalai helyett a népi eredet és a szóbeli terjedés mellett érveltek. Paradox módon az oralitásból lejegyzett szövegek „ősi", szájhagyományozó jellegének bizonyítékát éppen a korábbi, olvasmányaikból ismert meseszövegek létezésében és a szóbeliségből lejegyzett mesékhez való hasonlóságukban találták meg.[19]

A fenti, vázlatos áttekintésből is látható, hogy a társadalom- és könyvtörténeti megfigyeléseken nyugvó újabb kutatások nemcsak az irodalmi invenció szájhagyományban játszott szerepét, illetve a kreatív alkotók meseszöveg-alakuláshoz való hozzájárulását hangsúlyozták, de közvetlen kapcsolatot feltételeztek a nyomtatott olvasmányok és a nép meseismerete között. Tanulmányomnak nem tárgya a tündérmesék *eredeté*nek kérdésére vonatkozó kritikák ismertetése, melyek egy része egyébként sem pusztán a tényekből eredeztethető, hanem inkább az eltérő, egymással inkonzisztens fogalomhasználatból (például mit értünk a *nép,* a *narratíva* vagy a *népmese/tündérmese* terminusok alatt?).[20] Szűkebb témám szempontjából a műfajgenezis kérdésénél sokkal lényegesebbnek tűnnek az emlí-

16 Ruth B. BOTTIGHEIMER, *Fairy Tales: A New History* (Albany: State University of New York, 2009). Basile *Pentameron* címmel közismert mesegyűjteménye a népszerű nyomtatványok útján az európai tündérmese-hagyomány tematikus alapját képezte. Magyarul Giambattista BASILE, *Pentameron: A mesék meséje avagy a kicsik mulattatása,* ford. KIRÁLY Kinga Júlia (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014).

17 Suzanne MAGNANINI, „Postulated Routes from Naples to Paris: The Printer Antonio Bulifon and Giambattista Basile's Fairy Tales in Seventeenth-Century France", *Marvels & Tales* 21, 1. sz. (2007): 78–92. Straparola meséinek magyar recepciójához lásd még GULYÁS Judit, „A néprege a korai magyar sajtóban: Straparola meséi a *Hasznos Mulatságok*ban", in *Olasz–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18–19. században,* szerk. DÓBÉK Ágnes, Reciti konferenciakötetek 14, 151–179 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022).

18 Manfred GRÄTZ, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung: Vom Feenmärchen zum Volksmärchen* (Stuttgart: J. B. Metzler, 1988).

19 BOTTIGHEIMER, *Fairy Tales…,* 35.

20 Vö. Ruth B. BOTTIGHEIMER, „Books, Folks, and Fairy Tales", *ISFNR Newsletter,* March (2007): 18–19. Itt jegyzem meg, hogy Bottigheimer nem valamennyi szóbeli elbeszélés, csupán a tündérmesék egy meghatározott csoportjára vonatkozóan érvelt a mesék reneszánsz irodalmi eredete mellett. A szóbeli történetmesélés korábbi létezését sohasem vonta kétségbe Vö. Ruth B. BOTTIGHEIMER, *Magic Tales*

tett kutatásokból a meseszövegek *terjedés*ére vonatkozó következtetések. A mesekutatás az európai tündérmesék terjedésnek két formáját, egy orális „mikro-" és egy nyomtatott „makro-" szintet különböztetett meg. Ruth Bottigheimer logikus érvelése szerint az előbbi hatósugara csak rövid időre, illetve rövid távolságra terjed ki, és legfeljebb csak két-három generáción keresztül él tovább, ezzel szemben az utóbbi, nyomtatott szövegeken alapuló makroszint hosszú időn át, egyik nyelvről a másikra és nagy távolságokra képes szállítani a meséket.[21] A névtelen, szóbeli hagyományozódás láncolatának részeként értelmezett, ellenőrizhetetlenül vándorló, a múlt homályába vesző időtlen, ősi meseszövegekről szóló feltételezés reflektálatlan elfogadása helyett a folklorisztikában is érvényes szemléleti alapállás lehet egy stabilabb, lejegyzőközpontú és folyamatalapú szövegfogalom alkalmazása.[22] A szájhagyományozó paradigma primátusához való ragaszkodás a nyomtatáson alapuló mesei vándorlástörténet vizsgálatának ismeretelméleti síkon jelentkező akadályát képezi, azonban a variánsokban gondolkodó folklorisztika szövegfogalma felől egy ellenőrizhetőbb, az egyedi, rögzített és egymással összevethető szövegek felé való elmozdulás lehetőséget nyújt eddig mellőzött, perifériális források módszeres feltárására is.

A mesék olvasása és hallgatása: az olvasmányok közvetítő szerepe

A mesék nyomtatáson alapuló történetének vizsgálatára két fő forráscsoport kínálkozik: a szövegek írásbeli terjedését egyrészt a *könyvek,* másrészt a nagy tömegeknek szóló vagy általuk használt népszerű, tömegesen terjesztett és olcsó, *populáris olvasmányok* felől érthetjük meg. A technikai eszközök és a nyomtatott kultúra terjedése, valamint az általános alapműveltség és az iskolakultúra fejlődése (másként fogalmazva: a könyvnyomtatás és az alfabetizálódás) révén az olvasmányok az alacsonyabb társadalmi rétegek számára is hozzáférhetővé váltak.[23] Mégis, gyakran felhozott érv az írásbeliség magyar paraszti szóbeliségre gyako-

and Fairy Tale Magic: From Ancient Egypt to the Italian Renaissance (New York: Palgrave Macmillan, 2014).

21 Ruth B. Bottigheimer, „Fairy-Tale Origins, Fairy-Tale Dissemination, and Folk Narrative Theory", *Fabula* 47, 3–4. sz. (2006): 211–221, 220.

22 Az egymásból fejlődő, genetikus szövegláncok textológiai vizsgálatához lásd Domokos, *Mese és filológia,* 16–21; a folyamatalapú és lejegyzőközpontú szövegfogalom folklorisztikai használatáról lásd Domokos, „A folklorisztika szövegfogalmai...".

23 Keszeg Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség,* Néprajzi egyetemi jegyzetek 3 (Kolozsvár: KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszék, 2018).

rolt hatása ellen az olvasási kompetenciák hiánya, illetve az olvasmányokkal való ellátottság csekély mértéke. Ezek az érvek azonban csak valamihez (például műveltebb társadalmi rétegekhez vagy fejlettebb nyomdakultúrával rendelkező régiókhoz) való viszonyításként működőképesek, önmagában egyik sem cáfolja vagy árnyalja a jelenség tényleges hatásfokát. Az alfabetizáció történetén belül egyébként az olvasástörténet rendkívül ingoványos és feltételezésekben bővelkedő terület, különösen, igaz ez akkor, ha az alacsonyabb kulturális szinten élők olvasási készsége a vizsgálat tárgya. A magyar társadalom különböző csoportjainak 18–19. századi olvasási gyakorlataira vonatkozó adatokat pedig meglehetősen nehéz egymással összeegyeztetni azok eltérő jellege és töredékessége miatt. A különböző művelődés-, könyv- és alfabetizációtörténeti kutatások alapján az alsóbb néposztályokra megfogalmazott és általánosan elfogadott vélekedés az, hogy – annak ellenére, hogy az írott szöveg, az írásbeli kultúra a 17–18. századi magyar falvakban is jelen volt – a társadalom nagy többsége a szóbeliségben élt, és csak az 1848 utáni fél évszázadban kezdtek el tömegesen írni-olvasni tudóvá válni. Tény, hogy az 1868-ban bevezetett népoktatási törvény statisztikailag is mérhető módon kiemelkedő hatással volt a társadalom alfabetizáltságára, ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a korábbi időszak esetében egyáltalán ne kellene számolnunk a népi-paraszti olvasni tudás lehetőségével és következményeivel.[24]

Ebből a szempontból kiemelkedően fontos a *hangos olvasás* gyakorlata, amely Európában a népi elbeszélések terjedésének alapvető formája volt. Azáltal, hogy ha egy adott közösségnek csupán egyetlen tagja is képes az írott szó megértésére, a szövegek mások számára való felolvasásával, illetve az olvasmányok szóbeli felidézésével a társadalom analfabéta (írni és olvasni sem tudó) és a félanalfabéta (csak olvasni tudó) tagjai is könnyen bekapcsolódhatnak az olvasási kultúrába.[25]

A fonó a szóbeli, szájhagyományozó mesemondás emblematikus, gyakran idealizált alkalmaként él a köztudatban.[26] Etédi Gedő János 1843-ban tette közzé a

24 Az alsóbb társadalmi rétegek olvasni tudására vonatkozó kutatásokat korábban már áttekinthettem: DOMOKOS Mariann, „Olvasástörténet és folklorisztika: Közelítések a ponyvamesék 19. századi paraszti recepciójához", in *Iskola, művelődés, társadalom,* szerk. SASFI Csaba és UGRAI János, Rendi társadalom – polgári társadalom 29, 463–478 (Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2017), 463–468.

25 SCHENDA, *Von Mund zu Ohr,* 217–230; KESZEG, *Alfabetizáció, írásszokások...,* 69–74.

26 A 20. század közepéig élő fonóházi történetmesélés legárnyaltabb néprajzi leírását Villányi Péter nyújtja mácsai antológiájában: VILLÁNYI Péter, *Galgamácsai népmesék és mondák,* 4 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2022), 1:239–248.

Regélő című lap hasábjain a székelyek szokásait bemutató cikksorozatát,[27] amelyben egy fontos társadalmi intézmény, a *guzsalyas* leírására is kitért:

> Szokásban van nálunk székelyeknél az, hogy télben, mikor fonás' ideje van, a' leányok ma egyik, holnap a' másik háznál gyülnek össze fonni; 's ezen összegyülést nevezik „guzsalyas" v[agy] „chorus"-nak [...] Öt, hat csinosan öltözött székelyleány, a' robogó lángjával elég világot árasztó tűz körül fél körbe ül. – Sok helyen a „kör" közepére égőgyertyát tesznek, világítani. – Orsóik peregnek, szájaik csevegnek, vagy egy legény valamit *olvas és azt hallgatják*.[28]

Az idézet azt sugallja, hogy már az 1840-es években – tehát az első magyar népköltési antológiák, például Erdélyi János és Kriza János gyűjteseinek megjelenését megelőzően is – a fonó nem csupán a folklorisztika által gyakran hangsúlyozott szóbeli történetmesélésnek, de a hangos felolvasás gyakorlatának is rendszeres alkalmat nyújtott, legalábbis bizonyos régiókban.[29] Mindezzel csupán érzékeltetni szerettem volna, hogy már a rendszeres népköltési gyűjtéseket megelőzően léteztek azok a társadalmi gyakorlatok, amelyek a kulturális termékekkel kevésbé ellátott rétegek számára is valamelyest hozzáférést biztosítottak a nyomtatott kultúrához.

A populáris irodalom regiszterébe számos kiadványtípus tartozik a terjedelmesebb, világirodalmi témákat feldolgozó népkönyvektől, a különféle kalendáriumokon és füzetes ponyvakiadványokon át az egylapos nyomtatványokig.[30]

27 Etédi Gedő János, „Székely szokások", *Regélő, Pesti Divatlap* 2, 39. sz. (1843): 1220–1228; 40. sz., 1262–1270; 41. sz., 1294–1302. Szilágyi Sándor hosszasan idézett e cikkből a székelyekről írott áttekintésében: Szilágyi Sándor, „A székelyek", in *Magyar- és Erdélyország képekben,* szerk. Kubinyi Ferenc és Vahot Imre, 4 köt. (Pest: Emich Gusztáv, 1854), 4:100–104, 101–103. Réső Ensel Sándor pedig Szilágyitól vett át 1866-ban megjelent szokásantológiája számára (az eredeti szerző megjelölése nélkül) egy még rövidebb részletet: Réső Ensel Sándor, „Székely fonóka", in Réső Ensel Sándor, *Magyarországi népszokások,* 269 (Budapest: Osiris Kiadó, 2000).

28 Etédi Gedő, „Székely szokások", 1294. (Kiemelés: D. M.)

29 Natalie Zemon Davis a kora újkori francia paraszti kultúrára gyakorolt olvasmányi hatásokat vizsgálva hasonló (évszázadokkal korábbi) jelenségre hívta fel a figyelmet: a francia falvakban a téli esték fontos társas alkalma volt a *veillée*, amelynek során már az 1600-as években a falvakba eljutott könyvek hangos felolvasására is sor kerülhetett. Vö. Natalie Zemon Davis, *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban,* ford. Csaba István és Erdősi Péter, a verseket ford. Kappanyos András (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 169–199, 178–179, 184.

30 A populáris irodalom fogalmi kérdéseiről és kutatástörténetéről több helyen is összefoglalóan írtak: Mikos Éva, *Árpád pajzsa: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században,* Szóhagyomány (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–L'Harmattan Kiadó, 2010), 21–44; Mikos Éva és Csörsz Rumen

A néprajzi áttekintések a populáris kultúra nyomtatott termékei közül elsősorban a kalendáriumokat és a ponyvafüzeteket emelik ki és jelenítik meg a népnek szánt, illetve hozzájuk eljutó legjelentősebb kiadványokként. A sokféle impulzusból táplálkozó és szerteágazó, a populáris olvasmányokra irányuló hazai kutatói érdeklődés néhány műfajt és forrástípust kitüntetett figyelemben részesített (különösen a vallásos ponyvák[31] és a kalendáriumok[32] keltették fel többek figyelmét), míg másfajta szövegekre és korpuszokra kevesebb, elemzésekben csak ritkán megtestesülő kutatói figyelem irányult. Az írásbeliségben és a szóbeliségben terjedő szövegek egymásra hatásának folklorisztikai jelentőségét sokan hangsúlyozták, a magyar népmesék és a szórakoztató, világi populáris olvasmányok kapcsolatának vizsgálatát többen sürgették, de tényleges elemzés tárgyává e kérdést csak néhányan tették.[33] A továbbiakban a nyomtatott meseszövegek, főként a füzetes ponyvakiadványok és a magyar népmesék összehasonlíthatóságának néhány módszertani akadályáról szeretnék említést tenni.

A ponyvakiadványok gyűjtése

A népköltészet iránt érdeklődőket a folklorisztika kezdetei óta foglalkoztatják a népszerű, populáris olvasmányok. Első gyűjtőink úgy vélték, hogy az olyan olcsó, szélesebb olvasóközönség recepcióját célzó kiadványok, mint amilyen a ponyva és a kalendárium is, átörökíthettek a folklórból bizonyos elemeket, ugyanakkor időnként reflektáltak a ponyvák szóbeliségre gyakorolt hatására is.[34] Ipolyi Ar-

István, „Közelítések a magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század)", *Ethnographia* 134 (2023): 664–689. Ez utóbbi tanulmány először az európai, olcsó nyomtatványokat nemzetközi kontextusba helyező tanulmánykötetben jelent meg: Éva MIKOS and Rumen István CSÖRSZ, „Cheap Print in Eighteenth- and Nineteenth-Century Hungary", in *Cheap Print and the People: European Perspectives on Popular Literature,* szerk. Steve ROUD és David ATKINSON, 274–306 (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2019).

31 LENGYEL Ágnes, „A szakrális nyomtatványok kutatásáról és jellemző jegyeiről", *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 7 (*Írás, írott kultúra, folklór,* szerk. KESZEG Vilmos) (1999): 160–182.

32 KOVÁCS I. G. 1989.

33 Ezekről összefoglalóan DOMOKOS, *Olvasástörténet...,* 470–472. A ponyvák mesei folklorizációjára vonatkozó kutatásokat a korai tárgy- és motívumtörténeti vizsgálatoktól a magyar nyelvű szájhagyományból származó adatokat is bevonó, újabb összehasonlító vizsgálatokig egy önálló tanulmányban szeretném összegezni, tekintettel arra, hogy részletes ismertetésük jócskán túlmutatna jelen írás keretein.

34 A populáris írásbeliség népköltési kiadványokban való felhasználhatóságára példa Erdélyi János *Népdalok és a mondák* című antológiája (1846–1848). A gyűjtemény közköltészeti vonatkozásairól újabban: KÜLLŐS Imola, „Szikra? Fatörzs? Forrás?: Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához

nold a „népirodalom" és a „régi népkönyvek" folklorizálódását és vizsgálatuk jelentőségét hangsúlyozta,[35] s az 1850-es évektől magán- és nyilvános felszólítások útján több irányban is erőfeszítéseket tett a forgalomban lévő „nép- és ponyvairodalmi kiadások" összegyűjtésére, rámutatva a feladat elsődlegessége mellett annak nehézségeire is.[36] A 19. század legjelentősebb népköltési antológiasorozatát, a *Magyar népköltési gyűjtemény*t a Kisfaludy Társaság gondozta. Az 1872-es első kötet megindítását megelőzően a társaság számos, a magyar népköltészet dokumentálására ösztönző gyűjtési felhívást tett közzé. Figyelemre méltó módon az 1863-ban több helyen is megjelentetett felhívás nemcsak a szóbeliségből származó adatok, de a közköltészeti források (kéziratos énekesfüzetek és ponyvairodalmi termékek) immár intézményes összegyűjtésére buzdított:

> [...] az oly költemények beküldése sem fölösleges, melyek nem népdalok ugyan, de szerzőik ismeretlenek, s kivált a mult század végén, a jelen elején a középosztálynál, s tanulók közt nagyon divatban voltak. Ezért kívánatos volna minden oly kézirati énekgyüjteményt lemásoltatni s beküldeni, mi a régibb időből maradt fenn [...]. A ponyva-irodalom termékeit is ohajtja bírni a társaság, a legrégibb időktől a legújabbig. Ha belőlük könyvtárában egy lehető teljes gyűjteményt rendezhetne, érezhető hiányt pótolna, másrészről pedig örömest felhasználna belőle mindazt, mit népköltési gyűjteményében csak felhasználhatni.[37]

Az irodalomtörténész, orientalista Szilády Áron a mesékről írott, 1873-ban közzétett cikkében a ponyvakiadványok összegyűjtésének fontosságát kifejezetten a mesekutatás szempontjából hangsúlyozta:

és népköltészet-ismeretéhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 595–610; Csörsz Rumen István, „A *Népdalok és mondák* közköltészeti forrásai", *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 611–628.

35 Pl. Ipolyi Arnold, „Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett (Salamon és Markalf)", *Új Magyar Muzeum* 5 (1855): 261–303.

36 „[...] majdnem legyőzhetetlen, nehézségekkel jár a leggondosabb gyűjtőre nézve nép- és ponyvairodalmi kiadásaink összes és teljes megszerzése. Pedig addig, míg ezt öszve nem szerezzük, vajmi nehéz, érdekes nemzeti népirodalmi történelmünk ezen sajátságos fejezetéről szólani. Legyenek tehát futtában erre is figyelmeztetve azok, kiknek a tárgy kezök irányában áll, s aki nem veszi tréfára, küldje meg ezután e lapok szerkesztőségéhez az Utiképek írója számára gyűjtését, kinek háláját eleve escomptirozhatja." [Ipolyi Arnold], „Fehérhegységi utiképek: Lefelé Szakolczától Dévényig IV. (Második rész)", *Vasárnapi Ujság* 7, 12. sz. (1860): 136–139, 139. A magánlevelekből kirajzolódó gyűjtői szándékról: Prokopp Gyula, „Ipolyi Arnold népirat-gyűjtése", *Magyar Könyvszemle* 89 (1973): 387–389.

37 Gregus Ágost, „A népköltészet ügyében", *Vasárnapi Ujság* 10, 36. sz. (1863): 319.

> Ha egyszer a mesék közé keveredünk, akarva sem kerülhetjük ki a ponyva-irodalmat, óvhatatlan, hogy egyik vagy másik »garasos história« létezéséről s ha lehet ponyvára kerülése idejéről is tudomást szerezni ne igyekezzünk. Nagy hálával tartoznánk ma oly gondos gyűjtő emlékezetének, aki 50-60 évvel ezelőtt érdemesnek tartotta volna azon légyvesztő papíron mától holnapig megörökített foszlányokat a mestergerendára felrakni! Talán vannak is imitt-amott, szedjük össze amit lehet, hogy a mi késett, ne múljék![38]

Nem tudjuk, hogy e felhívásoknak mennyiben volt foganatja, az azonban bizonyos, hogy a Kisfaludy Társaság említett felszólítása után közel fél évszázaddal ismételten szükségesnek mutatkozott felhívni a figyelmet a ponyvairodalmi kiadványok felkutatására. A folkloristák nemzetközi szövetségének, a Folklore Fellowsnak 1911-ben alakult meg a magyar osztálya Sebestyén Gyula elnökletével. Az elnök Bán Aladár titkárral közösen részletes módszertani útmutatót dolgozott ki a magyar folklór országos összegyűjtésére. E gyűjtési program kiterjedt a köznép használatában lévő kéziratokra és a ponyvákra is. Hangsúlyozták, hogy a vásári ponyvafüzetek ismerete elengedhetetlen a magyar néphagyományra gyakorolt folklorizációs hatás felméréséhez. A gyűjtési útmutató a ponyvák intézményes összeszedése mellett érvelt, a gyűjtőket arra buzdítva, hogy a fennmaradt nyomtatványokat a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába (Országos Széchényi Könyvtár)[39] továbbítsák. A paraszti íráshasználatot tükröző régi kéziratos emlékek mellett a következőképpen hivatkoztak a ponyvairodalom kutatásának jelentőségére:

> Hasonló mértékű figyelem fordítandó a vásári ponyva régi nyomtatott termékeire: a széphistóriákra, énekszövegekre, dalgyűjteményekre, csíziókra, kalendáriumokra, álmoskönyvekre, orvosi tanácsadókra, vőfélykönyvekre stb. E könyvészeti ritkaságok ha-

38 SZILÁDY Áron, „A mesékről", *Magyar Nyelvőr* 2 (1873): 65–67, 148–151, 148–149. Ugyanebben a cikkben hívta fel a figyelmet Johann Leonhard Rost művének (*Die wohlangerichtete neuerfundene Tugendschule,* 1739) magyar fordítása, az *Erköltsi-iskola* ponyvai folklorizációjára. Vö. FARKAS Antal, ford., *Erköltsi-iskola, az az húszon négy nyájas históriák, a' mellyek E' világnak furtsa Tsalárdságit, sok Tartományoknak tulajdonságit, s a' benne lévö Embereknek, úgy jó Erköltseiket, mind gonoszra tzélzó, Indúlatyaikat mutatyák. Irattatott két részben Német nyelven, az Haza Iffiainak kedvekést* [!] (Kassa: Füskúti Landerer, 1790).

39 Az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtárában található az ország egyik legnagyobb ponyvagyűjteménye, amely mintegy 6500 nyomtatványból áll, ezen kívül számos füzetet és kolligátumot őriz a könyvtár törzsgyűjteménye is. SÜVEGH Veronika, „»... világi énekkel tölté meg a száját...«: A kisnyomtatványtár ponyvagyűjteménye", in CSEH Mária, szerk., *A nemzeti könyvtár kisnyomtatványtára,* 179–198 (Budapest: National Széchényi Library–Osiris Kiadó, 2002), 179.

tását a magyar néphagyományra csak akkor tudjuk pontosan megállapítani, ha teljes gyűjtemény áll rendelkezésünkre.[40]

Nincs mód ehelyütt arra, hogy a magyar ponyvagyűjtés történetének valamennyi állomását nyomon kövessük,[41] annyit azonban érdemes megemlíteni, hogy talán e felhívásoktól sem függetlenül 1850 és 1900 között közel háromszáz olyan fennmaradt ponyvakiadvány ismert, amelyek népmesei szüzséket tartalmaznak. Ezek többsége, mintegy kétharmada a *Magyar népmesekatalógus* (MNK) előmunkálatai során egy Schram Ferenc által készített kéziratos jegyzékben szerepel.[42] Az MNK a mesék irodalmi változatairól is igyekezett képet nyújtani – különösen igaz ez az MNK 2, 5, 7/B, 7/C és 8 kötetekre –, több népmesetípus esetén pedig annak ponyvaváltozatait is regisztrálta.[43] Sajnálatos módon számos esetben az elemi bibliográfiai adatok (cím, kiadó stb.) mellőzésével, csak a régi, azóta a könyvtári rekatalogizálás során megváltozott jelzetekkel hivatkoztak a szerkesztők a ponyvafüzetekre (pl. OSZK 8/11 vagy OSZK 7/168).[44] Mivel az elmúlt évtizedekben az OSZK ponyvatárának anyagai oly módon kaptak új jelzetet, hogy a változtatásokról nem készült vagy legalábbis nem áll rendelkezésre hozzáférhető konkordanciajegyzék, sajnos a mesekatalógusban akadnak visszakereshetetlen ponyvamese-hivatkozások.

A ponyvai folklorizáció hatása mindenekelőtt az egyes ponyvakiadványok és a konkrét népmese-variánsok, ponyváról származó szövegek összevetésével mérhető. Ennek módszeres végrehajtásához a 19. század óta hangoztatott kiinduló feladat a ponyvamesék lehető legszélesebb körének összegyűjtése, számbavétele, katalo-

40 Sebestyén Gyula és Bán Aladár, „Tájékoztató a Folklore Fellows magyar osztályának országos gyűjtéséhez" *Ethnographia*, 23 (1912): 200–213, 206.

41 A magyar ponyvafüzetek gyűjtésének történetéről bővebben lásd e kötetben Chikány Judit készülő kutatástörténeti áttekintését és Mészáros Borbála összefoglalását a Néprajzi Múzeum ponyvagyűjteményéről. Lásd még Chikány Judit, „Közelítések a ponyvairodalom 19. századi fogalomtörténetének kérdéseihez", *Sic Itur Ad Astra,* 81. sz. (2024): 99–119.

42 Schramm [!] Ferenc, *Ponyvák a Széchényi Könyvtárban és a Szabó Ervin könyvtárban,* A tartalommutatót összeállította Voigt Vilmos, Kézirat, é. n. [?], Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet adattára. További adatok szerepelnek egy egyelőre csak készülőben lévő magyar ponyvajegyzékben. A tervezett ponyvamese-katalógusról lásd Domokos, „Olvasástörténet...", 472–474.

43 A legtöbb ponyvaforrásról a tündérmese-katalógus számol be, amelynek a címlapját is egy ponyvaillusztráció díszíti. Dömötör Ákos több mint negyven mesetípusnál utal legalább egy, jellemzően azonban több ponyvaváltozatra, ezen kívül pedig számos variáns esetében feltételezett ponyvai hatást. Dömötör Ákos, *A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749),* Magyar népmesekatalógus 2 (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988).

44 Vö. uo., 63, 68.

gizálása. Ennek hiányában az összefüggések felismerése szükségszerűen esetleges marad.[45] A források feltáratlansága azonban csak egyike a mesei folklorizáció vizsgálata során felmerülő nehézségeknek. A továbbiakban arra szeretnék rámutatni, hogy nemcsak a *bemenet* (a ponyvák), de a *kimenet* (a szóbeli változatok) oldalán is jelentős módszertani probléma mutatkozik a ponyvák hatásának értékelésekor.

A népmesék szelekciós gyűjtési gyakorlata

A páratlanul gazdag anyagismerettel rendelkező, máig az egyetlen magyar ponyvamonográfiát jegyző Pogány Péter szerint a népkönyvek és széphistóriák klaszszikus, 16. századtól gyarapodó ponyvacsoportjához[46] a 19. század legelejétől csatlakoztak „az egyre népmeseibb szerkezetűvé, stílusúvá csiszolódó" füzetes kiadványok.[47] A világi tematikájú ponyvafüzetek számának emelkedésével a 19. század első évtizedeitől számolhatunk,[48] tömeges fogyasztásuk pedig a század közepén kezdődött.[49] Hangsúlyozni szeretném, hogy éppen ez volt az az időszak, amikor a népköltészet iránti érdeklődés a prózafolklór-szövegek lejegyzésében és publikált népköltési gyűjteményekben is egyre erőteljesebben kezdett megnyilvánulni. Érdemes megállni ennél a pontnál, ugyanis a tanulmány első részében

45 A ponyvakutatást nehezítő körülmények rendszerezése során Pogány Péter az elsők között említi a megsemmisült nyomtatványok nagy száma mellett, a fennmaradt kiadványok katalogizálásának hiányát. POGÁNY Péter, „A régi hazai népies ponyvakutatás problémái", *Ethnographia* 69 (1958): 578–593, 579–581.

46 Az újkori Európa legnépszerűbb, számos országban évszázadokon keresztül forgalomban lévő fikciós narratívák áttekintéséről lásd Rita SCHLUSEMANN, Helwi BLOM, Anna Katharina RICHTER és Krystyna WIERZBICKA-TRWOGA, szerk., *Top Ten Fictional Narratives in Early Modern Europe Translation, Dissemination and Mediality* (Berlin–Boston: de Gruyter, 2023). A kötetben tárgyalt elbeszélések *(Apollonius, Historia septem sapientum/Ponciánus, Amadis de Gaula, Fortunatus, Szép Magelóna, Melusina, Volter és Griseldis, Aesopus fabulái, Róka-regény, Till Eulenspiegel)* többsége a magyar nyelvű közönség számára is ismeretes volt. Vö. pl. TURÓCZI-TROSTLER József, „Világirodalom magyar ponyván", *Magyar Nyelvőr* 65 (1936): 112–117; POGÁNY 1978: 38–45. Újabban lásd CZINTOS Emese, *Példától az olvasmányig: A (szép)história a 16. század magyar irodalmában,* Irodalomtörténeti füzetek 179 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017); MÁTÉ Ágnes, „Az európai tizenkét legnépszerűbb szórakoztató olvasmány sorsa Magyarországon a XIX. század végéig", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8,* szerk. CSÖRSZ Rumen István, 167–192 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

47 POGÁNY 1978: 46. Pogány Péter életrajzát legutóbb összefoglalta CHIKÁNY Judit, „Száz éve született Pogány Péter Szaléz (Budapest, 1923. március 4. – Budapest 1993. július?)", *Ethnographia* 134 (2023): 770–778.

48 A magyarországi, világi tárgyú füzetes ponyvák 18–19. századi történetéről összefoglalóan: MIKOS és CSÖRSZ, „Közelítések a magyarországi…".

49 SÜVEGH, „»… világi énekkel tölté meg a száját…«", 181.

kifejtett szájhagyományozó paradigma, azaz a „tiszta", „nem szennyezett", „eredeti" szóbeli népköltészet dokumentálása és rekonstruálása iránti igény a népköltési gyűjtések vezérlő elveként a folklórgyűjtés 19. századi kezdeteitől fogva sokáig a gyűjtést kizárólagosan meghatározó módon volt jelen. Ez pedig azzal a súlyos következménnyel járt együtt, hogy az előzetes mérlegelésen alapuló szelekciós eljárás során a gyűjtők által rögzítendőnek és megőrzésre méltónak ítélt szóbeli forrásokból többnyire kimaradtak a felismert irodalmi-olvasmányi hatásokat tükröző szövegek. Ily módon a lejegyzett, visszakereshető és tanulmányozható magyar népmesekorpusz meglehetősen leszűkített forrásanyagot képvisel, amely nem azonos sem a hajdani passzív meseismerettel, sem pedig a tényleges, történetmesélések során aktivizált mesemondó hagyománnyal. Ez az ismeretelméleti probléma nagyban megnehezíti a nyomtatott meseszövegek szóbeliségre gyakorolt hatásának körvonalazását tekintettel arra, hogy a folklórgyűjtések során azonosított olvasmányhatást a gyűjtők többsége hosszú időn keresztül szándékosan figyelmen kívül hagyta. A gyűjtői érdeklődés csak a 20. század második felétől kezdett tudatosan kiterjedni a könyvek, ponyvák és kalendáriumok magyar szóbeli szövegszármazékaira.[50] Ez a szelekciós eljárás pedig azt eredményezte, hogy azon szövegeket, amelyek bár az adatközlők emlékezetében éltek, vagy a szóbeliségben funkcionáltak is, de a gyűjtők tudták vagy sejtették, hogy azok közvetve vagy közvetlenül az írásbeliségből kerültek a szóbeliségbe, eleve nem is jegyezték le, vagy ha igen, népmesegyűjtésekben nem tették közzé, hiszen nem tekintették azokat az autentikus magyar népmesei szövegrepertoár részeinek. Mindebből nemcsak az a megállapítás adódik, hogy a nyomtatott előképekkel rendelkező magyar népmesekorpusz hiányosan dokumentált, de az is felvetődhet, hogy éppen a legismertebb és legelterjedtebb olvasmányok folklórváltozatait jegyezhették le arányaiban a legritkábban. A gyűjtő Berze Nagy János meseszöveg-kiadásra vonatkozó önreflexiója érzékletesen mutatja be ezt a szelekción alapuló gyűjtői felfogást:

> A nép fia a közlésnél rendszerint szeret arra hivatkozni, akitől közleményét hallotta. A forrás, amelyből merít: az öreg szülők vagy a gyermekkori környezet. Voltak, akik szintén ezekre a forrásokra utaltak, de, amikor rájuk sütöttem, hogy kalendáriumból vagy más könyvből olvasták, restelkedve ismerték el az igazságot. *Ezeknek közlését természetesen figyelembe sem vettem*.[51]

50 Olosz Katalin és Villányi Péter is (a Grimm-mesék kapcsán) arról számoltak be, hogy gyűjtői pályájuk kezdetén eszükbe sem jutott az olvasmányokból ismert mesék rögzítése. Az ő munkásságukon keresztül is megfigyelhető a gyűjtési elvek változása. Ezúton is nagyon köszönöm szíves szóbeli közléseiket.

51 Berze Nagy János, gyűjt., szerk. kiad., *Baranyai magyar néphagyományok,* 3 köt. (Pécs: Kultúra könyvnyomdai műintézet, 1940), 1:XV. (Kiemelés tőlem – D. M.)

Fontos megjegyezni, hogy e gyűjtői/szerkesztői öncenzúra általános gyakorlata ellenére mégis számos 19. századi és a legtöbb 20. századi folklórgyűjtésben találunk adatokat az olvasmányok útján való folklorizációra.[52] Benedek Elek a magyar szóbeliségben tükröződő nyomtatott mesék egy igen érzékletes példájáról írt 1896-ban. Az eredetileg füzetsorozatként megjelentett, később példátlan közönségsikert aratott *Magyar mese- és mondavilág* című antológiájához készített utószavában számolt be arról, hogy a 19. század végi gyűjtőútjai során már ő maga találkozott saját meséi újramondott változataival.[53] Pár évvel később, Berze Nagy János 1900-as évek legelején rögzített palóc mesegyűjtésének több szövegéről is kimutatták, hogy forrásuk a Grimm testvérek gyűjteménye volt, Solymossy Sándor e folyamatban a ponyvafüzetek közvetítő hatásának jelentőségét hangsúlyozta.[54] A magyar Grimm-mesehagyományra vonatkozó adatok filológiai áttekintése alapján tudható, hogy a 19. század közepe táján, de főleg a század második harmadában született mesemondók repertoárjában már kimutatható a magyarul először az 1840-es években közzétett Grimm-mesék folklorizálódása.[55]

A mesélő egyéniségeket középpontba állító budapesti iskola képviselői jutottak arra a felismerésre, hogy az olvasmányok rendkívüli mértékben befolyásolták a magyar szájhagyományozó meseismeretet.[56] Nem véletlen, hogy éppen

52 Dégh Linda a mesék írásbeli terjedésével kapcsolatban úgy nyilatkozott, hogy az általa a második világháború után a magyar nyelvű szóbeliségből gyűjtött mesék negyven százaléka áll közvetlen kapcsolatban olvasmányokkal. Linda DÉGH, „What Did the Grimm Brothers Give to and Take from the Folk?", in *The Brothers Grimm and Folktale,* szerk. James MCGLATHERY, 66–90 (Illinois: University of Illinois Press, 1988), 73.

53 BENEDEK Elek, *Magyar mese- és mondavilág: Ezer év meseköltése*, 5 köt., meséli BENEDEK Elek, I–V., SZÉCHY Gyula szövegrajzaival (Budapest: Athenaeum, 1896), 5:501–502.

54 SOLYMOSSY Sándor, „Idegen mesék meghonosodása", *Ethnographia* 24 (1913): 1–8. A közvetítő ponyvafüzetek azonosítására tett újabb kísérlet: DOMOKOS Mariann, „Szóbeli mesék 19. századi nyomtatott forrásai", *Ethnographia* 127 (2016): 543–567.

55 A Grimm-mesék folklorizációjáról bővebben: DOMOKOS Mariann, „A magyar Grimm-mesehagyomány: A Grimm-mesék megjelenése a magyar irodalomban és folklórban", in *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 27 (*Kutatástörténeti, -szemléleti és -módszertani tanulmányok*, szerk. KESZEG Vilmos és SZAKÁL Anna) (2019): 195–224, 209–217; *Grimm-mesék* 2022: 44–58.

56 Ortutay Gyula számos írásában szólt arról, hogy a ponyvai-kalendáriumi anyagot az irodalom felőli legjelentősebb közvetítő közegének tekinti. Bővebben DOMOKOS, „Olvasástörténet...", 471–472. Kovács Ágnes Benedek Elek és Arany László meséinek szóbeliségre gyakorolt hatásáról pedig már részletes esettanulmányokat is közölt KOVÁCS Ágnes, „A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai I.: Arany László magyar népmesegyűjteménye", *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 2–3 (1969): 177–214; KOVÁCS Ágnes, „A 20. században rögzített magyar népmeseszövegek 19. századi nyomtatott forrásai: 2. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág I–V.", in *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 9 (1977): 139–188.

a szájhagyomány törvényszerűségeire nyitott Ortutay-tanítványok érveltek a legegyértelműbben az olvasmányok feltárásának fontossága mellett, hiszen nemcsak alkalmuk volt megfigyelni a szóbeliség változását, de módszertani felkészültségük is lehetővé tette számukra a kreatív, egyéni adaptációk megfigyelését. Dégh Lindát, az egyéniségkutató iskola nemzetközileg legismertebb képviselőjét egészen fiatal korától kezdve foglalkoztatta a magyar parasztság viszonyulása a nyomtatott kultúrához.[57] Közel nyolcvan évvel ezelőtt, már kiterjedt gyűjtési tereptapasztalat birtokában *Népmese és ponyva* címen tette közzé a témánk szempontjából legérdekesebb tanulmányát, amelyben a népköltészet és a műköltészet megkülönböztető karakterjegyeit kívánta tisztázni.[58] E cikksorozatában Dégh elsőként igazolta egy konkrét ponyvafüzet folklorizálódását, részletesen összehasonlítva a nyomtatott mesét annak szóbeli származékával. Az összevetés alapjául szolgáló népmesét a kiváló csíkszentdomokosi mesemondótól, Albert Andrástól gyűjtötte 1944 tavaszán,[59] s a szomszédos Csíkszenttamáson fellelt *A tündérkirály három ajándéka* című 1889-es, Rózsa Kálmán által kiadott ponyvafüzettel olvasta össze.[60] Aprólékos folklórfilológiai-textológiai elemzésében Dégh egy ponyva népi átvételének első fázisára mutatott rá, a nyomtatott és elhangzott szövegváltozat különbségeinek érzékeltetésével pedig a mesélő módosításairól, szövegkorrekciós eljárásairól igyekezett képet alkotni. Tanulmánya összegzéseként a következő, szélsőséges állítást fogalmazta meg: „Több ilyen példa birtokában talán bebizonyíthatjuk azt, amit ma még csak sejthetünk, hogy a mai népmeseállományunk nagyrészt ilyen ponyvakiadványoknak köszönheti létezését."[61] Dégh lényegében véve a 20. század második harmadában általa megismert mesekincs alapján a magyar népmesék ponyvai eredetének lehetőségét vetette fel.

57 Dégh Linda, „Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez", in *Magyar századok: Irodalmi műveltségünk történetéhez*, [szerk. Pais Dezső] (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1948), 299–315.

58 Dégh Linda, „Népmese és ponyva", *Magyar Nyelvőr* 70 (1946): 68–72, 143–147; *Magyar Nyelvőr* 71 (1947): 43–45, 88–92.

59 Albert András e meséje megtalálható Belatini Braun Olga gyűjteményében is *A Tündérkirály három jándéka[!]* címen feltehetőleg Dégh Linda gyűjtése nyomán, bár a jegyzetek tanulsága szerint Belatini szintén hallotta ezt a mesemondó előadásában: Benedek Katalin, szerk., *Estefia, éjfélfia, hajnalfia: Csíkszentdomokosi népmesék Belatini Braun Olga gyűjtésében,* Magyar népköltészet tára 14 (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 91–109, 964. A gyűjtéséhez írt tanulmányban Belatini arról is említést tett, hogy a ponyva Bucsánszky-kiadását megtalálta a mesélőnél. Belatini Braun Olga, „Csíkszentdomokosi népmesék, 1942–1944", in uo., 27–77, 58.

60 *A tündérkirály három ajándéka: Igen szép és mulattató tündérmese: Hét képpel.* (Budapest: Rózsa Kálmán, 1889. A ponyvafüzet ugyanezen a címen korábban is forgalomban volt (Pest: Bucsánszky Alajos, 1873). A ponyvafüzet megtalálásáról Dégh, „Népmese és ponyva" (1946), 143.

61 Uo. (1947), 92.

Az elsőre talán túlzónak tűnő, azonban mindenképpen elgondolkodtató felvetéshez egyetlen megjegyzést szeretnék fűzni: tulajdonképpen máig sem tudjuk, hogy igaza volt-e Dégh Lindának ebben a kérdésben. A folklorizáció alapjául szolgáló nyomtatványokról (például ponyvamesék, kalendáriumok meseközleményei) a forrásfeltárás hiányosságai miatt nincs pontos áttekintésünk, a szóbeliségből lejegyzett népmesekorpusz pedig a folklórszöveg-rögzítés koncepcionális és módszertani sajátosságai miatt éppen az olvasmányi eredetű szöveganyagát tekintve rendkívüli módon szelektált. A nyomtatott forrásokra és a lejegyző személyére is módszeres figyelmet fordító mesekutatás, ha az eredet kérdéséről nem is feltétlenül, a népmesék terjedésről minden bizonnyal árnyaltabb képet alkothatna a jövőben. Ebbéli reménykedésre ad okot két pozitív fejlemény. Egyfelől az, hogy a könyvtári digitalizációnak köszönhetően (a ponyvakiadványok bibliográfiai adatainak és belátható időn belül talán végre maguknak a még fellelhető kiadványoknak is az elérhetővé tételével) a forrásokra való rálátás és az azokhoz való hozzáférés soha nem látott mértékben válik könnyebbé. Másrészt szintén örvendetes a populáris olvasmányokat övező, évek óta egyre mélyülő és szélesedő kutató érdeklődés, amelynek újabb bizonyítéka volt a 2023. november 28–29-én rendezett, jelen kötet alapjául szolgáló Pogány Péter emlékének szentelt konferencia.

Összegzés helyett

A folklorisztika írásbeliséghez való viszonya ambivalens. Egyfelől régóta ismert és adatolt az írott kultúra szóbeliségre gyakorolt hatása, másrészt azonban a tudomány konceptuális kérdéseit kijelölő vezérlő alapelvek a szóbeliség–írásbeliség viszonyához csak korlátozott hozzáférést biztosítanak. A tanulmány amellett sorakoztat fel érveket, hogy a mesék kiadástörténete a magyar prózafolklór-vizsgálatok számára is releváns kutatási irány lehet. Az első rész a szóbeliség elsőbbségét hangsúlyozó, legfőképpen a Grimm testvérekhez köthető szájhagyományozó paradigmát ismerteti, majd az ettől radikálisan eltérő, a tündérmesék történetében a nyomtatás szerepére kiemelt figyelmet fordító nemzetközi szakirodalmat mutatja be vázlatosan. A tanulmány igyekszik a mesék könyvtörténeti/nyomtatás-alapú vizsgálatainak eredményeit összekapcsolni a magyar populáris olvasmányok kutatásával; az előbbi elméleti keretben igyekszik értelmezni a ponyvamesék folklorizációjára vonatkozó adatokat és módszertani korlátokat. A mesei folklorizáció vizsgálatának első akadálya, hogy a ponyvák a magyar (népmese)kutatás perifériális és hiányosan feltárt forráscsoportját képviselik. Írásom a ponyva és a népmese kölcsönhatásának vizsgálatát meghatározó két főbb prob-

Az aranyhaju királyleány, vagy: A kővé vált hű szolga. Igen szép tündérrege
Budapest, Rózsa, 1880

lémára mutat rá: egy elméleti-koncepcionális (szájhagyományozó paradigma) és egy ezzel összefüggő gyűjtésmódszertani akadályra (szelektált dokumentálás). A fennmaradt populáris olvasmányok és a szóbeliségből gyűjtött származékaik a kutatástörténeti sajátosságokból fakadó nehézségek ellenére is világosan mutatják azonban a könyvnyomtatás szájhagyományozásra gyakorolt alapvető szerepét. Tanulmányom mind a módszertani problémák bemutatásával, mind pedig a kiaknázatlan kutatási perspektívák felvillantásával a szóbeliség és írásbeliség egymásra hatásának tudatosabb és hatékonyabb folklorisztikai vizsgálatát kívánja segíteni.

Tóth Dóra Ágnes

Tanulságos és szép történet a magyar nép számára

Ponyvafüzetek címelemzése

Általánosan elismert igazság, hogy az olvasó a borító alapján ítéli meg a könyvet. Fokozottan igaz ez az állítás a ponyvafüzetekre: szükség volt a csinos kialakításra, hiszen a vásárlás gyorsasága és – sok esetben – felületessége miatt már messziről látszania kellett az eladásra kínált történet típusának, s hatásos címmel kellett ellátni az eladásra kínált művet. Emellett a jó cím megjelölte a szöveg műfaját, illetve azt, hogy hány képet tartalmaz a könyvecske (de legalábbis feltüntette a címlapon).

Érdeklődésem elsősorban a „hagyományos" és a „nemesített" ponyvák címadási stratégiái közötti különbségek feltárása vezette, azaz hogy van-e és mi lehet a különbség a piaci szereplők (Bucsánszky–Rózsa-féle kiadó , Lóczi Franci) és az állami támogatással dolgozók (Jókai Mór, Ferenczy József) szempontjai között. Ezért vizsgálat alá vontam a *Jó könyvek* (80 füzet), a *Magyar Mesemondó* (156 füzet), a *Históriák, nóták* (220 füzet) és a *Rózsa Kálmán és neje* (a Petőfi Irodalmi Múzeum PIM gyűjteményéből, 104 füzet)[1] kiadványok címeit. A leggyakoribb szavakból kiolvasható címadási koncepció megmutatja, milyen hívószavakkal igyekeztek fölkelteni a vásárlók figyelmét a kiadók. Így megvizsgálható, hogy a ponyva jellemző tulajdonságai közül melyeket tartottak célravezetőnek hangsúlyozni, címlapjukra tűzni – legyen az a moralizálás, a szenzáció vagy az érzelmesség, esetleg megjelennek-e tématrendek. Mi több, az is kézzelfoghatóbbá válik, milyennek mutatkozik ezek alapján a ponyvakiadványok beleértett olvasója – amelyet a kiadók képzeltek el.

1 A Rózsa K. lista összeállításához a PIM gyűjteményét vettem alapul. Az itt található ponyvagyűjtemény Békés István hagyatékából került a múzeumba. Nem kizárt, hogy Békés célzottan gyűjtötte ezeket a füzeteket, ami befolyásolhatja ezt a vizsgálati eredményt, bár a tündéries és áltörténelmi szövegek meglehetősen messze esnek az általa korábban kutatott bűnügyi témáktól. A későbbiekben célom tovább bővíteni ezt a listát.

Módszer

Alaplisták

A vizsgálatot a 19. század végének ponyvanemesítési szándéka ihlette: Jókai *Jó könyvek a magyar nép számára*, illetve Ferenczy József *Magyar Mesemondó* és *Históriák, nóták* sorozatai.[2] A kutatást a *Magyar Mesemondó* címadási programja indította, melyről így ír Ferenczy, a sorozat főszerkesztője Csáky Albinnak a *Néptanítók Lapjá*ban nyilvánosságra hozott levelében:

> Első követelménynek tekintettem az új vállalatnak új czimet adni, mert egy csak félig megbukott vállalatnak [Jó könyvek a magyar nép számára] is *folytatása* szerencsétlen *kezdet*. Meg az olyan czim, hogy *könyvek*, nem is való a népnek. A nép szereti *a mesét, regét, nótát, históriát, rigmust,* de könyvet nem igen keres. Van neki ugyan *Álmos könyve, Vőfények könyve,* itt-ott az értelmesebbjének valami gazdasági kézi könyve, de ez mind olyanféle rá nézve, mint az *imakönyv*; a szellemi szórakoztatására szolgáló termékek *mesék, rigmusok, históriák*. Nem tartottam meg tehát a Jó Könyvek elnevezést, hanem választottam a Magyar Mesemondó-t czímnek.

Érdekes a médiumokra, kulturális különbségekre vonatkozó megkülönböztetés Ferenczy részéről: az összes szövegtípus, amelyet említ, közvetlenül (rege, nóta, rigmus) vagy közvetve (mese, história) kapcsolódik a szóbeliséghez, a szóbeli népi kultúrához. Ezekkel szemben említi a könyvet, amely a szóbeliségnek természetszerűleg nem része, de egy magas(abb) kultúrára utaló szó Ferenczy fogalomrendszerében. Neve mellett a *Jó könyvek* sikertelenségét bírálói abban is látták, hogy a füzeteket könyvesboltban árulták, viszont a vidéki ember rendesen a vásárokon szerezte be olvasmányait.[3] Ferenczy és a sorozat kiadója, Méhner Vilmos visszatértek a ponyván való árusításhoz, s igyekeztek figyelemfelkeltő címekkel dolgozni. Ferenczy célja volt a kedély és az értelem egyidejű foglalkoztatása, azaz

2 A ponyvanemesítésről bővebben: Tóth Dóra, „Ponyvanemesítési üzlet", in *Az irodalom-üzlet: Vállalkozás és kultúra a könyvkiadásban,* szerk. Hites Sándor, Rózsafalvi Zsuzsanna és Somorjai Szabolcs, Studiolum, 83–104 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum–Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023).

3 A Méhner-kiadóval való összetűzéséről részletesebben értekezik: Révai Mór János, *Írók, könyvek, kiadók: Egy magyar könyvkiadó emlékiratai* (Budapest: Révai Kiadó, 1920), 101–104. Méhner Vilmos vádját igazolni látszik Kiszlingstein Sándor cikke, miszerint a vidéki könyvárusoknak egyáltalán nem éri meg foglalkozni a *Jó könyvek*kel a magas ár és a nehézkes terjesztés miatt. Kiszlingstein Sándor, „Még egyszer a »Jó könyvekről«", *Corvina* 6, 16 sz. (1883): 62–63.

mulatságos történetekbe ágyazott erkölcsi tanulságok megfogalmazása, a praktikus és modern tudás szórakoztató átadása:

> Még a hangzatos czimeket is meg kellett tartani: *Mit mesélt Náthán zsidó a török császárnak, Hogyan okosodott meg Kaszás Matyi az isten nyilától, Hogyan gazdagodott meg Kohn Ábrahám szemétből.* Így aztán könnyen elkeveredhettek a *Magyar Mesemondó* füzetei a régi ponyvairodalmi termékek között.[4]

Fontos megjegyezni, hogy a fenti címek – a *Jó könyvek*étől eltérően – valóban közelebb álltak a hagyományos ponyvanyomtatványok címeihez, de az idézettek Ferenczy állításával ellentétben nem a *Mesemondó,* hanem a *Históriák, nóták* sorozatban jelentek meg.[5] Ferenczy a *Mesemondó*val kettős célt kívánt megvalósítani: a műveltség és a mentalitás átalakítását egyaránt el akarta érni, hiszen a korábbi véleményekkel ellentétben azt gondolta, hogy a népi olvasókat nemcsak gazdasági okok vezetik a hagyományos értelemben vett ponyvához, hanem az ízlésük fogyatékossága is.[6]

A kutatás irányát kijelölte a fentebb idézett Ferenczy-levél, miszerint a *Jó könyvek* kiadási hibájából tanulva – a szépirodalmihoz közel álló címek helyett – a siker érdekében „ponyvaibb" címeket akart adni a *Mesemondó* füzeteinek. Ez a hivatkozás szükségessé tette a *Jó könyvek,* valamint a levélben lévő anomáliára való tekintettel a *Históriák, nóták* címeinek vizsgálatát is.

Mivel a címadási stratégiákat kívántam összevetni, a címek szavainak összesített gyakoriságát vettem vizsgálat alá, amihez összegyűjtöttem az említett sorozatok címeit. A módszer kvantitatív, elsősorban a szavak jelentéstani szempontú elemzését teszi lehetővé, azaz hogy milyen jelentéseket igyekeztek kiemelni a kiadók a fedőlapon. Az alaplisták elkészítéséhez a címek összegyűjtése után – ahol szükséges volt – a duplumokat kizártam, az így létrejövő gyűjtemény szavait egy szófelhőkészítő programmal gyakoriság szerint sorba rendeztem. Ezután összevontam a jelentéstani szempontból azonosnak tekinthető szavakat (pl. mese/mesék), illetve eltávolítottam a jelentés szempontjából nem tartalmas szavakat (pl. névelők, kötőszók).

4 Ferenczy József, „Magyar Mesemondó", *Néptanítók Lapja* 24, 24. sz. (1891): 209–212, 210. (Dőlt kiemelések Ferenczytől.)

5 Különös módon ezt a sorozatot nem jelölték címmel-fejléccel a címlapokon, mint a *Jó könyvek* vagy a *Mesemondó* esetében, csupán sorszámmal. A sorozatcím és a füzetek címei a *Mesemondó* reklámozására felhasznált oldalakon jelentek meg.

6 Vö. Kossuth levele Bodon Józsefhez: Kossuth Lajos, „Kossuth a népies irodalomról", *Vasárnapi Ujság* 27, 12. sz. (1880): 185.

Elsőként a *Magyar Mesemondó* (156 füzet) címeit vontam vizsgálat alá. A legjellemzőbb szavak az előfordulás számának sorrendjében: *magyar* (31), *elbeszélés* (27), *történet* (24), *nép* (20), *vers[be]* (16), *história* (14), *igaz* (11). Ha a *Mesemondó* címeit összehasonlítjuk a konkurens, hagyományos ponyvát kiadó Rózsa Kálmán és neje kiadó címeivel, felsejlik a tartalmi és a címadási stratégia közötti különbség. Míg a *Mesemondó* visszafogott, szépirodalmi és hitelességet sugalló címekkel dolgozik, addig Rózsáék címei (104 füzet vizsgálata alapján)[7] erősebb érzelmeket kiváltó, mesét és szórakozást ígérő szavakkal csábították az olvasókat: *történet* (52), *szép* (35), *igen* (22),[8] *elbeszélés* (19), *tündéries* (14), *érdekes* (13), *három* (12).

A két listát vizsgálva megállapítható, hogy mindkét kiadó nagy hangsúlyt fektetett címeiben a szövegtípus megjelenítésére: *történet* és *elbeszélés.* Az ide tartozó szavak nagy előfordulási arányát látva feltehető, hogy az olvasók – vagy a kiadók által feltételezett olvasó- és vásárlóközönség – számára ez, tehát az olvasmány műfaja hangsúlyos szempont lehetett. Akár a tematikánál is hangsúlyosabb.

A harmadik közös szó a *magyar.* Ez azonban csalóka lehet: Rózsáék listájában ez elsősorban a mű elképzelt korát jelöli (a történet a magyar ősidőkből származik), addig a *Mesemondó* esetében az olvasót jelöli meg vele mint magyar népet. Nem kizárt, hogy ebben a szóhasználatban és címadásban a ponyvanemesítéssel próbálkozó kiadó népművelő szemlélete ölt testet, amikor kijelölik és megcímezik olvasóikat, *a népet*.

Rózsa K. és neje	Magyar Mesemondó
***történet* (52)**	magyar (31)
szép (35)	***elbeszélés* (27)**
igen [nagyon] (22)	***történet* (24)**
***elbeszélés* (19)**	nép (20)
tündéries (14)	vers[be] (16)
érdekes (13)	história (14)
három (12)	igaz (11)

A Magyar Mesemondó és a Rózsa K. és neje népkönyvtára címeinek összehasonlítása

7 A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárának állományából válogatva 2023 márciusában. https://opac.pim.hu/

8 Az *igen* itt határozóként szerepel, jelentése: 'rendkívül', 'nagyon'.

A *Jó könyvek* és a *Mesemondó* címeit vizsgálva nem sok különbség jelenik meg a két sorozat között. A *Jó könyvek* legjellemzőbb szavai: *történet* (18), *elbeszélés* (17), *magyar* (14), *nép* (11), *igaz* (10), *ének* (8), *elmeséli* (8).

Jó könyvek (80)	**Magyar Mesemondó (156)**	**Históriák, nóták (220)**
***történet* (18)**	***magyar* (31)**	***történet* (40)**
***elbeszélés* (17)**	***elbeszélés* (27)**	***magyar* (37)**
***magyar* (14)**	**történet (24)**	***história* (30)**
***nép* (11)**	***nép* (20)**	***nép* (27)**
igaz (10)	vers[be] (16)	nóták (26)
ének (8)	***história* (14)**	***igaz* (20)**
elmeséli (8)	***igaz* (11)**	jó (20)

A *Jó könyvek a magyar nép számára* és a *Magyar Mesemondó* és a *Históriák, nóták* címeinek összehasonlítása

Az első hét legjellemzőbb szóból öt megegyezik a címek adásában. A *Históriák*-kal összevetve sem látunk nagy különbséget: a *történet, magyar, nép* és *igaz* szavak ez esetben is előkelő helyet foglalnak el a címekben. Nem meglepő módon jelentős még a *história* és *nóta* szavak használata, melynek szinonimáit ugyan használja a *Jó könyvek* is, azonban ezek stílusértéke eltérő (pl. a *Jó könyvek* címében egyáltalán nem használják a *nóta* szót, helyette a *dal* és az *ének* jelenik meg).

A címek közötti különbségek egyik oka lehet továbbá, hogy míg a *Jó könyvek* sorozatba Jókai vezetésével elsősorban írók és költők írtak, addig a *Mesemondó*-ra jellemző volt az írói mellett a pedagógiai tapasztalattal rendelkező szerzők felkérése. Rózsáék kiadványait vizsgálva csak óvatosabban tehető hasonló állítás, hiszen leginkább névtelen vagy álnéven író szerzőket foglalkoztattak, de általánosságban elmondható, hogy jellemzően hivatalnokok és hírlapírók dolgoztak nekik (nem megfeledkezve a Tatár Péter álnéven író Medve Imre jelentőségéről, akinek műveit halála után is rendszeresen újra kiadták).

Noha a fenti listák már hordoztak releváns információt a címadási stratégiákra nézve, a tartalomra csak nagyon nagy vonalakban utaltak. A címeket vizsgálva arra jutottam, hogy a szavak kódolása, a tartalomelemzés válik szükségessé a ponyvák borítóin hirdetett tartalom pontosabb felfejtéséhez.

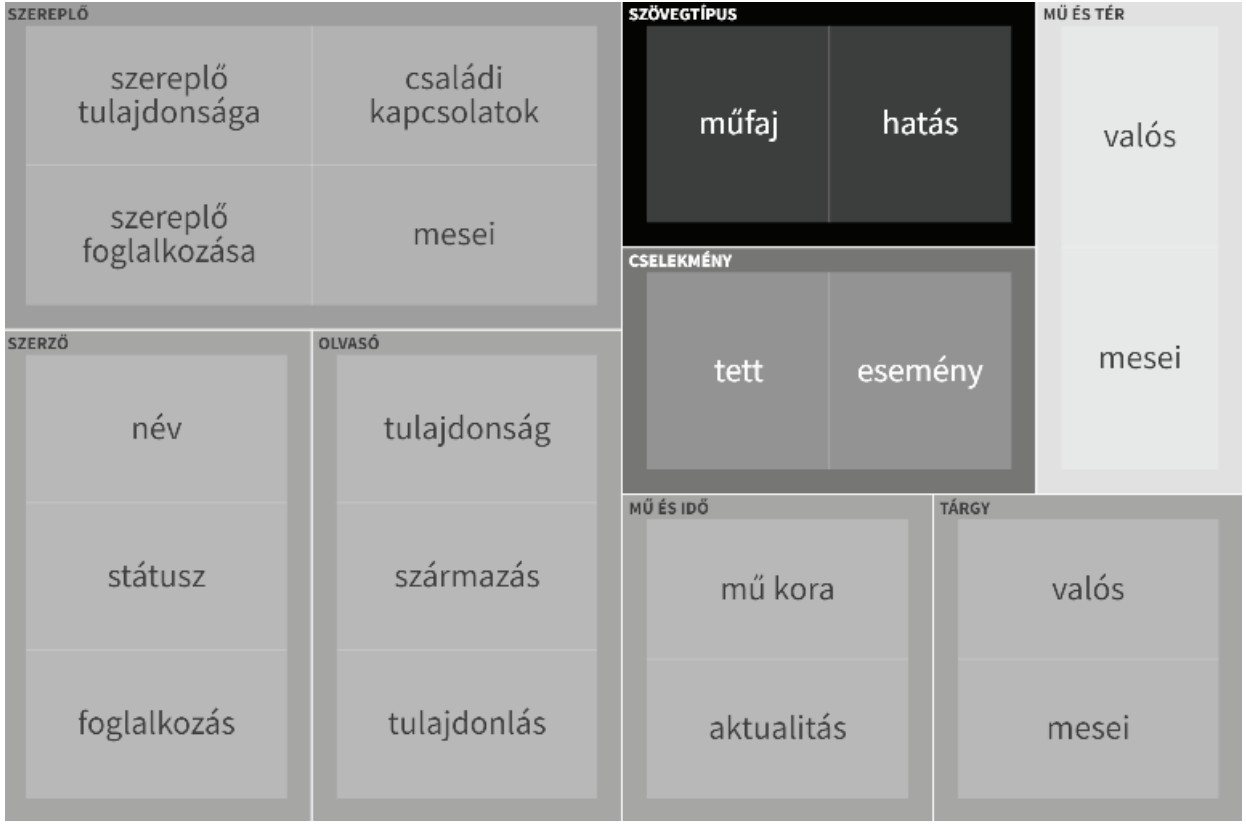
Kódolás

A címanalízishez a számomra megfelelő vizsgálati módszer kialakításában Johnny Saldaña *The Coding Manual for Qualitative Researchers* és Klaus Krippendorff *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology* című munkái voltak iránymutatók. Tekintetbe véve a források jellemzőit, egy saját módszertan kialakítására törekedtem. A tartalomelemzés és kódolás alaptételeit követve a címeket többször átolvasva kódokat, alkategóriákat és főkategóriákat készítettem.[9] A kódolásnak általános célja a mintázatok felfedezése és az anyag ezen mintázatok szerinti csoportosítása. Ezt a folyamatot H. Russell Bernard (2011) tömören úgy írja le, hogy az elemzés „olyan minták és ötletek keresése az adatokban, amelyek segítenek megmagyarázni, hogy ezek a minták egyáltalán miért vannak ott".[10] Itt fontos megjegyezni, hogy a megszülető kódokat nagyban befolyásolja a kódoló személye és a vizsgálat iránya. Példának hozva a *böjt* szót: számomra vallási szokásként volt jelentősége, míg egy másik kutató számára a hozzá tartozó kód a húsmentesség is lehetne. (Az ábrát lásd a következő oldalon.)

Így, a tartalomelemzés lépéseit végigjárva a következők lettek a főkategóriáim: *szövegtípus, cselekmény, szereplő, mű és tér, mű és idő,* valamint *tárgyak*. Már a főkategóriák esetében is jellemző volt, de az alkategóriák és kódok esetében nemcsak a magukban álló szavakat vizsgáltam, hanem a teljes címeket is, azaz ahol szükséges volt, megvizsgáltam a szavak kontextusát is. Az eredeti szöveghez való ismételt visszatérés elengedhetetlen volt, hiszen például a *király* szó megjelenhetett történelmi szereplő alkategóriában, mint Mátyás király, vagy a törpék királya, aki a mesei szereplők alkategóriájába került be.

9 Johnny Saldaña, „An Introduction to Codes and Coding", in Johnny Saldaña, *The Coding Manual for Qualitative,* 3rd Edition, 1–42 (Los Angeles–London etc.: SAGE Publications, 2016). Ebben a tesztelésben és javításban segítségemre volt Gy. Molnár Kadosa.

10 H. R. Bernard, *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches* (USA: AltaMira Press, 2011), 338. Fordítás tőlem: T. D.

1. ábra
A címek fő- és alkategóriáinak felosztása

Címlisták

Tanulmányomban három címlista kódolását mutatom be: Lóczi Francinak az Országos Széchényi Könyvtárban (a továbbiakban: OSZK) [11] fellelhető füzeteinek címeit vizsgáltam, illetve a *Magyar Mesemondó,* valamint a Rózsa Kálmán és neje kiadó PIM-ben található füzeteire esett a választásom. Rózsáék és a *Mesemondó* vizsgálata azért volt fontos, mert a *Mesemondó* – és a ponyvanemesítés – Bucsánszky, majd az őt követő Rózsa Kálmánék füzeteivel szemben határozta meg magát, kivéve a már említett címadásban. Lóczi Franci az ismert szerzői életút,[12] a rövidebb címlista és a kisebb elterjedtség miatt volt izgalmas számomra. Emellett a három lista közel egy időszakból származik (1886–1913), hasonló piaci és ízlésbeli feltételeknek kellett megfelelniük.

Lóczi Franci

A históriásként hírnevet szerzett Lóczi Franci életútja akár ponyvainak is tekinthető, hiszen gyermekkorában valószínűleg a himlő szövődményeként elvesztette szeme világát, írni-olvasni nem tanult meg, dalait fejben írta, így járta a vásárokat. Várkonyi István 1959-ben interjút készített azokkal a Csongrádban élő emberekkel, akik még emlékeztek a népszerű nótafára. Innen ismert, hogy Lóczi Franci segítőjével, előadás alapján nyomattatta füzeteit. A Szilber J. Antalnál fiatalon nyomászként dolgozó László Kókai István így emlékezett vissza Franci nénire és alkotási módjára:

> Bejött hozzánk kísérőjével a nyomdába, s elkezdett dalolni. Kevés nőt hallottam még olyan szépen szólani. Énekelt, s arra kért bennünket, hogy „ültessük könyvbe" a nótáit, ahogy ő dalolja. Persze először leírtuk és azután szedtük ki szép kursiv betűkből, s nyomattuk a füzeteket. Nagy keletje volt ennek.[13]

11 Ez jelenleg 46 cím, duplumokkal. László Kókai István nyilatkozata szerint minden náluk nyomtatott füzetből küldtek egy kötelespéldányt az Országos Széchényi Könyvtárnak. Várkonyi István, „Emlékezz Franci nénire", *Reggeli Délvilág,* 1992. aug. 24., 7.

12 Katona Imre, „Homérosz egy kései utóda Csongrádon: Lóczi Franci vak históriás élete", *Oppidum Csongrád* 3, 3. sz. (1996): 55–88.

13 Várkonyi István, „»Sűrű csillag ritkán ragyog az égen...«: Emlékezés Lóczi Franci nénire, az elfelejtett csongrádi nótafára", *Csongrád Megyei Hirlap,* 1959. jan. 25., 4.

szó	előfordulás	kód	alkategória	kategória
Legujabb	25	új	aktualitás	mű és idő
Számára	14	tárgy	tulajdonlás	olvasó
Kiadja	11	szellemi munka	foglalkozás	szerző
Népdal	10	énekelhető szöveg	műfaj	szövegtípus
Fiatalság	9	fiatal	életkor	olvasó
Dal	6	énekelhető szöveg	műfaj	szövegtípus
Gyilkosság	6	erőszak	esemény	cselekmény
Énekek	5	énekelhető szöveg	műfaj	szövegtípus
Összeirta	5	szellemi munka	foglalkozás	szerző

Lóczi Franci címeinek leggyakoribb szavai

Az egykorú visszaemlékezések alapján népszerűségének nem a – viszonylag gyenge minőségben – kiadott munkái ágyaztak meg, sokkal fontosabb volt a szövegek élő énekes előadása, amivel szinte megbabonázta közönségét.[14] Tavasztól őszig, Kiskunfélegyházától Szegeden át Gyuláig járt aktuális kísérőjével. Korai működésére jellemző volt, hogy kintornával járta a vásárokat, esküvőket, katonai bevonulásokat és fonókat, sokkal bővebb repertoárral, mint ami kiadásra került.[15]

Az általam összeállított címlistából azt a következtetést lehetett a kódolás alapján levonni, hogy a megcélzott olvasóközönsége, a beleértett olvasója fiatal, aki az új aratós- és katonadalokat keresi vagy az aktuális – jellemzően szenzációs, erőszakos –, sok esetben helyi, vagyis Csongrádhoz közeli történeteket. Olvasói szórakozásra, élvezhető és közösségbe vihető tartalmakra vágytak.[16] Az újdonság

14 Ez szöges ellentétben áll a Budapesten tapasztaltakkal, miszerint a verses szövegek népszerűsége leáldozott: „Rózsa kiadóhivatalában ugyanis, tehát a legilletékesebb helyen hallottam, hogy a ponyvaízlése a nyolcvanas évek derekán teljesen megváltozott, addig a szép csengő rímeket szerette, azóta csupán és kizárólag a prózát kedveli; lehet a tárgy hazai vagy idegen, képzelt vagy történeti, a formája nem lehet verses, csak prózai." Bánóczi József, „Toldi a ponyván", in *Emlékkönyv Kármán Mór huszonötéves tanári munkásságának ünnepére,* szerk. Volf György és Waldapfel János, 116–126 (Budapest: Eggenberg-féle Könyvkereskedés, 1897), 124.

15 Katona, „Homérosz egy kései…", 56–60.

16 Közösségi olvasásról és jelentőségéről lásd Domokos Mariann, „Olvasástörténet és folklorisztika: Közelítések a ponyvamesék 19. századi paraszti recepciójához", in *Iskola, művelődés, társadalom: Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei,* szerk. Sasfi Csaba és Ugrai János, 463–478 (Budapest: Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2017), 468.

kiemelése különösen fontos faktor volt. Ezen kívül jelentős volt még a szerkesztői – ritkábban szerzői munka – jelölése is, ami azt mutatja, Lóczi Franci ügyelt a szerzői jogokra,[17] másrészt brandnek számított: a neve csábította az olvasókat. A füzetek nem tartalmaztak képeket, jellemzően a címlapon is csak díszítő mintázást vagy egyszerű formákat (virág, virágcsokor) jelenítettek meg, csak nagy vonalakban utalva a belső tartalomra. Azonban, mivel az eladásra kínált műveket is énekelve árusította, nem volt szüksége kreatív címadásra vagy díszes borítóra, az előadás meggyőzte a vásárlókat arról, hogy jó helyre teszik a pénzüket.

Rózsa Kálmán és neje kiadó

Rózsa Kálmán az apósa, Bucsánszky Alajos sikeres nyomdai és kiadói stratégiáját – sok esetben Tatár Péter történeteit – vitte tovább, amennyiben a sikert az eladott példányszámokban mérjük.[18] Bírálóik rendszeresen vádolták szövegeiket ízléstelenséggel, ízlésrombolással, gyermetegséggel. Ennek egy korai példája a következő, *A Hon*ban név nélkül megjelent véleménycikk:

> A *rémmese* gyártója persze nincs megnevezve, miután az ily *lelkiismeretlen* ponyvaczikkek íróinak nincs egyéb ambitiójuk, mint néhány garast zsebre rakni, s aztán ismeretlenül folytatni *embertelen* munkájukat; hanem igenis megvan nevezve a kiadó czég: a Bucsánszky nyomda, mely — úgy látszik — folyvást a *legsilányabb* uton keresi anyagi boldogulását, s ép akkor, midőn minden jó ember a népnevelés előmozdítása mellett buzog: nem átalja *garasos* érdekből *a népet butitni, mételyezni, képtelen rémmesékkel saturálni*.[19]

A kódolás azt igazolja, hogy Rózsáék címeiben a meseiség az egyik uralkodó téma: mesei szereplők, helyszínek, tárgyak és korok uralják a címeket. Összesen 111 szó mesei tartalmú a vizsgált 420-ból:[20]

17 Katona Imre a kiadott 110–120 szövegből csak 25–30-at tartott eredeti munkának. Katona, „Homérosz egy kései…", 59–60.

18 Jelen tanulmányban nagy vonalakban egyként kezelem a két kiadót a munkatársi folytonosság és a rendszeresen újra kiadott művek okán. Bucsánszky veje, Rózsa Kálmán jogászként végzett, de a nyomda vezetésében segítségére volt Strauch Alajos művezető és nyomdász. Utóbbi 1871-től dolgozott Bucsánszkyval, majd Rózsa Kálmánnal, annak 1900-ban bekövetkezett haláláig. Később pedig Bucsánszky Gizella második férjét, Kósa Rezsőt is segítette a nagy múltú nyomda működtetésében. Lásd *Emlékül Strauch Alajos nyomdászságának hatvanéves jubileumára: 1845–1905* (Budapest: Rózsa Kálmán és Neje, 1905).

19 „A »Fölső madár«", *A Hon,* 1869. okt. 14., 1. Kiemelések tőlem T. D.

20 Legtöbb esetben egyszeri előfordulással.

szó	előf.	kód	alkategória	kategória
Tündéries	14	mesei	hatás	szövegtípus
Három	12	szám	mesei szám	szereplő
Király	8	ember	mesei szereplő	szereplő
Királyleány	5	ember	mesei szereplő	szereplő
Királyfi	5	ember	mesei szereplő	szereplő
Törpekirály	2	varázslény	mesei szereplő	szereplő
Mese	3	mesei történet	műfaj	szövegtípus
Tündérkirály	2	varázslény	mesei szereplő	szereplő
Ördög	2	varázslény	mesei szereplő	szereplő

Rózsa K. és neje *népkönyvtára* címeinek leggyakoribb, meseiséggel kapcsolatos szavai

Emellett fontos a mű hatásának megjelölése: a szép, kellemes érzések mellett megjelennek az erőszak témái és a borzongás effektusa is, de jelentősen kisebb számban.

A kódolásból azonban kiemelkedik a pozitív érzésekre, hatásra való támaszkodás. A kódolt 99 hatásból 88 pozitív üzenetet hordoz, s csak 11 sejtet meghatározó témaként valamilyen erőszakot vagy tragédiát. Ezek alapján a rémmesékkel saturálás vádja eltúlzottnak tűnik, viszont egybevág Ferenczy azon vélekedésével, miszerint a *Mesemondó*val nem szabad folyton gyermekmeséket adni a felnőtteknek, mert az nem nevel ízlést.[21] György Aladár[22] valószínűleg jobban megértette – és kevésbé becsülte le! – a Bucsánszky–Rózsa-féle kiadó sikerességének kulcsát, az olvasók figyelmének megragadását. György többek közt a *Család és Iskola* című lapban értekezett ekként a ponyva népszerűségéről:

> [...] óvakodnunk kell, ne hogy oly olvasmányokat nyujtsunk neki [a népnek], melyek nekünk, műveltebbeknek, igen érdekesnek, s világosnak látszanak, de a melyek az ő szűkebb körü s korlátlanabb phantásiájukra ugy érzelmeikre semmi nemű hatást sem gyakorolnak. [...] Míg Tatár Péter s a ponyvairodalmi termékek a phantasiát s érzelmeket

21 Ferenczy, „Magyar Mesemondó”, 210.

22 György Aladár (Huszt, Máramaros megye, 1844. április 11. – Budapest, 1906. január 16.) író, újságíró, kultúrpolitikus, műfordító, művelődéstörténész, az Országos Statisztikai Hivatal beltagja.

ragadják meg, közvetlenül tárják ki tárgyaikat a közönség elé, a mi úgynevezett „népies irodalmunk" nagy feneket kerít minden csekélységnek...[23]

Az itt megjegyzett világosság, fantázia és érzelem tehát a klasszikus ponyva esetében a címadásra és a tartalomra egyaránt igazolható eszközök voltak, melyek jórészt hiányoztak a kortárs (1876), s tulajdonképpen a későbbi „népies irodalomból" vagy ponyvanemesítési vállalkozásokból.

szó	előf.	kód	alkategória	kategória
Szép	35	kellemes	hatás	szövegtípus
Tündéries	14	kellemes	hatás	szövegtípus
Érdekes	13	kíváncsiság	hatás	szövegtípus
Mulattató	8	kellemes	hatás	szövegtípus
Tanulságos	4	érdeklődésre hatás	hatás	szövegtípus
Igaz	4	pozitív tulajdonság	hatás	szövegtípus
Borzasztó	3	borzongtató	hatás	szövegtípus
Rettenetes	3	borzongtató	hatás	szövegtípus
Mulatságos	3	kellemes	hatás	szövegtípus
Kisérteties	2	borzongtató	hatás	szövegtípus
Elátkozott	2	borzongtató	hatás	szövegtípus
Érzékeny	2	kellemes	hatás	szövegtípus
Csodálatos	2	kellemes	hatás	szövegtípus
Regényes	1	kellemes	hatás	szövegtípus
Léleknemesítő	1	kellemes	hatás	szövegtípus
Szomorú	1	borzongató	hatás	szövegtípus
Gyönyörködtető	1	kellemes	hatás	szövegtípus

*Rózsa K. és neje népkönyvtárá*nak címeinek hatással kapcsolatos szavai

A további vizsgálat során aktualitásra, szerzőre és szerzői munkára csak 1–1 utalást találtam. Nem jellemző az olvasó megjelölése sem, ha mégis, nagyon általános képet kapunk: *magyar, jámbor, fiatal* és *öreg* közönségnek szóltak a füzetek, azaz minden korosztálynak. Ezen címek alapján tehát nem beszélhetünk explicit

23 György Aladár, „A ponyva-irodalom ellenszerei", *Család és Iskola* 2, 7. sz. (1876): 59–60.

módon kijelölt, megcélzott olvasóról (mint például a *Magyar Mesemondó* címei esetében). Ennek ellenére maguk a címek nagyon is beszédesek voltak, megszólították az olvasóközönséget: a szövegtípusok, a hatásuk és a képek száma jellemzően megjelent a címlapon – tehát a vásárló pontosan tudta, mit kap a pénzéért. Mivel a kiadó profitorientált volt, ez természetesnek tekinthető, hiszen célja a lehető legnagyobb számban értékesíteni a füzeteket, nemcsak magyar, de német és akár cseh nyelveken is. Az írói munka, pontosabban az író mint individuum megjelenítése – sosem megfeledkezve Tatár Péterről – kevésbé fontos: az olvasók elsősorban a kiadóhoz voltak hűségesek, ez jelentett garanciát a szórakoztató történetekre.[24]

A címek között fontos kiemelni a történelmi témákat is. Ezek kapcsán azonban egyáltalán nincs szándék, sem cél az események hiteles bemutatására: az írók inkább csak díszletként használták fel a történetekhez a történelmi korokat *(Kuruczvilág: elbeszélés a Rákóczi-korból; Feláldozta magát hadnagyáért: elbeszélés az 1859-iki olasz hadjáratból).*[25] Ugyanez elmondható az ókori mondák/történetek közreadása kapcsán is *(A szamárfülü Midás királynak mulatságos története, Aranyfonó Esztike; Apollo csodagyürüje, vagy hogyan lett a pásztorfiu királylyá: tündéries görög rege az őskorból: öregek és fiatalok számára),* a történetek érdekessége, mulatságossága, esetleg egzotikussága a fő szempont, nem pedig a művelődés, a kultúraközvetítés. Mind a Bucsánszky–Rózsa-féle, mind a *Mesemondó* történelmi füzeteire jellemző az effajta fiktív történeteken keresztüli történelemmagyarázás, amely a korszak elfogadott eszköze volt a nép nevelésének, sok esetben kifejezetten szórakoztató módon. Mikos Éva mutatott rá arra, hogy Tatár Péter, és – véleményem szerint – általában a „hagyományos" ponyvaírók több dolgot is értenek a *rege* kifejezésen. Az értelmezésükhöz tartoztak a mesék és egyéb elbeszélő műfajok (tréfás történetek, anekdoták, példázatok), de az irodalmi adaptációk és az irodalmi rege némileg ponyvásított változatai is.[26]

Rózsáék igen népszerű ponyvakiadványainak címeit vizsgálva tehát az erőteljes meseiség válik láthatóvá, még a történelmi keretezésű füzetek esetében is. Szintén jellemzők az utalások az érzelmekre és az olvasmány hatására. A címek

24 Ebben közrejátszhatott a szóbeli népi kultúra anonimitása is.

25 Később Böngérfi János alkalmazásával elindítanak egy ismeretterjesztő történeti sorozatot, melyet a kortársak is elismertek. Vö. „Ponyvairodalom", *Fővárosi Lapok,* 1894. feb. 13., 373.

26 Bővebben a ponyvaregéről: Mikos Éva, „Tény és fikció, nemzet és régió, elit és populáris konfliktusa a rege műfaja körül", in *Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon,* szerk. Varga Bálint és Lajtai Mátyás, 101–129 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015), 121.

az olvasót nemigen célozták meg explicit módon, ha mégis kijelöltek olvasói kört, az tulajdonképpen a lehető legtágabb volt, összefüggésben a kiadó alapvető profitorientáltságával – a vásárlót a (mesei, érzelmes, hatásos) tartalomra való utalás révén törekedtek megnyerni.

Magyar Mesemondó

Ha a Bucsánszky–Rózsa-féle kiadó címeit illetően a *világosság* fogalmát emeljük ki, szembeötlő az eltérés a *Magyar Mesemondó* kódjait vizsgálva. A kódolás folyamata sokkal nehezebb volt: bizonyos szavak még címeik kontextusába helyezve sem adtak egyértelmű választ arra, milyen történet van előttünk. Amellett, hogy maguk a címek időnként pongyolának nevezhetők, sokkal több elvont fogalommal operálnak, mint Rózsáék vagy Lóczi Franci. Ilyen címek például: *Zöldike; Arany kalász koszorú; A tinó. Elbeszélés; A könyőrület. Igaz történet; Új élet vagy az Álom és valóság.*[27]

A sorozat címe ugyan *Magyar Mesemondó,* azonban a meseiség szinte teljesen hiányzik a címekből. Jellemzőbb a kortárs vagy közelmúltbeli, valamint a történelmi Magyarországon játszódó narratíva, ami még a mesei elemeket tartalmazó címekre is igaz: *Piroska szerelme. Balatoni tündérrege; Elvitte a sárkány. Sárréti história; Az üveglábú Jóska, vagy: hogyan verték ki a boszorkányt Kölesdről? A magyar népnek versekben elbeszéli Váradi Antal.* A szórakoztatás mellett pedig Ferenczy céljainak megfelelően a mesei történetek is mindig valamilyen didaktikus morális tanulsággal végződnek. A sorozat szemlélete azonban nem a meseiséggel ütközik, inkább a népi kultúrának a természetfelettihez kapcsolódó hiedelmeivel szemben kritikus. A címek e vonatkozásban elég tiszták és beszédesek: *A javasasszony felsülése. Elbeszélés; Furcsa história. A babonában hívő magyar emberek okulására csengő versekben megírta Gaál Mózes.*

A *Mesemondó*ban megjelent történelemközvetítő füzetek cselekménye mellett fontos azok helyszíne, hiszen az ismerős helyszín amellett, hogy könnyebb beleélhetőséget biztosít (emlékezzünk vissza György Aladár véleményére a népi olvasókról és képességeikről), az emlékezet helyeiként is funkcionál. Gyáni Gábor a fogalmat röviden úgy magyarázza, hogy az emlékezet helye bármi, ami az emlékezést segíti. Jelen esetben „a fizikai tér szintén olyasvalami, ami emlékezeti

27 A *Mesemondó*ról bővebben lásd Lengyel András, „Egy népművelő ponyvasorozat, a *Magyar Mesemondó* (1886–1904)”, *Magyar Könyvszemle* 98, 1. sz. (1985): 40–50.

hellyé válhat, mivel metaforaként használva képes ébren tartani bennünk annak tudatát, hogy kik is vagyunk valójában és hová tartozunk ebben a világban".[28]

Talán a címek elvont jellegét ellensúlyozza az olvasók határozott megcélzása: *a magyar nép számára.* Ez természetesen nemcsak egyfajta olvasói közösséghez tartozás élményét adhatta, hanem összefüggött a sorozat célkitűzésével, azzal a nevelő szándékkal, mely a nemzetépítés egy módjának is tekinthető.[29]

Ide kapcsolódik, hogy a ponyvakiadványok között rendre megjelentek történelmi történetek, ha nem is ez volt a leggyakoribb téma – legyen szó akár nemesített, akár „hagyományos" ponyvakiadóról. A *Mesemondó* számára a történelmi témák egyfelől praktikusak lehettek, hiszen izgalmas, fordulatos, gyakran véres eseményekről szóltak. Másfelől az ide tartozó elbeszélések a nemzeti identitás közvetítésére is alkalmasak voltak, mivel a kiemelkedő alakokra és eseményekre fókuszáltak. Aligha volt idegen a *Mesemondó* sokszor pedagógiai tapasztalattal rendelkező szakembereinek szemléletétől az a megállapítás, amit a *Népnevelők Lapjá*ban olvashattak 1894-ben:

> Igen helyes dolog a magyar népet saját nagyjainak és elődeinek, az egész magyar nemzet történeti múltjával megismertetni. Így ápoljuk a népben a kegyelet érzületét is, amely az emberi műveltségnek egyik legsarkalatosabb ismertető jele.[30]

Ha Rózsáék kapcsán – általánosságban – kiemeltük a *rege* szó használatának fontosságát, akkor a *Mesemondó* esetében fontos megemlíteni a *história* (14 alkalommal) használatát. Ez a korszakban népszerűségnek örvendő rendszerint félnépi alkotás, amely valamilyen valóságos, megtörtént vagy újra aktuálissá vált eseményről szól, vagy azzal kapcsolatos, s főként specialisták, históriások adták elő, mint Lóczi Franci.[31] Tehát elmondható, hogy miközben Rózsáék a meseiségre és a történelmiességre utaló címek alatt egyaránt inkább csodás eseményeket tartalmazó, a hitelességgel kevésbé törődő történeteket adtak elő, addig a *Mesemondó* még a meseiségre utaló címek alatt is inkább a hitelességre és kanonizált tudásra hivatkozó szövegeket kínált.

28 Gyáni Gábor, „Kollektív emlékezet és nemzeti identitás", in Gyáni Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése,* 81–94 (Budapest: Napvilág Kiadó, 2000), 86.

29 Mikos 2010, 219–221.

30 „A magyar nemzet története a ponyván(y)", *Népnevelők Lapja* 29, 9. sz. (1894): 154.

31 Ennek ellenére az ő címeiben nem jelent meg a *história* szó, feltehetőleg az árusítás módja és az egyébként egyértelmű címek miatt, például: *Legujabb gyilkosságok Szalma István és Gergovics Ilonka szomoru végü történeteik; Legujabb történeti dall[!]. Történt Csongrádon, 1904. február hó 8-dikán. Összeirta Lóczi Franci.*

Ezzel összefügg, s a kódok szintjén is megjelenik a hitelesség hangsúlyozása, amihez hozzátartozik az írók és az írói munka megjelenítése, jórészt valódi nevükön: *Két munkás. Életkép a jelenkorból. Versekben írta Rudnyánszky Gyula; II. Rákóczy Ferenc, vagy a magyar szabadság nagy hőse. Krónikás történet. Versbe szedte a jó magyar nép lelki gyönyörűségére s épülésére Gaál Mózes.* Ezek mellett az aktuálpolitika, a pénzügy, a jutalom és büntetés témáinak beemelése is jelentős, azaz a modern ismeretek átadása, az aktuális eseményekről való tájékoztatás: *Pusztul-e a magyar? vagy mire tanít a népszámlálás; Magyarország ünnepe. Verses történet a magyar alkotmány visszaállítása és I. Ferencz József megkoronázása negyedszázados emlékünnepére.* A kiadó tanítói szándéka egyértelműen kitűnik a címekből, amit azonban a hatásra utaló szavakkal igyekezett enyhíteni *(érzékeny, mulattató, víg, deákos),* ezáltal felkelteni a mű iránti érdeklődést: *Ötven forintból nagy vagyon, vagy Salati Péter életrevalósága. Tanulságos szép történet; Kántor uram próféciája. Szomorúan kezdődő vidám história, melyet rakoncátlan rigmusokba szedett a jó magyar nép mulattatására Gaál Mózes.* Ugyanakkor a károsnak ítélt szokások, cselekedetek mellé mindig erőteljes, kellemetlen érzést párosít, sokszor implicit módon megszólítva a vásárlót-olvasót: *Az Amerikába vándorolt magyarok gyászos története; A pálinka. Szomorú történet; Ne lopj. Tanulságos históriák a rab-életből.*

szó	előf.	kód	alkategória	kategória
Igaz	11	hitelesség	hatás	szövegtípus
Tanulságos	10	érdeklődésre hatás	hatás	szövegtípus
Szép	9	kellemes	hatás	szövegtípus
Szomorú	7	érdeklődésre hatás	hatás	szövegtípus
Élet [könyvéből]	4	hitelesség	hatás	szövegtípus
Víg	3	kellemes	hatás	szövegtípus
Népies	3	hitelesség	hatás	szövegtípus
Vidám	3	kellemes	hatás	szövegtípus
Mulattatására	2	kellemes	hatás	szövegtípus
Életből	2	hitelesség	hatás	szövegtípus

A *Magyar Mesemondó* hatásra utaló szavaiból

A *Magyar Mesemondó* címei tehát jellemzően a jelenre fókuszáltak; a mesei jelleg jelentősen háttérbe szorult bennük a Rózsa-féle kiadó címeihez viszonyítva, el-

lenben a nevelő és tanító szándék határozottan megjelent. Ezzel összefüggésben többször hivatkozott a kanonizált tudásra, tetten érhető, hogy a *Mesemondó* kiadványainak szemléletét részben a népi kultúrával szemben határozta meg. Azaz már a borítókról látható volt, hogy a kiadó az olvasóiban egyfajta tudatosság kinevelésére törekszik – még ha olykor jóval kevésbé világos, kézzelfogható címekkel is, mint a Bucsánszky–Rózsa-féle kiadó.

Összegzés

A három vizsgált lista, azaz Lóczi Franci, Rózsa Kálmán és neje kiadó és a *Magyar Mesemondó* listái alapján megállapítható, hogy a ponyvafüzetek címének legfontosabb elemei a műfaj meghatározása *(ének, [nép]dal, nóta, vers, história, elbeszélés, történet)* és annak hatása *(szép, szomorú, tündéries, mulattató, gyönyörködtető, tanulságos)*. Jellemző még a cselekvésre, eseményre utaló szavak nagyarányú jelenléte, azonban ennek tartalma már listánként változik. Lóczi Franci históriásként a közelmúlt hétköznapi szenzációiból dolgozott, mint a gyilkosság, a vallási ünnepek, a mezőgazdasági munka vagy a bevonulás. Rózsáék címei jellemzően a mesés vagy elképzelt múltra utaltak, előtérben a szórakoztatás és nagyrészt gyönyörködtetés céljával. A *Mesemondó* jellemzően egykorú és történelmileg fontos eseményekkel és személyekkel foglalkozott, erőteljes tanító szándékkal. Lóczi Franci és a *Mesemondó* sok esetben kijelölte olvasóját: a magyar fiatalok és a magyar nép számára írtak. Míg Lóczi Franci és a Rózsa kiadó füzeteinek egyetlen célja az olvasók felé a szórakoztatás volt, addig a *Magyar Mesemondó* valóban egyszerre próbált szórakoztatni és tanítani.

Eredeti kérdésemre, miszerint sikerült-e Ferenczyéknek – ahogyan állította – olyan füzeteket készíteniük, melyek elkeveredhettek a hagyományos ponyvanyomtatványok között, a kódolást használva számszerűsíthető választ kaptam. Noha a kialakítás, a képek-betűk valóban hasonlítanak, s a címeknek is vannak hasonló elemeik, a hitelesség erőteljes hangsúlyozása és a gyengén leplezett tanító szándék majdnem minden esetben átüt, s jól megkülönböztethetővé teszi a *Magyar Mesemondó* füzeteit.

VALLÁSI PONYVAIRODALOM

Medgyesy S. Norbert

Szakrális témájú magyar ponyvanyomtatványok és művelődéstörténeti összefüggéseik

Javaslatok a feldolgozásukhoz

Bevezető

Összefoglaló tanulmányomban a katolikus vallásgyakorlathoz kötődő 19–20. századi aprónyomtatványokkal, azok előénekes-szerzőivel és nyomdáival foglalkozom a lehetséges népénektípusok, vonatkozó népi paraliturgiák és a fő népének-, imádság- és színjáték-források számbavételével. A ponyvákat elsősorban művelődés- és kegyességtörténeti forrásként tekintem a ponyvakiadás eredeti célja miatt, amely az egyes ünnepek megüléséhez adott megfelelő tartalmat, érzelmi töltetet, és az előénekesek révén a közösségi használatuk közösséget kovácsolt. A vallásos ponyvák leginkább népénekszövegeket tárnak elénk, ezért ezzel a műfajközi kapcsolattal foglalkozom részletesen, és kísérletet teszek egy kutatási vázlat bemutatására.

I. A vallásos ponyva általános jellemzői

A vallásos ponyva fogalmát, jellegzetességeit és 1999-ig tartó teljes historiográfiáját Lengyel Ágnes foglalta össze.[1] A ponyvairodalom a 19. század végétől az olcsó tömegirodalom elnevezése, de művelődéstörténeti szerepe a 16. századtól kezdve, a reneszánsz és a barokk időszakában sokkal jelentősebb volt. Ezeket a néhány lapból álló nyomtatványokat vásárokon, a szakrális aprónyomtatványokat búcsújáróhelyeken földre kiterített ponyvákon vagy ponyvasátrak alatt árulták,

1 Lengyel Ágnes, „A szakrális nyomtatványok kutatásáról és jellemző jegyeiről", in *Írás, írott kultúra, folklór,* szerk. Keszeg Vilmos, Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve 7, 160–182 (Kolozsvár: Gloria Kiadó, 1999); Lengyel Ágnes, „A szakrális ponyvanyomtatványok jellemzői, szerepük a palóc népi vallásosságban", *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 17–18 (2003–2004): 239–255.

innen kapták nevüket. Azok az aprónyomtatványok tartoznak ide, amelyeket a nyomdai előállítás során legalább egyszer félbehajtottak, így legkevesebb két levélből állnak, s összterjedelmük nem haladja meg 4–8–16, ritkán a 32 oldalt. A parasztság leginkább *istória, levél* névvel illette őket. A ponyvák esetében többféle művelődéstörténeti és irodalmi stílusréteget hordozó, profán és szakrális tematikájú, összetett forrásanyagról van szó. Elterjedésüket a könyvnyomtatás tette lehetővé, bár a szóbeliséggel való szoros kapcsolatuk évszázadokon át megmaradt. A 16. századtól a német *Flugblatt* (röplap), valamint a *Morität* és *Bänkelsang* hatása mutatható ki a hazai ponyvanyomtatványokon. A 17–18. századi népkönyvek többsége vallásos vagy szépirodalmi tárgyú, mely elsősorban a nemesség és a polgárság igényeit elégítette ki. A ponyva a paraszti tömegekhez először a 18. század végén, nagyobb számban a 19. század közepétől jutott el. A vallásos tematikájú ponyva elsősége ekkor is megmaradt ugyan, de mind nagyobb teret hódítottak a betyártörténetek, bűnügyi és szórakoztató történetek.

A ponyvairodalom első termékei Magyarországon az Apolloniusról, Stilfridről és Bruntzvikról, a Szép Magelónáról vagy a „Hét bölcs mesterről" szóló népkönyvek voltak. A betyárhistóriák (pl. Angyal Bandi, Sobri Jóska) mellett történelmi eseményekről szóló beszámolók is találhatók a ponyvák szövegében, például *Vitéz Kádár István históriája* (1658), továbbá Beregszászi Pálról, a Szegedinác Péró által vezetett lázadásról (1735–1736), vagy a franciákkal vívott nemesi felkelésről (1809) szóló tudósítások vagy ahhoz kapcsolódó indulók. A széphistóriák közül Árgirus, Genovéva története, a történelmi életrajzok közül Attila és Buda, Toldi Miklós, Kinizsi Pál, Zrínyi Miklós, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos volt a legnépszerűbb, ezen kívül különféle vándormondák, világirodalmi alkotások, pamfletek és pasquillusok is megjelentek a ponyvairodalom témái között. A ponyvák és a folklór kapcsolatára utalnak a lakodalmi, farsangi dalolást serkentő szerelmi líra füzetei, anekdoták, tréfabeszédek, münchauseniádák, katonanóták, paródiák, álomfejtő, lottótanácsadó Sibylla-könyvek, melyek a közkultúra sok elemét őrizték meg az utókornak.[2] A szerzők többsége az alsópapság tagja, deák, kántor, tanító, licenciátus, búcsúvezető előénekes (szentember, szentasszony), énekes koldus, kalendarista (naptárkészítő), komédiás, nótárius, utóbb iparos, nyomdász, kiskereskedő, bazáros, históriás vagy vőfély volt.[3] A kompilálás – itt is, mint más 17–18. századi műfajokban – bevett gyakorlatnak számított. Korlátlanul ollóztak össze a próza, az epika és a dráma területéről származó alkotásokat.[4]

2 POGÁNY 1978.

3 KATONA Imre és SZEMERKÉNYI Ágnes, „Ponyva", in MNL 4:260.

4 A legújabb és legteljesebb hazai világi tartalmú ponyvakiadás: MVP I. és MVP II.

Külön helyet foglalnak el a ponyvák csoportosításában a vallásos kisnyomtatványok, melyek a megélt, népi vallásos gyakorlat szerves tartozékának, az egyéni és közösségi áhítatgyakorlat legfontosabb forrásának és eszközének számítottak. A félnépi, populáris irodalomnak tekinthető vallásos ponyva célja a teológiai, morális tartalom terjesztése és meggyökereztetése, valamint a bűnbánatra intés és az áhítatébresztés (például a rózsafüzér-imádság terjesztése) volt minden társadalmi réteg között. Ezek a nem klerikusi eredetű és a laikusok által használt kiadványok a klasszikus egyházi irodalom és a népköltészet,[5] az írásbeliség és a szóbeliség határterületén és egyúttal szellemi, tartalmi és stílusbeli kölcsönhatásában helyezkednek el. Erdélyi Zsuzsanna találó szavaival élve: „a népi katolikum sok száz éves gyakorlatának, pap nélküli, önerejű megnyilatkozásának lecsapódása az analfabetizmus fölszámolásának idején".[6] Forrásuk egyaránt lehetett a kanonizált egyházi irodalom és a nem minden esetben jóváhagyott laikus áhítatgyakorlat. A profán témájú ponyvákhoz hasonlóan 2–4–8, ritkábban 12 vagy 16 oldalt számlálnak. Címlapjuk vagy ritkábban a hátlapjuk általában közli a kiadás nyomdahelyét, ritkábban annak települését és még kevesebb alkalommal az évszámát. A ponyvák ugyanis többször szerző-, hely- és időmegjelölés nélkül láttak napvilágot, melynek a cenzúra kijátszása és a kiadást követő években való jó eladhatóság volt az oka. Példányszámuk – stílusukból adódó népszerűségük következtében – minden időben magas volt. A ponyvacím a kiadási adatokkal együtt búcsúvezetők ajkáról, recitatív jellegű dallammal még az élőszavas hagyományban is fennmaradt.[7]

A ponyvákon szereplő imádság- és énekszövegek a legtöbbször nem rendelkeztek hivatalos egyházi jóváhagyással (nihil obstat, imprimatur).[8] Csak a nagyobb példányszámú terjesztés érdekében írta rá néhány ponyvaszerkesztő a kiadványára, hogy egyházi engedéllyel jelentette meg vagy *Egy ájtatos imádság a Szent Háromsághoz. Mely több szent Pápától tellyes búcsukkal megáldatott*[9] címet adott

5 Műfajairól összefoglaló jelleggel: *Magyar népköltészet,* főszerk. Vargyas Lajos, Magyar néprajz 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988).

6 Erdélyi Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok,* 28–29 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1976, 1978_2; bővítve: Pozsony: Kalligram Kiadó, 1999_3, 2013_4).

7 *Énekek és imák, Nyomattatott Budán, a Szent István nyomdán...* kezdősorral tárkányi (Komárom vm.) gyűjtésből idézi: Szendrei Janka, „Recitatív típusok a magyar népzenében", in *Népzene és zenetörténet II,* szerk. Vargyas Lajos, 65–123, 221–226 (Budapest: Zeneműkiadó, 1974), 88, 12. sz.

8 Az egyházi kiadványok engedélyeztetéséről szóló összefoglalás: Erdő Péter és Viczián János, „Könyvcenzúra", in MKL 7:345–348.

9 Budán, 1857. Nyomatta és kiadta Bagó Márton. Gyűjtötte Erdélyi Zsuzsanna Balogh Istvánné Csapó Erzsébettől, Regöly (Tolna vm.), 1970. július 22. Erdélyi Zsuzsanna-hagyaték, Hagyományok Háza, Budapest, továbbiakban: EZSH.

neki. Ám a kisalföldi Jáky (Joachim) Ferenc (1806–1885) plébános esetében találunk arra példát, hogy klerikusi státuszban lévő személy foglalkozott ponyvakiadásokkal.[10] Jáky Ferenc nevéhez fűződik énekösszeállítások mellett a szintén népszerű és több kiadást megért *Szent Rózsafüzérek könyve, azaz 40 különféle Szent Rózsafüzér elmondására vezérlő útmutatások, amelyeket Jámbor Keresztény Katolikusok számára összegyűjtögetett J. F. O. I.* (első kiadás Bucsánszky Alajosnál: Pest, 1869) és működési helyén, Osli községben (Sopron vm.)[11] még napjainkban is élő, sajátos helyi népi gregorián zsoltártónusban énekelt magyar nyelvű népvesperás[12] szövege kötődik.

A vallásos témájú ponyvák terjesztése elsőként a hazai katolikus megújulás (18. század) idején nyerte el jelentőségét.[13] Tüskés Gábor kutatási szerint a 18. század elejétől nyomtattak Magyarországon protestáns és katolikus tartalmú szakrális ponyvákat. Mindezek száma a század közepétől folyamatosan emelkedett, az 1760-as évektől pedig a katolikus ponyvák előállítása ugrásszerűen megnőtt.[14]

Kezdetben bibliai históriákat jelentettek meg verses formában. A 19. század elejétől kezdve a bibliai történetek és más históriák mellett elsöprő többség-

10 A rózsafüzér társulatokhoz kötődő kiadványok klerikusi állapotú szerkesztőiről vagy szerzőiről részletesen: BARNA Gábor, *Az Élő Rózsafüzér társulata: Imádság és imaközösség a 19–21. századi vallási kultúrában* (Budapest: Szent István Társulat, 2011), 161–162. Karner Pál tulajdonaként jegyzi a címlap egy 604 oldal terjedelmű, rózsafüzér-ájtatossághoz és búcsújárásokhoz kapcsolódó imakönyvet: *Az Élő Lelki Rózsafüzér és a Boldogságos Szűz Mária szeplőtelen Szent Szívének tisztelete,* Hetedik bővített kiadás (Győrött: [Karner Pál tulajdona], 1867). Adományozta: Brieber Anna (1923–1993) kántor a sopronhorpácsi családi hagyatékból Győrött, 1991-ben; Medgyesy S. Norbert magángyűjteménye, Győr. Az OSZK katalógusa ebből a kötetből Intay Vazul (1806–1884) bencés rendi pap szerzőségével, 487 oldal terjedelemben a 2. kiadást Győrből, a Streibig Nyomdából 1845-ből jelöli.

11 Életéről és műveiről: VICZIÁN János, „Jáky (1848-ig Joachim) Ferenc", in MKL 5:571.

12 A zsoltárok (109, 112, 121, 126. és 147.) páratlan versszakait a férfiak a kóruson, a páros számú sorokat az asszonyok éneklik a templompadokban, a *Magnificat*ot pedig közösen. Gyűjtötte (1977, 1987) és kottával kiadta: JÁKI Sándor Teodóz, „Az osli népvesperás", in *Kisalföldi Kalendárium 1988,* 196–200 (Győr: Hazafias Népfront Győr-Sopron Megyei Bizottsága mellett működő Radnóti Emlékbizottság és Irodalmi Társaság, 1987).

13 Benda Kálmán statisztikája szerint a magyar nyelvű kiadványok körében a vallásos témájú művek aránya 1710–1720 között 98%, 1750–1760 között 84%, 1790 és 1800 között pedig 40% volt. Lásd: BENDA Kálmán, „A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon", in BENDA Kálmán, *Emberbarát vagy hazafi?,* 287–308 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978). A korabeli sajtó viszonyairól összefoglaló: KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 529–533.

14 TÜSKÉS Gábor, „Vallásos ponyvanyomtatványok a XVIII. században", *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 415–436. Kötetben: TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században: Tanulmányok,* Irodalomtörténeti füzetek 151, 235–266 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2002).

ben népénekek és kisebb mértékben imádságok olvashatók rajtuk. A népének tág (alább bemutatásra kerülő) műfaján belül himnusz- és szekvencia-átiratok, kis-officiumok („népzsolozsmák"),[15] Krisztus-, Mária- és Péter-siralmak, Mária-altatók, legendaballadák,[16] litániák, továbbá kanonizált szövegek, eredetmagyarázó mondák, szentek életrajzai és csodatörténetek (mirákulumok), kegyhelytörténetek, népi színjátékok és immár az apokrif irodalom világába tartozó,[17] ám annál népszerűbb archaikus népi imádságok és ráolvasások,[18] ritkán parasztbibliai történetek[19] is helyet kaptak e néhány lapból álló kiadványokon.[20] Az apokrif tartalmú archaikus népi imádságok[21] főbb típusait *(Názáretbeli Jézus...,*[22] *Fehér rózsa Mária..., Ma van péntek..., Égen megyen egy*

15 *A Krisztus Jézus vérrel veritékezéséről való Kis Officium, mely a szenvedésében elmélkedő hivek lelki vigasztalására kibocsáttatott* (Budapest, [Nyomtatja s kiadja Rózsa K. és neje (azelőtt Bucsánszky A.), Szentkirályi utcza 30. sz.], 1902. Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése, Nagylózs (Sopron vm.), 1974. március 11., adományozta Józsa Jánosné Hajdu Ilona, szül. 1904, EZSH.

16 Legendaballada: balladai tömörséggel fogalmazó, szakrális tartalmú, biblikus vagy apokrif eredetű cselekményt elmondó, sokversszakos, epikus, esetenként dramatikus népének. Bővebben: Kríza Ildikó, *A legendaballada: Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982); Medgyesy S. Norbert, szerk., *Mária Anya – Mária Anyánk: Szűz Mária élete és alakja a magyar népi Mária-költészetben Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése szerint* (Budapest: Szent István Társulat, 2019), a továbbiakban: *Mária Anya*.

17 Két fő hazai kiadás: Adamik Tamás, vál., utószó, Dörömbözi János, szerk., *Apokalipszisek* (Budapest: Telosz, 1997); Vanyó László, szerk., *Apokrifek,* Ókeresztény írók 2 (Budapest: Szent István Társulat, 1980). Az apokrif irodalom és a folklorizáció kapcsolatáról összefoglaló jelleggel: Nagy Ilona, *Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór,* Szóhagyomány (Budapest: L'Harmattan, 2001).

18 A ráolvasások között ponyvákon található szövegpárhuzamokat fedezett fel: Takács György, *Elindula Boldogságos Szűz Mária: Ráolvasók a régi Csíkszékről* (Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, 2015).

19 Nagy Ilona és Lammel Annamária, szerk., utószó, bev. Erdélyi Zsuzsanna, *Parasztbiblia* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1985). Újabb kiadása Erdélyi Zsuzsanna bevezetője nélkül: Lammel Annamária és Nagy Ilona, *Parasztbiblia: Magyar népi biblikus történetek* (Budapest: Osiris Kiadó, 1995).

20 Szemerkényi Ágnes, „Vallásos ponyva", in MNL 5:467–468.

21 Csak néhány kiadást említve: Erdélyi, *Hegyet hágék...*; Takács György, *Aranykertbe' aranyfa: Gyimesi, hárompataki, úz-völgyi csángó imák és ráolvasások* (Budapest: Szent István Társulat, 2001); Tánczos Vilmos, *Gyöngyökkel gyökereztél: Gyimesi és moldvai archaikus imádságok* (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 1996); Tánczos Vilmos, *Csapdosó angyal: Moldvai archaikus imádságok és életterük* (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 1999); Harangozó Imre, *„»Krisztusz háze arangyosz...«: Archaikus imák, ráolvasások, kántálók a gyimesi és moldvai magyarok hagyományából* (Újkígyós: Ipolyi Arnold Népfőiskola, 1998).

22 Pontosan az ún. nagyberényi alapszöveg – ak. Babos Jánosné Ruzics Rozália, saját gyűjtésből kiadta Erdélyi, *Hegyet hágék...,* 281–286, 63. sz. – textusa olvasható: *Ajánlatos imádság Krisztus Urunk keserves kínszenvedéséhez és halálához, melyet a ki éltében naponként gyakorol, az örök életet el fogja nyerni és tudva lészen nékie halálának utolsó órája* (Budapest: [Nyomatott Bagó Márton és fiánál,

madár...) az elmúlt évtizedekben szöveg szerint azonosították a kutatások.[23] Előfordultak egyházi jóváhagyás nélkül kiadott magán-kinyilatkoztatások, látomások és jövendölések is, egyenesen a mennyből küldött levelek, amelyeket a túlvilági üdvösség elérése, a purgatóriumból való megmenekülés vagy mielőbbi szabadulás érdekében, továbbá természeti csapás idején vagy annak elkerüléséért amulettként is használtak. Mágikus erőt tulajdonítottak nekik. Középkori eredetűek, a keleti és a nyugati kereszténységben egyaránt alkalmazták őket. A feldolgozott motívumaik, történeteik valójában ókeresztény kori apokrif evangéliumokra és apokrif apokalipszisekre vezethetők vissza. Címlapjaikon a járvány- és más bajelhárító szereppel bíró Miatyánk- és a Zakariás-kereszt[24] is látható volt. Néhány tipikus címforma: *Jézus égből alászállott levele, Szűz Mária álma, Szent Mihály levele, Tóbiás levele, Szent levél (Himmelsbrief, Der heilige Brief),*[25] *Hét mennyei szent zár,*[26] *Tóbiás áldása, A hétlakatú imádságok, melyekkel az ájtatos lélek Isten kegyeibe óhajt bezárkózni. És három imádság a*

85], 1889). Adományozta Takács Józsefné Imre Magdolna, Perenye, Vas vm., 2002. augusztus 23., Medgyesy S. Norbert magángyűjteménye, Győr.

23 A saját gyűjtés mellett a részletes filológiai kutatás és ponyvaeredetvizsgálat terén elsősorban Takács György munkássága kiemelendő: TAKÁCS György, *Angyalok csenditének: Archaikus népi imádságok a régi Csíkszékről* (Budapest: Magyar Napló és Írott Szó Alapítvány, 2015); TAKÁCS György, „»Égen menő szép madár...«: Csíkszéki népi imádságok imakönyvi és ponyvapárhuzamai", in *„Kívül aranyos, belül irgalmas...: Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna emlékére,* szerk. LENGYEL Ágnes és CZÖVEK Judit, Konferenciasorozat a vallási néprajz iskolateremtő tudósainak tiszteletére 1, 101–128 (Balassagyarmat: Magyar Nemzeti Múzeum Palóc Múzeuma, 2018).

24 SZILÁRDFY Zoltán, „Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében", *Orvostörténeti Közlemények* 11–12 (1979): 207–236. Gyűjteményes kiadása *Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében: A Maria lactans, a Segítő Boldogasszony, Szent Sebestyén, Rókus és Rozália együttes ábrázolásával* címmel: SZILÁRFY Zoltán, *Ikonográfia – kultusztörténet: Képes tanulmányok* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 180–204; VOIGT Vilmos, „A Zakariás-varázsszövegek keresztbe írt betűsorai", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10,* szerk. CSÖRSZ Rumen István, 227–232 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022).

25 Példa: *Szent levél, melyet a mi Urunk Jézus Krisztus földön lakó népeihez küldött* (Budapest: [Jav. Kiad., Rózsa], 1891), EZSH.

26 Egy példa: *A hét mennyei szent zárak imádsága, melyet a mi Urunk Jézus Krisztus keserves kínszenvedésének, öt mélységes sebének emlékezetére és a purgatóriumban szenvedő lelkeknek kiszabadulásokért lehet mondani* (Budapest: [Bartalis Imre], é. n.). Részletesen elemzi: TAKÁCS, *Angyalok csenditének...,* 136.

bold. Szűz Máriához.[27] A végidőre vonatkozó jövendölések is megtalálhatók a kisnyomtatványok lapjain.[28]

A vallásos ponyvákon belül külön csoportot alkotnak a zarándokhelyekhez, elsősorban Mária-kegyhelyekhez (például Andocs, Celldömölk, Csíksomlyó, Győr, Mariazell, Máriabesnyő, Máriapócs, Máriaradna,[29] Mátraverebély-Szentkút,[30] Sasvár,[31] Selmecbánya, Szeged-Alsóváros) kapcsolódó nyomtatványok.[32] Egy-egy zarándokhely búcsúja kiváló alkalom a ponyvák terjesztésére és egymás közötti cserélgetésére. Emellett a ponyvák elterjedésének vizsgálata hozzájárul egy-egy zarándokhely vonzáskörzetének megrajzolásához. Tekintélyes a zarándokút egyes állomásaihoz, azaz induláshoz, útközben érintett szakrális építményekhez és kisemlékekhez, a búcsújáróhelyre való beköszönéshez, paraliturgikus szertartásokhoz (például oltárkerüléshez), elbúcsúzáshoz, hazaérkezéshez kötődő köl-

27 Lengyel Ágnes, „Amulettként használatos XIX–XX. századi szakrális ponyvanyomtatványok", in *„Nyisd meg, Uram, szent ajtódat…": Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára,* szerk. Barna Gábor, 75–90 (Budapest: Szent István Társulat, 2001); részletes eredet-elemzéssel: Papp Bernadette, „»Szent levél, melyet a mi Urunk Jézus Krisztus csudálatosképpen az ő földén lakó népeihez küldött«: Az Istenanya pokoljárása és más apokrif iratok egy ponyván", in *Rítusok, folklór szövegek,* szerk. Makovics Erika Anna, Pusztai Bertalan és Vass Erika közreműködésével Barna Gábor, Szegedi vallási néprajzi könyvtár 13, 333–358 (Budapest: Paulus Hungarus–Kairosz Kiadó, 2004). További példák: Lengyel Ágnes, „»…Én Jézus Krisztus magam tulajdon isteni kezemmel írtam…«: Égi levelek, látomásban közvetített imádságok a palóc népi vallásosságban", in *Oh, boldogságos Háromság: Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről,* szerk. Barna Gábor, Szegedi vallási néprajzi könyvtár 12, 243–256 (Budapest: Paulus Hungarus–Kairosz Kiadó, 2003).

28 Lengyel Ágnes, „»Figyelmezteti Mária gyermekeit…«: Világvége-jövendölések az ezredfordulón a népi vallásosság szövegeiben", in *Idő és emlékezet: Tanulmányok az időről az ezredfordulón,* szerk. Barna Gábor, Szegedi vallási néprajzi könyvtár 14, 67–80 (Budapest: Kairosz Kiadó, 2005).

29 19. századi ponyvákról és kéziratos énekeskönyvekből származó, Máriaradnára szóló 14 búcsús népéneket és 3 imádságot közöl: Barna Gábor, „A kunszentmártoniak radnai búcsújárása", *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 4 (1992): 209–244; gyűjteményes kiadás: Barna Gábor, „A kunszentmártoniak radnai búcsújárása", in Barna Gábor, *Búcsújárók: Kölcsönhatások a magyar és más európai vallási kultúrákban,* 229–265 (Budapest: Lucidus Kiadó, 2001).

30 Az ide kapcsolódó ponyvákat sorolja: Lengyel Ágnes, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok a nógrádi térségben", *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 22 (1998): 147–170, 155–156.

31 Ponyváit ismerteti: Serfőző Szabolcs, *A sasvári pálos kegyhely története: A zarándoktemplom kialakulása és kegyszobrának kultusza a 18. században* (Budapest: Balassi Kiadó, 2012), 157–160.

32 A vonatkozó tartalmú 18. századi ponyvákat zarándokhelyenként rendszerezve sorolja: Tüskés Gábor, *Fejezet a 18. századi vallási ponyvairodalom történetéből,* Bölcsészdoktori értekezés (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1984), ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Kd5972, Budapest. A több búcsújáróhelyen is használható ponyvák mellett 18 hazai és külföldi Mária-kegyhelyhez kötődő, 19–20. századi kisnyomtatványt sorol: Lengyel Ágnes, „Szűz Mária alakja a vallásos ponyvairodalomban", in *Boldogasszony: Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában,* szerk. Barna Gábor, Szegedi vallási néprajzi könyvtár 7, 136–151 (Szeged: Néprajzi Tanszék, 2001).

temények száma, melyek szinte kivétel nélkül Mária-énekek.[33] Még kutatásra vár, hogy annak a csanádpalotai (Csongrád-Csanád vm.) kéziratos *Selmetzi István-énekeskönyv*nek (egyben agendának és itináriumnak), amely 1815-ből tartalmazza a máriaradnai zarándoklat összes helyhez kötött énekét és szertartását, mennyiben származhat ponyvákról a terjedelmes énekanyaga.[34]

A művészettörténet módszereit igényli a ponyvákon szereplő képek, azok eredetének és összefüggéseinek kutatása. A barokk kori ábrázolásokat Szilárdfy Zoltán, Tüskés Gábor és Knapp Éva munkáiból ismerjük, a 19. századi képtípusokról Tüskés Anna, Lengyel Ágnes és Havas Gyöngyvér értekezett.[35] A kisgrafikai ábrázolásokat[36] és a többlapos ponyvákkal tematikájában rokonítható egyleveles nyomtatványokat[37] – terjedelmi okokból – tanulmányunkban nem vizsgáljuk.

33 Regionális elemzést nyújt: LENGYEL, „Búcsújáráshoz kapcsolódó…", 147–170.

34 Az Erdélyi Zsuzsanna hagyatékában lévő énekeskönyvet Császár Levente dolgozza fel; első elemzése a kéziratról: CSÁSZÁR Levente, „A csanádpalotaiak búcsújárása Máriaradnára a Selmeczi István-énekeskönyv (1815) szerint", in *„Bölcsességet szól az igaz szája…": A templom és a közösség története 1773–2023,* szerk. Dr. KASUBA Róbert István, 76–95 (Csanádpalota: Nepomuki Szent János Plébánia, 2023).

35 KNAPP Éva és TÜSKÉS Gábor, „Illusztrációk a 18. századi vallásos ponyvairodalomban", in KNAPP és TÜSKÉS 2004, 189–214; LENGYEL Ágnes, „A 19. század második felében megjelent vallásos ponyvanyomtatványok illusztrációiról", in *Kép, képmás, kultusz,* szerk. BARNA Gábor, Szegedi vallási néprajzi könyvtár 16, 297–303 (Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2006); TÜSKÉS 2015; TÜSKÉS Anna, „Religious prayer and song leaflets printed in Martin Bagó's printing House", *KNIHA* (2021): 187–208; HAVAS Gyöngyvér, „Szűz Mária életének jelenetei a képi ábrázolásokban", in *Mária Anya,* 56–74, 908–914. Egy népszerű nyomda képanyagáról: HELLE Mária, *Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből* (Budapest: Balassi Kiadó, 1998).

36 Két kézikönyv e forrástípusról: SZILÁRDFY Zoltán, TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről* (Budapest: Egyetemi Könyvtár, 1987); KNAPP és TÜSKÉS 2004. Lokális kiadvány: PERGER Gyula, *„Drágalátos képedben…": A győri Könnyező Szűzanya kegykép kisgrafikai ábrázolásai (The Small Graphic Representations of the Icon of the Weeping Virgin of Győr)* (Győr: Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ, 2023).

37 TÜSKÉS Gábor, „Egylapos paraszti fametszetek a 18–19. században", *Néprajzi Értesítő* 85 (2003): 93–113; KNAPP Éva, „Egyleveles (ponyva)nyomtatványok egy dunántúli gyűjteményben", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 6,* szerk. CSÖRSZ Rumen István, 199–227 (Budapest: Reciti Kiadó, 2018).

II. A ponyvák szövegeinek szerzői és átörökítői: énekszerzők és búcsúvezető előénekesek[38]

II. 1. A licenciátusok szerepe

A helybéli, legtöbbször papi jelenlét nélkül végzett vallásos, paraliturgikus szertartások – köztük elsősorban a zarándoklatok – éltetői a licenciátusok és az ő utódaik, az előénekesek (voltak). A licenciátusi intézményt az 1500-as években lezajlott reformáció és a török hódoltság okozta súlyos paphiány hívta életre. A licenciátus (korabeli latin elnevezésekkel: catechista, contionator, praedicator, scholasticus) olyan személy volt, aki a területileg illetékes püspöktől engedélyt, azaz licenciát kapott arra, hogy a gyóntatás és a misézés kivételével mindenfajta lelkipásztori munkát elvégezhessen: keresztelt, esketett, temetett, adventi és nagyböjti (vagy más) ájtatosságokat és virrasztásokat vezetett, prédikált, illetve fölolvasott prédikációt. A nőtlenség nem volt kötelező számára. Templomi szolgálata idején reverendát és karinget viselt. Léte hozzájárult sok plébánia jogfolytonosságának és közösségi vallásgyakorlatának fennmaradásához.[39] A licenciátusi intézmény a 18. század közepéig állt fenn. A népénekek átörökítésében és variálásában a licenciátusoknak oroszlánrészük volt.

II. 2. Az előénekesi „intézmény" jelentősége és történeti háttere

Nagyjából a barokk kori licenciátus szerepét az *előénekes,* más elnevezéssel a *búcsúvezető, búcsúvezér, búcsúelöljáró,* az *énekes ember* (előénekes néni és előénekes bácsi) – Nagyszelmenc (Ung vm.) hagyományában *előkönyörgő* vagy *diktálló,* a csíki székelyek szóhasználatával a *mondóember,*[40] Kunszentmárton-

38 A ponyvákról ismert énekszerzők és búcsúvezetők, valamint a népzenekutatásból ismert előénekesek részletes listáját a *Melléklet* tartalmazza.

39 Juhász Kálmán, *A licenciátusi intézmény Magyarországon* (Budapest: Szent István Akadémia, 1921); Sávai János, *Missziók, mesterek, licenciátusok,* Documenta missionaria 2/I (Szeged: Agapé, 1997); Dénesi Tamás, „A licenciátusok szerepvállalása az egyházmegye pasztorációjában", in *Erőgyűjtés és újrakezdés: A veszprémi egyházmegye története a 17. században,* 9–28 (Veszprém: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2019); Barna, *Az Élő Rózsafüzér társulata...,* 62–63, 340–341. Társadalomtörténeti vonatkozások: Bárth Dániel, *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon* (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013); Gyöngyössy Orsolya, *Plébánia és társadalom: A római katolikus alsópapság és laikus templomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében* (Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014).

40 Székely László, *Csíki áhítat: A csíki székelyek vallási néprajza* (Budapest: Szent István Társulat, é. n. [1997]).

ban a *főénekes* – vette át, akiket a néprajztudomány szentembereknek, szentasszonyoknak nevez. Gyakran maguk szerzik sok versszakos, ünnepekre szóló tematikus, továbbá búcsújáró vagy halottvirrasztó, ezen belül az elhunyt nevében búcsúztató énekeiket.[41] A magyar nyelvterület több településén él még az előénekesi feladatkör.[42]

Mint alább tárgyaljuk, papírra vetett énekeik szövegét döntő többségben ponyvákról másolták, de az udvarhelyszéki Kápolnásfaluban még a 20. század közepén is használt az előénekes ponyvát.[43] Nagyrészt az énekvezetők érdeme, hogy a történeti vallásos folklór emlékeit ismerjük, s fogalmunk lehet arról a „parttalan" énekhagyományról, amely a hivatalos egyházi, eléggé terjedelmes énekeskönyvek mellett vagy annak nyomában éppen a ponyvák segítségével kialakult. Az előénekesek bensőséges hitélet, vallásos buzgóság, jó és határozott szervezőkészség, írástudás, a saját közössége által járt zarándokútvonalak pontos ismerete és természetesen megfelelő zenei hallás, bátor és tiszta, igazi közösségvezető, sztentori énekhang alapján választódtak ki az egyes falvak vagy mezővárosok életében. Tevékenységüket önként vállalták, egyes helyeken, pl. a Csallóközben pálinkával hálálták meg szolgálataikat. Költői, énekszerzői tehetségük és szerepkörük sem elhanyagolható, melynek során az aprónyomtatványokon és a hivatalos egyházi énekeskönyvekben található énekszövegeket variálták. A búcsúvezető előénekesek köztiszteletben álló egyéniségek voltak. Egy-egy nagyobb búcsújáróhelyen hivatalból voltak jelen és vezettek áhítatokat. Hatásuk, tekintélyük gyakran – éppen ponyváik elterjedése folytán – interregionális módon túllépte a saját falujukat, közösségüket.[44] Az előénekes volt az ünnepek

41 Bejczi Józsefné Hittaller Anna (1928–2015) előénekes (Perenye, Vas vm.) évtizedeken keresztül egészen haláláig így tett. Énekeskönyvi forrásokon, szövegtoposzokon alapuló búcsúztató énekeiről és azok eredetéről lásd: MEDGYESY S. Norbert, „A perenyei halottvirrasztó és 17–18. századi énekei", in *Vallásos kultúra és életmód a Kárpát-medencében 10: Konferencia Veszprémben a Laczkó Dezső Múzeum és a Veszprémi Hittudományi Főiskola közös szervezésében, 2014. május 20–23.,* szerk. PILIPKÓ Erzsébet és FOGL Krisztián Sándor, 820–845 (Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum, 2017).

42 A palócföldiek áhítatformáit bemutatja: LENGYEL Ágnes, „Előénekesek és vallásos nyomtatványkészleteik jelenkori jellemzői a felföldi térségben", in *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5 (1.), szerk. S. LACKOVITS Emőke és MÉSZÁROS Veronika, 234–257 (Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum, 2001).

43 ULLMANN Péter, „Halottvirrasztás egy mai erdélyi faluban", in *Halottkultusz,* szerk. HOPPÁL Mihály és NOVÁK László, Előmunkálatok a magyarság néprajzához 10, 199–212 (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1982); ULLMANN Péter, „Kéziratosság a 20. században", *Magyar Zene* 33, 2. sz. (1982): 168–179.

44 Az előénekesekről és énekeikről bővebben: BÁLINT Sándor, „Búcsújáró magyarság", in BÁLINT Sándor, *Sacra Hungaria: Tanulmányok a magyar vallásos népélet köréből,* 166–181 (Kassa: Veritas

szertartásmestere, a helyi kultikus gyakorlat, szinte *consuetudo* (szokásjog) ismerője és egyben alakítója, a hivatalos egyházi-kántori énekgyakorlat mellett élő, sokkal gazdagabb és dallamában variáltabb, orális népi énekkincs őrzője. A korabeli társadalomban fontos szempont volt, hogy a szentember vagy szentasszony a jó éneklés mellett tudott írni és olvasni, hiszen minden bizonnyal valamelyik *ludi magister* (iskolamester) tanítványaként dolgozott. Az alfabetikus műveltség napjainkban már természetes, de valójában az 1868. évi népiskolai törvény előtt csekély arányú volt az írástudás. Előfordult, hogy az iskolamester *(praeceptor, ludi magister)* azonos volt a licenciátussal vagy később egy közösség előénekesével.[45] Országos példákat tekintve több helyen gyógyító[46] vagy

Kiadó, é. n. [1943]), 168–169; Erdélyi Zsuzsanna, „»...Magyarországot a Máriára bízta...«", 1. rész: *Új Írás* 30, 5. sz. (1990): 61–76; 2. rész: *Új Írás* 30, 6. sz. (1990): 10–36; Bárth János, „A katolikus magyarság vallásos életének néprajza", in *Népszokás, néphit, népi vallásosság,* főszerk. Dömötör Tekla, szerk. Hoppál Mihály, Magyar néprajz nyolc kötetben, 331–424 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 379–380; Barna Gábor, szerk., *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei,* Szegedi vallási néprajzi könyvtár 1 (Szeged–Budapest: Néprajzi Tanszék–Magyar Néprajzi Társaság, 1998); Czövek Judit, „Szentasszonyok és szentemberek a magyar néphagyományban", in *Népi vallásosság a Kárpát-medencében III.,* szerk. L. Imre Mária, Dunántúli dolgozatok (D): Néprajzi sorozat 3, 106–111 (Pécs: Baranya Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2000); Paksa Katalin, „Népi előénekesek – egyházi népénekek", in *Imádságos asszony: Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére,* szerk. Czövek Judit, 241–248 (Budapest: Gondolat Kiadó–Európai Folklór Intézet, 2003); Takács György, kiad., *Hosszú utak megszomorodának...: Archaikus népi imádságok, ráolvasók, szentes énekek Erdélyből és Moldvából. P. Daczó Árpád Lukács szentferencrendi atya gyűjtése (1974–1999)* (Budapest: Magyar Napló, 2003), 19–34; Barna Gábor, „Előénekesek, búcsúvezetők a XIX–XX. század fordulóján Kunszentmártonban", in *A népének mint a hagyományos vallásgyakorlat egyik legfontosabb eleme: Jáki Sándor Teodóz OSB a Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület hetvenöt esztendős elnöke tiszteletére rendezett tudományos ülés előadásai, 2004. május 11.,* szerk. Domokos Mária és Halász Péter, 83–92 (Budapest: Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület, 2006); Tánczos Vilmos, „Erdélyi János (1891–1983) bogdánfalvi szentember és népénekei", in *A népének...,* 61–82; Barna, *Az Élő Rózsafüzér társulata...,* 60–63, 340–341; Paksa Katalin, *Énekeltem én...: Kiváló népi énekesek antológiája,* a kiadványt gond. Kocsis Csaba, hangrestaurálás Németh István (Gödöllő: Premontrei Szent Norbert Gimnázium, Egyházzenei Szakközépiskola és Diákotthon, 2014); Tánczos Vilmos, *Csíksomlyó a népi vallásosságban* (Budapest: Nap Kiadó, 2016), 77–84.

45 A *Létünk* 1998/3–4. tematikus száma a kisvárosi és falusi kántorokkal, életmódjukkal, énekeikkel foglalkozik, kiemelten Barna Gábor, Borús Rózsa, Pénovátz Antal, Balla Ferenc, Kovács Endre, Silling István, Molnár Rózsa, Palatinus Aranka, Törköly István, Klamár Zoltán, Bózsó Ildikó, Nagy Abonyi Ágnes, Tripolsky Géza és Beszédes Valéria tanulmánya.

46 Híres képviselői: Szent Miska, azaz Frankovics Mihály gyógyító remete és ferences harmadrendi Küllődről (Bács-Bodrog vm.), a 19. század első feléből; a tápéi (Csongrád vm.) Miklós István (1838–1895), közismert nevén Tápai Pista fafaragó zarándok, szintén világi ferences; valamint Megyesi József (†1927) javasember, aki Ősi (Veszprém vm.) községben gyógyított. Róluk bővebben: Bálint Sándor, *Egy magyar szentember: Orosz István önéletrajza* (Budapest: Budapesti Egyetem Magyarságtudományi

halottlátó[47] szerepkört is betölthetett. Világi históriás énekeket, újballadákat is előadhatott és terjeszt(het)ett. Az énekes koldus a vásárok és a búcsúk alkalmával árulta füzeteit, miközben énekeivel és esetleg hangszeres muzsikájával szórakoztatta a zarándokokat.[48]

Az előénekes a *processiodirector,* azaz körmeneti vezető, *processzióvezér* feladatkört is ellátta. Ez a sajátos történelmi szerepköre az 1790-es évektől kezdve megnőtt. Ugyanis a ponyvanyomtatványok kialakulásának korszaka még éppen a késő barokk vallási virágzás időszakára esett, de már érezhető volt a felvilágosodás időszakának utilitarista szelleme. Ennek első jeleként Mária Terézia királynő kérésére XIV. Benedek pápa 1753. szeptember 1-jén kiadott rendeletével – a munkaidő növelése érdekében – csökkentette az ünnepnapok számát. A 17. századi katolikus megújulás és a 18. század közepének békés időszaka eredményezte vallási virágzást a jozefinizmus túlzott racionalizmusa, haszonelvűsége és puritanizmusa, hivatalnok-szemlélete törte meg. Ennek egyik megnyilvánulásaként 1772. április 11-én keltezték azt a dekrétumot, amely betiltott minden olyan külföldre vagy országon belül vezetett zarándoklatot, amelynek során a résztvevőknek éjszakára vagy több munkanapra távol kellett maradniuk az otthonuktól.[49] A felvilágosult abszolutiz-

Intézete–Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1942), 16–20; Hasonmás kiadás BARNA Gábor utószavával: Szolnok, 1991. A Szeged és Mórahalom (Csongrád-Csanád vm.) környéki tanyavilágból Engi Tüdő Vince (1864–1922) naplóját kiadta: SÁVAI János és GRYNAEUS Tamás, *Tüdő Vince betegei: Egy szeged-alsótanyai gyógyító ember feljegyzései,* Devotio Hungarorum 1 (Szeged: Néprajzi Tanszék, 1994). Népmondákban a gyógyítókról: DR. TIMAFFY László, *Táltosok, tudósok, boszorkányok: Kisalföldi népmondák* (Győr: Hazánk, 1992), 32–61.

47 Bővebben: CZÖVEK Judit, *Halottlátók a magyar néphagyományban,* Studia folkloristica et ethnographica 21 (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1987). Mészáros Mihályt (†1927) Csépa (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), Fehérné Bödő Rozáliát Püspöklele (Csanád vm., 20. század közepe) közösségéből említi: BÁLINT, *Egy magyar szentember...,* 19–20. Kortárs példaként az 1934-ben született lészpedi (Moldva) Jánó Ilonáról: MOHAY Tamás, *A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás: Diktatúra, rendszerváltás, modernizáció* (Budapest: L'Harmattan, 2023), 377–379.

48 A históriásokról és énekeikről, éneklési alkalmaikról, történetükről és a búcsúkon jellegzetesen megszólaló vak énekes koldusokról: TAKÁCS Lajos, *Históriások, históriák* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958). A vak Bözse Miska és Bözse Jóska somogyi, zalai és szlavóniai énekes „históriásokról, aprólék-árusokról": VOLLY István, *101 Mária-ének: Népi gyűjtések* (Szeged: Népkóta, 1948), 18; VOLLY István, *Karácsonyi és Mária-énekek* (Budapest: Szent István Társulat, 1982), 392.

49 Legújabb összefoglalások országos kitekintéssel, kiadásuk időrendjében: TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993); BÁLINT Sándor és BARNA Gábor, *Búcsújáró magyarok: A magyarországi búcsújárás története és néprajza* (Budapest: Szent István Társulat, 1994), 89–143; BARNA Gábor, „A barokk búcsújárás változásai", *Népi kultúra – népi társadalom: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 13 *(Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon,* főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1995): 193–204. Gyűjteményes kiadás: BARNA, *Búcsújárók...,* 71–81; TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században: Források, formák, közvetítők* (Budapest: Osiris Kiadó, 2001).

mus racionalista és utilitarista gondolkodásmódja (az 1760-as évektől) és kiemelten a jozefinizmus (1780-as évek) korszelleme 1782-ben kifejezetten megtiltotta a laikus vallásos társulatok (kongregációk, konfraternitások) működését és a búcsújárások megtartását. Bár e vallásossági formák jó részét sikerült újjáéleszteni II. József császár 1790-ben bekövetkezett halála után, a jozefinista szemlélet alapjaiban tovább élt a következő évszázad(ok)ban. A 19. század szekularizálódó szellemisége folytán már nem a helybeli birtokos nemesség tagjai patronálták a zarándoklatokat és más áhítatformákat, s legtöbbször nem a főpapok és a környékbeli plébánosok kísérték el a hívőket, hanem a laikus búcsúvezetők irányították egy-egy közösség spirituális és szellemi életét, és ők határozták meg vallásosságának formáit. Tették mindezt elsősorban az egyre nagyobb számban kiadott ponyvák ének- és imádságszövegei alapján. Az egyes – egyre inkább nem a szupraregionális, hanem a kistáji jelentőségű – búcsújáróhelyek és azok vonzáskörzetének fenntartása a 18. század végétől kezdve a paraszti, ritkább esetben a kisvárosi polgári réteg sajátja lett. Ezáltal vált a ponyva a 19. század folyamán fokozott formában szükségcikké, az egyéni és kisközösségi, lokális lelki önellátás fontos eszközévé.[50]

III. A vallásos ponyvák fő alkotórészei: a népénekek, kéziratos és nyomtatott forrástípusaik

III. 1. A népének fogalma és alapvető forrásai az 1790-es évekig

A ponyvanyomtatványokon olvasható leggyakoribb irodalmi és népzenei műfaj a népének. A népének az 1400-as évektől élő, római katolikus és protestáns felekezetekhez egyaránt kötődő, verses formájú, legtöbbször rímes, egyszólamú énekes műfaj. A népének jellegzetesen közép-európai, azaz magyar, horvát, vend, német, lengyel, cseh és szlovák nyelven elterjedt költői alkotás. Néhány esetben latinul (lásd a késő középkori, 15–16. századi kanciókat) és elsöprő többségében anyanyelven írták őket. Szerzőik név szerint szinte kivétel nélkül ismeretlenek. Foglalkozásuk szerint papok, szerzetesek, kántorok, iskolamesterek és népi előénekesek voltak. A népénekek nemcsak imádó, könyörgő és hálaadó jellegű, hanem didaktikus, kateketikai és dramatikus (párbeszédes) formában megjelenítő tartalma és egyúttal funkciója is van. A népének strófikus szerkezetű és szinte min-

50 Az elmúlt száz esztendő kutatásaiból ismert énekszerzők és búcsúvezetők névsorát lásd az *1. melléklet*ben. A *2. melléklet* az eddig feltárt ponyva-nyomdahelyeket sorolja fel.

den esetben rímes költemény. Egyszólamú, gazdag dallamváltozataik országszerte falvanként élnek, éltek.

A népénekek a 15. században – eredendően nem a misében és a zsolozsmában gregorián dallamon elhangzó liturgikus ének pótlásaként, hanem – körmenetek (processziók), prédikációk, hazai és külföldi búcsújárások, litániás áhítatok, keresztút- és kálvária-járások, továbbá a céhekhez hasonlóan működött laikus vallási társulatok (konfraternitások, kongregációk, testvérületek) összejöveteleinek énekanyagát adták vagy kísérték. A népének eredeti funkciója szerint a liturgia mellett élő, „a templom árnyékában" felnövekedett ún. paraliturgia fő alkotórésze. A klasszikus népénekek a liturgia himnuszait, szekvenciáit, trópusait, továbbá antifónáit (a mise és a zsolozsma keretverseit) és responzóriumait tartalmi szempontból és magas költői színvonalon visszhangozzák. Közvetlen műfaji előzményük a késő középkorban Európa-szerte elterjedt *trópus,* amely a liturgikus szövegbe történő textuális és/vagy dallami betoldást jelent. A népénekek Magyarországon a 16. századtól az ország három részre szakadása, a reformáció, a középkori iskolarendszer széthullása, illetve megváltozása következtében a kórus vagy schola nélkül megtartott ún. kismisék zenei anyagát adták.

A népének nemzeti jellegét a nyelvi bázis hordozza. A nagyrészt külföldi eredetű, szupranacionális, 16–18. századi vándordallamok a jellegzetesen parlando (szövegszerű) és legtöbbször rubato (szabad) előadásmód és a variálódás révén váltak magyarrá. A 18. század végétől napjainkig központi irányításra és az egységes népének-gyakorlat kényszerű kialakítása céljából alkalmazott németes, 4/4-es ütemezés helyett a parlando-rubato előadásmód igazodik a magyar nyelv alapvető és természetes szabályaihoz, kiejtéséhez. Azért mondták gyakran a gyűjtés során a népéneklés élő forrásai, az adatközlők: „elmondom az éneket", mert a szakrális tartalom miatt a szövegmondás, a szakrális textus kapott hangsúlyt. A népének a klasszikus irodalom és műzene, illetve a populáris irodalom és népzene stílusrétegei, történeti szerepe között helyezkedik el, és egymásra kölcsönös hatást gyakorolnak.

A népének népi jellegét az adja, hogy a gyülekezetek, falvak vagy régiók magukénak érzik, vallási gondolataikat és érzelmeiket gyakran népénekekkel fejezik ki. Az egyes közösségek vagy kistájak saját népénekei vagy szövegében és dallamában élő népének-változatai – gyakran más-más díszítéssel ékített variánsai – egyrészt *identitáserősítő* tényezők, másrészt az elmélyült, *szemlélődő* éneklés biztosítékai. A szakrális témájú népének ezáltal a profán szövegű népdal testvérének tekinthető, mert egyrészt dallama a népdallal közös népzenei stílusrétegekbe, dallamcsaládokba (például dúr hexachord hangsor, Rákóczi-dallamkör,

siratóstílus stb.) osztható, másrészt szövege és leginkább melódiája tájanként, benne gyakran falvanként, búcsújáró közösségenként variálódik. Több esetben a késő középkori és az újkori, nyomtatott és kéziratos zenetörténeti forrásokban megtalálható dallamokat őrzi folklorizálódott, Kodály Zoltán szavaival élve nem csontváz-dallam, hanem „élő könyvtár"[51] formában.[52] A variabilitás fenntartója gyakran az előénekesek által alkalmazott ponyva és annak nyomán keletkezett helyi kéziratos énekeskönyv volt.

51 Kodály 1933-ban a következőket írta a nyomtatott zenei források és a néphagyomány viszonyáról: „Régi írásokba, könyvekbe temetkező tudósaink bizonyos lenézéssel tekintenek az élő forrásokból merített adatokra. Pergament- és papírkönyvtárak katonái nem ismerik el az *eleven* könyvtárnak hitelességét. Pedig számos kérdésben a papírkönyvtárak cserbenhagynak, s csak az élő hagyomány nyújt valamelyes felvilágosítást. […] A régi hangjegy csak vázlatát adja a dallamnak; az élő előadás teremti meg a kidolgozott képet!" Kodály Zoltán, „Néprajz és zenetörténet", in Kodály Zoltán, *Visszatekintés: Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok,,* kiad. Bónis Ferenc, 2 köt., 2:225–234 (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1964). Ugyancsak Kodály fejtette ki 1925-ben: „A magyar <Monumenta Musicae> értékesebb része nem a kézirattárak porából, hanem élő forrásból, a nép emlékezetéből került ki. Hogy meddig ér ez az emlékezet, még nem tudjuk. De bizonyosan jóval előbbre a 15. századnál. *Ez* a magyar zenetörténet, csak meg kell tanulni olvasni benne." Uo., 1:22.

52 A népének-dallamok zenetörténeti kapcsolatairól csak az országos forráskörű, főbb hazai kiadásokat és összefoglaló elemzéseket említjük kiadásuk időrendjében: Volly, *101 Mária-ének…*; Lajtha László, *Sopron megyei virrasztó énekek* (Budapest: Editio Musica, 1956); Csomasz Tóth Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai I–II.*, szerk. Ferenczi Ilona, Régi magyar dallamok tára 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2017[2]); Papp Géza, *A XVII. század énekelt dallamai,* Régi magyar dallamok tára 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970); Domokos Pál Péter, kiad., *„…édes Hazámnak akartam szolgálni…": Kájoni János: Cantionale Catholicum, Petrás Incze János: Tudósítások* (Budapest: Szent István Társulat, 1979); Szendrei Janka, Dobszay László és Rajeczky Benjamin, *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben,* 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979); Volly, *Karácsonyi és Mária-énekek* (1982)*;* Dobszay László, „Anyanyelvű énekköltészet", in *Magyarország zenetörténete 1: Középkor,* főszerk. Rajeczky Benjamin, 457–486 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988; a továbbiakban: MZT I); Dobszay László és Szendrei Janka, szerk., *A magyar népdaltípusok katalógusa – stílusok szerint rendszerezve,* 2 köt. (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988); Csomasz Tóth Kálmán *(Protestáns egyházak),* Papp Géza *(Egyházi népének; Német és szlovák evangélikusok)* és Szendrei Janka *(Latin nyelvű gregorián ének)* tanulmányaival: *Magyarország zenetörténete 2: 1541–1686, szerk.* Bárdos Kornél, 155–213 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990) (a továbbiakban: MZT II); Dobszay László, *A magyar népének* (Veszprém: Veszprémi Egyetem, 1995; Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszék–Magyar Egyházzenei Társaság, 2006$_2$); Kővári Réka, *A Deák–Szentes-kézirat* (Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet–Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2013); Domokos Mária és Paksa Katalin, *„Vígsággal zeng Parnassusnak magas teteje": 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány […]* (Budapest: Akadémiai Kiadó–MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2016); Domokos Mária és Paksa Katalin, „A népdal a 18. században", in *Zenei repertoár és zenei gyakorlat a 18. századi Magyarországon,* szerk. Szacsvai Kim Katalin, Műhelytanulmányok a 18. század zenetörténetéhez 2, 9–51 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2017); Papp Géza és Papp Ágnes, „A katolikus egyházi népének a 18. században", in Uo., 149–191.

Az 1800 előtt papírra vetett vallásos énekeskönyvek a korabeli iskolarendszerhez, azon belül az alsófokú kisiskolák iskolamestereihez kötődnek. Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek *Iskolaszabályzat*ai (1554, 1558) ugyanolyan jelentős kereteket és lehetőséget biztosítottak a *musica sacra*, azaz lényegében véve a hazai változatban és saját tételeiben élő liturgikus, tehát gregorián ének tanításának, mint amilyent a korábbi évszázadokban élvezett.[53] Az alsófokú oktatásban és vele együtt a kistelepüléseken az 1630-ban hivatalosan feladott esztergomi rítus helyett a 17. század végére az anyanyelvű, strófikus népének foglalta el az első helyet.[54] A jellegzetesen közép-európai műfajnak tekinthető népének első magyar nyelvű példája *Krisztus feltámada* kezdettel az 1430-as évekből maradt fenn az ún. *Zsigmond-kori töredék*ben. A protestáns felekezet körében a népnek a virágkorát a 16–17. században,[55] a katolikusok körében később, a 17–18. században élte. E műfaj fő forrásait a nyomtatott és az ezek nyomán keletkezett kéziratos, népi énekeskönyvek jelentik.

A ponyvák tartalmával összevethető 18–19. századi énekeskönyvek megőrizték a főbb nyomtatott, hivatalos egyházi énekeskönyvek, kiemelten egyrészt a *Cantus Catholici* kiadásainak (Lőcse, 1651; Kassa, 1674;[56] Nagyszombat, 1675, 1703, 1738, 1792), továbbá (ritkább esetben) a Náray György nagyszombati kanonok szerkesztette *Lyra coelestis* (Nagyszombat, 1695) több, népszerűvé vált tételét.[57] Illyés István *Soltari énekek a magyar anyaszentegyház vigasztalására és halottas enekek a szomorú temetések alkalmatosságára. Hozzá-adatván rövideden a jól meg-haláshoz való keszület* (Nagyszombat, 1693) című kottás gyűjteménye

53 Részleteiben elemzi bőséges kottapéldával és irodalomjegyzékkel: MZT I.

54 SZENDREI, „Latin nyelvű gregorián ének", in MZT II, 155–160.

55 A protestáns felekezetek énekeskönyveinek bibliográfiáját 1700-ig összeállította: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének,* Historia litteraria 17 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004). A legterjedelmesebb és legújabb protestáns kritikai énekkiadás: RMKT XVII/17.

56 Szerkesztője, a jezsuita Sámbár Mátyás személyét tisztázta: PAPP Ágnes, „Ki volt az 1674-es kassai *Cantus Catholici* szerkesztője?", in *Tükröződések: Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzenekutató-zenetörténész tiszteletére,* szerk. SZALAY Olga, 515–533 (Budapest: L'Harmattan–Könyvpont Kiadó, 2012).

57 Kritikai népénekkiadások: RMKT XVII/7, RMKT XVII/15/A–B, RMKT XVII/17. A katolikus népénektörténet nyomtatott forrásait, azok jellegzetességeit és szerkezetét a *Cantus Catholici* első kiadásától (1651) a *Szent vagy, Uram* (1931) kinyomtatásáig elemzi és táblázatokkal szemlélteti: KOVÁCS Andrea, „A katolikus énekeskönyvek szerkezete, éneksorrendje", in *„A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséretek" – Népénektáraink tegnap és ma: Az „Éneklő Egyház" megjelenésének 20. évfordulóján tartott tudományos ülésszak és emlékülés előadásai, Budapest, 2005. december 8–10.,* szerk. KOVÁCS Andrea, 217–240 (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2011).

tíz kiadást[58] ért meg a 20. század elejéig, ezáltal országszerte a halottvirrasztók énekeinek, egyúttal a ponyvákon található halottas énekszövegeknek a fő forrását jelentette. A nyomtatott források közül kiemelendő az erdélyi ferences tudós polihisztor, egyházzenész és orgonaépítő Kájoni János által szerkesztett, elsőként Csíksomlyón 1676-ban kinyomtatott *Cantionale Catholicum,* majd Balás Ágoston ferences szerzetes összeállítása szerint 1719-ben, és Andrási Rafael ferences szerzetes szerkesztésében 1805-ben és 1806-ban kiadott,[59] alapjába véve Kájoni *Cantionale Catholicumát* követő, kotta nélküli énektár. A magyar népének története egyik mérföldkövének, teológiai, irodalmi és zenei szempontból legértékesebb gyűjteményének számító Kájoni-*Cantionale* összesen 545 magyar, 3 vegyes nyelvű és a miserészekkel együtt 247 latin énekszöveget tartalmaz.[60] Kájoni János ebben az énekeskönyvében egyesítette a korabeli Erdély (különösen a katolikus székelység) és a királyi Magyarország népénekanyagát. Többek között a két jezsuita, Hajnal Mátyás és Nyéki Vörös Mátyás, valamint a ferences Kopcsányi Márton műveit, a *Cantus Catholici* (Lőcse, 1651) énekeit, emellett óprotestáns forrásokból eredő énektételeket, leginkább a *Keresztyeni isteni Dicseretek* (Lőcse, 1635; RMNy 1628/1–4) alkotásait is átemelte terjedelmes gyűjteményébe.

III. 2. Az iskolamesteri és a népi kéziratos énekeskönyvek, a tankötelezettség szerepe

A következő esztendők vagy évtizedek kutatómunkája során érdemes feltárni a ponyvákon szereplő népénekszövegek és a 18. századi kéziratos énekeskönyvek anyagának kapcsolatát is. A 17–19. századi katolikus énekeskönyveket főként iskolamesterek vetették papírra, terjedelmük 100–500 oldal között mozog.[61] E forrás-

58 1693, 1721, 1749, 1781, 1793, 1809, 1847, 1860, 1894, 1904.

59 Tánczos Vilmos néprajzkutató (Kolozsvár) helyszíni gyűjtési tapasztalatai szerint a Kájoni *Cantionale*ból leggyakrabban az 1805-ös, 3. kiadást használták Erdélyben és Moldvában. (Tánczos Vilmos szíves szóbeli közlése, 2018.)

60 Közzétette: Domokos, kiad., *„...édes Hazámnak akartam szolgálni...";* dallamait a *Deák–Szentes kézirat* (Csíksomlyó, 18. század) lejegyzéseivel kiadta: Kővári, *„Deák–Szentes kézirat".*

61 Az 1542 és 1840 között keletkezett hazai kéziratos énekeskönyveket sorolja, és tartalmi leírásukat adja: Stoll 2002. Az 1628–1635 között leírt *Gyöngyösi toldalék*tól kezdve 1800-ig nemcsak a kéziratos énekgyűjteményeket, hanem az énekeket tartalmazó nyomtatványokat, valamint a nem magyar nyelvű forrásokat is sorolja: Szádoczki Vera, *1800 előtti magyarországi katolikus népénekek és énekeskönyvek bibliográfiája,* Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti bibliográfiák 1 (Budapest: MTA–PPKE Barokk irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016). A feldolgozásokat sorolja: Bogár Judit, *Az 1800 előtti magyarországi katolikus népénekek és énekeskönyvek szakirodalmi bibliográfiája 2020-ig,* Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti bibliográfiák 3 (Budapest: ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022).

típusból – terjedelmi okokból – csupán néhány jellemző példát említünk. Legkorábbiként a csíkszentkirályi *Petri András-énekeskönyv*et (1630–1631), s ide tartozik a *Szoszna Demeter György-énekeskönyv* (Pannonhalma, 1714–1715), Mesterházi Miklós oskolamester munkájaként a vasi *Vépi énekeskönyv* (1731), Paksi Márton György ludi magister kézírásával a legtöbb korszakos kottát tartalmazó énekeskönyv (Öttevénysziget [Kunsziget], Győr vm., 1760–1761), Kováts István iskolamester keze nyomán a rábaközi *Döri énekeskönyv* (1763–1774)[62] és Herchl Antal önéletrajzzal egybefűzött gyűjteménye Bajnáról (Esztergom vm., 1765–1806).[63]

Az 1850 előtti katolikus kéziratok keletkezési helye szinte kivétel nélkül az ún. *schola vernacula,* vagyis az anyanyelvi népiskola, amelyek felállításáról az 1560-as nagyszombati zsinat rendelkezett. Röviddel ezután szabad királyi városi, mezővárosi és községi (plébániai, majd filiális) szinten minden felekezet elindította ezt az iskolatípust, amely a törökök kiűzését követően, a 18. században vált országszerte teljessé. Ezekben az alapfokú intézményekben az iskolamester – a történeti források elnevezésével *ludi magister, schola rector, ludi rector* vagy egyszerűen *magister* – az adott település gyermekeit írásra, olvasásra, éneklésre és katekizmusra tanította[64] egy olyan időszakban, amikor minimális volt az alfabetikus ismeretek aránya.[65] Mária Terézia iskolaügyi reformerei később ezt az iskolatípust illették *schola nationalis, Nationalschule* név alatt, amely az anyanyelvi oktatásra utalt. Az *I. Ratio Educationis* (1777) *schola vernacula seu nationalis,* az 1806-ban kibocsátott *II. Ratio Educationis* pedig *schola trivialis* névvel jelölte őket. A ponyvák népi olvasásigénye kapcsán fontos szempont, hogy a Habsburg Birodalom területén épp az *I. Ratio Educationis* rendelte el 16 éves korig a tankötelezettséget az írás-olvasás elterjesztésére.[66] A ponyvák tömeges kiadása éppen ebben az

62 E gyűjtemények tartalmáról és másolóikról értekezik: MEDGYESY S. Norbert, „Kisiskolák, tanítómestereik és kéziratos énekeskönyveik a 18. századi győri egyházmegyében", in *Primus inter omnes: Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára,* szerk. ARATÓ György, NEMES Gábor és VAJK Ádám, A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai: Források, feldolgozások 25, 383–407 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2016).

63 MEDGYESY S. Norbert, „Herchl Antal iskolamester oktatói, liturgikus és zenei tevékenysége Bajnán (1764–1773)", *Collectanea Sancti Martini III, A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 3 (2015): 11–39.

64 Vö. MÉSZÁROS István, *Népoktatásunk 1553–1777 között* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1972), 17–21; MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 416–417, 424.

65 Bővebben: TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon* (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1996).

66 Kritikai kiadása: MÉSZÁROS István, ford., kiad., *Ratio Educationis: az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), az *I. Ratió*ban: 65–68; az 1806-os, *II. Ratió*ban: 231–236. A teréziánus iskolareformok megvalósulásáról és a Felbiger-féle, hazánkban 1775-

időszakban kezdődött, és a népoktatási törvény (1868) idején virágzott fel. Ezzel egyre növekvő, elsősorban paraszti olvasmány- és spirituális igényt elégített ki.

Visszatérve az iskolahálózatra: az 1948-ban bekövetkezett kényszerű államosításig a kántortanító[67] intézménye a *ludi magister*ek munkáját örökítette tovább. A középkori káptalani és kolostori iskola kitűnő módszerét követve a hat évfolyamos kisiskolában egészen a 20. század közepéig a mindennapos oktatás keretében begyakorolták a diákokkal a következő vasár- és ünnepnap összes énekét. A diákok a szülőktől, nagyszülőktől és leginkább a tanítójuktól megtanult népénekek szövege által életre szólóan megismerték a katekézist, és egyúttal minden felekezet körében egy liturgikus gyökerű szöveg- és zenekultúrát kaptak. A ponyvákon fennmaradt, inkább paraliturgikus funkciójú népének-repertoár ezt a hivatalos és iskolai énekkincset variálja kiindulási alapként, esetenként új alkotásokkal kiegészítve.

A népi kéziratos énekeskönyvek többsége a búcsúvezető előénekesektől származik, és az 1800 és 1950 közötti időszak gyümölcsei. Papírra vethette a ludi magister is, de leginkább az előénekesek másolták össze és adták át egy faluközösségben nemzedékről nemzedékre. A vallásos népélet, elsősorban a zarándoklatok és halottvirrasztók énekanyagát egy-egy település és egy előénekes életében ezek a többnyire folyamatosan bővülő énekeskönyvek adták.[68] Joggal állapította meg Erdélyi Zsuzsanna: „Nem pusztán a szóbeliségben élő énekeket rögzítik s mentik át a múló lebegő hagyományt a jövő számára, hanem az irodalom főcsatornáiból is leágaztatnak jónéhány kanálist, s juttatják a nép közé közhasznú, nevelő-ismeretterjesztő céllal."[69] E „kanális" fő műfaja a ponyva volt a 19. század folyamán és a 20. század első felében, ráadásul 1848 után egy jelentős társadalmi, közlekedési, bizonyos helyeken kultúrtáj-átalakulást, polgárosodást, városia-

től működő normaiskolák rendszeréről bővebben: Mészáros István, *Népoktatásunk szervezeti-tartalmi alakulása 1777–1830 között* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1984).

67 Összefoglalóan a kántortanító mesterekről: Erdélyi Zsuzsanna, „A kántor", in *Kis magyar néprajz a rádióban,* szerk. Jávor Kata, Küllős Imola és Tátrai Zsuzsanna, 198–199 (Budapest: RTV-Minerva, 1978); Bárth, „A katolikus magyarság...", 356; Barna, *Az Élő Rózsafüzér társulata...,* 354–358.

68 Egy példa: Erdélyi Zsuzsanna, „Rábaközi kéziratos énekeskönyv a 19. század közepéről", in *Tárgy és jelentése: Rábaközi tanulmányok. A Csornai Múzeumban elhangzott néprajzi konferencia előadásai, 1995. november 17.,* szerk. Szalontay Judit, Csornai múzeumi füzetek 1, 79–122 (Csorna, 1998). Gyűjteményes kiadása: Erdélyi Zsuzsanna, *Múltunk íratlan lírája: Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága* (Pozsony: Kalligram, 2015), 787–816.

69 Erdélyi Zsuzsanna, „Még mindig a népi kéziratosokról: »...mert Krisztus őleték...«", *Vigilia* 64, 4. sz. (1999): 296–313, 296.

sodást és robbanásszerű technikai változást eredményező, ezzel együtt a hagyományos kulturális, közösségi és vallási formákat lassan szétfeszítő korszakban.[70]

III. 3. Az 19–20. századi nyomtatott énekeskönyvek jellemzői és szerkesztői

Az 1797 és 1948 között kiadott vagy kéziratos formában összeállított katolikus és protestáns énekeskönyvek, valamint a vallásos ponyvák számbavétele, összevetése, részletes irodalom- és zenetörténeti vizsgálata, illetve népzenei utóéletének feltérképezése még hátravan. Az alábbiakban tárgyalandó énekeskönyvekben számos olyan népének található, amelyet vagy az adott gyűjtemény szerkesztője komponált, vagy más kántortól vagy karvezetőtől kölcsönzött, következésképp nem tömegénekre, hanem kántorszólóra voltak alkalmasak, tehát nem terjedtek el a ponyvanyomtatványokon, és annak nyomán a nép életében sem.

A 18. század végétől jelenik meg a magyar népénekek között a felvilágosodás hatására a szövegében túlzottan racionalista s kevésbé transzcendens szemléletű énekanyag, amely inkább csak vallásos érzületet nyújt. A ponyvák énekei – az alábbiakban olvasható paraliturgikus szertartásokon – viszont éppen az érzelmi többletet őrizték meg a posztjozefinista időszakban is. A 19. században hatalmas mértékben felduzzadt a népénekanyag, de nagy részüknek szövege teológiai szempontból jelentéktelen, inkább erkölcsi példázat akar lenni. E népénekek ízlése újdivatú áramlatok sokféle tükre, inkább didaktikus, sekélyes és a legtöbb esetben érzelgős, túlságosan szubjektív.[71] Dualizmus kori kántorok, ritkább esetben papok szerzeményeiként tartják számon őket. Közülük tartalmi és stilisztikai szempontból messze kiemelkedő színvonalúak, a ponyvák tartalmára is hatottak a Mezey-kántorok, az *Orgonahangok,* az *Égi lant* és a Stampay-énekeskönyv tételei.[72] Nikodém Géza szerint 1800 és 1840 között – a ponyvákat nem számítva! – évente öt áhítati kiadvány jelent meg Magyarországon. 1840 és 1899 között ez a szám esztendőnként 7,5-re emelkedett. A 20. század első két évtizedében, még

70 Bővebben: KÓSA László, *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)* (Budapest: Planétás Kiadó, 1998$_3$).

71 Összefoglalás a 19–20. századi népénekek főbb jellemzőiről: DOBSZAY László, „A népének hazai története", *Vigilia* 37, 4. sz. (1972): 237–247, 241–242; DOBSZAY, *A magyar népének,* 223–230; RICHTER Pál, „Bozóki Mihály énekeskönyve – 1797", in *„A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséretek"...,* 337–350, 339.

72 Az 1870 és 1950 közötti főbb ima- és énekeskönyveket sorolja: TARDY László, „A reformmozgalom és a motu proprio sorsa 1870 és 1950 között Magyarországon", in *„Inter sollicitudines": Tudományos ülésszak X. Pius pápa egyházzenei motu propriójának 100 éves évfordulóján, Budapest, 2003. október,* szerk. DOBSZAY Ágnes, 401–410 (Budapest: MTA–TKI–Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport–Magyar Egyházzenei Társaság, 2006).

a történelmi Magyarország területén huszonöt olyan kiadvány látott napvilágot, amely népénekeket tartalmaz,[73] de ehhez nem számítjuk a tankönyveket, az imakönyveket[74] és a vidéki kántorok, leginkább a búcsúvezető előénekesek által írt énekgyűjteményeket, valamint a vallásos ponyvák több ezres tömegét.

III. 4. Zenetörténeti tanulságok

A magyarság a világi népzenében minden korszak stílusrétegét magába olvasztotta, de megtartotta a pentaton és modális hangzásvilág alapvonásait. A népénekek területén az 1850-es évektől kezdve viszont beleszokott a németes, 4/4-es ütemű, nagyambitusú dallamvilágba,[75] amit a késő dualizmus kori népies műdal, a magyar nóta csak felerősített. A 18. század második felében megjelent és a 19. században tovább örökített dallamok nagy része idegen, elsősorban osztrák és német hatást mutat. A 16–17. század hazai vagy importdallamokból magyarrá vált és variánsokban gazdagon élő dallamai helyett a jozefinizmus idején (1780-as évek) és azt követően egy gyökeresen eltérő karakterű melódiavilág köszöntött a Magyar Királyság népeire. Ráadásul egy olyan énekanyag átvétele történt meg, amely német eredetijében is egysíkú volt. Ezt a hangzásvilágot leegyszerűsödött ritmusok, zömmel egyenletes negyedekben történő dallammozgás, sablonossá vált AABA, ritkábban AABB vagy AABC szerkezeti formák jelentik. A modális (dór, fríg) hangsorok helyett a dúr–moll tonalitás vált uralkodóvá. Gyakran hallható a bécsi klasszikus hármashangzat-felbontás és a szekvenciázó dallammenet. Több helyen tapasztalható – a magyar népzene és benne a klasszikus, 16–17. századi népénekdallamok karakterével ellentétes – nagy (szext, szeptim) dallamugrás és a nagy (szeptim, oktáv és annál is nagyobb) hangterjedelem.[76] Az éneksorok szótagszáma megnövekedett, néhány esetben elérheti a 12–15 szótagszámot is. A dualizmus kora és a két világháború közötti időszakban az akkoriban divatos operett és a népies műdal szintén idegen hatása is felerősödött, ennek következtében tapasztalhatók a felfelé lépő érzelmes kisszext hangközök

73 Nikodém Géza, „A »Szent vagy Uram« énekreform kontraszthátttere", in *Socia exsultatione: A Rajeczky Benjamin születésének 100. évfordulóján tartott tudományos ülésszak előadásai,* szerk. Dobszay László és Papp Ágnes, 225–252 (Budapest: MTA–Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Intézet, 2003), 235.

74 Frauhammer Krisztina, *1800 után kiadott imakönyvek adatbázisa* (Szeged: Szegedi Egyetem Néprajzi Tanszéke, 2013), https://tinyurl.com/bdh6ktcy-

75 Rajeczky Benjamin, „A népénektár, a 20. század végének énekeskönyve", *Musica Sacra: A katolikus egyházzenei élet. A „Teológia" folyóirat egyházzenei melléklete* 1, 1. sz. (1987): 3–7, 5–6.

76 Részletesen elemzi: Richter, „Bozóki Mihály énekeskönyve...", 339.

(például *Nagyasszonyunk, hazánk reménye…*) és a hazai hagyománytól teljesen idegen és zenei szempontból egyáltalán nem szerencsés kromatikus skálák (például a *Jézus Szíve, szeretlek én…* kezdetű énekben).

A ponyvanyomtatványokon szereplő népénekek népzenegyűjtések során dokumentált dallamairól viszont elmondható, hogy lényegesen kisebb arányban olvasztották magukba az operettes stílust. A szövegekkel együtt a klasszikus, 16–18. századi dallamokat is jobban megőrizték. Ennek következtében a népénektörténet bizonyos fejezeteit is újra kell írni Magyarországon, különösen az 1750 és 1931 közötti időszakot illetően.

Ezzel egy időben, a ceciliánus eszmék hatására nagyjából 1896-ban merült fel az igény egy egységes magyar katolikus énekeskönyv összeállítására és kiadására. Már a Tárkányi–Zsasskovszky *Énektár* is tett erre utalást, de a 20. század elejétől (lásd pl. a *Lelki gyöngyök* című gyűjteményt) erőteljes egységesítés, intézményes háttérrel, „felülről" erőszakolt uniformizálás kezdődött a népéneklés terén. Elsősorban a liturgikus szempontból kiváló és értékes énekeket terjesztő, Kertész Gyula és Bárdos Lajos nevével fémjelzett Magyar Kórus mozgalom tette ezt,[77] de hozzájárultak a 20. század elejétől bevezetett katolikus nagygyűlések, felvonulások, országos szintű rendezvények is, például a Budapesten megtartott 1938-as Eucharisztikus Világkongresszus.

A ponyvanyomtatványok egyrészt átvettek néhány éneket e központi énekeskönyvekből, másrészt – nem tudatosan, hanem tartalmi és olvasmányigény alapján – a centralizálás ellenében őriztek meg 1800 előtti szövegeket és dallamutalásokat.

III. 5. Hivatalos katolikus énekeskönyvek 1797-től napjainkig

A legelső katolikus énekgyűjtemény, amely a posztjozefinista korban keletkezett, bozóki Bozóky Mihály (1755–1829) *Katólikus kar-béli kótás énekeskönyv* című gyűjteménye, amely Vácott jelent meg 1797-ben, majd 1857-ben és 1895-ben.[78]

77 Az egységesítés forrásait sorolja és kronológiai rendben elemzi: NIKODÉM, „A »Szent vagy Uram« énekreform…", 225–252.

78 *Katólikus kar-béli kótás énekes könyv, Mellyben foglaltatik az apostoli hit, reménység és szeretet, három részekre fel-osztatva, és az egész esztendőre alkalmaztatva, A' Tsiki, és Szeletsényi nevezetü Énekes Könyveinkből, a' válogatott Énekek ki-szedegetve; 's más uj Énekekkel meg-bövittetve találtatnak. […] Bozóki Mihály, A' Maróti Egyháznak leg-kisebb Szolgája, és Kántora által Muzsika-kórákra alkalmaztatott* (Vatzonn: [Nyomtattatott Maramarossi Gottlieb Antal' betüivel és költségeivel], 1797). Az énekeskönyv tartalmát és utóéletét elemzi: RICHTER, „Bozóki Mihály énekeskönyve…", 337–350.

Az első kiadás 333 szöveget, 130 népének-dallamot és 11 egyéb éneket tartalmaz. Németes, bécsies dallamai a kor szokásainak megfelelően 4/4-es ütemben olvashatók, úgy, mint a 19. század és a 20. század első felének kottás népénekkönyvei. A Kicsind (Nyitra vm.) községben született Bozóky Mihály iskolája Esztergomhoz, kántortanítói munkássága Dömös és 1776-tól Pilismarót templomaihoz kötődik.[79] Bozóky 141 dallama közé számos éneket átvett a korábbi, 17. századi énekeskönyvekből. A ponyvákon gyakran olvasható *Egek ékessége, földnek dicsősége…, Máriát dicsérje lelkünk…* és a *Nagy Isten kedvében…* Mária-énekek itt fordulnak elő elsőként.

Szentmihályi Mihály (1720–1798?) egri kanonok székvárosában 1797–1798-ban kiadott *Egyházi énekes könyve* a Bozókynál is megtalálható, említett tételeket örökíti tovább, és elsőként kinyomtattatja a szintén közkedveltté vált *Máriát dicsérni, hívek, jöjjetek…* kezdetű éneket.

Kovács Márk (1782–1854) bencés paptanár jószándékú, de németes dallamokat terjesztő és tartalmában túlzottan didaktikus-moralista énekeskönyvéből (*A' keresztény katolikai isteni tiszteletnek minden ágaira ki-terjedő énekes könyv,* 1842–1844)[80] csupán a *Nyújtsd ki mennyből, ó, Szent Anyánk, kezedet…* kezdetű Mária-ének került át a gyakorlatba.

A 19–20. század templomi és áhítati énekgyakorlatra az egyik legnagyobb hatást a Tárkányi Béla, Zsasskovszky Ferenc és öccse, Zsasskovszky Endre szerkesztette, igényes tartalmú, gazdag, a liturgikus igénynek[81] megfelelő és egyúttal jó gyakorlati érzékkel összeállított, orgonakísérettel is ellátott *Katholikus Egyházi*

79 Életéről bővebben: L. Kecskés András, *Bozóky Mihály kántor élete és munkássága (Kicsind – Esztergom – Dömös – Pilismarót)* (Esztergom–Vác: magánkiadás, 2017); röviden: Schram Ferenc, *Bevezető népénekeinkhez* (Budapest: Történeti Múzeum Rotaprint Üzeme, 1958), 25–27.

80 *A keresztény katolikai isteni tisztelet minden agaira ki-terjedő Énekes Könyv: négy részre fel-osztva és a szükségesebb imádságokkal is el-látva,* Áldozta Kovács Márk Sz. Benedek rendű (Pest: [Esztergami (!) Beimel Jósef], 1842).

81 A népi gyakorlat számára szánt énektár első kiadása előtt két esztendővel, 1853-ban, elsősorban Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe, nagyböjt, benne kiemelten a nagyhét, továbbá a búzaszentelő körmenet, a keresztjáró napok és úrnapja méltó liturgikus ünneplése céljából jelentették meg a Zsasskovszky testvérek Egerben a *Manuale Musico-Liturgicum* című *Karénekes Kézikönyv*et. Tartalmát és jelentőségét elemzi: Watzatka Ágnes, „Gregorián tételek Zsasskovszy Ferenc karénekes kézikönyvében", in *„Inter sollicitudines…",* 429–454. Fekete Ferenc *Útmutató Kántorkönyv*ével (Szeged, 1823), Kersch Ferenc *Sursum Corda!* (Esztergom, 1912) című gyűjteményével és a gregorián ének népi gyakorlatban való elterjesztésében áldásos tevékenységet hozó, Kapossy Gyula szerkesztette *Szertartáskönyv*vel (Budapest, 1932) összeveti: Tardy László, „Népének a kántorkönyvekben, szertartáskönyvekben", in *„A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséretek…",* 351–361.

Énektár tette.[82] Az énekeskönyvet szerkesztőik működési helyén, Egerben nyomtatták ki öt alkalommal: 1855-ben, 1874-ben, 1900-ban, 1908-ban és 1929-ben.[83] Szövegeit a Miskolcon született Tárkányi Béla (1821–1886) egri kanonok, költő, a Magyar Tudományos Akadémia tagja szerkesztette, javította, modernizálta, kisebb részben költötte. Nevéhez ponyvaszerkesztés is társítható.[84] Dallamait szakértő szemmel a felföldi Árva vármegyéből származó Zsasskovszky család két sarja, Zsasskovszky Ferenc (1819–1887) egri székesegyházi karnagy, zeneszerző és öccse, Zsasskovszky Endre (1824–1882) zenetanár, orgonista és zeneszerző gondozta. Mindketten a prágai Orgonaiskola növendékeiként kezdték pályájukat.[85] A könyv a németes dallamok mellett a hazai és ősi sajátságokra is tekintettel volt. A kötet tételei között 90–100 ének a 17–18. század gyümölcse, melyeknek többsége 20. századi népzenei gyűjtésben is felbukkan. Watzatka Ágnes ennek alapján feltételezi, hogy a Tárkányi–Zsasskovszky *Énektár*ba egy, a nép ajkán élő, elterjedt alakot jegyeztek le, illetve sok helyen a könyvben szereplő változat azért szorította ki a helyi variánst, mert igen közel állt hozzá.[86] A ponyvákon terjesz-

82 Az első kiadások: *Katholikus Egyházi Énektár: A bevett közajtatossági énekekből ujakkal bővitve,* Kath[olikus] Egyházi éneklők s e pályára készülők számára szerkeszté és kiadá TÁRKÁNYI B. József, egri főmegyei áldozópap. Orgona-kisérettel, köz- és utójátékokkal ének-hangjegyekre tették: ZSASSKOVSZKY Ferencz, cs. k. arany érdempénzzel diszitett egri főegyházi karnagy, az egri képezde- és főgymnasiumban zenetanár, a prágai egyházi zeneegylet és Zsófiáról czimzett ének-akadémia társtagja. és ZSASSKOVSZKY Endre, egri főegyházi organász, és helyettes karnagy, az egri érseki képezdében az orgonálás és egyházi nép-ének tanára, a prágai egyházi zeneegylet társtagja (Egerben: [Az érseki lyceumi gyorssajtón], 1855); *Katholikus Egyházi Énektár. A bevett közajtatossági énekekből ujakkal bővitve,* Kath[olikus] Egyházi éneklők s e pályára készülők számára szerkeszté és kiadá TÁRKÁNYI Béla József, egri főegyházi kanonok. Orgona-kisérettel, köz- és utójátékokkal ének-hangjegyekre tették: ZSASSKOVSZKY Ferencz, az egri érseki főegyház arany érdem-érmes karnagya, érseki tanítóképezdei s főgymnasiumi zenetanár, a prágai egyházi zeneegylet, a Zsófia Ének-Akadémia mester szerzői és tanári egyletének társ tagja és ZSASSKOVSZKY Endre, egri főegyházi organász és helyettes karnagy, az egri érseki tanító képezdében az orgonálás és ének tanára, a prágai egyházi zeneegylet, a salzburgi Mozarteum s Rómában a Pápai Zeneakadémia mester szerzői s tanári egyletének társ tagja. Második Bővített Kiadás (Egerben: [Nyomatott az Érsek-Lyceumi Könyv- és Kőnyomdában], 1874).

83 A Tárkányi–Zsasskovszky *Énektár* 1855-ben 224 dallamot és 337 szöveget, 1874-ben 401 dallamot és szöveget, 1900-ben 442 melódiát és ugyanannyi textust tett közzé. Adatolja: KOVÁCS Andrea, „A katolikus énekeskönyvek szerkezete, éneksorrendje", 231.

84 *Ájtatosság liliomai,* A boldogságos szűz Mária szeplőtelen fogantatásának tiszteletére gyűjté Tárkányi B. József egri főegyházmegyei áldozópap (Mezőkövesd: [Balázs-könyvkereskedés], é. n.). Említi: LENGYEL, „Szűz Mária alakja...", 138.

85 A Zsasskovszky testvérek életpályáját, műveit és azok fő forrásait elemzi: WATZATKA Ágnes, „Zsasskovszky Ferenc és az egri zenei élet virágkora a XIX. század második felében", *Magyar Egyházzene* 14, 3. sz. (2006/2007): 259–282.

86 E könyv keletkezéséről, előzményeiről, korszellem-vonatkozásairól legújabban értekezett: WATZATKA Ágnes, „A Tárkányi–Zsasskovszky-féle Katolikus Egyházi Énektár és az egységes éneklés kérdése",

tett népénekek vagy nótajelzések közül az *Énektár*ban látott napvilágot elsőként az *Ó, Mária, kinyílt virág...* kezdetű refrénes ének és a *Gyulladoz én szívem Szűz-anyámért...* kezdetű búcsús ének, amely kisebb dallamváltozatokkal országszerte napjainkig közkedvelt fohász.

Simon (Péter) Jukundián (1813–1894), Csíkszentkirályon született erdélyi ferences szerzetespap, orgonista, a csíksomlyói tanítóképző igazgatója és egyházzenetanára csíksomlyói házfőnökként és egyúttal erdélyi ferences tartományfőnökként 1869-ben állította össze a 372 oldalból álló, 230 éneket számláló *Katholikus Egyházi Énekkönyv* című kottás gyűjteményét. A kötet kéziratos mivolta miatt e gyűjteménynek nem volt közvetlen hatása a népi énekgyakorlatra, de az, hogy melyik énekeket vetette papírra Simon Jukundián a székely zarándokhelyen, az adott népének korabeli népszerűségét is mutatja.[87]

Az *Új Lelki Manna. Keresztény kat. ima- és egyházi énekfüzér a katolikus hívek számára* című, sok ma is közismert, minden bizonnyal a Tárkányi–Zsasskovszky *Énektár*ból merített éneket tartalmazó ima- és énekeskönyvet[88] Meiszermann (más korabeli írásmóddal: Meisermann) Ignác, 1869–1901 között Bátorkeszi (Esztergom vm.) plébánosa szerkesztette.

Mindezeknél nagyobb a szerepe a ponyvák énekanyagában a több kántornemzedéket adott kunszentmártoni Mezey-dinasztiának.[89] Legnépszerűbb kiadványuk a *Szűz Mária dicsérete. Azaz: énekes és imádságos könyv a búcsujáró ker. kath. hívek használatára* gyűjtemény lett, amely először Kalocsán jelent meg 1865-ben, majd Aradon 1866-ban, és végül újra Kalocsán, 1882-ben a bácskai

---

in *„A keresztyényi gyülekezetben való isteni dicséretek"...,* 363–383; hazai és külföldi forrásait említi: Katonáné Szabó Judit, „Út egy egységes énekeskönyv felé", in Uo., 145–163, 146–148.

87 Simon Jukundián OFM, *Katolikus Egyházi Énekkönyv* (Csíksomlyó, 1869), Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, Csíksomlyó, A/0/107.

88 *Új Lelki Manna: Keresztény kat. ima- és egyházi énekfüzér a katolikus hívek számára,* szerk. Meiszermann Ignác bátorkeszi plébános (Budapest–New York: [Steinberger Ker. János], 1882). Ugyancsak Meiszermann munkájaként látott napvilágot: *Kis orgona hangok: Keresztény katholikus ima- és egyházi énekfüzér* (Winterberg: [Kiadta: Steinbrener Ker. János], 1918).

89 Életrajzukat feltárta, működésüket és műveiket elemzi: Barna Gábor, „»Istent dicsőítő énekkönyv«: A Mezey kántorok énekeskönyvei és énekei I–II.", *Vigilia* 48, 4. sz. (1983): 264–267 és 5. sz. (1983): 337–341; Barna Gábor, „Katolikus egyházi népének, énekszerzők és a folklorizáció. (A Mezey kántorok énekei a néphagyományban)", in *Folklór és tradíció I: A hagyományos műveltség továbbélése. Az I. Magyar–Jugoszláv konferencia anyaga,* szerk. Kiss Mária, 123–133 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984); Barna, *Az Élő Rózsafüzér társulata...,* 354–368. Mezey István 1883-ban készítette *Istent dicsőítő egyházi énekkönyv* című kéziratos gyűjteményét facsimile kiadásban és elemzéssel: Barna Gábor, szerk., *Istent dicsőítő egyházi énekkönyv, Mezey énekek*, tanulmány, mutatók Barna Gábor és Antal József, Devotio Hungarorum 12 (Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2009).

Ó-Becsén (Bács-Bodrog vm.) dolgozó Szombathy Sándor (1835–1908) plébános engedélyével.[90] A kiadványt a dinasztiaalapító Öreg Mezey János (1809–1880) jegyzi, aki énekszerzőként és énekgyűjtőként látott el kántori szolgálatot Kalocsán, Óbecsén és a tiszántúli Kunszentmártonban (Jász-Nagykun-Szolnok vm.). A kiadvány fő célja a Mária-tisztelet elmélyítése és a zarándokfegyelem fenntartása. A könyv gyakorlati céllal, kántor és egyúttal búcsúvezető előénekes számára készült, hiszen induláskor és visszaérkezéskor megszólaló fohászokat, Mária-, Szent Anna-, Szent József-, Szent Vendel-, Nepomuki Szent János- és Szent Rókus-énekeket, valamint bűnbánat, háború, szárazság, ínség, járvány, utazás és nagy halálozás esetén mondandó, továbbá reggeli, esti és kereszt előtti imádságokat és énekszövegeket tár elénk – hasonlóan a korszak ponyváihoz.

Feltárásra vár, hogy a Szemenyei Mihály (1829–1908) regöli (ma Regöly, Tolna vm.) plébános és Kapossy György (1836–1912) naki (Tolna vm.) kántortanító által szerkesztett kétkötetes *Római Katholikus Egyházi Énekek az istenszolgálat összes ágaira* (Eger, 1887, 1890) című, 974 éneket tartalmazó kottás gyűjtemény milyen hatást gyakorolt a ponyvák repertoárjára.[91] A Stampay-énekeskönyv a korszak liturgikus szempontból egyik legigényesebb kiadványa, amely sok esetben tradicionális kincseket (nagyheti passiók, temetési szertartás, népvesperás) és 295 népének szövegét adja olvasói kezébe. Közkedveltségét mutatja, hogy 1895-től kezdve 42 kiadást ért meg, és összesen 3 millió példányban került a hazai, a nyugat-európai és a tengeren túli katolikusok kezébe. Összeállítója Stampay János (1864–1960) kántortanító, aki 1891-től kezdve haláláig Köbölkút (Esztergom vm., ma Gbelce, Szlovákia) községben nemcsak az egyházzene és az oktatás irányítója, hanem orgonaépítő, dalárdavezető, könyvtáralapító, gyümölcstermesztő,

90 Munkánk során alkalmazott kiadás: *Szűz Mária dicsérete. Azaz: énekes és imádságos könyv a búcsujáró ker. kath. hívek használatára,* Öreg MEZEY János volt kun-szent-mártoni kántortól. Imádságokkal bővítve kiadta SZOMBATHY Sándor Kalocsa-főmegyei áldozár (Arad: [Nyomatott Ungerleider Albertnál], 1886). Elemzi: BARNA, *„Istent dicsőítő egyházi énekkönyv”,* 453; a könyv énekeinek forrásait sorolja: BARNA Gábor, „A Mezey-kántorok 19. századi énekeskönyvei és forrásai”, in *Régi magyar imakönyvek és imádságok,* szerk. BOGÁR Judit, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 3, 33–44 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, 2012), 33–34, 37.

91 *Római katholikus egyházi énekek az istentisztelet összes ágaira, I–II.,* szerk. SZEMENYEI Mihály és KAPOSSY György (Eger: [Érseki Lyceumi Könyvnyomda], 1887–1890). A gyűjteményt értékeli és forrásmegjelöléseit filológiai vizsgálat alá veszi: KATONÁNÉ SZABÓ J., „Út egy egységes énekeskönyv felé”, 148–149. A *Mária, a bünösök szószólója* című, 1900 táján kiadott ima- és énekeskönyv minden ünnepkörre a 17–18. század legjellegzetesebb és irodalmi szempontból legértékesebb tételeit örökíti tovább: *Mária, a bünösök szószólója: Imádságos és énekes könyv, melyben a legszükségesebb mindennapi, hétközbeli és esztendőbeli keresztény kötelességek foglaltatnak,* Szerkeszté TIHANYI István világi pap (Budapest és Winterberg: [kiadja és nyomtatja Steinbrener J.], é. n.).

fanemesítő, a közösség igazi atyja és mindenese volt.[92] A Dunántúlon és Felföldön különösen kedvelték. A ponyvaénekekkel való kapcsolata szintén feltárásra vár.

A *Jó illatú Rózsáskert* című, kotta nélküli könyv számos liturgikus eredetű és egyéni hangú imádságot tartalmaz, legtöbb énekét a 17. századi hagyományból meríti. Bán Izabella kutatásai kiderítették, hogy a klarissza eredetű, németből fordított, Bécsben, 1703-ban *Jó illatu Rosas Kert* címmel napvilágot látott első kiadástól, továbbá számos további kiadás tartalmától eltér az 1878-ban kinyomtatott változat. Ez utóbbi verzió csupán a címét őrizte meg a népszerűvé vált barokk imakönyvnek.[93]

A 19. század végének egyik leggazdagabb gyűjteménye az *Égi lant,* amely 543 énekkel, sok szándékra mondott imádsággal, ájtatossággal és verses zsoltárátirattal gazdagítja olvasóit. A gyűjtemény egyházmegyei jóváhagyással látott napvilágot 1898-ban Nagyváradon,[94] és az esztendő ünnepi énekei között több 17. századi ének szövegét is variálja, és ezáltal tovább örökíti őket.

Az igen gazdag és terjedelmes, kotta nélküli *Orgonahangok* énekes- és imádságoskönyv 1903 és 1918 között összesen tizennégy kiadást ért meg. A vaskos kötet elsőként 1903-ban jelent meg Molnár József (1866–1937) kántortanító szerkesztésében, aki Dombóváron (Tolna vm.) született, Kaposvárott és Pécsett tanult, végül 1898 és 1927 között a kiskunsági Kunszentmiklóson (Bács-Kiskun vm.)

92 *Kath. egyházi énekek, imák és temetési szertartások,* Szerkesztette és kiadta: Stampay János igazgató-tanító és kántor, a „Croce di benemeranza" érdemkereszt tulajdonosa. XXX-ik bővített kiadás. Kapható Stampay Jánosnál Köbölkúton, a párkányi járásban (Komárom–Komarno: [Spitzer János könyvnyomdája], 1933[30]). Facsimile, a 43. kiadás: (Dunaszerdahely: [Lilium Aurum], 2001). A szerkesztőről: Szám László, „Stampay János", in MKL 12: 325.

93 *Jó illatú kis rózsáskert, melyben [...] imádságok és énekek találtatnak: Mária szeplőnélküli fogantatásának ünnepére tartandó imádságokkal, és a szent keresztútjárás módjával megbővítve* (Budapest: [Rózsa Kálmán], 1878). Az imakönyv kiadásait és tartalmának változásait részletesen elemzi: Bán Izabella, *„Jó illatú rózsás kert:* Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól", in *Régi magyar imakönyvek és imádságok,* 23–32. További elemzés az imakönyvről: Bán Izabella, „Állandóság és változás a *Jó illatú rózsás kert* című imakönyvben", in *Nyelv, irodalom, esztétikum: Hallgatói dolgozatok,* szerk. Radvánszky Anikó, Pázmány Irodalmi Műhely: Opuscula litteraria 3, 36–50 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2011); Knapp Éva, *Martin von Cochem Magyarországon: Második rész. Pótlások és kiegészítések az első részhez; Jó illatú kis rózsáskertek. Sigray Erzsébet Róza Jó illatú rózsáskertje,* Régi magyarországi vallásos nyomtatványok (Zebegény: Borda Antikvárium, 2016); Knapp Éva, „Sigray Erzsébet Róza *Jó illatú rózsáskert*-fordításának (1703) keletkezéstörténetéhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 468–502.

94 *Égi lant: Ker. Katholikus imádságos és énekes könyv* (Nagyvárad: [Szent László Nyomda-Részvénytársaság], 1898. Ez a kiadvány nem egyezik Fojtényi Ferenc Kasszián (1812–1894) bencés paptanár azonos című, elsőként Győrött 1841-ben kiadott énekeskönyvével.

kántortanítóként, majd állami oktatóként gazdagította tanítványait.[95] A 950, majd későbbi kiadásban 1000 éneket összegyűjtő *Orgonahangok* énekeskönyv a több korabeli mise- és napszaki, továbbá szentségi éneket, imádságokat követően a kalendáriumi ünnepek kanciós anyagában őriz számos 17–18. századi énekszöveget. Eddigi kutatásaink szerint a ponyvákon szintén közkedvelt *Köszönteni megyünk / jöttünk / voltunk, ó, Mária…*, valamint a *Magyarország Nagyasszonya, édes, jó Anyánk…* kezdetű refrénes népénekek a hivatalos énektárak közül az *Orgonahangok* lapjain találhatók meg elsőként.[96]

Az eredetileg Takácsy Lajos gyulai kántor összeállításában készült *Orgona virágok: ima és énekeskönyv római kath. hívek használatára* címre hallgató, 554 éneket tartalmazó gyűjteményt Molnár József ötödik alkalommal 1906-ban jelentette meg a Steinbrener nyomdában.[97] A nyolcadik kiadás (Budapest–New York, 1912) már *Égi Orgona Virágok ima- és énekeskönyv* névre hallgatott és Meiszermann Ignác volt a társszerzője. A Pájer Antal (1814–1881) nevével fémjelzett, szintén igen népszerű, hasonlóan *Orgona-virágok* című összeállítás Mindszenty Gedeon (1829–1877) kiadásában látott napvilágot, elsőként 1858-ban az egri Lyceum Nyomdában, s több mint tíz kiadást ért meg.

A Somogy vármegyéhez kötődő Csizmadia J. Gyula (1859–1918) kántortanító *Egyházi Nép-Énektár* című könyve kotta nélküli, ám sok helyen dallamutalással ellátott 500 éneket tár elénk. A ponyvák mennyiségével és szerepkörével vetekedve 25 kiadás során 80 000 példányban látott napvilágot.[98] Csizmadia a 8. kiadás előszavát Zamárdi (Somogy vm.) kántortanítójaként írta 1905-ben, melyben kifejti, hogy célja

95 Molnár József életrajza: VICZIÁN János, „Molnár József", in MKL 9: 286. Volly István 1933 őszén gyűjtött tőle Kunszentmiklóson. VOLLY, *101 Mária-ének*, 10; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek*, 384.

96 *Orgonahangok: Legteljesebb és legnagyobb énekeskönyv 950 énekkel,* szerk. MOLNÁR József kunszentmiklósi kántor és főtanító (Budapest–New York: [Steinbrener Ker. János kiadása], é. n. [1912/1913]) és további kiadásai, pl. *Orgonahangok: Legteljesebb és legnagyobb énekeskönyv 1000 Énekkel* (Budapest: [A róm. Kath. hívek használatára kiadja Liptsey Kálmán könyvkiadóhivatala], 1915).

97 Ugyanezzel a címmel, *Orgona Virágok: Imák és énekek a római kath. hívek használatára,* Takácsy Lajostól is fennmaradt egy sokak által használt, 630 oldalt számláló gyűjtemény, amelynek 10. kiadása a gyulai Dobay-nyomdából került ki 1905-ben. A vasi Perenyében az 1990-es évek végén még alkalmazták: *Mennyei Orgonavirágok: Imádságos és énekeskönyv a kath. keresztény hívek számára,* szerk. DOBAY Károly (Budapest: [Rózsa Kálmán és neje], 1922). Ezen imakönyvek kiadási adatait Frauhammer Krisztina sorolja fel: *Az 1800 utáni imakönyvek adatbázisa* részeként, hozzáférés: 2025.01.16, https://tinyurl.com/2p89bt6y.

98 A Gyugy községben született és szolgálati helyén, Zamárdiban elhunyt Csizmadia J. Gyula életéről és *Egyházi énekek* című, 1889-ből fennmaradt, 570 oldalas kéziratos gyűjteményéről bővebben: ERDÉLYI, „Egy magángyűjtemény Szent László-énekei", 227–252; Csizmadia énekei közül olvasható: *Mária Anya,* 9. sz., 101, 380.

> egy olyan alkalmas ének- és imakönyvet adni, mely az ország minden táján ismeretes, kedvelt és szép énekeket minden elferdítés, vagy változtatás nélkül ugy, ahogy azokat az ájtatos nép régtől fogva énekelni szokta, magában foglalja. […] Akik valamely ének dallamát nem ismerik, azok rendeljék meg ezen könyvnek „Uj Énekvezér" czimű hangjegyes mellékletét, melyben minden ismeretlen ének dallama feltalálható.[99]

Az országosan terjesztett *Lelki gyöngyök* kottákkal ellátva jelent meg Budapesten, 1913 [1914] és 1941 között összesen tizenhárom alkalommal. Szerkesztője és néhány énekének szerzője az Egerben született Jósvay Gábor (1876–1948) igazgató kántortanító, akinek élete a Heves vármegyei Poroszló községhez kötődik, ahol nemcsak a templomi zenét, hanem a helyi vadásztársaságot, a dalárdát és a Hangya szövetkezetet is irányította. Dolgozott a Szent István Társulat és a Falu Országos Földműves Szövetség igazgatótanácsában is. Népszínművek, nóták és karácsonyi pásztorjátékok is kötődnek a nevéhez.[100] Jósvay kottaképei teljesen a németes, az egyöntetű éneklésre biztató 4/4-es ritmizálást tükrözik, melyek a népi gyakorlatban nyilvánvalóan parlando ritmusúvá váltak.

A művelődés- és kegyességtörténeti szerepüket, a néphez közel álló pasztorációs munkájukat, metódusaikat ismerve[101] figyelemre méltó és egyúttal nem meglepő, hogy a következő 20. századi énekeskönyvek az obszerváns ferences rend működéséhez kötődnek:[102]

99 *Egyházi Nép-Énektár római kath. hivek legismertebb énekei: Imádságok,* mindkét nembeli ifjuság és felnőttek számára szerkesztette Csizmadia J. Gyula róm. kath. kántor-tanító. Nyolczadik bővített (kisalakú) kiadás (Budapest: [Stampel-féle Könyvkiadóhivatal], 1905), Előszó, 3–4.

100 *Lelki gyöngyök ima- és énekkönyv: A Róm. Kath. Anyaszentegyház legszebb és leghasználatosabb énekei egy szólamra hangjegyezve s kibővítve a temetési szertartásokkal és a legszükségesebb imákkal,* A róm. kath. ifjúság és a hívek használatára összeállította Jósvay Gábor pápai érdemkeresztes igazgató-kántortanító (Eger: [Egri Nyomda-RT], 1913); (Budapest, [Szent István Társulat], 1963[10]). A szerkesztőről: Viczián János, „Jósvay Gábor", in MKL 5:900.

101 Legújabb interdiszciplináris tanulmánykötetek a ferences művelődésről és hatásairól: Őze Sándor és Medgyesy-Schmikli Norbert, szerk., *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára,* 2 köt., Művelődéstörténeti műhely: Rendtörténeti konferenciák 1/1–2 (Piliscsaba–Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar–Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2005); Medgyesy S. Norbert, Ötvös István és Őze Sándor, szerk., *Nyolcszáz esztendős ferences rend: Tanulmányok a Rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről,* 2 köt., Művelődéstörténeti műhely: Rendtörténeti konferenciák 8/1–2 (Budapest: Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, 2013).

102 Egy ponyvanyomtatvány az egyik rendtagtól: *Fájdalmas Szűzanya tisztelete,* A „Magyar Barát" kiadása, Gyöngyös, P. dr. Dám Ince O.F.M. Kapisztrán-Nyomda, Vác; *A fatimai csoda,* Írta: P. Sipos Kajetán O. F. M. Kiadja: Németh Menyhért, Izsa, Fő utca 29. szám. 1944. Említi: Lengyel, „Szűz Mária alakja…", 140, 144. Ipolyvölgyi páter nemcsak a búcsújáróhelyek történetéről írt egy könyvet – Ipolyvölgyi Németh J[ózsef] Krizosztom, *Búcsújárók könyve* (Balassagyarmat: Novitas B. Kft.,

A *Szeráfi lant* című ima- és énekeskönyv a Rábapordányban (Sopron vm.) született, élete során a ferencrendi mariánus tartományban szolgáló Vados Jenő, rendi nevén Pál (1905–1981) áldozópap[103] és Jarisch János szombathelyi karnagy és kántor munkájának köszönhető.[104] A számos imádság mellett 218 ének szövegét tartalmazó, kotta és nótajelzés nélküli, kis alakú, könnyen kezelhető könyvet Szombathelyen nyomtatták ki 1933-ban. Közkedveltségét mutatja, hogy abban az esztendőben másodszor is kiadták.

A *Lelki vezér. Orgonahangok* című imakönyvet a Kecskeméten született és ugyanott elhunyt, a szalvatoriánus rendtartományban szolgáló Szegedi Antal, rendi nevén Kilit (1816–1888) ferences szerzetespap, gimnáziumi és teológiai tanár, 1858-tól szécsényi (Nógrád vm.) házfőnök szerkesztette. Második kiadása Gyöngyösön (Heves vm.) látott napvilágot 1893-ban.[105] Tartalma (passiók, lamentációk, litániák, más imádságok, népénekek), szerkezete és a benne található 370 ének szövegváltozata szinte teljesen egyezik az ugyancsak ferences kiadású *Szeráfi lant*tal. Kottákat és dallamutalásokat nem tartalmaz, csupán az énekszövegek szerzőjét jelöli néhányszor. Számos éneke él a gyakorlatban.

A mariánus ferences rendtartomány tagja, Czirfusz Gyula Viktorin (1889–1947) életműve számos ima- és énekeskönyvvel gazdagította a nép lelki életét. Czirfusz Viktorin Pápán (Veszprém vm.) született. Nagykanizsán, Pozsonyban, Szakolcán, majd hosszabb ideig a somogyi Andocs kegyhelyen, továbbá Esztergomban és Székesfehérvárott szolgált, többnyire házfőnökként. Munkái közül kiemelkedik a bánáti Buchner Antal (1882–1950) esztergomi karnagy[106] műveivel

---

1991) –, hanem imafüzetet is összeállított: *Szivet keres a szeretetláng a Magyarok Nagyasszonyával Drégely-Hont-Csitári kegyhely története, imái, énekei: Családi, imacsoportos engesztelő szentóra IIII. minta,* összeáll. IPOLYVÖLGYI NÉMETH Krizosztom zarándok atya. Említi: LENGYEL, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok...", 157.

103 *Szeráfi lant: Imádságos és énekeskönyv a katolikus hívek számára,* szerk. P. VADOS Pál ferences áldozópap és JARISCH János okl. kántor (Szombathely, 1933). A szerkesztőről: VICZIÁN János, „Vados Pál Jenő OFM", in MKL 14:659.

104 TAKÁCS Ince OFM, *Magyar ferences aszketikus élet és aszketikus kiadványok különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra* (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1942), 92.

105 *Lelki vezér: Orgonahangok. Ima- és énekeskönyv a róm. kat. hívek számára,* szerk. SZEGEDI A., átdolgozta dr. BERNÁT Ferenc gimnáziumi hittanár, Tizenötödik kiadás (Gyöngyös: [Fekete Pál utóda könyvkiadó-vállalat kiadása és tulajdona], 1940). A szerkesztőről: VICZIÁN János, „Szegedi Kilit Antal OFM", in MKL 12:675.

106 Bánáti Buchner Antal (Kistószeg, Torontál vm., 1882. július 2. – Pápa, Veszprém vm., 1950. augusztus 9.): zeneszerző, karnagy. A szegedi tanítóképzőben végzett, majd a budapesti Zeneakadémián tanult tovább. Szepeshelyen, Szatmárban, 1911-től Esztergomban egyházi karnagy. Az egri *Katolikus Kántor* egyházzenei folyóirat felelős szerkesztője (1913–1919). Megalapította az Esztergomi Zeneegyletet (1916), az esztergomi zeneiskolát (1928). Miséket, oratóriumokat, zenekari műveket, dalokat, magyar

– 700 énekkel 5000 példányban –, Esztergomban, 1929-ben kiadott *Orgonavirágok* című gyűjtemény. A saját szerzeményeivel bővített és Buchner Antallal együtt szerkesztett *Legújabb nagy lelki orgonahangok és imádságoskönyv* (Méhner, Esztergom, 1929), továbbá a *Legújabb kis orgonahangok. Imádságos és énekeskönyv a római katholikus hívek számára* (Méhner Kiadó, Budapest, 1941), az *Új lelki manna: keresztény katholikus imádságos könyv* (Andocs, 1928),[107] az átdolgozott *Lelki Manna: imádságos- és énekeskönyv a római katholikus hívek számára* (Budapest, 1941, 1943), az *Új égi manna* (Méhner Kiadó, Budapest, 1941), az *Új Lelki Gyöngyök. Keresztény katholikusok imádságoskönyve* (Andocs, 1929), a *Kis égi manna* című imakönyvek,[108] valamint az *Üdvözlégy Mária – Búcsús imakönyv*[109] gyakoroltak hatást a nép imaéletére.

Az 1926-ben Pozsonyban kiadott *Egyházi énekek,* valamint az 1941-ben Szécsényben kinyomtatott *Vegyes egyházi énekek* a ferences eredetű és Zsasskovszky-tételek mellé a búcsús néphagyományból és kisnyomtatványokról vett fel állományába népénekeket.[110]

Számos katolikus és protestáns, új- és legújabb kori énekeskönyv olvasható a Gaál Eszter szerkesztette *Virtuális Énekeskönyvtár*ban.[111]

IV. A színjátszás és a ponyvák

A 17–18. századi iskolai színjátékok[112] közül a *Dúsgazdag históriája,* más néven a Lázár-játék az egyetlen, amely teljes egészében az eredeti szöveget követve lett

nótákat és *Pilóta* címmel operát írt. Művei gyakran szerepeltek a Magyar Rádió műsorában. *Magyar életrajzi lexikon, főszerk.* Kenyeres Ágnes, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1981), 3:107.

107 Meszermann Ignác 1882-ben kiadott könyve hasonló címmel, de eltérő tartalommal jelent meg.

108 Cirfusz említett és további könyveit sorolja: Takács, „Magyar ferences aszketikus élet…", 92.

109 *Üdvözlégy Mária – Búcsús imakönyv: Tartalmazza a búcsújáró hívek által zarándoklat alkalmával használt legszebb imákat és énekeket,* szerk. Czirfusz Viktorin (Székesfehérvár: [Kiadja a székesfehérvári ferences rendház], 1941).

110 Részletesen elemzi: Kecskés Mónika, „Ferences imádságos könyvek magyar nyelvű énekszövegei", in *„A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséretek"…,* 165–198, 175.

111 Virtuális Énekeskönyvtár, hozzáférés: 2024.12.09, https://enekeskonyvtar.hu/

112 A műfaj összefoglaló bemutatása: Kilián István, „Iskolai színjáték Magyarországon", in *Magyar színháztörténet 1790–1873,* szerk. Székely György és Kerényi Ferenc, 23–27 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990); Pintér Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban* (Budapest: Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány–L'Harmattan Kiadó, 2019), 29–54. A legteljesebb hazai misztériumjáték-kiadás: Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna, szerk., *Ferences iskoladrámák I–V.,* s. a. r. Czibula Katalin, Demeter Júlia, Kilián István, Kővári Réka, Medgyesy S. Norbert, Miskei Antal és Pintér Márta Zsuzsanna, Régi magyar drámai emlékek

része a néphagyománynak. Ez a ponyvakiadásoknak köszönhető. A háromszintű színpadon (menny, föld, pokol) játszódó Lázár-drámák a bibliai példabeszéd (Lukács 16, 19–31) alapján a fösvény, az éhezőt elkergető és ezért elkárhozó dúsgazdag és a szegény, ártatlan, üdvözült Lázár történetét vitték színre. A dráma forrása a *Comico-Tragoedia* című, református környezetben, Nagyváradon 1646-ban nyomtatásban kiadott iskoladráma 2. jelenete,[113] amely Csíksomlyón, Kájoni János (1629–1687) *Latin–magyar versgyűjtemény*ében (*Hymnarium,* 1659–1677) maradt fenn eredeti, teljes szövegével.[114] Elsősorban a számos kiadást megért aprónyomtatványok népszerűsítették ezt az oktató és nevelő jellegű, igen közkedvelt misztériumjátékot. Erdélyi Zsuzsanna Romhányban gyűjtött egy kiadási adatok nélküli, 16 oldalas ponyvát *Ad Notam: Édes Hirt. A' Tündér-Országról* címmel. A kisnyomtatvány a teljes dráma eredeti szövegét és szerepnévsorát tartalmazza (Voluptas: A Gyönyörűség; Dives: A' Gazdag, Angelus: Angyal, Ebrietas: A' Részegség, Lázár, Servus Divitis: A' Gazdag Szolgája, A Gazdag felesége, A Halál, Daemones: Az ördögök, Plútó, Ábrahám), majd *A Siralma a' pokolbéli Gazdagnak* zárja a színdarabot a szokásos *Oh bút látott, sok kint vallott, gyarló testem!* kezdősorral, 41 versszakkal. A moldvai Klézse előénekese, Lőrincz Györgyné Hodorog Luca (1920–1990) *A pokolban kénlódó Dúsgazdag históriája, Comico-Tragoedia egy felvonásban* című ponyváról, gyakorlatilag a 17. századi szöveggel mondta végig a gyűjtéskor, a Lázár-siralom 31 strófájával.[115] A Lázár-játék a Székelyföldön, Gyergyóban,[116] többszereplős farsangi népszokásként is tovább élt

XVIII. század, 6/1–5 (Budapest: Argumentum Kiadó, utóbb Balassi Kiadó, 2009–2023). A szakrális ponyvát érintő misztériumjátékokról: MEDGYESY S. Norbert, *Iskoladrámák: Színjátékok, énekek és ünnepek a XVII–XVIII. századi magyarországi iskolakultúrából* (Budapest: Magyar Művészeti Akadémia Kiadó, 2019), 147–305.

113 Kiadta: KARDOS Tibor és DÖMÖTÖR Tekla, szerk., *Régi magyar drámai emlékek II.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 43–103. Jantso Ferenc (1744–1800) minorita tanár *A Dúsgazdag és a szegény Lázár* című drámáját a kézdivásárhely–kantai (Háromszék vm.) gimnáziumban látta a közönség 1778. június 14-én. Szövege és cselekménye eltér a 17. századi Lázár-játéktól. A dráma szövege megjelent: KILIÁN István, s. a. r., *Minorita iskoladrámák,* Régi magyar drámai emlékek: XVIII. század 2, 857–901 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989).

114 KÁJONI János, *Hymnarium (Latin–magyar versgyűjtemény), 1659–1677,* 75–100, benne a 2. (Lázár-) jelenet: 82–88. Lelőhely: Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, Csíksomlyó, A V 3/5250. Mai helyesírással kiadta: MEDGYESY S. Norbert, szerk., *Misztériumjátékok 1,* a CD hangmérnöke NÉMETH István, SzínjáTéka: Régi magyar iskolai színjátékok 2, CD-melléklettel, 82–102 (Budapest: Protea Kulturális Egyesület, 2016).

115 Énekelte: Lőrincz Györgyné Hodorog Luca, 52 éves; gyűjtötte: Seres András és Szabó Csaba, Klézse, 1972. Kiadta: SERES András és SZABÓ Csaba, *Csángómagyar daloskönyv: Moldva 1972–1988,* 383–397 (Budapest: Héttorony Könyvkiadó, é. n. [1991], 2013$_2$). Hangzó: https://tinyurl.com/3eeyjbx6.

116 Gyergyóalfalusi népi gyűjtésből kiadta: VOLLY István, *Ballada- és históriajátékok: Arató és szüreti ünnep. Fonó,* Népi játékok 3 (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938), 37–54; SZÉKELY,

„Dúsgazdagolás" elnevezéssel; Szentegyházasfaluban (Udvarhely vm.) „Ördögbetlehemes" néven él napjainkban is.[117] A Dúsgazdag darabzáró siralmát *(Ó, búlátott, sok kínvallott gyarló testem…)* a néphagyomány ugyancsak farsang végén, általában húshagyókedden énekelte. Minden bizonnyal azért, mert így akarták figyelmeztetni az embereket a farsangi mulatságok esetleges kicsapongásaira, túlzásaira vagy a szegény éhezők és szomjazók elhanyagolására. Az énekeskönyvi források közül Kájoni *Cantionale*jában (Csíksomlyó, 1676 és 1719) „Infernus. Pokol. A' Gazdag siralma." cím alatt szerepel.[118] A Dúsgazdag siralmát az egész magyar nyelvterületen fellelte a népzenekutatás.[119]

A Mária és Jézus búcsúzását bemutató, a késő középkori devóciós passiókból és dramatikus prédikációkból származó, a 18. századi csíksomlyói ferences passiójátékokban többször színre vitt betániai jelenet[120] egyik népi változata az *Oh Egek! sirjatok, Kő Sziklák nyilyatok…* kezdetű, (Nóta: Bádgyad Sérelmétől Márt.") 31 strófás, három szereplős dramatikus népének: Jézus, Mária és Ádám

Csíki áhítat…, 134–145. A gyergyóditrói szöveget közli: Bálint Sándor, *Karácsony, húsvét, pünkösd: A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából* (Budapest: Szent István Társulat, 1976), 173–182. A kora barokk iskolai színjáték elnépiesedéséről szóló legújabb elemzés: Kaposi Krisztina, „»Az Istenért kérlek, bocsásd el Lázárt…!«: A *Névtelen Comico-Tragoedia* második scénájának folklorizálódása", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2.,* szerk. Csörsz Rumen István, 11–33 (Budapest: Reciti, 2014).

117 Karácsony-Molnár Erika, *Dúsgazdagolás: Egy székelyföldi farsangi dramatikus játék,* Életmód és tradíció 14 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, 2016).

118 Az első kiadásban a 729., a másodikban a 630. lapon olvasható. Domokos, kiad. *„…édes Hazámnak…",* 1192–1195, 795. sz. További források: Szelepcsényi-féle *Cantus Catholici* (Nagyszombat, 1675), 188; Illyés, *Soltari… és halottas énekek…* (Nagyszombat: [ny. n.], 1693), 158.

119 Elterjedtségét több ponyvanyomtatvány is segítette, pl. *A pokolban kinlódó Dús-Gazdag históriája, mely a régi töredékből összeszedett és a kegyes olvasóknak kedvökért újolag nyomtatásban kiadatott* (Budan: [Nyomatta és kiadta Bagó Márton és fia], 1879). (EZSH) A Dúsgazdag siralmát általában farsangvasárnap és húshagyókedden, illetve halottvirrasztóban énekelték; zenetörténeti forrás: Kővári, *Deák–Szentes kézirat,* 244, 186. sz.; folklorizáció: Szendrei, Dobszay és Rajeczky, *XVI–XVII. századi dallamaink…,* 1:154–155, 2:119–120, II/122. sz. Gyakorlati célú kiadása: Geréd Vilmos, Gál Alajos, Illyés István és Dr. Marton József, szerk., *Dicsérjétek az Urat: Római katolikus népénektár liturgikus énekekkel, erdélyi változatokkal* (Gyulafehérvár: Római Katolikus Érsekség, 1993, 2007_2, 2014_3), 342b. Hangzó Bukovinából (Gáspár Simon Antal), *Ó, búlátott, sok kínt vallott:* https://tinyurl.com/3yv27wj9; vagy: *Kéjjel élő dúsgazdagnak veszedelmét:* https://tinyurl.com/2b4e28zk.

120 A betániai jelenetek pontos adatait, más műfajú forrásait és összefüggéseit sorolja: Medgyesy S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere,* Fontes historici ordinis fratrum minorum in Hungaria: Magyar ferences források 5 – PPKE BTK Művelődéstörténeti Műhely: Monográfiák 1 (Piliscsaba–Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK–Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009), 262–280, 458–462.

elmélkedik a szenvedéstörténetről.[121] Számos ponyva közölte, és a népzenekutatás is dokumentálta.[122]

A ponyvákon ritkábban olvasható Krisztus- és Péter-siralmak, valamint a bőségesen előforduló Mária-altatók és Mária-siralmak mint monodrámák szintén a késő középkori és a barokk kori theatrum sacrum elnépiesedett formái.[123] Ugyanígy a pásztorénekek is a 17–18. századi iskolai karácsonyi játékokból[124] származnak.

V. Összehasonlításra váró forrástípusok és kutatási tervek, javaslatok

A vallásos ponyván olvasható szövegek néhol középkori motívumokat átörökítve a 16. századtól eredeztethető és folyamatosan bővülő, több újkori irodalom-, művelődés- és a nótajelzések kapcsán zenetörténeti stílusréteget foglalnak magukban. Ennek következtében szövegeiknek, azok motívumainak és forrásvidékének pontos feltérképezéséhez interdiszciplináris szemlélettel ajánlatos dolgoznunk. Nem elegendő az irodalomtörténet módszereivel kutatnunk, hanem a vallási néprajzkutatás, a szakrális földrajz (vallásökológia), a művelődés-, liturgia-, kegyesség-, zene-, színház- és nyomdatörténet, továbbá a népzenekutatás módszereit és eredményeit is alkalmaznunk kell. Javaslom, hogy e tetemes mennyiségű forrásanyag részletesebb vizsgálatainál az alábbiakat vegyük figyelembe.

V. 1. Lelőhelyek

A ponyvakutatáshoz elengedhetetlen Budapesten az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtára, az ELTE Egyetemi Könyvtár, a Magyar Néprajzi Múzeum állományának és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye és Szüry Gyűjteménye szisztematikus áttekintése. Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015)

121 *A' Kristus Jesusnak kinszenvedése elött Az ő Szűz SZ. Annyával való szomoru beszélgetése, és vég bútsú vétele ájtatos együgyü énekben, foglaltatott* (H. n.: [ny. n.], 1816). A címlapon a Hétfájdalmú Mária képe látható Mater Dolorosa felirattal. A kiadás helye jelöletlen. (EZSH) A Bagó-nyomdában 1856-ban adták ki ezt az éneket, vö. TÜSKÉS 2015, 481. Más kiadása: VOLLY, *101 Mária-ének,* 70. sz.; BÁLINT, *Karácsony, húsvét, pünkösd...,* 241–242; KRIZA, *A legendaballada...,* 207–210, 53. sz., *Mária Anya,* 540–551, 328–329. sz.

122 Hangzó példák, hozzáférés: 2024.07.27, https://tinyurl.com/yyj5pf7u.

123 Szövegkiadással forrásvidéküket elemzi: *Mária Anya,* 425–754.

124 Az összes ismert színdarab kritikai kiadása: KILIÁN István, kiad., *A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon (11–18. század),* zenei jegyz. KŐVÁRI Réka, szlovák nyelvű források KOVÁCS Eszter, szerk., lekt., előszó MEDGYESY S. Norbert (Budapest: Ráció Kiadó, 2017).

jelentős számú kéziratos énekeskönyvből és elsősorban szakrális témájú, eddig csupán a gyűjtő, valamint Takács György, Tánczos Vilmos és jelen sorok írója által részben feldolgozott, ponyvából álló hagyatéka kisebb részben Esztergomban, a Keresztény Múzeum Erdélyi Zsuzsanna-gyűjteményében található,[125] nagyobb részét tekintve Budapesten, a Hagyományok Háza Archívumában. További jelentős kisnyomtatvány-gyűjtemény vár kutatásra Szegeden, a Móra Ferenc Múzeum Bálint Sándor (1904–1980)-hagyatékában,[126] valamint Szilárdfy Zoltán (1937–2017) gyűjteményében, a Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeumban,[127] Tibold Gábor Attila (1926–1994) bencés paptanár hagyatékában, a Pannonhalmi Bencés Főapátság Könyvtárában és Veszprémben, az Eötvös Károly Megyei Könyvtár aprónyomtatvány-gyűjteményében. Ugyanígy részletes vizsgálatra vár a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, továbbá Budapesten a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár és a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára állománya. Jáki Sándor Teodóz (1929–2013) bencés egyházzenész gyűjteménye is rejt ponyvákat és népi kéziratos énekeskönyveket a győri Szent Mór Bencés Perjelség tulajdonában.

V. 2. A ponyvatartalom szerzőségének kérdése

A ponyvákon szereplő tényleges vagy kérdéses énekszerzőség megállapítása ugyancsak a jövő kutatási feladata. Ugyanis több ének esetében a ponyva címlapján feltüntetett búcsúvezető csak másolója, variálója vagy kompilálója volt az adott textusnak, de semmiképpen sem a szerzője. Ha nem a feltüntetett személy volt a szerző, akkor a nevét az ének elterjesztésének szándékával te(he)tte, kiemelten, ha a földrajzi környezetében és a helyi búcsúsok körében tekintélyes személynek

125 Esztergomban sokkal inkább a népi vallásosság tárgyi emlékeit őrzik, a Bálint Sándor és Erdélyi Zsuzsanna néprajzkutatók, továbbá Lékai László esztergomi érsek által 1980 januárjában kezdeményezett Népi Vallásosság Gyűjteményből, bővebben: Lékai László, Bálint Sándor és Erdélyi Zsuzsanna, „Vallásos hagyományaink értékeinek megmentéséért: Népi vallásosságmúzeum létesül", *Új Ember* 36, 1. sz. (1980): 3. Gyűjteményes kiadása: Erdélyi, *Múltunk íratlan lírája...,* 194–197. A napjainkban is Esztergomban őrzött több műtárgyáról közöl fényképeket: Soós Sándor, *Apácamunkák (17–20. század)* (Esztergom: Keresztény Múzeum, 2006); Soós Sándorné, *„...fonjunk rózsafüzért szép Üdvözletéből!": A rózsafüzér imádsága és rózsafüzéres versek a XIX–XXI. századi magyar irodalomban* (Budapest: Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009); kiemelten: Havas Gyöngyvér írásai a *Mária Anya* kötet 60 képe között.

126 Az 1563 ponyva címét felsorolja és címlapját közli: *Bálint Sándor* 2010. Elemzi: Csóka-Jaksa Helga, „»Búcsúra való ének«: Bálint Sándor ponyvahagyatékának elemzési szempontjai", in *Rítusok, folklór szövegek...,* 303–312.

127 A Szilárdfy-gyűjteményből Havas Gyöngyvér nyolc ponyvaképet közölt a *Mária Anya* kötet lapjain.

számított. Példaként a rábaközi Gitzy Györgyöt említjük, aki a saját verseként tünteti fel („*Versekbe irta Gitzi György*")[128] az *Egykor midőn Szűz Mária árvaságán búsulna* kezdetű, „Ma született e világra" nótajelzéssel ellátott, Szűz Mária mennybevételéről szóló, egyébként közismert, ebben a formában 31 versszakos legendaballadát.[129]

V. 3. A ponyvák használati alkalmai, funkcionális jelentősége és az ünnepek kapcsolata

A ponyvakutatás során az egyes énekek elhangzási alkalmaira is található adat, például kálvária-járásra való utalás. A ponyva az előénekesek által a hivatalos liturgia mellett vezetett, de a Bibliából és a liturgikus énekekből, továbbá a közép- és barokk kori áhítati hagyományokból táplálkozó népi szertartások alapvető szövegkönyvét jelentette. Ezen áhítatok, „népi liturgiák" közül a ponyvák utalásai és énekszövegei alapján kiemelkedők: az adventi Szentcsalád-járás,[130] a

128 *Legszebb új ének a szentséges Szűz Máriának mikép jelentette meg Gábriel arkangyal boldog kimulását s menybemenetelét,* Versekbe irta GITZI György (Budapest: [Nyomatott és kapható Bartalits Imrénél, Eszterházy-utcza 12.], 1891). (EZSH)

129 Bedő Julianna által Budapesten, 1890-ben leírt 64 versszakos változatára hivatkozva zalamerenyei (Zala m.) népi gyűjtésből dallammal, 20 strófával kiadta: VOLLY, *101 Mária-ének,* 23–24, 32. sz.; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 426–427, 32. sz. 31 versszakos változatban olvasható: KRIZA, *A legendaballada,* 213–216, 57. sz. Csíkszentdomokos és Csíkszentmárton hagyományát 29 versszakos formában közzé teszi: SZÉKELY, *Csíki áhítat…,* 214–217, 454, nr. 47a–b. Boroznaki Pál karancssági (Nógrád m.) palóc búcsúvezető előénekes, szentember összeállításában 31 és 55 versszakos változatban kiadta: HETÉNY János, *Alkonyattól virradatig: Nagyboldogasszony virrasztása a Karancs-vidéken. A búcsúsok kézikönyve* (Sopron: 2002), 27–39. Boroznaki Pál énekének forrása Hetény János közlése szerint: *Legszebb új énekek a Szentséges Szűz Máriának boldog kimúlásáról és mennybemeneteléről* (Budapest, III. Remetehegy: [Bartalits Könyv-nyomdájában], é. n.). Ugyanezt a ponyvát gyűjtötte Hetény János a hansági Fertőendréden (Sopron vm.) Gitzi György kapuvári előénekes-szerző összeállításában; e változatot kiadta: Budapest, Bartalits nyomda, 1889. Vö. HETÉNY, *Alkonyattól virradatig,* 32. Szintén a kapuvári búcsúvezető kiadásaként ismert változatot – *Legszebb új ének a szentséges Szűz Máriának mikép jelentette meg Gábriel arkangyal boldog kimulását s menybemenetelét,* Versekbe irta GITZI György (Budapest: [Nyomatott és kapható Bartalits Imrénél, Eszterházy-utcza 12.], 1891) (EZSH) – kiadta: *Mária Anya,* 791–794, 476. sz. A Szárdeszi Szent Melitón († 180 táján) püspöknek és apologéta írónak tulajdonított, a *Patrologia Graeca* (V, 1231–1240) lapjain olvasható apokrif szöveggel egybevetve teszi közkinccsé a karancsi dallamot és szöveget: HETÉNY, *A magyarok Máriája,* 452–462.

130 Ennek során kilenc család összeáll, hogy naponta felváltva a Szent Családot ábrázoló képnek vagy szobornak, tehát a Szent Családnak otthont adjanak. Az esti Úrangyala-harangszó idején egymáshoz elviszik a Szent Család szobrát vagy képét, égő gyertyák között a házioltárra helyezik, majd előtte ájtatosságot végeznek. Bővebben: BÁLINT, *Karácsony, húsvét, pünkösd…,* 46–49. Bővebben énekpéldákkal: *Jeles napok,* szerk. KERÉNYI György, A magyar népzene tára 2 (Budapest: Akadémiai

farsangi Mária menyegzője (január 23.),[131] böjti litániák, keresztút- és szabadtéri kálváriajárás, nagycsütörtöki és nagypénteki templomi ún. Jézus-virrasztás,[132] húsvétvasárnap hajnali Jézus-keresés,[133] Mária „halála" és mennybevétele paraliturgia[134] Nagyboldogasszony (augusztus 15.) ünnepére virradóra. A ponyvák és az azokkal összefüggő népi kéziratos énekeskönyvek elmaradhatatlanul szolgálták a búcsújárás, azon belül a zarándokhelyen tartott virrasztás, valamint

Kiadó, 1953; a továbbiakban: MNT II.), 383–394, 348–352. sz.; Kriza, *A legendaballada,* 77–88, 109–125, 190–196, 32–40. sz.; Székely, *Csíki áhítat,* 100–101; Kónya Sándor, *Harmatozzatok, egek!: Népünk vallásos énekei Észak-Bánságban* (Zenta: Thurzó Lajos Közművelődési Központ, 2004), 47–49, 15. sz.; Hetény, *A magyarok Máriája,* 238–246; Bodor Anikó és Paksa Katalin, *Vajdasági magyar népdalok V.: Jeles napi szokások és jeles időszakok énekei* (Újvidék–Zenta: Fórum Könyvkiadó–Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2016), 211–266, 178–296. sz.; *Mária Anya,* 260–268, 132–142. sz.

131 Mária és József eljegyzéséről a *Jakab ősevangéliuma* VIII. fejezete, valamint bibliai alapon (Lukács 1, 27) Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) is megemlékezik. A Habsburg Birodalom területén a sokáig gyermektelen Habsburg I. Lipót császár-király (1657–1705) hatására terjedt el január 23., Szűz Mária eljegyzése (Desponsatio Beatae Mariae Virginis) ünneplése és Szent József tisztelete. A *Makula nélkül való tükör* (1712) 12–14. része tárja elénk a történetet. A palócföldi Rimócon ma is élő népi szertartás a közel háromórás *Mária menyegzője* előénekes(ek) vezetésével, legendaballadákkal, olvasókkal és végül *A kánai menyegző* eléneklésével, *Az igaz Messiás már eljött* kezdősorral. Bővebben: Bálint Sándor, *Ünnepi Kalendárium: A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából,* 2 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1977), 1:171–179; Lengyel Á., „Szűz Mária alakja...", 139; Limbacher Gábor, „Szűz Mária eljegyzése: Egy régi ünnep palócföldi elterjedése a XX. század utolsó harmadában", in *„Nyisd meg, Uram, szent ajtódat...",* 157–175; Hetény, *A magyarok Máriája,* 107–126; *Mária Anya,* 152–172, 56–64. sz. Napjaink jelenségeiről: Limbacher Gábor, „Jelenések Mária eljegyzése évköri ünnepén", in *Idő és emlékezet,* 133–150.

132 E paraliturgikus szertartások elsősorban ponyvanyomtatványokon terjedt passiós, köztük Szent Vér- és Szent Kereszt-énekeit, továbbá Krisztus-, Mária-, Péter-, János- és Mária Magdolna-siralmait közzé tette: *Mária Anya,* 426–749, 274–454. sz.; továbbá: Hetény, *A magyarok Máriája...,* 296–377; Volly, *101 Mária-ének* számos tétele.

133 Egy közösség tagjai az előénekes vezetésével húsvétvasárnap hajnalán felkeresik a település szakrális emlékeit: templomokat, kápolnákat, útszéli kereszteket, temetőt, szenteket ábrázoló szobrokat és képeket; ott énekelnek Jézus Krisztus kínszenvedéséről, kereszthaláláról és feltámadásáról. A népszokás bibliai alapja a Három Mária (Jakab anya Mária, Mária Magdolna és Mária Szalóme) látogatása Jézus üres sírjánál (Mt 28, 1–7; Mk 16, 1–8). A Kunszigeten (Győr vm.) élő szokást kiadta: Jáki Antal Teodóz, „A Kunszigeti Jézuskeresés", *Hinismeret* 9, 2. sz. (1999): 34–42.

134 „Mária halála": az előénekes irányításával sokversszakos legendaballadák és históriák éneklésével, többféle olvasó imádkozásával és körmenet (Mária temetési menete) megtartásával élik át. Legteljesebb hazai feldolgozása: Hetény János, *Nagyboldogasszony virrasztása: A Karancs-hegyi búcsú. Egy terepkutatás jegyzetei 1951–1952,* Devotio Hungarorum 7 (Szeged: Néprajzi Tanszék, 2000); Hetény, *A magyarok Máriája,* 440–515; *Mária Anya,* 775–812, 471–486. sz.

a rózsafüzér-ájtatosság, a különböző szövegű litániák, az újholdvasárnapi[135] áhítatok, a szenttisztelet alkalmai, az imakilencedek és szintén kiemelten a halottvirrasztó[136] megtartását. Mindezek között több 17–18. századi szöveg élt tovább egészen a 20. század közepéig. Újabb stílust jelentenek az 1858 óta Lourdeshoz[137] és 1917-től Fatimához kötődő aprónyomtatványok. Igazi csemegét nyújthatnak a ponyvákon ritkábban előforduló, a klasszikus paraszti gazdasághoz és nemesi uradalmakhoz köthető áldásszövegek és énekek. Célszerű lenne a ponyvatartalmak alapján egy elhangzási alkalom, illetve ünnep-katalógus elkészítése.

A posztjozefinista időszak paraszti és kisvárosi szenttiszteletéhez is nyújtanak bőséges forrást a ponyvák olyanformán, hogy keletkezési idejük (19. század, esetlegesen 20. század első fele) énekei mellett barokk kori alkotásokat is átörökítenek.

135 Újholdvasárnap: a bibliai naptárhagyomány szerinti hónapkezdet. A gyakorlatban ez a vasárnap nem a csillagászati, az égbolton látható újhold napjához (a lunáris számításhoz) kötődött, hanem a tényleges, a napévben számolt naptári hónap első vasárnapját jelentette. SZENTPÉTERY Imre, *A kronológia kézikönyve: A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása,* s. a. r. GAZDA István, kieg. ÉRSZEGI Géza, RAJ Tamás és SZÖGI László (Budapest: Könyvértékesítő Vállalat, 1985), 25, 13. sz. Az újholdvasárnap a katolikus hagyományban évszázadok óta bűnbánati nap, a ponyvákon is terjesztett sajátos népénekekkel (pl. *Bűnös ember, nézz az égre és fontold meg e napot* vagy *Bűnös lélek, ide siess, aki meg vagy terhelve* kezdősorral) és imádságokkal együtt. Zarándokhelyeken nagyobb összejöveteleket, eucharisztikus szertartásokat és körmeneteket tartottak. A ferences kordaviselő társulatok tagjai saját ünnepként kezelték. TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, „Laikus vallásos társulatok", in TÜSKÉS és KNAPP, *Népi vallásosság...,* 287–288. A rózsafüzér-társulatok tagjai között mindenhol ilyenkor zajlott az ún. titokcsere, lásd az erre írt népéneket: *Kegyes anya, Szűz Mária, / Itt az újhold vasárnapja...;* forrása: *Perenyei kéziratos énekeskönyv* (1855–), I, 47. (A perenyei Szent Ágota-egyházközség tulajdonában.)

136 Halottvirrasztó: az elhunyt ravatala mellett a családi ház tisztaszobájában, a temetői halottasházak felépítése (1950–1960-as évek) óta sok helyen a templomban vagy a temetőkápolnában az előénekesek vezetésével megtartott, sokversszakos népénkekkel, zsoltárátiratokkal, a halott nevében az énekszerző által költött és elénekelt búcsúztatókkal és a katolikusoknál rózsafüzérrel gazdagított áhítat. Legteljesebb hazai kiadások: LAJTHA, *Sopron megyei virrasztó énekek;* GYÖNGYÖSSY Orsolya, *„Adom végbúcsúzásom, a legutolsó szólásom...": Knapek Dezső halotti búcsúztatói, Csanytelek,* Devotio Hungarorum 15 (Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2010); LENGYEL Ágnes, „»Nem halt ő meg csak aluszik...«: A halál és a temetés szokásköréhez kapcsolódó XIX–XX. századi ponyvanyomtatványokról", in *Lélek, halál, túlvilág: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben,* szerk. PÓCS Éva, Tanulmányok a transzcendensről 2, 488–503 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001). A későbbi kutatás során, elsősorban a protestáns források között megvizsgálható a kollégiumi halottbúcsúztatók hatása: NAGY Júlia, *Mennyei Parnasszus: Sárospataki diákok halottbúcsúztató versei,* Acta Patakina 16 (Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2004).

137 Egy példa a Nyugat-Dunántúlról: HORVÁTH Sándor, „A lourdes-i Mária tisztelete a Szombathelyi Egyházmegyében", in *Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében 9: Tanulmánykötet a 90 esztendős Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére,* szerk. GYÖNGYÖSSY Orsolya és LIMBACHER Gábor, 32–53 (Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum, 2014).

A legtöbb könyörgő vagy históriás tartalmú ének Szűz Máriáról és édesanyjáról, Szent Annáról keletkezett. Az egyes foglalkozások védőszentjei között érthető, hogy Magyarország földrajzi adottságai miatt Vendel, a „barmok", azaz a jószág patrónusa a legnépszerűbb. Megemlítendő Dömötör, a juhászok, Orbán és Donát, a szőlősgazdák (vincellérek, hegyközségek), Borbála és Katalin, a bányászok és kohómunkások patrónusa. Az 1730-as évektől jezsuita és Habsburg hatásra tisztelt Nepomuki János hidak, víz mellett élők és vízi foglalkozásúak védőjeként gyakran szerepel a ponyvákon.[138] Külön csoportban tárgyalandók a nemzeti szentek: István király, Imre herceg, László király, Erzsébet asszony és Márton püspök, valamint Sárkányölő György tiszteletéhez kötődő költemények. Népszerűek voltak a gyakori járványok miatt a pestisszentek és más, dögvész elleni égi védők, azaz Páduai Antal, Rókus, Sebestyén és Rozália, továbbá a ponyvákon kevésbé szereplő Borromei Károly és Xavéri Ferenc, a Tizennégy Segítőszent, valamint a lokálisan tisztelt szentek kultuszát terjesztő verses alkotások. Külön figyelemre méltók azok a személyek, akiknek kultuszát az egyes szerzetesrendek propagálták, például Assisi Ferenc (ferencesek), Loyolai Ignác (jezsuiták).[139] A ponyvákról kigyűjthetők az időjárási viszontagságokhoz kapcsolódó énekek is, azaz esőért, száraz időért és jó termésért, egészséges állatállományért könyörgő tételek, veszélyek (tűzeset, árvíz) elhárításáért szóló, továbbá a történelmi helyzethez, például háborús időszakhoz vagy kivándorláshoz tartozó költemények.

A szakrális ponyvák irodalmi műfajkatalógusa is várat magára, pl. altató, siralom, litánia, prózai imádság, búcsús ének, színdarab, köszöntő ének, kegyhelytörténet stb. feltüntetésével. Alapvető szempontjairól fent, *A vallásos ponyva általános jellemzői* című első fejezetben olvashatunk. Hasznos lenne az egyes ünnepek (pl. Kisboldogasszony) és használati alkalmak (pl. stációjárás) katalogizálása is.

138 További példák: Szent József – asztalosok és ácsok, Szent Flórián – kovácsok és tűzoltók, Szent Leó – bognárok és kerékgyártók, Szent Jakab vértanú és Szent Posthumus – kötélverők, Szent György – szíjgyártók és tímárok, Szent Lőrinc – kardcsiszárok, Szent Kilián – késesek, Szent Erhard és Szent Krispin – cipészek, Szent Apollináris – fogfájók és fogorvosok, Szent Kozma és Damján – borbélyok, Szent Szeverin vagy Szent Márton – takácsok, Szent István király – magyar szabók és csizmadiák, Szalézi Szent Ferenc – a német szabók, Szent László – gombkötők, Háromkirályok vagy Szent Bertalan – szűcsök, Keresztelő Szent János, Szent Lukács vagy Szent László – mészárosok, Kenyeret áldó Üdvözítő – pékek, Szent Orbán – kádárok, Alexandriai Szent Katalin és Szent Miklós majd Nepomuki Szent János – molnárok. Vö. Bálint Sándor, *Népünk ünnepei: Az egyházi év néprajza* (Budapest: Szent István Társulat, 1938), 30.

139 Vö. Tüskés Gábor, „A szenttisztelet rétegei", in Tüskés és Knapp, *Népi vallásosság Magyarországon...,* 179–188; Barna Gábor, szerk., *A szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában: A magyar szentek tisztelete,* Szegedi vallási néprajzi könyvtár 8 (Szeged: Néprajzi Tanszék, 2001).

V. 4. Búcsújáróhelyek és vonzáskörzetük

Hasznos lenne kísérletet tenni arra, hogy térképek segítségével átlássuk:[140] melyik ponyva melyik tájegység kultúráját gazdagította, és mennyiben járul(hatot) t hozzá a regionális felekezeti és etnikai identitás kialakulásához vagy erősödéséhez.[141] Ezt a szupraregionális vonzáskörzettel rendelkező zarándokhelyeken való ponyva-cserélgetések, a vándormotívumok és a címlapképek esetlegessége, továbbá a nyomdák és a kiadási évek gyakori jelöletlensége miatt ezt nagyon nehéz lesz feltérképezni. Viszont a zarándokhelyek áhítatformáinak és vonzáskörzetének pontosabb azonosításához hozzájárulhatnak a nyomda- és gyűjtőhelyek figyelembevételével. Bevett gyakorlat volt, hogy az énekek típusszövegében az egyes zarándokhelyek nevét az énekszerzők aktualizálták, helyi vonatkozás miatt kicserélték, de az ének szövege változatlan maradt, ezért csak ritka esetben beszélhetünk tipikusan például csíksomlyói, radnai vagy szegedi búcsús énekről. Inkább típusszövegekre gondolhatunk, melyeknek állandó formuláit szintén egy csokorba lehetne gyűjteni a következő években. Az egyes kegyhelyekhez való kötődést azonban az adott ének tartalma akkor igazolja, ha az adott zarándokhely történetét vagy a konkrétan az ott történt csodákat meséli el.

V. 5. Imádságok és forrásaik

A népénekek mellett az imádságszövegek jelentik a ponyvák másik fő műfaját. A barokk irodalomra visszamenő előzményeik, forrásvidékük feltérképezéséhez az 1800 előtti imakönyvek bibliográfiája,[142] a ponyvák kiadási koráról az 1800 után kiadott imakönyvek adatbázisa adhatja meg a támpontokat.[143] Az imádság-

140 Kiindulásként szolgálhatnak a Hungaricana térképei; hozzáférés: 2025.01.16, https://maps.hungaricana.hu/hu/; továbbá: TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon;* BÁLINT és BARNA, *Búcsújáró magyarok;* TÜSKÉS és KNAPP, *Népi vallásosság Magyarországon…*

141 Egy palócföldi példa: LENGYEL Ágnes, „Megújuló vallásos »ponyvanyomtatványok« Nógrádban", *Néprajzi Értesítő* 76 (1994): 227–257; LENGYEL, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok", 147–168.

142 Az 1800 előtti időszakról: BAJÁKI Rita, a HUN-REN-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja szerkesztésében készült imádság-adatbázis: http://ima.btk.ppke.hu/; KÓNYA Franciska, *1800 előtti magyarországi imádságok és elmélkedések szakirodalmi bibliográfiája 2020-ig,* Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti bibliográfiák 2 (Budapest: ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022).

143 FRAUHAMMER Krisztina, *Imák és olvasatok: Imakönyvek a 19–20. századi Magyarországon* (Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2019); FRAUHAMMER Krisztina, *1800 után kiadott imakönyvek adatbázisa* (Szeged: Szegedi Egyetem Néprajzi Tanszéke, 2013), hozzáférés: 2025.01.15, https://tinyurl.com/bdh6ktcy. Elemzés: FRAUHAMMER Krisztina, „Imakönyvek:

szövegek egyik fő forrása, terjesztője az Apponyi Miklósné Pongrácz Eszter szerkesztette, 1719 és 1911 között 38 kiadást megért *Igaz isteni szeretetnek harmatjából nevekedett, drágakövekkel kirakott arany korona* (röviden: *Arany korona*) című imakönyv volt,[144] amely Pázmány Péter *Imádságos könyv*e (1631) nyomán készült.[145]

V. 6. A ponyvák és egy közkedvelt népkönyv

A 18–19. századi ponyvákon olvasható szövegek – nem tudatosan – éltették a középkori és főként a barokk kori kegyesség[146] több elemét és néha apokrif motívumát, jellegzetességét egészen a 20. század végéig. A ponyvákon olvasható, Szent Anna, Jézus Krisztus és Szűz Mária életéhez kapcsolódó, bibliai és Biblián kívüli forrásokból származó történetek, legendák, több esetben planctusok mintáját a *Makula nélkül való tükör* című kegyességi mű jelentette, amely Magyarországon 1712-től 1904-ig 18 kiadást ért meg. A parasztság, elsősorban az énekszerzők körében néhol a 20. század végéig igen népszerű maradt.[147] A ponyvákon szereplő énekek tartalmának és toposzainak feltérké-

feltáratlan források", in *Vallás, egyén, társadalom,* szerk. Barna Gábor és Kerekes Ibolya, Szegedi vallási néprajzi könyvtár 39, 67–88 (Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014).

144 Bővebben: Frauhammer Krisztina, „Egy klasszikusról női szemmel...: Pongrácz Eszter *Arany koroná*ja és »hordalékai« a népi vallásosságban", in *A nők és a régi magyarországi vallásosság,* szerk. Bajáki Rita és Báthory Orsolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 10, 109–123 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015).

145 Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (1631), s. a. r. Bajáki Rita és Hargittay Emil, Pázmány Péter művei 3 (Budapest: Universitas Kiadó, 2001). A két imakönyvet összeveti: Bogár Judit, „»Férfias« és »nőies« imádságok?: Pázmány Péter és Pongrácz Eszter imakönyve", in *A nők és a régi magyarországi vallásosság,* 47–58.

146 A barokk kori konfraternitások kiadványai is jelenthettek forrást a 19. században kiadott ponyvák szerkesztői számára. E kiadványokat sorolja és elemzi: Knapp Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban,* Historia litteraria 9 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2001).

147 A *Makula nélkül való tükör* 6. „és megjobbított Kiadását", lásd: *Makula-nélkül-való Tükör, Melly az Üdvözítő Jesus Kristusnak, és Szent Szülőjének életét, úgy keserves kínszenvedését is, és halálát adgya elő* (Budánn: 1806. Esztendőben.) népénekgyűjtés közben Galavics Józsefné Molnár Máriától (1920–2003) Szakony községben (Sopron vm.) 1994. augusztus 5-én úgy kaptam meg, hogy megemlítette: „minden évben legalább egyszer elolvasom". Facsimile kiadás: Frauhammer Krisztina, s. a. r., *Makula nélkül való tükör, Melly Az üdvözitö Jesus Kristusnak, és Szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését és halálát adgya elé, Melly Superiorok Engedelmébül Szűz, Szent Klára Szerzetében lévő Ujfalusi Judith által Cseh nyelvből Magyar nyelvre fordittatott, Es a' tekintetes és nagysagos Ujfalusi Ujfalusi Klára Aszszonynak, tekintetes és nagysagos Karancs Berényi György Uram ö Nagysága kedves Házás-társának költségén ki-bocsáttatott. Nagy-Szombatban, A' Jesus Társasága Académiája bötűivel 1712. Esztendöben* (Budapest: Pytheas Könyvmanufaktúra–MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató

pezése, eredetkutatása során célszerű összevetni az énektextusokat a *Makula nélkül való tükör* leírásaival.

V. 6. Kapcsolatok, szövegátvételek és folklorizáció énekes forrástípusok között

V. 6. a) Összefüggés a korai protestáns énekköltészettel

A hazai vallásos ponyvák több mint 90%-a a katolikus felekezethez kötődik, hiszen paraliturgiájának legfontosabb életben tartója, forrása, mintája volt. Az alábbi példák azt mutatják, hogy katolikus kiadású és használatú kisnyomtatványok is tartalmaznak protestáns eredetű népénekeket.

Az egyik legszebb magyar nyelvű Mária-siralom *Jaj, áldott méhemnek édes, drága gyümölcse* kezdősorral, *Maria Siralma* címmel, 12 versszakos formában az evangélikus kéziratos *Eperjesi graduál* (1635–1652), valamint a szintén lutheránus, nyomtatott *Zöngedözö Mennyei kar* (Lőcse, 1692–1694, 43–45) lapjain olvasható legelsőként. Ugyanezzel a szöveggel gyűjtötte Kallós Zoltán az evangélikus felekezetű hétfalusi csángó Pürkerec (Brassó vm.) községben, 1966-ban.[148] A ponyvák közül az ismeretlen helyen és évben kiadott *Öt böjti ének* és a *Kilencz szép ének Krisztus haláláról,*[149] továbbá a Bagó Mártonnál 1868-ban kinyomtatott *Böjti énekek* első éneke *Keresztfán meghala az élet adója…* kezdősorral tartalmazza e lírai szépségű planctust.[150] Ez utóbbi előfordulás egy fontos kutatási momen-

---

Csoport, 2015). Elemzések: KOVÁCS Eszter, *A* Makula nélkül való tükör *cseh forrásai,* Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 9 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014); MACZÁK Ibolya, szerk., *Makulátlan tükör: Tanulmányok a* Makula nélkül való tükör *című kegyességi műről,* Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 13 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016); KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon,* Negyedik rész (Zebegény: Borda Antikvárium, 2023).

148 *Eperjesi graduál* (1635–1352, f 185v–f 186r); kritikai kiadása: Ilona FERENCZI, szerk., *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635,* 2 köt., Musicalia Danubiana 9 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988), 2:226–227. A szöveg forrásainak sztemmája: RMKT XVII/17, 258–261, 942–943, 79/I–II. sz. Az ének előfordulása más korabeli katolikus kéziratos énekeskönyvekben: *Szoszna Demeter György-énekeskönyv* (Pannonhalma, 1714–1715), *Vépi énekeskönyv* (1731, 117–118), kiadás: *Mária Anya,* 627–628, 369. sz.; *Paksi Márton György-énekeskönyv* (Kunsziget, Győr vm., 1760–1761), *Döri énekeskönyv* (1763–1774), *Császár Ferenc-énekeskönyv* (18. század 2. fele). Népi gyűjtés: Szász Istvánné Gyerkó Kata, 76 éves, gy. Kallós Zoltán, 1966. Dallamával kiadta: ERDÉLYI, *Hegyet hágék…,* 755–758, 251. sz.; SZENDREI, DOBSZAY és RAJECZKY, *XVI–XVII. századi dallamaink…,* 2: 333/o; hangzó: https://zti.hungaricana.hu/hu/66213 (2024.07.30.). Gyakorlati célú kiadása: DOBSZAY László, *A magyar dal könyve* (Budapest: Zeneműkiadó, 1984), 501–502, 584. sz.

149 E két ponyva lelőhelye: EZSH.

150 *Böjti énekek* (Budán: [Nyomatta és kiadta Bagó Márton], 1868). Egy kolligátum részeként Medgyesy S. Norbert magángyűjteményében, Győrött. TÜSKÉS 2015: nem szerepel.

tumra hívja fel a figyelmet: más incipittel rendelkező ének magába foglalhat korábbi alkotást, ebben az esetben a 2. versszakkal kezdődik és 15 strófán keresztül olvasható a ponyvakiadás előtt több mint 200 esztendővel papírra vetett alkotás.

Az egyik legkorábbi magyar nyelvű mariazelli ponyva az 1731-ből fennmaradt *Négy szép Énekek a' Czeli boldogságos Szüz Máriához*.[151] Első éneke az „Idvez légy Mária, Szép Liliom-szál" nótautalással ellátott *Idvez légy, Mária, Cellnek asszonya* kezdetű, a gencsi kéziratos énekeskönyv kapcsán már említett 17 versszakos Mária-köszöntő. A második darabja egy bujdosó ének *Ideje bujdosásomnak* (Ad Notam: Meg-jelentém panaszimat) kezdettel. A keserves hangú dal szerzőjét csak a versfőkből ismerjük: „Ianotzi Andras tsinalta." Jánóczi a hazájába érkezett idegen jövevények és az ebből fakadt üldözések, betegségek és állandó félelem miatt kényszerül akár a tengeren túlra is elbujdosni. Ehhez kéri Isten angyalának segítségét, hogy őt is úgy vezesse, mint az ószövetségi Tóbiást. Isten vigasztalásában bízva búcsúzik rokonaitól, barátaitól, hazájától. Varga Imre a szerzőt nem ismeri, az ének stílusát a 17. század végi bujdosóénekekkel rokonítja, ide sorolta a kritikai kiadás is.[152] Az ének több 18–19. századi énekeskönyvben is megtalálható.[153] Ez a mariazelli ponyva az egyike, amely a panaszdalt tovább éltette olyanformán, hogy az áhítati irodalomban funkcióváltás következményeként szerepelt, emiatt kerülhetett bele a búcsús ponyvába. Tegyük hozzá, hogy a katolikus kiadványokat a katolikus bécsi Habsburg-udvar cenzúrája kevésbé figyelte. Jánóczi panaszdalának folklorizációja olyan erős volt, hogy a Lajtha-csoport a vasi Bögötén 1960-ban és Gencsapátiban 1958-ban élőszavas hagyományból gyűjtötte.[154]

A klasszikus népének-korszak, a ponyvairodalom, a felekezetköziség és a népi gyakorlat kapcsolatát illusztrálja a következő példa, amely a későbbi kutatásoknak

151 *Négy szép Énekek a' Czeli boldogságos Szüz Máriához* (Nyomtattatott Sopronban, 1731). EZSH, Horváth Józsefné Hampó Apolloniától gyűjtötte Erdélyi Zsuzsanna, Bögöte, Vas vm., 1978. július 25., említi: Erdélyi, „Rábaközi kéziratos énekeskönyv...", 84.

152 A vers valószínűbb 18. századi keltezéséről lásd Csörsz Rumen István írását jelen kötetben, vö. Csörsz Rumen István, „»Bujdosom szoros utakon«: A régi magyar bujdosóénekek poétikája I.", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3,* szerk. Csörsz Rumen István, 139–185 (Budapest: Reciti, 2014), 162–166, 180–183 (egy kiadatlan változat közlése).

153 Varga Imre, s. a. r., *A kuruc küzdelmek költészete: II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 351–353, 796. A kéziratos változatok felsorolásával és szinte minden variáns közreadásával lásd: RMKT XVII/14, 189. sz. Kései, 21 strófás ponyvaváltozata: MVP I. 175–178, 109. sz.

154 Adatközlő: Bognár Istvánné Simon Fáni (szül.: Gencsapáti, 1871). Gyűjtötte: Lajtha László, Gencsapáti (Vas vm.), 1958. (A gyűjtőmunkában részt vevő Erdélyi Zsuzsanna szíves közlése, 2003.) Bögötei gyűjtés, 1960 és 1978, említi: Erdélyi, „Rábaközi kéziratos énekeskönyv...", 84. Az éneket Gyergyóalfaluban gyűjtötte és kiadta: Bartók Béla, *A magyar népdal* (Budapest: Rózsavölgyi, 1924); idézi: Szabolcsi Bence, *A magyar zenetörténet kézikönyve* (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1979), 154, d) példa.

is mintametódusa, „állatorvosi lova" lehet. A 17. század első fele protestáns költészetének egyik remekműve a *Miként Egyiptusban egy pelikánmadár* kezdetű 13 versszakos biblikus históriás ének, melyet a Bagó Mártonnál 1855-ben kiadott és katolikus körökben elterjedt *Öt szép új istenes énekek* ponyva is elénk tár. Az éneket elsőként a Bártfán 1635–1640 között papírra vetett protestáns *Istenes énekek* gyűjtemény tartalmazza. A korábbi kutatás Pécseli Király Imre (1590 k.–1641) református lelkész-rektor költeményének gondolta, melyet Klaniczay Tibor megkérdőjelezett. A népzenekutatás a szlavóniai református közösségben lelte fel.[155]

V. 6. b) Az iskolamesteri énekeskönyvek és a ponyvák énekszövegei

Eddigi vizsgálódásaink szerint több alkalommal előfordul, hogy egy 19. századi ponyván, vagy ponyva közvetítésével előénekesi kéziratban olyan énekszöveg olvasható, amelynek történeti előzménye a fent elemzett 18. századi iskolamesteri kéziratos gyűjteményekhez vezet. Mindezek összevetése a jövő kutatási feladata. Lássunk három példát!

Az *Ó, én keseredett anya* kezdetű nagypénteki Mária-siralmat 10 versszakos formában az egyik legkorábbi dunántúli kéziratos énekgyűjtemény, az 1708-ban a vasi Kenyeri községben papírra vetett énekeskönyv is tartalmazza. Egyelőre ismeretlen úton, elképzelhető, hogy ponyvák segítségével került a földrajzi közelségben lévő fertőszergényi (ma Agyagosszergény, Sopron vm.) Perek Horváth János gyűjteményébe hatstrófás variánsban, azonos incipittel.[156] Az *Ó, áldott Szűzanya, mennyei szép rózsa* 17. századi nótajelzésű *Maria bújában igen siránkozik, Keservesen tűle hogy Jézus búcsúzik* kezdetű nagyheti, 17 versszakos ének egy kis misztériumjáték, melynek párbeszédes szövege Jézus és Mária búcsúzkodását jeleníti meg. Elsőként Paksi Márton György kunszigeti iskolamester kéziratos énekeskönyvében olvasható (1760–1761).[157] Az éneket eddig három ponyván

155 EZSH: *Öt szép új istenes énekek* (Budán, [Nyomatta s kiadta Bagó Márton], 1855). A szövegváltozat kritikai kiadása: RMKT XVII/8, 414–416, 618, 159. sz. Tinódi Sebestyén dallamának folklorizált változatával: SZENDREI, DOBSZAY és RAJECZKY, *XVI–XVII. századi dallamaink…,* 1/50/l; hangzó példák, hozzáférés: 2024.07.30, https://tinyurl.com/5n9x2km5.

156 *Kenyeri énekeskönyv* (1708), 87–88. (EZSH) Az ének variánsa a *Vépi énekeskönyv*ben (1731) *En szomorodott Anyanok / halalaért énfiamnak…* kezdősorral olvasható. Kiadta: ERDÉLYI Zsuzsanna, „Siralmas az én életem: A Mária-siralmak költészete", *Új Írás* 19, 6. sz. (1979): 55–72, gyűjteményes kiadása: ERDÉLYI, *Múltunk íratlan lírája,* 276–301; *Perek Horváth János-énekeskönyv* (Fertőszergény, 1887), 684–685. Mindkét szöveget legutóbb közzétette: *Mária Anya,* 368–369. sz. (Perek Horváth János énekeskönyve a családtagok tulajdonában van Agyagosszergényben.)

157 *Paksi Márton György-énekeskönyv* (Öttevény-Sziget, ma Kunsziget, Győr vm., 1760–1761). Eredeti példánya a győri Xantus János Múzeum történeti gyűjteményében (leltári szám: HD. 72. 3. 1.) lappang. Mikrofilmek: OSZK Kt. FM 1/2203; MTA KIK A 2669/I. Vö. STOLL 261. sz.

leltük fel néhány szavas eltéréssel: a szegedi *Szép négy új Istenes Énekek,* a váradi *Öt új istenes énekek* és a miskolci *Új Istenes énekek a Szent Kereszthez és a fájdalmas Máriához* című aprónyomtatványon.[158] A *Serény szolgát Úr kedveli* kezdetű, refrénes szerkezetű, 9 strófás Szent László-népének több 18. századi, dunántúli kéziratos kántorkönyv (elsőként az 1760–1761-ből való *Paksi Márton György-énekeskönyv*) után a *Négy szép új ISTENES ÉNEKEK. Szent László Királyról: Serény szolgát Ur kedvelli minden sa't.* című, 19. század eleji ponyván olvasható.[159]

Az a–b) pontban tárgyalt, 1800 előtt keletkezett források kutatásához és a későbbi kisnyomtatványok anyagával való összevetéshez kiindulási alapot és segédletet nyújtanak az elmúlt két évtizedben készített bibliográfiák és internetes adatbázisok.[160]

V. 6. c) A ponyvák és a 19–20. századi előénekesi kéziratok kapcsolata

A százas nagyságrendben fennmaradt vallásos ponyvák és a népi kéziratos énekeskönyvek, továbbá 19. századi kántorkönyvek[161] textuális vizsgálata, összefüggése több kérdést vet fel. A népi, előénekesi kéziratos énekeskönyvek forráskutatásánál szinte lehetetlen megállapítani azt, hogy egy hivatalos nyomtatott énekeskönyv-

158 *Paksi Márton György-énekeskönyv* (Kunsziget, Győr m., 1760–1761), 191–195; *Szép négy új Istenes Énekek* (Szegeden: [Grünn Orbán Örököseinél], 1803–1850), OSZK Pny 2957; *Öt istenes énekek* (Várad: [Tichy Alajos], 1862), OSZK Pny 1539; *Uj Istenes Énekek A szent kereszthez és a fájdalmas Máriához,* 5–7. (Miskolczon: [Nyomt. Rácz Ádám], a nyomda fennállása szerint 1859–1878 között), EZSH. Paksi szövegváltozata: *Mária Anya,* 531–533, 323. sz.

159 Kéziratos forrásai: *Paksi Márton György-énekeskönyv* (Kunsziget: 1760–1761, 510), *Varsányi énekeskönyv* (18. század 2. fele, 65–66), *Döri énekeskönyv* (1763–1774, 154b) és az *Egervári énekeskönyv* (19. század 1. fele, 237). Bővebben: Medgyesy S. Norbert, „Szent László király alakja az 1650 és 1845 között keletkezett kéziratos és nyomtatott énekeskönyvekben", in *„Vállal magasb mindeneknél": A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai. Győr, 2007. június 25–27.,* szerk. Medgyesy S. Norbert és Székely Zoltán, Arrabona múzeumi közlemények 46/1, 193–226 (Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008). Vonatkozó ponyvaforrás: *Négy szép új Istenes Énekek. Szent László Királyról: Serény szolgát Ur kedvelli minden sa't.,* Nyomtattatott ebben az Esztendőben, nr. 3., (H. n.: [ny. n.], é. n.), gyűjtője, Erdélyi Zsuzsanna szerint feltehetően 19. század eleji ponyvafüzet, említi: Erdélyi Zsuzsanna, „Egy magángyűjtemény Szent László-énekei", in *„Vállal magasb mindeneknél...",* 227–252.

160 H. Hubert, *A régi magyar gyülekezeti ének...;* Szádoczki, *1800 előtti magyarországi katolikus népénekek...;* Bogár, *Az 1800 előtti magyarországi katolikus népénekek....* A HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport kiadványai között Szádoczki Vera vezetésével készül az 1800 előtti magyarországi népénekek adatbázisa, hozzáférés: 2025.01.02, nepenek.btk.ppke.hu.

161 Egy példa: Ada, Jászfényszaru és Újkígyós kéziratos, kottás kántorkönyveit elemzéssel kiadta: Harangozó Imre és Kővári Réka, kiad., *Magyar isteni szolgálat: Alföldi kéziratos kántorkönyvek a 19. századból* (Újkígyós: Ipolyi Arnold Népfőiskola, 2022).

ből vagy ponyváról származik-e az adott énekszöveg. Néhány példával illusztráljuk a problémakört.

Az *Előttünk tündöklik Jézus keresztje* kezdetű, lírai szépségű és szimbolikus tartalmú költemény szerepel a *Perenyei kéziratos énekeskönyv* (1855–)[162] lapjain, de nem eldönthető, hogy ponyvákról[163] vagy a helyben használt *Égi lant* (1898)[164] énekeskönyvből másolta-e az előénekes. Biztosabbat tudunk mondani az országosan szintén közkedvelt, refrénes szerkezetű *Jertek víg örömmel Szűz Máriához* kezdetű búcsús népénekről, amely a *Legujabb ének a vasvári és váthi szentkuti szüz Máriához és a veszélyes időjárásokról* című ponyván olvasható.[165] Mivel a címben jelzett Vasvár és Vát (Vat) környékbeli, vasi búcsújáróhelyek, továbbá még erősebb bizonyítékként a helybeli kántor őrizte meg a kisnyomtatványt, szinte biztosra vehetjük, hogy egy helybéli előénekes erről másolta be – ráadásul változataival együtt – a *Perenyei kéziratos énekes*könyv lapjaira (1855, I, nr. 24, 28, 59; III, nr. 51.) ezt a Mária-köszöntőt. Még biztosabbat állíthatunk a fertőszergényi *Perek Horváth János-énekeskönyv* (1887) *Üdvöz légy, egeknek gyöngy kisasszonya* kezdetű Kisboldogasszony-énekével kapcsolatban: az ötstrófás ének ugyanazzal a szöveggel olvasható az *Öt szép istenes énekek* című, Bagónál 1851-ben kiadott ponyván és a Perek-kéziratban.[166] A gencsi (Vas vm.) Szentkút-gondnok, Abért István (1828–1920) és utódja, Tömő József (1868–1955)[167] zömmel helyi vonat-

162 *Perenyei kéziratos énekeskönyv* (1855–, I, 95. sz.). *Perenyei kéziratos énekeskönyv,* Perenye, 1855-től a 20. század elejéig, a perenyei Szent Ágota-egyházközség tulajdonában.

163 Erdélyi Zsuzsanna hagyatékában az *Istenes Énekek* (Budán: [Nyomatta és kiadja Bagó Márton], 1861) című ponyva 3. énekeként (e ponyva az *Új Énekek A purgatóriumbéli lelkekről,* Szerzé OROSZ István (Budán: [Nyomatott Bagó Mártonnál], 1872) címlapú ponyvakolligátum 3. füzete. A kolligátumot Erdélyi Zsuzsanna 1974. március 11-én a rábaközi Nagylózs községben kapta Józsa Jánosné Hajdu Ilonától, szül. 1904. További, 1847 és 1871 között Buda, Győr, Magyaróvár és Pápa nyomdáiban kiadott, szintén Erdélyi Zsuzsanna hagyatékában található példákat idéz Takács György saját csíkszentimrei (Csík vm.) gyűjtése nyomán: TAKÁCS, *Angyalok csenditének,* 639–644, 219–222. sz.

164 *Égi lant* (Nagyvárad: [ny. n.], 1898), 259–260, 213. sz. *A Kálvárián* címmel tizennégy versszakos változatot közöl.

165 *Legujabb ének a vasvári és váthi szentkuti szüz Máriához és a veszélyes időjárásokról,* Az egyház jóváhagyásával irta és kiadja KOVÁCS Sándor Sümegen (Keszthely: [Nádai István könyvnyomdája], é. n.). Imre Kálmán (1911–1997) perenyei kántor hagyatéka, gyűjtötte: Medgyesy S. Norbert, Perenye, 2004. július 30.

166 Nyomtatott forrás: *Öt szép istenes énekek* (Budán: [Nyomatott Bagó Márton betüivel], 1851), 4, 2. sz., kéziratos forrás: *Perek Horváth János-énekeskönyv,* 1887, 537–538; kiadása: *Mária Anya,* 134–135, 43. sz.

167 Tömő József nevénél olvasható Gencsapáti (Vas vm.) plébániájának halotti anyakönyvében: „Szentkúti kegyhelyünk önzetlen, buzgó gondnoka, plébániánk *előénekese és imádságvezetője* volt haláláig; az első világháborúig *mariacelli zarándoklatvezető* is. Isten legyen jutalma!" (Kiemelés tőlem: M. S. N.) Abért István, Tömő József, Tömő Mihály és Tömő István kegyhely-gondnoki és

kozású mariazelli búcsús énekeket tartalmazó kéziratos énekeskönyveinek fő forrását szintén a kisnyomtatványok jelentették.[168] Közülük az egyik legrégebbi ének az *Üdvöz légy, Mária, Cellnek asszonya* kezdetű refrénes tétel, amely elsőként a *Négy szép Énekek a' Czeli Boldogságos Szüz Máriához* című, Sopronban 1731-ben kiadott ponyván olvasható. A gencsi *A Szent Búcsújárásra és Más különféle időkre alkalmaztatott Énekek. Melly iratott 1856-ik Május hó 31-én Bodorkós János számára Polgár István tanító által* (1856–1874, 24–26) című kéziratos gyűjtemény szövege egyezik a ponyváéval, de arra nincsen adatunk, hogy Polgár e ponyváról másolta-e énekét. Viszont az *Abért István-énekeskönyv* (Gencs, 1866–1898, 77–79) *Serkenj fely, ó, bűnös, vítkek álmábul* kezdetű, bűnbánó jellegű Mária-énekének a Szegeden és a Gencs melletti Szombathelyen az 1840-es években kiadott *Szép négy Énekek Mária-Czeli Szüzröl* ponyva vagy egy másik aprónyomtatvány volt a forrása.[169]

V. 6. d) Ponyván szereplő énekek és az országosan ismert énekeskönyvek kapcsolata

Az 1850 és 1940 között kiadott, országos körben használt, fentebb felsorolt nyomtatott egyházi énekeskönyvek (vö. Bozóki, Szentmihályi, Tárkányi–Zsasskovszky, az ún. Mezey-énekeskönyvek, *Orgonahangok* stb.) olyan tételeket is bevesznek gyűjtőkörükbe, amelyek korábban ponyván szerepeltek.

---

előénekesi tevékenységéről, ill. kéziratos énekeskönyveiről bővebben: Medgyesy S. Norbert, „XIX. századi népi kéziratos énekeskönyvek Gencsapátiból és Perenyéből", in *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7.: Konferencia Sepsiszentgyörgyön, 2005. szeptember,* szerk. S. Lackovits Emőke és Szőcsné Gazda Enikő, 2 köt., 2:61–91 (Sepsiszentgyörgy: Veszprém: Székely Nemzeti Múzeum, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2007).

168 Részletes adatokkal: Medgyesy S. Norbert, „Mariazell a magyarországi ponyvairodalomban", in *Mariazell és Magyarország: Egy zarándokhely emlékezete. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában,* szerk. Farbaky Péter és Serfőző Szabolcs és Prékopa Ágnes, 465–478 (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2004).

169 *Szép négy Énekek Mária-czeli Szüzről* (H. n.: [ny. n.], Nyomtattatott ebben az esztendőben). Lelőhelye: Világi személyek után maradt iratok (Tömő József iratai), Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár (SZEL), III/3b. Köszönöm Dr. Kiss Máriának (1930–2019), a Szombathelyi Püspöki Levéltár történész levéltárosának, hogy Tömő József kéziratait és ponyváira Szombathelyen 2003 augusztusában felhívta a figyelmemet. A *Serkenj fel, ó, bűnös, vétkek álmából…* éneket négy nyomtatott énekeskönyv tartalmazza: Tárkányi–Zsasskovszky *Énektár* (Eger, 1855), 232–233, 231. sz.; (Eger, 1874), 374–375, 280. sz.; (Eger, 1908, 1929), 396–397, 304. sz.; Öreg Mezey János, *Szűz Mária dicsérete* (Arad, 1886), 39, Más énekek VIII.; *Égi lant,* (Nagyvárad, 1898), 399–400, 360. sz.; *Orgonahangok* (1915), 993–994, A boldogságos Szűz Máriáról, 235. sz. Hangzó példa Jánoshalmáról (Bács-Bodrog vm.): https://zti.hungaricana.hu/hu/148292/ (2022. 10. 03.).

E jelenség egyik tipikus példája az *Ó, Mária, kinyílt virág* kezdetű, az egész magyar nyelvterületen kedvelt, több szövegváltozatban és kisebb dallamváltozatokban élő, refrénes szerkezetű, zarándokúton közösségi éneklésre kiemelten alkalmas népének. Eddigi vizsgálódásaink szerint elsőként 1851-ből a *Négy istenes ének* című ponyván (Bagó Márton, Buda) olvasható. Szövege a Tárkányi–Zsasskovszky *Énektár* (1855, 1874) nyomán terjedt el az egész magyar nyelvterületen, melyhez az 1857. szeptember 8-ai országos mariazelli zarándoklat énekfüzete is hozzájárult.[170] Ugyanilyen közkedvelt, a legtöbb változatban kilencstrófás búcsújáró népének a *Köszönteni megyünk, / jöttünk, / voltunk* kezdetű, Mária hét örömére és hét fájdalmára is hivatkozó, refrénes zarándokének. Szövege többféle forrástípusban megtalálható: kiindulásként ponyván a Bagó-sajtóból (*Hat új istenes ének,* 1865; *Öt istenes ének,* 1866; *Legujabb szép istenes énekek,* 1875),[171] majd országos énektár részeként (*Orgonahangok,* 1915, 1002, Máriáról, nr. 241.), emellett kéziratos énekeskönyvek lapjain[172] és népzenei gyűjtésben[173] egyaránt

170 Legnagyobb példányszámú kiadásai: *Négy istenes ének* (Buda: [Bagó Márton], 1851); TÁRKÁNYI–ZSASSKOVSZKY *Énektár* (Eger, 1855), 219–220, 215. sz.; (1874), 344–345; (1908, 1929), 365–367, 280. sz.; *Mária-Czeli Emlék-könyv* (Pest, 1857), 113–116, VI. sz.; Öreg MEZEY János, *Szűz Mária dicsérete* (Arad, 1886), 54–56, Más énekek XIX.; *Égi lant* (Nagyvárad, 1898), 375–376, 332. sz.; *Három istenes ének a boldogságos szűz Mária tiszteletére* (Budapest, [ny. n.], 1898), 2–4, 1. sz.; CSIZMADIA J., *Nép-Énektár...,* 249, 364. sz.; STAMPAY-énekeskönyv, Esztergom [1895]; Esztergom, 1913_{20}, 67–68, 100. sz., Komárom, 1938_{30}, 71–72, nr. 131; *Orgonahangok,* 1915, 927–928, A boldogságos Szűz Máriáról, nr. 162; CZIRFUSZ, *Üdvözlégy Mária – Búcsús imakönyv,* 194–195. Nógrádi változatát közzétette: VOLLY, *101 Mária-ének,* 36. sz.; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 429, Mária-énekek 36. sz. Perenyei (Vas vm.) szöveg- és dallamvariánsát saját gyűjtéséből közzétette és elemzi: MEDGYESY S. Norbert, *A gyógyulás helye: Szent Vitus hazai tisztelete, Velem-Szentvid története, áhítatformái és a perenyeiek fogadalmi zarándoklata* (Budapest–Perenye: Magyar Napló–Perenye Község Önkormányzata, 2024), 486–490.

171 A költemény többek között a somogyi Andocs kegyhelyre szóló búcsús énekként szerepel a Budán, Bagó Mártonnál 1868 és 1875 között kiadott ponyvanyomtatványokon: TÓTH Sándor, „Búcsújárások és zarándokhelyek a magyar irodalomban", in *Mariazell és Magyarország: 650 év vallási kapcsolatai,* szerk. Walter BRUNNER, Helmut EBERHARDT, FAZEKAS István, GÁLFFY Zsuzsanna, Elke HAMER-LUZA és HEGEDŰS András. Strigonium antiquum 6, 163–174 (Esztergom–Graz: 2003); TÜSKÉS 2015, 507, 514, 527; KNAPP Éva, *Andocs,* Régi magyarországi vallásos nyomtatványok 5 (Zebegény: Borda Antikvárium, 2020), 99, 101–104, 17 és 19–22. sz.

172 Például *Perenyei kéziratos énekeskönyv,* 1855–, III, 49; *Máriacelli búcsús énekeskönyv, Velem,* 20. század közepe, 10–11. Utóbbi kézirat id. Kern István magángyűjteményében, Velem községben található.

173 Lajtha László Népzenegyűjtő Csoport, Gencsapáti (Vas vm.), 1957. szeptember 8. forrás: Tóth Margit gyűjtőfüzetei, NM EA Hangtára, Budapest. Volly István gyűjtésének (Aszófő, Veszprém vm., 1936) szövegforrása: *Rózsafüzéres ájtatosság,* összeáll. Németh Menyhért, Izsa [Komárom vm.], 1929, kottás kiadása: VOLLY, *101 Mária-ének,* 46. sz.; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 436–437, 499, Mária-énekek, 46. sz. Hangfelvétel Székesfehérvárról (Fejér vm.): https://zti.hungaricana.hu/hu/14615/, Szécsényből (Nógrád vm.) : https://zti.hungaricana.hu/hu/17603/ és Kecelről (Pest-

fellelhető. A magyar nyelvterület egészén több dallam- és 17–21 strófás szövegváltozatban élő refrénes zarándokének, az *Egek királynéja, Mária, segíts!* kezdetű népének (eddigi vizsgálódásaink szerint) elsőként az *Istenes Énekek* című, Budán, Bagó Mártonnál 1856-ban kiadott kisnyomtatványon szerepel, és később számos énekeskönyv és kéziratos gyűjtemény asszimilálta.[174]

V. 6. e) Népszokások és ponyvák kapcsolata

A ponyva terjesztője lehetett több olyan énekszövegnek, amely házaló vagy paraliturgikus népszokásként élt tovább. Két példát említünk:

A *Legujabb énekek. Szombat áldozat a boldogs. szűz Mária tiszteletére* (1882) ponyva 3. éneke – Négó József szerzőségére hivatkozva – a „Visszaemlékeztető ezernyolcszázhatvanhatodik évre, melyben minden lefagyott. Nóta: Előtted Jézusom leborulok" című költemény, melynek első sorai így szólnak: *Siralmas e világ nekünk, bűnösöknek, / Hogyha meggondoljuk napját életünknek.* A szöveg részletezi az 1866-os eseményeket, amelyek penitenciatartásra adtak okot: a fagy és a jégeső elvette a gabonát. Az énekszöveg forrásának felderítése további kutatást igényel. Jelen sorokkal egy szerepváltásra hívjuk fel a figyelmet: az éneket 17. századból származó dallamon, funkcióváltás következtében, a moldvai csángó Lujzikalagor községben nagyböjti házaló kántálóként gyűjtötte Andrásfalvy Bertalan és Kallós Zoltán 1964-ben. A lujzikalagori változat a ponyván olvasható 11 versszakos, strófánként négy sorból álló költemény hétstrófás, versszakonként hétsoros változata, amely a bűnbánattartásra vonatkozó részeket énekli el és csupán az 5. versszakban utal az ének eredetére: „Nyócszázhatvanhatba ismerteti magát, / nyócszázhatvanhatba ismerteti magát."[175] Az ének a ponyvakiadás óta eltelt 80

Pilis-Solt-Kiskun vm.): https://zti.hungaricana.hu/hu/31076/ (2022. 10. 03.); a perenyei változat: Medgyesy S. N., „A gyógyulás helye…", 462–464.

174 *Istenek énekek. 1. Egek Királynéja, s a t. 2. El nem kerülheti Isten s a t. 3. Előttünk tündöklik Jézus s a t.* (Budán: [Nyomatta és kiadta Bagó Márton], 1856). Szentgyörgyvölgye, Zala vm. plébánia anyagából. Köszönöm Rétfalvi Balázs történész-levéltárosnak, hogy a ponyvakolligátumra Szombathelyen 2019-ben felhívta a figyelmemet. E ponyvára utal: Szilárdfy Z., „Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében", 232. Erdélyi Zsuzsanna hagyatékában, egy ponyvakolligátum első tagja – ennek címlapja: *Új Énekek A purgatóriumbéli lelkekről,* Szerzé Orosz István (Budán: [Nyomatott Bagó Mártonnál], 1872) – részeként: *Istenes Énekek* (Budán: [Nyomatta és kiadja Bagó Márton], 1861). A ponyvát elemzi: Tüskés 2015, 491; énekeskönyvi források, pl. *Égi lant* (Nagyvárad: [ny. n.], 1898), 360–361, 311. sz.; *Orgonahangok,* 1915, 987–988, A boldogságos Szűz Máriáról, 230. sz. További forrásait sorolja: Medgyesy S. *A gyógyulás helye…,* 422–430.

175 *Legujabb énekek. Szombat áldozat a boldogs. szűz Mária tiszteletére* (Budapest: [Nyomatott Bagó Márton és fiánál], 1882). Adományozta Takács Józsefné Imre Magdolna, Perenye, Vas vm., 2002. augusztus 23-án, Medgyesy S. Norbert magángyűjteménye, Győr; *Legujabb énekek. Szombat áldozat a boldogságos szüz Mária tiszteletére* (Budapest: [Nyomatott Bagó Márton és fiánál], 1888), EZSH.

esztendőben funkcióváltáson ment keresztül: a kántáló már csak egy versszakban vagy egyáltalán nem említi az 1866-ban bekövetkezett időjárási problémát, amellett a szövege lényegesen rövidebb és a dallama sem az *Előtted, Jézusom, leborulok* ének melódiája, hanem száz évvel korábbra datálható.

A kunszigeti (Győr vm.), húsvétvasárnap hajnali Jézus-keresés paraliturgikus népszokás második éneke a *Szombat első napjára*, amely a Jézus sírját látogató asszonyok történetét meséli el. A Bucsánszkynál 1861-ben kiadott *Igen szép Áj-tatos énekek Nagy-szombat és Húsvét napjaira. 6. szám* című ponyva első, nyolcstrófás éneke szöveg szerint ugyanaz, mint az említett népszokásé. Forrás hiányában nem feltételezhetünk kapcsolatot a ponyvanyomtatvány és a Virág Mihály előénekestől 1975-ben gyűjtött és napjainkban is eredeti formájában élő Jézuskeresés éneke között.[176]

V. 6. f) A népzenekutatás tanulságai

A ponyvákon számos 17–19. századi népének kezdősora olvasható nótajelzésként. Több esetben olyan dallamutalások szerepelnek, amelyek a magyar népének első korszakából származó, recitatív jellegű, dúr hexachord hangsorú, a siratóstílus dallamkörébe vagy a Rákóczi-dallamcsaládba tartozó melódiákra utalnak. Előfordul a bécsi klasszikus korszakból származó dallamra utaló nótajelzés is. E dallamok vagy dallamtípusok közösségi népi emlékezetben való elterjedését és variálódását, fennmaradását az aprónyomtatványok is segítették. A jövő kutatási feladata, hogy a népzenei gyűjtések során megörökített, hangzó formában és (vagy) már lejegyzett alakban tanulmányozható dallamokat, akár a regionalitás figyelembevételével, kösse össze a ponyván olvasható énekszöveggel. A HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjteménye és a Néprajzi Múzeum Archívuma a két fő forrásőrző intézmény, és honlapjuk,[177] továbbá más

A moldvai gyűjtés dallamát kiadta: SZENDREI, DOBSZAY és RAJECZKY, *XVI–XVII. századi dallamaink…,* F 11/h; hangzó: https://tinyurl.com/2sf5k5su (2024.07.31.); szövegkiadás: KOCSIS Csaba, *Népének-szöveggyűjtemény* (Gödöllő: Premontrei Szent Norbert Gimnázium, Egyházzenei Szakközépiskola és Diákotthon, 2012), 123, VII/8. sz.

176 *Igen szép Áj-tatos énekek Nagy-szombat és Húsvét napjaira. 6. szám,* (Pesten: [Nyomatta s kiadja Bucsánszky Alajos], 1861), EZSH. A népszokást gyűjtötte és kiadta: JÁKI, „A Kunszigeti Jézuskeresés".

177 MTA Zenetudományi Intézet honlapja: www.zti.hu, internetes adatbázisa: http://db.zti.hu/ és https://zti.hungaricana.hu/hu/; a Néprajzi Múzeum honlapján: https://tinyurl.com/rfjk4tpx; a Lajtha-csoport népénekgyűjteiből a Nyugat-Dunántúlon, lásd: Lajtha László gyűjtései a Néprajzi Múzeumban: https://lajtha.neprajz.hu; RICHTER Pál, főszerk., *Magyar népzenei antológia: Összkiadás* (Budapest: BTK Zenetudományi Intézet, 2012). Népénekekhez különösen: *VII. Moldva és Bukovina népzenéje,* hozzáférés: 2024.08.03, https://tinyurl.com/yb3f5j9j

népénektörténeti kiadványok adják meg a népzenei párhuzamokat.[178] Lajtha László (1892–1963)[179] Népzenegyűjtő Csoportja az 1950-es és 1960-as években Sopron és Vas megyék területén gyűjtött népénekeket és énekváltozatokat, amelyek Kájoni és Illyés énekeskönyveiből származtak, a legtöbb esetben ponyvák és 18–19. századi énekeskönyvek közvetítésével.[180] Feldolgozásuk – jelen sorok írójának munkájaként – jelenleg zajlik.

Az 1750 utáni időszak, különösen a 19–20. század népénektermését, annak legnagyobb részét az eddigi, elsősorban zenetörténeti kutatás egy liturgikus és zenei dekadencia mellőzhető termésének tartotta.[181] A kisnyomtatványokon szereplő szövegek fent említett interdiszciplináris vizsgálata, valamint a ponyvákon „ad notam" jelzésként megadott dallamok népzenei stílusrétegeinek felkutatása biztosan pozitív irányba változtatja meg az értékelésünket a tanulmányban bemutatott apónyomtatvány-forrástípusról és az általa hordozott műfajokról.

Ugyanez a munka sok eredményt hozna a nem magyar nyelvű hazai ponyvák áttekintése során is.[182]

178 Vö. az 52. lábjegyzetben említett kiadványokat, továbbá Dobszay, *A magyar népének* c. tankönyv hangzó mellékletét, mely az egész magyar nyelvterületre és minden történelmi keresztény felekezetre vonatkozóan ad támpontokat: Dobszay László és Németh István, *A magyar népének népzenei felvételeken* (Budapest: Magyar Egyházzenei Társaság, 1997), hozzáférés: 2024.08.03, https://tinyurl.com/pjr95et5; a hangzó szövegeit kiadta: Kocsis, *Népének-szöveggyűjtemény.* További népénekek, kántálók és archaikus népi imádságok hangzó kiadása: Erdélyi Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok,* Hungaroton SLPX 14118, hozzáférés: 2024.08.03, https://tinyurl.com/2ry8m9hf (YouTube) . Az ünnepkörök kapcsán: MNT II.; Paksa Katalin, szerk., *Karácsony, húsvét, pünkösd a zenei néphagyományban: Bálint Sándor születésének 100. évfordulójára. Eredeti népzenei felvételek a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete és a Néprajzi Múzeum archívumából,* CD (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004).

179 Lajtha gyűjtőútjainak jelentőségét ismerteti és állomásait sorjázza: Berlász Melinda, *Lajtha László* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 107–260.

180 A gyűjtés egyik szép eredménye a Sopron megyei halottvirrasztó énekeket dokumentáló kötet: Lajtha 1956. A felvett hangzóanyag a Néprajzi Múzeum Hangtárában található a Pátria-felvételek folytatásaként. Lajtha munkatársa textológusként Erdélyi Zsuzsanna, zenei lejegyzőként pedig Tóth Margit (1920–2009) vett részt a csoport munkájában. Kettejük munkájának (még kiadatlan) eredménye a *Dunántúli népénekek I–II.* című, 1964 és 1968 között készült letisztázott támlap-sorozat *(Dunántúli népénekek).* A Lajtha-csoportról és népénekgyűjtéséről: Erdélyi Zsuzsanna, *A kockás füzet: Úttalan utakon Lajtha Lászlóval,* szerk. Solymosi Tari Emőke (Budapest: Hagyományok Háza, 2010); Pálóczy Krisztina, „A Lajtha csoport és a Néprajzi Múzeum Népzene Osztályának fénykora", *Ethnographia* 124 (2013): 545–563. A Lajtha-csoport fellelhető kottái a Néprajzi Múzeum honlapján, hozzáférés: 2025.01.02, www.lajtha.neprajz.hu.

181 Dobszay, *A magyar népének.*

182 Legújabb monografikus elemzés ponyvakiadással és élőszavas gyűjtés nyomán: Volter Domonkos / Dominik Volter, *L'udová religiozita v Pišpeku – Püspökhatvan népi vallásossága* (Bekešská Čaba / Békéscsaba, 2021).

A ponyva műfajmeghatározás általánosan elfogadott minden tudományterületen. Viszont már az eddigi kutatások fényében is mérlegelendő, hogy ennek a nyomtatványtípusnak más elnevezést adjunk. Ezáltal elhagyhatjuk a napjaink tudományos- és közszemléletében értéktelenséget és negatív értelemben vett popularizmust sugárzó ponyva terminus technicust. Javaslom a *kisnyomtatvány,* illetve az *aprónyomtatvány* kifejezések egyre gyakoribb alkalmazását.

Mellékletek

Tanulmányunk alábbi 1. számú Mellékletében kísérletet tettünk arra, hogy a vallásos ponyvakutatás, valamint a népzenegyűjtés eddigi állása szerint összegyűjtsük az ismert énekszerzőket a születési vagy működési helyükkel és megbízható adat birtokában a hozzájuk kapcsolódó zarándokhelyek nevével együtt. A további kutatások során – akár táblázatos formában – célszerű bővíteni ezt a listát az egyes énekesek nevének és régióinak feltüntetésével, amelyet térkép is szemléltethetne.

Szintén erre a bővítésre vár a ponyvákhoz kapcsolódó nyomdahelyek és működési idejük listája is (lásd az alábbi 2. Mellékletet), melyhez alapsegédletként tekinthetünk továbbra is a *Clavis Typographorum Regionis Carpathicae* adatbázisra.

1. A ponyvákról ismert énekszerzők és búcsúvezetők

Az aprónyomtatványok több énekszerző és énekterjesztő, nem a mai értelemben vett szerkesztő nevét őrizték meg nagyjából az 1820 és 1930 közötti időszakból. A későbbi kutatás számára is hasznos lehet az eddig ismert énekszerzők alábbi rövid bemutatása. Elsőként Volly István *101 Mária-ének* című könyve sorolta fel 1948-ban az addig ismert énekszerzőket és kiadókat.[183]

A bel- és külföldi zarándokhelyeket rendszeresen látogató búcsúvezető és egyben énekszerző előénekesek közül országos hírnévre tett szert a jászladányi Orosz István (1838–1922),[184] akinek énekszerzőként és énekkiadóként számos ponyvanyomtatványon szerepel a neve, melyet a saját énekei versfőiben akrosztikhonként

183 VOLLY, *101 Mária-ének,* 12–20; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 386–394.

184 Önéletírását kiadta: BÁLINT, *Egy magyar szentember...*; Orosz István néhány saját énekszerzését közzétette: BÁLINT Sándor, „Vallásos népköltészetünk egyéni ihletései: Orosz István válogatott énekei", in BÁLINT, *Sacra Hungaria,* 129–165; gyűjteményes kiadása: BÁLINT Sándor, *A hagyomány szolgálatában: Összegyűjtött dolgozatok,* 53–67 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981). Máriabesnyőre írt költeményét is idézi: VOLLY, *101 Mária-ének,* 15–17; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 389–392.

is megörökített.[185] A jászárokszállási Varga Lajos (1855–1909)[186] elsőként 1899-ben, ötödik alkalommal 1932-ben kiadott *Verses Szentírás*a nemcsak a Biblia, hanem az ősegyház és a magyar szentek történetét is feldolgozta, számos apokrif elemmel kiegészítve.[187] Ezzel ponyván terjesztett énekeknek lett a forrása, többek között Szent László királyról és csodás ugratásáról.[188] Varga Lajos kegyhelytörténeteket és énekeket is feldolgozott.[189] Bálint Sándor egyik adatközlője, többek között Varga Lajos énekeinek terjesztője, Szabó Emánuel, más névvel Szabó Emány,[190] közismert formában Vak Émán jászárokszállási világtalan énekes koldus és előénekes két kiadványának két népéneke még az 1970-es években is élt a

185 Példák az Erdélyi Zsuzsanna-hagyatékból: *Legszebb uj énekek,* Kiadta: Orosz István, Jászladányban (Budapest: [Nyomatott Bagó Márton és fiánál], 1876); *A legszebb Ujénekek,* Kiadta Orosz István Jászladányban (Budapest: [Nyomatott Bartalits Imrénél, Eszterházy-utcza 12. sz. 351 sz.], 1884); *Nagyböjti énekfüzet,* Az egyház jóváhagyásával kiadta a szerző: Orosz István (h. n.: [Nyomatott és kapható Bartalits Imrénél Budapesten, O-Budán, 5], é. n.). További ponyváit sorolja: Lengyel, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok", 155.

186 Bálint, *Egy magyar szentember…,* 32–34; Lugossy Ilona, „Varga Lajos jászsági búcsúvezető, a *Verses Szentírás* alkotója (1855–1909)", in *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei,* 51–67.

187 Facsimile az Egerben 1926-ban megjelentetett ötödik kiadást követve: *Verses Szentírás vagy Biblia, az Ó- és Uj-szövetség történetei. Az eredeti szöveg nyomán, ősrégi legendákkal bővítve a magyar nép, ájtatos társulatok, családok és egyes hivők épülésére, Isten dicsőitésére, a keresztény hitvallás ismertetésére és terjesztésére a mai kor népies nyelvén, könnyen megérthető versekbe foglalva. Egri Nyomda Részvénytársaság, Eger* (Budapest: Grafolit Kft., 2008). Jelentőségét tárgyalja: Barna Gábor, szerk., Márton Dorottya közreműk., *Tanulmányok a* Verses Szentírás*ról,* Szegedi vallási néprajzi könyvtár 45 (Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014).

188 A *Mátraverebély Szentkútnak völgyében…* kezdetű históriát Varga Lajos *A Buzgóság Harmatozó Gyöngyvirága* című ponyván terjesztette. Vö. *Verses Szentírás,* 580–584., kiadta: Hetény János, „Szent László király népi tisztelete – különös tekintettel a ponyva-nyomtatványokra és a Karancshegyi népi emlékezetre", in *„Vállal magasb mindeneknél",* 267–280. Adorján Béla sóshartyáni (Nógrád vm.) előénekes ugyanezt a szöveget énekelte el jelen sorok írójának 2016-ban. Szintén Vargához kötődő ponyvák, többek között: *Szűz Mária emléke,* Írta Varga Lajos Jászárokszálláson (Eger: [ny. n.], é. n.); *Pünkösdi Rózsakoszorú. Legújabb énekkoszorú, Melytől vidul a szomoru,* Szűz Mária tiszteletére írta Varga Lajos Jász-Árokszálláson (Jászberény: [ny. n.], 1892). Említi: Lengyel, „Szűz Mária alakja…", 138–139.

189 *Szűz Mária gyermekeinek zarándok útja Mária-besnyőn, Hanyi-puszta, Feldebrőn, Egerszalókon, Váczon és Máriapócson lévő kegyhelyeken,* írta: Varga Lajos Jász-árokszálláson (Eger: [Nyomatott és kapható a kiadó Egri nyomda-részvénytársaságnál, valamint minden ima- és énekárusnál], é. n.), EZSH; karancslapújtői használatban: *Karancshegyi liliomszálak ének füzérke,* írta: Varga Lajos Jász-Árokszálláson (H. n.: [Nyomatott a Lőw-féle könyvnyomdában], é. n.). A ponyva pontos kiadási helyét nem lehet megállapítani, mert egyrészt Lőw nevű személy tulajdonában Magyarországon négy településen, Budapesten, Egerben, Liptószentmiklóson és Tiszafüreden működött kézisajtó a dualizmus korában – vö. https://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/egyszeru.php; hozzáférés: 2024.12.13. –, másrészt a kisnyomtatvány kiadási éve jelöletlen. Említi: Lengyel, „Szűz Mária alakja…", 142–143.

190 *Hat szép legújabb ének a Szentkuti szűz anya tiszeletére: A boldogságos szűz anyához a zarándokló hívek javára,* Kiadja Szabó Emány Jász-Árokszálláson (Jászárokszállás: [ny. n.], é. n.). Saját karancslapújtői

néphagyományban. Az *Áhitat virága buzgó keresztény hivek javára Nagyon szép és üdvösséges énekek* című ponyváján a *Magnificat* nyolcstrófás verses átirata olvasható *Az Istennek szent anyjáról szól ma nékünk az Írás* kezdősorral Sarlós Boldogasszony ünnepére (július 2.), amelyet a közeli Jászalsószentgyörgyön és a Dél-Dunántúlon lelt fel a népzenekutatás.[191] Szabó Emánuel *Legszebb nagyböjti énekek az Ur Jézus szenvedéseiről és a Fájdalmas Szüzanya tiszteletére* című ponyvájának 2. éneke egy, a keresés-motívumot tartalmazó Mária-siralomként *Sírva kérdi Szűz Mária: hol vagy, Jézusom?* incipittel.[192] Kiadása után évtizedekkel rögzítette a palóc Nagylóc (Nógrád vm.) községben a népzenegyűjtés.[193] Az első világháború szenvedései között Mária-énekeket írt.[194] A kunszentmártoni Ökrös József (1816–1893) takácsmester az évkör ünnepeire, halottvirrasztóra, búcsújárásra, olvasós áhítatra és esőért szóló énekeket hagyott örökül.[195] Gitzy György (1827–1903) ferences harmadrendi a Rábaköz és Hanság búcsúvezető énekszerzőjeként és ponyvák szerkesztőjeként irányította e környékbeliek, például a kapuváriak (Sopron vm.) vallásgyakorlatát.[196] Kiadványait néhány esetben a közeli,

(Nógrád vm.) gyűjtéséből említi: LENGYEL, „Szűz Mária alakja…", 142. Vak Émánról: BÁLINT, *Egy magyar szentember…,* 32.

191 *Áhitat virága buzgó keresztény hivek javára Nagyon szép és üdvösséges énekek,* Szerkesztette SZABÓ Emánuel Árokszálláson, ára 5. krajcár és 0.3. (H. n.: [ny. n.], é. n.), EZSH. Az élőszavas forma forrásai: 1) énekelte Kormos Mihályné Bertalan Julianna, szül. 1911. Jászalsószentgyörgy (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), 1974. február 16–17., gy. Erdélyi Zsuzsanna; 2.) énekelte Kristóf Lajosné Lakos Mária, szül. Vörs (Somogy vm.), 1909; gy. Erdélyi Zsuzsanna, Búcsúszentlászló (Zala vm.), 1972. június 30.–július 1. A Szent László-búcsú alkalmából, kiadás: *Mária Anya,* 210–211, 102. sz., CD ROM, 031. track.

192 *Legszebb nagyböjti énekek az Ur Jézus szenvedéseiről és a Fájdalmas Szüzanya tiszteletére, II. ének,* Kiadja: SZABÓ Emánuel, magyar énekes, Jászárokszállás (Budapest: [III. ker., Gyóni u. 14. Ára 10 fillér. Utánnyomás tilos!], é. n.), EZSH.

193 *Sirva kérdi Szűz Mária, hol vagy Jézusom…:* énekelte: Anonyma, gyűjtötte: Erdélyi Zsuzsanna, Nagylóc (Nógrád m.), 1974. március 11. Hangfelvétel: *Mária Anya,* CD-ROM, 148. track.

194 *Három legszebb uj ének. Menyei üdvirágok 1917. évben,* Szerkeszti és kiadja: SZABÓ Emánuel. Jászberény (Budapest: [VIII. ker. Mária-utca 14. szám. Utánnyomás tilos], é. n.). Medgyesy S. Norbert magángyűjteménye, Győr. 1995. január 1-jén Győrött adományozta: Csőke Dávidné Nagy Rozália, szül. Csány (Heves vm.), 1916; meghalt: Győr, 2014.

195 Ökrös énekeit kiadta és elemzi: BARNA Gábor, „»Örvendez ég és föld…«: Ökrös József akrosztichonos énekei", in *„Nyisd meg, Uram, szent ajtódat…",* 113–154; BARNA, *Az Élő Rózsafüzér társulata…,* 340–354. Kunszentmártonból Nagy Imre előénekes nevét ismeri még a kutatás; vö. BÁLINT és BARNA, *Búcsújáró magyarok,* 255.

196 Példák az Erdélyi Zsuzsanna-hagyatékból: *Szent énekek Szűz Mária tiszteletére,* Irta GITZI György. Az ájtatos bucsujárók számára, Kapuvárott (Pesten: [Nyomatja s kiadja Bucsánszky Alajos. Ősz utcza 20. szám alatt], 1869). *Nyolcz igen szép ének karácsonyra, és az első missziónarius atyák legujabb és kedvelt éneke,* Irta és kiadja GITZI György Kapuvárott (Budapest: [Nyomtatott és kapható Bartalits Imrénél, Eszterházi-utcza 601. sz.], 1890), EZSH; *Legszebb új ének a szentséges Szűz Máriának mikép jelentette meg Gábriel arkangyal boldog kimulását s menybemenetelét,* Versekbe irta GITZI György

szintén rábaközi Mária-kegyhely, Osli már említett plébánosa, Jáky Ferenc hagyta jóvá[197] olyan közismertté vált népénekekkel, mint a *Mária, tekints reánk mennyből* kezdetű lourdes-i história[198] vagy a *Nyiss eget jajszavainkra, élet anyja, Mária* könyörgés.[199] A fertőszergényi (ma Agyagosszergény, Sopron vm.) Perek Horváth János (1853–1920) 28 alkalommal vezetett processziót a stájer Mariazellbe. 1887-től papírra vetett, 1060 oldalas kéziratos énekeskönyve még kutatásra vár, több éneke biztosan ponyváról származik, búcsús regulája már közismert.[200] Híres észak-kisalföldi, Pozsony vármegyei énekes emberek hírében állt Juhos János Nádszegről, Kovács Szilveszter Mácsédről, és Berendi Béla Vágkirályfáról, továbbá Nyitra vármegyéből, az archaikus vonásokat őrző Zoboraljáról Billik Ferenc Vicsápapátiból és Banyi László Kolonból. A buzitai (Abaúj vm.) Kmeczkó Dezső és a nagyidai (Abaúj vm.) Matuszák Ilon a Kassa környéki zarándokokat

(Budapest: [Nyomatott és kapható Bartalits Imrénél, Eszterházy-utcza 12.], 1891). (EZSH); *Legszebb Uj Énekek,* írta: Gitzi György (Budapest: [ny. n.], 1891), EZSH. Gitzi, más írásmóddal Gitzy György énekszerző és kiadó, búcsúvezető előénekes szentembert a hansági Bősárkányban (Győr-Moson-Sopron vm., egykor Sopron vm.) keresztelték meg 1827. április 14-én. A közeli Kapuvárra költözött, szabómesterként kötött házasságot Vargha Katalinnal 1855. február 11-én. Néhány, maga által kiadott aprónyomtatvány szerint a ferences harmadrendnek (mai nevén: a Ferences Világi Rendnek) volt a tagja. Kapuvárott halt meg 1903. augusztus 22-én. E város temetőjében nyugszik, a sírját sajnos fölszámolták. Gitzy életéről és kiadványairól bővebben: Hetény János, „»Igen szép újabb énekek«", in *Hitvallás Kalendárium 2006.,* szerk. Albán József, 71–80 (Győr: Egyházi Iskolák és Templomok Fenntartásáért Alapítvány, 2005); Hetény, *A magyarok Máriája...,* 451; Perger Gyula, „Mária-apokrifek egy kisalföldi búcsús előénekes ponyváin", in *Mágia, ima, misztika: Tanulmányok a népi vallásosságról,* szerk. Tánczos Vilmos és Peti Lehel, 629–646, 784–786 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Kriza János Néprajzi Társaság, 2019). Gitzyhez köthető néhány ponyva az Erdélyi Zsuzsanna-hagyatékban: *Nyolcz igen szép ének karácsonyra és az első missziónárius atyák legujabb és kedvelt éneke[i],* Kiadta: Gitzi György, Kapuvár (Budapest: [Bartalits Imre nyomdája, Eszterházy-utcza], 1890); *Igen szép új énekek: Második kiadás,* Javitotta és bővitette: Kapuvári Giczy György a szenthelyek látogatója (Budapest: [Nyomatja és kiadja Bucsánszky Alajos, Budapest, Ősz-utcza 20. 250. sz.], 1876).

197 *Öt igen szép uj ének a Szeplőtelen Sz. Mária tiszteletére,* Kiadja Gitzy György Kapuvárott. Jáky Ferencz osli lelkész jóváhagyásával 1884. évi szeptember hó 6-án (H. n.: [ny. n.], é. n.). Takács Józsefné Imre Magdolna (szül. Perenye, 1929. február 4.) ponyvakolligátumának 9. füzete, amelyet apai nagyszüleitől, Imre Lajostól és Fatalin Erzsébettől örökölt. Megtekintésre kapta Medgyesy S. Norbert Perenyében (Vas vm.), 2002. augusztus 23-án.

198 Somogyvámosi változatát közzétette: Volly, *101 Mária-ének,* 1. sz.; Volly, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 405, 489. sz. 1. Perenyei (Vas vm.) változatát énekelte: Bejczi Józsefné Hittaller Anna, kiadta: Medgyesy S. Norbert, szerk., *Ecclesia Agathae. A 250 esztendős perenyei templom tanulmánykötete és népének-hanglemezei* (Budapest: Magyar Napló, 2011, 2012$_2$), CD-ROM 191. track.

199 Énekli Bejczi Józsefné Hittaller Anna előénekes a vasi Perenyében, kiadás: Uo., CD-ROM 167a–c.

200 A búcsús regulát kiadta: Bálint és Barna, *Búcsújáró magyarok,* 248–260. Perek Horváth kéziratos gyűjteményének kilenc énekszövegét közli: *Mária Anya,* 43, 115, 123, 143, 164, 238, 248, 379, 524. sz.

fogta össze és vezette énekeivel.[201] Rózsa Balázs az illancsi (Bács-Kiskun vm.) tanyák énekszerzőjeként és búcsúvezetőjeként tevékenykedett.[202] A karancsági palóc Boroznaki Pál (1889–1969) ponyvákon terjesztett énekszövegek alapján állította össze a „Mária halála és mennybevétele" népi szertartásrendet.[203] Gáspár Simon Antal (1895–1978) bukovinai székely parasztértelmiségi profán és szakrális énekkincsének jó része is kapcsolható a ponyvákhoz.[204]

Az általunk elsősorban Erdélyi Zsuzsanna hagyatékában áttekintett szakrális ponyvanyomtatványok a következő énekvezetők és énekszerzők nevét őrizték meg. Ambru(z)s Pál nevét nemcsak a hevesi Csányból ismerjük,[205] hanem előtte jászárokszállási tanyai tanítóként is dolgozott, továbbá az egri szervitáknál is szerkesztett egy énekfüzetet a Fájdalmas Mária tiszteletére.[206] Bagó Mihály és Bedő Mihály Sárbogárdon (Fejér vm.), Boda Terézia Budapesten,[207] Bal-

201 BÁLINT és BARNA, *Búcsújáró magyarok,* 251, 255.

202 BÁRTH János, „Az illancsi tanyák népének hajósi búcsújárása", *Népi kultúra – népi társadalom* 11–12 (1980): 59–117.

203 HETÉNY, *Nagyboldogasszony virrasztása…;* HETÉNY János, *„Gyönyörű nagy vonzalom…": A Karancshegyi kistáj Mária-kultuszt ihlető szerepe,* Szegedi vallási néprajzi könyvtár 15 (Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2006).

204 Önéletírása: GÁSPÁR Simon Antal, *Az én szülőföldem, a bukovinai Istensegíts* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986). Gáspártól 30 órás hangzó kiadás: SZALAY Olga és NÉMETH István, *Mikor Máriához:* A *Tükröződések. Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzenekutató-zenetörténész tiszteletére című kötet melléklete* (Budapest: L'Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó, 2012); elemzés életéről: ERDÉLYI Zsuzsanna, „»Az öröm után jött a nagy bánat«: Gáspár Simon Antal (1895–1978, Istensegíts–Istenvele–Nagyvejke–Halásztelek) krónikájából", *Somogy* 8, 5. sz. (1980): 47–56, ugyanez: ERDÉLYI, *Múltunk íratlan lírája…,* 322–334; PAKSA, *Énekeltem én…,* 182–199.

205 Ambrus Pál névalakban: VOLLY, *101 Mária-ének,* 18; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 392; Ambrusz Pál névalakban: BARNA, *Az Élő Rózsafüzér társulata,* 161; TÜSKÉS 2015, 454.

206 *Földerülő hajnalcsillag ének füzet. A fájdalmas anya tiszteletére a mely Egerben a Szervitáknál tartatik minden esztendőben szeptember 3-ik vasárnapján,* Szerkesztette: AMBRUZS Pál tanyai tanító Jász-Árokszálláson. Nyomatott az aszódijavító-intézet könyvnyomdájában (Aszód: [ny. n.], é. n.), EZSH; *A legújabb gyászfüzér koszorú Ének füzet, mely az Isten imádására, és a fájdalmas anyának Máriának tiszteletére a jámbor keresztények használatára készíttetett. Ezen búcsú tartatik minden évben szeptember 3-ik vasárnapján, Egerben a szervitáknál,* Szerkesztette: AMBRUZS Pál (H. n.: ny. n., é. n.), EZSH; *A menyei Rózsafűzér ünnep napjára Ének füzet, Mely a szentháromság imádására, a boldogságos szűz Máriának és az ő szent olvasójának tiszteletére és jámbor keresztény hívek használatára készíttetett,* Az egyházi hatóság engedelmével szerkesztette Ambruss Pál volt tanyai tanító lakik Csányon (Tornalja: Vitriol J. könyvnyomdája, é. n., a nyomda fennállása szerint 1902 és 1905 között, lásd: https://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/egyszeru.php) A kisnyomtatványt említi: LENGYEL, „Szűz Mária alakja…", 140, 143. Csány, Eger, Jászárokszállás és Aszód egymáshoz közeli települések, ezért szinte biztosra véljük, hogy Ambrusz / Ambruzs / Ambruss Pál esetében ugyanarról a személyről van szó.

207 *Legújabb szent énekek Szűz Mária jegygyűrűjéről,* Összeírta BAGÓ Mihály (Budapest: [Nyomatott Bagó Márton és fiánál], é. n.). Említi: LENGYEL, „Szűz Mária alakja…", 139; *Négy uj szent búcsújáró ének Mária dicséretére,* Irta: BEDŐ Mihály (Budapest: [Rózsa Kálmán és neje {ezelőtt Bucsánszky

lagó Pál Jászszentandráson,[208] Bakos Antal Kiskunfélegyházán,[209] özv. Balázs Gergelyné egyelőre ismeretlen helyen, Boda Pál János Érsekvadkerten (Nógrád vm.),[210] Bognár Imréné Horvát Mária Kunszentmiklóson (Bács-Kiskun vm.),[211] a Billik Ferenc és a nagymácsédi (Pozsony vm.) özv. Kovács Erzsébet énekeit átörökítő, igen tehetséges Bognár Mihály Nyárasdon (Pozsony vm.), Bors István Botykapeterd községben (Baranya vm.) 1900 táján,[212] Csuz Pál a palóc Gács községben (Nógrád vm.), Dani Júlia ismeretlen helyen töltötte be hivatását, Fodor József a Pest környéki búcsúsokat irányította.[213] Az 1872-ben született Csizmadia Boldizsár vak énekes koldus Zalamerenyében énekelte kilenc szentes énekét messze földön híres énekhangon.[214] Fejes András Bodonyhoz (Heves vm.),[215] Fodor József Pest környékéhez[216] és Fabók Kristófné Gyöngyöshöz köthető.[217] A főként Máriabesnyőhöz (Pest vm., ma Gödöllő része) kötődő Gyömbér András („Gyömbér bácsi") nevét kegyhelylátogatóként őrzi az egyik aprónyomtatvány.[218] A ponyvacímlapok szerint a buzgó kegyhelylátogató és lourdes-i zarándok szöllősgyöröki (Somogy vm.) Kenderessy Danyi Péter

A.} könyvnyomdája. Ősz-utcza 20. sz. a.], 1877), EZSH; *Köszöntő ének a fájdalmas szűz Máriához,* Kiadta Boda Terézia (Budán: [Nyom. Bagó Mártonnál], 1862). Említi: Lengyel, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok...", 151.

208 Volly, *101 Mária-ének,* 18; Volly, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 392.

209 *Istenes énekek a szent kereszt tiszteletére,* Kiadja: Bakos Antal Kun-Félegyházán. Ponyvafüzet címlapja (Szeged: [Nyomatott Traub Brunó és Társánál], é. n.), Keresztény Múzeum, Esztergom, Erdélyi Zsuzsanna-gyűjtemény, ltsz.: 2015.297.1.

210 *Piros Pünkösdi Rózsák a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére. Köszöntő énekek a szentkúti Szűz Anyához,* A boldogságos Szűz Mária tiszteletére szerkesztette Boda Pál János a Jézus Szentséges Szívének és a Szent Olvasó Társulat tagja, Érsekvadkert (H. n.: [ny. n.], é. n.). Említi: Lengyel, „Szűz Mária alakja...", 139.

211 Volly, *101 Mária-ének,* 14; Volly, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 388.

212 *A menekülő Szent Család futása Heródes király haragja elől,* kiadta Bors István Botykon (Pest: [ny. n.], 1900). Idézi: Lengyel, „Szűz Mária alakja...", 138.

213 *Szent énekek Szűz Mária egyiptomi futásáról,* Írta Dani Júlia túri lakos (H. n.: ny. n., é. n.); *Ének koszorú a Magyarok Nagyasszonyához,* írta: Fodor József (H. n.: ny. n., é. n.). Említi: Lengyel, „Szűz Mária alakja...", 138, 141; vö. még: Bálint és Barna, *Búcsújáró magyarok,* 251.

214 Volly, *101 Mária-ének,* 19; Volly, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 392.

215 Volly, *101 Mária-ének,* 18; Volly, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 392.

216 Bálint és Barna, *Búcsújáró magyarok,* 252.

217 *Búcsújárási énekek Szűz Mária tiszteletére,* Összeállította Fabók Kristófné. Felelős kiadó: Fabók Kristófné (Mezőkövesd: [Balázs nyomda], é. n.). Említi: Lengyel, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok...", 151.

218 *Buzgóság gyöngyei azaz legújabb Szent Énekek a Mátra-verebélyi szent kúthoz zarándokló hívek számára,* írta: Gyömbér András szent hely látogató (Szirák: [Nyomatott Gallovich Jenőnél], é. n.). Saját szandaváraljai (Nógrád vm.) gyűjtéséből említi: Lengyel, „Szűz Mária alakja...", 142.

Pál számos éneke ismert.[219] A zalakomári Gerencsér Jánost szintén búcsúvezetőként ismeri a kutatás.[220] Karádi Nagy József Somogyvámoson (Somogy vm.) írta énekeit.[221] Haraszti Veronika Nagybajomban (Somogy vm.),[222] Horváth Géza Máriabesnyőn énekelt.[223] Koós Bálint füleki (Nógrád vm.) tanító volt.[224] Kopcsó István Bácsföldvár (Bács-Bodrog m.), Kováts János Velkenye (Gömör-Kishont vm.) zenei és lelki életét gazdagította. Lóczi Frantzi (Franczi, Franci, teljes nevén: Lóczi Franciska, 1856–1935) vak énekes koldus szülővárosában, Csongrádon jelentette meg saját vagy átírt históriáit, újballadáit és vallásos témájú verseit.[225] Kopcsó István Bácsföldvárott (Bács-Bodrog vm.),[226] Kardoska Pál társulati vezető Kisvárda környékén szerezte és énekelte verseit.[227] Klimó Mária minden

219 *Menyei Istenes énekek a boldogságos Szűz Máriához,* Isten kegyelméből kiadta a szent kegyhelyek látogatója Lourdi lelki zarándokok bucsu vezetője, Római nemzetközi bizottmányi tag KENDERESSY Danyi Péter Pál Szőllős-györök. Egyházi jóváhagyással (Siófok: [Nyomatott Weisz Lipót könyvnyomdájában], é. n.), EZSH; ugyanez a kiadvány egy másik nyomdából: *Mennyei Istenes ének. A menekülő szent család Egyiptomba futásáról,* Isten kegyelméből szerkesztette és kiadta a szent kegyhelyek látogatója a lurdi lelki zarándoklat bucsuvezetője KENDERESSY DANYI Péter Pál Szöllös-Györök, Somogy megye (Kaposvár: [Nyomtatott Kéthelyi M. utódánál], é. n.), EZSH.

220 VOLLY, *101 Mária-ének,* 18; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 392.

221 VOLLY, *101 Mária-ének,* 8, 12–13; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 383, 386–388.

222 VOLLY, *101 Mária-ének,* 18; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 392.

223 *Mária Besnyői Emlék és Legújabb énekek nagyasszony napjára,* Szerkesztette: HORVÁTH Géza. Kiadva egyházi jóváhagyással (Hatvan: [Nyom. Jatzkó L. könyvnyomdája], é. n.). Idézi: LENGYEL, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok...", 160.

224 *Legujabb ének az egri hét fájdalmas Máriához három, és a purgatóriumbéli lelkekhez egy* (Budapest: [Nyomatott Bartalits Imrénél, Eszterházy utcza 12. szám. 208.], 1879). A ponyva záró oldalán olvasható: „Szerkesztette Koós Bálint Füleken. A legszentebb sziv asszonya Mária ima-ének-egylet terjesztője, szeptember 14-én, 1878". E ponyváról a Mária és Jézus búcsúzásáról szóló, *Jöjj buzgó keresztény Jézust megkeresni* kezdetű nyolcstrófás ének kiadása: *Mária Anya,* 326. sz.

225 *Öt uj szép Böjti ének,* Szerkesztette: LÓCZI Franczi (Csongrád: [Nyomatott Schwarcz Sándornál], 1891), EZSH; *Legujabb böjti énekek,* Kiadja: LÓCZI Franczi (Csongrád: [Nyomatott Weisz Márknál], 1903), EZSH. Életéről bővebben: KATONA Imre, „Homérosz egy kései utóda Csongrádon: Lóczi Franci vak históriás élete", in *Oppidum Csongrád 1996,* szerk. GEORGIÁDES Ildikó és Dr. SEBESTYÉN István, 55–88 (Csongrád: Oppidum Csongrád Alapítvány, 1996).

226 VOLLY, *101 Mária-ének,* 18; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 392. Kapcsó családnévvel tette közzé *Üdvözlégy, Szegednek tündöklő csillaga* kezdetű énekét 1884-ben, kiadta: BÁLINT Sándor, *Szeged-Alsóváros: Templom és társadalom,* s. a. r. TOMISA Ilona (Budapest: Szent István Társulat, 1983), 175–177.

227 *Égi út Legszebb új énekek a boldogságos Szűz Mária könnyeiből készült Ének Koszorú a magyar katholikusok számára búcsújáró helyekre,* Az egyház jóváhagyásával kiadja: KARKOSKA Pál, mint társulati vezető (Kisvárda: [Berger Ignácz és Társa], é. n.). Említi: LENGYEL, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok...", 151.

bizonnyal a nógrádi palóc Karancsághoz kötődik,[228] Körtvély István Jászkisér (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) búcsújárásain énekelt,[229] Ludányi Istvánné Ecsed (Heves vm.) búcsúsait vezette.[230] Kovács Sándor „szent Domonkos harmadrendü énekes"[231] és Nagy István Sümegről,[232] Nagy Mihályné és Rozmics Imre Csépáról (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), Meszer József énekösszeíró Szegedről,[233] Németh Menyhért énekkiadó Izsa (Komárom vm.) községből származott.[234] Oroszi István pusztabalai kántor,[235] Papp Imre Kiskunmajsán (Bács-Kiskun vm.) és Rigó Gábor, majd Pál József búcsúvezető Kiskunfélegyházán (BácsKiskun vm.),[236] Sápi István Hort községben (Heves vm.),[237] Simon János (Békés vm.),

228 *A karansági szent-kútnak eredete és valóságos története 1866. június 6-án egy 24 éves legénnyel,* Kiadta: Klimo Mária (Esztergom: [Nyom. Horák Egyednél], é. n.). Idézi: Lengyel, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok...", 157.

229 Volly, *101 Mária-ének,* 18; Volly, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 392.

230 Bálint és Barna, *Búcsújáró magyarok,* 251.

231 *Legujabb ének a vasvári és váthi szentkuti szüz Máriához és a veszélyes időjárásokról,* Az egyház jóváhagyásával irta és kiadja Kovács Sándor Sümegen (Keszthely: [Nyomtatta Nádai István könyvnyomdája], é. n.), Imre Kálmán (1911–1997) perenyei kántor hagyatéka, gyűjtötte: Medgyesy S. Norbert, Perenye, 2004. július 30., Medgyesy S. Norbert magángyűjteménye, Győr.

232 *Hat igen szép ének-füzetek Kisasszony és Mária névnapjára. Minden szent helyeken mondandó.* Összeírta és kiadja Nagy István Sümegen [Sümeg: [Horvát Gábor könyvnyomdájában], é. n.), Imre Kálmán (1911–1997) perenyei kántor hagyatéka, gyűjtötte: Medgyesy S. Norbert, Perenye, 2004. július 30., Medgyesy S. Norbert magángyűjteménye, Győr. A *Legujabb énekek Az Ur Jézus Krisztusnak megjelenéséről és eljöveteléről Szent Missio Énekek* című ponyvájának (Keszthely: [Farkas Jánosnál Iskola-utca 448.], é. n.). címlapját kiadta: Csóka-Jaksa Helga, „»Búcsúra való ének.«: Bálint Sándor ponyvahagyatékának elemzési szempontjai", in *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6.,* szerk. Lackovits Emőke és Mészáros Veronika, 485–491 (Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2004), 490.

233 Bálint, *Szeged-Alsóváros...,* 159, 164–165.

234 *A fatimai csoda,* Irta: P. Sipos Kajetán O.F.M. Kiadja: Németh Menyhért (Izsa: Fő-utcza 29. szám [ny. n.], é. n.). Említi: Lengyel, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok...", 162.

235 *Prédikáczió Isten szent nevének védőihez, 181. szám,* Szerző Oroszi István p.-balai kántor, 1867. november 12. (Budapest: [Nyomatja és kiadja Rózsa Kálmán és neje {ezelőtt Bucsánszky Alajos}, Budapest, Szentkirályi-utcza 30. sz.], 1889), 14–16, EZSH. Oroszi István többek között az *Im a szép szüz polyácskába köti gyermekét* kezdetű hatstrófás karácsonyi Mária-altató szerzője, kiadása: *Mária Anya,* 218. sz. P.-bala: Pusztabala, mai nevén Óballa (Törökszentmiklós része).

236 Bálint, *Szeged-Alsóváros...,* 165–166, 169–172; Bálint és Barna, *Búcsújáró magyarok,* 250.

237 *Új énekek. Megváltás Öröm Virágától (Mely az üdvözítő Jézus Krisztus feltámadására és a Szűz Mária tiszteletére Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepére, jólelkű hívek használatára: Szentkúti Búcsú-Emlékül.)* Sápi István Horton (H. n.: [ny. n.], é. n.). Említi: Lengyel, „Szűz Mária alakja...", 139; *Legszebb és legújabb énekfüzet, mely az Isten imádására és az égi anyánk szűz Mária tiszteletére a jó szenthelylátogató keresztény hivek használatára,* Szerkesztette: Sápi István Horton (Hatvan: [Nyomatott Jatzkó Lajos könyvnyomdájában], é. n.). Karancslapújtői gyűjtéséből említi: Lengyel, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok...", 151.; ponyvanyomtatóként ismeri: Volly, *101 Mária-ének,* 18–19; Volly, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 392–393.

Reichenbach József és neje Hegedűs Julianna Kisteleken (Csongrád-Csanád vm.),[238] Skarupa Mária minden bizonnyal a nógrádi Pásztón szerzette énekeit.[239] Petes János abasári énekszerző-előénekes költeményeit Palócföld és Jászság zarándokai énekelték. Presinszky Máriát, azaz Énekes Maris nénit Cétényből (Nyitra vm.) Érsekújvár és Nyitra búcsúsai ismerték.[240] Réger János a makóiak (Csongrád vm.), Spanyár István a salgótarjániak (Nógrád vm.) énekkincsét gazdagította.[241] Szabó János költeményei Gyöngyösön keletkeztek,[242] Szabó Juli Niklán (Somogy vm.) alkotott,[243] Szabó József a bácskai Szabadkán tette ugyanezt, Szajkó Jenőné énekei Hasznos (Nógrád vm., ma Pásztó része) zarándokhelyhez kötődnek.[244] Szalóki Piros ismeretlen helységben,[245] Szammer Pálné Székesfehérvárott 1859 körül,[246] Szebenyi József Békéscsabán (1880-as évek); a vállán csíkos kenyeres tarisznyával, az egyik kezében maga faragta sárga keresztel, a másikban szentelt csengővel búcsút járó harmadrendi ferences, Szécsi Ignác (1845–1923) a jászsági Kömlőn (Heves vm.);[247] Szilvási Károly Tiszapalkonyán (Borsod-Abaúj-Tolna vm.), Szuhanek János Szentesen (Csongrád vm.), Takács

238 *Legújabb Szent Énekek a boldogságos szűz Mária tiszteletére,* Szerkesztette és kiadta REICHENBACH József és neje HEGEDŰS Julianna Kisteleken (H. n.: [ny. n.], é. n.), Bálint Sándor-hagyaték, Szeged; lásd: *Bálint Sándor* 2010, 751. sz.; címlapja Havas Gyöngyvér közléseként látható: *Mária Anya,* 809; neveiket említi: BÁLINT és BARNA, *Búcsújáró magyarok,* 255.

239 *Gyász koszorú Szűz Mária tiszteletére,* Összeállította SKARUPA Mária (Pásztó: [Földes-nyomda], é. n.). Másik kiadás: Mezőkövesd, Balázs-nyomda, é. n. Vö. LENGYEL, „Szűz Mária alakja...", 140.

240 BÁLINT és BARNA, *Búcsújáró magyarok,* 251.

241 Említi: LENGYEL, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok...", 156; BÁLINT és BARNA, *Búcsújáró magyarok...,* 255.

242 *Máriát dicsérő hangok: Búcsújárók vezérkönyve. Ima és ének-füzet Mária kegyhelyére zarándokló hivek részére,* Szerkeszti és kiadja: SZABÓ János. Kapható Szabó Jánosnál Gyöngyösön (H. n.: [ny. n.], é. n.), vö. LENGYEL, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok...", 151.

243 VOLLY, *101 Mária-ének,* 18; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 392.

244 Saját szandai (Nógrád vm.) gyűjtéséből említi: *A hasznosi Szűzanya története és búcsúénekek,* F. k.: SZAJKÓ Jenőné (Gyöngyös: [Hungária-nyomda], é. n.), EZSH. A hasznosi kegyhelyről: JÁDI Ferenc és TÜSKÉS Gábor, „A népi vallásosság pszichopatológiája (Egy hasznosi parasztasszony látomásai)", in *„Mert ezt Isten hagyta...": Tanulmányok a népi vallásosság köréből,* szerk. TÜSKÉS Gábor, 516–556 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986). Az interjúk teljes szövege: TÜSKÉS Gábor, „Források a hasznosi Mária-látomások történetéhez", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10,* szerk. CSÖRSZ Rumen István, 571–604 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022).

245 *Legújabb böjti énekek a fájdalmas szűz Máriához,* Kiadja és összeírta: SZALÓKI Piros. 2111. szám (H. n.: [ny. n.], é. n., említi: LENGYEL, „Szűz Mária alakja ..., 139.

246 *Mária hétfájdalma*. özv. SZAMMER Pálné (Székesfehérvár: [ny. n.], 1859), említi: LENGYEL, „Szűz Mária alakja...", 140.

247 *Legszebb hat uj ének,* Kiadta: SZÉCSI Ignác, Kömlő (Budapest: [Bartalits Imre nyomdája (VIII. Eszterházy utca 12.)], 1890, EZSH. Szécsi nevét ponyvakiadóként említi: VOLLY, *101 Mária-ének,* 18; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 392; életéről: BÁLINT, *Egy magyar szentember...,* 34–35.

Lajos Egerben, Tombátz Imre Szegeden,[248] özv. Tóth Ferencné Jászágón (Jász-Nagykun-Szolnok vm.),[249] Törőcsik Ignác Tarnaszentmiklóson (Heves vm.),[250] Varga György Urhidán (Fejér vm.), továbbá Vadál Antal és neje, Molnár Katalin Mesztegnyőn (Somogy vm.),[251] Vanicskó Mihály a szabolcsi görög katolikus Máriapócson, Vitkovits István rózsafüzér társulati igazgató Pécsett 1870 táján, Vörös István Báta Szent Vér-kegyhelyen (Tolna vm.) és Zóka Antal Toponáron (ma Kaposvár része) működött.[252] A búcsúvezető dédapától származó, Kodály Zoltánt is személyesen ismerő galgahévízi (Pest vm.) Zsíros Ferencné Bankó Viktória (1893–1982) gazda-feleség, majd hadiözvegy, 1953-tól a Népművészet Mestere a Galga-mente gazdag kultúráját éltette, és a szakrális énekek mellett népdalszövegeket és újballada-átiratokat is szerzett.[253] Volly István népzenei gyűjtései során Kaposvárott (Somogy vm.) Baranyai István, Burián Mária, Ezeres József és Müller Vendel énekfüzet-szerkesztőkkel találkozott.[254] A felsorolt énekszerzőkön és előénekeseken kívül Barna Gábor rózsafüzér-kutatásai Nagy Gyula, Demcsik Mihály, Olaj István (Nagykikinda, Torontál vm.), Szalkari Rozális (Jászapáti, Jász-Nagykun-Szolnok vm.) és Szilvási Károly (Tiszapalkonya, Borsod-Abaúj-Zemplén vm.) nevét ismerik.[255] Több fent említett énekvezető mellett Tüskés Anna munkája – a Bagó-nyomda kiadványait vizsgálva – az alábbi énekszerzőket fedezte fel: Bajkor István „Szt. Mártoni lakos", leleszi (Zemplén vm.) Balázs Ignác, Csizmadia István balatonkeresztúri születésű sümegi lakos és a ferences harmadrend tagja, Gara József, a szintén ferences világi rendi Gyurits Franciska, dunaföldvári (Fejér vm.) Hegedűs István, varsányi (Nógrád vm.) Horváth Géza, Körtély István, Nyitrai János előénekes Nagykanizsán, Szabó József apostagi (Bács-Kiskun vm.) lakos, Vranaski Alajos előénekes Gyöngyösön (Heves vm.).[256] Oláh István és neje nevét énekárusítóként jegyzi az egyik kisnyom-

248 *Legszebb és legujabb Énekek Jézus és Mária szivéhez,* Kiadta: Tombátz Imre (Szeged: [Engel Adolf könyvnyomdája], é. n.), EZSH.

249 Bálint és Barna, *Búcsújáró magyarok,* 251, 255.

250 *Legszebb olajfa-gyümölcs énekfüzet: Jesse ága szép virága. Angyalok királynéja,* Kiadja Töröcsik Ignácz Tarna-Szent-Miklóson. 139. sz. (Budapest: [ny. n.], 1892). Bálint Sándor-hagyaték, Szeged, lásd: *Bálint Sándor* 2010, 1429. sz., említi: Bálint és Barna, *Búcsújáró magyarok,* 255.

251 Volly, *101 Mária-ének,* 18; Volly, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 392.

252 *Legujabb Istenes Énekek: A Szüz Mária olvasójához,* Kiadja Zóka Antal toponári lakos (Kaposvár: [Nyomatott Kéthelyi Miksánál], é. n.), EZSH.

253 Volly, *101 Mária-ének,* 14–15; Volly, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 388–389. Zsírosné Bankó Viktória életét ismerteti és tíz népdalát hangzó melléklettel közzéteszi: Paksa, *Énekeltem én...,* 66–74.

254 Volly, *101 Mária-ének,* 18; Volly, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 392.

255 Barna, *Az Élő Rózsafüzér társulata...,* 161.

256 Tüskés 2015, 454.

tatvány Jászberényből.[257] Adorján Béla (1946–2021) Sóshartyán (Nógrád vm.) előénekeseként éltette a közelmúltban – több szokás mellett – Rimócon a Mária menyegzője és Mátraverebély-Szentkúton a „Mária temetése" népi szertartását, saját ponyváiból és kéziratosaiból.[258]

2. A népzenekutatásból ismert előénekesek

A népzenekutatásból ismerjük az alábbi kiváló búcsúvezetők és nótafák nevét, kiknek szakrális énekkincsét elsősorban szintén a ponyvák határozták meg. A mai Kiskunlacháza (Pest vm.) részét képező Pereg községből Fekete István (*1856) és Gránitz Péter (*1887) elsősorban az egyik első hazai népénekgyűjtő, Volly István (1907–1992) fő forrásai voltak. Az alábbi énekesek repertoárja és énekeik forrása kutatásra vár: a tiszaszigeti (Csongrád vm.) Kiss Jánosné Popityi Erzsébet (*1925); a perenyei (Vas m.) Bejczi Józsefné Hittaller Anna (1928–2015),[259] Sipőcz András és a „Jézus Antibácsi"-nak hívott Udvardi Antal, a csornai (Sopron vm.) Gombás Ferenc (1871–1957) és Cser Pál (1889–1989),[260] a kunszigeti (Győr vm.) Virág Mihály (1905–1989),[261] a fonyódi (Somogy vm.) Koronics Györgyné (*1874) zsellérasszony;[262] a bátai (Tolna vm.) Decsi Istvánné Pozsgai Róza és Merényi Jánosné Babos Anna,[263] a székely Lövéte (Udvarhelyszék) híres énekese, Tókos Péterné Orbán Rozália (*1899); a moldvai csángómagyar Erdély János (1891–1983),[264] Simon Ferenc Józsefné Fazakas Ilona (Lészped, 1894 – Mekényes, Ba-

257 *Szűz Mária virágai. Három szép új ének, Kisasszony napjára. A jámbor búcsús nép használatára,* Szerkeszti és kiadja: OLÁH István és neje énekárusítók (Jászberény: [Vértes A. könyvnyomdáj], é. n.). Említi: LENGYEL, „Szűz Mária alakja...", 140; *Üdvözlégy Mária mennyei kisasszonyunk. Három legszebb ének. A szent helyre zarándokló búcsús nép használatára,* Kiadja: OLÁH István r.k énekes Jászberény (Hatvan 238., [Hoffmann], é. n.). Említi: LENGYEL, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok...", 151.

258 Jusztin Péter történész, levéltáros (Rimóc, Vác) szíves közlése.

259 Népénekei közel 10 órás CD-ROM-kiadással és elemzéssel: *Ecclesia Agathæ...,* CD-ROM.

260 Sipőcz, Udvardi, Gombás és Cser életéről és előénekesi, elsősorban mariazelli búcsúvezéri tevékenységéről bővebben: V. SZALONTAY Judit, „Rábaközi búcsúvezetők kéziratos és tárgyi hagyatéka a 19–20. századból", in *Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében 9,* 523–534.

261 JÁKI Sándor Teodóz OSB, „A Kunszigeti Jézuskeresés", *Honismeret* 27, 2. sz. (1999): 34–41.

262 Volly István tőle gyűjtötte a *Kálvária véres orma* kezdetű, ponyváról származó Mária-siralmat: VOLLY, *101 Mária-ének,* 28, 37. sz.; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 430, 497, 37. sz.

263 VOLLY, *101 Mária-ének,* 9–10; VOLLY, *Karácsonyi és Mária-énekek,* 383–384.

264 TÁNCZOS Vilmos, „»Deákok« a moldvai magyar falvakban", *Erdélyi Múzeum* ú. f. 57, 3–4. sz. (1995): 82–98; kötetben: TÁNCZOS Vilmos, *Keletnek megnyílt kapuja: Néprajzi esszék,* 190–222 (Kolozsvár: Kom-Press–Korunk Baráti Társaság, 1996); TÁNCZOS Vilmos, „Erdély János (1891–1983) bogdánfalvi szentember és népénekei", *Székelyföld* 8, 10. sz. (2004): 126–144. Kottákkal bővített kiadása ugyanezen cím alatt: *A népének...,* 61–82.

ranya vm., 1982),[265] Demse Dávidné Antal Lucia (Klézse, 1897–1975),[266] Benke Jánosné Benedek Róza (Diószén, 1906–1981),[267] Lőrincz Györgyné Hodorog Luca (Klézse, 1920–1990)[268] és László Józsefné Kiss Erzsébet (Pusztina, 1935–2012).[269] Erdélyi Zsuzsanna 1951 és nagyjából 2000 között zajlott népének- és archaikus népi imádság-gyűjtéseinek elsőszámú forrásai ugyancsak az előénekesek voltak. A néprajztudós hagyatékából készített *Mária Anya – Mária Anyánk* kötet több mint 500 Mária-énekét 160 község 238 ismert nevű és 10 anonim előénekesétől merítette.[270]

3. A ponyvák kiadói: nyomdák és kézisajtók

A ponyvák előállítói a 18. században híres nyomdák voltak, később, a 19. század közepén és az azt követő évtizedekben kisebb helyi sajtók terjesztették őket. A kezdetben túlnyomó többségben német nyelven megjelent ponyvákat a 18. század végén kezdték felváltani a magyar nyelvűek.[271] A ponyvákat kiadó nyomdák működési idejét V. Ecsedy Judit munkájaként *A magyarországi nyomdák és nyomdászok jegyzéke működési helyükkel és idejükkel, 1473–1830* című összeállítás,[272] továbbá a V. Ecsedy Judit és Bánfi Szilvia által szerkesztett *Clavis Typographarum Regionis Carpathicae* adatbázis[273] tárja elénk. Az egykori nyugat-magyarországi könyvsajtókat Adalbert Riedl és Karl M. Klier értekezése sorjázza.[274] E nyomdatörténeti adattárak segítségével a ponyvákon több esetben megadott nyomdahellyel és településnévvel, de jelöletlen dátummal kiadott aprónyomtatványok

265 Életéről és dalairól bővebben: Domokos Pál Péter és Rajeczky Benjamin, *Csángó népzene I.* (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1956), 147; Domokos Mária, „»Legyen áldott az emléke«: Simon Ferenc Józsefné sírkőavatásán", *Honismeret* 36, 6. sz. (2008): 98–99; Paksa, *Énekeltem én...,* 214–227.

266 Életéről bővebben: Domokos és Rajeczky, *Csángó népzene I.,* 154.

267 Benke Jánosné és családja 1941-ben jött el Moldvából Bácskába, majd Szárászon telepedtek le. Vö. Uo., 151. Benke Jánosné Benedek Róza életéről: Paksa, *Énekeltem én...,* 229–236.

268 Életéről és dalairól bővebben: uo., 246–256.

269 Archaikus népi imádságfüzérét gyűjtötte és kiadta: Tánczos, *Gyöngyökkel gyökereztél,* 231–238, 176–181. sz.

270 Az előénekesek és települések névmutatója: *Mária Anya,* 980–992. Hetény, *A magyarok Máriája...* című összefoglaló monográfiájának fő forrását is az előénekesek és aprónyomtatványaik jelentették.

271 Vö. Tüskés G., „Vallásos ponyvanyomtatványok a XVIII. században".

272 V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ–Kossuth Kiadó, 1999), 530–547.

273 V. Ecsedy Judit és Bánfi Szilvia, szerk., *Clavis Typographorum Regionis Carpathicae,* https://tinyurl.com/5789fn5w.

274 Adalbert Riedl és Karl M. Klier, *Lied-Flugblattdrucke aus dem Burgenland* (Eisenstadt: Burgenländisches Landesmuseum, 1958).

keletkezési korszaka is megállapítható. Az alábbi listát az Erdélyi Zsuzsanna hagyatékában található ponyvák, valamint Bálint Sándor, Barna Gábor, Hetény János, Lengyel Ágnes, Tüskés Anna és Volly István hivatkozott tanulmányai alapján állítottuk össze.

A 18. századi korai nyomdahelyek közül Pozsonyban Michael Landerer (1750–1852), Sopronban Johann Joseph Siess és Joseph Anton Siess (1748–1820), Szakolcán a Skarnitzl család tagjainak kisnyomdája 1761 és 1897 között, Szombathelyen Anton Siess könyvsajtója (1788–1806) és Bertalanffy József nyomdája (1846–1909), Vácott Ambró Ferenc Ignác nyomdája (1772–1792) említendő.[275] Egy-egy látogatottabb zarándokhely nyomdája is bocsát(ott) ki ének- és imafüzeteket.[276]

A 19. század során és a 20. század elején az egyre szélesebb olvasóközönség miatt tömegessé vált a ponyvakiadás. A vallásos témájú aprónyomtatványok legnagyobb része a Budapesten működött Bagó, Bartalits, Bucsánszky, valamint Rózsa és neje nyomdájához köthető. Budán a Bagó Márton nyomda 1833 és 1873,[277] 1847 előtt a Gyurián János és Bagó Márton, továbbá a Bagó Márton és Fia név alatt jegyzett könyvsajtó[278] 1833 és 1948 között ontotta műveit.[279] Landerer Anna budai sajtója[280] az 1830-as években adott ki több vallásos ponyvát. Pesten Bartalits Imre[281] vállalkozása 1860 és 1921 között dolgozott. Bucsánszky Alajos

275 Bővebben: V. ECSEDY, *A könyvnyomtatás Magyarországon…*

276 Példaként a somogyi Andocs és a székelyföldi Csíksomlyó könyvsajtóját említjük: KNAPP, *Andocs;* MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei* (Budapest–Kolozsvár: Balassi Kiadó–Polisz Kiadó, 1999); *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely: Kiállítási katalógus,* szerk. MUCKENHAUPT Erzsébet (Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 2007).

277 Bagó Márton nyomdájának kiadványaiból az Erdélyi Zsuzsanna-hagyatékban: *Kisasszony napjára, avagy Szűz Mária születése ünnepére való énekek* (Buda: [Nyomatta és kiadta Bagó Márton], 1856); *Legujabb ének Sallós Boldogasszony napjára* (Buda: [Kiadta Bagó Márton], 1865).

278 *Legujabb szent ének a boldogságos szüz Máriának keserves könnyhullatásának emlékezetére és az árvák és özvegyek siralma* (Buda: [Bagó Márton és fia nyomdája], 1878), EZSH.

279 A Bagó-sajtó vallásos ponyváinak teljes katalógusát elemzéssel kiadta: TÜSKÉS 2015, 433–545.

280 Landerer Anna nevét a *Clavis Typographorum* (https://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/press.php?kezd=l) nem említi, Budáról csupán az 1727 és 1833 között működött Landerer-nyomdát említi. Az Erdélyi Zsuzsanna-hagyaték ponyváin Landerer Anna sajtója viszont szerepel, ráadásul a budai Landerer-nyomda bezárása, 1833 után két esztendővel kiadott kisnyomtatvány is megtalálható: *Estvéli ének* (Buda: [Nyomt[atot]t Landerer Anna betűivel], 1833); *Két ájtatos énekek* (Buda: [Nyomtattatott Landerer Anna betüivel], 1833); *Régi Két Ájtatos Énekek. Első: Nagy Péntekre való. Jertek oh Bünösök világ tsudájára' etc. Második: Nagy Bóldog Asszonyról, Üdvöz légy Tengernek fényes tsillaga, etc.* (Buda: [Nyomtattatott Landerer Anna betüivel], 1835).

281 Vizsgált ponyváink között leggyakrabban a VIII. ker. Eszterházy u. 12., majd az Ötpacsirta u. 5. szerepel konkrét nyomdacímként. Néhány példa: 1) *Hat legszebb Uj Ének* (Budapest: [Bartalits Imre könyvnyomdája (VIII. Eszterházy-utcza 12.) 76. sz.], 1881), EZSH; 2) *A menekülő szent család futása*

nyomdája 1836 és 1847 között Pozsonyban működött, majd a forradalom előtti esztendőben Pestre költözött, ahol az Ősz u. 20., majd a Szentkirályi u. 30. alatt 1878-ig állt fenn.[282] Bucsánszkytól abban az esztendőben Rózsa Kálmán és neje vette át a sajtó működtetését ugyanott, egészen 1910-ig.[283]

A vidéki sajtók közül Réthy Lipót és Fia nyomdája Szarvason (Békés vm., 1846–1855), majd a megyebeli Gyulán (1855–1858) és végül Aradon (1858–1913) működött.[284] Aszódon (Pest vm.) a Királyi Javító Intézet Könyvnyomdája (1894–1903), Balassagyarmaton (Nógrád vm.) a Hollósy Géza-nyomda (1910–1948),[285] Besztercebányán (Zólyom vm.) Machold Fülöp (1832–1913), Békéscsabán Povázsay László (1872–1910),[286] Csongrádon Weisz Márk (1895–1916),[287] Debrecenben az Okolicsányi és Társa (1842–1895),[288] majd pedig a Schwartz Sándor könyvnyomda (1924–1944), Esztergomban Horák Egyed (1856–1876),[289] Érsekújvárott (Nyitra vm.) Winter Zsigmond (1871–1941), Gyomán Kner Izidor (1882–1948), Gyöngyösön (Heves vm.) a Hungária-nyomda (1908–1913), Győrött a Streibig nyomda (1727–1944), továbbá a Sauerwein

Heródes király haragja elől. Dallama: Mikor az Úr Jézus ezen a földön járt, / Jeruzsálem városában szállást kért, nem talált, Kiadta: Bors Imre (Botyka) (Budapest: [Nyomtatott és kapható Bartalits Imre könyvnyomdájában], 1900), EZSH; 3) *Mennyei hangok: Legujabb énekfüzet,* Kiadta özv. Balázs Gergelyné (Budapest: [nyomatott Bartalits Imre könyvnyomdájában, 105. szám], é. n.), EZSH.

282 *Öt legujabb szent ének, 2. szám* (Pest: [Nyomtatta s kiadja Bucsánszky Alajos], 1858), EZSH; *A Boldogságos Szüz Mária az ő szent Fiát Jézus Krisztust keresi: Legujabb szent énekek négy szakaszban* (Pest: Nyomtatja és kiadja Bucsánszky Alajos. Ősz utcza 20. sz.], 1862), EZSH; *Szent énekek A katholikus magyar nép számára, 123. sz.* (Pest: [Nyomtatja és kiadja Bucsánszky Alajos], 1868), EZSH.

283 *A boldogságos Szüz Mária Testamentoma a távozó búcsusokhoz: Vigasz a keresztben. Búcsuzás Máriától. Boldogságos Szüz Mária az angyalok által égbe vitetik* (Budapest: [Nyomatja és kiadja Rózsa K[álmán] és neje (ezelőtt Bucsánszky A[lajos]). Szentkirályi-utcza 30. szám. Javitott kiadás, 224. sz.], 1904), EZSH; *Prédikáczió Isten szent nevének védőihez. 181. szám* (Budapest: [Nyomtatja és kiadja Rózsa Kálmán és neje (ezelőtt Bucsánszky Alajos), Szentkirályi-utcza 30. sz. Szerzé Oroszi István p.-balai kántor, 1867. november 12.], 1889), EZSH. Bucsánszky és Rózsa nyomdájának történetéről és közművelődést alakító szerepéről bővebben: Tóth Dóra, „Ponyvanemesítési üzlet", in *Az irodalom-üzlet: Vállalkozás és kultúra a könyvkiadásban,* szerk. Hites Sándor, Rózsafalvi Zsuzsanna és Somorjai Szabolcs, 83–104 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2023).

284 *Legujabb négy Istenek Énekek az olvasó társulatról* (Aradon: [Réthy L. nyomdájában, 80.], 1862), EZSH.

285 *Világ Királynőjéhez* (B[alassa]gyarmat: [Hollósy G. nyomda], é. n.). Említi: Lengyel, „Szűz Mária alakja…", 139.

286 *Öt uj istenes ének,* Kiadta: Simon János (B[ékés]Csabán: [nyom. Povázsai L.], é. n.), EZSH.

287 *Legujabb böjti énekek,* Kiadja: Lóczi Franczi (Csongrád: [Nyom. Weisz Márknál], 1903), EZSH.

288 Másik elnevezése: Telegdi Kovács Lajos és Társa nyomdája, említi: https://tinyurl.com/bdhd23uh

289 *Uj Ének bucsura való a selmeci kálváriához* (Esztergomban: [Nyomatott Horák Egyednél], 1872), EZSH.

Géza nyomda és kiadó (1859–1887).[290] Hatvanban (Heves vm.) Hoffmann M. L. (1893–1944) és Jatzkó Lajos (1906–1913) könyvsajtója, Ipolyságon (Hont vm.) Neumann Ignác nyomdája (1879–1913), Jászberényben Kaczvinszky Zoltán (más névvel: Kaczvinszky és Szappanos, 1898–1900) és Vértes Adolf (1905–1913), Kaposvárott (Somogy vm.) Kéthelyi Miksa (1886–1909),[291] Keszthelyen (Zala vm.) Farkas János (1891–1912) és Nádai Ignác (1893–1913), Kiskunfélegyházán (Bács-Kiskun vm.) Feuer Illés (1895–1948), Kismartonban (Sopron vm.) Heinrich Stotz és Johann Leopold Stotz sajtója (1802–1850), Kisszebenben (Sáros vm.) Stehr Gusztáv (1907–1913), Kőszegen (Vas vm.) Bertalanffy Imre (1861–1878), Lőcsén (Szepes vm.) Reiss Tivadar József (1879–1913), Magyar-Óvárott (Moson vm.) Mosonvármegyei Nyomda néven Czéh Sándor 1836–1948 között,[292] Marcaliban (Somogy vm.) Mizsur Ádám (1898–1948),[293] Marosvásárhelyen Adi Árpád (1893–1919), Mezőkövesden (Borsod vm.) a Balázs Tibor könyvnyomda (1897–1948),[294] Miskolcon Rácz Ádám (1859–1878),[295] Nagykanizsán (Zala vm.) Wajdits József 1839–1913 között,[296] Nagyváradon Tichy Alajos nyomdája 1808 és 1874 között, Nyíregyházán a Jóba Elek-nyomda (1879–1932), Pásztón (Nógrád vm.) a Földes Adolf-nyomda (1909–1948), Pécsett Schön Jakab (1876–1878), Sátoraljaújhelyen (Zemplén vm.) Lőwi Adolf (1870–1913), Selmecbányán (Hont vm.) Franz Lorber (1838–1867), Siófokon (Somogy vm.) Weisz Lipót (1905–1913), Sümegen (Zala vm.) 1891 és 1944 kö-

290 *A bold. Szűz Mária ezen kegyképe Irhonból származott a győri székesegyházba, hol is 1697-ki márcz. 17-kén ezrek szemeláttára vérrel verejtékezett: Imádság a győri vérrel verejtékező szűz Mária képe előtt* (Győrött: [Nyom. Sauervein G.], 1876). Szeged, Móra Ferenc Múzeum, Bálint Sándor-hagyaték, említi: *Bálint Sándor* 2010, 397. sz.

291 *Mennyei Istenes ének: A menekülő szent család Egyiptomba futásáról,* Kiadta: Kenderessy DANYI Péter Pál, Szöllös-Györök (Somogy m.) (Kaposvár: [Kéthelyi M. nyomdája], é. n.), EZSH.

292 A Czéh-nyomdáról bővebben: HELLE, *Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó...;* SERFŐZŐ Szabolcs, „Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből", *Ars Hungarica* 26 (1998): 458–466. Egy példa a Czéh-nyomda termékei közül, melyben a méltán híressé vált *Nyugodjál már, virágom...* kezdetű Mária-siralom – legutóbb: *Mária Anya,* 437. sz. – is olvasható: *Három Istenes énekek és egy ájtatos imádság a' Jézus' fájdalmaihoz* (Magyar-Óvárott: [Czéh Sándor szab. könyvnyomdájában], 1847), EZSH.

293 *Mennyei Istenes énekek. Részletek leirása a Szent Család egyiptomi futásából: Azon csoda dolgokról melyek a Szent Családdal az utban történtek* (Marczali: [Mizsur Ádám nyomdája], é. n.), EZSH.

294 *Új Énekek, litánia és ima: Májusi hangok* (Mezőkövesd: [Balázs-nyomda], é. n.). Említi: LENGYEL, „Szűz Mária alakja...", 139.

295 Ebben a nyomdában látott napvilágot a *Meghaltam én népemért...* kezdetű nagypénteki Krisztus-siralom, amelyet élőszavas hagyományban Fedémes (Heves vm.) községben fedezett fel Erdélyi Zsuzsanna. Kiadás: *Mária Anya,* 312–313. sz.; forrás: *Uj istenes énekek a szent kereszthez és a fájdalmas Máriához,* 8. (Miskolczon: [Nyomtatta Rácz Ádám], é. n.), EZSH.

296 *Négy szép új istenes ének* (Nagy-Kanizsán: [Wajdits József könyvnyomdája], 1864), EZSH.

zött Horvát Gábor, Szabadkán (Bács-Bodrog vm.) Székely Simon nyomdája és könyvkereskedése 1885 és 1909 között, Szegeden Grünn Orbán 1801 és 1855 között,[297] Burger Zsigmond 1855 és 1885 között és Engel Adolf 1885-ben tartott fenn könyvsajtót, végül a Fürtös Testvérek nyomdája 1893 és 1895 között működött,[298] valamint Traub Brunó és Társa nyomdája[299] 1806 és 1944 között bocsátotta ki termékeit. Szentesen (Csongrád vm.) Cherrier János (1871–1882) és Sima Ferenc (1884–1894) nyomdája sokszorosította a ponyvákat. Szirákon (Nógrád vm.) Gallovich Jenő nyomtatott vallásos ponyvákat 1897–1898-ban. Tornalja községben (Gömör-Kishont vm., ma Tornaľa, Szlovákia) 1902–1905 között működött Vitriol I. nyomdája. Ungvárott Földesi Gyula 1907 és 1944 között, Vácott Plessel (Plöszl) Lipót 1823 és 1864 között adta ki termékeit. Pozsonyban Schreiber Alajos nyomdája 1852 és 1871 között több mariazelli vonatkozású ponyvát készített.[300] A rózsafüzér-áhítattal és társulatokkal kapcsolatban Barna Gábor szerint a következő nyomdák bocsátottak ki áhítati irodalmat, melyekről feltételezhető, hogy más témájú vallásos ponyvákat is kiadtak: Baján (Bács-Kiskun vm.) Nánay Lajos (1855–1913), Egerben Szolcsányi Gyula, Felsőőr (Oberwart, Vas vm.) településen Ludwig Schodisch (1876–1910), Gyöngyösön (Heves vm.) Simon Dénes, Jászapátiban (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) id. Imrik József (1903–1913), Jászárokszálláson a Nigrinyi Ferenc kézisajtója (1908–1913), Keszthelyen Sógor György (1870–1884) és Treffler Ferenc, Miskolcon Braunn Henrik (1907–1913), valamint Szelényi és társa nyomdája, Szombathelyen – az említett Bertalanffy-nyomda mellett – a Seiler Henrik könyvkereskedés sajtója 1858 és 1921 között, végül Szabadkán Bittermann József (1844–1909) nyomdája.[301]

297 Több ponyvanyomtatvány Grünn János nyomdáját tünteti fel keletkezési helyül, pl. *Grünn János féle könyv- és kőnyomda Szegeden. 1857.* (EZSH), elején hiányos, szakadt féllapokkal, szövegeit kiadta: *Mária Anya,* 318, 399, 303. sz. *Szép ájtatos énekek a boldogságos Szűz Máriához* (Szegeden: [Nyomatott Grünn Jánosnál], é. n.), EZSH, egyik énekét kiadta: *Mária Anya,* 484. sz.

298 *Legújabb 5 szent énekek Havi Boldog Szüz Mária tiszteletére,* Összeszedte: Papp Imre, Kun-Majsán (Szegeden: Báró Jósika-ucza 8. sz. [Nyomatott és kapható Fürtös testvérek könyvnyomdájában], é. n.). Egyik énekét közli: Bálint, *Szeged-Alsóváros...,* 169.

299 *Istenes énekek a szent kereszt tiszteletére,* Kiadja: Bakos Antal (Kun-Félegyházán: [Szegeden, [Nyomatott Traub B[runó] és Társánál], é. n.), EZSH.

300 Medgyesy S., „Mariazell a magyarországi ponyvairodalomban".

301 A névsort közli: Barna, *Az Élő Rózsafüzér társulata...,* 162. E fejezetben az egyes nyomdahelyek működési idejét a *Clavis Typographorum Regionis Carpathicae* adatbázisból merítettük, hozzáférés: 2024.07.24, https://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/egyszeru.php.

Szelestei N. László

Vallásos kiadványok és ponyva a 18. században

2023 novemberében azzal készültem a ponyvakonferenciára, hogy a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban[1] szerzett ismereteimet rávetítettem a 18. századi ponyvakutatás jellemzőire, a ponyva fogalmára. Kíváncsi voltam arra is, vajon mennyire volt jelen az apró vallási kiadványokban az „igényes irodalom". Vajon mekkora védjegyet jelentett e kiadványoknak az egységes szakrális kultúra, és hozzájárultak-e ezek ennek a kultúrának és a belőle fakadó erkölcsi és esztétikai ízlésnek a terjesztéséhez. Míg ezeken meditáltam, a láthatáron mindig feltűntek az irodalmi formát használó (verses) oktatási segédanyagok: jó ügy érdekében keletkezett, nevelési célokat szolgáló, didaktikus rigmusok, melyek nemcsak a hitoktatásban, hanem az oktatás más területein is jelen voltak.

A magyar szakszócikkekben és tanulmányokban a ponyvakiadványokra az alábbi jellemző vonásokat találtam: kis terjedelem, ponyváról terjesztés, olcsó ár, magas példányszám, szélesebb társadalmi rétegekhez eljutás. Vajon a vallási és világi témájú ponyvák esetében megegyeznek-e ezek a sajátosságok? Abban a szakirodalom egyetért, hogy a *ponyva* elnevezés a 19. századtól kezdve egyre inkább az „aljirodalmat" jelenti. Bár jó tartalmú és igényes formájú, szélesebb társadalmi rétegek művelődését segítő apróbb kiadványok a nyomdászoknak továbbra is fontos bevételi forrást jelentettek, de a ponyva szó jelentéstartományából ezek kiszorultak. A szó tartalmának változásairól a továbbiakban nem ejtek szót. Mostani fejtegetésemben nem térek ki a gazdasági (és egyéb ismeretterjesztő) irodalmi kiadványokra sem.

Az egyházi irodalmi művek a 18. század második felétől egységesen kiszorultak az irodalom szűkebb fogalomköréből, a kiadványok jellegétől függetlenül. A fejlődéselvű szemlélet ettől kezdve mellőzte egy-egy korszak irodalmának vizsgálatakor a vallási irodalmat – a nem magyar nyelvű (köztük a latin nyelvű)

1 A kutatócsoportról bővebben: https://ppke.hu/elkh-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutatocsoport.

magyarországi irodalmakkal és az alkalmi kiadványokkal, illetve műfajokkal együtt, minőségre való tekintet nélkül. Nem vette figyelembe a múltban keletkezett értékes és későbbi korok irodalmi gyakorlatában használatos, azaz ott is jelen lévő vallásirodalmi műveket sem, például a gyakran remek darabokat tartalmazó, külön füzetben megjelent népénekeket, amelyek folyamatosan elhangoztak liturgikus és egyéb közösségi alkalmakon. Pedig itt nem esetleges, egyéni olvasásról van szó, hanem százezrek átélt, hangos szövegmondásáról, énekéről: anyanyelven, gyakran latinul. (Nota bene: a keletkezés utáni századokban ismételten kiadott világi műfajok, például a széphistóriák hatásmechanizmusa némileg hasonló ehhez.) Az irodalmi folyamatok leírásában nem kapnak szerepet ezek az állandóan funkcióban lévő művek, pedig ez a folyamat élő organizmus, élő művekkel, akár újonnan keletkeztek azok, akár régebben. A régebbi művek használati csatornákban átfolynak későbbi korokba. Szándékom szerint ebben a folyamatban szemlélem 18. századi irodalmunkat, visszahelyezve abba a témája, nyelve vagy alkalmi jellege miatt sokáig kitagadott irodalmat is.

Néhány példával érzékeltetem mondandóm lényegét. Ezért már most felsorolom a vallási irodalom néhány 18. századra jellemző vonását. Magyarországon sok volt a főpapok által meghívott nyomdász. Kiadványaik jelentős része egyházi intézmények, vezetők szándéka szerinti és alkalmi jellegű volt: leggyakoribb cél az áhítat felkeltése, táplálása és a tanítás. A megrendelők magas műveltségűek, azt feltételezem róluk, hogy a szakralitás környékére nem engedtek bóvlit. (Talán részben bizonyítani lehetne ezt azzal, hogy a nyomtatványokban közzétett, cenzúrázott szövegek rendezettebbek, átgondoltabbak, mint például a kántorkönyvekben található párjaik.) Az igényességet nem írhatta felül a nyomdász üzleti szempontja vagy a tartalom – ma általunk sokszor kívánatos – „kevertsége". A kiadványok gyakori jellemzői: nagy példányszám, alacsony árak, sokszor ingyenes, az egyházi hierarchikus szervezet mentén történt terjesztés.

A világi közköltészet (valamint elbeszélő irodalom) és a ponyvairodalom kapcsolata jobban kitapintható, mert jobban meghatározhatta az érdeklődés és az érdekesség azt, hogy a nyomdász miben látott üzletet.

A továbbiakban főleg azokra a vallási kiadványokra figyelek, amelyeket a szakirodalom jellegük és széles körben való elterjedtségük miatt tárgyalni szokott a ponyvák között. A 18. századi anyanyelvi vallási irodalom azon termékeiről lesz szó, amelyek a ponyva szó említett jellemző vonásait (vagy jellemzőbb vonását) tartalmazzák. Az alkalmi, használati jellegből adódó különbségek miatt bizonyos műfajok egyáltalán nem helyezhetők el a ponyva fogalma alá (például egy-egy prédikációt tartalmazó füzet).

Tüskés Gábor és Knapp Éva 1985-ben, Tüskés Gábor doktori disszertációjára támaszkodva a vallási irodalomnak elsősorban formai kritériummal körülhatárolt kiadványcsoportját (a ponyvafüzeteket) rendszerezték időben, tartalom és egyéb szempontok szerint, kimutatva azok sokszínűségét.[2] Ők is szembe találkoztak a vizsgált anyag tágítási és szűkítési lehetőségeivel, a vizsgált forrástípus fennmaradásának esetlegességével. Én most áhítati irodalmi kiadványokra hasonlítom rá azokat a sajátosságokat, amelyekkel – miként már bevezető mondataimban is felsoroltam – jellemezni szokás a ponyvákat: kis terjedelem, sajátos terjesztés (közös jellemzésül: ponyváról, engedély nélkül), az olvasói igények kielégítése, olcsó ár, magas példányszám, a nyomdász számára haszon, szélesebb társadalmi rétegekhez eljutás. Eközben kiemelem a vallási ponyváknak tartott kiadványok sajátosságait.

Kis terjedelem: maradjunk a füzetnyi méretnél. Gyakori a *Két, Három, Négy, Öt [...] szép ének* vagy hasonló címmel megjelent népénekközlés. Ezek szinte teljesen megfelelnek a ponyvákról felsorolt sajátosságoknak. Nem véletlen hagytam ki imént a jellegzetességek közül a (később a ponyvára általánosan jellemzővé vált) művészi igénytelenséget. El kell gondolkodnunk azon, hogy ezek közt az énekek közt elsőrangú himnuszok akadnak jó fordításban, továbbá jól megkomponált művek. Előfordul, hogy egyidejűleg nagyobb gyűjtemény kiadásának egy részéről, esetleg csak egyetlen tételéről van szó. Például az Oltáriszentség tiszteletének terjesztésével együtt bizonyos énekek, köztük Aquinói Szent Tamás himnusza, himnuszai (és más himnuszfordítások) „brosúraszerű ” füzetekben juthattak el a katolikus vidékeket behálózó Oltáriszentség-társulatok (és más társulatok) olvasni tudó tagjaihoz, nemcsak úgynevezett „nagy énekeskönyvekben”. Így volt ez kiemelt ünnepségeken, például szentévek alkalmával vagy a Szent Jobb 1771-es hazahozatalakor is. Az ilyen kisméretű füzetek hozzájárultak ahhoz, hogy legalább a 18. században jelentősen megszaporodtak és közismertté váltak bizonyos ünnepi alkalmak énekei, imái, köztük sok igényes, jó színvonalú irodalmi alkotás. A ponyva felsorolt ismérveit nem találhatjuk meg ezeknél a kiadványoknál. A terjesztést egyházi szervezetek/vallásos társulatok végezték. Nem árulták, hanem szétosztották a felsőbb hatóság (püspökség) vagy társulatot irányító szerzetesek által készíttetett nyomtatványokat, azok költségeit mint megrendelők ők viselték, és természetesen a tartalmat, a tartalom formáját is ők határozták meg. A tartalom minőségéről csak a művek ismeretében illik véleményt mondanunk. Bizonyára nem véletlen, hogy Babits Mihály és Sík Sándor a 20. században a sok-

2 Tüskés Gábor és Knapp Éva, „Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 415–436.

féle, füzetecskékben megjelent változatok variánsait is felhasználva készítették himnuszfordításaikat.[3] A magyar költészet, a magyar műfordítás történetének alaposabb megismeréséhez ezen kiadványok tartalmának számbavétele nagyban hozzájárulhat.

Szólok még (röviden) a katekizmusokról. A kalendáriumok mellett a 18. században ezt a kiadványtípust forgatta a legtöbb olvasó.[4] A század második felében mindkettő „mellékletet, mellékleteket" tartalmazott. Külsejükben, terjedelmükben, a nyomtatás minőségében hasonlítanak egymásra. Alapkülönbség, hogy a kalendárium évente megjelent, a katekizmust legfeljebb a tankönyvként való használata közelíti ehhez. Tartalmukban nagyon különböznek. A kalendarista az 1761. évi győri kalendáriumban így írt: „a Kalendáriom nem imádkozó, hanem napokat, időket mutató Könyvecske: én is tenéked idődet mulató dolgokat írok ". A kiadványhoz csatolt toldalékot egészében, vagy annak egy részét külön is árulták a vásárokban. Ismét csak egyetlen példát említek: a nagyidai cigányokról többször verses leírást találunk kalendáriumok mellékletében és ugyanazt külön füzetben *Cigányok végső romlása* címmel.[5]

A sokféle katekizmus közül a század második felében legelterjedtebbről, a *Kérdező könyvecske*[6] címűről megemlítek néhány adatot. A Keresztény Oktatás Társasága könyveként a jezsuiták kateketikai missziói alkalmával osztogatott kötetek alappéldányát egy nagy formátumú, a magyarországi művelődésre is jelentős hatást gyakorló jezsuita szerzetes, Ignaz Parhamer állította össze. Ő szervezte a

3 Babits Mihály, ford. és magy., *Amor sanctus,* A Magyar Szemle könyvei 6 (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1933[1]); Sík Sándor, *Himnuszok könyve: A keresztény himnuszköltészet remekei latinul és magyarul* (Budapest: Szent István Társulat, 1943[1]).

4 Vö. Gárdonyi Albert, „A XVIII. század legkeresettebb könyve", *Magyar Könyvszemle* 65 (1941): 232–244; Szelestei N. László, „Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon", *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1980): 475–516; másodközlésként: *A megváltozott hagyomány: Folklór, irodalom, művelődés a XVIII. században. Tanulmányok a XVIII. századról,* szerk. Hopp Lajos, Küllős Imola és Voigt Vilmos, 313–363 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet–ELTE Folklore Tanszék, 1988); Szelestei N. László, „A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon", in *Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában,* szerk. Szelestei N. László, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 28, 127–137 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport–Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2020). Tanulmányom adatai nagyrészt az ebben a jegyzetben idézett tanulmányaimból származnak.

5 A cigányokról szóló leíró és epikus ponyvaszövegek forráskiadása: MVP II. II. 6. fejezet. [szerk.]

6 A *Kérdező könyvecske* 1758. évi (első, magyar nyelvű énekekkel bővebben ellátott) kiadása: *A' Jesus Társaságából való Canisius Péter által egybe-szedetett és három iskolára el-osztatott keresztény hitnek öt fő tzikkelyeiről közönséges és szükséges kérdések könyvetskéje, mellyben előre botsáttatnak a Boldogságos Szűz Mária Keresztény Oktatás Társaságának rendtartási és búcsúi, a gyermekek óráival. Utollyára pedig az egész kereszténi tudomány rövid sommában szép énekes nótájú versekbe foglaltatik, és külömb-külömbféle sátoros ünnepekre való énekekkel megbővíttetik (*Győrben, Streibig Gergely János, 1758), XVI, 184 l.

vasár- és ünnepnapi, templomi katekéziseket a század közepétől a társulat megalakításával és társulati könyvével. A kötet gyakori kiadatásával és szétosztásával nemcsak a szülőket, hanem az idősebbeket és a szülőket is elérte. Parhamer (akinek tevékenységével más alkalommal foglalkoztam[7]) legfontosabb feladatnak a tudatlanság felszámolását tartotta. Nemcsak hitbéli területen. Módszere más, mint a barokk kor korábbi korszakában volt, ő tömören így fogalmazott: „in docendo potius, quam movendo versatur"[8] (inkább tanítással, mint megindítással dolgozunk). A 18. század második felében a bécsi udvar éppúgy támogatta tevékenységét, mint hazai megyéspüspökeink. A kutatás persze sokkal nagyobb figyelmet fordít a fejlődéselvűség folyamatába illeszthető, a jezsuiták kiszorítására, illetve kiszorulására utaló jelenségekre, mint építő tevékenységükre. A Parhamer-féle Keresztény Oktatás Társasága az alapítást általában megelőző kateketikai misszióval, szétosztott társulati könyvekkel, aztán rendszeres kateketikai oktatásokkal, a szerveződés által tartott szertartásokkal rányomta bélyegét a megújult katolicizmusra. A magyar nyelvű társulati kézikönyv megjelenési helyei: Győr, Sopron, Pozsony, Bécs, Nagyszombat, Buda, Kassa, Kolozsvár, Pécs, Kalocsa. 79 magyarországi kiadást vehettem kézbe, ebből magyar nyelvű volt 34. A magyar nyelvű kiadások összpéldányszáma hat számjegyű lehetett. Néhány adatunk van a szétosztott példányok mennyiségéről: Jánosi Gyula a hitoktatási missziókról idézte a jezsuiták *Annuae Litteraeje*nek adatait. Eszerint:

> Győregyházi megyében 1749-ben 54 plébánián mintegy 25.000 katekizmust osztanak szét. 1750-ben 24 plébánián 30.000 és 1751-ben a tóközi és mosoni kerületben 7.000 példány kerül szétosztásra.[9]

A *Kérdező könyvecske* állandó része a *Gyermekek órái* című verses tanítás (Ignaz Parhamer szerzeménye), amely öt részben ad viselkedési szabályokat. Magyarra

7 A 4. jegyzetben említett „A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon", és az „Ignaz Parhamer jezsuita szerzetes szerepe az oktatás és nevelés lehetőségeinek kiszélesítésében"című tanulmányaim megjelentek az alábbi kötetben: Szelestei N. László, *Költészet, prédikációk, hitélet a 18. századi Magyarországon: Tanulmányok,* Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 34, 215–224, 205–213 (Budapest: HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2024).

8 Az idézet forrása: *Idea missionis catecheticae* a P. Ignatio Parhamer Societatis Jesu primum Viennae coeptum, tum vero partim ab eo, partim ejus successoribus et sociis per Universam Austriam, Styriam, Carinthiam, Salisburgum, atque nunc magna ex parte jam per Hungariam introductae et propagatae (Jaurini: Streibig, 1759), 8.

9 Jánosi Gyula, *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán,* Pannonhalmi füzetek 17 (Pannonhalma, 1935), 19.

néhány éven belül kétszer is lefordították, fordítástörténeti szempontból ez külön jelentőséget ad neki.[10] (Eddig külön füzetben csak német nyelven találtam meg a művet.) Illusztrálásként idézem Parhamer ezen nemes szándékú és hasznosnak bizonyult verse harmadik részének egyik magyar fordítását:

Harmadik óra, Ebédnek órája

Ebéd, és vatsora, mikor már közelget,
Vigyáz, hogy meg-tartsád [!] ezen intéseket:
Ne kiálts ételért parasztok modgyára,
Irj, olvass, 's tsendessenn várakozz azokra.
Méglen az asztalra fel-teszik az étket,
Addig te szép tisztán mozd-meg [!] kezzeidet;
Szokott imádságot mond-el értelmessen,
Szemed, kezed, lábad maradgyon tsendessen.
Az asztalnál első, a' tálban ne kapdozz,
Hanem kérj mint illik, 's még-adnak, várakozz.
Könyököddel te ne támaszkodgy asztalra,
A' szádat, fogadat, mozgazd [!] tsinosságra.
A' mi jó gyermekek tétetik tányérra,
Azt ő el-metélli apró falatokra;
Ha másnak jutand-is job falatt a' tálból,
A' miátt nem dúl fúl, 's nem morog haragból[11]

A vallásos kiadványokban nem ritka az ilyen didaktikus rigmus. Akármennyire is találó a megfogalmazás, akármennyire jó segédeszköz az oktatásban, a szerzői szándék sem irodalmi, az is csak annyi, hogy irodalmi formába öltözteti a mondandót. Kérdés, egyáltalán kell-e, szabad-e ezeket a rigmusokat irodalomnak nevezni. Én hajlok arra, hogy ne illessem őket irodalom szóval. Ezek a verses rámára vont hittételek hasznos oktatási, nevelési célt szolgáltak, azt gondolom, az irodalom kritériumaitól eltérő szempontok szerint kell minősítenünk őket.

10 „A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága..." című tanulmányomban (4. jegyzet, 135–137) a *Kérdező könyvecske* egyéb verseinek néhány strófáját (német alapváltozatot és a kétféle magyar fordítást) mintaként közöltem.

11 *A' Jesus Társaságából való Canisius Péter által egybe-szedett, és három iskolára el-osztatott keresztény hitnek ött fö tzikkelyeiről közönséges, és szükséges kérdések könyvetskéje; melly azon német nyelven kibotsátott könyvetskéből magyarra fordittatott, melyből míg a felséges királyi magzatok is hertzegek, és hertzegnék az hit ágazatit tanullyák (*Nagyszombat: Akad,, 1756), 123–124, 123.

A katekizmus-kiadások nem katekizmus-részeit jól elkülöníthetjük a ponyváktól, de a kalendáriumok szórakoztató, az olvasót megnyerni akaró mellékleteitől is. A szerzői, kiadói szándék merőben más. A kalendáriumi mellékletek többsége, éppúgy, mint a ponyva, gyönyörködtetni akar, a szerző és nyomdász haszonra törekvés reményében készíti azokat. A katekizmusok nemcsak szerzői szándékban mások, terjesztésük is más: ingyenes szétosztás. Tartalmuk meghatározói felettes egyházi szervek, egyházi személyek; a kiadások célja erkölcsi tanítás, a hitélet serkentése, a köznép szokáskultúrájának javítása. Ugyanezt tapasztaljuk a társulatok, intézmények különböző alkalmakra készített némely ajándékkönyvét vagy apró kiadványait (például szentképek, hónapos szentek) vizsgálva. A 18. század vége előtt ritkán fordult elő, hogy a nyomdász vallási kiadványokat haszonszerzés érdekében, az egyházi feletteseket megkerülve készített. Nem vizsgáltam, hogy ez megtörtént-e a búcsújáró helyek (elsősorban) történeti leírását tartalmazó kiadványok esetében.

Mindezeket figyelembe véve azt állítom, hogy a 18. századi vallásos kiadványok nem vagy csak különböző kikötésekkel sorolhatók a ponyva fogalma alá. Eltérnek attól, mert a tartalom meghatározói, a kiadás megrendelői egyházi felettes szervek, szerzetesek; a megjelentetett művek létrehozóinak, kiválasztóinak, ellenőrzőinek is ők tekinthetők. Ezért bizonyára csak ritkán kerülhetett sor igénytelen tartalom közreadására. Közülük a ponyvakiadásokhoz leginkább hasonlókat is szétosztással és nem árusítással terjesztették. A nyomdásznak, a közönség igényének csak az újra kiadásokban lehetett szerepe. A kiadás célja áhítati művek közzététele esetében a hitélet serkentése, hitbéli ismeretek adása, a vallási közösség erkölcsi- és viselkedéskultúrájának emelése volt.

[P. S.] Vizsgálódásaim közben érdekes esetekkel találkoztam. Mivel a ponyvakonferencia színhelye az Irodalomtudományi Intézet volt, és mivel hasonlóság áll fenn az általam elmondottakkal, felidézem Gyalogi János verses irodalmi tréfálkodását. A jezsuiták 1734. évi újévre megjelent xeniumába (ajándékkötetébe) a nagyszombati székesegyház jezsuita szónoka az egyetem és kollégium rektorának, Fitter Ádámnak címezve az intézményről, jellegzetes alakjairól egy tucatnyi nyomtatott leoninust helyezett el titokban. A szokatlan, kellemes versformán meglepődtek a jezsuita atyák, de néhánynak a tartalma (és talán illetlen formája, tudniillik: a latin hexameterek sorközben és sorvégén rímelnek) miatt sokáig próbálták kideríteni a versek szerzőjét.[12]

12 Gyalogi egyik rímes hexameterét közlöm a 7. jegyzetben megjelent kötetben: Szelestei N., *Költészet, prédikációk, hitélet…*, 25.

Knapp Éva

Egy ponyvakolligátum tanulságai

A populáris kultúrához sorolható kiadványok egyik Európa-szerte évszázadokon át kedvelt típusa az úgynevezett ponyvanyomtatvány. A rövid terjedelmű, a 19. század második feléig jobbára nyolcadrét vagy ennél kisebb formátumú, a hiányos impresszumok miatt könyvészeti kiadássorozatba nehezen vagy alig rendezhető olcsó füzetek sérülékenyek és veszendők voltak, ezért gyakran kolligátumokká rendezték őket.[1]

A ponyvakolligátumoknak alapvetően két típusa különíthető el. Az egyik, „profi"-nak mondható változatot a könyvgyűjtők alakították ki a 19. században, akik megőrzési szándékkal könyvkötőkkel készíttették el aprónyomtatványaik egybeköttetését (miscellanea, varia). Ezekben a kötetekben a „ponyvák" gyakran keveredtek más kisnyomtatványokkal, köszöntő, üdvözlő, halotti vagy egyéb kiadványokkal. Ritkábban egy-egy tudós gyűjtő, mint például Toldy László történész (1846–1919), az azonos típushoz tartozó kiadványokat időrendbe sorolva köttette össze könyvtára számára.[2] A másik fajta kézzel, cérnával összevarrt „népi" kolligátumforma egyaránt szolgálta a megőrzést és a ponyvák folyamatos használatát. Utóbbiak érintetlen fennmaradását – az előbbiekkel szemben – több körülmény nehezítette/nehezíti, így elsősorban a többnyire rendszeresen igénybe vett nyomtatványok gyakori sérülése, lapok, ívek kiesése, elhasználódása, valamint a tulajdonosok halálát követő esetleges feleslegessé válásuk, némely esetben egyes füzetekre történő szétbontásuk után kereskedelmi áruba bocsátásuk, és pontszerűnek tekinthető köz- és magángyűjteményekbe kerülésük.

1 A „gyékényes" kiadványok egymáshoz összekötését, megőrzési célzatú kolligálását 1792-ben Fabchich József, és mások így például Sándor István és Mátyási József ösztönözték. Vö. Gálos Rezső, „Fabchich József a nyelvemlékek és a ponyvairodalom új kiadásáról", *Magyar Nyelv* 29 (1933): 105; Pogány 1978, 365.

2 Ezek a kötetek részben magántulajdonba kerültek, kutatásuk gyűjtői engedélytől függ.

A ponyvák a 19. századtól a gyűjtők[3] és a kutatás kedvelt dokumentumaivá váltak,[4] egyetemi doktori disszertációk készültek róluk,[5] és ma már – ugyan még a feltöltés kezdeti állapotában – adatbázis *(Magyarországi populáris nyomtatványok 17–19. század)* segíti az eligazodást.[6] Ugyanakkor a ponyvakolligátumokról a legritkább esetben készültek dolgozatok.[7] Ennek oka mindenekelőtt abban kereshető, hogy könyvészeti, irodalom- és művelődéstörténeti szempontból a vizsgálatok alapegységét nem az összevarrt ponyvák, hanem egy-egy kisnyomtatvány jelentette/jelenti. Így például még a Bálint Sándor hagyatékából feldolgozott vallásos ponyvanyomtatványok bibliográfiájának keretszövegeiben sincs említés a gyűjtőkötetekről, mint a valamikori használat egységeiről, annak ellenére, hogy a közölt címlapfelvételek egy részén kirajzolódnak az összevarrásra utaló egykori tűnyomok.[8] Ezt a helyzetet a ma már szétbontásra nem kerülő kolligátumok elektronikus könyvtári/múzeumi feldolgozása (MARC21) úgy igyekszik korrigálni – mivel a kézbevétel során mindig a megbontatlan egész kötet „mozog" –, hogy a kolligátumról összefoglaló leírás készül fiktív címmel, mely magában foglalja az egyes dokumentumokat is. A gyűjtőkötet részeiről mint önálló bibliográfiai egységekről természetesen külön-külön felvétel készül, és ebben következete-

3 A ponyvafüzetek egykori gyűjtőire a possessor-bejegyzésekből következtethetünk. A kiadványokban például többek között a következő nevekkel találkozhatunk: Jankovich Miklós, Szüry Dénes, Ballagi Aladár, gr. Széchényi Ferenc, id. Szinnyei József, Horváth Ignác (bencés szerzetes, majd 1876-tól könyvtáros), Perényi József (piarista szerzetes, irodalomtörténész). Vö. TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, „Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből", *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 415–436, 417, 8. jegyzet. Legutóbb a Központi Antikvárium 164. aukcióján (2023. december 8.) öt 18. századi restaurált, védőborítóval ellátott ponyva került árverésre.

4 Így pl. Adalbert RIEDL és Karl M. KLIER, *Lied-Flugblattdrucke aus dem Burgenland* (Eisenstadt: Rötzer, 1958); POGÁNY 1959; VARJAS Béla, „Irodalom és folklór határmesgyéjén (Vázlat énekes epikánk életrajzához)", *Helikon* 13 (1967): 27–40.

5 VÁMOS Éva, *18. századi ponyvairodalmunk néhány kérdése,* Disszertáció (Budapest: ELTE 1969); TÜSKÉS Gábor, *Fejezet a 18. századi vallási ponyvairodalom történetéből,* Disszertáció (Budapest: ELTE, 1984).

6 *MPNy,* https://ponyva-lendulet.iti.btk.mta.hu/ponyvakataszter_list.php (2024-01-04)

7 Ilyen például Borsa Gedeon 1981-ben megjelent könyvtörténeti tanulmánya, mely Nürnbergben a Martin Endter által kiadott tizenkét magyar nyelvű kiadványból készített, Münchenben őrzött 18. századi gyűjtőkötetet mutat be, melynek eredetét nem sikerült felfedni. BORSA Gedeon, „18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötete Münchenben (Martin Endter kiadványai Magyarország részére)", *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981* (1983): 379–409; A helytörténeti irodalom érdeklődésére utal például a Csorba Béla által röviden ismertetett, tűvelcérnával csonka formában be/összevarrt, és később megsérült két 19. századi délvidéki füzet-együttes rövid ismertetése. CSORBA Béla, „Két vallási ponyvakolligátum", *Évkönyv* 8 (Topolya: Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság, 2018): 137–146.

8 Vö. *Bálint Sándor* 2010.

sen utalás történik az egyben tartást biztosító fiktív címre. E könyvészeti gyakorlat segítségével a kolligátumhoz tartozó egy-egy önálló bibliográfiai egység megőrzi a valamikori használatot rögzítő szöveg-„környezetet" is. A közgyűjteménybe került, elsődleges használatból „kiesett" ponyvakolligátum e könyvészeti gyakorlat segítségével – egy bizonyos szinten – továbbra is megőrzi „múltját", saját történetét.

Az antikvár kereskedelembe és/vagy magánkézbe került gyűjtőkötetek tulajdonosai azonban – jelenlegi ismereteim és tapasztalataim szerint – még ma is ritkán tartják érintetlenül együtt a kolligátum formában fennmaradt ponyvákat. A szétbontás során az egykori gyűjtemény rendszerint tovább károsodik, mivel a tulajdonosok jobbára csak az egy-egy teljes terjedelmű, azaz sértetlen nyomtatvány megőrzését, restauráltatását, védőborítóval történő ellátását tekintik fontosnak, a hiányos ponyvák jelentős részétől megválnak, ezeket többnyire egyszerűen eldobják.

Antikvár környezetből vált ismertté az az elhasznált, piszkos, eredetileg zöldre festett vastag papírborítóba foglalt, tűvel-cérnával összevarrt, 18. századi és 19. század első feléből való kizárólag német nyelvű,[9] katolikus használatra szánt énekponyvákat tartalmazó kolligátum, melynek – tekintettel elnyűtt állapotára – nem tervezték a szétbontását, restauráltatását és az eladását sem. A tartalom áttekintését[10] és behasonlítását követően a nyolcadrét formátumú, négy (tizennégy ponyva) és két levél (egy ponyva) terjedelmű, nyomtatott füzetekből álló gyűjtemény[11] érdemesnek bizonyult önálló vizsgálatra.

Ez az intenzíven használt ponyva-együttes több tekintetben is raritásnak bizonyult. Eredete és provenienciája ugyan ismeretlen maradt az első ponyvára kézzel ráírt két „1802"-es évszám és a „Paulacher m.p." bejegyzés ellenére, mivel nem található adat a név mögött rejtőző feltételezhető tulajdonos személyére, és az is-

9 A magyarországi német nyelvű ponyvák önálló vizsgálata a kezdeti számba vétel ellenére – pl. Riedl és Klier, *Lied-Flugblattdrucke…* – még várat magára, annak ellenére, hogy ezt a témát ismeri a kutatás. Vö. pl. Papp Bernadette, „A magyarországi német nyelvű vallásos ponyvák tematikai csoportjai", in *„Szent ez a föld…": Néprajzi írások az Alföldről,* szerk. Barna Gábor, Mód László és Simon András, 99–111 (Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék, 2005). Papp Bernadette szerint e hivatkozott dolgozat alapja az Országos Széchényi Könyvtár négyszáz német nyelvű magyarországi keletkezésű ponyvája. A rövid dolgozat azonban mellőzi a jelzeteket és a katalógusadatokat; időben körülhatárolatlanul a 19. századra hivatkozik, úgy, hogy a kiadványok megjelenési körülményeit egyáltalán nem vizsgálja. Az erőteljesen szűkre szabott irodalom ismeretét tükröző „felmérésben" a felhasznált ponyva fogalom nagymértékben pontatlan, a tematikus bemutatás pedig sajátos módon elnagyolt.

10 A kolligátum részletező dokumentációját a tanulmány végén *A kolligátum tartalma, hivatkozásokkal a vonatkozó behasonlított nyomtatványokra* című rész tartalmazza. A továbbiakban az egyes ponyvákra e rész számaival történik hivatkozás.

11 Gerincmagassága 18 cm, szélessége 11 cm, a vastagsága 2 cm.

métlődő évszám jelentése sem megfejthető. A gyűjtemény hiányainak feltérképezése után megállapítható, hogy a jelenleg tizenöt füzetből álló kolligátum egykor valószínűleg tizenhét ponyvából állt, s a gyűjtőkötet második és tizennegyedik tagját kitépték, vagy a sok forgatás miatt a varrás mentén elszakadtak az ívek, lapok, majd kiestek és nyomuk veszett.[12]

A tanulmány alapjául szolgáló tizenöt, a címlapján kivétel nélkül fametszettel díszített nyomtatvány sem bizonyult kifogástalanul teljesnek, a harmadik, a kilencedik, a tizenharmadik és a tizenhetedik kolligátum-tag hiányos, s ez a gyűjtemény ötvenegy (két szöveg ismétlődése miatt valójában negyvenkilenc) énekéből összesen kilenc szöveget (mintegy 18%-ot) érint.[13] Lehetséges, hogy egykor ezeket a ma már hiányos ponyvákat használták a leggyakrabban, ugyanakkor az sem kizárt, hogy a fenti szövegek valamilyen más okból hiányzanak. A hiányok tekintetében a német kutatás által dokumentált ponyvák és a bennük közölt énekszövegek elektronikus behasonlítása és összevetése a vizsgált kolligátummal eredményesnek mondható, mivel a hiányzó vagy csonka szövegek jelentős része más ponyvákból,[14] illetve a vonatkozó irodalomból jobbára megismerhetők.[15]

Tovább vizsgálva a hiányokat nyilvánvalóvá vált az is, hogy a tizenharmadik ponyva valamikor egy másik, korábbi kolligátum utolsó előtti[16] tagja lehetett, mivel ennek az elveszett negyedik levele előtt a második és harmadik levél félbetépett állapotban őrződött meg, és a piszkosszürke cérnához képest csaknem fehéren maradt cérnával ezen a ponton további füzeteket varrtak hozzá. A megfigyelést alátámasztani látszik az a tartalmi körülmény is, hogy az utolsó három kolligátum-tag (15, 16, 17) közül az impresszumos első kettő – ellentétben a korábbi füzetek impresszumos füzeteivel, melyek megjelenési helye Sopron, megjelenési ideje pedig 1780–1810 közé esik – Budán, Gyurián János és Bagó Márton nyomdájában készült. A levonható következtetés szerint a hagyományozódás során egy valamikori Sopron környéki kolligátumot vagy annak egy részét ugyanazon vagy a későbbi tulajdonos újra felhasznált, a végén kiegészítette, felfrissítve azt későbbi, 1835 körül megjelent budai nyomtatványokkal. Mindez arra utal, hogy ezek a füzetek fontosak voltak tulajdonosuknak vagy tulajdonosaiknak, folyamatosan használták és kiegészítették őket.

12 A kolligátum gerincénél megszámolhatók a valamikori levelek.

13 A 3. és 17. ponyva közepe (2–3. levél), a 9. második fele (3–4. levél), és a 13. utolsó levele (4. levél) elveszett.

14 Azaz további azonos tartalmú teljes (3, 9), és azonos szövegeket tartalmazó egyéb ponyvákból.

15 13, lásd *A kolligátum tartalma, hivatkozásokkal a vonatkozó behasonlított nyomtatványokra* című részben.

16 A 14. ponyvát kitépték.

A ponyvák közül az impresszummal kinyomtatott füzetek megjelenési helyei (Sopron: 1, 3, 5, 7, 8, 13; Buda: 15, 16) kivétel nélkül magyarországi nyomdahelyek, így joggal feltételezhető, hogy a külsejükben ezektől el nem térő többi kiadvány is hazai nyomdákból került ki.[17] A behasonlítás során könyvészeti szempontból a Magyar Nemzeti Bibliográfia kötetei közül mindössze egyet, a Petrik Pótlások IX. kötetét lehetett érdemlegesen használni, mivel a ponyvák leírása a többi kötetben teljesen formális,[18] egybevetésre nem alkalmas. Minden valószínűség szerint e körülmény miatt bizonyult a tizenöt ponyvából tizenkettő (80%) bibliográfiailag ismeretlennek. Egy további nyomtatványnál (3) Tüskés Gábor ponyvabibliográfiája (1984),[19] kettőnél (3, 13) pedig a Riedl Sammlung[20] elektronikus hozzáférése segítette a Magyar Nemzeti Bibliográfiává emelt Petrik pótkötetbeli (Petrik V 541) azonosítást. A kolligátum első füzetének leírása (1) jelenleg kizárólag Tüskés Gábor ponyvabibliográfiájában található meg.[21] Mindez főként a ponyvanyomtatványok hazai feltárásának elhanyagoltságára és a formalitásokra szorítkozó könyvészeti feltérképezés elmaradottságára utal, mivel elsősorban a jelenlegi német nyelvterületen a vizsgált füzetekből hét esetben (1, 3, 5, 9, 12, 13, 16) ugyanazon tartalmú teljes példányok érhetők el.[22] Unikum ponyvának pillanatnyilag a kolligátumból mindössze három füzet (4, 10, 11) bizonyult. Két további kiadvány (8, 15) szövegeinek nagy része pedig ismert más ponyvákból, így ezekben az ismeretlen szövegek száma mindössze kettőre csökkent. Ez a megközelítés arra figyelmeztet, hogy az elemzett ponyvakolligátum énekeit egykor széles körben kedvelték és ismerték, továbbá viszonylag gyakran jelentek meg ugyanazon ének-összeállítások.[23]

A fentiek tükrében a vizsgálat e pontján elmondható, hogy a kolligátum tartalma irodalom- és zenetörténeti szempontból egyaránt jelentősnek mondható, az egyes füzetek használata széles földrajzi elterjedést feltételez, a szövegek ismerete és hatása figyelemre méltó. Az énekfüzetek címébe a téma általános megnevezésén kívül belefoglalták a kiadványban található énekek számát, s ezt követően közölték kezdősoraikat is. A vallásos ponyva-énekek szokásos, számtalanszor ismétlődő címbeli jelzői *(schöne, neue, geistliche)* itt is feltűnnek, ezek elsősorban

17 Nyomdajelzés mindössze két 19. század első feli ponyván szerepel – 15, 16.

18 A *„Vier schöne Lieder…"* és hasonló című, rövid leírások használhatatlanok könyvészeti célokra.

19 Tüskés, *Fejezet…,* 98–130.

20 Sammlung Riedl, https://findingaids.library.upenn.edu/records/UPENN_RBML_PUSP.MS.COLL.1048

21 Tüskés, *Fejezet…,* 105, nr. 66.

22 Ugyanazon „kiadás"-ból származik kettő (1, 3).

23 Egy-egy ponyva kiadássorozatának összeállítása természetesen lehetetlen feladat.

a kelendőség fokozását szolgálták. Gyakran található utalás a címlapon a nyomtatványok használati alkalmaira (például *Wallfahrt-Lieder*). A búcsúsénekeknél megnevezik, vagy zömmel kikövetkeztethető az a kegyhely, amelyhez az énekek kapcsolódnak, esetenként a konkrét búcsújárás említése is adatolható.[24]

Áttérve a kolligátum tartalmi sajátosságaira, szembetűnő, hogy a vallásos énekfüzetek között található egy impresszum nélküli („Gedruckt in diesem Jahr") úgynevezett világi ponyvanyomtatvány (12) is, melynek három énekszövege megverseli a földművelő és a pásztor életet („Bauernstand"). A füzet címoldalán az énekekhez illeszkedő haránt alakú, elmosódott fametszeten három, egymás mellett álló férfi alakja látható ásóval, kaszával, illetve az állatok terelésére használt kampós pásztorbottal. Eszerint talán nem tűnik fel elhamarkodottnak az a feltételes következtetés, hogy ez a nyomtatvány, és így a kolligátum ősváltozata egy, a 18–19. század fordulóján egy paraszti életformát folytató, olvasni tudó tulajdonosé lehetett.[25]

A tizenöt ponyvából a további tizennégy vallásos énekeket tartalmaz, tematikájuk megoszlik a keresztény év és életvitel, a búcsújárás, valamint a szenttisztelet között. A keresztény életvitelhez kilenc kiadvány sorolható, melyek közül a húsvéti ünnepkörhöz három (7, 8, 15), a karácsonyhoz (advent 6), valamint az utolsó dolgok közül a halálhoz és az ítélethez (13) egy-egy nyomtatvány kapcsolódik. A további négy (3, 5, 10, 17) füzet vegyes énekeket tartalmaz. A három adventi éneket közlő kiadványban (6) két szöveg átlépte a felekezeti határt, mivel katolikus és evangélikus használatból egyaránt adatolhatók. A zarándoklatokhoz kötődő füzetek közül a kolligátum régebbi részéhez három, a későbbi toldalékhoz egy nyomtatvány tartozik. Három ponyvának már a címe (1, 11, 16) felhívja a figyelmet arra, hogy a tartalmat ilyen céllal állították össze, ugyanerről a körülményről egy továbbinál (9) az énekszöveg tudósít. Közülük kettő konkrét zarándokhelyhez (11: Mariazell, Ausztria és 16: Máriaradna, ma Radna, Románia)[26] kapcsolódik, másik kettőnél a címlapok fametszeteiből feltételesen lehet következtetni egy-egy további búcsújáróhelyre, Máriavölgyre (ma Marianka, Szlovákia 1), valamint egy Maria-Steinwurf ábrázolás nyomán valószínűleg Petőfalvára (ma Pöttelsdorf, Ausztria 9). Mindössze egyetlen ponyva köthető a szenttisztelethez, benne három énekkel Szent Flóriánhoz (4), akinek kultusza az adott időszakban

24 Vö. TÜSKÉS és KNAPP, „Fejezet...", 425.

25 Ebből további teljes példányú nyomtatvány ismert a Riedl-gyűjteményből és a berlini Staatsbibliothekből.

26 A búcsújáróhelyet a *Vier neue Zeller-Lieder* (11) címe és a *Drey geistliche Wallfahrts-Lieder* (16) első szövege nevezi meg.

általánosan elterjedt Magyarországon, de a tisztelet emlékeit illetően kiemelkedő fontosságú terület Nyugat-Magyarország.[27]

Érdemesnek tűnt fel külön is áttekinteni a tizennégy vallásos ponyvacímlapot díszítő fametszetet. Az ábrázolások meghatározó ikonográfiai eleme nyolc esetben Jézus Krisztus. Hét képen a szenvedéstörténet (Jézus töviskoronával, 7; Kajafás főpap előtt, 17; a kereszten, 3, 5, 8) vagy az általa ihletett jelenet (Pietà, 15), illetve tárgy (Ferdinánd feszülete,[28] 10) látható, azaz a kereszténység egy-egy központi alapmotívuma. Egy alkalommal az álló gyermek Jézus alakja adventi énekfüzetet (6) díszít, mely a világot megáldó áldó gyermek Jézus ikonográfiai típusának variánsa.

Szűz Mária alakja négy ponyván (1, 9, 11, 16) látható, közülük kettő kegyképábrázolás (Máriavölgy, 1; Maria Steinwurf, 9), egy további fametszet pedig egy búcsús énekfüzeten (11) a felöltöztetett mariazelli kegyszobor legkorábbi variánsát idézi emlékezetbe, mely a 18. század közepe után a magyarországi mariazelli filiációk közül a celldömölki és az óbuda-kiscelli kegyszobor korai arculatát is meghatározta.[29] A 18. század óta közkedvelt, illusztrációként gyakori Magyarország Nagyasszonya-(Patrona Hungariae)-típus (16) szintén zarándoklathoz kapcsolódó énekeket vezet be. Ezek a címlapokra került Mária-illusztrációk arra engednek következtetni, hogy a gyűjtemény összeállítója számára fontos, vallásgyakorlásának egyik központi eleme volt a zarándoklat. Nem tekinthető véletlennek az sem, hogy a kolligátum első füzete éppen egy olyan búcsús ponyva, melyen a máriavölgyi kegyszobrot ábrázoló fametszet a többi füzet díszítésétől eltérően nagyobb méretű, kitölti a címlap nagyobbik felét.[30]

A további két ponyva közül az emberi élet végességére utaló éjfélt mutató falióra-grafika (13) szintén szinkronban áll a füzetben megjelent, az embert utolsó földi dolgaira és az ítéletre figyelmeztető énekeivel. Az egyetlen olyan ábrázolás, mely első ránézésre mintha távol lenne a szöveges tartalomtól, a Szentháromságfametszet (4), ugyanis a ponyvában három Szent Flórián-ének található. Közülük azonban első énekszöveg a Szentháromsághoz fordul segítségért, és ehhez kéri Flórián közbenjárását, így ebben az esetben sem fedezhető fel disszonancia a tartalommal.

27 Szent Flórián Sopron környéki tiszteletéhez vö. Németh Gyula, *Szent Flórián Győr-Moson-Sopron megyében* (Győr: INFO-NET Kft., 1996).

28 II. Ferdinánd magyar királyt és német-római császárt 1619 júniusában megszólító feszület.

29 Szilárdfy Zoltán, Tüskés Gábor és Knapp Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről* (Budapest: Egyetemi Könyvtár, 1987), nr. 61–75; nr. 245–247.

30 A fametszet korábbi megjelenése „S. Maria Tallensis" felirattal: *Marianischer Pilgram [...]* (Presburg: M. Magd. Royerin, 1737): A_{3v}.

Elmondható, hogy a kolligátum füzeteiben a képek és a szövegek kapcsolata teljes mértékben harmonikus, az ábrázolások számottevően felerősítik az énekek mondanivalóját. Mindez arra utal, hogy az ezeket a ponyvákat dekoráló metszeteknek a kiválasztásánál a nyomdák figyelmet fordítottak arra, hogy a címlapot díszítő képek és a szövegek összhangja ne sérüljön.[31]

A kolligátumban – mint erről már szó esett – az önálló szövegek száma ötvenegy, és ebből mindössze kettő ismétlődik, ami a kolligátum összeállítójának következetes figyelmét és gondosságát dicséri. Az *Ihr Sünder kommt gegangen* kezdősorú bűnbánati ének (3, 15) és a *Sey gegrüst zu tausendmal, sey gegrüst* búcsúsének (1, 16) két-két füzetben is megtalálható, az utóbbi szöveg kiemeléséről az egyik ponyvában (1) az egykori tulajdonos a margón háromszorosan, különféle kék színű jeleket használva gondoskodott. A negyvenkilenc további énekszöveg közül a behasonlítás – amint *A kolligátum tartalma, hivatkozásokkal a vonatkozó behasonlított nyomtatványokra* című melléklet tanúsítja – tizenegy (22%) esetben bizonyult jelenleg eredménytelennek.[32] Egy további szöveg behasonlítása töredékes párhuzamos ismeretet jelzett (10, első énekszöveg). A kizárólag ebből a kolligátumból adatolható énekszövegek viszonylag alacsony aránya felhívja a figyelmet a nyomtatványok többedik kiadásból történt magyarországi újabb vagy variáns megjelentetésére is.

A szövegekhez kapcsolódó dallamjelzések[33] száma mindössze hét (14%), ami a kutatás számára éppúgy jelentheti énekelhetőségük közismertségét, mint azt a körülményt, hogy ezek a textusok szolgálhattak például napi magán- vagy közösségi imádságokként is. Ugyanakkor közöttük mindössze egyetlen olyan dallamjelzés található, ami egy másik ponyvában énekszövegként is szerepel (dallamként: 11, szövegként 16). A dallamjelzések közül Szűz Máriához négy, a Szentháromsághoz, Jézus Krisztushoz és Nepomuki Szent Jánoshoz egy-egy kapcsolódik. Ez a körülmény ismételten kiemeli a ponyvák Mária-tiszteletben betöltött elsődleges hangsúlyát. Ugyanígy az a körülmény is, hogy a hét dallamjelzés négy nyomtatványt (5, 8, 9, 11) érint, és közülük egyedül a mariazelli búcsús ponyva (11) az a kiadvány, melynek mind a négy énekéhez társítottak dallamjelzést is.

Végül áttérve a kolligátum használatára, ennek nyomait tanúsítja mindenekelőtt a gyűjtőkötet megviselt állapota, a töredékes fennmaradás, a füzetek hiányzó, illetve meglazult ívei, lapjai, és az egyes füzetekhez tartozó, elsősorban a mar-

31 A vallásos ponyvákat díszítő képek összhangja a kiadványok szöveges tartalmával a 19. század közepétől kezdett el megszűnni. Vö. KNAPP Éva, *Andocs* (Zebegény: Borda Antikvárium, 2020), 83–151.

32 Ez a szám az internetes kereshetőség bővülésével tovább csökkenhet.

33 Lásd a tanulmány végén.

gókon található kéziratos jelzések sokasága. Néhány esetben a használó kijelölte azokat az szövegrészleteket, melyeket énekeltek (8: második ének, 1. szakasz), illetve áthúzott egyes szakaszokat (8: negyedik ének, 1–2. szakasz). A viszonylag hosszú ideig tartó, 1780-tól vagy utána, esetleg 1802-től kezdődő (vagy ekkor új tulajdonos által újrakezdett) folyamatos használatot és becsben tartást jelzi a kolligátum kiegészítése, újra történt összevarrása, valamint befedése 1835-ben vagy utána zöld papírborítóval. Jóllehet a proveniencia adatai hiányzanak, az nyilvánvalónak tűnik fel, hogy a tulajdonos(ok) paraszti életmódot folytató, olvasni tudó, katolikus és német anyanyelvű nyugat-magyarországi személy(ek) lehetett/lehettek.

Összegezve elmondható, hogy e kolligátum (és valószínűleg a további fennmaradt kolligátumok) vizsgálata jelentős mértékben hozzáad és többlettudást biztosít az egyes ponyvák önálló, pontszerű vizsgálatához képest. Míg a nyomtatásban megjelent egyes ponyvákról a legritkább esetben deríthetők ki a használat és a szövegkörnyezet koordinátái, a ponyvakolligátumok – ha feltételesen is – „vallanak" egykori tulajdonosaikról és az adott kor népszerű irodalmat hasznosító szokásairól.

A kolligátum tartalma, hivatkozásokkal a vonatkozó behasonlított nyomtatványokra (a címlapokról készült felvételekkel)

é. n.	év nélkül
H. n.	hely nélkül
ny. n.	nyomda nélkül
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
ÖNB	Österreichische Nationalbibliohek
Petrik	Petrik Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860,* I–IV, Budapest, 1888–1892; *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez, 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok,* V–X, Budapest, 1971–2018.
Szilárdfy – Tüskés – Knapp	Szilárdfy Zoltán, Tüskés Gábor és Knapp Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről,* Budapest, 1987.
Tüskés, *Bibliográfia*	Tüskés Gábor, „A felhasznált ponyvafüzetek bibliográfiája", in: Tüskés Gábor, *Fejezet a 18. századi vallási ponyvairodalom történetéből,* Bölcsészdoktori értekezés, kézirat, Budapest, 1984, 98–130, nr. 1–227.
UB Bern	Universtätsbibliothek Bern
VD17	Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienen Drucke des 17. Jahrhunderts
VD18	Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienen Drucke des 18. Jahrhunderts

[1]

Vier schöne neue Wallfahrt-Lieder,
Das Erste: Verschlossen ist der Garten, verschlossen [et]c.
Das Anderte: Maria Maria, du übertrifft gar weit Sonn [et]c.
Das Dritte: Sey gegrüst in tausendmal, sey gegrüst [et]c.
Das Vierte: O Maria voll der Gnaden! Mutter der [et]c.
Oedenburg, gedruckt in diesem Jahr.
4 levél

A címlapon fametszet a máriavölgyi kegyképről 80×55 mm; a fadúc sérült – korábbi megjelenése „S. Maria Tallensis" felirattal: *Marianischer Pilgram [...]*, Presburg, M. Magd. Royerin, 1737, A_{3v}, közölve: SZILÁRDFY – TÜSKÉS – KNAPP, nr. 207.

A címlapon kézzel: „1802" kétszer; „Paulacher m. p.".

Tüskés, Bibliográfia nr. 66 (korábbi kiadása Petrik IX 470: „In Oedenburg, [s.n.], [post 1711]" példány: OSZK Pny 2.837)

További teljes példány: Sammlung Riedl, elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://findingaids.library.upenn.edu/records/UPENN_RBML_PUSP.MS.COLL.1048 (University of Pennsylvania: Kislak Center for Special Collections, Rare Books and Manuscripts) 2 példány, Nr. 574

Verschlossen ist der Garten, verschlossen ist

Önállóan is megjelent egy máriavölgyi kegyképről készült másik fametszettel: Wallfahrt-Lied, [H. n., ny. n., é. n.], példány: Deutsches Volksliedarchiv Freiburg i.Br. <Bl 5762>; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://swbdepot.bsz-bw.de/dva-web/dva_bl_5762.pdf

Maria Maria, du übertrifft gar weit Sonn

Geistliche Lieder [...] 3. Maria, Maria, du übertrifst gar weit, Sonn, Mond, [H.n.], (1801), példány: Berlin Staatsbibliothek zu Berlin (12 in:@Yd 7923)

Sey gegrüst in tausendmal, sey gegrüst

Zwey schoene Geistliche Lieder, von U. L. Frauen. [...] Das Anderte: Vor dem Gnaden=Bild zu singen: Sey gegruest zu tausendmal, sey gegruest Maria, hier in deinem Gnaden=Saal, Linz, [é. n.], példány: Wien ÖNB Archiv des Österreichischen Volksliedwerkes, ÖC Kotek 0077 elektronikus hozzáférés (2023-12-11): http://data.onb.ac.at/rec/dtl_2842758

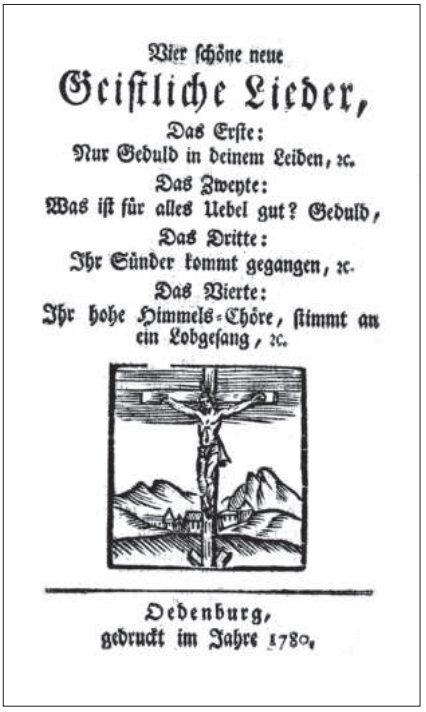
O Maria voll der Gnaden! Mutter der Barmherzigkeit

Feldforschungsaufnahmen des Deutschen Volksliedarchivs, Mag298 / Deutsches Volksliedarchiv, Freiburg i. Br.: Deutsches Volksliedarchiv, P 2007. (Online-Ressource, Lied 10195)

[2]

Kitépve.

[3]

Vier ſchöne neue
Geiſtliche Lieder,
Das Erſte:
Nur Geduld in deinem Leiden, ꝛc.
Das Zweyte:
Was iſt für alles Uebel gut? Geduld,
Das Dritte:
Ihr Sünder kommt gegangen, ꝛc.
Das Vierte:
Ihr hohe Himmels-Chöre, ſtimmt an
ein Lobgeſang, ꝛc.
Oedenburg,
gedruckt im Jahre 1780.

Vier schöne neue Geistliche Lieder,
Das Erste: Nur Geduld in deinem Leiden, [et]c.
Das Zweyte: Was ist für alles Uebel gut? Geduld
Das Dritte: Ihr Sünder kommt gegangen, [et]c.
Das Vierte: Ihr hohe Himmels-Chöre, stimmt an, ein Lobgesang, [et]c.
Oedenburg, gedruckt im Jahre 1780.
2 levél; eredetileg 4 levél, 2–3. levél hiányzik (az 1. ének vége, 2–3. ének, és 4. ének eleje)
A címlapon fametszet Krisztus a kereszten 49×45 mm; a fadúc sérült

TÜSKÉS, Bibliográfia nr. 141 (Vö. Petrik V 541 ([Oedenburg] 1780, Druck, [Siess] – példány Riedl 42)
Leírását ld. Sammlung Riedl, elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://findingaids.library.upenn.edu/records/UPENN_RBML_PUSP.MS.COLL.1048 (University of Pennsylvania: Kislak Center for Special Collections, Rare Books and Manuscripts) Nr. 364

További teljes példány: Vier schöne neue Geistliche Lieder [...], [H. n, ny. n, é. n.], Deutsches Volksliedarchiv Freiburg i.Br. <25/XXX>; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/vcz8mn6w

Nur Geduld in deinem Leiden,

Fünf schöne Geistliche Lieder [...] Das Fünfte. Nur Geduld in deinem Leiden, Wien, zu finden bey Anton Leitner, Kupferhändler auf dem obern Jesuitenplatzel oder sogenannten Schulhof, [1800],

példány: Wien Bibliothek im Rathhaus, Druckschriften Depot Rathaus E-80241; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/6wkzt3tk

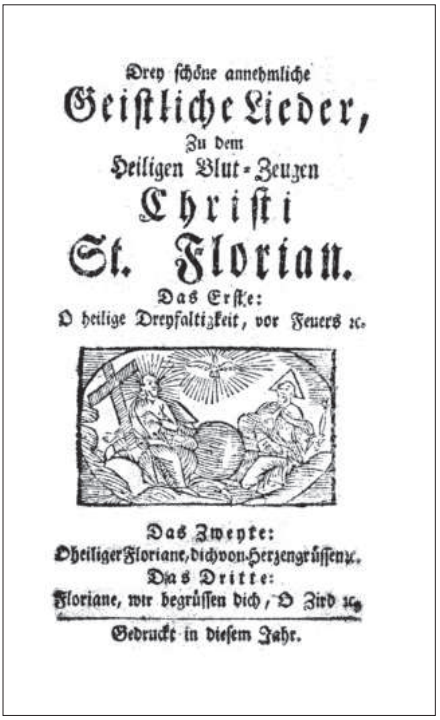
[Was ist für alles Uebel gut?]

[Ihr Sünder kommt gegangen,]

Drey schöne neue Geistliche Lieder [...] Das Dritte: Ihr Sünder kommt gegangen/ seht euren Jesum an/ [et]c. [H. n.], (1650), pédány: Berlin Staatsbibliothek zu Berlin (Hymn. 10463); elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/282u2adm

[Ihr hohe Himmels-Chöre, stimmt an, ein Lobgesang,]

[4]

Drey ſchöne annehmliche
Geiſtliche Lieder,
Zu dem
Heiligen Blut-Zeugen
Chriſti
St. Florian.
Das Erſte:
O heilige Dreyfaltigkeit, vor Feuers ꝛc.
Das Zweyte:
O heiliger Floriane, dich von Herzen grüſſen ꝛc.
Das Dritte:
Floriane, wir begrüſſen dich, O Zird ꝛc.
Gedruckt in dieſem Jahr.

Drey schöne annehmliche Geistliche Lieder, Zu dem heiligen Blut-Zeugen Christi St. Florian.

Das Erste: O heilige Dreyfaltigkeit, vor [!] Feuers [et]c.

Das Zweyte: O heiliger Floriane, dich von Herzen grüssen [et]c.

Das Dritte: Floriane, wir begrüssen dich, O Zird [et]c.

Gedruckt in diesem Jahr.

4 levél

A címlapon fametszet Szentháromság 35×50 mm, haránt; a fadúc sérült

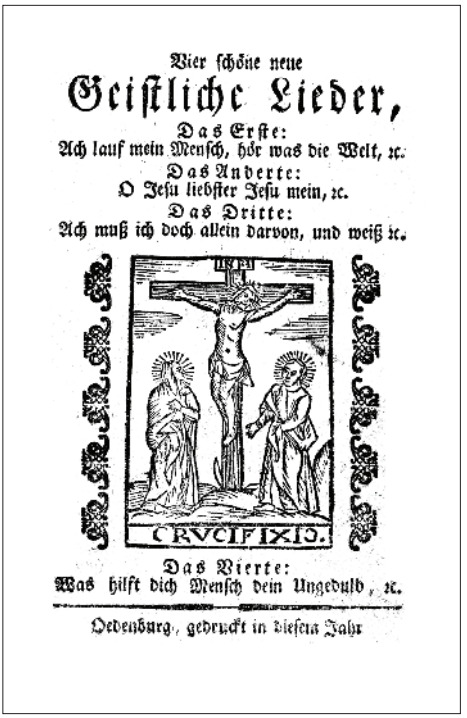
Bibliográfiailag ismeretlen a Magyar Nemzeti Bibliográfia számára

O heilige Dreyfaltigkeit, vor [! recte von] Feuers-

O heiliger Floriane, dich von Herzen grüssen

Floriane, wir begrüssen dich, O Zird

[5]

Vier ſchöne neue
Geiſtliche Lieder,
Das Erſte:
Ach lauf mein Menſch, hör was die Welt, ꝛc.
Das Anderte:
O Jeſu liebſter Jeſu mein, ꝛc.
Das Dritte:
Ach muß ich doch allein darvon, und weiß ꝛc.
CRVCIFIXIO.
Das Vierte:
Was hilft dich Menſch dein Ungeduld, ꝛc.
Oedenburg, gedruckt in dieſem Jahr

Vier schöne neue Geistliche Lieder,
Das Erste: Ach lauf mein Mensch, hör was die Welt, [et]c.
Das Anderte: O Jesu liebster Jesu mein, ec.
Das Dritte: Ach muß ich doch allein darvon, und weiß [et]c.
Das Vierte: Was hilft dich Mensch dein Ungeduld, [et]c.
Oedenburg, gedruckt in diesem Jahr.
4 levél
A címlapon fametszet Krisztus a kereszten Szűz Máriával és evangélista Szent Jánossal, felirata: CRUCIFIXIO 65×45 mm

Bibliográfiailag ismeretlen a Magyar Nemzeti Bibliográfia számára

További teljes példányok:
Vier schöne neue geistliche Lieder. I. Ach lauff mein Mensch; II. O Jesu liebster Jesu mein; III. Ach muss ich doch allein darvon; IV. Was hilft dich Mensch dein Ungedult. 8 pages, illustrated. Oedenburg, 1748. Sammlung Riedl,

elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://findingaids.library.upenn.edu/records/UPENN_RBML_PUSP.MS.COLL.1048 (University of Pennsylvania: Kislak Center for Special Collections, Rare Books and Manuscripts), Nr. 363

Vier schöne neue Geistliche Lieder, [...], [H. n, ny. n., é. n.] Deutsches Volksliedarchiv Freiburg i.Br. <25/XXX>; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/n6wzs547

Ach lauf mein Mensch, hör was die Welt,

O Jesu liebster Jesu mein,

Vier schöne neue geistliche Lieder [...] Das Dritte Liebster Jesu mein Verlangen [...], Lintz, Freyschmid, [ca. 1690], példány: Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek Xb 2758, elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/y3r2n8ws

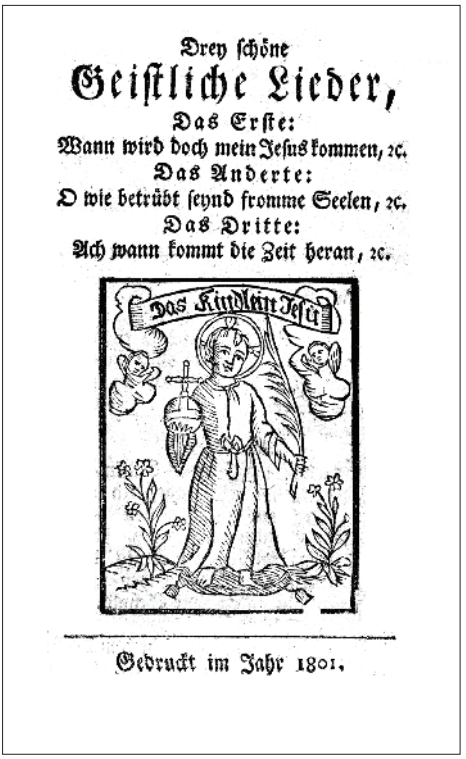
Ach muß ich doch allein darvon, und weiß

Drey geistliche Lieder [...]Das Dritte: Ach muß ich dann, allein darvon, und weiß nicht welche Strassen, Wiener Neustadt, [é.n.], példány: ÖNB ÖC Kotek 0372, elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/245c5z9x

Was hilft dich Mensch dein Ungeduld,

Fünff schöne Geistliche Lieder, Das Erste, Was hilfft dich Mensch dein Ungedult. [...], [H. n.], 1697, példány: Leipzig, Universitätsbibliothek, Sondersammlungen 8-B.S.T.58/28

[6]

Drey ſchöne
Geiſtliche Lieder,
Das Erſte:
Wann wird doch mein Jeſus kommen, ꝛc.
Das Anderte:
O wie betrübt ſeynd fromme Seelen, ꝛc.
Das Dritte:
Ach wann kommt die Zeit heran, ꝛc.
Das Kindlein Jeſu
Gedruckt im Jahr 1801.

Drey schöne Geistliche Lieder,
Das Erste: Wann wird doch mein Jesus kommen, [et]c.
Das Anderte: O wie betrübt seynd fromme Seelen, [et]c.
Das Dritte: Ach wann kommt die Zeit heran, [et]c.
Gedruckt im Jahr 1801.
4 levél
A címlapon fametszet Gyermek Jézus párnán áll stilizált növényi környezetben kezében pálmaág és a világot jelképező keresztes gömb, felirata: Das Kindlein Jesu 75×58 mm

Bibliográfiailag ismeretlen a Magyar Nemzeti Bibliográfia számára

Wann wird doch mein Jesus kommen,
[közismert német nyelvterületen, evangélikusoknál is]: Ein schön neü Geistliches Lied / In der Melodey: Wann wird doch mein Jesus kommen/ [...],

[Basel, Johann Conrad von Mechel I, um 1700], példány: UB Bern; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/2mh8wwbz

Drey geistliche neue Lieder, [...] Das zweyte: Wann wird doch mein Jesus kommen [et]c. [...], [H. n., ny. n.], (1800), példány: Berlin Staatsbibliothek zu Berlin; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/2y6brmbr

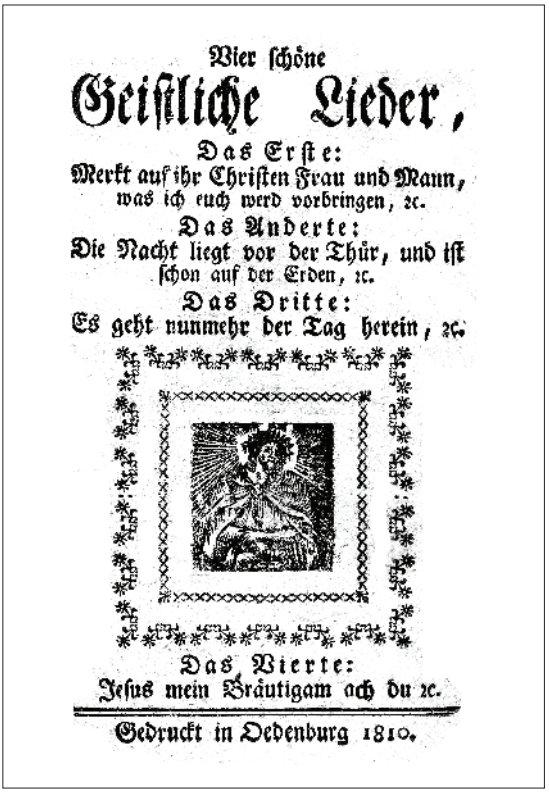
O wie betrübt seynd fromme Seelen,

Drey schöne Geistl. [...] Das Andere: Ach wie betrübt seynd from[m]e Seelen/ Allhier [et]c. [...], H. n, [18. Jh.], példány: Berlin Staatsbibliothek zu Berlin; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/yaa4y5jv

Ach wann kommt die Zeit heran! daß

[német nyelvterületen közismert, evangélikusoknál is] Adventi ének, Angelus Silesius *Ach, wann kommt die Zeit heran...* című költeményének átköltése

[7]

Vier ſchöne
Geiſtliche Lieder,
Das Erſte:
Merkt auf ihr Chriſten Frau und Mann,
was ich euch werd vorbringen, ꝛc.
Das Anderte:
Die Nacht liegt vor der Thür, und iſt
ſchon auf der Erden, ꝛc.
Das Dritte:
Es geht nunmehr der Tag herein, ꝛc.
Das Vierte:
Jeſus mein Bräutigam ach du ꝛc.
Gedruckt in Oedenburg 1810.

Vier schöne Geistliche Lieder,

Das Erste: Merkt auf ihr Christen Frau und Mann, was ich euch werd [wird] vorbringen, [et]c.

Das Anderte: Die Nacht liegt vor der Thür, und ist schon auf der Erden, [et]c.

Das Dritte: Es geht nunmehr der Tag herein, [et]c.

Das Vierte: Jesus mein Bräutigam ach du [et]c.

Gedruckt in Oedenburg 1810.

4 levél

A címlapon fametszet Jézus töviskoronával 30×28 mm

Bibliográfiailag ismeretlen a Magyar Nemzeti Bibliográfia számára, korábbi teljes szövegű kiadása Petrik IX 470 (Oedenburg, 1800, Siess, példány: OSZK Kisnyomtatványtár Pny 689

Merkt auf ihr Christen Frau und Mann, // was ich euch werd [wird] vorbringen

Die Nacht liegt vor der Thür, und ist // schon auf der Erden

Vier schöne neue Geistl. Lieder [...] / Das Vierte: Die Nacht ist vor der Thür, Sie liegt schon auf der [et]c. [...], [H. n.], [17??], példány: Berlin Staatsbibliothek zu Berlin; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/yc6dm45e

Es geht nunmehr der Tag herein, obs

Geistliche Lieder. Das Erste: Es geht nunmehr der Tag herein [...], H. n, é. n., példány: Deutsches Volksliedarchiv Freiburg i.Br. <25/XXX>; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/m7ak6h3t

Jesus mein Bräutigam ach du mein

[8]

Vier ſchöne neue
Geiſtliche Lieder,
Das Erſte:
Ihr Menſchen groß und klein, betrachtet JEſu Pein, ꝛc.
Das Anderte:
Menſchlichs Herz nur nicht verzage, wann du biſt in Kreutz ꝛc.
Das Dritte:
Ihr Ehe-Leut ach hört mich doch an, und faſſet zu Herzen ꝛc.
Das Vierte:
O Noth, O Pein, O Schmerzen, O liebſter JEſu mein ꝛc.
Oedenburg, gedruckt 1802.

Vier schöne neue Geistliche Lieder,

Das Erste: Ihr Menschen groß und klein, betrachtet Jesu Pein, [et]c.

Das Anderte: Menschlich[e]s Herz nur nicht verzage, wann du bist in [!] Kreuz [et]c.

Das Dritte: Ihr Ehe-Leut ach hört mich doch an, und fasset zu Herzen [et]c.

Das Vierte: O Noth, O Pein, O Schmerzen, O liebster Jesu mein [et]c.

Oedenburg, gedruckt 1802.

4 levél

A címlapon fametszet Krisztus a kereszten Szűz Máriával és János evangelistával 35×60 mm, haránt

Bibliográfiailag ismeretlen a Magyar Nemzeti Bibliográfia számára

Ihr Menschen groß und klein, betrachtet // Jesu Pein,

Drey neue geistliche Lieder. Das Erste: Ihr Menschen groß und klein, betrachtet Jesu Pein [...], [H. n., é. n.], példány: Wien ÖNB, ÖC Kotek 0063 / ÖNB Archiv des Österreichischen Volksliedwerkes; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/3afrc5v2

Menschlichs Herz nur nicht verzage, // wann du bist im Kreuz

Fünf schöne Geistliche Lieder, Das Erste. Menschliches Herz nur nicht verzage [...], Wien, zu finden bey Anton Leitner, Kupferhändler auf dem obern Jesuitenplatzel oder sogenannten Schulhof, [ca. 1800], példány: Wien Bibliothek im Rathhaus, Druckschriften Depot Rathaus E-80241; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/6wkzt3tk

Ihr Ehe-Leut ach hört mich doch an, und fas//set zu Herzen

O Noth, O Pein, O Schmerzen, O lieb//ster Jesu mein

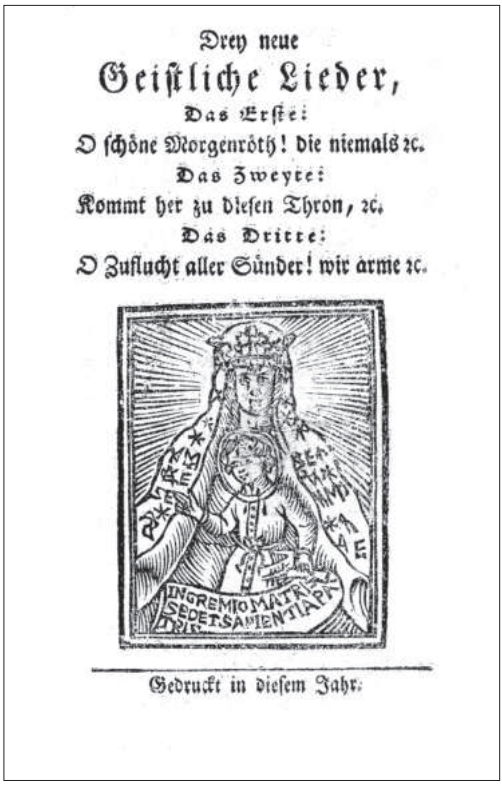
Drey schöne neue Geistliche Lieder : Das Erste: O Noth/ O Peyn/ O Schmertzen/ O liebster Jesu mein/ [et]c. [...] [H.n.], [1650] példány: Berlin Staatsbibliothek zu Berlin; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/3mx5mtww

Lásd még: VD17 1:043882U

Drey schöne neue Geistliche Lieder, [H. n, é. n.],

példány: Deutsches Volksliedarchiv Freiburg i.Br. <25/XXX> elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/42bp5vd8

[9]

Drey neue Geistliche Lieder,
Das Erste: O schöne Morgenroth! die niemals [et]c.
Das Zweyte: Kommt her zu diesen [!] Thron, [et]c.
Das Dritte: O Zuflucht aller Sünder! wir arme [et]c.
Gedruckt in diesem Jahr.
2 levél; eredetileg 4 levél, 3–4. levél hiányzik, azaz az 2. ének vége, és a 3. ének
A címlapon fametszet Maria Steinwurf 73×55 mm

Bibliográfiailag ismeretlen a Magyar Nemzeti Bibliográfia számára

További teljes példány: Drey geistliche Lieder. Das Erste: O schoene Morgenroeth! die [et]c Das Zweyte: Kommt her zu diesem Thron, Die ihr kein Suend bedauert seht. Das Dritte: O Zuflucht aller Suender! [et]c, Wiener Neustadt, [é. n.], példány: Wien ÖNB ÖC Kotek 0371; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/y2fecfaa

O schöne Morgenroth! die niemals

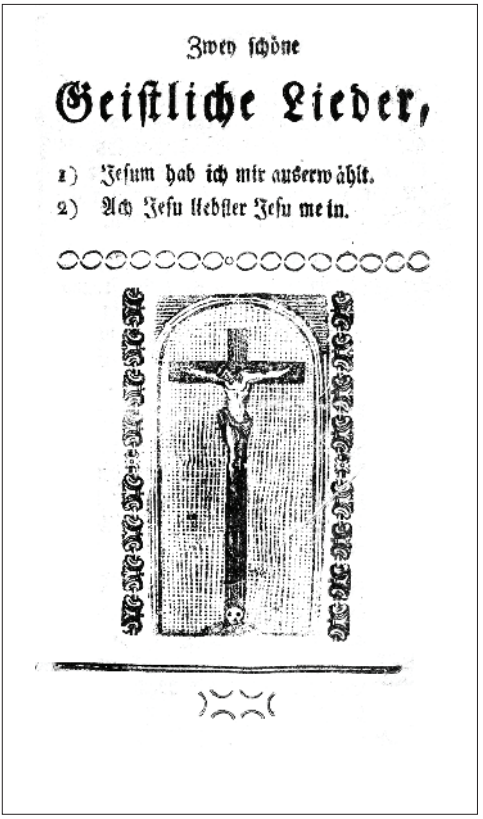
Drey schöne neue Zeller-Lieder Das Erste: O schöne Morgenroth, die niemals untergeht [...], Wels, Grassenmayer, [é.n.], példány: Stadtbücherei Krems (jelzet nincs)

Drey schöne neue Zeller-Lieder Das Erste: O schöne Morgenroth, die niemals untergeht [...], Steyr, A. Wimmer, [é.n.], példány: Regensburg, Staatliche Bibliothek 999/Asc.2106#3 elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/53dhy6xr

[Kommt her zu diesem Thron,]

[O Zuflucht aller Sünder! wir arme]

[10]

Zwey ſchöne

Geiſtliche Lieder,

1) Jeſum hab ich mir auserwählt.
2) Ach Jeſu liebſter Jeſu mein.

Zwey schöne Geistliche Lieder,
1) Jesum hab ich mir auserwählt.
2) Ach Jesu liebster Jesu me in [!].
H. n., ny. n., é. n.
2 levél
A címlapon fametszet Ferdinánd feszülete 70×35 mm, sérült

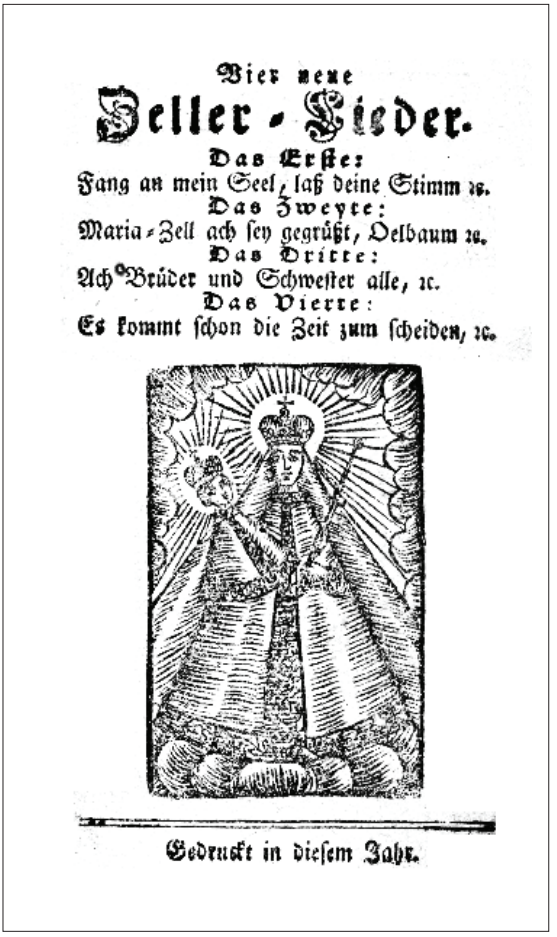
Bibliográfiailag ismeretlen a Magyar Nemzeti Bibliográfia számára

További teljes példány: töredékesen ismert, az első ének 4–5. szakasza és a második ének, amit egy harmadik ének követ [„Das Dritte: O Mensch was hilft dein Wohllustleben"] kezdettel, Deutsches Volksliedarchiv Freiburg i.Br., Freiburg, Institute der Universität Freiburg <25/XXX>, elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/5y6nf6vk

Jesum hab ich mir auserwählt, er ist der

Ach Jesu liebster Jesu mein, dir thu ich

[11]

Vier neue
Zeller-Lieder.
Das Erſte:
Fang an mein Seel, laß deine Stimm ꝛc.
Das Zweyte:
Maria-Zell ach ſey gegrüßt, Oelbaum ꝛc.
Das Dritte:
Ach Brüder und Schweſter alle, ꝛc.
Das Vierte:
Es kommt ſchon die Zeit zum ſcheiden, ꝛc.
Gedruckt in dieſem Jahr.

Vier neue Zeller-Lieder.
Das Erste: Fang an mein Seel, laß deine Stimm [et]c.
Das Zweyte: Maria-Zell ach sey gegrüßt, Oelbaum [et]c.
Das Dritte: Ach Brüder und Schwester alle, [et]c.
Das Vierte: Es kommt schon die Zeit zum scheiden, [et]c.
Gedruckt in diesem Jahr.
4 levél
A címlapon fametszet Szűz Mária a gyermek Jézussal 75×48 mm, sérült

Bibliográfiailag ismeretlen a Magyar Nemzeti Bibliográfia számára

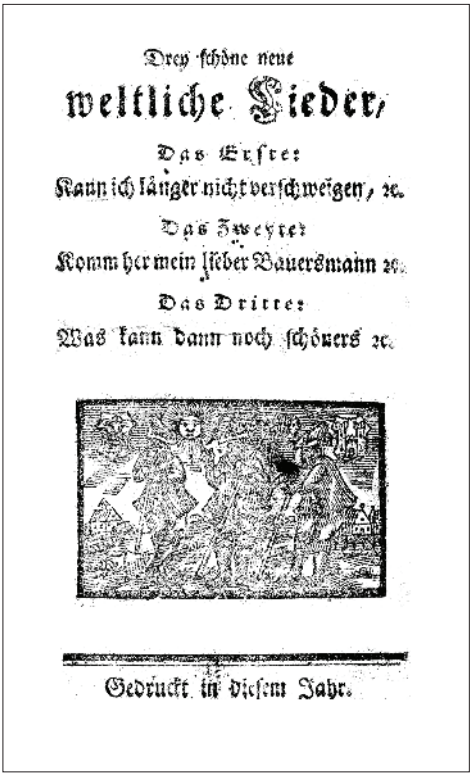
Fang an mein Seel, laß deine Stimm er- (Auf der Reis nach Maria-Zell)

Maria-Zell ach sey gegrüßt, Oelbaum der (Ein Gruß-Lied zu Maria-Zell)

Ach Brüder und Schwester alle, wie än- (Ein Urlaub Lied von Maria-Zell)

Es kommt schon die Zeit zum scheiden, von (Ein Urlaub Lied von Maria-Zell)

[12]

Drey schöne neue
weltliche Lieder,
Das Erste:
Kann ich länger nicht verschweigen, ꝛc.
Das Zweyte:
Komm her mein lieber Bauersmann ꝛc.
Das Dritte:
Was kann dann noch schöners ꝛc.
Gedruckt in diesem Jahr.

Drey schöne neue weltliche Lieder,
Das Erste: Kann ich länger nicht verschweigen, [et]c.
Das Zweyte: Komm her mein lieber Bauersmann [et]c.
Das Dritte: Was kann dann noch schöners [et]c.
Gedruckt in diesem Jahr.
4 levél

A címlapon fametszet három paraszt szerszámokkal, fölöttük a nappal és a holddal, háttérben településsel, bal és jobb felső sarokban valamely település címere 40×62 mm, haránt

Bibliográfiailag ismeretlen a Magyar Nemzeti Bibliográfia számára

Vö. Sammlung Riedl, elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/2kwfxcds (University of Pennsylvania: Kislak Center for Special Collections, Rare Books and Manuscripts) Nr. 595

További teljes példány:

Drey schöne neue Weltliche Lieder, Das Erste. Kann ich's länger nicht verschweigen, [et]c. Das Zweyte. Komm her mein lieber Bauersmann, [et]c. Das Dritte. Was kann dann noch schöners [et]c., [H. n., ca.1800]. Berlin Staatsbibliothek zu Berlin (9 in:@Yd 7906)

Kann ich länger nicht verschweigen,

Komm her mein lieber Bauersmann,

Was kann dann noch schöners mehr

[13]

Vier ſchöne neue
Geiſtliche Lieder,
Das Erſte:
Ach! was kann auf ganzer Erden, ꝛc.
Das Zweyte:
Alles ſollt traurig ſeyn,
Das Dritte:
O betrangtes Menſchen Leben, ꝛc.
Das Vierte:
Haſt mich zuvor gekannt, ꝛc.
Oedenburg,
gedruckt im Jahr 1790.

Vier schöne neue Geistliche Lieder,
Das Erste: Ach! was kann auf ganzer Erden, [et]c.
Das Zweyte: Alles sollt traurig seyn, [et]c.
Das Dritte: O betrangtes Menschen Leben, [et]c.
Das Vierte: Hast mich zuvor gekannt, [et]c.
Oedenburg, gedruckt im Jahr 1790.
3 levél, a 4. levél kitépve (hiányzik a 3. ének vége és a 4. ének)
A címlapon fametszet éjfélt mutató óra, tetején kakassal 38×28 mm

Vö. Petrik V 541 (Oedenburg, 1790, [Druck Siess], példány Riedl 81 / jelenleg: Sammlung Riedl, elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.

com/2kwfxcds (University of Pennsylvania: Kislak Center for Special Collections, Rare Books and Manuscripts) Nr. 658

Irodalom: Karl M. Klier, „Totentanz und Jüngstes Gericht. Alte Lieder aus dem Burgenland", *Burgenländische Heimatblätter* 13 (1951) 173–196, 181: „Flugblatt „Ödenburg, gedruckt im Jahre 1790": Vier schöne neue Geistliche Lieder, Das Erste: Ach, was kann auf ganzer Erden etc. — Das Zweyte: Alles sollt traurig seyn etc. — Das Dritte: O betrangtes Menschen Leben etc. — Holzschnitt: Uhr. — Das Vierte: Hast mich zuvor gekannt etc. — Auch ein Fl. Bl. Oedenburg 1800 enthält den Text (Slg Klier), ebenso ein weiteres, gedruckt zu Ungarisch-Altenburg bei Alexander Czeh mit der Nummer 29; Czeh druckte etwa von 1836 bis 1857."

Elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/25azd4cu

Ach! was kan auf ganzer Erden, doch

Alles sollt traurig seyn, jung und alt

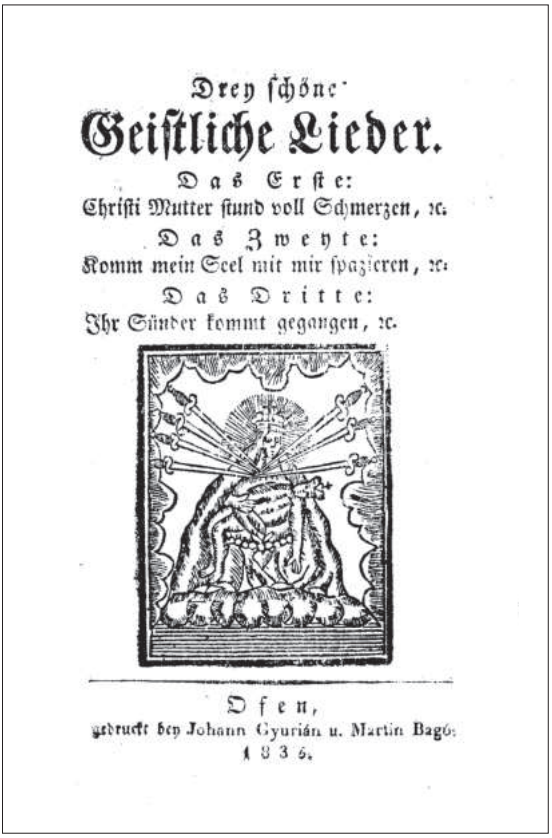
[O betrangtes Menschen Leben, oder]

[Hast mich zuvor gekannt,]

[14]

Kitépve (4 levél maradéka a gerincnél)

[15]

Drey ſchöne
Geiſtliche Lieder.
Das Erſte:
Chriſti Mutter ſtund voll Schmerzen, ꝛc.
Das Zweyte:
Komm mein Seel mit mir ſpazieren, ꝛc.
Das Dritte:
Ihr Sünder kommt gegangen, ꝛc.
Ofen,
gedruckt bey Johann Gyurián u. Martin Bagó
1836.

Drey schöne Geistliche Lieder.
Das Erste: Christi Mutter stund voll Schmerzen, [et]c.
Das Zweyte: Komm mein Seel mit mir spazieren, [et]c.
Das Dritte: Ihr Sünder kommt gegangen, [et]c.
Ofen, gedruckt bey Johann Gyurián u. Martin Bagó 1835.
4 levél
A címlapon fametszet Pietà, Szűz Mária szívében hét tőr 65×50 mm

Bibliográfiailag ismeretlen a Magyar Nemzeti Bibliográfia számára

Christi Mutter stund voll Schmerzen,
Drey schöne neue Geistliche Lieder [...] Das Dritte: Christi Mutter stund voll Schmertzen/ bey dem Creutz mit schwerem [et]c., Augspurg, Hanns, [ca. 1678],

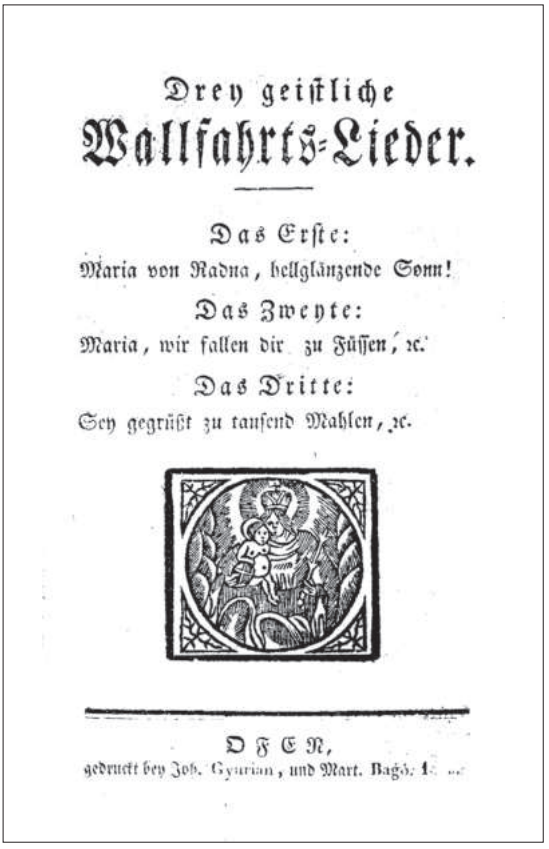
példány: Berlin Staatsbibliothek zu Berlin (Hymn. 10950); elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/mryspp7s

Komm mein Seel mit mir spazieren,

Ihr Sünder kommt gegangen,

Drey schöne neue Geistliche Lieder [...] Das Dritte: Ihr Sünder kommt gegangen/ seht euren Jesum an/ [et]c. [H.n.], (1650), pédány: Berlin Staatsbibliothek zu Berlin (Hymn. 10463); elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/282u2adm

[16]

Drey geiſtliche

Wallfahrts-Lieder.

Das Erſte:

Maria von Radna, hellglänzende Sonn!

Das Zweyte:

Maria, wir fallen dir zu Füſſen, ꝛc.

Das Dritte:

Sey gegrüßt zu tauſend Mahlen, ꝛc.

OFEN,

gedruckt bey Joh. Gyurian, und Mart. Bagó. [illegible]

Drey geistliche Wallfahrts-Lieder.
Das Erste: Maria von Radna, hellglänzende Sonn!
Das Zweyte: Maria, wir fallen dir zu Füssen, [et]c.
Das Dritte: Sey gegrüßt zu tausend Mahlen, [et]c.
Ofen, gedruckt bey Joh. Gyurian, und. Mart. Bagó 18??.
4 levél
A címlapon fametszet Szűz Mária a gyermek Jézussal 40×43 mm, haránt

Bibliográfiailag ismeretlen a Magyar Nemzeti Bibliográfia számára

Korábbi kiadása: Drey schöne neue geistliche Wallfahrts-Lieder. Das Erste: Maria von Radna, hellglänzende Sonn! [...] Ofen, gedruckt bey Anna Landerer, 1833 Példány: OSZK Kisnyomtatványtár Pny 3.568

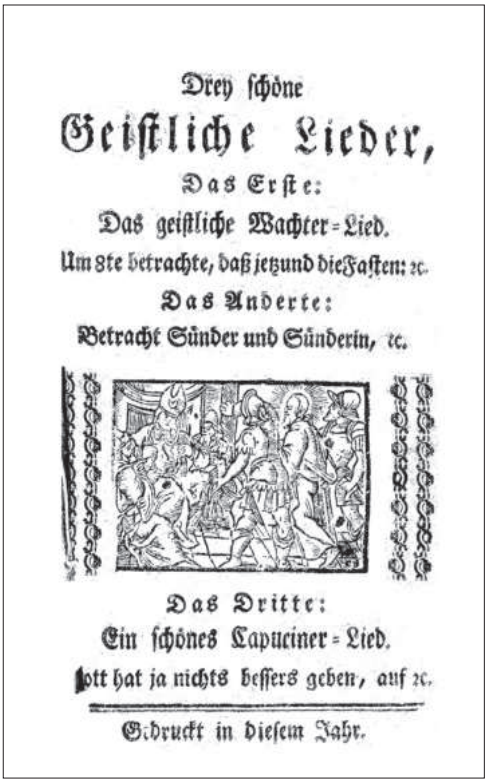
Maria von Radna, hellglänzende Sonn!

Maria, wir fallen dir zu Füssen, o Maria
elektronikus hozzáférés, Volksliederarchiv (2023-12-11): https://tinyurl.com/4veuwpp3

Zwei Andächtige Wallfahrts-Lieder zum heiligen Kreuz. Das Erste. Maria! Wir fallen dir zu Füssen [...], Ofen, gedruckt bei Johann Gyurian und Martin Bagó.

Sey gegrüßt zu tausend Mahlen,
Zwey schoene Geistliche Lieder, von U. L. Frauen. [...] Das Anderte: Vor dem Gnaden=Bild zu singen: Sey gegruest zu tausendmal, sey gegruest Maria, hier in deinem Gnaden=Saal, Linz, [é. n.], példány: Wien ÖNB Archiv des Österreichischen Volksliedwerkes, ÖC Kotek 0077; elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/4n9pktv9
Vier neue Celler-Lieder: [...] Das Zweyte: Sey gegrüßt zu tausendmalen, [...], [H.n., 1780], példány: Wien ÖNB (308.408); elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/3hzbr52d

[17]

Drey ſchöne
Geiſtliche Lieder,
Das Erſte:
Das geiſtliche Wachter-Lied.
Um 8te betrachte, daß jetzund die Faſten: ꝛc.
Das Anderte:
Betracht Sünder und Sünderin, ꝛc.
Das Dritte:
Ein ſchönes Capuciner-Lied.
Gott hat ja nichts beſſers geben, auf ꝛc.
Gedruckt in dieſem Jahr.

Drey schöne Geistliche Lieder,

Das Erste: Das geistliche Wachtler-Lied. Um 8te betrachte, daß jetz und die Fasten: [et]c.

Das Anderte: Betracht Sünder und Sünderin, [et]c.

Das Dritte: Ein schönes Capuciner-Lied. Gott hat ja nichts bessers geben, auf [et]c.

Gedruckt in diesem Jahr.

2 levél, eredetileg 4 levél, a 2–3. levél hiányzik (az első szöveg második részétől a harmadik szöveg közepéig)

A címlapon fametszet Krisztus a főpap előtt 40×53 mm, haránt

Bibliográfiailag ismeretlen a Magyar Nemzeti Bibliográfia számára

Um 8te betrachte, daß jetzund die Fasten, wie

[Betracht Sünder und Sünderin,]

[Ein schönes Capuciner-Lied. Gott hat ja nichts bessers geben, auf]
Vier schöne Geistl. Lieder [...] Das Dritte. Gott hat ja nichts bessers geben/ auff der gantzen [et]c. [...], [H. n.], 1716, példány: Berlin Staatsbibliothek zu Berlin <Hymn. 1-8>; VD18 90646347 elektronikus hozzáférés (2023-12-11): https://tinyurl.com/23zzn9k6

Az egyes énekszövegek első sorai betűrendben

Szögletes zárójel jelzi, hogy a szöveg egésze a vizsgált kolligátumból nem ismerhető meg; álló betűvel, ha van dallamjelzése.

Ach Brüder und Schwester alle, wie än-//dert sich (Ein Urlaub Lied von Maria-Zell) 11
Ach Jesu liebster Jesu mein, dir thu ich 10
Ach lauf mein Mensch, hör was die Welt, 5
Ach muß ich doch allein darvon, und weiß 5
Ach! was kan auf ganzer Erden, doch 14
Ach wann kommt die Zeit heran! daß 6
Alles sollt traurig seyn, jung und alt 14
[Betracht Sünder und Sünderin,] 17
Christi Mutter stund voll Schmerzen 15
Die Nacht liegt vor der Thür, und ist // schon auf der Erden 7
[Ein schönes Capuciner-Lied. Gott hat ja nichts bessers geben, auf] 17
Es geht nunmehr der Tag herein, obs 7
Es kommt schon die Zeit zum scheiden, von (Ein Urlaub Lied von Maria-Zell) 11
Fang an mein Seel, laß deine Stimm er-//klingen (Auf der Reis nach Maria-Zell) 11
Floriane, wir begrüssen dich, O Zird 4
[Hast mich zuvor gekannt,] 13
Ihr Ehe-Leut ach hört mich doch an, und fas//set zu Herzen 8
[Ihr hohe Himmels-Chöre, stimmt an, ein Lobgesang,] 3
Ihr Menschen groß und klein, betrachtet // Jesu Pein, 8
Ihr Sünder kommt gegangen [3], 15
Jesus mein Bräutigam ach du mein 7

Jesum hab ich mir auserwählt, er ist der 10
Kann ich länger nicht verschweigen, 12
Komm her mein lieber Bauersmann, 12
Komm mein Seel mit mir spazieren 15
[Kommt her zu diesem Thron,] 9
Maria Maria, du übertrifft gar weit Sonn 1
Maria von Radna, hellglänzende Sonn! 16
Maria, wir fallen dir zu Füssen, o Maria 16
Maria-Zell ach sey gegrüßt, Oelbaum der (Ein Gruß-Lied zu Maria-Zell) 11
Menschlichs Herz nur nicht verzage, // wann du bist im Kreuz 8
Merkt auf ihr Christen Frau und Mann, // was ich euch werd [wird] vorbringen 7
Nur Geduld in deinem Leiden, 3
[O betrangtes Menschen Leben, oder] 13
O heilige Dreyfaltigkeit, vor [! recte von] Feuers- 4
O heiliger Floriane, dich von Herzen grüssen 4
O Jesu liebster Jesu mein, 5
O Maria voll der Gnaden! Mutter der Barmherzigkeit 1
O Noth, O Pein, O Schmerzen, O lieb//ster Jesu mein 8
O schöne Morgenroth! die niemals 9
O wie betrübt seynd fromme Seelen, 6
[O Zuflucht aller Sünder! wir arme] 9
Sey gegrüßt zu tausend Mahlen, 1, 16
Um 8te betrachte, daß jetzund die Fasten, wie 17
Verschlossen ist der Garten, verschlossen ist 1
Wann wird doch mein Jesus kommen, 6
Was hilft dich Mensch dein Ungeduld, 5
[Was ist für alles Uebel gut? Geduld] 3
Was kann dann noch schöners mehr 12

Dallamjelzések (utalással az énekszövegre)

Im Ton: Der heiligsten Dreyfaltigkeit – Fang an mein Seel, laß deine Stimm er-//klingen (Auf der Reis nach Maria-Zell) 11
Im Thron[!]: Jesu meines herzens schönste – Ach lauf mein Mensch, hör was die Welt, 5

Im Thon: Johann von Nepomuk, ein Zier – Ihr Menschen groß und klein, betrachtet // Jesu Pein, 8
Im Ton: Maria wir fallen dir alle zu Füssen – Es kommt schon die Zeit zum scheiden, von (Ein Urlaub Lied von Maria-Zell) 11 [a dallam szövegként is szerepel: Maria, wir fallen dir zu Füssen, o Maria 16]
Im Ton: O Himmels-Köningin – [Kommt her zu diesem Thron,] 9
Im Ton: O Mutter abermalen, knyen – Ach Brüder und Schwester alle, wie än-//dert sich (Ein Urlaub Lied von Maria-Zell) 11
Im Ton: O wunderschöns Vergiß mein nicht – Maria-Zell ach sey gegrüßt, Oelbaum der (Ein Gruß-Lied zu Maria-Zell) 11

Tüskés Anna

A ponyva mint képi forrás lehetőségei és határai az egyháztörténeti kutatásokban

A Ré-beli (Val Vigezzo, Piemonte) Kegyelem Anyja kegykép tiszteletének Kárpát-medencei elterjedése

A vallásos ponyvakiadványok és az ikonográfia

A nyomtatványoknak két fő tematikus kategóriája van: a világi témákkal foglalkozók és a vallási témákat hirdetők. Ennek ellenére a 18. század végéig ez a két téma szorosan összefonódott egymással, olyan mértékben, hogy gyakran elválaszthatatlanul ötvöződik egyetlen nyomtatványban. A piacot a vallási témájúak uralják. A pontos arányok nem ismertek, de a becslések szerint (egy gyűjteménymintа áttekintése alapján) a világi szövegek 20–40%, míg a vallási szövegek 60–80% közötti arányt mutatnak.[1] Az itt közölt világi és vallási ponyvák aránya becslésnek tekintendő. Az adatok pontosságát korlátozza az a tény, hogy egyrészt nem áll rendelkezésre teljes jegyzék, másrészt pedig, bizonyos esetekben nem könnyű világos választóvonalat húzni a világi és vallási szövegek között (pl. szülésről, szüretről és csodákról szóló történetek összefonódnak). Míg a sírban gyermekét megszülő, eltemetett, majd életre kelt várandós anya feltehetőleg Itáliából származó csodatörténetének magyarországi német, illetve magyar nyelvű közlése nem kapott saját illusztrációt, hanem egy-egy Mária-kegyhely ábrázolását tették az első oldalra, a szürethez kapcsolódóhoz a történethez szorosan illeszkedő ábrázolás készült.[2] Különösen a régebbi, 17. és 18. századi világi nyomtatványokban erős a vallási elem, ami azzal magyarázható, hogy a ponyvák hivatalos cenzúra alá tartoztak: a cenzorok elutasították azokat, amelyek kormányellenes vagy lázadó ér-

1 Bohuslav Beneš, *Světská kramářská píseň: Příspěvek k poetice pololidové poezie* (Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 1970), 27, 43; Petr Voit, *Encyklopedie knihy: Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století* (Praha: Bibliotheca Strahoviensis, 2008), 498; Jakub Ivánek, „Poznámky k vymezení pojmu: kramářská píseň", *Listy filologické / Folia Philologica* 140, 1–2. sz. (2017): 201–230, 207.

2 Születéshez, szürethez kapcsolódó csodatörténetekhez lásd pl. Tüskés 2015; Anna Tüskés, „Religious prayer and song leaflets printed in Martin Bagó's printing house", *Kniha* 47 (2021): 187–208.

zelmeket fejeztek ki, vagy amelyeket erkölcstelennek vagy babonásnak tartottak.[3] A „híreket" hatásos sokszorosított grafikai ábrázolásokkal illusztrálták, amint az 1838-as pesti árvízről beszámoló cseh nyomtatványon látható.[4] A fametszet nagyon kifejező: jól láthatók a lebegő halottak a fuldoklókkal együtt – és kétségbeesetten nyúlnak segítségért –, a törmelékek és az elöntött épületek, a vízből kiemelkedő tornyok. A természeti jelenségek leírása esetenként megjelenik a vallásos énekeket tartalmazó ponyvákon is, például a Jáva szigeti Krakatau vulkán 1884-es kitörése ima formájában Orosz István jászladányi nyomtatványán.[5]

A magyar ponyvákon domináló vallásos énekek, imák különféle funkciókat töltöttek be a gyakorlati istentisztelet területén. Elkísérték a hívőket mindennapi életükben (énekelve munka közben, étkezés vagy lefekvés előtt, jámbor szemlélődés pillanatában), valamint ünnepi időben (különösen zarándoklatokon, de karácsonykor vagy húsvétkor is). Sokan közülük olyan népszerűvé váltak, hogy a 19. században keletkezett népdalgyűjteményekbe is bekerültek. A vallásos nyomtatványok középpontjában Szűz Mária állt, másodsorban Jézus Krisztus (különösen a szenvedéstörténet), harmadrészt megtalálhatók a szentek, a Szentháromság és a betegségek, illetve eszkatológiai témák (halál, utolsó ítélet).[6] A vallásos nyomtatványok típusai nagyon eltérőek: találunk hosszú történeteket, dicsérő énekeket, siralmakat és meditációkat. A ponyvák nagy részét kifejezetten zarándoklati célokra szánták. Ezeket az elmúlt fél évszázadban elkezdték tanulmányozni egy adott zarándokhely szemszögéből, de ezen a területen még sokat lehetne tenni.

A nyomtatványszöveg tematikához általában kapcsolódik az első oldalon megjelenő képi ábrázolás. A címlapképen kívül ritkán található további illusztráció a ponyvákban. A fa- és rézmetszetes, majd litografált illusztrációk ikonográfiai szempontból nyolc fő tematikus csoportba sorolhatók: 1) Madonna-ábrázolások; 2) Krisztus a kereszten; 3) Pietà; 4) Mária és Jézus életéből vett egyéb jelenetek; 5) Maria Immaculata; 6) katolikus szimbólumok; 7) szentek, erek-

3 Jiří TRAXLER, „Kramářská píseň", in *Lidová kultúra: Národopisná encyklopedie,* 3 köt., 2:427–430 (Praha: 2007), 2:429.

4 *Nová píseň o velkém neštěstí [...],* [1838?], Moravská zemská knihovna, Brno, sign. VK-0004.935. Közli: Patricia FUMERTON, Pavel KOSEK és Marie HANZELKOVÁ, „The History and Reception of Czech Broadside Ballads within Local, Regional, and Global Contexts", in Patricia FUMERTON, Pavel KOSEK és Marie HANZELKOVÁ, *Czech Broadside Ballads as Text, Art, Song in Popular Culture, c.1600–1900*, 21–56 (Amsterdam: University Press, 2022), 42.

5 VINCZE János Farkas, „A Krakatau 1884-es kitörése Orosz István vallásos ponyvanyomtatványa tükrében", *Jászsági Évkönyv* (2019): 109–114.

6 LENGYEL Ágnes, „»Nem halt ő meg csal aluszik«: A halál természetes szokásköréhez kapcsolódó XIX–XX. századi ponyvanyomtatványokról", in *Lélek, halál, túlvilág: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben,* szerk. PÓCS Éva, 488–503 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001).

lyék; 8) csoda.[7] A Madonna-ábrázolások erős dominanciája azzal magyarázható, hogy a zarándoklatok Mária-kegyhelyekre irányultak. Az ismert ábrázolások összehasonlító vizsgálata, illetve újabbak előkerülése – mint azt például az andocsi, a pócsi és a sasvári kegyhely kisgrafikai megjelenítéseinek elemzése az elmúlt évtizedben bizonyította – jelentősen hozzájárul a kegyhelyek történetének vizsgálatához.[8] Az andocsi kegyszoborról újonnan előkerült 1743-as ponyvanyomtatvány is alátámasztja, hogy az öltöztetés szokása korábbi az új templomhajó 1747-es felszentelésénél.

A legtöbb ilyen kiadvány a Szűz Mária iránti áhítat előmozdítását szolgálta. Ezek közül kiemelkedik az illusztrációk számával a Bagó nyomdában 1850-ben megjelent, *Szűz Máriát tisztelő szarándok* című 24 lapos kiadvány, amely a Madonnát négyzetbe rajzolt medalionban ábrázoló címlapillusztráción kívül további 11 fametszetet tartalmaz. Ezek közül 9 aláírása konkrét magyarországi búcsújáróhelyre utal: Máriavölgy, Szenttamás, Máriacell, Máriapócs, Skapul (?), Szentantal, Szentmárton, Késmárk, Nagyszombat. Két további metszet nem konkrét kegytárgyat azonosít: *Hét fájdalmú csudálatos Szűz* és *Magyar-Ország Királynéja*. Míg a címlap illusztrációja más nyomtatványokon is megjelenik, a további 11 kép egyelőre csak ebből a kiadványból ismert. Ez egy 18. századi kiadványtípus, aminek jó példája az 1737-es (Pozsony, Royer) *Marianischer Pilgram*.[9]

A Háromkirályokat ábrázoló fametszet a Bagó nyomda két, azonos szövegű német nyomtatványán szerepel. A Háromkirályok önálló – a betlehemi jelenettől független – ábrázolása nem szokatlan, már a 18. századi vallásos ponyvanyomtatványokon is megjelenik.[10] A bal oldali király jobbra fordulva, profilban, a másik két király szemből látható. A Bagó nyomdában használt fametszet pár-

7 Ezeket részletesen elemeztem a Bagó Márton nyomda esetében: Tüskés 2015; Tüskés, „Religious prayer...".

8 Knapp Éva, „Ismeretlen 18. századi magyarországi nyomtatványok", *Magyar Könyvszemle* 131 (2015): 337–348; Knapp Éva, *Andocs,* Régi magyarországi vallásos nyomtatványok 5 (Zebegény: Borda Antikvárium, 2020); Serfőző Szabolcs, *A sasvári pálos kegyhely története: A zarándoktemplom kialakítása és kegyszobrának kultusza a 18. században* (Budapest: Balassi Kiadó, 2012); Tüskés Anna, „A pócsi Mária-kegykép kisgrafikai ábrázolásai", in *Ars perennis: Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája, 2009,* szerk. Tüskés Anna, 267–284 (Budapest: CentrArt Egyesület, 2010); Anna Tüskés, „Representations of the Mary-Icon of Máriapócs in Engravings", *Annales Universitatis Apulensis Series Historica* 18 (2014): 153–182.

9 Szilárdfy Zoltán, Tüskés Gábor és Knapp Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről* (Budapest: Egyetemi Könyvtár, 1987), 78.

10 Knapp Éva és Tüskés Gábor, „Illusztrációk a 18. századi vallásos ponyvairodalomban", in Knapp és Tüskés 2004, 189–214, 206–207; Tasnádi Zsuzsanna, „43. Vallásos ponyva: Három királyokhoz", in *Legendás lények, varázslatos virágok – a közkedvelt reneszánsz: Kiállítás-katalógus,* szerk. Tasnádi Zsuzsa, 45 (Budapest: Néprajzi Múzeum, 2008).

huzamát megtaláljuk egy 1820 körül Londonban, John Pitts nyomdájában *The Four Indian Kings in two parts* címmel kiadott nyomtatványon is.[11] A londoni kiadvány és a Bagó-nyomda fametszete szinte bizonyosan azonos előképre vezethető vissza, talán Jan Snellinck (I) *Jehoshaphat, Joram és Ahaziah, Israel és Juda királyai* című 1585-ös rézmetszetére.[12]

Szentek és ereklyék ábrázolásából jóval kevesebb található a vallásos ponyvanyomtatványokon. A Bagó-nyomdában 1863-ban készült, Szent Vendelhez szóló német imádság címlapján szerepel a juhait legeltető, féltető alatt ülve könyvet olvasó szent ábrázolása. A fametszet előképe id. Johann Sadeler (1550–1600) rézmetszete Maerten de Vos (1532–1603) rajza alapján, ami a VIII. Kelemen pápának ajánlott *Oraculum Anachoreticum* című album 20. táblájaként jelent meg Velencében 1598–1600 között.[13] A sorozat nemcsak Európában volt ismert, hanem Dél-Amerikában is elterjedt, a perui Diego Quispe Tito (1611–1681) köréhez tartozó festő az egész metszetsorozatot megfestette.[14] Szilárdfy Zoltán gyűjteményének egy 1740 körülre datált fametszete német felirattal ugyancsak Sadeler rézmetszetét követi.[15]

Figyelembe véve a zarándoklatokra induló emberek sokféleségét és mobilitását, a Magyar Királyság területén tömegesen árult ponyvák többnyelvűek: ugyanaz több nyelven is megjelent. Például nemcsak magyar, hanem német és szlovák nyelvű ponyvákat is találunk – igaz, a mai magyarországi közgyűjtemények meglévő gyűjteménye jóval több magyar nyelvű nyomtatványt tartalmaz, mint németet vagy szlovákot. A nyelveken átívelő ponyvák tükrözik a zarándokok nemzetiségtől független, határokon átívelő utazásait, valamint azt a tényt, hogy sok zarándokhely a határ közelében áll. Nem meglepő, hogy bármilyen nyelven írták vagy énekelték őket (magyar, német vagy szlovák), a Magyar Királyság ponyvái hasonló témákról szóltak néha szoros, máskor laza fordításban. Egy nyelv azonban hiányzik: a latin. Csak nagyon kivételesen találunk példákat latin nyelvű vallásos nyomtatványokra. Ez azért van így, mert a kiadványműfaj elsősorban az írástudó köznépnek szólt, olvasásra és éneklésre is szánták. Azonos tartamú és illusztrá-

11 London, British Museum, 1992, 0725.132.

12 Példány pl. Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1964-655.

13 F. W. H. HOLLSTEIN, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts c. 1450–1700* (Amsterdam: M. Hertzberger, 1949), 448 1070. Példány pl. British Museum, 1958, 0712.240.

14 Korábban: Claustro del Noviciado, Convento de la Recoleta, Cuzco, Peru. Ricardo ESTABRIDIS, „Un cuaderno de grabados de Halbeeck y una serie de anacoretas del Cusco", *Kantú: Revista de Arte* (Lima), 1989/6 (aug.): 37–38.

15 SZILÁRDFY Zoltán, *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből, III*: *Alkalmazott szentképek, 16–21. század,* Devotio Hungarorum 12 (Szeged–Budapest: SZTE–METEM, 2008), 562–563, kat. 445.

ciójú, de eltérő nyelvű kiadványra jó példa a Bagó Márton nyomdájában 1863-ban magyar és német nyelven egyaránt megjelentett mantovai istenfélő jámbor asszszony csodáját elbeszélő történet, amit a pápai főiskola nyomdája is kiadott, igaz, más illusztrációval.[16] Mindkét nyomda ugyanazt a 18 versszakba szedett szöveget közli, csak az utána következő imádságban van eltérés.

A magyar vallásos ponyvák kutatástörténete

A kutatásnak két fő korszakát lehet elkülöníteni az elmúlt nyolcvan évben aszerint, hogy miként viszonyulnak a ponyvákhoz. Az első, az 1970-es évekig a néprajztudomány szempontjából dokumentálja és elemzi a nyomtatványokat,[17] a második, az 1970-as évektől több tudományág (művészettörténet, irodalomtörténet, nyomdatörténet, zenetörténet stb.) módszereivel és szempontrendszerével megpróbálja megragadni a vallásos ponyvák minden aspektusát (nyelv, téma, nyomda, illusztrációk stb.) akár a mai országhatárokon átívelő kontextusban.[18] Szilárdfy Zoltánnak, Knapp Évának és Tüskés Gábornak a ponyvaillusztrációkra vonatkozó, 1980-as és 1990-es években folytatott kutatásai[19] után Lengyel Ágnes a 19. század második felének kiadványaira irányította figyelmét az 1990-es évek második felétől.[20]

E második korszak kiemelkedő teljesítménye a Bálint Sándor-gyűjtemény 1563 darab ponyvájának, illetve kolligátumának katalogizálása. A 177 nyomdában készült darabok gyűjteménye is tanúsítja, azt a korábban megfigyelt jelenséget, hogy több nyomda Magyarország határaitól meglehetősen távol nyomtatott

16 *Uj történet, hallhatlan csuda, mely 1861-ben Mantua városában Olaszországban egy istenfélő jámbor asszonynyal történt*. Pápán, nyomatott a főiskola betüivel 1863. 170×112 mm, 4f. fametszet: 96×67 mm. OSZK Pny 6.614.

17 Pl. Békés 1966; K. Csillér Klára, „Magyar népi grafika", *Néprajzi Értesítő* 53 (1971): 63–82.

18 Pl. Pogány 1978; Szilárdfy, Tüskés és Knapp, *Barokk kori kisgrafikai...;* Volter Domonkos, *Ľudová religiozita v Pišpeku / Püspökhatvan népi vallásossága* (Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2021), 104–125.

19 Tüskés Gábor és Knapp Éva, „Illusztrációk a 18. századi vallásos ponyvairodalomban", *Néprajzi Értesítő* 75 (1993): 143–162; Tüskés Gábor, „Egylapos fametszetek a 18–19. században", *Néprajzi Értesítő* 85 (2003): 93–113; Knapp és Tüskés 2004.

20 Lengyel Ágnes, „Búcsújáráshoz kapcsolódó ponyvanyomtatványok a nógrádi térségben", *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* (1998): 147–168; Lengyel Ágnes, „A 19. század második felében megjelent vallásos ponyvanyomtatványok illusztrációiról", in *Kép, képmás, kultusz,* szerk. Barna Gábor, 211–218 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem BTK, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2006); Lengyel Ágnes, „A szakrális ponyvanyomtatványok jellemzői, szerepük a palóc népi vallásosságban", *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 27–28 (2003–2004): 239–255.

magyar nyelvű és vonatkozású kiadványokat, például a bolognai érseki tipográfia (Arcivescovile Tipografia, Bologna) a Jézus-tiszteletről a 19–20. század fordulóján, vagy a regensburgi apostoli katolikus nyomda (Katholisches Presse-Apostolat. Druck., Regensburg) a pócsi Mária-kegyképről a két világháború között. A különböző gyűjteményekben fennmaradt nyomtatványok kvantitatív elemzése azt mutatja, hogy a 18. század második felében Ambró Ferenc Ignác, Franz Anton Eitzenberger és Anton Venzel Gottlieb nyomdája, illetve a 18. század folyamán a több generáción átívelő Landerer-, Royer- és Streibig-nyomda dominálta a ponyvapiacot. A 19. század első felében a Bucsánszky- és a Skarnicztl-nyomda,[21] a század második felében egészen az első világháborúig a Bagó Márton, a Bartalits Imre, Rózsa Kálmán és neje, Traub B. és Társa nyomda, illetve az egri nyomda[22] termelte a legtöbb vallásos ponyvanyomtatványt. A két világháború közötti visszaesést követően az 1940-es években még megért egy rövid fellendülést a műfaj, majd teljesen megszűnt.[23] Több hasonló méretű magángyűjtemény létezik az országban, de ezek összetétele folyamatosan változhat.

Az elmúlt évtizedben egyfajta technológiai újítás figyelhető meg a ponyvakutatásban az online adatbázisok megjelenésével. Bár a magyar közgyűjtemények hosszú utat tettek meg a katalogizálás és digitalizálás terén, még sokat kell tenniük ahhoz, hogy kifinomult adatfeldolgozást és nemzetközi átjárhatóságot érjenek el gyűjteményeik között. Ha ez egyszer megvalósul, csak akkor leszünk valóban képesek megérteni a ponyvagyártás és -fogyasztás teljes változatosságát. Magyarországon egyedülálló az MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport fejlesztéseként 2018-ban létrejött ponyva- és kalendárium-adatbázis, ami rendkívül cizellált szempontrendszer szerint írja le a kiadványokat.[24] Ez sajnos azonban jelenleg igen csekély számú (pontosan 270) ponyvát tartalmaz állandó, csak ezzel foglalkozó munkatárs hiányában. (Néhány évvel ezelőtt mintegy 150 ponyvát én vittem be.) Ennek az adatbázisnak az az előnye, ami egyben nagyon megnehezíti az adatfelvitelt: a szinte mindenre kiterjedő szempontrendszer.

21 Kovács I. Gábor, „Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva tömegtermeléshez", *Magyar Könyvszemle* 101 (1985): 1–17.

22 Helle Mária, *Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak Mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből* (Budapest: Balassi Kiadó, 1998).

23 Barna Gábor és Székely Anna, „Vallási ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában", in *Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában,* szerk. N. Szabó Magdolna és Zombori István, 21–30 (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 2010), 24.

24 *MPNy.*

A környező országokban is elkezdtek ponyvaadatbázisokat fejleszteni. A 2024-es turócszentmártoni könyvtáros konferencián például Martin Drozda számolt be a brnói Morva Állami Könyvtár katalogizálásáról,[25] amelyben 4865 nyomtatvány kereshető aleph rendszerben.[26] A ponyvák 73%-a egyházi énekeket, 5%-a imádságokat, 23%-a világi énekeket tartalmaz. Formátumuk változatos: a legtöbb 16°, 8° és 12°. Időbeli eloszlásuk csak részben értékelhető, mert 56%-uk datálatlan, 34%-uk a 19. század második, 10%-uk a 19. század első felében készült. Gyűjteményükben megtalálható a nyomtatványokon kívül több száz 19. század eleji fadúc.

Adalbert Riedl 1746–1929 közötti nyomtatványokat tartalmazó burgenlandi gyűjteményét tíz éve katalogizálták online a Pennsylvania Egyetemen.[27] A 696 tételes gyűjteményből csak 203-nak ismert a nyomdája, ezeket összesen 25 nyomda termelte. A darabok elsősorban kis formátumúak, egy laptól több oldalig terjednek, sok illusztrációval.[28] Némelyik csak imákat tartalmaz, míg mások énekeket, egyesek csodás történeteket, valamint „vegyes" műfajú szövegeket. Főként német nyelvűek, sok gót betűvel nyomtatva, de van köztük magyar, horvát, cseh, szlovák és szlovén nyelvű. Ezenkívül van egy 28 nyomtatványból álló gyűjtemény egybekötve (Sammelband), valamint néhány kézirat német nyelven. A rossz állapotú ponyvákat restaurálták.

A zarándokhelyen megvett ponyva a résztvevő számára – bármennyire is olcsó és mulandó volt – kincset jelentett zarándokútja emlékeként, vagy hazavitte szeretteinek ajándékba. Gyakran összefűzték őket, hogy gyűjteményt alkossanak: a vallásos ponyvák néha más (olcsó világi) nyomtatványokkal együtt kolligátumot képeznek.[29] Esetenként belső dekoráció és bajelhárítás céljára is használták a képi ábrázolást: elszakítva a nyomtatvány többi részétől a metszetet, esetleg fel-

25 50. jubileumi könyvtártörténeti konferencia, Kniha: quo vadis knižná kultúra [Merre tart a könyvkultúra] 2024. április 23–25. Turócszentmárton (Martin), Szlovák Nemzeti Könyvtár (Slovenská národná knižnica).

26 https://aleph.nkp.cz/. A ponyvák elemzését lásd Jiří Dufka. szerk., *Kramářské písňové tisky Kapitoly k materiálovým aspektům* (Brno: Moravská zemská knihovna v Brně, 2022).

27 Katalógus: https://tinyurl.com/2kwfxcds.

28 John F. Anderies leírása a gyűjteményről: https://tinyurl.com/4v775w29.

29 Egy tizenkét nyomtatványból álló kis kötetet elemez: Borsa Gedeon, „18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötete Münchenben: Martin Endter kiadványai Magyarország részére", *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1981): 379–409. Egy nyolc ponyvafüzetből álló kollekciót vizsgál pl. Knapp Éva, „»Az árvák fohásza«: Többfunkciós marcali ponyvanyomtatványok", in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 5,* szerk. Csörsz Rumen István, 345–358 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017); Knapp Éva, *Librum evolvo: Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból* (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 119–132.

ragasztva más hordozóra és kiszínezve, felakasztották háztartás falára, általában a tisztaszobában. Ilyenek például az A/4-es vagy B/5-ös formátumú, *Szent levél* vagy *Csodálatos kép* címmel kiadott, égi üzeneteket tartalmazó nyomtatványok, például Szent Brigitta-levelek és Szent Mihály-levelek (Michaelis Brief).[30] További példák találhatók a Néprajzi Múzeum Egyházi gyűjteményében: a kolozsvári kegyképet ábrázoló rézmetszet házi szentképként utólagosan színezve és ragasztott textillel (ltsz. 68.181.1.) és a szentantali kegyképet ábrázoló rézmetszet utólagosan színezve menyasszonyi koszorúval (ltsz. 69.77.8.). A szakrális ponyvanyomtatványokat amulettként is használták.[31] Valószínűleg más kegytárgyakhoz hasonlóan néha a sírba is elkísérték tulajdonosaikat.

A celldömölki zarándoklatokra kiadott nyomtatványok címlapját a felöltöztetett kegyszobrot ábrázoló fa- vagy rézmetszet illusztrálja. A korábban ismert 18. századi ábrázolások között csak egy pontosan datált (1782-re).[32] Az újabb kutatás további pontosan datált metszeteket talált: a fadúcok hosszú, akár több évtizedes használatára, illetve újrametszésre enged következtetni a Riedl-gyűjtemény 1746-os és a Borda-gyűjtemény[33] 1801-es egyaránt három (de eltérő) éneket tartalmazó ponyvájának fametszete.

30 Lengyel Ágnes, „»…Én Jézus Krisztus magam tulajdon isteni kezeimmel írtam…«: Égi levelek, látomásban közvetített imádságok a palóc népi vallásosságban", in *„Oh, boldogságos háromság": Tanulmányok a Szentháromág tiszteletéről,* szerk. Barna Gábor, 243–256 (Szeged: Paulus Hungarus–Kairosz Kiadó, 2003); Fülöp Zoltán Ottó, „Az 'égből érkezett üzenetek' szerepe és jelentősége az egyéni írásszokásokban", *Iskolakultúra* 23, 7–8. sz. (2013. július–augusztus): 53–60; Kothencz Kelemen, „A Hajós környéki táj 19. századi vallásos ponyvanyomtatványai", in *Vallásos kultúra és életmód a Kárpát-medencében 10.: Konferencia Veszprémben a Laczkó Dezső Múzeum és a Veszprémi Hittudományi Főiskola közös szervezésében,* szerk. Pilipkó Erzsébet és Fogl Krisztián Sándor, 968–983 (Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum, 2017); Bakos Áron, „A mennyei levelek történetiségéről", *Ethnographia* 134, 2. sz. (2023): 291–305.

31 Lengyel Ágnes, „Amulettként használatos szakrális ponyvanyomtatványok", in *„Nyisd meg, Uram, szent ajtódat…": Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára,* szerk. Barna Gábor, 75–90 (Budapest: Szent István Társulat, 2001).

32 Szilárdfy, Tüskés és Knapp, *Barokk kori kisgrafikai…,* 61–76. katalógustételből az egyetlen pontos évszámmal ellátott: 73.

33 A Borda Antikvárium kiemelt gyűjtőkörébe tartoznak a régi magyarországi vallásos nyomtatványok, amelyek feldolgozására kiadványsorozatot indított 2014-ben. A témánk szempontjából kiemelkedő jelentőségű az andocsi kegyhely kisgrafikai ábrázolásait elemző kötet: Knapp, *Andocs….*

1. kép
A Ré-beli (Val Vigezzo, Piemonte) Kegyelem Anyja kegykép

A Ré-beli Szoptató Mária-kegykép és a magyar ponyvák

Az eddigi kutatások eredményeinek vázlatos áttekintése után kitekintésként egy rövid esettanulmányt mutatok be. Az észak-itáliai Valle Vigezzo (Vigezzo völgyi) Ré falu 15. század végén keletkezett Mária-szentélyében (Santuario della Madonna del Sangue) tisztelt Mater gratiarum kegykép tiszteletének Kárpát-medencei elterjedését a ponyvanyomtatványok segítségével vizsgálom. A kép ikonográfiailag egy Szoptató Mária (Galaktotrophousa, *1. kép*). A többi Szoptató Madonna-képtől megkülönbözteti a kép alsó részén olvasható írástekercs: „In Gremio Matris sedet Sapientia Patris", azaz: Az Anya kebelében ott ül az Atya Bölcsessége. A Bölcsesség trónusa (Sedes Sapientiae) ábrázolása Hodigitria vagy Maiestas

típusú szobrokon és táblaképeken jelent meg a 12. században, talapzatán ugyanezzel a latin mondattal: 1) S. Maria in Camuccia, Todi; 2) Sivignano Madonna, ma: Museo Nazionale dell' Abruzzo, L'Aquila; 3) Madonna di Prete Martino, Sansepolcro (datált: 1199), ma: Bodemuseum, Berlin.

A 20. század második negyedében épült jelenlegi, neobizánci stílusú templom annak a San Maurizio templomnak a közvetlen közelében áll, ahol a hagyomány szerint a csoda történt. 1494-ben a szomszédos Villettéből származó Giovanni Zucono dühében, amiért veszített szerencsejátékban, kővel megdobta a Madonna del Latte freskót a templom homlokzatán. Másnap reggel néhány járókelő észrevette, hogy a freskó vérezni kezd. Sok évvel a csodálatos esemény után, 1627-ben a San Maurizio-templomot a püspök kezdeményezésére teljesen újjáépítették, s a csodás freskót az oltárra helyezték.

Az észak-itáliai kegyhely csodatévő képéről számos másolat érkezett az Alpokon túlra, általában kéményseprőkkel. A klatovyi példány, amelyet Bartolomeo Rubeis (vagy Ricolt) kéményseprő hozott Réből Csehországba, 1685-ben szintén elkezdett vérezni szemtanúk előtt. További filiációk találhatók Svájcban, Ausztriában és Magyarországon. A Magyar Királyságba a 17–19. században több másolat került, amelyekről ismét újabbak készültek. A filiációk ugyancsak zarándoklatok célpontjává váltak. A másolatok között számos magánáhítati célú házioltár volt.[34] A magyarországi hívők és zarándokok legalább hat templomban láthatták és tisztelhették e kegyképnek néhol ugyancsak csodatévő másolatait (*2. kép;* lásd a következő oldalon).

Szinte minden magyarországi másolaton közös elem az eredetin szereplő feliratos írástekercs. Mária virágot tartó jobb keze gyakran eltűnik a másolatokon, valójában Mária csak a petőfalvin (Pöttelsdorf) tart virágcsokrot. Fedetlen keble némelyiken látható (Buda-Krisztinaváros, Budakeszi-Máriamakk, Dunaföldvár-ferences), másokon hiányzik (Görcsöny, Pest-ferences, Szeged-szerb ortodox, Bács-ferences).[35] Mária köpenyének mintázata is jelentős eltéréseket mutat némely másolaton. Míg az eredeti freskón sugárkoszorús körök díszítik, a klatovyin és a vele párhuzamot mutató görcsönyin, szegedin és bácsin csillagok és Mária-monogramok láthatók, a krisztinavárosi és a vele rokonítható makkosmáriai és dunaföldvári képen a köpeny teljesen dísztelen. Ezen összehasonlításokkal sem lehetséges azonban a filiációk pontos láncola-

34 Pl. Horler Miklós-hagyaték, Budapest.

35 A bácsi ferences templom képéről lásd Korhecz Papp Zsuzsanna, „A bácsi vérkép", *Bácsország* 39 (2006): 73–76; Korhecz Papp Zsuzsanna, „Mária-kegyképek a Délvidéken", *Létünk* 48, 3. sz. (2018): 83–105, 87–88.

2. kép
A Ré-beli Kegyelem Anyja kegykép magyarországi másolatai

3. kép
A Ré-beli Kegyelem Anyja kegykép másolata Dunaföldváron a volt ferences templom sekrestyéjében, fotó: Tüskés Gábor, 1991

tának megállapítása.[36] Az eredetitől leginkább eltérő, de sejthetően Réből eredő filiáció a lajtaszentmiklósi (Neudörfl), amelyen sem virágcsokor, sem Mária keble nem szerepel, de még az írástekercsen álló felirat is más.

Hogy ebben az esetben mit segítenek a ponyvanyomtatványok metszetei? Leginkább a lappangó vagy a templomi tiszteletből eltávolított, illetve lecserélt kegyképmásolatok kutatásában. Jól emlékszem, amikor 1991-ben szüleimmel Dunaföldváron a volt ferences templom sekrestyéjében sikerült megtalálni az addig csak egy 1766-os, nürnbergi őrzőhelyű, azóta már a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok gyűjteményéből előkerült rézmetszetről ismert

36 Vö. Rieth József Mária-kegyhelyekről szóló írása: https://tinyurl.com/3m3fzuxd

festményt (*3. kép,* lásd az előző oldalon).[37] A festmény és a metszet összehasonlítása nyomán felfedezhető eltérések (például a puttók elhelyezkedésében vagy a gyermek Jézus írásszalagot fogó bal kezének tartásában) azonban arra intenek, hogy Binder bizonyosan nem látta magát a dunaföldvári másolatot, hanem valószínűleg a metszetet megrendelő budai székhelyű Kapisztrán Szent Jánosról nevezett ferences rendtartomány (alapítva: 1757) csak a kegyképtípust határozta meg, pontos részleteinek ábrázolása nem volt fontos.

A lecserélt kegyképek sorába tartozik a pesti ferences templom előcsarnoka északi kápolnájának oltárképe. Egy 1790 körülre datált Johann Gottfried Prixner-rézmetszet tanúsága szerint akkoriban a réihez távolról hasonlító kegykép állt az oltáron, s feltehetően jelentős imameghallgatások kötődtek hozzá a Mária feje felett ábrázolt votív tárgyak sora tükrében.[38] A metszetről úgy tűnik, mintha nem a krisztinavárosi változatot követné a pesti, hiszen Mária melle nem látható, az anya bal kézfeje Jézus hóna alatt jelenik meg, nem az öve alatt. Talán itt sem kell hinnünk a részletekben a metszetábrázolásnak? Erre már sajnos nem tudunk válaszolni, mert jelenleg egy 19. századi festmény áll a némileg átalakított oltáron, a korábbi kép lappang vagy elpusztult.

Felirata szerint a krisztinavárosi templom kegyképét ábrázolná az 1823. augusztus 3-ai búcsúra kiadott nyomtatvány ábrázolása,[39] az összevetés a kegyképpel azonban jelentős eltéréseket mutat: eltűnt Mária keble és az írástekercs is. Bucsánszky Alajos nyomdájának az 1840-es években készült fametszetsorozatában a budai kegykép ismét a valósághoz közeli noha kevésbé részletgazdag ábrázolásba szerepelt.[40] Knapp Éva és Tüskés Gábor gyűjteményében lévő ponyvakolligátum része egy datálatlan kétlapos, három éneket tartalmazó, német nyomtatvány, amelyet a réi kegykép klatovyi variánsának sorozatába tartozó fametszet illusztrál. Az énekek nem kötődnek egyáltalán a kegykép egyetlen másolatához sem.

Összegezve megállapítható, hogy a ponyvanyomtatványokon és egyéb sokszorosított grafikai ábrázolásokon a kegyképtípus általában megegyezik a valósággal, a részletek azonban jelentősen eltérhetnek, mivel a művész nem ment el a helyszínre megnézni az ábrázolandó kegytárgyat. Az illusztrációk funkciója nem az volt, hogy minden részletében valós képet adjanak, hanem hogy nagyjából felidézzék a kegyhelyet és kultusztárgyát. Ettől függetlenül azért nagyon

37 Szilárdfy, Tüskés és Knapp, *Barokk kori kisgrafikai...,* 90.
38 Uo., 252.
39 Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum szentképgyűjtemény, ltsz. 26.564.
40 Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T.214.

fontos iránymutatók a grafikák, mivel néha már elpusztult képek egykori létéről tudósítanak.

GYŰJTEMÉNYTÖRTÉNET

Mészáros Borbála

A Néprajzi Múzeum könyvtárának ponyvagyűjteménye

A Néprajzi Múzeum a legnagyobb hazai ponyvagyűjtemény őrzői közé tartozik az Országos Széchényi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, a Petőfi Irodalmi Múzeum és több szegedi közgyűjtemény mellett. A ponyvák túlnyomó többsége a múzeumi könyvtár különgyűjteményében található: mintegy 729 cím 630 – részben kolligált – kötetben.[1] Kisebb számban találhatók ponyvák még a múzeum Etnológiai Archívumában, valamint az Egyházi Gyűjteményben is.

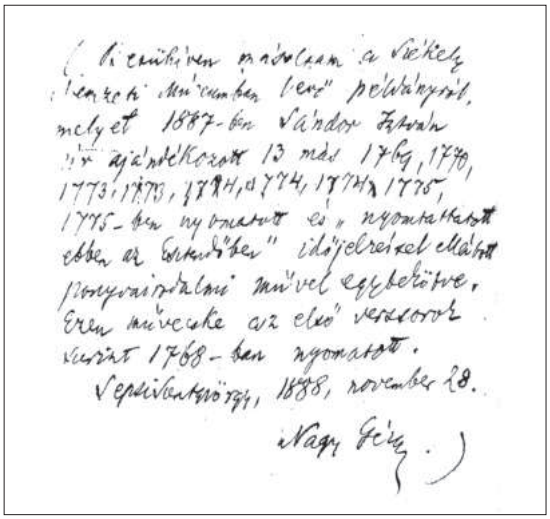
A gyűjtemény története

A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának könyvtári gyűjteményét Xántus János alapozta meg 1880-as évek végétől, majd Jankó János kezdte el leltárba venni 1893-tól.[2] A könyvtár első ponyváit 1901–1903 között bevételezték, ekkor még nem különgyűjteményként. 23 füzet Herrmann Antal etnográfus mintegy másfél ezer kötetes könyvhagyatékával, egy pedig Semayer Vilibáld, a múzeum akkori igazgatója ajándékaként érkezett. Egész pontosan ez volt az első leltárba vett

1 A ponyvagyűjtemény teljes állománya kereshető a könyvtár online katalógusában: https://hunteka.neprajz.hu/ A ponyvákra külön rá lehet keresni a „Raktári jelzet (példány)" mezőben a P** beírásával is, azonban a pontos információkért, kérjük, forduljanak a kutatók a könyvtáros munkatársakhoz. A mintegy 113 ponyvát tartalmazó 14 kolligátum esetében mindig az első tagnál található a példányjelzet. A ponyvák nagy része még az 1960-as években könyvtári kötést kapott az akkori állományvédelmi gondolkodásnak megfelelően, ekkor készültek a többnyire tematikus kolligátumok is. A ponyvagyűjteményhez kapcsolódóan megemlítendő a könyvtár közel 200 darabos kalendáriumállománya is: amely nagyrészt szintén kereshető online katalógusunkban, illetve részben feldolgozásra is került Cserbák Antal, *Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében* (Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1987) című munkájában.

2 Kenyéri Kornélia, „Habent sua historia libelli: A Néprajzi Múzeum Könyvtárának történeti rétegei", *Néprajzi Értesítő* 87 (2005): 77–129.

ponyva: egy 1901-ben kiadott Bagó kiadású vőfélykönyv.[3] A Herrmann-hagyaték ponyvái elsősorban folklór vonatkozásúak: így például dalgyűjteményt tartalmazó füzetek,[4] Méhner kiadású vőfélykönyvek,[5] a Ginevra-történet német nyelvű ponyvaverziója,[6] valamint Manole kőművesmester balladájának egy szebeni román nyelvű ponyvakiadása.[7] Szintén Herrmanntól került a könyvtárba egy 1888-ban, Sepsiszentgyörgyön készült kéziratos ponyvamásolat is, amelyet a Székely Nemzeti Múzeumban őrzött eredeti 18. századi példányról másolt Nagy Géza, régész-etnográfus.[8] Valószínűsíthető, hogy a ponyva témája miatt került a másolat Herrmannhoz, aki a korabeli cigánykutatások egyik úttörője volt.

1. kép
Nagy Géza (régész-etnográfus) bejegyzése az általa 1888-ban Sepsiszentgyörgyön másolt ponyvában. Könyvtári jelzet: P 0.352

3 P 1.333. A proveniencia forrásaként elsősorban a könyvtári leltárkönyvet használtuk, másrészt egy-egy esetben múzeumi archívumi iratokat, valamint a ponyvákban lévő posszeszori bejegyzéseket, hagyatéki pecsétet.

4 Magyar nyelvűek: P 0.349, P 0.350. Német nyelvű világi dalokat tartalmazó, 13 tagú kolligátum az 1800-as évek elejéről: P 3.294. A kolligátumba kötés valószínűsíthetően legkésőbb a hagyaték bekerülésénél, az 1900-as évek elején készült.

5 P 0.252, P 1.704, P 1.706., P 2.190, és egy eredetileg 3.810-as számon bevételezett, de később leltárból törölt példány.

6 P 0.353.

7 P 0.409.

8 *Tzigányok végső romlásáról való szép história. Nyomtattatott abban az esztendőben, midőn tzigányok vóltak gyötrelemben*. (Kézirat) Sepsiszentgyörgy, 1888. (P 0.352) Az eredeti mű: PETRIK 7: 539.

A második világháború előtt jelenlegi tudásunk szerint összesen 29[9] ponyvát vételeztek be a könyvtárba, ennek többsége német nyelvű, ausztriai kiadású, például a linzi Krausslich ponyvanyomda terméke.[10] Azonban sejthetően további leltározatlan állományok gyűlhettek fel, erre utal Sándor István 1949-es feljegyzése: „A könyvtár aprónyomtatványai és különlenyomatai leltározatlanul katalogizálatlanul, úgyszólván kezelés nélkül kallódnak mindezidáig."[11] Gunda Béla 1939-es *Néprajzi Értesítő*ben megjelent közleménye[12] és felhívása is a ponyvafüzetek múzeumi gyűjtésére utal:

Felhívás a népi ponyvairodalom gyűjtésére

A Néprajzi Múzeum rendszeresen gyűjti a népi ponyvairodalom különböző termékeit: füzetes regényeket, álmos-, nótás- és vőfélykönyveket, szerelmi levelezőket, a szekták által terjesztett vallási iratokat, stb. Akiknek módjában van a falusi nép köréből ilyen irodalmi termékeket megszerezni – és azokkal semmi különösebb céljuk nincs – szíveskedjenek ezeket a Néprajzi Múzeum részére átengedni. Különösen fontosnak tartjuk a múlt század végén és e század elején forgalomban lévő regények, elbeszélések, verses füzetek összegyűjtését, a különböző vallásos iratokkal együtt. Fordítsunk figyelmet a régi kalendáriumok összegyűjtésére. Jegyezzük fel azt, hogy kik terjesztik a ponyvairodalmat, hol szerzi be azt a nép s általában kik olvassák el.

A korábban összegyűlt ponyvák leltárba vételére, és az újonnan gyűjtött és vásárolt ponyvák különgyűjteménybe való rendezésére a háború utáni években került sor, alapvetően Sándor Istvánnak köszönhetően. Röviden megemlékeznénk róla is elsősorban könyvtárszervezői tevékenysége kapcsán, hiszen 2024 januárjában volt halálának 30. évfordulója. Sándor István irodalomtörténész 1946 végén került a múzeum könyvtár élére. Sok más, korabeli tudóshoz hasonlóan a könyvtár egy menekülőpálya volt az ő esetében is: ugyanis a szegedi főiskola háború után felállított ún. igazoló bizottsága politikai okok miatt eltiltotta katedrájától.[13] A felmentésben szerepet játszhatott az 1945-ben megjelent *Író és társadalom: Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből: Főúr és nemes* című

9 Ez esetben a fent említett P 3.294-es jelzetű német nyelvű kolligátumot egynek számolva.

10 A Krausslich (Linz) nyomdából származó, 1945 előtt bevételezett ponyvák: P 0.370; P 0.371; P 0.375; P 0.377; P 7.855; P 8.025; P 8.035; P 8.689; P 8.871; P 9.205.

11 Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum EA MKD 879 Könyvtári iratok 1949.

12 Gunda Béla, „Felhívás a népi ponyvairodalom gyűjtésére", *Néprajzi Értesítő* 31 (1939): 421.

13 Vajda Tamás, „Sándor István, az elfeledett főiskolai tanár", in *Tudós tanárok az Eötvös Collegiumban,* szerk. Sepsi Enikő és Tóth Károly, 51–67 (Budapest: Ráció Kiadó, 2009), 63.

irodalom- és művelődéstörténeti, irodalomszociológiai munkája. 1945 után Sándor István irodalomtörténészi pályája tehát megszakadt: a Néprajzi Múzeumban töltött két évtized alatt elsősorban a könyvtári és bibliográfiai munkára, illetve folklorisztikai és mezőkövesdi kutatásaira koncentrált, de foglalkozott a múzeum korai történetével is Xántus Jánosról szóló monográfiája kapcsán.[14] Mindezt – Szilágyi Miklós emlékező szavait idézve – „irodalomtörténészi-művelődéstörténészi felkészültsége, mindenki más etnográfusnál, folkloristánál alaposabb, a »régi« magyar irodalmat (nem csak a szépirodalmat!) átfogó adatismerete, és a művelődéstörténeti összefüggéseket megmutató elemző készsége"[15] tette különösen értékessé.

Valószínűleg Sándor István irodalomtörténeti érdeklődésével és művelődéstörténeti felkészültségével is összefügg, hogy a már háború előtt összegyűlt ponyvákat 1950-től különgyűjteményként vette leltárba, és további ponyvákat vásárolt, illetve gyűjtött saját maga is. A könyvtár gyűjtőköréről szóló 1950-ben kelt jelentésében is hangsúlyozza: „Gyűjtjük azonban a nép olvasmányait mint a falusi könyvkultúra dokumentumait."[16]

A ponyvák iránti érdeklődése már fiatalon, gimnáziumi tanárként megélt mezőkövesdi évei alatt is megnyilvánult. A *Magyar Kultúra* folyóiratban írt 1936-os cikkében[17] a paraszti könyv- és olvasáskultúrával foglalkozott, elsősorban mezőkövesdi példák alapján. Mezőkövesdi kutatásait a háború után is folytatta, e kötődéssel is magyarázható, hogy az általa terepen gyűjtött mintegy 14 ponyva többsége a mezőkövesdi Balázs Ferenc könyvnyomda esősorban vallási tartalmú terméke.

1953-ban az *Adattári Értesítő*ben egy kisebb közleményt szentelt a témának: *Figyeljük népünk olvasmányait!* címmel.[18] Régebbi ponyvák gyűjtésére buzdít, hogy megismerhető legyen, miként hódított teret a könyv a magyar falvakban, milyen olvasmányok voltak befolyással a paraszti ismeretanyagra és voltak kölcsönös összefonódásban a folklóranyaggal.

14 Sándor István könyvtárosi–bibliográfusi tevékenységéről: Nagy Réka, „Sándor István, a néprajzi bibliográfus", *Néprajzi Hírek* 38, 2. sz. (2009): 55–64.

15 Szilágyi Miklós, „Sándor István emlékezete", *Néprajzi Hírek* 24, 1–4. sz. (1995): 35–37, 35.

16 Érdekesség, hogy ez a jelentés azokban a napokban íródott (1950. október 18–19.), amikor a ponyvanyomtatványok leltárkönyve való bevezetése megkezdődött. Vö. Néprajzi Múzeum, EA MKD 880 - Tudománytörténeti Gyűjtemény. Könyvtári iratok 1950.

17 Sándor István, „Kultúra falun", *Magyar Kultúra* 23, 21. sz. (1936): 227–229.

18 Sándor István, „Figyeljük népünk olvasmányait!", *Az Országos Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője,* 1. sz. (1953): 45–46.

Sándor István saját folklorisztikai munkáiban forrásként használta a ponyvákat, így például az aradi vértanúk népi kultuszáról szóló tanulmányaiban,[19] ahol a ponyvairodalmi cédulakatalógust összeállító Borzsák Istvánnal való konzultációját is megemlíti. Ponyvairodalmi érdeklődését jelzi, hogy Pogány Péter közismert ponyvatörténeti köteteit is ő ismertette a néprajzi folyóiratokban, a *Magyar néprajzi bibliográfia* általa szerkesztett retrospektív köteteiben pedig összegyűjtötte az adott tárgyévben megjelent ponyvafüzeteket is.

A könyvtár ponyváinak túlnyomó része 1950 és 1970 között kerültek leltárba,[20] döntő többségük vételként és ajándékként – azonban sajnos elenyésző számban jegyezték fel a leltárkönyvbe az ajándékozó vagy kereskedő személyét.[21] Az ismert gyűjtők/adományozók között találjuk a fent említetteken kívül Gunda Béla és Gönyei Sándor[22] néprajzkutatót, s bekerültek ponyvák az 1948-as centenáriumi gyűjtésből is. Gunda Béla 1939 és 1943 között volt a Néprajzi Múzeum munkatársa, aki főként a múzeumi Adattár (ma Etnológiai Archívum) megszervezésén dolgozott, így az általa gyűjtött ponyvák elsőként az adattárban kerültek bevételezésre, majd az 1960-as években leltározták át őket a könyvtári ponyvagyűjteménybe.[23] Gunda részt vett a Táj- és Népkutató Központ által 1939-ben a Bars megyei Újbarson szervezett Táj- és Népkutató Táborában, ahol legalább 19 ponyvát gyűjtött,[24] ebből 11 azonosítható jelenleg gyűjteményünkben.[25] A táj-

19 Sándor István, „Világos és Arad a magyar néphagyományban", *Az MTA Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 3, 1. sz. (1953): 105–186.

20 Néhány esetben már az 1950–1970 közötti időszakban is áthelyeztek a ponyvagyűjteménybe az 1945 előtt, numerus kurrens szerint állományba vett ponyvákat. A 2024-es kiállítás kapcsán újra átfésültünk könyvtári gyűjteményünket, és további 14, ponyvának minősíthető kiadványt helyeztünk át a ponyvákat tartalmazó, P-vel jelzett különgyűjteményünkbe, valamint számos kolligátum feldolgozásra került.

21 Ponyváink mintegy 66%-a vételként van bejegyezve, 18%-a ajándékként, 14%-a cseréként és 2%-a gyűjtésként. Az adományozók és gyűjtők neve a már említett Herrmann Antalon és Semayer Vilibálodon kívül: Gönyey Sándor (3 db); Sándor István (14 db); Gunda Béla (11 db), az 1948-as centenáriumi gyűjtés (2 db); Arany Irma (14 db) – talán Abai-Arany Irmáról van szól, aki népművészeti-háziipari kereskedő volt Budapesten; valamint Dajaszászy Józsefné Dietz Vilma (15 db), aki Néprajzi Múzeum textilgyűjteményében dolgozott nyugdíjasként 1946 után; Nácsa János (1908–1986), dévaványai citerás, a Népművészet mestere (3 db). A posszeszori bejegyzések alapján a következő egykori tulajdonosok azonosíthatók: Legányi Andor (1 db); Bács György (1), Farkas Lajos (Újbars) (2 db); Szendrey Zsigmond, néprajzkutató, tanár (1 db); és Dr. Csepregi Horváth János, ügyvéd (1853–1942) (5 db).

22 Gönyei Sándor halála után, hagyatékával együtt került könyvtárunkba három, népszínművet tartalmazó ponyva (P 0.410–0.412).

23 Néprajzi Múzeum, EA 107 Népi ponyvairodalom átadás-átvételi jegyzőkönyve (1968).

24 Uo.

25 P 0.577; P 0.580; P 0.583 Koll. 1–4.; P 0.584 Koll. 1–3; P 0.585; P 6.511.

kutató táborok szociográfiai-néprajzi érdeklődésébe beletartoztak a művelődés jelenségei, így a népi olvasmányok is.[26]

A gyűjtemény áttekintése

A könyvtár által őrzött 729 ponyva legalább 70%-ának megjelenési ideje az 1870 és 1910 közötti időszakra, ezen belül a legtöbb (legalább 228) az 1890-es évekre tehető. A gyűjtemény tehát alapvetően a tömeges ponyvakiadás klasszikus korszakát reprezentálja. Sok, mintegy 260 az évszámjelölés nélküli kiadások száma, amelyek csak részben datálhatók nagyjából a megjelölt nyomdák alapján, mert sok esteben a nyomdát sem tűntették fel. Két 18. században megjelent ponyvát őrzünk: a legrégebbi Szentmártoni Bodó János művének egy 1758-as kiadása: *Histori[a] avagy igen szép példa a' tékozlo fiurol. Mellyhez adatván a' Vas ditséreti, ki-botsáttatott* címmel; a másik pedig az *Öt szép új Mulatságos Világi Énekek* 1790-es kiadása[27] – egyiket sem jegyzi Petrik könyvészete. A 19. század első felére bizonyosan 21 ponyva datálható gyűjteményünkben, közülük a magyar nyelvűek többnyire kisvárosi nyomdák kiadványai, négy közülük vallásos témájú.[28] Az 1910 után megjelent ponyvák – például a Népirodalmi Vállalat gyakran színes borítóval nyomott füzetei – kb. 8–10%-át teszik ki gyűjteményünknek.

A nyomdákat és kiadókat tekintve: a ponyvagyűjtemény közel 60%-a három fővárosi kiadó: a Rózsa Kálmán és neje (188), a Méhner Vilmos-féle nyomda (129) és a Szent István Társulat (99) kiadványa. Jelentős számban vannak még ponyváink a Bucsánszky- (48), a Révai Testvérek- (22) és a Bartalits-féle (21) nyomdától. A magyar vidéki nyomdák közül legtöbb a mezőkövesdi Balázs- féle, az Egri Nyomda és a Telegdi K. Lajos- féle debreceni nyomda ponyvái találhatók meg. Néhány ausztriai és morvaországi (Linz, Bécs, Znaim) nyomda terméke is bekerült gyűjteményünkbe. Német nyelvű ponyváink száma 43 – köztük négy Faust-történettel, továbbá egy-egy román és szlovák nyelvű ponyvafüzettel is rendelkezünk.

Ponyvaállományunk alapvetően világi tematikájú, csupán 10%-át teszik ki a vallásos tárgyú kiadványok (például imák, énekek, búcsús ponyvák). Ez valószínűsíthetően a gyűjtemény fentebb vázolt történetéből is következik: az 1950-es és

26 VÉGH József, *Táj- és népkutatás a középiskolában,* Magyar táj- és népismeret könyvtára 6 (Budapest: Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, 1942), 17.

27 P 0.097; P 0.292

28 1800–1850 közötti megjelenési idejű magyar nyelvű ponyváink: P 0.248; P 0.273; P 0.293; P 0.315; P 0.331; P 0.366; P 0.356; P 0.559 Koll. 21. A német nyelvű világi dalokat tartalmazó kolligátumról lásd a 4 . lábjegyzetben.

1960-as években nem volt lehetőség erre a tematikára nagyobb hangsúlyt helyezni. Sándor István Mezőkövesden gyűjtött vallásos ponyvái[29] azonban bizonyítják, hogy az érdeklődése megvolt a népi ájtatosság ezen kellékei iránt. Szakrális témájú ponyváink főként a mezőkövesdi Balázs, az Egri Nyomda és a pesti Bartalits Nyomda kiadványai, és nagyobb részt évszám megjelölése nélkül jelentek meg.

Világi ponyváink tematikáját nézve a legjellemzőbb műnem az epika, azon belül is a különböző rövid elbeszélések és mesék – sokszor verses, rímes formában. A lírai műfajok (dalok, népdalok, versek, köszöntők) csak kb. 7%-át teszik ki gyűjteményünknek, a legjellemzőbb a vőfélykönyv (18) és dalosfüzet (34). Vannak népszínműveket, karácsonyi pásztorjátékokat tartalmazó ponyvák (9), továbbá néhány szerelmi (levelező) és asztrológiai tanácsadó is.

Túlnyomórészt azonban a viszonylag nehezen tipizálható és számos átmeneti műfajt képező elbeszélések, mesés történetek a jellemzőek. A legdominánsabb szövegtípus a valamilyen erkölcsi-társadalmi igazságra kihegyezett, sokszor igaztörténetként tálalt elbeszélés, ezek száma nagyságrendileg kb. 200 tétel. Mivel ponyvagyűjteményünk alapvetően az 1870–1910 közötti tömeges ponyvakiadási korszakot reprezentálja, hangsúlyosan jelen van benne az ún. népnevelő ponyva típusa, melyet a korszak művelődéspolitikája a ponyva megnemesítése céljából hivatalosan is támogatott. Ilyenek például a Szent István Társulat által kiadott, erkölcsi tanulsággal végződő elbeszélések, melyek a *Népiratkák* című sorozatban jelentek meg, s melyekből 95 címet tartalmaz gyűjteményünk. Hasonló tartalmú sorozat volt a Révai kiadású *Jó könyvek a magyar nép számára* (33 példány), a Méhner-féle *Históriák, Nóták* (67), valamint a *Magyar mesemondó* (36). A népnevelő ponyvák sokszor már címükben is kifejezték az üzenetük lényegét: így pl. *Könnyű az asszonynak, vagyis mindenki végezze a maga dolgát* vagy *Az ördög kelepczéje, vagyis: Ki találta ki a pálinkát?*[30] Külön típust alkotnak a gyakorlati ismeretek terjesztését célzó ponyvák, ebből viszonylag kevéssel rendelkezünk: pl. *A szántásnak és a vetésnek titkai, avagy Hogyan szántson és vessen, aki boldogulni akar.*[31]

A ponyva megnemesítésének egyik jelensége volt az elsővonalbéli írók – köztük Jókai Mór, Arany János és Mikszáth Kálmán – műveinek ponyvaformátumú kiadása,[32] valamint a nagy magyar írók kultuszát erősítő ponyvafüzetek.[33]

29 Sándor István által terepen gyűjtött vallásos ponyvák a könyvtári leltárkönyv alapján: P 0.147, P 0.148; P 0.149; P 0.150; P 0.152; P 0.153; P 0.154; P 0.155; P 0.156; P 0.157 (leltárba vétel éve: 1952.)

30 P 0.532, P 0.522.

31 P 0.518.

32 P 0.417; P 0.486; P 0.300; P 0.485.

33 Pl. *Hogyan mesél, hogyan dalol Jókai [Mór]?* Budapest: Méhner, [é. n.] (P 0.571).

Egy igazán heterogén és a kutatás számára kihívást jelentő csoport alkotnak a különböző mesés történetek, mesék; ezek közel negyedét teszik ki gyűjteményünknek. Ezen belül is a legtöbb, kb. száz ponyva a Rózsa Kálmán-féle nyomda kiadása. Jelen vannak a különböző nemzetközi vándortémák,[34] a (szép)históriás[35] vagy népkönyvi előzményekre[36] visszavezethető történetek, műmesék[37] és világirodalmi művek[38] feldolgozásai, valamint mondák és regék[39] ponyvaváltozatai. A mesék szövegezésében is megjelenik az erkölcsi tanulságra való fókuszálás, a népművelő jelleg.

Jellegzetes csoportot képeznek gyűjteményünkben a történelmi vonatkozású, történelmi szereplőkkel kapcsolatos elbeszélések, mesék, esetleg ismeretterjesztő szövegek: ezek száma közel száz. Nagy mennyiségük rámutat a ponyva történeti tudatot alakító, a nemzeti történelmi kultuszokat tápláló szerepére. Témáik gyakorlatilag a teljes magyar történelmet felölelik a magyar őstörténettől Mária Terézián át Deák Ferencig.[40] Ide kapcsolhatók részben a betyár- és rablótörténetek is, melyekből 31-gyel[41] rendelkezünk. Ezek jellegzetesen már kései, 20. század első feléből származó, gyakran színes borítóval rendelkező ponyvák: főként a Népirodalmi Vállalat, a Salgó Nándor-féle kiadó, a Bíró Albert- és a Bálint Lajos-féle nyomdák termékei. Szerzőként gyakran felbukkan Dienes István, szepsi jegyző (1855–1937).[42]

34 Pl. *Pöna, vagy: A disznófejü leányzónak csudálatos története*. Budapest: Rózsa Kálmán, 1905. (P 0.556 Koll. 5)

35 Pl. *Tündér Ilona és Árgyilus királyfi szép és megható története*. Budapest: Bíró A., é.n. (P 0.118); *Grised és Valter markgróf története*. Budapest: Rózsa K., 1884. (P 0.558 Koll. 2)

36 Pl. *A szép Magelona és az ezüst kulcsos Péter vitéz története*. Budapest: Rózsa K., 1891 (P 0.558 Koll. 3)

37 Pl. *A kis Muki tündérbotja és varázspapucsai*. Budapest: Rózsa, 1897 (P 0.059)

38 Pl. *Robinson Kruzoe viszontagságos élettörténete*. Budapest: Népirodalmi V., é.n. (P 0.115); *Monte-Christo grófnak csodás története. Igen szép és mulattató elbeszélés*. Budapest: Rózsa, 1898. (P 0.107)

39 Pl. *A dédesi vár története, vagy: A levegőbe röpült török-had*. Budapest: Rózsa, 1895. (P 0.323); *Miczbán's Frau, oder: Der Fluch der Bettlerin*. Budapest: Rózsa, 1900. (P 0.105)

40 Pl. *Attila hunok királyának élete*. Budapest: Rózsa, 1884. (P 0.162); *Tatárok Magyarországban dicső IV. Béla király uralkodása alatt, vagy: Simon vitéz kalandjai*. Budapest: Rózsa, 1899. (P 0.172*); Szöktetés a rettenetes Héttoronyból*. Budapest: Rózsa, é.n. (P 0.096); *Mária Terézia, vagy: A magyar nemzet hű feláldozása*. Budapest: Rózsa, 1895. (P 0.054); *A tizenhárom aradi vértanu*. Budapest: Bálint Lajos, 1899. (P 6.511)

41 Betyár- és rablótörténetek: 0.102; P 0.117; P 0.120; P 0.121; P 0.122; P 0.127; P 0.128; P 0.142; P 0.275; P 0.281; P 0.282; P 0.351; P 0.354 Koll. 1. ; P 0.377; P 0.560 Koll. 1–9.; P 0.581 Koll. 1–4. 6. : P 0.595; P 6.874; P 7.855

42 DÖMÖTÖR Sándor, „Adatok a felsőmagyarországi betyárvilág kialakulásának kezdeteihez", *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 8 (1969): 389–436, 394.

FATÖRŐ,

vagy:

A HÁROM KIRÁLYLEÁNY MEGSZABADITÓJA,

Hegydöntő és Vasgyuró társaival.

Igen szép tündéries történet.

Négy képpel.

Budapest, 1890.

Nyomatja és kiadja Rózsa Kálmán és neje (ezel. Bucsánszky A.)

Szentkirályi- (ezel. ösz-) uteza 30. sz. a.

2. kép

Fatörő, vagy: A három királyleány megszabadítója: Hegydöntő és Vasgyuró társaival. Budapest: Rózsa Kálmán és neje, 1890. Könyvtári jelzet: P 0.050

A ponyvafüzetek teret adtak a korabeli bulvárhírek megjelenítésének, így a különböző bűncselekményeknek, gyilkosságoknak, szerencsétlenségeknek és elemi csapásoknak. Összesen 8 ilyen jellegű példánnyal rendelkezünk.[43]

A Néprajzi Múzeum könyvtárának ponyvagyűjteményéről már az 1980-as években is rendeztek kamarakiállítást,[44] a 2010-es években pedig több különböző múzeumi és könyvtárszakmai eseményen[45] is szerepeltettük. Gyűjteményünkből válogatva 2024 tavaszán újabb kamarakiállítást rendeztünk a könyvtárban *„Figyeljük népünk olvasmányait". Válogatás a Néprajzi Múzeum Könyvtárának világi ponyváiból* címmel.[46] A könyvtár tervezi a ponyvagyűjtemény digitalizálását részben az állományvédelem, másrészt a kutatás számára minél korszerűbb hozzáférhetőség érdekében.

Függelék

A hivatkozott ponyvák jegyzéke

P 0.054 – *Mária Terézia, vagy: A magyar nemzet hű feláldozása.* Bp.: Rózsa, 1895.
P 0.059 – *A kis Muki tüdérbotja és varázspapucsai.* Bp.: Rózsa, 1897.
P 0.087 – *Az ég háborúja a föld ellen, vagy: az olaszországi rettenetes földindulás.* Bp.: Rózsa, 1887.
P 0.096 – *Szöktetés a rettenetes héttoronyból.* Bp.: Rózsa, [é. n.]
P 0.097 – [SZENTMÁRTONI BODÓ JÁNOS]. *Histori[a] avagy igen szép példa a' tékozlo fiurol. Mellyhez adatván a' Vas ditséreti, ki-botsáttatott.* [h. n.]: [k. n.], 1758.
P 0.102 – *Rinaldo Rinaldini a híres rablóvezér élete és tettei: Regényes elbeszélés a tizennyolcadik századból.* Népkönyvtár 2. Bp.: Méhner, [é. n.]
P 0.105 – *Miczbán's Frau, oder: Der Fluch der Bettlerin.* Bp.: Rózsa, 1900.
P 0.107 – *Monte-Christo grófnak csodás története: Igen szép és mulattató elbeszélés.* Bp.: Rózsa, 1898.

43 P 0.087; P 0.320; P 0.321; P 0.337; P 0.340; P 0.559; P 0.584/2; P 0.584 Koll. 4

44 ANGYAL Jánosné, rend., „Könyvtárunk kincsei II. Ponyvairodalom. 1985", in *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei,* főszerk. FEJŐS Zoltán, 978 (Budapest: Néprajzi Múzeum, 2000).

45 SZŐLLŐSY Gabriella, *Ponyvagyűjtemény a Néprajzi Múzeum Könyvtárában,* Magyar Könyvtárosok Egyesülete 46. vándorgyűlése 2014. Sopron (konferenciaelőadás).

46 A kiállítást Labancz Edit és Mészáros Borbála rendezte, 2024. március 5. és 2024. július 12. között volt látható.

P 0.115 – *Robinson Kruzoe viszontagságos élettörténete*. Népies-Könyvtár 39. Bp.: Népirodalmi Váll., [é. n.]
P 0.117 – Kubán Endre. *Rózsa Sándor a magyar Alföld leghíresebb betyárja*. Magyar nép-és ifjúsági könyvtár 60. Bp.: Bíró Albert, [é. n.]
P 0.118 – *Tündér Ilona és Árgyilus királyfi szép és megható története*. Magyar mesék és Ifjúsági Olvasmányok Könyvtára 1. Bp.: Bíró Albert, [é. n.]
P 0.120 – *Angyal Bandi a hétvármegye híres szegénylegényének élete, kalandjai és halála*. Bp.: Népirodalmi Váll., [é. n.]
P 0.121 – *Zöldi Marci a rettegett haramia élete, kalandjai és halála*. Népismereti könyvtár 9. Bp.: Népirodalmi Váll., [é. n.]
P 0.122 – Siroki Manuel: *Fürge Pista a nyírségi szegénylegény históriája*. [Bp.]: Népirodalmi Váll., [é. n.]
P 0.127 – *Patkó Bandi a híres rablóvezér kalandos élete*. Népkönyvtár 42. [Bp.]: Népirodalmi Váll., [é. n.]
P 0.128 – *Az alföldi betyárok kiirtása: Gróf Ráday Gedeon életrajza*. Bp.: Népirodalmi Váll., [é. n.]
P 0.142 – [Betyár szerelem.] [h. n.]: [k. n.], [é. n.]
P 0.147 – Szécsi Ignácz. *Mária Magdolna életrajza és megtérése: Genovéva igen nemes szívet rázó története Bűnbánó Mária életrajza és megtérése Szűz Mária haláláról és menybemenetele*. Mezőkövesd: Balázs Ferenc könyvnyomdája, [é. n.]
P 0.148 – Szécsi Ignácz. *Jézus Krisztus mondá: Nem halt ő meg csak aluszik*. Mezőkövesd: Balázs Ferenc könyvnyomdája, [é. n.]
P 0.149 – Reviczky Aladár. *Keresztút a háború idejére*. Mezőkövesd: Balázs Ferenc könyvnyomdája, [é. n.]
P 0.150 – Szabó Román. *Néhány hasznos jegyzet a szerénységről vagy illő külső viseletről*. Mezőkövesd: Balázs Ferenc könyvnyomdája, 1913.
P 0.152 – Orosz István. *Szent Annának tiszteletére rendelt szent ájtatosság*. Mezőkövesd: Balázs Ferenc könyvnyomdája, [é. n.]
P 0.153 – Fludorovics Zsigmond. *Mátra-verebélyi szentkút: A Boldogságos Szűz Mária verebélyi kegyhelye*. Mezőkövesd: Balázs Ferenc könyvnyomdája, 1913.
P 0.154 – Orosz István. *Az Úr Jézus szentséges szíve tiszteletére készült imaénekes kis könyvecske a buzgó hívek használatára*. Mezőkövesd: Balázs Ferenc könyvnyomdája, [é. n.]
P 0.155 – Orosz István. *Dicsőséges Szent Vendelnek a dögvész ellen való Pátrónus tisztelete*. Mezőkövesd: Balázs Ferenc könyvnyomdája, [é. n.]
P 0.156 – *A pócsi boldogságos Szűz Máriához kisasszonyi szent ének*. Mezőkövesd: Balázs Ferenc könyvnyomdája, [é. n.]

P 0.157 – SZABÓ EMÁNUEL. *Gyászhangok, nagyböjti énekek*. Mezőkövesd: Balázs Ferenc könyvnyomdája, [é. n.]
P 0.162 – *Attila hunok királyának élete*. Bp.: Rózsa, 1884.
P 0.172 – *Tatárok Magyarországban dicső IV. Béla király uralkodása alatt, vagy: Simon vitéz kalandjai*. Bp.: Rózsa, 1899.
P 0.248 – *A' jubileumi búcsú járásokon mondandó imádságok és énekek*. Nyomtattatott Egerben: Az Érseki Oskola' betűivel, 1826.
P 0.252 – VARGYAS ENDRE. *Rábaközi vőfénykönyv*. Bp.: Méhner, [é. n.]
P 0.273 – *[Asszonybíróság.]* [h. n.]: [k. n.], [cca. 19. század eleje]
P 0.275 – *Kossuth Lajos még a betyárokat is meghódítja*. Bp.: Rózsa, 1913.
P 0.281 – REIM LAJOS: *Sobri Jóska a híres és rettegett bakonyi betyár élete és kalandjai*. Népkönyvtár 26. Bp.: Bálint Lajos, [1906].
P 0.282 – REIM LAJOS. *Bogár Imre a vakmerő alföldi betyárvezér kalandos pályafutása és halála*. Népkönyvtár 41. Bp.: Bálint Lajos, [é. n.]
P 0.292 – *Öt szép új Mulatságos Világi Énekek*. [h. n.]: [k. n.], 1790.
P 0.293 – *Ötven három mese: Meg-fejtésekkel*. [h. n.]: [k. n.], [é. n.]
P 0.300 – Mikszáth Kálmán: *A titokzatos fekete láda*. Jó könyvek a magyar nép számára 30. Bp.: Révai, [é. n.]
P 0.315 – *Külömbféle ájtatos énekek. Verschiedene fromme Lieder*. Sopron: Kulcsár Katalin, 1840.
P 0.320 – *Egy hat tagból álló család megmérgezése: Budapesten 1885. február 12-én hajnalban*. Bp.: Bartalits, 1885.
P 0.321 – *Nagy vasúti szerencsétlenség Eszék mellett, vagy: 27 magyar huszár sírja a Drávában*. Bp.: Rózsa, 1882.
P 0.323 – *A dédesi vár története, vagy: A levegőbe röpült török-had*. Bp.: Rózsa, 1895.
P 0.331 – *Istenes imádságok a' szentséges Mária szívéhez*. Magyar-Óvár: Czéh ny., 1848.
P 0.337 – TORNYAI JÁNOS. *A remény jövőnkre gyászba borult édes magyar hazám, meghalt a királyné*. [h. n.]: [ny. n.], [é. n.]
P 0.340 – NAGY KÁROLY – CSATÓ IGNÁCZ. *A gyomai véres szerelmi dráma*. Mezőtúr: Dolesch-Braun kny., 1899.
P 0.349 – ARANKÖVY ADOLF. *Legújabb magyarországi népdalok*. Bp.: Árva, [é. n.]
P 0.350 – DALOS PISTA. *Dalvirágok*. Bp.: Schwartz, [é. n.]
P 0.351 – *Klostermayer, Matthias, oder der sogennante Bayrische Hiesel, Wildschütz und Räuber*. [h. n.]: [ny. n.], [é. n.]
P 0.352 – *Tzigányok végső romlásáról való szép história: Nyomtattatott abban az esztendőben, midőn tzigányok vóltak gyötrelemben*. Sepsiszentgyörgy: 1888. [Az 1768-ban megjelent szöveg kéziratos másolata]

P 0.353 – *Ginevra die verfolgte Unschuld*. Bp.: Bartalits, 1874.
P 0.354 – [Koll. 1.] *Rózsa Sándor élete és borzasztó rablásai*. Pest: Bucsánszky Alajos, 1871.
P 0.356 – Ősz Pál. *Legújabb tanulságos história Krisztus Urunk utazásáról Szent Péterrel a magyar hazában*. Debreczen: Telegdy K. Lajos, 1830.
P 0.366 – *A' magyarok új világa 1848*. [Debrecen]: Telegdi Lajos, [post 1848.]
P 0.370 – *Ahasverus der ewige Jude*. Volksschriften-Verlag 216. Linz: Krausslich, [é. n.]
P 0.371 – *Schöne, anmuthige und höchst wunderbare Geschichte des Kaiser Oktavianus, so wie auch sehr merkwürdige Ereignisse*. Volksschriften-Verlag 61. Urfahr; Linz: Krausslich, [é. n.]
P 0.375 – Doktor Faust. *Sein wüstes leben, Thaten und Höllenfahrt*. Urfahr; Linz: Krausslich, [é. n.]
P 0.377 – *Leben und Thaten des berüchtigten Räubers Joh. Bückler, genannt Schinderhannes*. Volksschriften-Verlag 22. Urfahr; Linz: Krausslich, [é. n.]
P 0.409 – *Negru-Vodă si Manole séu Mănăstirea Argeşului*. [Cântec de la Curtea-de-Argeăş.] Sibiiu: Editura Closius, 1881.
P 0.410 – Koródi Péter. *Legény bolondja: Eredeti népszínmű*. Népszínház könyvtára 22. Bp.: Bródy József, [1880].
P 0.411 – Almási Tihamér. *A tót leány: Eredeti népszínmű*. Népszínház könyvtára 19. Bp.: Bródy József, 1923.
P 0.412 – Géczy István. *A gyimesi vadvirág: Eredeti népszínmű*. Népszínház könyvtára 34. Bp.: Bródy József, [1897].
P 0.417 – Arany János. *A Jóka ördöge: Népmese*. Bp.: Ráth, [189?]
P 0.485 – Jókai Mór: *Oroszlánhűség: Költői elbeszélés*. Jó könyvek a magyar nép számára 16. Bp.: Révai, [1898].
P 0.486 – Jókai Mór. *A tengerszem tündére: Rege a magyar nép számára*. Jó könyvek a magyar nép számára 57. Bp.: Méhner, [1898].
P 0.518 – *A szántásnak és a vetésnek titkai, avagy Hogyan szántson és vessen, aki boldogulni akar: Jó tanácsok a magyar nép számára*. Népiratkák 27. Bp.: Szent István Társulat, [é. n.]
P 0.522 – Farkas Zsigmond. *Az ördög kelepczéje, vagyis: Ki találta ki a pálinkát?* Népiratkák 153. Bp.: Szent István Társulat, 1899.
P 0.532 – *Könnyű az asszonynak, vagyis mindenki végezze a maga dolgát: A magyar népnek ajánlva*. Népiratkák 2. Bp.: Szent István Társulat, 1891.
P 0.556 – [Koll. 5.] *Pöna, vagy: A disznófejü leányzónak csudálatos története*. Debreczen: Okolitsányi, 1866.

P 0.558 – [Koll. 2.] *Griseld és Valter markgróf története*. Bp.: Rózsa Kálmán, 1884.
P 0.558 – [Koll. 3.] *A szép Magelona és az ezüst kulcsos Péter vitéz története*. Bp.: Rózsa Kálmán, 1891.
P 0.559 – [Koll 17.] *Az ég háboruja a föld ellen, vagy: az olaszországi rettenetes földindulás*. Bp.: Rózsa Kálmán és neje, 1887.
P 0.559 – [Koll. 21.] *Szerencse útja*. Népszerü könyvtár 1. Pest: Iparegyesület, Trattner-Károlyi, 1844.
P 0.560 – [Koll. 1.] Dienes István. *Savanyu Jóska, a szerelmes betyár*. Bp.: Salgó N., [é. n.]
P 0.560 – [Koll. 2.] Bodnár Zoltán. *Bogár Imre regényes története: Históriás ének*. Bp.: Salgó N., [é. n.]
P 0.560 – [Koll. 3.] Bodnár Zoltán. *Csiga Miska és Csóka Pista: Betyártörténet*. Bp.: Salgó N., [é. n.]
P 0.560 – [Koll. 4.] Dienes István. *Gróf Ráday Gedeon a betyárok réme*. Bp.: Salgó N., [é. n.]
P 0.560 – [Koll. 5.] Oettinger, Eduard Maria. *Schobri, Ungarns grösster Bandit*. Dresden: Zehnpfennig-Universum Verlag, [é. n.]
P 0.560 – [Koll. 6.] Dienes István. *Laucsik a betyárvallató komiszárus*. Bp.: Salgó N., [é. n.]
P 0.560 – [Koll. 7.] Dienes István. *Angyal Bandi, az úri betyár: A borsodi atyafiak elbeszélései nyomán*. [h. n.]: [k. n.], [é. n.]
P 0.560 – [Koll. 8.] *Hova lett Sobri Jóska rengeteg kincse? Hogyan halt meg valóban e nagy haramiavezér?* [h. n.]: [k. n.], [é. n.]
P 0.560 – [Koll. 9.] Dienes István. *A betyárbecsület vagy Sobri Jóska: A Bakonyerdő királya*. Bp.: Salgó N., [é. n.]
P 0.571 – *Hogyan mesél, hogyan dalol Jókai [Mór]?* Bp.: Méhner, [é. n.]
P 0.577 – *Tíz napig a kriptában*. Magyar nép- és ifjúsági könyvtár 4. Bp.: Löbl, 1901.
P 0.580 – *Igazi magyar új vőfénykönyv*. Bp.: Bálint, [é. n.]
P 0.581 – [Koll. 1.] *Patkó Bandi a híres rablóvezér élete és halála*. Bp.: Bíró Albert, [é. n.]
P 0.581 – [Koll. 2.] *Sobry Jóska a híres úri betyár kalandjai vagy a magyar Rinaldi Rinaldini*. Magyar mesék és Ifjúsági Olvasmányok Könyvtára 9. Bp.: Bíró Albert, [é. n.]
P 0.581 – [Koll. 3.] *Bogár Imre a hires haramia vezér*. Magyar mesék és Ifjúsági Olvasmányok Könyvtára 14. Bp.: Bíró Albert, [é. n.]
P 0.581 – [Koll. 4.] *Rózsa Sándor a hires alföldi haramiavezér élete és vakmerő kalandjai*. Népkönyvtár 27. Bp.: Bálint Lajos, [é. n.]

P 0.581 – [Koll. 6.] *Patkó Bandi a hires rablóvezér kalandos élete*. Bp.: Népirodalmi Váll., [é. n.]
P 0.583 – [Koll. 1.] *Magyar általános és szerelmi levelező-könyv*. Közhasznú érdekes könyvtár 4. [h. n.]: [k. n.], [é. n.]
P 0.583 – [Koll. 2.] Lantai Károly. *Grimm-féle mesék. Magyar nép- és ifjúsági könyvtár*. Bp.: Löbl Dávid és fia, 1902.
P 0.583 – [Koll. 3.] *Szerelmi levelező*. Komárno: Virradat, [é. n.]
P 0.583 – [Koll. 4.] *II. Rákóczi Ferencz élete és halála vagy a kuruc szabadságharc története*. Bp.: Bíró Albert, [é. n.]
P 0.584 – [Koll. 1.] *Borovicska János bakkancsos katonának Hári János legjobb barátjának és keresztkomájának saját elbeszélése szerinti életleírása*. Bp.: Rózsa K. és neje, 1886.
P 0.584 – [Koll. 2.] *Genovéva élete: Gyönyörű szép és érzékeny történet: A jámbor anyák és gyermekek számára*. Bp.: Rózsa K. és neje, 1888.
P 0.584 – [Koll. 3.] *A nagy és a kis vaskapu a Mátrában, vagy a ki másnak vermet ás, maga bukik bele*. Bp.: Rózsa K. és neje, 1895.
P 0.584 – [Koll. 4.] *A paksi gyásznap vagy: Kétszáz ember halála a Duna hullámai közt 1887*. junius hó 18-án. Bp.: Rózsa K. és neje, 1893.
P 0.584/2 – *A paski bucsusok szerencsétlen halála a Dunán és egy alkalmi ének Nyitrai Jánostól*. Bp.: Bagó M. és fia, 1887.
P 0.585 – Rutherford, J. F. *Mi az igazság? Hét bibliai kérdés*. Praha: Watch Tower Bible and Tract Society. Brooklyn, [1933].
P 0.595 – Puszta-Biró Kelemen. *Vitális Imre története: Az utolsó bihari betyár hármas gyilkossága, titkos bujdosása és kemény harca kétszáz csendőrrel: Hiteles történet*. Népies bűnügyi regénytár 2. [h. n.]: [k. n.], [é. n.]
P 1.333 – *Legújabb vőfények kötelessége, mely ilyen hivatalokba forgolódók kedvéért különféle irásokból és szokássá vált ártatlan mulatságokból összeszedetett*. Bp.: Bagó, [1901].
P 1.704 – Pető Gergely. *Alföldi vőfély-könyv*. Bp.: Méhner, [é. n.]
P 1.706 – Méhner Vilmos. *Vőfélyek kötelességei: A magyar népszokásokhoz alkalmazva újonnan kiadja*. Bp.: Rudnyánszky, 1886.
P 2.190 – Pető Gergely. *Násznagyok kötelességei a násznagyságban forgolódó emberek számára*. Bp: Méhner, [1902].
P 3.294 – [Koll. 1.] *[Lieder.]* [h. n.]: [k. n.], [cca. 1820].
P 3.294 – [Koll. 2.] *Zwey neue Lieder: Das Erste: Die Mordgeschichte des Schumacher Sohns in Dorfe Malwitz: Das Zweyte: Der Ruf des Nachtwächters*. [h. n.]: [k. n.], [cca. 1820].
P 3.294 – [Koll. 3.] *Die glückliche Ehe*. [h. n.]: [k. n.], [cca. 1820].

P 3.294 – [Koll. 4.] *Zweyter Theil des allgemein beliebten Liedes das kleine Hüttchen genannt, unter dem Titel: Vergiss mein nicht ist Liebes-Pflich.* [h. n.]: [k. n.], [cca. 1820].
P 3.294 – [Koll. 5.] *Drey Schöne Weltliche Lieder: Das Erste: Das Glocken-Lied, Seht wie die Sonne: Das Zweyte: Dein gedenk ich, und mit sanften beben: Das Dritte: Brumm' du alte Schachtel du.* [h. n.]: [k. n.], [cca. 1820].
P 3.294 – [Koll. 6.] *Drey schöne weltliche Lieder: Das Erste: Mahler o mahl mir ein Liebchen: Das Zweyte: O! wie traurig ist mein Leben: Das Dritte: Mein Karl sey nicht wunderlich.* [h. n.]: [k. n.], [cca. 1820].
P 3.294 – [Koll. 7.] *Zweyter Theil des allgemein bekannten und beliebten Pudel-Liedes, unter dem Titel: Zweyfache Lebens-Rettung eines melancholischen jungen Gelehrten aus der grössten Tiefe des Wassers durch seinen Pudel, als den treuesten und mittleidigsten Gefährten seines Lebens.* [h. n.]: [k. n.], [cca. 1820].
P 3.294 – [Koll. 8.] *Der Schiffbruch auf der Reise eines schönen und zarten Jünglings nach Afrika: oder: Dankbarkeit eines Pudels, erwiesen durch die wunderbare Lebens-Rettung eines guten Herrn und Wohlthäters in einer grossen und nahen Todesgefahr: Als dritter Theil des beliebteb Pudel-Liedes.* [h. n.]: [k. n.], 1819.
P 3.294 – [Koll. 9.] *Zwey neue Weltliche Lieder: Das Erste: es haschet nach Freuden, u.s.w.: Das Zweyte: Send fröhlich ihr Freunde, u.s.w.* [h. n.]: [k. n.], [cca. 1820].
P 3.294 – [Koll. 10.] *Vier schöne neue Lieder: Das Erste: Joseph und seine Brüder: Das Zweyte: Ist denn Liebe ein Verbrechen: Das Dritte: Ich hab ein Wort geredt mein Kind: Das Vierte: Schönste erlaube mir zu bitten.* Ofen: [k. n.], 1821.
P 3.294 – [Koll. 11.] Das kleine Hüttchen, oder Lohn der Liebe: ein neues Volkslied, zum singen eingerichtet nach der gewöhnlichen schon bekannten Arie. [h. n.]: [k. n.], 1821.
P 3.294 – [Koll. 12.] *Fünf schöne Neue Lieder: Das Erste: Ich hab etwas im Traum gehöret: Das Zweyte: Sag mir mein Engel, wer hat es: Das Dritte: Lass mich nicht so lang leiden: Das Vierte: Fliesset ihr Thränen u.: Das Fünfte: Schicksal wie grausam u.* Wien: zu finden bey Ignaz Eder, 1818.
P 3.294 – [Koll. 13.] *Der Pudel als Retter eines dreyjährigen Kindes von der nahen Todesgefahr: Zum singen eingerichtet nach der bekannten Arie: Menschen schaudert nicht zurück u.* [h. n.]: [k. n.], 1822.
P 6.511 – SZABÓ ANTAL. *A tizenhárom aradi vértanu*. Nép Könyvtár 18. Bp.: Bálint Lajos, [1899].
P 6.874 – DIENES ISTVÁN. *Rózsa Sándor: A magyar szabadságharcban résztvett híres betyár élete és viselt dolgai*. Bp.: Salgó N., [é. n.]

P 7.855 – Busch, F. *Rinaldo Rinaldini's des berüchtigten italien: Räuberhauptmannes merkwürdiges Leben und Ende*. Linz: Krausslich, [é. n.]
P 8.025 – Busch, F. *Ludomilla mit dem Wunder-Ringe oder die Geister-Wanderung in den unterirdischen Gewölben von von Drachenfels: Romantische Erzählung aus dem Mittelalter*. Linz: Krausslich, [é. n.]
P 8.035 – OVM, G.-B. *Die schöne Magelone und Ritter Peter mit den silbernen Schlüsseln*. Urfahr; Linz: Krausslich, [é. n.]
P 8.689 – OVM, G.-B. *Der Barfüsser-Augustiner-Mönch: Abraham á Sancta Clara: Historische Volkserzählung aus Wiens Vergangenheit*. Urfahr: Krausslich, [é. n.]
P 8.871 – OVM, G.-B. *Der Undersberg bei Salzburg auch Wunderberg genannt, nebst einen Auszug von dessen geheimnissvollen Sagen aus der Ritterszeit*. Volksschriften-Verlag 43. Urfahr; Linz: Krausslich, [é. n.]
P 9.205 – *Schöne, anmuthige und höchst wunderbare Geschichte des Kaiser Oktavianus, so wie auch sehr merkwürdige Ereignisse mit seiner Gemahlin Felizitas, und seinen zweien Söhnen Florenz und Leo*. Linz: Krausslich, [é. n.]

MUTATÓK

Rövidítésjegyzék és általános szakirodalom

ATU + szám — Nemzetközi mesetípus-index (korábban AaTh). Uther, Hans-Jörg. *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. I. Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales with an Introduction: II. Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales: III. Appendices*. Folklore Fellows' Communication 284–286. 3 köt. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004.

Bálint Sándor 2010 — N. Szabó Magdolna és Zombori István, szerk. *Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában.* Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 2010.

Békés 1966 — Békés István. *Magyar ponyva Pitaval: A XVIII. század végétől a XX. század elejéig.* Budapest: Minerva, 1966.

BN + szám — Berze Nagy János. *Magyar népmesetípusok.* 2 köt. Pécs: Baranya Megye Tanácsa, 1957.

Dukkon 2003 — Dukkon Ágnes. *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2003.

Enzyklopädie des Märchens — Ranke, Kurt (1–4.) és Brednich, Rolf Wilhelm (5–15.), szerk. *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Berlin–New York: de Gruyter, 1977–2015.

Grimm-mesék 2022 — Domokos Mariann, kiad. *Grimm-mesék magyar ponyvákon (1850–1900)*. ReTextum 13. Budapest: Reciti Kiadó, 2022.

Knapp és Tüskés 2004 — Knapp Éva és Tüskés Gábor. *Populáris grafika a 17–18. században*. Budapest: Balassi Kiadó, 2004.

Kovács 1989	Kovács I. Gábor. *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
MAMŰL	Kőszeghy Péter, főszerk. *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*. 14 köt. Budapest: Balassi Kiadó, 2003–2014.
Mikos 2010	Mikos Éva. *Árpád pajzsa: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Szóhagyomány. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2010.
MKL	Diós István, főszerk. *Magyar katolikus lexikon*. 17 köt. Budapest: Szent István Társulat, 1996–2014.
MNK + szám	Kovács Ágnes, főszerk. *Magyar népmesekatalógus*. 10 köt. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1982–2001.
MNL	Ortutay Gyula, főszerk. *Magyar néprajzi lexikon*. 5 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977–1982.
MPNy	Csörsz Rumen István, főszerk. Kőszeghy Péter, programozás. *Magyarországi populáris nyomtatványok (17–19. század)*. Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2018 (1.0). Hozzáférés: 2025.02.06. https://ponyva-lendulet.iti.btk.mta.hu/menu.php
MTA KIK Kt.	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár
MVP I.	Csörsz Rumen István, kiad. *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820: I. Lírai dalok és versek*. ReTextum 8. Budapest: Reciti Kiadó, 2018.
MVP II.	Csörsz Rumen István, kiad. *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820: II. Oktató és szórakoztató költészet*. ReTextum 11. Budapest: Reciti Kiadó, 2020.
NM EA	Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum, egykor Adattár
OSZK MNMKK	Magyar Nemzet Múzeum Közgyűjteményi Központ, Országos Széchényi Könyvtár
OSZK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
OSZK Pny	Országos Széchényi Könyvtár, Térkép-. Plakát- és Kisnyomtatványtár
Petrik + kötetszám	Petrik Géza (1–4.), Komjáthy Miklósné (5.), Markos Béla (6.), Pavercsik Ilona (7.) és V. Ecsedy Judit (8.),

szerk. *Magyarország bibliographiája, 1712–1860.* 8 köt. Budapest: OSZK, 1888–1991.

Pogány 1959 Pogány Péter. *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823): I. Vásári ponyvairatok (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal).* Irodalomtörténeti füzetek 24. Budapest: Akadémiai Kiadó–Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1959.

Pogány 1978 Pogány Péter. *A magyar ponyva tüköre.* Budapest: Magyar Helikon, 1978.

RMKT XVII/3 Stoll Béla, kiad. *Szerelmi és lakodalmi versek*. Régi magyar költők tára: XVII. század 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.

RMKT XVII/7 Holl Béla, kiad. *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*. Régi magyar költők tára: XVII. század 7. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.

RMKT XVII/8 Komlovszki Tibor és Stoll Béla, kiad. *Bethlen Gábor korának költészete.* Régi magyar költők tára: XVII. század 8. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.

RMKT XVII/9 Varga Imre, kiad. *A két Rákóczi György korának költészete 1630–1660*. Régi magyar költők tára: XVII. század 9. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.

RMKT XVII/10 Varga Imre, kiad. *Az 1660-as évek költészete*. Régi magyar költők tára: XVII. század 10. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

RMKT XVII/14 Jankovics József [és Stoll Béla], kiad. *Énekek és versek (1686–1700)*. Régi magyar költők tára: XVII. század 14. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.

RMKT XVII/15 Stoll Béla, kiad., Holl Béla, jegyz. *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek).* Régi magyar költők tára: XVII. század 15/A–B. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.

RMKT XVII/17 H. Hubert Gabriella és Vadai István, kiad. Ecsedi Zsuzsanna, dallamközlés. *Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700).* Régi magyar költők tára: XVII. század 17. Budapest: Balassi Kiadó, 2016.

RMKT XVIII/4 Küllős Imola, kiad., Csörsz Rumen István, munkatárs. *Közköltészet 1: Mulattatók*. Régi magyar költők tára: XVIII. század 4. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.

RMKT XVIII/8 Csörsz Rumen István és Küllős Imola, kiad. *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*. Régi magyar költők tára: XVIII. század 8. Budapest: Universitas Kiadó, 2006.

RMKT XVIII/14 Csörsz Rumen István és Küllős Imola, kiad. *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*. Régi magyar költők tára: XVIII. század 14. Budapest: Universitas Kiadó–EditioPrinceps Kiadó, 2013.

RMKT XVIII/15 Csörsz Rumen István és Küllős Imola, kiad. *Közköltészet 3/B: Közerkölcs és egyéni sors*. Régi magyar költők tára: XVIII. század 15. Budapest: Universitas Kiadó, 2015.

Stoll + tételszám Stoll Béla, összeáll. *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Budapest: Balassi Kiadó, 2002_2.

Tüskés 2015 Tüskés Anna. „A Bagó Márton nyomdájában kiadott vallásos ponyvanyomtatványok". In *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 4*, szerkesztette Csörsz Rumen István, 433–5ű45. Budapest: Reciti Kiadó, 2015.

VIL Király István (I–XI) és Szerdahelyi István (XII–XIX), főszerk., Szerdahelyi István (I–XI) és Juhász Ildikó (XIII–XIX), felelős szerk. *Világirodalmi lexikon*. 19 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975–1996.

Személynévmutató

Abai-Arany Irma 437
Abbott, Gleason 160
Ábel (Tamási Áron regényhőse) 17
Abellino 38
Abért István 348, 349
Abonyi Lajos 38, 39, 252
Abraham a Sancta Clara (Johann Ulrich Megerle) 449
Ábrányi Kornél 41
Abules 34
Ádám 335
Adamik Tamás 307
Adi Árpád 368
Adorján Béla 355, 364
Ady Endre 248
Afanaszjev, Alekszandr (Афанасьев, Александр) 179
Afanaszjev, Mihail 162
Ágai Adolf, Porzó 19, 23
Agetas, Agétás 34
Ágota kisasszony 54
Ahasverus (Asvérus) 445
Ahaziah (Akházjáhu), Izrael királya 420
Aiszóposz, Aesopus [Ezópus, Ezópusz] 150, 152, 178, 276
Albán József 357
Albert András 279
Alekszej, I. (Romanov), orosz cár (Алексей Михайлович царь) 174
Almási Éva, F. 44
Almási István 232
Almási Miklós 49
Almási Sámuel 215, 246
Almási Tihamér 445
Ambró Ferenc Ignác 217, 219, 366, 422
Ambrus Pál [Ambrusz, Ambruzs] 358
Anderies, John F. 423
András Csaba 97, 112
Andrásfalvy Bertalan 232, 351
Andrási Rafael 319
Andries, Lise 149–151, 154
Angelus Silesius 396
Angyal Bandi, Szentmártonyi Ónody András 24, 30, 34, 35, 38, 227, 244–247, 253, 255, 256, 258, 304, 443, 446
Angyal Jánosné 442
Anna, Szent 328, 341, 343, 443
Anonyma 356
Antal István 29
Antal József 327
Antal Lucia, Demse Dávidné 365
Antal, Páduai [Padovai] Szent 341
Anyegin, Jevgenyij 157, 176
Apo, Satu 266,

Apollináris, Szent 341
Apollón, Apollo 295
Apollonius 150, 178, 276, 304
Áprily Lajos 157, 158
Aptroot, Marion 190
Aranka György 85, 209
Arankövy Adolf 444
Arany A. László 258
Arany Irma 437
Arany János 20, 23, 25–27, 30, 33, 37, 47, 73, 77, 81, 106, 107, 229, 236, 237, 242, 246, 258, 439, 445
Arany László 278
Aranyfonó Esztike 295
Aranykulcsos Péter 167, 178
Arató György 320
Arató László 78
Arendt, Hannah 78
Árgirus, Argirus, Árgyil, Árgyilus 9, 34, 37, 38, 53, 243, 304, 440, 443
Árpád, fejedelem 46, 77, 115, 271, 297, 454
Artúr, Artus 198, 199
Atkinson, David 92, 103, 190, 230, 237, 272
Attila, hun király 304, 440, 444
Augustínová, Eva 83
Augustus Caesar, római császár (Caius Octavianus Julius Caesar,) 445, 449

Babits Mihály 373, 374
Babos Anna, Merényi Jánosné 364
Bächtold-Stäubli, Hanns 191
Bachur, Elia Levita 198
Bács György 437
Badics Ferenc 52
Bagó Márton, Martin Bagó [nyomda] 310, 336, 344, 346, 348, 350, 351, 358, 363, 366, 382, 417, 419–422, 434, 456
Bagó Mihály 358
Bahtyin, Mihail 30
Bajáki Rita 342, 343
Bajkor István 363
Bakos Antal 359, 369
Bakos Áron 424
Balagur Foma (álnév) 182
Balás Ágoston 319
Balassa Erzsébet, Illésházy Miklósné 134
Balassa József 28, 29, 53
Balázs Ferenc 436
Balázs Gergelyné, özv. 359, 367
Balázs Ignác 363
Balázs Mihály 67, 134
Balázs Tibor 368
Balázs-Hajdu Péter 62, 189, 194, 195, 210
Bali János 233
Bálint Gábor 94, 97, 110
Bálint Lajos 440
Bálint Sándor 83, 84, 86, 312–314, 335–339, 341, 342, 353–363, 366, 368, 369, 380, 422, 453
Balla Ferenc 313
Ballagi Aladár 80, 83, 380
Ballagi Mór 53
Ballagó Pál 358, 359
Balog István 37, 38, 242, 246
Balogh Gergő 112
Balogh István 81
Bán Aladár 274, 275
Bán Imre 251
Bán Izabella 329
Banchenko Alexandra 164
Bánfi Szilvia 64, 365
Bankó Viktória, Zsíros Ferencné 363
Bánóczi József 291
Bányai Réka 48
Banyi László 357
Bárány Lászlóné 46

Bárány Tibor 61, 78
Baranyai István 363
Baráth Katalin 49
Barbarossa Frigyes 140
Barbier, Frédéric 101
Bárdos Kornél 317
Bárdos Lajos 324
Bárdos László 65
Barna Gábor 84, 306, 309–311, 313, 314, 321, 327, 328, 341–343, 355–359, 361–363, 366, 369, 381, 421, 422, 424
Barna Imre 74, 155
Barna Péter 227, 247–249
Baros Gyula 37, 73, 80, 106
Barsi Ödön 48
Bartalits Imre 50, 56, 366, 422, 438, 439
Bartalus István 254
Bárth Dániel 311
Bárth János 313, 321, 358
Bartók Béla 252, 345
Bartók Imre 78
Bartók Lajos, Don Pedrő 34, 35
Basile, Giambattista 268
Baskin, Judith 192
Báthory Orsolya 343
Baudolino (Umberto Eco regényhőse) 155
Baumgarten, Jean 194, 195
Bausinger, Hermann 192
Bayer József 30, 37, 73, 88
Becskereki Péter (Palatinszki István) 249, 251
Bedő Julianna 338
Bedő Mihály 358, 359
Beethoven, Ludwig van 49
Beffa, Karol 155
Beimel József 113
Békés István 11, 20, 23, 40, 44, 50, 58, 61, 68, 73, 85, 149, 227, 230, 242, 244, 247, 249, 251, 252, 254, 283, 421, 453
Béla, IV., magyar király 440, 444
Belatini Braun Olga 279
Beleznay család 32
Belinszkij, Visszarion (Белинский, Виссарион) 158
Bellingradt, Daniel 134
Ben Isaac Ashkenazi, Jacob, Ben Yitzchak Ashkenazi, Yaakov 200, 201
Benda Kálmán 63, 306
Benedek Elek 278
Benedek Katalin 279
Benedek Marcell 44, 62
Benedek Róza, Benke Jánosné 365
Benedek, XIV., pápa 314
Beneš, Bohuslav 417
Beniczky Irma, Kuliffayné 97
Beniczkyné Bajza Lenke 112
Benke Kotsis Pál 249
Benkő Loránd 25, 50, 92
Bényei Péter 107
Bényei Tamás 78, 110
Benyovszky Krisztián 46, 49, 110
Beöthy Zsolt 52
Bérczes Tibor 74
Bereczky János 98
Beregszászi Pál 304
Berendi Béla 357
Berényi Gábor 46
Béres András 248
Béres Norbert 107
Berlász Melinda 353
Bernard, H. Russell 288
Bernát Ferenc 332
Bernát, Clairvaux-i Szent 339
Bertalan Julianna, Kormos Mihályné 356
Bertalan, Szent 341
Bertalanffy Imre 368
Bertalanffy József 366, 369

Bertho Lavenir, Catherine 101
Berze Nagy János 277, 278, 453
Beszédes Valéria 313
Bethlen Gábor 455
Bevis of Hampton 198
Bihary Gábor 107
Billik Ferenc 357, 359
Binder János Fülöp (Johann Philipp Binder) 429
Bíró Albert 440
Biró Annamária 85, 209
Bittermann József 369
Blom, Helwi 150, 276
Blücher, Gebhard 158
Blum, Arlen (Блюм, Арлен) 158–160, 162, 163, 165, 170, 175, 176, 184, 186, 187
Boccaccio, Giovanni, Boccace 145, 243
Bocsik Balázs 12
Boda Pál János 359
Boda Terézia 358, 359
Bodnár Zoltán 446
Bödő Rozália, Fehérné 314
Bodon József 285
Bodor Anikó 339
Bodorkós János 349
Bogár Imre, Bogár Szabó Imre 253–256, 444, 446
Bogár Judit 319, 328, 343, 347
Bognár Mihály 359
Bognár Szabina 117
Bogya József 251
Bókay Antal 161
Bollème, Geneviève 74, 150, 151
Böngérfi János 295
Böning, Holger 118, 119
Bónis Ferenc 317
Borbála, Szent (Barbara) 341
Borbély Szilárd 21, 22
Borda Lajos (Borda antikvárium) 79, 329, 344, 350, 386, 419, 424
Bornemisza Péter 69
Borovicska János 447
Boroznaki Pál 338, 358
Bors Imre (Botyka) 367
Bors István 359
Borsa Gedeon 54, 76, 127, 148, 149, 380, 423
Borús Rózsa 313
Borzsák István (1891–1959) 54–56, 79–81, 86, 437
Borzsák István (1914–2007) 54
Bóta László 236, 256
Bottigheimer, Ruth 266–269
Bourdieu, Pierre 166
Bova királyfi (Anconai Buova) 167, 172, 176, 177, 185
Bozóky Mihály, Bozóki 322–325, 349
Bözse Jóska 314
Bözse Miska 314
Bózsó Ildikó 313
Bozsoki Petra 112
Brahe, Per 150
Brandtzæg, Siv Gøril 82
Braunn Henrik 369
Brecht, Bertold 30
Brednich, Rolf Wilhelm 190, 231, 232, 453
Brewer [nyomda] 125
Brewer, Samuel 127
Brieber Anna 306
Brigitta, Szent 424
Brilliantov, G. (Бриллиантов, Г.) 185
Bronner, Simon J. 192
Brooks, Jeffrey (Брукс, Джефри) 160, 162, 163, 165, 166
Brunczvik, Bruntzvik 26, 30, 304
Brunner, Walter 350
Brunold-Bigler, Ursula 192

Büchler Zsigmond 201
Buchner Antal 332
Bückler, Johann 445
Bucsánszky [nyomda, kiadó] 50, 106, 253, 279, 283, 290, 292, 293, 295, 296, 299, 366, 422, 438
Bucsánszky Alajos 50, 56, 62, 66, 292, 306, 366, 422, 429
Bucsánszky Gizella 292
Buda Attila 53, 63
Buda Béla 78
Buda, hun vezér 304
Buffalo Bill 18, 52, 61, 85
Bulifon, Antonio 268
Burger Zsigmond 369
Burián Mária 363
Burke, Peter 74, 75, 77
Busch, F. 449
Busch, Isidor 202
Butyka Imre 235
Buzinkay Géza 37

Cadilhon, François 154
Capp, Bernard 137, 138
Carracci, Annibale 203
Carrol, Noël 78
Carter, Nick 17, 18, 52, 61, 85, 88, 95, 105
Cartouche 149, 154
Castein, Hannelore 237, 238
Cavallo, Guglielmo 116
Cawelti, John G. (Кавелти, Джон Г.) 163
Chartier, Roger 74, 75, 116, 151, 153
Chassaigne, Philippe 154
Cherrier János 369
Chikány Judit 11, 44, 47, 70, 79, 106, 107, 187, 207, 208, 242, 276
Christie, Agatha 48
Cleve, John van 66
Cohen, Hagit 203
Conter, Claude D. 96
Cook, Robin 48, 110
Czéh Sándor 310, 368, 408, 422
Czibula Katalin 333
Czintos Emese 64, 276
Czirfusz Gyula Viktorin 332, 333, 350
Czövek Judit 308, 313, 314
Czuczor Gergely 27, 29, 53

Csaba István 74, 271
Csáky Albin 284
Csáky Krisztina 214
Csáky, Moritz 19
Csapó Erzsébet, Balogh Istvánné 305
Csapó Mária, Vachott Sándorné 112
Császár Ferenc 344
Császár Levente 310
Császi Lajos 49
Császtvay Tünde 12, 52, 77
Csató Ignácz 444
Cseh Mária 63, 274
Csengery Gusztáv 252
Csepregi Horváth János 437
Cser Pál 364
Cserbák András 83, 135, 433
Cserba-Szabó András 154
Cserei Mihály 134
Csertkov, Vlagyimir (Чертков, Владимир) 160
Csibra István 62
Csiga Miska 446
Csilléry Klára, K. 421
Csizmadia Boldizsár 359
Csizmadia István 363
Csizmadia J. Gyula 330, 331, 350
Csóka Pista 446
Csóka-Jaksa Helga 84, 337, 361

Csokonai Vitéz Mihály 228
Csomasz Tóth Kálmán 317
Csorba Béla 380
Csörgő Péter 87
Csóri vajda 26
Csörsz Rumen István 11, 32, 45, 52, 62, 64, 77, 81, 82, 85, 92, 108, 117, 149, 167, 169, 178, 190, 194, 195, 208–210, 213, 215, 217, 224, 227, 230–232, 235, 236, 242, 243, 246, 249, 253, 256, 262, 271–273, 276, 308, 310, 335, 345, 362, 417, 423, 454–456
Csuda Ferkó, Tsuda 247
Csudakova, Marietta 162
Csulkov, Mihail (Чулков, Михаил) 167
Csűrös Éva, Wittek Lászlóné 146
Csürös, Csűrös Ferenc 64
Csutora 252
Csuz Pál 359

Daczó Árpád Lukács 313
Dal, Vlagyimir (Даль, Владимир) 184, 185
Dám Ince 331
Damján, Szent 341
Dani Júlia 359
Dankó Imre 92
Dános Erzsébet 230, 231
Darnay Kálmán 85
Dávid Gyula 60
Dávid, Izrael királya 199
Davis, Natalie Zemon 74, 271
Daxelmüller, Christoph 191–201
Deák Ferenc 440
Deák Imre 317, 319, 335
Dégh Linda 72, 81, 101, 278–280
Demcsik Mihály 363
Demény István Pál
Demeter Júlia 333
Demeter Zsuzsa 12
Dénesi Tamás 311, 320
Depardieu, Gérard 155
Dickens, Charles 31
Diderot, Denis 101
Dienes István 247, 440, 446, 448
Dietz Vilma, Dajaszászy Józsefné 437
Dinekov, Petar 184
Diner, Dan 190, 203
Diós István 454
Dobay [nyomda] 330
Dobay Károly 330
Dóbék Ágnes 85, 268
Dobó Sándor 37
Dobrenko, Evgeny / Jevgenyij (Добренко, Евгений) 163
Dobszay László 317, 322, 323, 335, 344, 346, 352, 353
Domokos Áron 45, 66
Domokos Mária 215, 232, 313, 317, 318, 358, 365
Domokos Mariann 11, 33, 45, 50, 61, 71–73, 77, 101, 107, 117, 208, 243, 264, 269, 270, 272, 275, 278, 291, 453
Domokos Pál Péter 317, 319, 335, 365
Domonkos, Szent 361
Dömötör Ákos 275
Dömötör Sándor 252, 440
Dömötör Tekla 115, 313, 334
Dömötör, Szent (Demeter) 341
Domová, Miroslava 83
Donát, Szent 341
Doppler Károly 24
Dörömbözi János 307
Drozda, Martin 423
Dubin, Borisz (Дубин, Борис) 162, 164
Dubsky család 28
Dufka, Jiří 423

Dukkon Ágnes 10, 50, 75, 76, 122, 124, 126, 133, 134, 139, 140, 149, 157, 453
Duli Maris, Marcsa 254
Dünninger, Hans 195

Eber, Paul 130, 132
Eberhardt, Helmut 350
Eco, Umberto 78, 155
Ecsedi Zsuzsanna 455
Ecsedy Judit, V. 365, 366
Egyed Emese 85, 209
Eichenbaum, Borisz (Эйхенбаум, Борис) 157, 161
Eitzenberger, Franz Anton 422
Elbaum, Jacob 200
Élesztős László 46
Endter, Martin 149, 380, 423
Engel Adolf 369
Engi Tüdő Vince (Tüdő Vince) 314
Enyedi György 210, 147
Előry Vilma 28, 53
Erasmus, Rotterdami (Desiderius Érasme) 76, 147, 148, 155, 156
Erbia 34
Ercsey Julianna, Arany Jánosné 47
Erdély János (1891–1983) 313, 364
Erdélyi János (1814–1868) 72, 92, 229, 235, 236, 252, 256, 271, 272
Erdélyi József 249
Erdélyi Pál 70
Erdélyi Zsuzsanna 84, 86, 212, 305, 307–310, 313, 321, 330, 334–338, 340, 344–348, 351–353, 355–363, 365–369, 424
Erdész Sándor 259, 260, 262
Erdő Péter 305
Erdősi Péter 74, 271
Erhard, Szent 341
Erkel Gyula 24
Érszegi Géza 340
Erzsébet, Árpád-házi Szent 341
Escarpit, Robert 99, 104
Estabridis, Ricardo 420
Esterházy Péter 155
Eszter 193
Eulenspiegel, Till, Till l'Espiegle 65, 151, 197, 276
Ezeres József 363

Fábchich József 380
Fábián István 64
Fábián Pista 247
Fabók Kristófné 359
Fábri Anna 112
Faierstein, Morris 201
Faludi Ferenc 228
Faragó József 229, 230, 232
Farbaky Péter 349
Farkas András, Berei (Szinyei Farkas)
Farkas Antal 274
Farkas Evelin 107
Farkas János (1891–1912) 368
Farkas János (1933–2016) 155
Farkas Lajos 437
Farkas Márton 235
Farkas Pál 246
Farkas Zsigmond 445
Fatalin Erzsébet 357
Fatörő (Fanyűvő) 441
Faust, Johannes (Faustus) 28, 30, 32, 58, 65, 243, 438, 445
Fazakas Ilona, Simon Ferenc Józsefné 364, 365
Fazekas István 350
Fegya apó (orosz álnév) 182
Fehér László 256
Fejes András 359
Fekete Ferenc 325

Fekete István (1856) 364
Ferdinánd, II., magyar király (német-római császár) 385, 403
Ferenc József, I. 96
Ferenc, Assisi Szent 341
Ferenc, Szalézi Szent 341
Ferenc, Xavéri Szent 341
Ferenczi Ilona 317, 344
Ferenczy József 283–285, 293, 296, 299
Feuer Illés 368
Fialowski Lajos 137
Filippov, Andrej (Филиппов, Андрей) 178
Finnegan, Ruth 267
Fitter Ádám 377
Fitz József 64, 217
Flórenc és Lion, Florenz és Lion 53, 449
Flórián, Florian, Floriane Szent, St. 341, 384, 385, 392, 413, 414
Fludorovics Zsigmond 443
Fodor József 359
Fogarasi János 27, 29, 53
Fogl Krisztián Sándor 312, 424
Fojtényi Ferenc Kasszián 329
Földes Adolf 368
Földes Györgyi 246
Földesi Gyula 369
Follett, Ken 48
Follinus Gábor 161
Fortunatus 65, 149, 150–152, 276
Franko, Ivan 258
Frankovics Mihály, Szent Miska 313
Frauhammer Krisztina 323, 330, 342, 343
Fried István 11, 31, 32, 34, 95
Frölich Dávid, Davidis Frölichi 128–130, 133, 134, 136, 139–142
Frolova, Tatyjana 162
Fülemile Ágnes 75
Fülöp Géza 65
Fülöp Zoltán Ottó 424
Fumerton, Patricia 418
Fürge Pista 443
Fürtös testvérek 369

Gaál Eszter 333
Gaal György 77, 101
Gaál József 251
Gaál Mózes 296, 298
Gaál Vince 246
Gábor Csilla 134
Gábriel, arkangyal 338, 356
Gacsaj Pesta 256
Gajdó Tamás 37
Gál Alajos 335
Gál Judit 74
Galamb György János 74
Gálffy Zsuzsanna 350
Gallovich Jenő 369
Gálos Rezső 379
Gans, Herbert J. 49
Gara József 363
Garay János 155
Gárdonyi Albert 374
Gargantua 151
Gáspár Simon Antal 335, 358
Gaula, Amadis de 276
Gazda Enikő, Szőcsné 349
Gazda István 340
Géczy István 445
Gedő János (etédi) 270, 271
Genovéva 28, 304, 443, 447
Georgiádes Ildikó 360
Geréd Vilmos 335
Gerencsér János 360
Gergovics Ilonka 297
Gidó Csaba 48
Gilles, Gilles de Rais 155

Ginevra, Guinever 434, 445
Gintli Tibor 67
Ginzburg, Carlo 74
Gismunda 210
Gisquardus 210
Gitzi György, Giczi, Giczy, Gitzy 338, 356, 357
Gleichen, Wilhelm von 140
Goethe, Johann Wolfgang von 30, 229
Gogol, Nyikolaj (Гоголь, Николай) 158, 167, 177, 182
Golicin, Vaszilij herceg (Голицын, Василий князь) 174
Golohvasztov, K. (Голохвастов, К.) 182
Golub Xénia 157
Gombás Ferenc 364
Gombos János 94
Gönyei Sándor, Gönyey 437
Gottlieb Antal, Máramarosi (Anton Wenzel) 219, 422
Gőz Lőrinc 252
Gozzi, Carlo 263
Grabbe, Katharina 190
Gragger Róbert 230, 231
Gránitz Péter 364
Grätz, Manfred 267, 268
Greguss Ágost, Gregus 234, 273
Gric, Teodor (Гриц, Теодор) 157, 167
Grimm testvérek (Grimm, Jacob és Wilhelm) 46, 59, 61, 66, 73, 101, 115, 208, 243, 264, 266, 268, 277, 278, 280, 447, 453
Griseld, Grizeldisz, Griseldis 150, 276, 440, 446
Grób László 22, 29, 45, 48, 60, 84
Grünn [nyomda] 84
Grünn János 369
Grünn Orbán 369
Grynaeus Tamás 314
Guak 178
Gubanov, Je. (Губанов, Е.) 185, 186
Güdemann, Moritz 199
Gudkov, Lev (Гудков, Лев) 162, 164
Guillorel, Éva 230
Gulliver 17
Gulyás Éva 258
Gulyás Judit 12, 69, 264, 267, 268
Gunda Béla 86, 435, 437
Gvadányi József 228

Gy. Molnár Kadosa 288
Gyalogi János 377
Gyáni Gábor 296, 297
Gyenis Vilmos 146
Gyergyai Albert (16. sz.) 65
Gyergyai Albert (Schlesinger Albert, Szegő Albert 1893–1981) 145
Gyerkó Kata, Szász Istvánné 344
Gyerzsavin, Gavriil (Державин, Гавриил) 157
Gyömbér András 359
Gyöngyösi István 210
Gyöngyösi Mária 164
Gyöngyösi Megyer 48
Gyöngyössy Orsolya 311, 340
György Aladár 293, 294, 296
György milord 178
György, Krizsafán fia 139
György, Sárkányölő Szent 341
Győri György 81
Gyulai Pál 35, 36, 229,
Gyuri Bandi, Gyura András 39, 252, 257, 261
Gyurián János 366, 382
Gyurits Franciska 363

H. Nagy Péter 48, 49, 110
Hadik András 246
Hagymási László, Hajmási 140, 233

Hajdu Ilona, Józsa Jánosné 307, 348
Hajnal Mátyás 319
Halász Péter 313
Haller János 65
Hambrock, Matthias 203
Hamer-Luza, Elke 350
Hamlet 73
Hampó Apollónia, Horváth Józsefné 345
Hankiss János 22, 66
Hansági Ágnes 31–33, 94
Hanyin, Mihail 162
Hanzelková, Marie 418
Harangozó Imre 307, 347
Haraszti Veronika 360
Hargittay Emil 343
Háry János, Hári 154,155, 447
Hatos Pál 70
Haug, Christine 192
Havas Gyöngyvér 310
Hayton 132
Hazaffy Veray János 23
Hebel, Johann Peter 31
Héczei Gábor 47
Hegedűs András 350
Hegedüs Géza 52
Hegedűs István 363
Hegedűs Julianna 362
Hegydöntő (Hegyhengergető) 441
Hektór 177
Heldvader, Nicolaus 135
Helené, Helena 28
Helle Mária 310, 368, 422
Heltai Gáspár 62, 64, 152
Heltai János 67, 68
Hensler, Karl Friedrich 258
Herbst, Klaus-Dieter 125, 131, 134–136
Herchl Antal 320
Herényi Gothard István, dr. 85
Hermann Zoltán 31–33
Herrmann Antal 86, 433, 434, 437
Hetény János 338, 339, 355, 357, 358, 365, 366
Hinck, Walter 30
Hites Sándor 12, 97, 112, 284, 367
Hittaller Anna, Bejczi Józsefné 312, 357, 364
Hödl, Klaus 192
Hodorog Luca, Lőrinc Györgyné, Lőrincz 334, 365
Hofer Tamás 49
Hoffgreff, Georg 62, 64
Hoffmann M. L. 368
Hoffmann-Krayer, Eduard 191
Holics-Székely László 253
Holl Béla 455
Holley, Robert P. 68
Hollósy Géza 367
Hollstein, F. W. H. 420
Holmusin, A. (Холмушин, А.) 185
Holubová, Markéta 83
Hóman Bálint 29
Homérosz 261, 290–292, 360
Hont Ferenc 146
Honti János 230, 265, 266
Hopkin, David 169, 230
Hopp Lajos 122, 124, 149, 374
Hoppál Mihály 312, 313
Horák Egyed 367
Horler Miklós 426
Horvát Gábor 369
Horvát István 85
Horvát Mária, Bognár Imréné 359
Horváth Andor 104
Horváth Géza 360, 363
Horváth Ignác, bencés szerzetes 380
Horváth Sándor 340
Horváth Zsolt, K. 224
Hubert Gabriella, H. 318

Hundert, Gershon David 190, 200
Hunyadi László 256

Ibolya (Arany János) 106
Ignác, Szent, Loyolai 341
Ignácz Ádám 224
Illyés István (1693, énekeskönyv-szerkesztő) 318, 335, 353
Illyés István (1993, énekeskönyv-szerkesztő) 335
Ilosvai Selymes Péter 65
Imre, Árpád-házi Szent 341
Imre Kálmán 348, 361
Imre Lajos 357
Imre Magdolna, Takács Józsefné 308, 351, 357
Imre Mária, L. 313
Imreh Sándor 60
Imrik József, id. 369
Intay Vazul 306
Inzsöl Kata 48
Ipolyi Arnold 66, 67, 272, 273
Ipolyvölgyi Németh József Krizosztom 331, 332
Irinyi Károly 63
István, I. (Szent), magyar király 341
Istvánovics Márton 98
Ivánek, Jakub 417
Ivanova, Elvira 162
Ivin, Ivan Sz. álnév: Kasszirov (Ивин, И. С., Кассиров) 160, 182
Izolda 28

Jádi Ferenc 362
Jakab, Szent 339, 341
Jáki Sándor Teodóz 306, 313, 337, 339, 352, 364
Jáky (Joachim) Ferenc 306, 357
Jancsó Elemér 146, 148
Jancsó Miklós 154
Jankó János (1833–1896 festő) 34
Jankó János (1868–1902 néprajzkutató) 434
Jankovich Miklós 85, 86, 224, 240, 380
Jankovics József 62, 209, 212, 455
Jankovits László 67
Jánó Ilona 314
Jánóczi András, Ianotzi 212, 213, 345
János pap 148, 155
János vitéz 27, 154, 253
János, evangélista Szent 393, 399
János, Kapisztrán Szent 429
János, Keresztelő Szent 339, 341
János, Nepomuki Szent 328, 341, 386
Jánosi Gyula 375
Jánošík, Juraj 258
Jantso Ferenc 334
Jarisch János 332
Jatzkó Lajos 368
Jávor Kata 321
Jeanne, Jeanne d'Arc 155
Jehoshaphat (Jéhu), Izrael királya 420
Jersov, Pjotr 157, 168
Jevsztyignyejev, Mihail (Евстигнеев, Михаил) 182
Jézus Krisztus, Jesus Christus, Heiland 34, 307–309, 318, 321, 324, 335, 336, 339, 343, 344, 346, 348, 351, 352, 356, 359–361, 363, 364, 367, 368, 385, 386, 390, 392, 393, 395, 397, 399, 404, 409, 411–413, 418, 419, 422, 424, 429, 443, 445
Jóba Elek 368
Jóka 106, 445, 446
Jókai Mór 20, 21, 23, 29–36, 40, 94, 97, 136, 246, 258, 283, 284, 287, 439
Joram (Jehoram), Izrael királya 420
Jóska 296
Jósvay Gábor 331

Józsa György Zoltán 164
József Attila 17
József főherceg (Joseph Karl Ludwig, Erzherzog, 1833–1905) 80
József, II., német-római császár 315
József, Szent 328, 339, 341
Juhász Ildikó 456
Juhász Kálmán 311
Juhos János 357
Júlia (Shakespeare) 73
Julow Viktor 251
Juno 251
Jusztin Péter 364

Kaczvinszky Zoltán 368
Kádár István 53, 243, 250, 304
Kádár Jolán, Pukánszkyné 24
Kádár Zoltán 64
Kain, Vanyka 178
Kajafás, főpap 385
Kájoni János 317, 319, 334, 335, 353
Kálai Sándor 49, 78
Kalavszky Zsófia 10, 12, 89, 164, 174
Kállay Géza 78
Kallós Zoltán 344, 351
Kálmány Lajos 232, 241, 251
Kamhel József 249
Kántor Péter 174
Kánya Emilia 112
Kanyaró Ferenc 61, 70, 231
Kapcsó 360
Kaposi Krisztina 335
Kapossy György 328
Kapossy Gyula 325
Kappanyos András 74, 246, 271
Kapros János 251
Kapusi Angéla 133
Karácsony-Molnár Erika 335
Karádi Nagy József 360
Karancs Berényi György 343
Kardos László 17
Kardos Tibor 334
Kardoska Pál, Karkoska 360
Kármán Mór 291
Karner Pál 306
Karolina 30
Károly, Borromei [Borromeo] Szent 341
Károlyi Ferenc 214
Károlyi Sándor 213, 214
Kasuba Róbert István 310
Kaszás Máté 253
Kaszás Matyi 285
Katalin, Alexandriai Szent 341
Katalin, Szent 341
Katona Imre 50, 58, 62, 65, 72, 92, 98, 189, 231, 261, 262, 290–292, 304, 360
Kecskés András, L. 325
Kecskés Mónika 333
Kékszakállú herceg 155
Kelemen, VIII., pápa 420
Keleti Arthur 152
Kenderessy Danyi Péter Pál 359, 360, 368
Kenyeres Ágnes 65, 333
Kenyéri Kornélia 433
Kerekes Ibolya 343
Kerekes Izsák 231
Kerényi Ferenc 33, 150, 333
Kerényi György 338
Kern István, id. 350
Kersch Ferenc 325
Kertész Gyula 324
Keszeg Vilmos 45, 61, 77, 269, 270, 272, 278, 303
Kéthelyi Miksa 368
Kicsi Sándor András 65
Kiefer, Emma Emily 266

Kilián István 133, 333, 334, 336
Kilián, Szent 341
Király Kinga Júlia 268
Kirch, Gottftied 125
Kis Muki, Kis Mukk 440, 442
Kisbán Eszter 49
Kiskamondi Németh Jóska 54
Kiss Dávid 12
Kiss Erzsébet, László Józsefné 365
Kiss Farkas Gábor 67
Kiss Gábor Zoltán 109
Kiss József (1843–1921, költő, szerkesztő) 52
Kiss József (1923–1992, irodalomtörténész) 207
Kiss Lajos (1881–1965 néprajzkutató) 92
Kiss Lajos (1922–2003 nyelvész) 92
Kiss Mária (1935–2019 néprajzkutató) 327
Kiss Mária, dr. (1930–2019 levéltáros) 349
Kiss Pál 246
Kiss Réka 75
Kiszlingstein Sándor 284
Kisztrin (Puskin: *A kapitány lánya*) 174
Klamár Zoltán 313
Klaniczay Tibor 67, 121, 149, 207, 229, 237, 346
Klárika 59, 60
Klestenitz Tibor 77
Klier, Karl M. 365, 380, 381, 408
Klimeková, Agáta 83
Klimó Mária, Klimo 360, 361
Klinda Mária 79, 83
Klostermayer, Matthias (Bayerische Hiasl) 444
Kmeczkó Dezső 357
Knapek Dezső 340
Knapp Éva 12, 33, 45, 58, 65, 145, 149, 169, 306, 310, 314, 329, 340–344, 350, 366, 373, 380, 384–388, 419, 421, 423, 424, 429, 453
Kner Izidor 367
Kocsis Antal 252
Kocsis Csaba 313, 352, 353
Köcsög Muki 58
Kocztur Gizella 17
Kodály Zoltán 155, 215, 317, 363
Koering, René 155
Kohen, Nathan 191, 203
Kohn Ábrahám 285
Kókay György 71, 122
Kollár József 78
Komarov, Matvej (Комаров, Матвей) 161, 178
Kőmíves Kelemenné 238, 248
Komjáthy Miklósné 48, 68, 454
Komlós András 62, 64, 65
Komlovszki Tibor 455
Kompert, Leopold 202
Kónya Franciska 342
Kónya Sándor 339
Kónyi János 53
Koós Bálint 360
Kopácsy József 250
Kopalová, Ludmila 83
Kopcsányi Márton 319
Kopcsay Ágnes 54
Kopcsó István, Kapcsó 360
Korhecz Papp Zsuzsanna 426
Koródi Péter 445
Koronics Györgyné 364
Körtvély István, Körtély 361, 363
Kósa László 62, 322
Kósa Rezső 292
Kosáry Domokos 306
Kosek, Pavel 418
Kossuth Lajos 85, 285, 304, 444
Kőszeghy Péter 454
Kothencz Kelemen 424
Kotsis Pál 249
Kovács Ágnes 72, 278, 454

Kovács Andrea 318, 326
Kovács Endre 313
Kovács Erzsébet, özv. 359
Kovács Eszter 336, 344
Kovács I. Gábor, Kovács István Gábor 50, 75, 76, 96, 113, 135, 149, 272, 422, 454
Kovács Ilona 154
Kovács Márk 325
Kovács Pista 251, 252
Kovács Sándor 348, 361
Kovács Szilveszter 357
Kovács Zsuzsanna 122, 124
Kővári Réka 317, 319, 333, 335, 336, 347
Kováts Albert 46, 71
Kováts István 320
Kováts János 360
Kozma Vazul 113
Kozma, Szent 341
Kragl, Florian 198
Krausslich (Linz) 435
Kreskay Imre 228
Kreuzer, Helmut 75
Krilov, Ivan (Крылов, Иван) 167, 182
Krippendorff, Klaus 288
Krispin, Szent 341
Kristóf Ildikó, Sz. 75
Kríza Ildikó, Kriza 62, 84, 212, 229–234, 237, 238, 261, 262, 307, 336, 338, 339
Kriza János 229, 240, 271
Krúdy Gyula 258
Krulics Béla 50
Krusovszky Dénes 78
Kubán Endre 443
Kubinyi Ferenc 271
Küllős Imola 11, 45, 71, 109, 124, 150, 207, 215, 216, 224, 227, 232, 233, 235, 236, 240, 243, 244, 246, 249, 250, 252, 253, 272, 321, 374, 455, 456
Kusper Judit 12
Kuthy Lajos 108
Kuttner, Bernhard 202
Kuzin, T. (Кузин, Т.) 185

Labancz Edit 442
Lackovits Emőke, S. 312, 349, 361
Laczkó András, S. 112
Lajtai Mátyás 295
Lajtha László 317, 340, 345, 350, 352, 353
Lakatos Éva 102, 110
Lakó Elemér 146
Lakos Mária, Kristóf Lajosné 356
Lambrecht, Horst 189
Lammel Annamária 307
Landerer [nyomda] 217, 366, 422
Landerer Anna 32, 366
Landerer Ferenc Lipót 216
Landerer, Michael 366
Landgraf Ildikó 34, 43, 72, 77
Lantai Károly 447
Lányi András 45, 94, 97, 108
László Kókai István 290
László Lóránt 48
László Rózsa 164
László, Szent, király 341, 347, 355
Lázár (bibliai) 139, 333–335
Lázár Márta, Gelléríné 76, 93
Lazarevics, Jeruszlán 167, 168, 177, 185
Legányi Andor 437
Lehmann, Hartmut 192
Lehmann, Marcus 202
Lékai László 86, 337
Lendvay Imre 66
Lengyel Ágnes 12, 45, 93, 94, 272, 303, 308–310, 312, 326, 331, 332, 339, 340, 342, 355, 356, 358–362, 364, 366–368, 418, 421, 424
Lengyel András 296

Lengyel Péter 48
Lengyel Réka 45, 82, 210, 243
Leó, Szent 341
Lermontov, Mihail Jurjevics (Лермонтов, Михаил Юрьевич) 182
Lestyán Sándor 85
Leuhin, Sz. (Леухин, С.) 185
Levita Bachur, Elia 198
Liba, Peter 21, 22, 28, 30, 36
Limbacher Gábor 339, 340
Limpár Ildikó 49
Lipót, I. német-római császár 128, 339
Lipták Dorottya 96
Liszka József 49, 59, 83, 258
Lisznyai Kálmán, Damó 108
Lizanec Péter M. 234
Loana királynő, regina Loana 155
Lőcsös Mihály 252
Lóczi Franciska, Franci, Franczi, Frantzi 261, 283, 290–292, 296, 297, 299, 360, 367
Lohengrin 58
Lóránd Zsófia 46
Lorber, Franz 368
Lőrinc, Szent 341
Lotman, Jurij (Лотман, Юрий) 170
Lővy József 30
Lőw [nyomda] 355
Lőwy Adolf, Lőwi 368
Ludányi Istvánné 361
Lúdas Matyi 243
Lüders, Hermann 19
Ludomilla 449
Lugossy Ilona 355
Lukács György, Georg Lukács 146
Lukács, Szent 334, 339, 341
Lukácsy Sándor 21
Lumley, Edward 138
Luther Márton 130
Maase, Kaspar 189
MacDowell, Paula 230
Machold Fülöp 367
Maczák Ibolya 344
Magelona, Magelone, Szép Magellma 53, 147, 150, 151, 178, 197, 276, 304, 440, 446, 449
Magnanini, Suzanne 268
Magyar János 52
Mailáth János 263
Májer István, István bácsi 66
Majláth Béla 69, 80
Major Ágnes 12, 246
Major Ervin 37
Majoros István 154
Makovics Erika Anna 309
Mandeville, John, Maundevile 138
Mandrin 149, 154
Mandrou, Robert 74, 106, 147, 150, 151
Mann, Thomas 37
Manole mester 434, 445
Manyuhin, A. (Манюхин, А.) 185
Mapes, Gualterus de (Archipoëta) 222
Marbach, Gotthard Oswald 66
Marcus, Ivan G. 190
Margalits Ede 246, 247
Mária Antónia, francia királyné 196
Mária Magdolna, Mária Magdaléna 339, 443
Mária Terézia, I., német-római császár, magyar királyné 246, 314, 320, 440, 442
Mária, Jakab anyja 339
Mária, Szalóme 339
Mária, Szűz (Kegyelem Anyja, Madonna) 212, 234, 238, 306–310, 313, 314, 317, 325–331, 333, 335–341, 343–351, 354–369, 384–386, 388, 389, 393, 399, 401, 404, 409, 411, 414, 415, 417–419, 422, 425, 426, 428, 429, 443, 444
Markalf 53, 65, 273

Markis, Simon 155
Markó Veronika 12
Markos Béla 454
Marosán Bence 48
Maróthy János 262
Marquardt, Ulrike 266
Marsak, Szamuil (Маршак, Самуил) 159
Márton Dorottya 355
Marton József, dr. 335
Márton, Szent 341
Máté Ágnes 64, 67, 178, 210, 276
Mátray Gábor, Róthkrepf 215, 216
Matulay Sándor 48, 84
Matuszák Ilon 357
Mátyás, I., magyar és cseh király 288
Mátyási József 228, 379
Mátyus Péter 228
McGlathery, James 278
Medgyesi Pál 69
Medgyesy S. Norbert, Medgyesy-Schmikli Norbert 11, 45, 84, 212, 306–308, 312, 320, 331, 333–336, 344, 347–351, 356, 357, 361, 369
Medve Imre (Tatár Péter) 24, 32, 50, 70, 287
Megyesi József 313
Méhner Vilmos 50, 284, 333, 434, 438, 439
Meiszermann (Meisermann) Ignác 327, 330, 333
Melanchthon, Philipp 130
Melitón, Szardeszi Szent 338
Melusina, Melusine 150, 178, 276
Mercs István 112, 209
Messerli, Alfred 115, 116
Mester Magdolna, Elbéné 54
Mesterházi Miklós 320
Mészáros Borbála 12, 71, 72, 87, 275, 442
Mészáros István 320, 321
Mészáros Mihály 314
Mészáros Veronika 312, 361
Mészáros Zsolt 112, 119
Meszer József 361
Métayer, Guillaume 155
Meyer, Friedrich Wilhelm 240
Mezey István 322, 327, 349
Mezey János, Öreg 322, 327, 328, 349, 350
Micbánné 440, 442
Midász, Midás 295
Mihály, Szent 308, 424
Mihályfi Zsuzsa, Z. 184
Mikes Kelemen 149
Mikhál 32, 136
Miklós István (Tápai Pista) 313
Miklós, Szent 341
Miklóssy János 96
Mikolai Hegedüs János 69
Mikos Éva 11, 45, 62, 75, 77, 91, 92, 97, 108, 115, 167, 208, 211, 242, 271, 272, 276, 295, 297, 454
Mikszáth Kálmán 20, 21, 29, 77, 97, 439, 444
Milfait Ferkó (Ferenc) 249, 250
Mills Todd, William 162
Mindszenty Dániel 220, 235, 236
Mindszenty Gedeon 330
Miskei Antal 333
Mizsur Ádám 368
Mód László 381
Módy György 64
Mohácsi István 154
Mohácsi János 154
Mohamed 140
Mohay Tamás 314
Mohl Györgyi 12
Mollay Károly 65
Molnár Anna, Mónár 238
Molnár József 329, 330
Molnár Katalin 363
Molnár Mária, Galavics Józsefné 343

Molnár Rózsa 313
Monok István 82
Monte-Christo grófja (Edmond Dantes) 440, 442
Móra Ferenc 258
Móricz Zsigmond 154, 258
Morozov, Andrej (Морозов, Андрей) 186
Morozov, Ivan (Морозов, Иван) 185
Móser Zoltán 248
Muchembled, Robert 74, 77
Muckenhaupt Erzsébet 366
Müller Vendel 363
Müller, Jan-Dirk 190
Munkácsy János 38

Nácsa János 437
Nádai Ignác 368
Nagy Abonyi Ágnes 313
Nagy Ferencz 66
Nagy Géza 80, 434
Nagy Gyula 363
Nagy Ignác 52
Nagy Ildikó 37
Nagy Ilona 114, 232, 266, 307
Nagy Imre 356
Nagy István (1904–1977) 48
Nagy István (1947, ruszista) 164
Nagy István (20. század, Sümeg) 361
Nagy Iván 33, 85
Nagy Janka Teodóra 117, 230
Nagy Júlia 340
Nagy Károly (1909–1942, író) 48
Nagy Károly (Mezőtúr) 444
Nagy Mihályné 361
Nagy Miklós 71
Nagy Myrtil 258
Nagy Péter cár (Петр I. царь) 170, 174
Nagy Réka (Anna) 436
Nagy Rozália, Csőke Dávidné 356
Nagy Samu 61
Nagy Zsolt 48
Nagypál István 65
Nánay Lajos 369
Náray György 318
Náthán 285
Naumann, Hans 265
Négó József 351
Négyesy László, Négyessy László 53
Nemes Gábor 320
Nemes Z. Márió 78
Nemeskürty István 68
Németh Antal 24
Németh G. Béla 237
Németh Gyula 385
Németh István 313, 334, 353, 358
Németh Menyhért 350, 361
Neubarth, Johann 125, 127
Neumann Ignác 368
Neumer Katalin 264
Nigrinyi Ferenc 369
Nikodém Géza 322–324
Nikolics Sándor 39
Novák László 312
Nusser, Peter 95, 100

Nyéki Vörös Mátyás 319
Nyekraszov, Nyikolaj (Некрасов, Николай) 157, 158
Nyekraszova, Je. (Некрасова, Е.) 157, 159
Nyerges Judit 62, 82
Nyikityin, Mihail (Никитин, Михаил) 157
Nyikon pátriárka (Никон патриарх) 174
Nyitrai János 363, 447

Obszesz Márton 34
Ocsakov (Puskin: *A kapitány lánya*) 174

Octavianus *lásd* Augustus
Oettinger, Eduard Maria 253, 446
Okolicsányi [...] (és Társa) 367
Ökrös József 356
Oláh István (és neje) 363, 364
Oláh Miklós 318
Olaj István 363
Olay Csaba 49, 78
Olbracht, Ivan 258
Olosz Katalin 61, 70, 231–233, 235, 277
Ondrušková, Hanka 83
Orbán János 208, 209
Orbán Rozália, Tókos Péterné 364
Orbán, Szent 341
Orlando, Orlando Furioso 25
Orlovszky Géza 67
Orosz István 313, 348, 351, 354, 355, 418, 443
Orosz Magdolna 19
Oroszi György 251
Oroszi István 361, 367
Ortutay Gyula 146, 215, 229, 231, 232, 278, 454
Ostrosith István 141
Ostrosith Miklós 141
Ovidius Naso, Publius 214
Ovszjannyikov, Jurij (Овсянников, Юрий) 169, 171, 172, 174, 176

Ősz Pál [Őz?] 445
Ötvös István 331
Őze Sándor 331

Paál Vince 77
Pájer Antal 330
Paksa Katalin 215, 313, 317, 339, 353, 358, 363, 365
Paksi Márton György 320, 344, 346, 347
Pál 28
Pál József 361
Pál Károly 19
Paládi-Kovács Attila 314
Palágyi Angéla 164
Palatinszki István (Becskereki Péter) 249, 251
Palatinus Aranka 313
Pálfalusi Zsolt 78
Pálffy Sámuel 34
Palmer, Nigel 137
Pálóczi Horváth Ádám 228, 233
Pálóczy Krisztina 353
Pápai Mihály 257
Pápainé 256, 257, 261
Papp Ágnes 317, 318, 323
Papp Bernadette 309, 381
Papp Géza 317
Papp Imre 361, 369
Papp László (nyelvész) 92
Pappenheim, Bertha 201
Parhamer, Ignaz 374–376
Parisz, Paris 28
Patkó Bandi 35, 252, 443, 446, 447
Patkó István 252
Patkó János 252
Paulacher 381, 388
Pavercsik Ilona 134, 454
Pázmány Péter 343
Pécseli Király Imre 346
Pénovátz Antal 313
Percy, Thomas 229
Perek Horváth János 346, 348, 357
Perényi József 380
Perger Gyula 310, 357
Perrault, Charles 145, 148, 156
Péter András 60
Péter vitéz (Ritter Peter) 440, 446
Péter, Canisius Szent 374, 376

Peter, Kenez 160
Péter, Szent (apostol) 445
Péterfy Tamás 23
Péteri Takáts József 228
Petes János 362
Peti Lehel 357
Pető Gergely 447
Petőfi Sándor 17, 20, 23, 30, 31, 37, 44, 52, 73, 77, 80, 85, 86, 106, 107, 251, 258
Petrat, Gerhard 134
Petri András 320
Petrik Géza 80, 217, 383, 387, 389, 390, 397, 407, 434, 438, 454
Pikli Natália 224
Pilipkó Erzsébet 312, 424
Pintér Jenő 70
Pintér Márta Zsuzsanna 133, 333
Piroska 296
Pitts, John 420
Plessel (Plöszl) Lipót 369
Po-Chia Hsia, Ronnie
Pócs Éva 340, 418
Pogány Péter, Pogány Péter Szaléz 10, 11, 13, 20–23, 25–27, 30, 40, 43–46, 54, 58, 59, 70, 73, 76, 79–83, 85, 86, 88, 89, 91, 93, 106, 107, 120, 145, 148, 203, 207, 211, 217, 219, 230, 242, 246, 249, 276, 280, 304, 379, 380, 421, 437, 455
Polner Zoltán 84
Polonyi Albert 59, 60
Pőna, Pöna 440, 445
Ponciánus 65, 276
Pongrácz Eszter, Apponyi Miklósné 343
Ponori Thewrewk Emil 80
Popityi Erzsébet, Kiss Jánosné 364
Pór Anna 242
Posthumus, Szent 341
Povázsay László 367
Povedák István 49
Pozsgai Róza, Decsi Istvánné 364
Pozsony Ferenc 258
Prékopa Ágnes 349
Presinszky Mária (Énekes Maris néni) 362
Prixner, Johann Gottfried 429
Prokopp Gyula 273
Propp, Vlagyimir (Пропп, Владимир) 158
Puskin, Alekszandr 157, 164, 167, 174, 176, 177, 182
Puszta-Biró Kelemen 447
Pusztai Bertalan 309
Pusztai Ferenc 53
Rab Zsuzsa 157, 168
Rabelais, François 145

Rácz Ádám 368
Ráday Gedeon (1829–1901) 40, 443, 446
Rádics József 66
Radvánszky Anikó 329
Raj Tamás 340
Rajeczky Benjamin 317, 323, 335, 344, 346, 352, 365
Rákai Orsolya 111
Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 139, 214, 295, 304, 316, 345, 352, 447
Rákóczi György II., erdélyi fejedelem 455
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 455
Rákóczi kis úrfi 258
Rákosi Viktor 17
Ranke, Kurt 454
Ráth-Végh István 46
Rebecchini, Damiano 163
Réger János 362
Reichenbach József 362
Reif, Stefan C. 195
Reim Lajos 444
Reiss Tivadar József 368

Reitblat, Abram (Рейтблат, Абрам) 159, 160, 162–169, 171–173, 177–180, 182, 183, 186, 187
Rejtő Jenő 46, 48, 70, 88, 110
Rencivena 178
Réső Ensel Sándor 271
Rétfalvi Balázs 351
Réthey Prikkel Miklós 258
Réthy Lipót 367
Révai testvérek 97, 438, 439
Révai Mór 284
Révész Emese 19, 34
Reviczky Aladár 443
Rexa Dezső 85
Richard, Stites 160
Richter Pál 322–324, 352
Richter, Anna Katharina 150, 276
Riedl, Adalbert 365, 380, 381, 383, 384, 389, 390, 393, 406, 407, 423, 424
Rieth József 428
Rigó Gábor 361
Rinaldo Rinaldini 253, 258, 442, 446, 449
Ring Éva 154
Ripsel 54
Riszovannij Mihály 10, 189
Robin Hood 165, 258
Robinson Crusoe, Kruzoe 440, 443
Rókus, Szent 308, 328, 341
Rölleke, Heinz 266
Románné 248, 249
Romeo 73
Romhányi 35, 36
Rosenzweig, Claudia 198
Rost, Johann Leonhard 274
Rostás Sándor 46
Roth, Klaus 56, 70
Rothe, Johannes 140
Roud, Steve 92, 103, 190, 230, 272
Rovinszkij, Dmitrij (Ровинский, Дмитрий) 173–175
Royer család 388, 419, 422
Rozália, Szent 308, 341
Rozanov, Ivan (Розанов, Иван) 166
Rozmics Imre 361
Rózsa (Arany János) 106
Rózsa Balázs 358
Rózsa Kálmán (és neje) 58, 279, 281, 283, 286, 287, 290–297, 299, 307, 366, 367, 422, 438, 440, 441
Rózsa Mária 113
Rózsa Sándor 44, 53, 154, 255, 256, 258, 443, 445, 446, 448
Rózsafalvi Zsuzsanna 97, 284, 367
Rubeis (vagy Ricolt), Bartolomeo 426
Rudasné Bajcsay Márta 256
Rudnyánszky Gyula 298
Rudolf Krisztina 12
Rusztem lovag 177
Ruzics Rozália, Babos Jánosné 307

Sadeler (1550–1600), id. Johann 420
Sáfrán Gyöngyi 47
Salamon, Izrael királya 53, 65, 200, 273
Salati Péter 298
Saldaña, Johnny 288
Salgó Nándor 440
Sallai Pista 227, 247
Sámbár Mátyás 318
Sándor István (1750–1815) 379
Sándor István (20. század) 71, 72, 79, 81, 83, 86, 435–437, 439
Sándor Tibor 87
Sápi István 361
Sarapov, Pjotr (Шарапов, Пётр) 159, 185
Sármány király 53
Sasfi Csaba 71, 101, 270, 291

Sauerwein Géza (Sauervein) 367
Sávai János 311, 314
Savanyú Jóska 252, 446
Savoyai Jenő, Savoya hercege 196
Schaefer, Albert 30
Scheffel, Michael 31
Scheiber Sándor 81
Scheibner Tamás 46
Schenda, Rudolf 75, 76, 93, 95, 101, 108, 115, 116, 192, 193, 266–268, 270
Schéry András 78
Schiller, Friedrich 258
Schlusemann, Rita 150, 276
Schmitt, Christian 190
Schodisch, Ludwig 369
Schön Jakab 368
Schram Ferenc 245, 246, 258, 275, 325
Schreiber Alajos 369
Schwartz Sándor 367
Sebestény Mihály 249
Sebestyén Gábor 85, 219
Sebestyén Gyula 52, 274, 275
Sebestyén István 360
Sebestyén, Szent 308, 341
Sebestyén-Spielmann Mihály 48
Seeskin, Kenneth 192
Seiler Henrik 369
Semayer Vilibáld (Willibald Seemayer) 433, 437
Senki Pál 81
Seres András 334
Serfőző Szabolcs 309, 349, 368, 419
Sevcsenko, Tarasz Hrihorovics 258
Shandler, Jeffrey 192
Shepard, Leslie 102, 230
Shusterman, Richard 78
Siedler, Wolfram 62
Siegert, Reinhard 118
Siess, Anton 366
Siess, Johann Joseph 366, 390, 397, 407
Siess, Joseph Anton 366, 390, 397, 407
Sigray Erzsébet Róza 329
Sík Sándor 373, 374
Silling István 313
Sima Ferenc 369
Simon (Péter) Jukundián 327
Simon András 381
Simon Dénes 369
Simon Fáni, Bognár Istvánné 345
Simon János 361, 362
Simon László, L. 210
Simon vitéz 440, 444
Simon Zoltán 70
Simon Zsolt 48
Simplex 32
Simpson, Claude 230
Sipőcz András 364
Sipos Balázs 95, 105
Sipos Kajetán, O.F.M. 331, 361
Sipos Lajos 78
Siroki Manuel 443
Skarnicztl család (Skarnitzl) 366, 422
Skarupa Mária 362
Sklovszkij, Viktor (Шкловский, Виктор) 157, 161, 178
Slonik, Benjamin A. 200
Smith, Jerry C. 198
Snellinck (I), Jan 420
Sobri Jóska (Sobry, Schobri) 9, 35, 38, 253, 255, 256, 258, 304, 444, 446
Sógor György 369
Solymosi József 213
Solymosi Tari Emőke 353
Solymossy Sándor 230, 231, 278
Somorjai Szabolcs 367, 284
Soós Sándor 337

Soós Sándorné 337
Soproni András 161
Sőtér István 67
Sóti István 247
Spanyár István 362
Spiró György 70
Stampay János 322, 328, 329, 350
Stark Zakon, Miriam 201
Stehr Gusztáv 368
Steinbrener János 330
Steiner, Jevgenyij (Штейнер, Евгений) 164
Steinschneider, Moritz 199
Stilfrid 26, 30, 304
Stoll Béla 17, 67, 81, 150, 207, 209, 212–215, 219, 220, 243, 245, 246, 248, 319, 346, 455, 456
Stotz, Heinrich 368
Stotz, Johann Leopold 368
Straparola, Giovan Francesco 267, 268
Strauch Alajos 292
Streibig család 152, 306, 367, 422
Suhaj, Nikola (Szjuhaj, Mikola Petrovics) 258
Suire, Eric 154
Süvegh Veronika 63, 86, 274, 276

Szabadváry Tamás 81
Szabó Antal 448
Szabó B. István 66
Szabó Csaba 334
Szabó Emánuel (Szabó Emány, Vak Émán) 355, 356, 444
Szabó Ernő 117
Szabó Erzsi 259
Szabó Géza (néprajzkutató) 230
Szabó István 81
Szabó János 362
Szabó József 363
Szabó Judit, Katonáné 327, 328
Szabó Juliánna, Juli 362
Szabó Károly 125
Szabó László 258
Szabó Magdolna, N. 84, 422, 453
Szabó Román 443
Szabó Sámuel 61
Szabó Vilma 259
Szabolcsi Bence 98, 345
Szabolcsi Miklós 110
Szabó-Reznek Eszter 12
Szacsvai Kim Katalin 317
Szádeczky Kardoss Lajos 213
Szádoczki Vera 319, 347
Szajkó Jenőné 362
Szakál Anna 70, 278
Szakovics, A. G. 164, 170
Szalay Ágnes, Ritoókné 65
Szalay Olga 318, 358
Szalkari Rozális 363
Szalma István 297
Szalóki Piros 362
Szalontay Judit, V. 321, 364
Szám László 329
Szammer Pálné 362
Szántó Simon 202
Szántó Tibor 64
Szappanos [...]368
Szász Géza 230, 253
Szász Károly 237
Szatmári Antal 262
Szebenyi József 362
Széchényi Ferenc 85, 86, 380
Széchy Gyula 278
Szécsi Ignác, Ignácz 362, 443
Szegedi Antal Kilit 332
Szegedinác Péró 304
Szegedy-Maszák Mihály 67, 105
Székely Anna 422

Székely György 333
Székely László 311, 334, 338, 339
Székely Simon 369
Székely Zoltán 347
Szelényi és Társa 369
Szelepcsényi György 335
Szelestei N. László (Szelestei Nagy László) 11, 122, 124, 371, 374, 375, 377
Széll Farkas 82, 85
Szemenyei Mihály 328
Szemerkényi Ágnes 50, 62, 72, 92, 98, 122, 189, 304, 307
Szénási Sándor 70
Szénási Zoltán 246
Szendi Zoltán 189
Szendrei Janka 305, 317, 318, 335, 344, 346, 352
Szendrey Zsigmond 437
Szendrey Zsigmond 437
Szénfy Gusztáv, Kohlmann 31
Szentes Mózes 317, 319, 335
Szentiványi Márton 142
Szentjóbi Szabó László 228
Szentmártoni Bodó János 438, 442
Szentmártonyi Ónody András *lásd* Angyal Bandi
Szentmihályi Mihály 325, 349
Szentpétery Imre 340
Szerb Antal 65
Szerdahelyi István 62, 456
Szerdahelyi József 24, 38
Szeverin, Szent 341
Szigeti Csaba 32, 261, 262
Szigeti Molnár Dávid 65, 67
Szigligeti Ede 37–39
Szilády Áron 273, 274
Szilágyi Márton 77, 107, 108
Szilágyi Mihály 140, 233
Szilágyi Miklós 233, 436
Szilágyi N. Zsuzsa 12
Szilágyi Sándor 271
Szilárdfy Zoltán 308, 310, 337, 351, 385, 387, 388, 419–421, 424, 429
Szilber J. Antal 290
Szili Katalin 122, 124
Szilvási Károly 362, 363
Szinnyei József, id. 85, 380
Szirmay Antal 245, 246
Szityin, Ivan (Сытин, Иван) 159, 160, 173, 177, 185
Szlávik Tamás 46
Sznyegirjov, Ivan (Снегирев, Иван) 170, 171
Szögi László 340
Szolcsányi Gyula 369
Szőllősi Gyula 58
Szőllősy Gabriella 442
Szombathy Sándor 328
Szoszna Demeter György 320, 344
Sztankovits Gergely 12
Szűcs Marcsa, Szűcs Maris 235, 261
Szuhanek János 362
Szüry Dénes 79, 80, 83, 87, 336, 380

Takács György 84, 307, 308, 313, 337, 348
Takács Ince 332, 333
Takács Lajos 102, 241, 261, 314, 363
Takácsy Lajos 330
Tamás, Aquinói Szent 373
Tamási Áron 17, 18, 41, 95
Tamássy József 24, 39
Tánczos Vilmos 307, 313, 319, 337, 357, 364, 365
Tangredus (Tancredus, Tankrédus, Tancredi, Tancrède) 147, 211
Tardy László 322, 325
Tarjányi Eszter 225, 262

Tárkány Szücs Ernő 117
Tárkányi Béla 324–327, 349, 350
Tarnai Andor 146, 207
Tartarin 155
Tasi Réka 133
Tasnádi Zsuzsanna (Tasnádi Zsuzsa) 419, 420
Tatár Péter, id., ifj. 24, 32, 33, 35, 46, 50–52, 54, 56, 57, 108, 117, 253, 287, 292, 293, 295 *lásd még:* Medve Imre, Vikár Béla
Tátrai Zsuzsanna 321
Tatyjana (Puskin: *Anyegin*) 157
Tekei Erika 70
Telegdi Kovács Lajos 364, 438
Teveli Mihály 61
Thaly Kálmán 85, 86, 217
Thimár Attila 210
Thuróczy Gergely 70
Tibold Gábor Attila 337
Tichy Alajos 368
Tihanyi István 328
Tilsch János 66
Timaffy László 314
Tinódi Sebestyén 64, 364
Tinyanov, Jurij (Тынянов, Юрий) 161
Tito, Diego Quispe 420
Tóbiás 308, 345
Tódor Ildikó 71
Toldi Miklós, Tholdi, Cola Toldi 9, 25, 243, 291, 304
Toldy László 379
Tolnai Gábor 125, 145, 146
Tolnai Vilmos 28
Tolsztoj, Lev (Толстой, Лев) 160, 182
Töltési István 139
Tombátz Imre 363
Tomisa Ilona 360
Tömő István 348
Tömő József 348, 349
Tömő Mihály 348
Tömörkény István 258
Törköly István 313
Tornyai János 444
Törő Györgyi, H. 71
Törőcsik Ignác 263
Török Károly 254
Török Zsuzsa 25, 97, 112
Tótfalusi Kis Miklós 125, 126, 138
Tóth Arnold 45, 227, 228
Tóth Árpád 17, 18, 41
Tóth Dénes 37
Tóth Dóra Ágnes 11, 283, 284, 367
Tóth Ede 37, 39, 40
Tóth Ferencné, özv. 363
Tóth István (19. század) 240
Tóth István György 320
Tóth Judit, D. 122, 124
Tóth Károly 435
Tóth Kornélia, Vasné 85, 86
Tóth Margit 350, 353
Tóth Sándor 350
Tóth Zsombor 134
Tournier, Michel 155
Trahimovszkij, Ny (Трахимовский, Н.) 172, 184
Traub Bernát 359, 369, 422
Traub Brunó 359, 369, 422
Traxler, Jiří 418
Treffler Ferenc 369
Trenyin, Vlagyimir (Тренин, Владимир) 157
Tripolsky Géza 313
Trisztán 28
Tündér Ilona 37, 38, 440, 443
Turai Tünde 233
Turniansky, Chava 200
Turóczi-Trostler József 73, 148, 276

Tüskés Anna 12, 79, 310, 336, 344, 350, 351, 358, 363, 366, 417, 419, 456
Tüskés Gábor 12, 45, 64, 65, 76, 145, 149, 169, 210, 243, 306, 309, 310, 314, 340–342, 362, 365, 373, 380, 383, 384, 385, 387–390, 419, 421, 424, 428, 429, 453

Udvardi Antal, „Jézus Antibácsi" 364
Ugrai János 71, 101, 270, 291
Új Péter 235, 236
Ujfalusi Judith 343
Ujfalusi Klára 343
Újváry Zsuzsanna, J. 140
Ullmann Péter 312
Uther, Hans-Jörg 453
Uti Miska 235

Vadai István 455
Vadál Antal 363
Vaderna Gábor 12, 43, 46, 77, 100, 169, 230
Vados Jenő Pál, Vados Pál, P. 332
Vahot Imre 271
Vajda Tamás 435
Vajk Ádám 320
Vak Émán *lásd* Szabó Emánuel
Valter lásd *Volter*
Vámos Éva 10, 76, 81, 145, 147, 148, 154, 155, 380
Vanicskó Mihály 363
Vanyó László 307
Váradi Antal 37, 296
Varga Bálint 295
Varga György 363
Varga Imre 209, 212, 214, 243, 345, 455
Varga Lajos 355
Varga Péter, L. 49
Varga Sándor 252
Vargha Katalin 357
Vargyas Endre 444
Vargyas Lajos 98, 215, 229–235, 237–239, 240, 241, 244, 245, 247, 252, 254, 256–259, 305
Vári György 46
Varjas Béla 30, 380
Várkonyi István 290
Vasgyuró (Vasgyúró) 441
Vass Erika 309
Vassena, Raffaella 163
Vaszócsik Vera J. 234
Végh József 438
Veidlinger, Jeffrey 191, 203
Vendel, Szent 328, 341, 420, 443
Venecian, Francil 178
Veres András 49, 70, 105
Vergilius Maro, Publius 214
Verók Attila 82
Vértes Adolf 364, 368
Viczián János 47, 59, 62, 305, 306, 330–332
Vikár Béla 50, 117, 221, 235, 239
Vilcsek Béla 161
Villám Bandi 252
Villányi Péter 270, 277
Vincze János Farkas 418
Virág Mihály 352, 364
Virginia 28
Visy Beatrix 12
Vitális Imre 447
Vitkovits István 363
Vitriol I. 369
Voigt Vilmos 65–67, 71, 72, 92, 124, 265, 275, 308, 374
Voinovich Géza 25, 26
Voit, Petr 417
Volf György 291
Volgin, Valentyin (Волгин, Валентин) 182
Völgyesi Orsolya 108

Volly István 314, 317, 330, 334, 336, 338, 339, 350, 354, 357–364, 366
Volter Domonkos 12, 58, 353, 421
Volter, Valter 276, 440, 446
Vörös Gizella, B. 109
Vörös Imre 149
Vörös István 363
Vörösmarty Mihály 20, 23, 31, 251
Vos, Maerten de 420
Vranaski Alajos 363
Vries, Jan de 266

Wagenseil, Johann Christoph 198
Wajdits József 368
Waldapfel János 291
Wándza Mihály 251
Watzatka Ágnes 325, 326
Weber-Kellermann, Ingeborg 265
Weiss János 49
Weisz Lipót 368
Weisz Márk 367
Wekerle Sándor 117
Wertheimer, Joseph 202
Wesselski, Albert 114, 265, 266
Wessely Anna 49
Widuwilt lovag 198
Wierzbicka-Trwoga, Krystyna 150, 276
Wiesemann, Falk 196
Wigand, Otto 66, 67
Windisch Éva, V. 71
Winter Zsigmond 367
Wohl Janka 112
Wohl Stefánia 112

Xántus János 433, 436

Zabelin, Ivan (Забелин, Иван) 172
Zádor vitéz 54
Zahn, Johann 137
Zalán Péter 19
Zánkai Géza 48
Zelei Dávid 78
Zeusz 251
Ziolkowski, Jan 265
Zóka Antal 363
Zöld Marci 31, 38, 227, 249, 250, 251
Zombori István 84, 453
Zrínyi Miklós (1508 k.–1566) 304
Zrjahov, Nyikolaj (Зряхов, Николай) 181, 182
Zucono, Giovanni 426
Zvara Edina 82

Zsasskovszky Endre 324–327, 333, 349, 350
Zsasskovszky Ferenc 324–327, 333, 349, 350
Zsigmond, Luxemburgi, német-római császár, magyar és cseh király 318
Zsolt Angéla 49

Földrajzi nevek mutatója

A: Ausztria, CDN: Kanada, CH: Svájc, CZ: Csehország, D: Németország, E: Egyiptom, F: Franciaország, GR: Görögország, HR: Horvátország, I: Olaszország, NL: Hollandia, P: Portugália, PE: Peru, PL: Lengyelország, RO: Románia, RI: Indonézia, RU: Oroszország, SK: Szlovákia, SRB: Szerbia, UA: Ukrajna, UK: Egyesült Királyság, USA: Egyesült Államok

Abasár 362
Ada (Ада, SRB) 347
Akastyán-hegy 26
Akasztó 258
Albertirsa 201
Alföld 220, 232, 244, 245, 256, 347, 381, 443, 444, 446, 447
Altenburg (D) 136, 408
Amszterdam (Amsterdam, NL) 420
Andocs 309, 332, 333, 350, 366, 386, 419, 424
Andrásfalva (Măneuți, RO) 80
Apostag 363
Arad (Arad, RO) 81, 252, 327, 367, 437, 440, 448
Argeș (Mănăstirea Argeşului, RO) 445
Askenáz 190, 194
Aszód 358, 367
Aszófő 350
Athén (Αθήνα, GR) 184
Ártánháza (puszta, Szabolcs vm.) 247, 248
Bács (Бач / Bač, SRB) 426
Bácsföldvár 360
Bácska 327, 362, 365
Baja 369
Bajna 320
Bakony 252, 253, 256, 444, 446
Balassagyarmat 88, 367
Balaton 155, 296
Balatonkeresztúr 363
Barslédec (Ladice, SK) 215
Bártfa (Bardejov, SK) 128, 139, 346
Báta 363, 364
Bátorkeszi (Bátorove Kosihy, SK) 327
Bázel (Basel, CH) 133, 396
Bécs, Vienna (Wien, A) 19, 60, 82, 126, 127, 139, 202, 203, 246, 253, 323, 325, 329, 345, 352, 375, 389, 391, 394, 400, 411, 449, 438
Békéscsaba 362, 367
Berlin (D) 146, 384, 389, 391, 396, 398, 400, 406, 410, 413, 426

Bern (CH) 387, 396
Besztercebánya (Banská Bystrica, SK) 367
Betánia 335
Bodony 359
Bologna (I) 422
Bonn (D) 265
Bordeaux (F) 154
Boroszló, Breslau (Wrocław, PL) 126, 128, 133–135, 141, 139
Botykapeterd, Botyk 359
Bozók (Bzovík, SK) 324
Bögöte 345
Bősárkány 357
Bretagne (F) 81
Brünn (Brno, CZ) 423
Búcsúszentlászló 356
Buda, Ofen 32, 132, 184, 219, 348, 350, 351, 366, 375, 382, 383, 426, 429
Budakeszi-Máriamakk 426
Budapest 19, 21, 36, 44, 52, 58, 88, 96, 146, 148, 170, 245, 246, 258, 278, 293, 322, 324, 331–333, 336–338, 350, 355, 358, 366, 426, 437
Bukovina (Bucovina, RO) 335, 352, 358
Burgenland (A) 365, 380, 408, 423
Buzita (Buzica, SK) 357

Cegléd 252
Celldömölk 309, 385, 424
Cétény (Nagycétény, Veľký Cetín, SK) 362
Coventry (UK) 137
Cuzco (PE) 420

Csallóköz 312
Csanádpalota 310
Csanytelek 340
Csány 356, 358
Csépa 314, 361
Csíksomlyó (Șumuleu [Miercurea Ciuc], RO) 65, 309, 313, 314, 319, 327, 334, 335, 342, 366
Csíkszentdomokos (Sândominic, RO) 279, 338
Csíkszentimre (Sântimbru, RO) 348
Csíkszentkirály (Sâncrăieni, RO) 320, 327
Csíkszentmárton (Comuna Vârfurile, RO) 338
Csíkszenttamás (Tomești, RO) 279
Csongrád 261, 290, 291, 297, 311, 360, 367
Csorna 364

Debrecen 30, 62–65, 88, 124, 126, 139, 214, 217, 248, 249, 251, 367, 438
Dédes 440, 444
Derzstomaj 257
Diószén (Gioseni, RO) 365
Doboz 252
Dombóvár 329
Dömös 325
Dör 320, 344, 347
Dunaföldvár 363, 426, 428, 429
Dunaszerdahely (Dunajská Streda, SK) 201
Dunántúl 249, 252, 253, 310, 313, 329, 340, 346, 347, 352, 353, 356

Ecsed 361
Eger 325, 326, 328, 330, 332, 358, 360, 422
Egerszalók 355
Ercsi 257
Erdély (Transilvania, RO) 60–62, 66, 127, 147, 169, 209, 211, 213–215, 220, 221, 231, 232, 234, 235, 271, 312, 313, 319, 327, 335
Érsekújvár (Nové Zámky, SK) 362, 367
Érsekvadkert 359
Essen (D) 115

Eszék (Osijek, HR) 444
Esztergom 86, 318, 325, 332, 333, 337, 359, 367

Fatima (Fátima, P) 331, 340, 361
Fedémes 368
Fegyvernek 251
Feketeügy (Râul Negru, RO) 258
Feldebrő 355
Felföld 312, 326, 329
Felsőőr (Oberwart, A) 369
Fertőendréd 338
Fertőszergény, ma Agyagosszergény 346, 348, 357
Fülöpszállás, Filepszállás 240
Fonyód 364
Frankföld (D) 191, 192, 195
Frankfurt am Main (D) 152
Freiburg (Freiburg im Breisgau, D) 191, 231, 389, 391, 394, 398, 400, 403
Fülek (Fiľakovo, SK) 360
Fürth, Fjorda (D) 198

Galgahévíz 363
Galgamácsa 270
Gács 359
Gdańsk (PL) 126
Gencs (Ghenci, RO) 345, 348, 349
Gencsapáti 345, 348–350
Gönc 245, 256
Görcsöny 426

Gyergyó (RO) 334
Gyergyóalfalu (Joseni, korábban Alfalău, RO) 334, 345
Gyergyóditró (Ditrău, RO) 335
Gyimes (RO) 307, 445
Gyoma 367, 444
Gyöngyös 319, 332, 359, 362, 363, 367, 369
Győr 152, 153, 306, 308–310, 320, 329, 337, 344, 346–348, 351, 356, 361, 367, 368, 374, 375
Gyugy 330
Gyula 291, 330, 367

Hagenau (Haguenau, F) 133
Hajdúszoboszló 251
Hajós 358, 424
Halásztelek 358
Halle (D) 135
Hanság 338, 356, 357
Hanyi-puszta 355
Hasznos (ma Pásztó része) 362
Hatvan 368
Helmstedt (D) 133
Hódmezővásárhely 254
Hód-víz 32
Hort 361
Huszt (Хуст, UA) 293

Illancs 358
Ipolyság (Šahy, SK) 368
Isny im Allgäu (D) 198
Istensegíts (Ţibeni, RO) 358
Izsa (Iža, SK) 350, 361

Jánoshalma 349
Janów Lubelski (PL) 200, 201
Jászágó 363
Jászapáti 363, 369
Jászalsószentgyörgy 356
Jászárokszállás, Jász-Árokszállás 355, 358, 369
Jászberény 364, 368
Jászfényszaru 347
Jászkisér 361
Jászladány 418, 354

Jászság 355, 362
Jászszentandrás 359
Jáva sziget (RI) 418
Jéna (Jena, D) 125, 135

Kairó (E) 195
Kalocsa 327, 328, 375
Kanta *lásd* Kézdivásárhely-Kanta
Kápolnásfalu (Căpâlniţa, RO) 312
Kaposvár 329, 363, 368
Kapuvár 338, 356, 357
Karancs-hegy, Karancshegy 339, 355, 358
Karancslapujtő 355, 361
Karancsság 338, 358, 361
Karinthia, Carinthia (A) 375
Kárpát-medence 71, 244, 312, 313, 340, 349, 361, 364, 417, 424, 425
Kassa (Košice, SK) 318, 357, 375
Kecel 350
Kecskemét 124, 252, 332
Kenyeri 346
Keszthely 368, 369
Késmárk (Kežmarok, SK) 141, 419
Kézdivásárhely-Kanta (Târgu Secuiesc, RO) 334
Kicsind (Malá nad Hronom, korábban Kičind, SK) 325
Kijev, Kiev (Київ, UA) 184
Kisalföld 306, 314, 357
Kiskunfélegyháza, Kun-Félegyháza 291, 359, 361, 368
Kiskunhalas, Halas 248
Kiskunlacháza 364
Kiskunmajsa, Kun-Majsa 361
Kismácséd (Malá Mača, SK) *lásd* Mácséd
Kismarton (Eisenstadt, A) 368
Kisszeben (Sabinov, SK) 368
Kistelek 362
Kistószeg (Torontáltószeg, Нови Козарци / Novi Kozarci, SRB) 332
Kisvárda 360
Klatovy (CZ) 426, 429
Klézse (Cleja, RO) 334, 365
Kolon (Kolíňany, SK) 357
Kolozsvár (Cluj-Napoca, RO) 38, 59, 62–64, 66, 85, 88, 125, 126, 128, 139, 146–148, 210, 211, 319, 375, 424
Komárom 79, 139, 350
Köbölkút (Gbelce, SK) 328, 329
Kölesd 296
Kömlő 362
Kőszeg 368
Krakatau vulkán (RI) 418
Krakkó (Kraków, PL) 126, 127, 136, 153
Krems (A) 402
Kunszentmárton 309, 311, 313, 327, 328, 356
Kunszentmiklós 329, 330, 359
Kunsziget (Öttevénysziget) 320, 339, 346, 347, 352, 364
Küllőd (Kolut, SRB) 313

L'Aquila (I) 426
Lajtaszentmiklós (Neudörfl, A) 428
Lelesz 363
Lengyelfalva (Poloniţa, RO vagy Košická Polianka, SK) 239
Lészped (Lespezi, RO) 314, 364
Linz (A) 435, 438
Lipcse (Leipzig, D) 66, 394
Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš, SK) 355
London (GB) 82, 138, 420
Lourdes (FR) 340, 357, 359
Lőcse, Lőtse (Levoča, SK) 125, 127, 128, 139, 140, 222, 318, 319, 344, 368
Lövéte (Lueta, RO) 364

Lublin (PL) 200
Lujzikalagor (Luizi-Călugăra, RO) 351

Mácséd (SK) 357, 359
Maguelone szigete (F) 147
Majláthfalva (Mailat, RO) 257
Mantua (Mantova, I) 421
Marcali (Marczali) 368, 423
Máriabesnyő 45, 309, 354, 359, 360
Máriapócs, Pócs 309, 355, 363, 419, 422, 443
Máriaradna (Radna, RO) 309, 310, 384
Máriavölgy, Mariathal (Marianka, SK) 384, 385, 419
Mariazell, Máriacell, Zell (A) 309, 419, 349, 350, 357, 369, 384
Marosvásárhely, Maros-Vásárhely (Târgu Mureş, RO) 60, 126, 208, 368
Mátészalka 256
Mátraverebély-Szentkút 309, 355, 364
Mekényes 364
Mesztegnyő 363
Moldva (RO) 235, 254, 313, 314, 334, 352, 365
Monor 54
Montpellier (F) 147, 155
Montréal (CDN) 81
Mosonmagyaróvár, Magyaróvár 348
Moszkva (Москва, RU) 159–161, 167, 170, 173, 178, 181, 183, 184, 185
Milwaukee (USA, Wisconsin) 265
Miskolc 30, 326, 368, 369
Mórahalom 314
München (D) 148, 149, 380, 423

Nádszeg (Trstice, SK) 357
Nagybajom 360
Nagyenyed (Aiud, RO) 126
Nagykanizsa 332
Nagykároly (Carei, RO) 214
Nagykikinda (Кикинда, Kikinda, SRB) 363
Nagylóc 356
Nagylózs 307, 348
Nagymácséd (Veľká Mača, SK) *lásd* Mácséd
Nagyszeben (Sibiu, RO) 65, 434
Nagyszelmenc (Veľké Slemence, SK) 311
Nagyszombat (Trnava, SK) 318, 375, 419
Nagyvárad (Oradea, RO) 329, 334, 368
Nagyvejke 358
Nápoly, Naple (Napoli, I) 268
New York (USA) 203
Nikla 362
Nürnberg (D) 135, 380

Nyárasd (Topoľníky, SK) 359
Nyíregyháza 368
Nyitra (Nitra, SK) 258, 362

Osli 306, 357
Óbecse (Ó-Becse, Бечеј / Bečej, SRB) 328
Ofen *lásd* Buda
Ősi 313

Pannonhalma 320
Pápa 332, 348, 421
Párizs (Paris, F) 253, 268
Pásztó 362, 368
Penyige 259, 260
Pereg (ma Kiskunlacháza része) 364
Perenye 308, 312, 330, 340, 348, 349, 351, 357, 361
Pécs 375
Pest 62, 202, 220, 246, 253, 359, 363, 364, 366, 367, 426
Petőfalva (Pöttelsdorf, A) 384
Pilismarót 325
Poroszló 331

Pozsony, Pressburg (Bratislava, SK) 62, 332, 333, 366, 367, 369, 375, 419
Prága, Prag (Praha, CZ) 82, 96, 126
Puszta-Bala, P.bala (Óballa, ma Törökszentmiklós) 361
Pusztina (Pustiana, RO) 365
Pürkerec (Purcăreni, RO) 344
Püspökhatvan 59, 353, 421
Püspöklele (Maroslele) 314

Rábaköz 356
Rábapordány 332
Rajna 190
Rákospalota (ma Budapest része) 81
Re (Ré, Val Vigezzo, Piemonte, I) 418, 425, 427, 428
Regensburg (D) 402, 422
Regöly (Regöl) 305, 328
Rimóc 339, 364
Róma (Roma, I) 176, 326
Romhány 334

Sajóvámos 250
Salzburg, Salisburgum (A) 375, 449
Sansepolcro (I) 426
Sárbogárd 358
Sárospatak 126, 214
Sasvár (Šaštín, SK) 309
Sátoraljaújhely 368
Selmecbánya (Banská Štiavnica, SK) 309, 368
Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe, RO)
Siófok 368
Skapul (?) 419
Somogyvámos 360
Sopron, Oedenburg, Ödenburg 126, 375, 382, 383, 385, 388–390, 393, 397, 407, 408
Sóshartyán 364
Sümeg 348, 361, 368

Szabadka (Суботица, Subotica, SRB) 362, 369
Szakolca (Skalica, SK) 212, 332, 366, 273
Szakony 343
Szárász 365
Szarvas 367
Szatmárnémeti (Satu Mare, RO) 332
Szeged 58, 83, 84, 240, 241, 309, 314, 360–362, 368, 369
Székesfehérvár 35, 332, 337, 350, 362
Szenke (patak) 256, 259
Szentantal, Bácsfa (Báč, SK) 419
Szentegyházasfalu, Szentegyháza (Vlahița, RO) 335
Szentes 362, 369
Szentgyörgyvölgye 351
Szentpétervár (Санкт-Петербург, RU) 179, 180, 184, 185
Szenttamás (valószínűleg Csíkszenttamás, Tomești, RO) 419
Szepeshely (Spišská Kapitula, Zipser Kapitel, SK) 332
Szécsény 333, 350
Szigetvár 132
Szirák 369
Szőlősgyörök, Szöllös-Györöd, Szöllősgyörök 360, 368
Szombathely 332, 349, 351, 366, 369
Szuzdal (Суздаль, RU) 173

Tarnaszentmiklós 363
Tisza 254, 255
Tiszafüred 355
Tiszapalkonya 362, 363
Todi (I) 426
Toponár (ma Kaposvár része) 363
Tornalja (Tornaľa, SK) 369
Törökszentmiklós 361

Troyes (F) 74, 147, 151
Turócszentmárton (Martin SK) 423

Újbars (Nový Tekov, SK) 437
Újkígyós 307, 347
Ungvár (Ужгород, UA) 126, 369
Úrhida 363

Vác, Vácz 217, 324, 355, 364, 366, 369
Vágkirályfa (Kráľová nad Váhom, SK) 357
Vasvár 348
Vát 348
Velem 350
Velem-Szentvid 350
Velence, Venice (Venezia, I) 263, 267, 420
Velkenye (Vlkyňa, SK) 360
Vicsápapáti (Výčapy-Opatovce, SK) 357
Világos (Şiria, RO) 81, 437
Villette (I) 426
Vlagyimir (Владимир, RU) 170, 184
Vörs 356

Westheim (D) 196
Wolfenbüttel (D) 134, 394
Würzburg (D) 192

Zalamerenye 359
Zamárdi 330
Znaim (Znojmo, CZ) 438
Zoboralja 357

A kötet szerzői

Chikány Judit
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktori hallgató

Csörsz Rumen István
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

Domokos Mariann
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

Dukkon Ágnes
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szláv és Balti Filológiai Intézet, professor emerita

Fried István
Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, professor emeritus

Kalavszky Zsófia
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs

Knapp Éva
irodalomtörténész, az MTA doktora

Küllős Imola
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Néprajzi Intézet, nyugalmazott habilitált egyetemi docens

Medgyesy S. Norbert
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet, tanszékvezető egyetemi docens

Mészáros Borbála
Néprajzi Múzeum Könyvtár, könyvtáros

Mikos Éva
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

Riszovannij Mihály
Salzburgi Egyetem, Zentrum für Jüdische Kulturgeschichte, Senior Scientist

Szelestei Nagy László
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet, nyugalmazott egyetemi tanár

Tóth Dóra Ágnes
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, doktorandusz – MNMKK Petőfi Irodalmi Múzeum, muzeológus

Tüskés Anna
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs – Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar, adjunktus

Vámos Éva
Journal Francophone de Budapest, főszerkesztő